MASTER
NEGATIVE
NO. 91-80113-6

AUTHOR:

JAPIKSE, N.

TITLE:

STAATKUNDIGE GESCHIEDENIS...

PLACE:

LEIDEN

DATE:

1918

Master Negative #
91-80113-6

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

Japikse, Nicolaas. 1872-1944.
Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917... Leiden, Sijthoff, 1918.
viii, 556 p. 27½ cm.

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35 mm REDUCTION RATIO: 12
IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB
DATE FILMED: 6-20-91 INITIALS M.B.
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

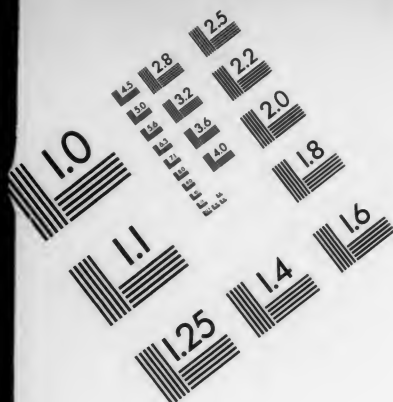

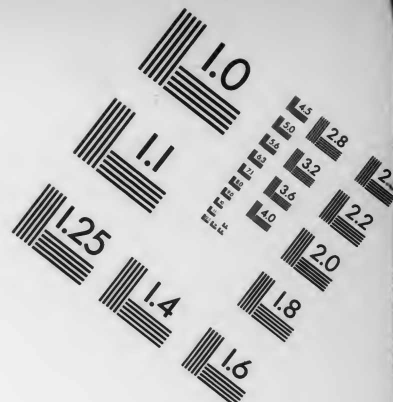
AIIM

Association for Information and Image Management

1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910

301/587-8202

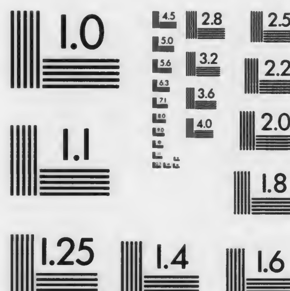

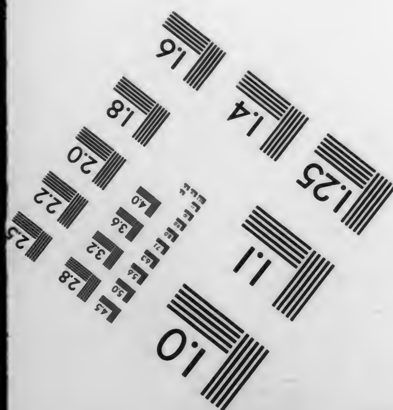

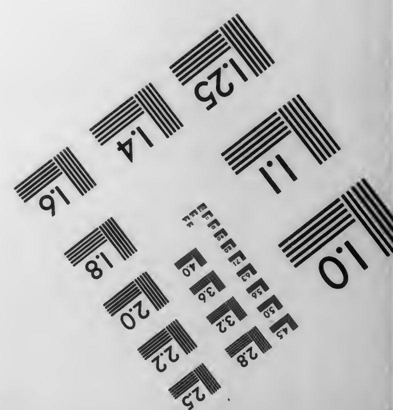
Centimeter

Inches

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

SIGILLVM · COLLEGII · COLVMBIAE · NOVI · EBORACI
IN LVMINE TVO VIDEBIMVS LVMEN

STAATKUNDIGE GESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND VAN 1887—1917

STAATKUNDIGE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND VAN 1887—1917

DOOR

Dr. N. JAPIKSE
Directeur van het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
LEIDEN — 1918

VOORWOORD.

Dit boek sluit zich aan bij De Bruyne's Geschiedenis van Nederland in onzen Tijd, door de firma Sijthoff kortgeleden in den handel gebracht onder den titel: Staatkundige Geschiedenis van Nederland. Het sluit zich hierbij aan op geheel zelfstandige wijze. De heer De Bruyne is niet verantwoordelijk voor dit vervolg op zijn werk, evenmin als schrijver dezes eenige verantwoordelijkheid voor de vroegere deelen draagt. Het scheen wenschelijk, tot voorkoming van onjuiste gevolgtrekkingen, dit uitdrukkelijk te constateeren.

Voor mij was het een zeer aantrekkelijke taak deze allernieuwste geschiedenis van Nederland tusschen de grondwetsherzieningen van 1887 en 1917 te behandelen. Meer en meer dringt zich een verlangen op, vooral in den schrikkelijken tijd, dien wij beleven, om het jongste verleden te leeren kennen. Ik blijf mij echter zeer bewust hier als geschiedschrijver een zeer gevaarlijk terrein te betreden. Zoo veel wat bij bestudeering van vroegere tijdvakken ten dienste staat, en wel in het bizonder vertrouwelijke uitingen in briefwisselingen en gedenkschriften, ontbreekt voor dezen tijd haast geheel. De toegang tot de regeeringsarchieven is nog hermetisch gesloten. De Handelingen der vertegenwoordigende lichamen, het Staatsblad en de Staatscourant, de partij-programma's, politieke strijd-literatuur, levensberichten van enkele mannen van beteekenis uit deze periode, die reeds zijn heengegaan, eenige algemeene werken leveren echter een materiaal van beteekenis. Ook kranten raadpleegde ik soms, zonder hiervan een doorloopende studie te maken: dit zou op zich zelf een menschenleven kosten. Ik ben sedert jaren een trouw krantenlezer geweest en ik wil gaarne erkennen, dat deze gewoonte, om de politieke dingen geregeld te volgen, mij nu zeer van pas is gekomen. Maar in de omstandigheden, waarin ik schreef, voelde ik mij verplicht uitermate voorzichtig in mijn uitspraken te zijn: ik ben meer refereerend, als kroniekschrijver, dan als verklarend, beschouwend historicus te werk gegaan. De desous der dingen, die ik beschreef — ik voelde dit haast onophoudelijk — waren mij te onbekend dan dat ik mij tot oordeelen gerechtigd achtte, en van groote woorden houd ik niet.

De indeeling van dit deel houdt met den opzet verband. Liefst maak ik bij behandeling van een geschiedkundig onderwerp een zuiver zakelijke indeeling: de kerven gezet naar wat het meest de aandacht heeft of naar de meening van den geschiedschrijver althans moet hebben. Maar voor dit werk leek mij dit te persoonlijk: aan lateren moet het overgelaten, uit te maken, wat in den tijd tusschen 1887 en 1917 het meest naar voren springt. Ik verkoos hier een eenvoudiger indeeling naar de personen, die aan het hoofd van den Staat stonden. Van zelf viel mijn boek toen uiteen in twee stukken: het Regentschap van koningin Emma, de Regeering van koningin Wilhelmina, terwijl bij het laatste stuk zich een splitsing in tweeën: vóór en tijdens den wereldoorlog, als opdrong. Dit laatste gedeelte, geschreven, terwijl de wereldoorlog voortraasde, wordt afgedrukt, nu het einde zeer dichtbij komt: dit moet men bij de beoordeeling der compositie wel in het oog houden.

Het werk is in hoofdzaak van staatkundigen aard; aan de buitenlandsche verhoudingen heb ik vrij veel aandacht meenen te moeten wijden. Alleen in een Inleidend Hoofdstuk heb ik — in zeer algemeene trekken — een meer algemeen beeld trachten te teekenen, dat als achtergrond van het vervolg misschien dienst kan doen.

Den Haag, December 1918. N. J.

INLEIDEND HOOFDSTUK.

Nederland heeft zich van de rampen van den Franschen tijd niet dan zeer langzaam hersteld. De eerste decennia na het herstel van de vrijheid in 1813 zijn zonder krachtig nationaal leven; de vereeniging van België bleek voor de opleving weinig bevorderlijk. Eerst na de scheiding van Noord en Zuid begint het wat beter te gaan. In verschillende uitingen van het volksleven staat het midden der 19e eeuw zeer ver boven den tijd vóór '30. Maar na 1880 komt er nog iets anders: meer bezieling, meer geestkracht. Wij waren lang, sedert de 18e eeuw, in vele opzichten achter geweest bij andere, vooral West-Europeesche volkeren, zoo geheel anders dan in onze Gouden Eeuw, toen Europa van ons leerde. Na '80 beginnen we meer gelijk te komen, de achterstand wordt ingehaald. Zoo zie ik althans de laatste decennia der 19e en de eerste der 20e eeuw: Nederland op weg zich aan het moderne leven aan te passen. Niet zonder succes zeker, al was het uitbundige gejuich in sommige kringen over de behaalde resultaten wat prematuur. Neen, een positie als in de 17e eeuw heeft Nederland niet meer veroverd, ook niet in al de dingen, waarin een klein volk groot kàn zijn.

Wij beginnen met wat cijfers. Het aantal inwoners van Nederland bedroeg einde 1916 ruim 6½ millioen en op 1 September 1917: 6.667.773; dit beteekent, dat sedert 1850 een verdubbeling der bevolking, die blijkens de volkstelling van November 1849 iets meer dan 3 millioen bedroeg [1]), plaats had. Het sterke accres is een typisch verschijnsel der 19e eeuw, dat, evenals in heel Europa, intrad, nadat de bevolking gedurende een paar eeuwen vrijwel stationnair gebleven of althans slechts in geringe mate vermeerderd was. Het hangt nauw samen met de betere levensvoorwaarden, gevolg vooral van de sterk verbeterde sanitaire toestanden. In de meeste landen — men weet, dat Frankrijk sedert eenige decennia een uitzondering op dezen regel vormt — bleef de toename tot dus verre aanhouden, ofschoon de nataliteit percentsgewijs haast overal begon te verminderen als gevolg van de kunstmatige beperking der geboorten, die om de hooge levenseischen, aan een gezin met veel kinderen gesteld, toepassing vond. Ook hier te lande sedert ± 1879: terwijl het nataliteitscijfer voor het tijdvak 1870—'79 38.2 bedroeg, daalde het

1) Eene Halve Eeuw 1848—1898. Historisch Gedenkboek, uitgegeven door het Nieuws van den Dag bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina (Amsterdam, J. L. Beyers en J. Funke, 1898), I, blz. 230.

sedert dien geregeld (1908 : 30.9); het aantal geboorten bleef echter dat van de overledenen altijd overtreffen: in 1916 bedroeg het nog ± 15 %. Naast deze daling staat, dat de mortaliteitscijfers eveneens sterk zijn gewijzigd: terwijl op een getal van 1000 bewoners in het tijdvak 1840—1849 26.56 % stierven, bedroeg dit van 1870—1879 24.49 % en in 1908 15.02 %[1]). Men mag dus wel zeggen, dat de sterfte zich in haren omvang in steeds grootere mate onafhankelijk getoond heeft van de wisselende invloeden van klimaat en algemeene economische verhoudingen. Daarbij valt, ofschoon wij niet zouden durven beweren, dat ons geslacht absoluut sterker is dan dat van onze voorouders uit vroegere eeuwen, te constateeren, dat de lichaamslengte bij de mannelijke bevolking sterk is toegenomen sedert de 60er jaren der 19e eeuw, en dit wordt algemeen beschouwd als een teeken van vermeerdering van algemeene lichaamskracht. Op honderd gemetenen waren in 1863 beneden 1 M. 55: 12.98 en in 1908: 1.88; in dezelfde jaren waren 1.70 M. of langer resp.: 23.09 en 46.33. Uit dit belangrijke verschil mag men de gevolgtrekking maken, dat ons volk in de laatste decennia der 19e eeuw een tijd van grootere sterkte doormaakte dan in de decennia daarvóór. Cijfers, om deze vergelijking tot in vroegere eeuwen voort te zetten, ontbreken.

Het bevolkingsaccres is het grootst in de groote Hollandsche steden en in enkele industrieele centra. Amsterdam, dat ± 1830 200.000 inwoners telde[2]), heeft er nu iets meer dan 600.000, een verdriedubbeling dus in nog geen 90 jaar. Rotterdam telt nu bijkans 500.000 in plaats van 90.000 in 1849. Den Haag, in 1813 een stadje van 40.000 inwoners, zag sedert 1850 dit getal stijgen: het bedraagt nu ± 325.000. De — naar velen meenen — aangenamer levenswijze in een groote stad, de gelegenheid, om er werk te vinden, die sedert 1870 een stroom van plattelandsarbeiders stadwaarts dreef, zijn de eenvoudige redenen van dit verschijnsel. Een groote uitbreiding dezer steden — en verscheidene andere volgden op distantie het voorbeeld der groote zusters — was het gevolg, niet een groote verfraaiing: de nieuwe stadswijken met haar revolutie-bouw zullen een der leelijkste gedenkteekenen van alle eeuwen blijven. Onder de industrieele centra spant Twente de kroon: het aantal arbeiders, hier in de katoenweverijen werkzaam, bedroeg in 1910 ± 16.710, waarbij nog gevoegd moeten worden die werkzaam in de kleinere branches der textiel-industrie. Enschedé, in 1859 een stadje van ruim 4000 inwoners, telt er nu een 30.000[3]). Het verschijnsel behoeft geen nadere verklaring, maar men moet er bij bedenken, dat de Twentsche groot-industrie zich in de 19e eeuw uit een minimaal begin ontwikkelde.

Met deze bevolkingstoename is, althans sedert 1870, een verhooging van het welvaartspeil onmiskenbaar gepaard gegaan. Het algemeene volksinkomen is belangrijk gestegen[4]). In het tijdvak van 1880—1895 ziet men een toeneming van de gewone middelen en ontvangsten des Rijks van 97 op 169.8 millioen en in 1913 waren zij gestegen tot 227.4 millioen. Het vermogen toonde als gevolg van de over het algemeen grootere neiging tot vertering geen neiging tot toeneming in dezelfde mate; wel zijn vooral in het laatste decennium vóór den oorlog enkele groote vermogens zeer toegenomen of ontstaan. Ook de loonen der arbeiders hebben over het algemeen verbetering

1) Deze cijfers ontleen ik aan het hoofdstuk: De Nederlandsche Volkswelvaart, in Jhr. Mr. H. Smissaert, Nederland in den aanvang der twintigste Eeuw (Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers Maatschappij, 1910), blz. 982 vlg.

2) Fabius, 't Herstelde Nederland. Zijn Opleven en Bloei na 1813 (P. N. van Kampen & Zoon, Amsterdam 1913), blz. 242.

3) Smissaert, t. a. p., blz. 611 en vlg.

4) Alsvoren, blz. 994 en vlg.

ondergaan, hoewel niet in alle vakken en in alle deelen van het land in dezelfde mate. De verbetering is het grootst in de steden en overal, waar een gezamenlijke arbeidersactie mogelijk is. In Twente steeg het loon in een tijdvak van 30 jaar 100 à 150 %. Voor de werklieden in de havenbedrijven in de groote handelssteden, voor de typografen en enkele andere arbeidersgroepen vallen eveneens zeer belangrijke loonsverhoogingen te constateeren. Wij denken hierbij aan den tijd vóór den grooten wereldoorlog: wat deze voor invloed op deze dingen zal hebben, wie zou het durven zeggen?

Deze cijfers leeren dus, dat wij beleefd hebben een tijdvak van toeneming van bevolking en van meerdere concentratie. Hetzelfde verschijnsel valt op te merken bij de bedrijven. Wanneer men de kaarten beschouwt in den atlas, die in 1912 is uitgegeven, onder leiding van daartoe bij uitstek bevoegden, bij een beschrijving van den toestand van handel en nijverheid in Nederland[1]), zal men dit onmiddellijk kunnen opmerken. Zeer sterk sprekend is de kaart, die een overzicht geeft van de verbreiding der textiel-nijverheid in 1858, vergeleken met de kaart, die het beeld van die verbreiding in 1906 voor oogen brengt. Het aantal plaatsen, waar de textiel-nijverheid in 1858 beoefend werd, blijkt veel grooter dan dat in 1906. In het laatste jaar is deze nijverheid hoofdzakelijk geconcentreerd in Brabant (rond Eindhoven en Tilburg) en in Twente; alleen de vlasnijverheid heeft zich op het platteland van Zeeland en Friesland sterk ontwikkeld. In het eerstgenoemde jaar bespeurt men nog veel meer overblijfsels van den oorspronkelijken toestand, toen de textielnijverheid zich, in den meest primitieven vorm, over het heele land uitgebreid had. Dit bewerkten de machines, die de huisnijverheid — de industrie-vorm, waaronder de arbeiders hun handwerk hoofdzakelijk thuis verrichtten — voor de fabrieksnijverheid deden plaats maken, met deze reserve wel te verstaan, dat een dergelijke vervanging een heel langdurig proces is, zoodat men ook nu nog niet kan zeggen, dat het reeds geheel is afgeloopen: bij een particuliere enquête, een tiental jaren geleden ingesteld, bleek immers overduidelijk, dat de huis-industrie het ook bij de textielarbeiders in Nederland lang niet overal afgelegd had. Het product der huisindustrie heeft, althans in dit bedrijf, het voordeel van door elkander iets goedkooper aan de markt gebracht te kunnen worden.

Wil men nog een ander voorbeeld, men beschouwe in den pas genoemden atlas de kaarten van 1856 en 1906, die op den scheepsbouw betrekking hebben. In het eerste jaar waren er drie gemeentes met meer dan 1000 arbeiders, bij den scheepsbouw betrokken, evenveel met 200—1000 arbeiders, een legio met minder dan 200, in het bizonder met minder dan 10. In het tweede waren er drie met meer dan 1000, een twintigtal met 200—1000 arbeiders, terwijl in de derde categorie een zeer sterke opruiming blijkt te hebben plaats gehad, alweer in het bizonder in die met minder dan 10 arbeiders. Hetzelfde verschijnsel treft bij de olienijverheid, de schoen-, leer- en papier-nijverheid, hoewel hier in wat minder scherp geteekende verhoudingen. Maar de verklaring is overal dezelfde: de macht der economische omstandigheden drijft tot deze den geheelen economischen structuur der maatschappij wijzigende verplaatsing. De omvang der geconcentreerde bedrijven wordt, als geheel genomen, niet geringer dan in den tijd der grootere dislocatie. Integendeel! Het aantal scheepstimmerwerven in geheel Nederland bedroeg in 1906: 423 met 18.070 arbeiders; in 1858 was het aantal werven: 642. In 1861 waren er in 11 plaatsen in Twente 34 stoomspinnerijen met 7960

1) Beschrijving van Handel en Nijverheid in Nederland, samengesteld onder leiding van Mr. J. C. A. Everwijn, 2 dln., met als derde deel: Historisch-economische Atlas ('s Gravenhage bij de N. V. Boekhandel voorheen Gebrs. Belinfante, 1912).

weefgetouwen; in 1910 in tien plaatsen in hetzelfde gebied 37 met 13.397 spillen [1]).

De bedoelde kaarten leeren ons nog meer. Waar geen concentratie te bespeuren valt, ziet men gewoonlijk toch vooruitgang. Een metaalnijverheid van eenige beteekenis werd in 1858 in Nederland nog niet bedreven. Onze atlas geeft zijn eerste kaart daarvan uit 1874. Dan zijn er een 10-tal gemeentes met een metaalnijverheid van meer dan 1000 arbeiders. In 1906 is dit getal verdubbeld en de gemeentes met metaalnijverheid van minder dan 1000 arbeiders zijn eveneens sterk toegenomen. Vooral bij die branches der industrie, waar de grondstoffen door het land zelf ten deele of geheel geleverd worden of waar de machines niet een overgroote plaats innemen, komt meer toeneming dan concentratie te voorschijn. Zoo b.v. bij de bier-, de cacao- en chocoladenijverheid, bij de suiker- en aardappelmeelnijverheid, de sigaren- en tabaksnijverheid, de steen- en aardewerk-nijverheid in zeer ruimen zin genomen. De laatste vooral nam èn in omvang èn in aantal plaatsen, waar ze beoefend werd, sterk toe. De Betuwe b. v. vertoont op de kaart van 1906 haast aaneengesloten rijen van plaatsen, waar zich steen- en pannenbakkerijen bevinden, terwijl op die van 1858 de tusschen de kringetjes overblijvende ruimte veel grooter is.

Nederland is, aldus een meer algemeene conclusie uit de bovenstaande feiten, in de laatste halve eeuw een land van nijverheid geworden zooals het nooit te voren was. De betere verkeersmiddelen, die den aanvoer van grondstoffen zoo zeer vergemakkelijkt hebben, evenals den uitvoer van het product, hebben den grooten sta-in-den weg tegen onze industrieele ontwikkeling: het gebrek aan grondstoffen, wel niet geheel weggenomen, maar toch zijn terughoudende kracht in belangrijke mate verminderd. Wat de Amsterdamsche vroedschap in 1684 deed zeggen [2]), dat andere landen „om hare gewassen ende manufacturen een groot fonds van commercie in sighselven hebben" en dat „de marcktplaets alhier is t'eenemael artificieel", blijft ook voor onzen tijd waar. Maar de omstandigheden hebben den toestand gedeeltelijk in gunstiger zin gewijzigd.

Toch zal de handel ten allen tijde de eerste grondslag van ons economisch bestaan blijven. De bodemgesteldheid van het land zelf en zijne ligging maken dit tot een noodwendigheid. En nu is het wel een zeer heuglijk verschijnsel, dat ook in den Nederlandschen handelsomvang sedert de tweede helft der 19e eeuw een zeer belangrijke toeneming te constateeren valt. De Nederlandsche koopvaardijvloot in 1867 en die in 1906 — de kaarten in den bovengenoemden atlas, waarop ze graphisch voorgesteld zijn bewijzen het — zijn bijkans elkanders tegenbeeld. In 1867 bezit Amsterdam 306 zeil- en 18 stoomschepen, Rotterdam met Delfshaven resp. 162 en 20; de gezamenlijke tonnemaat in de eerste stad is 294.689 M^3. en in de tweede 292.668 M^3. In 1906 verheugt Amsterdam zich in het bezit van 17 zeil- en 112 stoomschepen en Rotterdam heeft resp. 21 en 137; men verbaze zich niet over de afneming van het totale aantal: dit is een gevolg van het feit, dat stoomschepen, die nu geheel overheerschen, zooveel grooter inhoud hebben; de gezamenlijke tonnemaat is dan ook gestegen voor Amsterdam op 421.494 M^3. en voor Rotterdam op 640.893 M^3. [3]) Men kan ook hier van concentratie spreken, ook in dezen

1) Beschrijving enz., I, blz. 92, 287 en 289.

2) Stukken betreffende den Amsterdamschen Graanhandel, omstreeks het jaar 1681, medegedeeld door dr. J. G. van Dillen (in Economisch-Historisch Jaarboek, III. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1917), blz. 77.

3) In 1918 bestaat de Nederlandsche vloot (zeemacht en koopvaardijvloot samen) uit 968 schepen, metende 1.667.997 bruto ton, waarin medegerekend zijn 111 schepen in aanbouw, metende 230.703 bruto ton (volgens een art. van A. Voogd in In- en Uitvoer van Maart 1918).

zin, dat het aantal plaatsen, waar een eenigszins belangrijk aantal koopvaarders thuis hoort, afgenomen blijkt. Bovendien in dezen zin, dat de transatlantische vaart voor een zeer groot gedeelte in handen van enkele groote maatschappijen gekomen is, waaronder de Holland-Amerika-lijn, de Lloyd en de Maatschappij Nederland, de Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij de eerste plaats innemen. De eerstgenoemde bouwde in de laatste jaren vóór den oorlog reuzeschepen aan als de Nieuw-Amsterdam, de Noorddam, de Rotterdam, waarin onze 17e-eeuwsche oorlogsvloot voor een belangrijk gedeelte opgeborgen zou kunnen worden.

Het gezamenlijk aantal zeeschepen van Nederland bedroeg omstreeks 1910 686, waaronder 283 stoomschepen [1]). Er waren hierbij 351 met meer dan 100 ton netto inhoud; gezamenlijk maten deze 351 : 825.185 bruto-ton en 523.144 netto-ton. Vergelijkenderwijs gesproken, maken deze Nederlandsche cijfers geen kwaad figuur: al overtrof Engeland met zijn 6.351 schepen, met bijkans 17 millioen ton bruto inhoud, ons verre en verre, al gingen Duitschland, de Vereenigde Staten, Frankrijk, Noorwegen, Japan en Italië ons voor, wij stonden dan toch op de achtste plaats en de lijn bleef stijgende. De toestand was, vergeleken bij het midden der 19e eeuw, heel wat verbeterd: terwijl Nederland in 1850 nog de vierde plaats onder de zeevarende mogendheden innam, was het in 1873 op de negende plaats teruggedrongen [2]). Dit bewijst, dat de groote ommekeer in het verkeer, die toen plaats had, hier te lande niet te rechter tijd medegemaakt werd, maar dat men na 1870 met energie getracht heeft het verloren terrein te herwinnen. Men moet, om zich de inspanning, die noodig was, om de moderne handelsontwikkeling bij te houden, voor te stellen, even realiseeren, dat de totale handelsomzet op de aarde van 10.062.000.000 KG. per jaar tusschen 1872—1876 gestegen is tot 59.057.000.000 KG. per jaar tusschen 1902—1906; dit bewijst een toeneming in 30 jaren tijds van 486.93% [3]).

Cijfers genoeg! Het zou niet moeilijk zijn er nog meer te geven aangaande den handel in bepaalde waren, aangaande den geldhandel in het bizonder, maar de conclusie zou overal dezelfde luiden: toeneming en concentratie. Ten opzichte van de visscherij, bepaaldelijk van de zeevisscherij, geldt alweêr hetzelfde. En van den land-, tuin- en boschbouw en van de veeteelt schrijft een deskundige [4]): „Het aloude boerenbedrijf moest (± 1890) worden gemoderniseerd. Niet in isolement, maar in samenwerking, in coöperatie moest kracht worden gezocht en de lessen der wetenschap mochten niet langer werden veronachtzaamd". En verder van den toestand omstreeks 1910: „Er bestaat alle reden, om de toekomst met gerustheid te gemoet te gaan". Al zijn er naast de vele lichtzijden ook schaduwzijden.

Natuurlijk! Een toestand van licht alleen kan op deze wereld niet bestaan. Maar het hoofdfeit in den economischen toestand van Nederland in den aanvang der 20e eeuw is onmiskenbare groote vooruitgang door meerdere aanpassing aan het moderne leven. O neen! daarmede wordt onze overheerschende stelling uit de 17e eeuw niet opnieuw veroverd. Dit gaat niet, want de wereldomstandigheden hebben zich geheel gewijzigd en men kan niet anders zeggen dan dat Nederland's positie nu redelijker, immers meer in overeenstemming is met zijn relatieve kleinheid dan voor drie eeuwen.

Dit toch dient nooit vergeten. In het midden der 17e eeuw was Nederland dáárom op economisch, bepaaldelijk handelsgebied overheerschend,

1) De volgende cijfers zijn ontleend aan Smissaert, t. a. p., blz. 766 en vlg.

2) Een Halve Eeuw, t. a. p., I, blz. 337.

3) Smissaert, t a. p., blz. 744.

4) F. B. Löhnis in Smissaert, t. a. p., blz. 498.

omdat het ten gevolge van een aantal factoren, in het bizonder de opeenhooping van meer kapitaal dan ergens elders, andere landen had kunnen vooruitsnellen. Maar toen deze anderen ook tot betere ontwikkeling hunner grootere krachten kwamen, moest deze bevoorrechte positie, die bovendien op de economische overheersching van België berustte, haast van zelf verdwijnen. Engeland streefde ons voorbij in de 18e eeuw en het raakte bijster ver voor; andere nabuurlanden volgden op een afstand Engeland's voorbeeld. De relatieve achteruitgang van Nederland, die nu wel moest komen, werd zelfs tot een absolute: dit ware bij grootere waakzaamheid dezerzijds en vooral bij een gelukkiger staatkundige ontwikkeling dan ons land in de 18e eeuw mocht doormaken, misschien te vermijden geweest. Maar hoe dit zij: in de 19e eeuw moest men eigenlijk van nieuws af aan beginnen. En wat wij nu voor ons zien, is dan ook iets heel anders dan wat in de 17e eeuw heeft bestaan. Er moge ook nu wat vrachtvaart bedreven worden door Nederlandsche schepen tusschen vreemde havens onderling, dit is in elk geval bijkomstig, terwijl het in de 17e eeuw een hoofdzaak was. Nu is verreweg de hoofdzaak de vaart van en naar Nederlandsche, resp. Nederlandsch-Indische havens. En een relatief veel grooter plaats in het geheele handelsverkeer nemen nu de betrekkingen met Indië in. Deze waren in de 17e eeuw van groote beteekenis, al blijft het moeilijk precies in cijfers uit te drukken, in welke verhouding zij stonden tot de betrekkingen met de Oostzee of de Middellandsche Zee. Maar tegenwoordig neemt de handel in koloniale voortbrengselen ongetwijfeld percentsgewijs een veel grootere plaats in. Men lette er eens op, hoe vele groote maatschappijen (Handelmaatschappij, Deli-maatschappij enz.) haar arbeidsveld in Indië bezitten, en het zou belangwekkend zijn eens precies te weten, welk gedeelte der rijkdommen, die in de laatste decennia in Nederland zijn verdiend, uit Indische bronnen afkomstig zijn. Zeer belangrijk is het — v.n. te Amsterdam, immers ook nu het centrum van den kolonialen handel — ongetwijfeld.

Wat is nu de oorzaak van de sterke verheffing van Nederland op economisch gebied in de laatste 30 à 40 jaar? Vermeerdering van volkskracht, van energie ten gevolge van een langzame, moeilijke opklimming na den diepen val in den Franschen tijd. Ongetwijfeld! Maar ook — afgezien van de algemeen-economische omstandigheden, die haren invloed deden gelden — een omstandigheid, die buiten den wil van het Nederlandsche volk zich voordeed. Wij bedoelen de stichting van het Duitsche keizerrijk in 1871 met als gevolg de reusachtige ontwikkeling van het Duitsche volk, die voor de geheele wereld van zeer verregaande beteekenis geworden is [1]). Nederland kreeg nu een zeer rijk, economisch weldra zeer sterk achterland. Het is wel de moeite waard dit op te merken: terwijl de ontwikkeling van Engeland en andere West-Europeesche benevens die van de Noord-Europeesche mogendheden Nederland sedert de 17e eeuw heeft doen achteruitgaan, werkte de sterke opkomst van Duitschland de nieuwe welvaart van Nederland in de hand. De totale handelsomzet met Duitschland bedroeg omstreeks 1910 reeds 28.513.416.519 Kg.; tot vergelijking diene, dat daarna in omvang volgen de handelsomzetten met België en Engeland, die resp. zijn: 4.959.660.454 en 4.813.049.816 [2]). In het eerstgenoemde cijfer is de doorvoer nog niet eens begrepen en ook deze is hoogst belangrijk. Men weet, dat Rotterdam voor den Duitschen handel de voornaamste haven is en dat Rotterdam's fabelachtige ontwikkeling sedert 1870 juist hiermede ten nauwste samenhangt. Onder de havens aan de Noordzee, die Duitschland bedienen, staat de Maasstad met Antwer-

1) Zie nader § 2 van het IIe gedeelte van dit werk.
2) Smissaert, t. a. p., blz. 745.

pen en Hamburg bovenaan en zij veroverde kort vóór den oorlog de tweede plaats, nl. vóór de Scheldestad. In 1909 bedroegen de tonnematen der binnengekomen schepen in de drie steden: Antwerpen 10.150.816; Hamburg 12.814.000; Rotterdam 9.773.799. In de eerste zeven maanden van 1914, dus vlak vóór den oorlog, waren de getallen resp. voor Antwerpen en Rotterdam: 7.062.927 en 8.471.598 [1]).

Wij hebben een stoot van den Duitschen Michel gekregen, die ons krachtig geholpen heeft, om ons uit den sleur onzer gewoonten, die vriendelijke vreemdelingen de benaming van Chineezen van Europa voor ons hadden doen uitvinden, op te wekken. Het moderne grootbedrijf is in Nederland tot de hooge ontwikkeling, waarop het nu is aangeland, gekomen onder den invloed der hannekemaaiers van weleer. Maar een factor van beteekenis voor onze opleving daarnaast blijft de herwinning der eigen energie. Latere geschiedschrijvers mogen het uitmaken — indiën ze het er al over eens worden —, wat nu wel de gewichtigste factor was.

Deze opleving constateeren wij in verblijdende mate ook op geestelijk gebied. Met de beweging van '80 pleegt men haar gewoonlijk in zeer nauw verband te brengen. Het worde gulweg erkend: sedert de 17e eeuw was men aan zulke sonore geluiden als onze letterkundigen van de nieuwe generatie deden hooren, in Nederland niet gewend:

„Want de groote kunst is tot ons gekomen. Zij is geworden en heeft zich opgestooten tot den heerlijksten groei, tot de opperste kracht onzer tijden, tot het hoogste leven en de grootste glorie waartoe de menschheid ooit is gestegen....

„Na Indië, na China, na Egypte, na Griekenland, na Rome eindelijk, na al de groote godsgezichten onzer Germaansche beschaving, na Dante en Milton, na de groote knielers voor onbewuste godheid, na de vergoders der Idee en der waereldziel, na Goethe, Shelley en Hugo, komen wij, de getuigen van het leven, de zieners van de realiteit, de begeesterden van het feit, de geëxtazieerden der gewaarwording....

„En de tijd is gekomen om ingetogen te zijn en stil. Het hooge woord van groote schoonheid is nabij."....

De schoonheidscultus van Van Deyssel — hoe velen in de 80-er jaren hebben van deze klanken uit Nieuw Holland [2]) genoten en hoe zou men niet den reinigenden invloed van dezen geweldige met het woord prijzen. Maar wij kunnen toch Van Deyssel niet zien als spontane verschijning; wel als staande op een langen weg, met veel eentonigheid, maar waarop ook Bilderdijk, die het eerst zong van „Holland, dat weer bloeit", Bakhuizen van den Brink, Potgieter, Alberdingh Thijm, Multatuli staan. En wie was voor Nederland het meest waard: hij, die sprak van „Holland ajakkes", al scheen het ook wel eens „een goed land" te zijn [3]), of zij, die bewust tot Holland's opleving medewerkten, omdat zij het lief hadden?

Ja, er is vóór 1880 veel meer goeds en schoons dan de tachtigers ons zoo dikwijls wilden doen gelooven. De Haagsche schilderschool heeft haren hoogsten bloei dan reeds bereikt: Israëls, de Marissen [4]) zijn al op middelbaren

1) Ontleend aan de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 1 Augustus 1914, Avondblad C.
2) Verzamelde Opstellen (Amsterdam, Scheltema en Holkema's boekhandel, 1894), blz. 34 vlg.
3) T. a p., blz. 3 en 5
4) Jozef Israëls is geb. 1824; Jaap, Matthijs, Willem Maris waren resp. van 1837, 1839, 1844 (Plasschaert, XIXde Eeuwsche Hollandsche Schilderkunst, uitgegeven door de Maatschappij voor goede en goedkoope Lectuur, Amsterdam), blz. 285, 297.

leeftijd, als de Nieuwe Gids wordt opgericht. En tot den nieuwen roem van Nederland naar buiten heeft zij — al zal men hare prestatiën niet met die van Rembrandt gelijk willen stellen — zeer veel bijgedragen. Evenals op wetenschappelijk gebied de moderne theologie — en Scholten en Kuenen waren ook al niet van ná '80.

Wat '80 voor onze geestelijke ontwikkeling beteekent, is misschien het scherpst aangegeven door Berlage, toen hij, in het bizonder over de bouwkunst sprekende, zei[1]):

„Wij staan dus aan het *begin* eener *nieuwe* periode. Die van *zoeken*, van *ondoordachtheid* is *geweest*; die van *bereiken*, van *bezonnenheid* is aangebroken, maar van deze nog slechts het *allereerste* begin; en juist *omdat* het vervlogen tijdvak er een was van *veel* zoeken, van *veel* onontwikkeldheid, juist *daarom* is het *bereiken* der ontwikkeldheid, der *bezonnenheid* zoo *dubbel* moeielijk....

„Een periode dus van *veel* teleurstellingen, maar ook van *veel* verrassingen wanneer blijkt, dat weêr een mijlpaal op den weg der *ontwikkeling*, der bezonnenheid is bereikt".

Berlage is ronduit genoeg, om te erkennen, dat het ideaal eener nieuw-Nederlandsche architectuur nog niet is gevonden. Teleurstellingen en verrassingen — geldt het ook niet voor de nieuwere schilderkunst, beeldhouwkunst, literatuur? Lateren zullen pas kunnen uitmaken, wat ten slotte overwoog.

Het is in de verwarrende veelheid, het ontstellende door-elkander van het modernste intellectueele leven zoo uitermate moeilijk de kern van het eigenlijk nationale van een bepaald volk terug te vinden[2]). In dit lage land, waar zóó vele groote stroomen uitmonden en terwijl het reusachtig toenemende internationaal verkeer de menging van al meer cultuurkringen bevordert, nog wel dubbel zoo zwaar als elders. Wat zou Thorbecke, die reeds in 1844 sprak van „eene onberekenbare vlugt en uitbreiding", die „de omloop der gewrochten van den geest" kreeg evenals „het vervoer van waren", nu wel te kijken staan! Op zich zelf is de sterk gegroeide belangstelling, om met internationale stroomingen kennis te maken — waar is de tijd, toen Tollens Nederland vrij van vreemde smetten zong en Beets zich wat schaamde voor het Byronisme? —, verblijdend genoeg. Maar verblijdender is het, wanneer het volk door deze aanraking nieuwe dingen schept. Er is althans één gebied, waar dit in hooge mate het geval is: in de natuurwetenschappen, waar de goed-Nederlandsche namen van Lorentz en Bosscha en Kamerlingh Onnes en Hugo de Vries te pronk staan, die hùn wetenschap in nieuwe richtingen wisten vooruit te brengen. Dit is waarlijk groot, een der dingen, waarin een klein volk groot kan zijn. Elders is veel bemoedigend begin of voortzetting... Ook in de historische wetenschappen, in ruimen zin genomen. Maar haast nog nergens die eigen kracht, die ook de menschen buiten de grenzen tot luisteren dwingt.

In het internationale leven van rond 1900, nu men in de wereldsteden een naast-elkander van de meest verschillende types aantreft als nimmer te voren, klopt in de meeste landen het nationale leven toch met sterkeren polsslag; het werd hier en daar tot bedenkelijk chauvinisme. Hebben wij daaraan — goddank niet aan chauvinisme — niet een tekort? En is dit niet de verklaring van de vele teleurstellingen tot dusverre, van het geringe aantal verrassingen? Het leven van een klein volk, vooral wanneer het

1) In: Zeven Voordrachten over Bouwkunst — (uitgave alsvoren), blz. 386–387. — Het boekje is zonder jaartal uitgegeven; het is van ± 1910.

2) Cf. H Stewart Chamberlain, Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts (München, Verlagsanstalt F. Bruckmann A. G., 1899), I, S. 31 vlg.

midden tusschen de grooten ligt, die zooveel aantrekkelijks te bieden hebben, is wel vol angelen. Er is een onbestemde vrees, een haast bewuste stemming, die te dikwijls tot uiting komt, dat wij tóch niet genoeg vermogen. Een land met zóó groote koloniën: hoe kunnen we ze goed besturen, om van verdedigen maar niet te spreken! Een land zoo omringd van groote buren: hoe zal het met dezen gaan? De vragen zijn typeerend. Maar wie ze stellen, vergeten, dat onze kracht niet in de eerste plaats ligt in onze wapenen, dat een balans-politiek tusschen Engeland en Duitschland — als de een ons te lijf gaat, zal de ander ons wel helpen! — geen deugdelijke waarborg biedt voor ons nationaal bestaan, maar dat die kracht ligt in ons verleden, in wat wij door de geschiedkundige ontwikkeling geworden zijn, in ons aandeel aan den opbouw der algemeene Europeesche cultuur, dat eenmaal zeer groot is geweest. Ons nationaal bestaan zit vast genoeg in Europa door wat wij geweest zijn. Aan ons de taak, om ons van dit besef goed te doordringen — niet! om er ons op dood te staren of er over te jammeren, dat al dit moois voorbij is, maar om er innerlijke kracht uit te putten. Och! was wat meer van al die zelfbewustheid, die uit de eerste werken der 80ers uitschijnt, uit zuiver-Nederlandschen bodem ontsproten. Het zou de Nederlandsche nationale ontwikkeling zooveel te meer hebben voortgeholpen.

Van de concentratie, die als een der kenmerken van het economische leven kon vastgesteld worden, merkt men op geestelijk gebied niets. Hier is sterk eclectisme. Natuurlijk! Geestesuitingen zullen het individueele stigma wel altijd behouden. Hoogstens kan men in de neiging, om de kunst en de wetenschap in alle rangen der samenleving te doen doordringen, in het bizonder door de volksuniversiteiten en de Kunst-voor-allen-vereenigingen, een neiging zien, om het individueele meer tot de massa te brengen. En de sociale verhoudingen liggen er toe, dat de intellectueelen zich zooveel meer met het volk bezighouden. Men spreekt, als in lang geleden tijden, van volkskunst, maar kan hiermede nooit iets anders bedoelen dan kunst, uit de beschouwing en bestudeering der massa voortgekomen, maar die door het individu geschapen wordt, even goed als de kunst der renaissance, die zich in de eerste plaats op het leven der hoogen van deze aarde inspireerde.

De concentratie van het economisch leven weerspiegelt zich alleen in de maatschappelijke verhoudingen. En hier betreft zij vooral één klasse der samenleving. Immers de ontwikkeling van het groot-bedrijf had de samentrekking van arbeiders op bepaalde plaatsen tot noodzakelijk gevolg. In het klein bij ons, want het Nederlandsche groot-bedrijf, dat het nog zonder trusts en kartells stelde en zich bijna uitsluitend in particuliere ondernemingen of naamlooze vennootschappen vormde, staat op een verren afstand van dat in vele andere moderne landen. Het begon vrij laat, zooals wij zagen, en de moderne arbeidersbeweging in Nederland is dan ook, in vergelijking met andere landen, een vrij late verschijning[1]).

Eerst voor de Nederlandsche geschiedenis van onze periode wordt deze moderne loonarbeider een object onzer waarneming. Een geheel ander arbeider dan bij de vroegere bedrijfsvormen, die uitbreiding waren van de familiegemeenschap, den oudsten vorm der maatschappelijke voortbrenging. Nu is het loon de voornaamste band tusschen den werknemer en den werkgever. De eerste verkoopt zijn arbeidskracht, de andere betaalt haar; hiermede eindigt de betrekking. De eerste is de zwakste in de verhouding, hij móet arbeiden, om te leven; de ander gebruikt, misbruikt hem. Duizen-

1) Zie nader § 2 van het Ie gedeelte van dit werk.

den komen in de proletariër-positie, in weinig verschillende verhoudingen; steun kunnen zij alleen bij elkander vinden, om meer te worden dan „loonslaven". Het is het meer en meer groeiende, bewuste verlangen tot verbetering der levensvoorwaarden, dat het proletariaat gaat beheerschen. Het leidt bij hem tot een hypertrophie der verstandsfunctiën, tot een sterk critischen zin. De proletariër leert bovenal zich zelf en zijne klasse zien; de anderen, de bourgeoisie, de kapitalisten, die hem uitbuiten, haat hij. Zich vastklampende aan enkele formules uit de geschriften van Karl Marx, wiens geheele theorieën hij voorloopig in geenen deele begrijpt, wordt hij een kras dogmaticus [1]).

Dit is het algemeene type. Er zijn nuances en de Nederlandsche nuance is nooit sterk geprononceerd geworden. Henriette Roland Holst, die de arbeiders-beweging in Nederland voor het eerst wetenschappelijk heeft trachten te beschouwen, zegt het zoo goed [2]):

„Niet alleen de gebrekkige ontwikkeling van het groot-industrieel kapitalisme, ook de omstandigheden waaronder het opkwam, verklaren den geringen omvang en de innerlijke zwakheid der (Nederlandsche) arbeidersbeweging. Vooreerst — vond het bij zijn optreden een in zeer slechte omstandigheden verkeerend proletariaat. Een overvloed van goedkoope arbeidskrachten was beschikbaar, die, aan lage verdiensten gewoon, ook de energie misten zich te verzetten tegen de verlenging van arbeidstijd, die met iedere beginnende industrieele ontwikkeling samengaat. Ten tweede ontbraken, door de afwezigheid van delfstoffen, de door de natuur aangewezene groot-industrieele centra, en daarmee centra van organisatie en verzet".

De zon kwam langzaam op voor de Nederlandsche arbeiders, zooals het in ons landschap past, niet als een vurige bol, die men op een Zwitserschen berg bij den dageraad naar boven kan zien schieten. Ten slotte belicht zij toch de Nederlandsche wereld na 1887 sterker en sterker. En onze arbeiders mogen Multatuli, den „bevrijder uit de tyrannie van het klein-burgerlijk fatsoen", als hun voornaamsten geestelijken vader beschouwen. Niemand heeft de democratie en de vrije gedachte in Nederland meer vooruitgebracht dan deze breker van traditie, van conventie en van huichelarij. Wij zullen hem in onze periode niet meer aantreffen, maar zijn invloed uit zich nu juist sterk. De vereeniging de „Dageraad", die voor het geestelijk leven ten onzent van zooveel-belang geweest is, komt regelrecht uit zijn werken voort — en zij ontleent vooral daaraan hare beteekenis, omdat zij een der voornaamste bemiddelaars was tusschen de arbeiders en het meest moderndenkende deel der bourgeoisie in Nederland.

In aard en in omvang is de moderne vrouwenbeweging zeer verschillend van die der „loonslaven". Zij raakt niet één, maar álle klassen der maatschappij. Maar ook zij zoekt in aaneensluiting hare kracht. Hoe het er uitziet, het feministische toekomstbeeld? Laat Anna Polak ons het antwoord geven [3]):

„Een maatschappij, waarin de vrouw voor de volle ontplooiing harer individueele gaven en talenten in wetten noch zeden meer belemmering ondervindt. Waarin zij, zonder overwegingen van sekse, naar de eerlijke mate van haar kennen en kunnen, die plaats in het gemeenschapsleven mag innemen

---

1) Cf. Colenbrander, De staatkundige ontwikkeling der Nederlanders voor honderd jaar en thans (in Historie en Leven, II, — Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, z. j.), blz. 99 vlg.

2) Kapitaal en Arbeid in Nederland (in Sociale Bibliotheek, nº. 2; A. P. Soep, Amsterdam, 1902), blz. 181.

3) Smissaert, t. a. p., blz. 924.

die zij zelve begeert. Waarin het huwelijk een verbintenis geworden is tusschen twee gelijkwaardige, zelfstandige persoonlijkheden. Waarin de getrouwde vrouw, zonder inmenging van wetgever of publieke opinie, naar eigen aanleg en omstandigheden de verhouding mag regelen tusschen haar gezins- en haar beroeps- of gemeenschapsplichten. Waarin de burgeres dezelfde staatkundige rechten bezit als de burger; de vrouw dezelfde rechten als de man op beheer en beschikking over beider vermogen en inkomen; de moeder dezelfde rechten als de vader op hun beider kinderen. Waarin zij kan leven met de voorzichtigheid en het verstand, die eerst geboren worden uit de verantwoordelijkheid voor eigen daden; met de fierheid en waardigheid die het uitsluitend voorrecht zijn van den economisch onafhankelijke; en met de zachtheid, die alleen te vergen en te verwachten is van hen, jegens wie geen onrecht geschiedt. Waarin zij staat als vrij mensch, in de volle, waardevolle beteekenis van het woord"....

In den grond der zaak ook een sociale beweging, op welker ontstaan het stijgende overschot van vrouwen, dat ongehuwd blijft, den grootsten invloed heeft. Ook hier een langzame klimming met tegenwerking van vele vrouwen, die de natuurlijke roeping der vrouw in het huisgezin zoeken, en van vele mannen. Maar de rechtvaardigheid der eischen, juist om den oorsprong er van, begint meer en meer erkend te worden.

In het sociale leven dus toeneming van het aantal groepen, elk met hare bizondere belangen. „De maatschappij is en wordt hoe langer hoe meer een bizonder samengesteld organisme, met de meest verschillende klassen en belangen, die zich, naarmate van de gestaltenis der dingen, tot de meest verschillende partijen kunnen groepeeren [1])". Met deze woorden van Kautsky, den bekenden Duitschen socialist, zal menigeen, die de moderne maatschappij wat beschouwd heeft, zich kunnen vereenigen. Tegenover het belang van een bepaalde groep schijnt dat van den enkeling weg te zinken. De concentratie, die bij de arbeiders in coöperatieve en vakvereenigingen, in politieke partijen het sterkst was, vond groote navolging. De werkgevers richtten tot verdediging hunner belangen een vereeniging op, de middenstanders hun bond en ongelijk veel sterker dan ooit te voren werd de aaneensluiting in diverse, ook niet socialistische partijen: het aantal groeide, maar vooral het verband in elk er van werd sterker. De verbrokkeling, de disparaatheid, die het kenmerk van het Nederlandsche leven sedert eeuwen was, in gewestelijke, stedelijke organisatiën met sterk esprit de clocher, met levendig „vrijheids"-gevoel, d. w. z. onafhankelijkheid ten opzichte van het geheel, krabbelde wat terug en de plaats voor individuen, om wat te zijn, werd enger, de inspanning om wat te worden, grooter. Zien we zelfs niet in de Nederlandsche Hervormde kerk een stilstand gekomen in de langen tijd steeds toenemende neiging tot afscheiding om dogmatische haarkloverijen? In onze periode sluiten afgescheidenen en doleerenden zich aaneen (1892) — en in den allerlaatsten tijd wordt de neiging tot aaneensluiting van onderscheiden moderne gezindten, de toenadering zelfs van modernen en orthodoxen merkbaar. De sterke afneming van het kerkbezoek en de toenemend aantal van hen, die niet tot een bepaald kerkgenootschap behooren [2]), geeft meer dan vroeger in de kerk zelve aanleiding tot het stellen der vraag, of alles wel is, zooals het behoorde.

---

1) Uit 1889. Geciteerd door Kernkamp, Over de materialistische opvatting van de geschiedenis (Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel, 1901), blz. 17.

2) Bij de laatste volkstelling van 1909 niet minder dan 290.260: zie Reitsma—Lindeboom, „Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden" (Kemink en Zoon, Utrecht, 1916), blz. 856.

Tegen dezen achtergrond zullen wij de politieke geschiedenis zich zien afspelen. Zij wordt sterk beïnvloed door het geheele maatschappelijk en economisch gebeuren. Maar — men vergeet dit te veel — zij heeft ook haar eigen, zelfstandig karakter, beheerscht door traditie, door persoonlijke verhoudingen, door de kerk, door den nationalen geest, die zich, als geheel, ten slotte in den staat het duidelijkst uitspreekt, want in den staat is het geheele volk vereenigd en bij den staat krijgt het geheele volk, vooral bij de toenemende staatsbemoeiing, die een der karakteristieke momenten onzer periode wordt, steeds meer belang.

De staatszin is nooit de sterkste zijde van het Nederlandsche volk, dat doorgaans voor kerkelijke dingen de meeste belangstelling heeft getoond, geweest. Bewijst nu onze periode een gunstige ontwikkeling? Vergelijkenderwijs, bij de 17e, vooral de 18e, het grootste deel der 19e eeuw, zou men geneigd zijn de vraag bevestigend te beantwoorden. Ware het niet, dat een zeer groote achterstand van wetgeving — niettegenstaande alles, wat tot stand gebracht werd — viel te constateeren. Ware het niet, dat ernstige verschijnselen als het ontbreken van een eenigermate in overeenstemming met nieuwe behoeften gebrachte handelswetgeving, dat van een regeling der administratieve rechtspraak, als het gesukkel met de sociale wetgeving — zich voordeden. Ware het vooral niet, dat het beloop van zaken tijdens de groote wereld-crisis — ons aarzelen deed. Nu wordt de nationaal-staatkundige kracht op een zeer zware proef gesteld en eerst ná den oorlog, en nog niet eens onmiddellijk daarna, zullen wij kunnen zeggen, hoe het Nederlandsche volk haar doorstaan heeft. Houden wij daarom ons oordeel in. Het achterstaande verhaal der dertig jaren politieke geschiedenis van 1887 tot 1917 zal zeker — daarvan zijn wij overtuigd — vele gegevens aan de hand doen, om het inzicht, dat tot het oordeel moet leiden, te verscherpen.

I Het Regentschap van Koningin Emma.

(1888, resp. 1890, — 1898).

§ 1. De Regentes.

Koning Willem III is spoedig na de voltooiing der grondwetsherziening van 1887, de laatste belangrijke daad zijner regeering, ernstig ziek geworden. Hij verliet in Mei 1888, kort na de formatie van het eerste coalitie-ministerie Mackay[1]), dat ten gevolge van de eerste verkiezingen, gehouden krachtens de additioneele artikelen der nieuwe grondwet, optrad, Den Haag, om zich naar het Loo te begeven: hij zou de residentie niet meer terugzien. Het chronisch nierlijden, dat zich bij hem geopenbaard had, werd in Maart 1889 van dien aard, dat de Raad van Ministers[2]) het noodig oordeelde in de Tweede Kamer de verklaring af te leggen, dat Z. M. buiten staat was geraakt de regeering waar te nemen en dat daarom de Raad van State overeenkomstig artikel 38 der Grondwet uitgenoodigd was binnen een bepaalden termijn advies uit te brengen. Onder overlegging van dit advies deed de Raad van Ministers in de overeenkomstig artikel 39 der Grondwet samengeroepen vereenigde zitting der beide Kamers op 3 April verslag van 's Konings toestand. De Staten-Generaal verklaarden daarop den volgenden dag, dat „het in art 38, 1ste lid, omschreven geval aanwezig was" (volgens art. 40), m. a. w. dat het koninklijk gezag aan een Regent moest opgedragen worden om den toestand, waarin de Koning verkeerde.

Wijl een Regent ontbrak — een Prins van Oranje immers, die zijn 18e jaar vervuld had en in zulk een geval van rechtswege als zoodanig zou opgetreden zijn (volgens art. 41), was er niet —, werd het koninklijk gezag van dat oogenblik af aanvaard „in naam des Konings" door den Raad van State (volgens art. 45, 2e lid); jhr. mr. G. C. J. Van Rheenen onderteekende nu als vice-president van dit staatslichaam de wetten en besluiten. Maatregelen werden voorbereid tot het aanbieden aan de Staten-Generaal van een ontwerp van wet tot benoeming van een Regentes, zoolang de Koning buiten staat zou blijven te regeeren. Maar tot de uitvoering hiervan kwam het nog niet. De Koning beterde in den loop van April. In het einde dezer maand werden de Staten-Generaal opnieuw in vereenigde zitting samengeroepen, om te vernemen, dat er termen bestonden, om het Regentschap te doen eindigen. In hunne zitting van 2 Mei verklaarden de Staten-Generaal dienovereenkomstig, dat het in art. 38 der Grondwet omschreven geval had opgehouden te bestaan. De Koning kon de regeering weêr zelf in handen nemen.

---

1) Zie hierover nader § 3 van dit gedeelte.

2) De geijkte term is: „de hoofden der ministeriële Departementen, in rade vereenigd".

Het was ruim een jaar later, toen 's Konings ziekte opnieuw een ernstigen keer nam. In October 1890 herhaalde zich dezelfde loop van zaken als in April 1889. Den 29en namen de Staten-Generaal in vereenigde zitting een eensluidend besluit met dat van 4 April 1889. Weer aanvaardde de Raad van State het koninklijk gezag. Ditmaal gingen de maatregelen tot het aanwijzen eener Regentes door: het wetsontwerp, waarbij koningin Emma gedurende den tijd, dat haar gemaal buiten staat zou zijn de regeering waar te nemen, tot Regentes aangewezen werd, werd 14 November door de Staten-Generaal aangenomen. Zij aanvaardde den 20en „in naam van Zijne Majesteit Willem III" de haar opgelegde taak, na aflegging in de vereenigde zitting der Staten-Generaal, van den voor dit geval voorgeschreven eed (volgens art. 23).

Slechts enkele dagen heeft deze vorm van het Regentschap bestaan. Reeds 23 November 's morgens vroeg overleed Willem III „zacht en kalm". Den volgenden dag aanvaardde koningin Emma het Regentschap voor hare nu tot den troon geroepen dochter, overeenkomstig de wet van 1884 [1]), met de volgende proclamatie [2]):

„In naam van Hare Majesteit Wilhelmina, bij de Gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz. enz. enz.

Wij, Emma, Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk,

Het heeft Gode behaagd Mijnen geliefden en geëerbiedigden Gemaal, Koning Willem den Derde, tot zich te nemen.

Ruim een en veertig jaren schaarde zich het Nederlandsche Volk om Zijnen Troon en gedurende dit tijdvak werden onder 's Heeren zegen rust, vrede en welvaart aan het Vaderland geschonken.

De Kroon is door Zijn afsterven, dat ons allen met diepen rouw vervult, overgegaan op Mijne Beminde Dochter Wilhelmina Helena Paulina Maria. Haar Troon vinde zijnen hechten steun in de innige trouw en verknochtheid van het Nederlandsche Volk aan het Huis van Oranje.

Moge de Almachtige God de gebeden verhooren. die tot Hem opgezonden worden voor onze Koningin Wilhelmina; Hij neme Haar onder Zijne heilige hoede en bescherming.

Krachtens de wet ben Ik, gedurende Hare minderjarigheid, geroepen als Regentes van het Koninkrijk het Koninklijk gezag voor haar waar te nemen.

Vertrouwende op Hem, in Wiens hand het lot is der Vorsten en Volkeren, neem ik de Mij toevertrouwde regeeringstaak op Mij met de bede, dat hare vervulling in allen deele moge strekken tot heil van Land en Volk en tot bevestiging van het Koninkrijk".

Men speurt in den toon dezer proclamatie den invloed der coalitie-ministers, die haar contrasigneerden.

's Konings begrafenis [3]) had op 4 December plaats. Het stoffelijk overschot, den 1en December van het Loo naar Den Haag overgebracht, werd in den grafkelder van het Oranje-huis in de Nieuwe Kerk te Delft bijgezet. Groote toeloop van landgenooten was er en groote, deelnemende belangstelling van de buitenlandsche mogendheden, nu de laatste mannelijke telg van het Oranje-huis ten grave gedragen werd. En in de Belgische Kamer van Volksver-

1) De Bruyne, V, blz. 270–271.
2) Staatsblad 1890, n°. 177.
3) Een uitvoerige beschrijving van alles, wat hiermede samenhangt, in Kepper, Het Leven van Z. M. Koning Willem III, Zijne regeering en Zijn tijd (Schiedam, Roelants, 1890), blz. 163 vlg.

tegenwoordigers vonden de voorzitter en de regeering gelukkige woorden, om van hunne deelneming te doen blijken.

8 December legde Koningin Emma in de vereenigde zitting der Staten-Generaal den eed als Regentes en dien als Voogdes voor hare dochter af. Ook de leden van den Raad van Voogdij, ingesteld krachtens de wet van September 1888 tot regeling van de voogdij voor het geval van minderjarigheid bij de komst van Koningin Wilhelmina op den troon [1]), werden toen beëedigd.

„Moge de Almachtige God Uwe Majesteit gezondheid, kracht en wijsheid geven om de dankbare, maar moeilijke taak van Regentes en Voogdes te vervullen tot geluk van onze beminde Koningin Wilhelmina en tot heil van ons dierbaar Vaderland". Dit zijn de eenvoudige woorden, waarmede de voorzitter der Vereenigde zitting de Koningin-Regentes aan het einde der vergadering toesprak. Wie ook over de wijze, waarop Koningin Emma hare taak vervuld heeft, met eenige bevoegdheid tot oordeelen gesproken heeft, aller uitingen komen hierin overeen, dat het haar aan de eigenschappen, noodig voor het met beleid en toewijding volvoeren harer opdracht, nimmer ontbroken heeft.

Men kan niet zeggen, dat koning Willem III bij zijn overlijden populair was: hij had ook niet, zooals zijn vader, populariteit gezocht. Bij zijn dood moge een gevoel van medelijden geheerscht hebben met de zware slagen, die zijn Huis in het laatste deel zijner regeering getroffen hadden, oprechte droefheid bij de bevolking merkt men niet [2]). De redenen hiervan behoeven hier niet besproken te worden. De tijd, om een afdoend oordeel over deze ruim veertigjarige regeering uit te spreken, is er trouwens nog niet. De parlementaire regeeringsvorm heeft zich tijdens Willem III ingeburgerd, maar door de kracht der omstandigheden, in weerwil van hem-zelf — dit schijnt het groote feit. De Koningin-Moeder heeft door hare daden en door haar optreden van meet af de volle volksgunst voor het Oranje-huis herwonnen. Zij, de Duitsche prinses, is Nederlandsche geworden en heeft zich geheel aan het Nederlandsche leven aangepast. Hoe geheel anders dan twee ook vreemde prinsessen, die in de 17e en 18e eeuw voor de belangen harer zoons moesten optreden, maar geen van beiden, noch prinses Maria I Stuart, de moeder van den Stadhouder Willem III, noch prinses Anna van Hannover, de moeder van den Stadhouder Willem V, hebben het Nederlandsche karakter begrepen of ook maar benaderd. Wel doet de tweede Maria Stuart, de edele gemalin van Willem III, aan koningin Emma denken.

Met de troonsbestijging van koningin Wilhelmina nam de sedert 1839 bestaande personeele Unie tusschen Luxemburg en Nederland een einde. Immers krachtens de Primo-genitur-Constitution van 6 Maart 1785, die ook ten opzichte van het bij de Weener slotakte van 9 Juni 1815 door Willem I verkregen Luxemburg bekrachtigd was, kreeg bij uitsterving van de Ottoonsche tak in de mannelijke linie (die nu plaats vond) de Walramsche linie van het huis Nassau de opvolging in Luxemburg. Het huis Nassau-Weilburg

1) Leden waren Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen, vice-president, en Jhr. Mr. A. C. de Jonge, eerstbenoemd lid van den Raad van State; E. A. A. J. de Roy van Zuidewijn, voorzitter van de Rekenkamer; Mr. J. G. Kist en Mr. C. Polis, president van en procureur-generaal bij den Hoogen Raad (deze vijf ex officio); Mr. W. A. A. J. baron Schimmelpenninck van der Oye, Mr. W. baron van Goltstein van Oldenaller, Jhr. Mr. J. Röell en A. N. J. M. baron van Brienen van de Groote Lindt (deze vier door den Koning, gehoord den Raad van State, benoemd).
2) Men leze b. v. de opmerkelijke artikelen van de Nieuwe Rotterdamsche Courant bij 's Konings overlijden (ook afz. uitgegeven: Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar).

aanvaardde er dus de regeering: A d o l f was er de eerste groot-hertog uit. Ofschoon zich sedert 1867 [1]) geen uit de personeele Unie met Luxemburg voortvloeiende moeilijkheden voorgedaan hadden, kan men van Nederland's standpunt de opheffing er van moeilijk betreuren. In Luxemburg schijnt men over het algemeen een dankbare herinnering aan de regeering van de groot-hertogen uit het huis van Oranje-Nassau behouden te hebben. Het eenige getuigenis, dat nu uit den tijd der Unie nog voortbestaat, is de vertegenwoordiging der belangen van Luxemburg aan enkele hoven door de Nederlandsche gezanten ter plaatse (de gezanten te Parijs, Berlijn en Brussel zijn hiervan uitgezonderd).

De toestand van het Oranje-huis tijdens het regentschap was geschikt, om de sympathie van het Nederlandsche volk te wekken. Twee vrouwen, de éene jong nog, de andere een kind — dit beeld der verlatenheid alleen, dat in tegenstelling met twintig jaar vroeger het Huis nu te aanschouwen gaf, was wel in staat de eenvoudige Nederlandsche gemoederen te treffen. Het bleek telkens weêr, wanneer de Koningin zich onder geleide harer Moeder in het openbaar vertoonde: een uitbarsting van enthousiasme. En haast elk Nederlander was in staat de nieuwe souvereine te zien; alle gewesten kregen de eer van het koninklijk bezoek en de voornaamste steden, te beginnen met Amsterdam in 1891, werden bezocht. Schrijver dezes herinnert zich uit zijne jongensjaren den indruk te Sneek tijdens het bezoek aan het Noorden (1892) en hij weet sedert dien, dat het zoo koele Friesche volk bij het bespelen van de Oranje-snaar in een ongelooflijke opwinding vermag te komen. Daar is wèl zeer echte, door de eeuwen heen gegroeide liefde. De socialistische critiek op het koningschap, die zich in de laatste jaren van W i l l e m I I I bizonder scherp geuit had, wordt nu iets bezadigder.

Ook met het buitenland werd kennis gemaakt. De jonge Keizer van Duitschland, W i l h e l m I I, bezocht met zijne gemalin de Koninginnen reeds in 1891 en bij dit officieele bezoek gaf hij aan zijne ongeveinsde bewondering voor het Oranje-huis, waaraan hij vermaagschapt is, en voor Nederland's geschiedenis gereedelijk uiting. „Der Kaiser musz wohl ganz besonders zufrieden sein. Er, Der sonst immer ernst und zurückgezogen ist, war heiter und guter Laune". Zoo oordeelde een Duitsch journalist over 's Keizers stemming hier te lande [2]). Het bezoek werd spoedig beantwoord door de Koninginnen, die zich in 1892 naar Berlijn begaven. In hetzelfde jaar woonden zij de gouden bruiloft van het groot-hertogelijk paar van Saksen-Weimar bij; groothertogin S o p h i e, de bekende Goethe-vereerdster, was een tante van onze Koningin († 1897). Drie jaar later staken de Koninginnen de Noordzee over tot een bezoek aan Engeland en het Engelsche Hof; koningin V i c t o r i a, de oudste souvereine van Europa, ontving te Windsor de jongste souvereine, wier taak in zoo vele opzichten op de hare, v. n. in de eerste regeeringsjaren, zou gelijken. Beide hebben zij het bewijs geleverd, hoe geschikt een vrouw voor het waarnemen van het constitutioneel-parlementaire regeeringsgezag kan wezen.

In het optreden der beide Koninginnen naar buiten ligt voortdurend een trek van grooten eenvoud. Niet beter voelt men dit dan bij gelegenheid van verblijven te Sand in het Schwarzwald, te Tarasp in Zwitserland, te Aix les Bains in Fransch Savoye (1892, 1894 en 1895). Een Franschman [3]), door de

1) De Bruyne, III, blz. 322 vlg.
2) Geciteerd bij G. L. Kepper, Gedenkboek: Koningin Wilhelmina in Haar openbaar Leven ('s Gravenhage, Couvée, 1898), blz. 39.
3) Xavier Paoli (zie de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 17 Sept. en 1 Oct. 1910, de avondbladen).

Fransche regeering belast met de zorg voor de veiligheid der Koninginnen in het laatste jaar, heeft er met smaak van verteld: hoe het „Koninginnetje" op het station te Genève generaal D u m o n c e a u van den trein uit toeriep toch vooral niet te vergeten, om prentbriefkaarten voor haar te koopen; hoe zij studeerde en voor de historie, vooral voor die van N a p o l e o n, de grootste belangstelling koesterde; hoe zij de boeren en de boerinnen uitteekende en pret had in tochten in de sneeuw; hoe er ongerustheid heerschte, toen men eenmaal meende, dat zij verdwaald was. Naast eenvoud spreekt een groote opgewektheid uit deze herinneringen, die men zoo gaarne door meer persoonlijke mededeelingen van denzelfden aard aangevuld zou zien.

En verder een groote mate van degelijkheid. Zelden heeft een vorstenkind zulk een veelzijdige opvoeding gehad als prinses W i l h e l m i n a en hare Moeder sloeg deze zelf van het begin tot het einde met de grootste aandacht en belangstelling gade. Na een algemeene voorbereiding volgde een onderricht in verschillende takken van wetenschap, dat grootendeels door hoogleeraren onzer universiteiten gegeven werd. Geen onzer stadhouders of koningen was met zoo veel zorg grootgebracht, geen hunner heeft, zoo goed onderlegd, zijn taak aanvaard als de Koningin kon doen, toen zij meerderjarig werd.

Groote gebeurtenissen in het Oranje-huis trekken tijdens het regentschap niet onze aandacht. In politiek opzicht werd het parlementair régime stipt gevolgd; het bezonk nu in Nederland voorgoed, zooals wij in een volgend hoofdstuk (§ 3) nader zullen zien.

---

§ 2. De Politieke partijen in 1888. — De opkomst van het socialisme.

De regeeringsverandering in een constitutioneel-parlementairen staat brengt gewoonlijk geen wijzigingen in de politieke verhoudingen. Daartoe is de directe invloed van het koningschap niet groot genoeg meer. Het koningschap staat in ons land boven de partijen; althans sedert den dood van Willem III is dit beslist het geval. Het is nu regulateur meer dan schepper. Zijn sterkte ligt juist daarin. In zijn erfelijkheid vindt het een waarborg van standvastigheid, een stut tevens, om zich tegen partij-invloeden te weren. Zooals Engeland tijdens de langdurige regeering van koningin Victoria (1837—1901) de voortreffelijke werking van deze in zich onzelfzuchtige instelling heeft leeren waardeeren, zoo Nederland tijdens het regentschap van koningin Emma en de regeering van koningin Wilhelmina. Hoogste drager van de nationale tradities, in zich bevattende een karakter van duurzaamheid, dat orde, rust en welvaart verzekert, is het koningschap tevens de oprechte uitvoerder van den volkswil geworden, zooals deze zich door de Staten-Generaal en het ministerie aan den Koning openbaart [1]).

Het volk is verdeeld in staatkundige partijen, neerslag van de politieke en andere stroomingen, door de historie en oogenblikkelijke, ten deele ook persoonlijke invloeden bepaald. Den volkswil vindt men in de aan deze partijen geschonken meerdere of mindere adhaesie. Maar de vaststelling er van is voor het hoogste gezag in Nederland lang niet altijd gemakkelijk, want de partijen zijn vele, de scheidingslijnen lang niet altijd even duidelijk en de wisselingen in sterkte veelvuldig, efschoon niet groot. Niet minder dan 92 districten vaardigden sedert 1887 gedurende lange jaren een candidaat derzelfde staatkundige richting naar de Tweede Kamer af [2]) — richting hier in ruimen zin opgevat als onderscheiding tusschen rechts en links.

In Nederland loopt de voornaamste scheidingslijn sedert de 70er jaren der vorige eeuw op kerkelijk terrein. De coalitie van anti-revolutionnairen en Katholieken, die voor onze staatkundige geschiedenis een moment van de allergrootste beteekenis geworden is, wortelt op kerkelijken grondslag, zooals elk dezer beide partijen de staatszaken als een onderdeel der geloofszaken beschouwt. Zij omvatten dientengevolge aanhangers uit alle klassen der maatschappij: vertikale partijen [3]) noemt men ze wel, omdat ze de lagen

1) Vgl. Mr. A. A. H. Struycken, Ons Koningschap (Amsterdam, 1909), blz. 17 en vlg.
2) Ramaer, Religie in verband met politiek in Nederland (Erven B. van der Kamp, Groningen, 1894), blz. 47.
3) De Beaufort, Staatkundige Opstellen (W. Nevens, Rotterdam, 1904), blz. 177.

der maatschappelijke samenleving in vertikale richting doorsnijden, in tegenstelling tot de partijen, die dit in horizontale richting doen, in zoo verre zij hunne aanhangers in meerdere of mindere mate uit bepaalde lagen of klassen der maatschappij recruteeren. De liberalen, alleen anti-kerkelijk in staatkundigen zin, omdat ze het Christendom als richtlijn voor practische politiek verwerpen, dus in dit opzicht negatief, worden dientengevolge achter een voor hen eigenlijk kunstmatige scheidingslijn teruggehouden.

„Rechts" en „links", zooals familiaar de twee hoofdrichtingen naar de zetels hunner aanhangers in de Tweede Kamer plegen genoemd te worden, duiden dus ongelijksoortige grootheden aan. Eenerzijds vertegenwoordigers der Katholieken, der Gereformeerden (afgescheidenen en doleerenden samengerekend) en een deel der Hervormden (orthodoxe aanhangers der Nederlandsche Hervormde Kerk); anderzijds vertegenwoordigers der Nederlandsche burgerklasse, die na de grondwetsherziening in zeer ruimen zin aan de verkiezingen kon deelnemen —, voor zoover ze niet tot de pas genoemde kerkelijke partijen behoorde. Dit is het staatkundig beeld van Nederland, dat bij het begin onzer periode voor oogen staat en waarbij men zich de scheidingslijn niet te scherp getrokken voorstelle, want er is tusschen de partijen in altijd een „niemansland", een „kleurlooze middenstof", die zij naar zich trachten toe te halen, wat dan de een, dan de ander wat beter gelukt. Het is de van liberale zijde niet gelukkig behandelde onderwijs-kwestie, die in de practische politiek de scheiding, zooals wij die in 1888 zien, heeft in de hand gewerkt en er nog lang voedsel aan verschaft heeft. Een andere partij-groepeering, die voor het grijpen lag, is door haar in hare ontwikkeling tegengehouden.

Democratie en sociale politiek waren de beide groote vraagstukken, die ook in Nederland sedert de 70er jaren op de staatkundige dagorde stonden. Zij grepen in het partijleven in zeer sterke mate in, maar leidden in elke bestaande partij niet tot de schepping van een nieuwe algemeene scheidingslijn. De democratie had met de grondwetsherziening van 1887 een stap voorwaarts gedaan, de sociale politiek was nog in hare kindsheid. Beide bleven de volle aandacht vragen en wie er zich aan zou willen onttrekken, werd aan de urgentie door de zich nu baan brekende sociaal-democratie elk oogenblik herinnerd.

Is de opkomst en werkzaamheid der liberale partij in Thorbeckiaanschen vorm het meest sprekende feit uit onze staatkundige geschiedenis in de eerste decennia na 1840, valt in den tijd tusschen 1870 en 1887 het meeste licht op de ontwikkeling der anti-revolutionnaire partij onder leiding van Kuyper en De Savornin Lohman en dier samengaan met de Katholieken onder aanvoering van Schaepman, van 1888 af verdient de intrede der sociaal-democratie, d. w. z. een deel der Nederlandsche arbeiderswereld onder ten deele intellectueele leiding, in de Nederlandsche staatkundige wereld alle aandacht. Zij breekt de kerkelijke scheidingslijn lichtelijk, langzamerhand wat meer. „Ik sta geheel alleen", zei Domela Nieuwenhuis, toen hij als eerste sociaaldemocraat aan de algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting voor 1889 deelnam, en „de verschilpunten tusschen linker- en rechterzijde interesseeren mij bijzonder weinig [1])." Maar de praktijk heeft aangetoond, dat de sociaaldemocraten gewoonlijk links thuis hooren, al zijn zij van anderen oorsprong en maaksel dan de liberalen.

De sociaal-democratie in Nederland kwam laat, veel later dan in de omliggende landen, waar zij zich sedert 1848 en reeds vroeger deed gelden. „Te midden van een bevolking, die nog nooit bewogen is door den adem van den

1) Handelingen Tweede Kamer 1888—1889, blz. 479.

maatschappelijken strijd; te weinig ontwikkeld om het wezen van eenig deel van het politieke of maatschappelijke leven verderop te gaan zoeken dan in de haarzelf individueel rakende belangen; die bovendien is opgevoed in de leer, dat de mensch heer en schepper is van eigen lot en den band niet ziet, die het lot van den een aan dat van den ander verbindt — te midden van deze bevolking leefden socialisten, dragers, bewust of onbewust, van een wereldbeschouwing, die hemelsbreed afwijkt van die der groote massa, zoowel als van die der heerschenden".

Zoo teekent een bekend socialist, die haast van den beginne af een rol van belang in de Nederlandsche sociaal-democratie gespeeld heeft [1]), de omstandigheden, waaronder de weinige socialisten omstreeks 1878 werkten. En deze zelf zeer idealistisch, maar ook zeer theoretisch, verkeerende in den waan, dat „hun geheel compleet ideaal, dat een geheel andere, een aan de tegenwoordige precies tegenovergestelde maatschappelijke inrichting behelst", zoo voor invoering pasklaar was. De betrekkelijk zeer geringe modern-industrieele ontwikkeling in Nederland [2]) deed de eerste voorwaarde voor groei der sociaaldemocratische denkbeelden ontbreken. De vrijmaking van het proletariaat, die het wezen der sociaal-democratische uitmaakt, kan zonder arbeidersorganisatie niet beproefd worden en deze was hier moeilijk te bereiken, omdat de groot-kapitalistische bedrijfsontwikkeling langen tijd gering bleef.

Wanneer in 1848, in Frankrijk en Duitschland vooral, het socialisme of communisme reeds een belangrijken aanhang gekregen heeft, wanneer in hetzelfde jaar Marx en Engels hun beroemd manifest publiceeren, dat tot wetenschappelijken grondslag en tot programma tevens kon dienen, terwijl de vakvereenigingen, in het bizonder in Engeland (trade-unions), een aanmerkelijke uitbreiding gekregen hebben, is het hier te lande in arbeiderskringen nog heelemaal stil. Een socialistische manifestatie te Amsterdam in 1848 droeg nog een uitermate naïef karakter; zij werd uitgelokt door een vereeniging, waarvan de meeste leden Duitschers waren [3]). Eerst in de 50er en 60er jaren komt er moeizaam eenige beweging. Allereerst worden ziekenfondsen opgericht. In 1861 volgde te Amsterdam een vereeniging van werklieden „Tot Nut van den Arbeidenden Stand": het doel was coöperatie, „om op de meest voordeelige wijze levensbehoeften te koopen" [4]). Deze vereeniging heeft zich ook op politiek gebied bewogen; zij richtte in 1863 een adres tot den Koning, waarin op een regeling van den huur van dienstboden en werklieden, zoo iets als een arbeidscontract dus, aangedrongen werd. Eindelijk, in 1866, werd Nederland een eerste eigenlijke vakvereeniging rijk: die der typografen, weldra gevolgd door verscheidene andere. Verbetering van loon, zoo noodig door werkstaking, stond bij deze vereeniging uit den aard der zaak op den voorgrond. Eigenlijk socialistisch waren zij niet, evenmin als de Engelsch trade-unions.

Het is de „Internationale" (verkorting voor de te Londen in 1864 gestichte Internationale Werklieden-Vereeniging) geweest, die hier te lande aan het socialisme, in den er door Marx en Engels aan gegeven vorm, haar eerste

1) W. H. Vliegen, De Dageraad der Volks-bevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland (Amsterdam, Van Looy, 1902), I, blz. 1. Van dit werk en de in noot 4 genoemde werken is voor de volgende bladzijden veel gebruik gemaakt. — Vgl. bij het volgende ook reeds De Bruyne, V, blz. 165—175.
2) Zie ons Inleidend Hoofdstuk.
3) De Bosch Kemper, Staatkundige Geschiedenis van Nederland na 1830, V, blz. 270.
4) H. Smits, De Nederlandsche Arbeidersbeweging in de Negentiende Eeuw (Rotterdam, 1902), blz. 20. — B. Bymholt, Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland (Amsterdam, Van Looy en Gerlings, 1894), blz. 17.

aanhangers heeft bezorgd, althans deze tot actie naar buiten gebracht heeft. In 1877 kon een Nederlandsche afdeeling der Internationale ontstaan, zich noemende Nederlandsch Werklieden-verbond. Zij vond hare leden in de vakvereenigingen en in de kringen van de „Dageraad" [1]): de vrijdenkers leverden in den beginne een vrij belangrijk percentage der Internationale. Maar tot werkelijken bloei kwam de afdeeling niet, al werden in 1871 en 1872 congressen der Internationale, resp. te Amsterdam en in Den Haag, gehouden. Juist het internationale karakter, dat in deze vereeniging sterk op den voorgrond geplaatst werd, schrikte de meeste Nederlandsche arbeiders af.

Meer in hun geest was het in 1871 op het nationaal arbeiderscongres te Utrecht gestichte Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (29—30 Oct.). Het stond op strikt nationalen grondslag en verklaarde zich in zijn beginselen tegen den in het socialisme vooropstaanden klassenstrijd; het wilde de klassentegenstelling door samenwerking tusschen de hoogere en lagere klassen trachten op te lossen. Het vond veel steun in de vakvereenigingen en telde na korten tijd reeds 46 afdeelingen met een 5000 leden [2]). B. H. Heldt werd de voornaamste drijfkracht in het Verbond, dat hij jaren lang als voorzitter leidde. Verbetering en uitbreiding van onderwijs, verheffing van de zedelijke waarde en de stoffelijke welvaart, staatsburgerlijke gelijkheid en maatschappelijke vrijheid was het algemeen streven van het Verbond, dat in politiek opzicht toen de uiterste vleugel der democratie kon genoemd worden. Het steunde door een groote, in Den Haag belegde vergadering (April 1874), waar niet minder dan 123 werklieden-vereenigingen vertegenwoordigd waren, Van Houten's actie ten gunste van het verbod van arbeid van kinderen beneden 12 jaar [3]) en formuleerde daarbij verder gaande wenschen dan in Van Houten's wetsontwerp neergelegd waren. Het Verbond begon hiermede zijn politieke loopbaan, die het, naast de zuiver-maatschappelijke, altijd heeft volgehouden. Begrijpelijkerwijze steunde het zoowel de in de 70er jaren opkomende beweging tot afschaffing van de plaatsvervanging in den militairen dienst als die tot het verkrijgen van algemeen kiesrecht.

Gedurende eenige jaren vormde het Verbond het eenige centrum der Nederlandsche arbeidersbeweging. Spoedig verrezen andere centra. Het kerkelijk element deed zich in deze beweging even goed gelden als in de politieke wereld. In 1877 werd te Amsterdam de vereeniging „Patrimonium" gesticht, die — in tegenstelling tot het Verbond, dat den godsdienst buiten de deur wilde houden — zich op kerkelijken grondslag stelde en in de politiek het dichtst stond bij de anti-revolutionnaire partij. Bovendien bracht het socialisme, dat nu ook langzamerhand aan aanhang won, scheuring.

Het zijn vooral de gebeurtenissen in Duitschland, waar de regeering zich in dezen tijd met kracht verzette tegen de zich sterk ontwikkelende sociaaldemocratie, die de socialisten te Amsterdam tot verder handelend optreden gebracht hebben. Juist in 1878, toen de Duitsche Rijksdag op voorstel van Bismarck een wet tegen de sociaal-democratie aannam, werd te Amsterdam de eerste, ongeveer 30 leden tellende sociaal-democratische vereeniging gesticht. Ook Den Haag, Haarlem en Amsterdam kregen nu spoedig hunne vereenigingen en in 1881 kon de sociaal-democratische bond met een centraal bestuur worden opgericht. H. Gerhard is de man, die in deze eerste phase van het Nederlandsche socialisme de leidende rol heeft gespeeld: een bekwaam kleermakersgezel, goed redenaar en stilist, man van groote over-

1) Hiervóór, blz. 10.
2) Smit, t. a. p., blz. 39.
3) De Bruyne, IV, blz. 159 vlg.

tuiging en overtuigingskracht. Hij werd spoedig op den achtergrond gedrongen door F. Domela Nieuwenhuis (geb. 1846), modern predikant, in 1879 uit de kerk getreden en sedert dien vurig, bekwaam agitator voor het socialisme: „een der invloedrijkste volksmannen, die ons land ooit gekend heeft"[1]). Met Kuyper de man, die op de politieke en geestelijke ontwikkeling der Nederlandsche kleine „luyden" en arbeiders een overheerschenden invloed gehad heeft.

De sociaal-democratische bond stond geheel op den grondslag van het toenmalige Duitsche socialisme. Zijn program was een haast letterlijke copie van het te Gotha (1875) opgestelde, niet geheel Marxistische program der toenmalige Duitsche sociaal-democratie. Het werd in 1882 op het eerste congres van den Bond aangenomen[2]) en ging uit van den volgenden considerans:

„Overwegende: 1°. De arbeid is de bron van allen rijkdom en beschaving. Daar arbeid ten algemeenen nutte alleen mogelijk is door de maatschappij, zoo behoort aan de maatschappij, d. i. aan al hare leden, het gezamenlijk arbeidsprodukt, bij algemeenen arbeidsplicht, volgens gelijk recht, voor ieder naar zijne redelijkerwijze gevoelde behoeften.

„In de tegenwoordige maatschappij zijn de arbeidsmiddelen monopolie van de klasse der kapitalisten; de daardoor ontstane afhankelijkheid der arbeidersklasse is de oorzaak der ellende en der knechtschap in alle vormen. De bevrijding van den arbeid vereischt, dat de arbeidsmiddelen gemeenschappelijk goed der maatschappij worden.... De bevrijding van den arbeid moet het werk der arbeidende klasse zijn, tegenover welke alle andere klassen slechts ééne reactionnaire massa vormen".

Van deze grondstellingen uitgaande, streeft de partij „met alle haar ten dienste staande middelen" naar „den vrijen staat der socialistische maatschappij", naar opheffing van het stelsel van loonarbeid, naar opheffing van alle „uitzuiging" en terzijdestelling van alle sociale en politieke ongelijkheid. Zij wenscht ook de vrouw op te heffen uit den „staat van slavernij, waarin zij nu verkeert". Ofschoon „allereerst werkende binnen de perken der nationaliteit", is zij zich het „internationaal karakter van den arbeidersstrijd bewust en besloten alle plichten, die daardoor den arbeider worden opgelegd, te vervullen, en de verbroedering van alle menschen tot waarheid te maken". Volgt de opsomming der grondslagen van den Staat, die zij „vordert", en van de maatregelen, waarmede zij haar doel hoopt te bereiken.

Er is in dit programma vooral dit onderscheid met het Marxisme, dat het niet, zooals dit wèl doet, aanneemt, dat de kapitalistische maatschappij een uit de historische ontwikkeling voortgevloeid noodzakelijk feit is en dat veranderde productie-wijze van zelf een andere maatschappelijke, socialistische maatschappij zal doen ontstaan. Wat het Marxisme als een nieuwe noodwendigheid voorspelt, dat wil de Bond door de stichting eener nieuwe maatschappij verwezenlijken.

In de 80er jaren loopt de arbeidersbeweging in drie-dubbele bedding. Natuurlijk raakten de stroomen hier en daar elkander. Alleen Patrimonium, dat in 1879 een zeer algemeen beginsel-programma[3]) opgesteld had, ging gewoonlijk zijn eigen gang. Maar het Werkliedenverbond, welks program in 1878 was aangenomen[4]), waarin o. a. uitdrukkelijk het eigendomsrecht erkend werd, en de Socialistenbond vonden hunne aanrakingspunten, v. n.

1) Vliegen, t. a. p., blz. 92.
2) Alsvoren, blz. 32.
3) Bijmholt, t. a. p., blz. 264.
4) Alsvoren, blz. 223.

in het streven van beide naar algemeen kiesrecht voor mannen. Hierin, evenals in den wensch naar het tot stand brengen van sociale wetgeving — ofschoon over de uitbreiding, hieraan te geven, zeer verschillend gedacht werd — werden zij gesteund door een voorloopig weinig sterke beweging onder de burgerij (o. a. zich uitende in het comité ter bespreking der sociale kwestie van 1870 en in meer dan ééne vereeniging voor Algemeen Kies- en Stemrecht). Maar in de Staten-Generaal vonden deze uitingen nog weinig of geen weerklank.

De meeste actie werd buiten de Kamers gedreven en de socialisten toonden zich hierbij het luidruchtigst en ijverigst. Hun aanhang steeg in de 80er jaren vrij vlug en ging nu niet meer alleen in de groote Hollandsche steden, maar ook op het platteland, v. n. in Friesland en in Twente, vooruit. Domela Nieuwenhuis en zijn blad „Recht voor Allen" hadden hieraan het grootste aandeel. Het meer gematigde Werkliedenverbond hield dit niet bij; het daalde in ledenaantal, terwijl ook de beweging der vakvereenigingen zich niet verder uitbreidde. Wel werd Heldt in 1885 tot lid der Tweede Kamer gekozen (voor het district Sneek), maar dit deed den achteruitgang niet ophouden. Veel meer nam Patrimonium in bloei toe en naast deze eerste werkliedenvereeniging op kerkelijken grondslag kwam in 1888 een tweede in den Roomsch-Katholieken Volksbond, die onder bescherming der geestelijkheid spoedig vrij krachtig werd.

Waar de arbeiders zich doen hooren, zijn het dus in de eerste plaats socialistische stemmen. Bij de kiesrechtbetoogingen in 1883, en vooral in 1885, hadden zij de overhand. En zooals het gewoonlijk bij een jonge beweging gaat, de uitingen waren niet zacht. Men hoorde veel van de komende revolutie en de ineenstorting der burgerlijke maatschappij. De goede Nederlandsche burgers schrikten er van en eerst langzamerhand kregen zij, vooral door Quack's meesterwerk over de Socialisten[1]), wat beter inzicht in de wordingsgeschiedenis en den aard der beweging. Maar in deze vlegeljaren van het Nederlandsche socialisme ontstond er een stemming van onrust en spanning. De scherpe, hoonende wijze, waarop vele socialisten zich over den Koning uitlieten, wakkerde haar aan. De tegenstanders uitten hunne Oranjegezindheid op luidruchtige wijze en 's avonds bij de van socialistische zijde druk bedreven straatcolportage kwam het in de groote steden dikwijls tot relletjes. Strafvervolgingen, tegen onderscheidene socialisten, meest om beleediging, ingesteld, en het ontslag, dat enkele ambtenaren om hunne socialistische denkbeelden gedwongen werden te nemen, vermeerderden de agitatie.

Vooral 1886 was een onrustig jaar. Domela Nieuwenhuis werd om een artikel in Recht voor Allen: „de Koning komt" (nl. te Amsterdam), veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf wegens majesteitsschennis. Het proces, eerst voor de Haagsche rechtbank, toen in hooger beroep voor het Haagsche Gerechtshof, gaf tot zeer rumoerige straattooneelen aanleiding. De hoogst gespannen verhouding tusschen de politie en een deel van het publiek kwam zoo duidelijk mogelijk aan het licht bij het Palingoproer te Amsterdam (25—26 Juli), ontstaan naar aanleiding van het verbod van „palingtrekken", wat naar jaarlijksche gewoonte op de Lindengracht zou plaats vinden. Het kwam zeer spoedig tot een ernstige vechtpartij, waarbij de militaire macht moest ingrijpen en waarbij verscheidene dooden vielen. Van den oorsprong van deze gebeurtenis droegen de socialisten als zoodanig niet de minste schuld; onder de vervolgden, die vrij zware straffen kregen, kwamen geen socialisten van beteekenis voor, maar vrij algemeen werd hun toch een belangrijk deel van de schuld aangewreven: een gevolg der bestaande opwin-

1) 5 dln. (Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon; verschillende drukken).

ding! De ernst van den toestand blijkt uit de aandacht, die buitenlandsche bladen aan de zaak wijdden; de conservatieve Duitsche Kreuzzeitung vroeg zelfs, of de Nederlandsche regeering wel in staat zou zijn de orde te handhaven [1])! Onderwijl baarde in hetzelfde jaar ook het optreden van Kuyper c. s., de „paneelzagers", in de Nieuwe Kerk groot opzien [2]).

In 1887, toen ook eenige rechterlijke vervolgingen van socialisten en aan den anderen kant heftige anti-socialistische manifestatiën hier en daar groote beroering brachten, werd toch een kentering merkbaar: er kwam meer rust en kalmte. De beweging, om Nieuwenhuis gratie te doen verleenen, die gesteund werd door een aantal vooraanstaande mannen op politiek en wetenschappelijk gebied (v. n. Allard Pierson), en de verleening dezer gratie (op 31 Augustus, verjaardag van prinses Wilhelmina) bracht een iets milderen toon in de socialistische uitingen. De uitbundige toejuichingen van den gevierden leider na zijne invrijheidsstelling bij hem op verschillende plaatsen gebrachte ovatiën zijn natuurlijk vol hatelijkheden aan het adres der regeerende klasse, der justitie vooral, maar er komt ook wezenlijke ontroering en aandoening in voor. Men leze, wat Vliegen [3]) zegt over de eerste begroeting in Walhalla te Amsterdam:

„Gesproken werd er niet. Niemand was er toe in staat. Nieuwenhuis zelf zeide eenige woorden, maar de zwakte van de stem, dat waas van lijden en uitputting, dat er over zijn geheele wezen lag, wekte in ons allen een gevoel van zoo diepen haat, van zoo immense vervloeking, dat ik het niet wagen zal ook maar de minste poging tot beschrijving te doen. .... Kortom, de massa had het gevoel, dat iemand hebben moet, die toesnelt, om een dierbaar wezen, dat hem ontroofd was, terug te krijgen, doch dan dat dierbaar wezen terugziet, verminkt, geschonden.... Het regende bloemen, en ze schenen tegelijkertijd uit den grond te groeien. In den tijd van een uur was de tribune een lusttuin". Dit teekent de stemming.

Maar: het is opmerkelijk! juist dan is de kracht van de eerste phase der beweging voorbij. In de volgende jaren groeien de vakvereenigingen, die zich in het Nationaal Arbeids-Sekretariaat (1893) een eigen centrum scheppen [4]), maar zich buiten de politiek houden, nemen de werkstakingen in aantal en beteekenis toe, voor het socialisme echter breekt een doode tijd aan. Spoedig komt er een gevoel van malaise; men vraagt, of men zich wel op den goeden weg bevindt. En het schijnt nu wel zeker te zijn, dat het Nieuwenhuis, bij al zijn agitatorisch talent, aan voldoend organisatievermogen ontbroken heeft, om volgens een vaste lijn iets wezenlijks te bereiken of ten minste na te streven. Juist van 1887 af merkt men in de leiding van den sociaal-democratischen bond meer en meer onvastheid [5]). Bij de verkiezingen van 1888 onthield de bond zich krachtens een besluit van het congres van het vorige jaar [6]); dit was stellig ook een gevolg van het feit, dat in arbeiderskringen voor de politieke dingen — na de teleurstelling over de grondwetsherziening van 1887, waarbij met democratische wenschen nog zeer weinig rekening gehouden was — luttel belangstelling bestond.

Wel werd Domela Nieuwenhuis in het district Schoterland tot lid der Tweede Kamer gekozen, maar hij dankte dit niet aan de socialisten alleen. Candidaat van de volkspartij, die zich in Friesland gevormd had uit de samenwerking van democraten van verschillende kleur en socialisten, bracht hij het tot herstemming en werd daarop met hulp der anti-revolutionnairen bij de herstemming tegenover den candidaat der liberalen gekozen; „dien gruwel" noemt een kerkelijk schrijver [1]) deze gebeurtenis. En velen vonden de intrede van den grooten agitator, die uit de gevangenis in het parlement kwam, wel heel ergerlijk. „Wat alles op den achtergrond dringt, is de verkiezing in de Friesche distrikten van den man, dien men nooit gedacht zou hebben, dat een plaats waardig zou zijn gekeurd in de vertegenwoordiging van het Nederlandsche volk" [2]).

1) Vliegen, t. a. p., I, blz. 200.
2) De Bruyne, V, blz. 234 vlg.
3) Alsvoren, blz. 315.
4) Smits, t. a. p., blz. 45.
5) Vliegen, t. a. p., II, blz. 1 vlg.
6) Alsvoren, I, blz. 366.

Deze keuze van den socialistischen leider is met dit al een der opmerkelijkste feiten uit de verkiezingen van 1888. Daarnaast valt te wijzen op het optreden — voor het eerst — van de radicalen, deze meest geavanceerde democratische liberalen, die ook in de beweging voor algemeen kiesrecht een rol speelden. Evenals het socialisme vond ook het radicalisme zijn oorsprong en meesten aanhang te Amsterdam. In de liberale kiesvereeniging „Burgerplicht" bracht het spoedig een scheuring teweeg; de radicalen (o. a. Treub, Gerritsen) stichtten een eigen kiesvereeniging: Amsterdam (1889), die o. a. naar algemeen kiesrecht, leerplicht, krachtige sociale wetgeving wilde streven. Ook in het Noorden lieten de radicalen zich duidelijk hooren. Maar een bond bestond er nog niet — evenmin als een algemeene samenwerking of leiding — en de vereenigingen hadden bij de verkiezingen nog niet het minste succes. Geen enkele radicaal werd gekozen.

Maar overigens was de afloop der verkiezingen hoogst belangwekkend. De liberalen, sedert 1885 vereenigd in de nog alle schakeeringen van het liberalisme omvattende Liberale Unie [3]), opgericht, om door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking toepassing der liberale beginselen te bevorderen, leden een betrekkelijk groote nederlaag. Ook hun ontbrak het aan leiding en samenwerking, al had de Unie een vrij scherp omlijnd en duidelijk verkiezingsprogram opgesteld. Het gebrek aan krachtig optreden mag te meer bevreemden, waar juist bij deze eerste, volgens de additioneele bepalingen [4]) der herziene grondwet gehouden verkiezingen inspanning van alle krachten h - noodig mocht genoemd worden. De onderlinge geschillen maakten het te moeilijk. De verkiezingen hadden plaats onder een „onbeschrijfelijke begripsverwarring", zegt Van Houten [5]) — met recht, wanneer men de zaak van het standpunt van links beziet. De liberalen hebben eerst van de ondervinding van 1888 moeten leeren, die voor hen — na den gunstigen uitslag der verkiezingen van 1886 ook! — zeer onverwachts kwam.

Beter had rechts de nieuwe omstandigheden — het aantal kiezers, nu ± 300.000, was meer dan verdubbeld — benut. Het doel was hier negatief: de liberalen te verslaan, en dit is altijd dankbaarder en gemakkelijker werk dan opbouwende politiek te drijven. De anti-liberale campagne werd vooral door Kuyper met groote energie geleid: in weinige maanden klom het aantal anti-revolutionnaire kiesvereenigingen van 95 op 154 [6])! En de samen-

1) C. E. Van Koetsveld, Het Ontstaan, de Beginselen en de Geschiedenis van onze politieke partijen (Rotterdam, Bolle [1904]), blz. 439.
2) Aldus de Nieuwe Rotterdamsche Courant (geciteerd bij Vliegen, t. a. p., II, blz. 12).
3) Prof. D'Aulnis de Bourouill, Eenige bladzijden uit de geschiedenis der liberale partij sedert 1887 ('s Gravenhage, Gebr. Belinfante, 1897), blz. 8.
4) De Bruyne, V, blz. 449 vlg.
5) Vijfentwintig jaar in de Kamer: 1869–1894, IV (Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, 1915), blz. 37.
6) Van Welderen Rengers, Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1891² ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1906), II, blz. 346.

werking met de Roomsch-Katholieken liet bij deze verkiezingen niets te wenschen. Er was slechts één wanklank. Een klein deel der anti-revolutionnairen had aanstoot genomen aan de doleantie van 1886 en zich teruggetrokken. Dr. S. Buitendijk en dr. Bronsveld, voorgangers van dit deel, stichtten een Nationale Partij, die echter geen gewicht van eenige beteekenis in de schaal bleek te kunnen leggen [1]).

Overzien wij het geheel, dan blijkt, dat er bij de ver- en herkiezingen van 1888 (6 en 20 Maart) zich nieuwe stroomingen openbaarden, maar dat de oude partijen den toestand nog geheel beheerschten, hoewel hunne onderlinge verhouding in getalsterkte zeer wisselde. Gekozen nl. werden 44 liberalen, 28 anti-revolutionnairen, 26 Katholieken, 1 socialist en 1 conservatief. De liberale meerderheid van 8 stemmen in 1886 was dus zeer verminderd; vooral de toeneming der „anti's" (sedert 1878 van 9 op 27) mocht de bizondere aandacht trekken en benoorden den Moerdijk hadden de Katholieken voor het eerst niet minder dan vier districten bezet [2]). Dat de beide grootste steden voor het liberalisme behouden gebleven waren, was stellig voor een groot deel hieraan toe te schrijven, dat deze steden niet in kiesdistricten onderverdeeld waren, maar elk een aantal, resp. 9 en 5, gedeputeerden kozen.

De samenstelling der Eerste Kamer, gekozen door de onveranderd gebleven Provinciale Staten, werd niet van belang gewijzigd. Het aantal leden werd nu 50; de vroegere 39 keerden op enkelen na allen onder deze 50 terug [3]) en de liberale meerderheid bleef overwegend sterk.

1) Van Koetsveld, t. a. p., blz. 441 en 459.

2) Haarlemmermeer (ook vóór 1888 Katholiek), Doetinchem, Loosduinen, Wijk bij Duurstede.

3) Men zie verder voor de samenstelling der beide Kamers de bijlagen aan het einde van dit werk.

§ 3. Het Ministerie Mackay (1888–1891).

Overeenkomstig goed parlementair gebruik werd de coalitie na hare overwinning voor de opdracht gesteld een kabinet samen te stellen en de meeste harer leidsmannen dachten er ook niet aan zich aan deze consequentie hunner zegepraal te onttrekken. De Koning wendde zich, evenals in 1886 [1]), tot Mr. Aeneas baron Mackay en ditmaal met goeden uitslag. Hoewel niet zonder groote moeite, slaagde Mackay er in een kabinet te formeeren (benoeming 21 April 1888). Vooral de vraag van de verdeeling der portefeuilles tusschen Katholieken en anti-revolutionnairen ging niet zonder zwarigheid. Keuchenius, die eigenlijk den tijd voor zijn partij, om te regeeren, nog niet gekomen achtte — hij meende, dat zij nog gedurende vele jaren zich met de bescheiden rol van „remtoestel" te zijn, moest tevreden stellen — aanvaardde het hem door Mackay aangeboden ministerschap van koloniën, om, vooral met het oog op de zending, te voorkomen, dat een Katholiek als minister van koloniën zou optreden [2]). Het ministerie telde slechts twee Katholieken (Bergansius voor oorlog en Ruys van Beerenbroek voor justitie), wat met het oog op het aantal Katholieke kamerleden niet veel mocht heeten; verder drie anti-revolutionnairen (Mackay voor binnenlandsche zaken, Keuchenius voor koloniën en Havelaar voor waterstaat enz.) en twee als oud-conservatief beschouwden (Hartsen voor buitenlandsche zaken en Dyserinck voor marine), maar die toch dichter bij de anti's dan bij de Katholieken stonden [3]).

De „premier" [4]) van het eerste coalitie-kabinet was een hoogst achtenswaardig man. Zonder eenige pretentie, eer schuchter en terughoudend en geen gemakkelijk spreker, overtuigd Calvinist, maar in alles gematigd — en vooral in dit opzicht geheel verschillend van den man, dien velen om zijn grooten invloed in de partij als kabinetsformeerder den aangewezen man geacht hadden. Mackay (1839—1909) aanvaardde zijn nieuwe taak zonder groot optimisme, eer met eenige bezorgdheid: hij kende de beperkte mate zijner krachten en verliet ongaarne Zutfen, waar hij lange jaren als rechter gevestigd geweest was. De ondervinding heeft de bezorgdheid wel gewettigd: het ministerie-Mackay heeft in verschillende opzichten, ook ten gevolge van

1) De Bruyne, V, blz. 320.

2) E. A. Keuchenius, Wees Christelijk en Historisch! (Uitgave: De Beukelaar, Gendringen; z. j.), blz. 114.

3) Zie de volledige namen in de bijlagen bij dit werk.

4) Zie zijn levensbericht door Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman (in Levensberichten van de Maatsch. van Ned. Lett. 1910—'11, blz. 105 vlg.).

's Konings ziekte en dood [1]), moeilijke dagen beleefd. Het is in meer dan één opzicht niet ongelukkig werkzaam geweest, maar men zoekt tevergeefs naar een specifiek-Christelijk karakter van de meeste zijner regeeringsdaden. Het bleek bovendien — en dit was het grootste bezwaar —, dat er op belangrijke punten van regeeringsbeleid verschil van meening tusschen de coalitiebroeders bestond. Wat Kuyper reeds in 1881 geschreven had [2]), dat het vergelijk over een regeeringsprogram van de coalitie vooraf getroffen moest zijn, alvorens zij een oppositie-kabinet mocht vormen, was bij het optreden van het eerste coalitie-ministerie, naar het schijnt, doode letter gebleven.

Maar, hoe dan ook, het nieuwe ministerie was een parlementair ministerie en verschilde dus geheel van zijn voorganger. Heemskerk had na de afhandeling der grondwetsherziening de zaken gaande gehouden — de begrooting voor 1888 kwam dus nog tijdens zijn bewind tot stand — en het is niet onmogelijk, dat hij gedacht heeft ook nog na de verkiezingen te kunnen aanblijven [3]). Maar niet één candidaat voelde zich geroepen steun te vinden bij de kiezers door de belofte, dat hij het ministerie-Heemskerk zou trachten in stand te houden [4]). Welk een verschil met Thorbecke in 1848! De verkiezingen bewezen ten duidelijkste, dat de tijd voor kleurloosheid op politiek gebied voor het oogenblik voorbij was. Heemskerk, die, niet het minst om zijn persoonlijkheid, het land door de grondwetsherziening een belangrijken dienst had kunnen bewijzen, trad voorgoed uit het parlementair strijdtooneel; hij werd spoedig na zijn aftreden tot lid van den Raad van State benoemd († 1897).

De eerste ontmoeting van de nieuwe regeering en de nieuwe Kamers had in Mei 1888 plaats. Het ministerie legde een verklaring af, die in gematigdheid vrij wat afstak bij de schetterende fanfares, waarmede kort te voren het kiezersvolk door de woordvoerders der coalitie op de voordeelen van een anti-liberaal kabinet was gewezen. De Standaard meende bij de magerheid der toezeggingen te moeten wijzen op het voorbeeld van een uitgeteerden hongerlijder, die niet „schrokken" mag [5]). Maar ook toen de eerste honger gestild mocht heeten, bleef ruimere spijziging uit. De tweede verklaring, in de door den minister van binnenlandsche zaken uitgesproken Troonrede van September 1888, hield het met mondjesmaat. Vatte men de beide verklaringen samen, dan mocht men als hoofdpunten van het program aanwijzen: herziening van de wet op het lager onderwijs, zoodanig dat binnen de perken der grondwet belemmeringen, die de vrije ontwikkeling van het lager onderwijs in den weg stonden, zouden worden opgeruimd; verbetering van den financieelen toestand door bezuiniging, terwijl overwogen zou worden, in hoe verre het tarief van invoerrechten als een bron van inkomsten meer kon worden benut en de druk van enkele accijnzen verminderd; regeling der administratieve rechtspraak; maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid van vrouwen en jeugdige personen; splitsing der nog overgebleven meervoudige kiesdistricten voor de Tweede Kamer; regeling van de landsverdediging en den verplichten krijgsdienst.

Vergelijkt men dit regeeringsprogram met het verkiezingsprogram der Liberale Unie [6]), dan zal men eigenlijk slechts twee principieele verschilpunten ontwaren: 1e. betreffende het bizonder onderwijs, waarover de Unie gezwegen

1) Hiervóór, blz. 15.
2) Standaard van 29 Augustus 1881 (geciteerd bij Keuchenius, t. a. p.).
3) Van Houten, t. a. p., blz. 14.
4) Alsvoren, blz. 37.
5) Van Welderen Rengers, t. a. p., II, blz. 351.
6) Hiervóór, blz. 27.

had; 2e. betreffende den aard der nieuw op te leggen belastingen, waarvoor de Unie een progressieve inkomstenbelasting noodig oordeelde. Daargelaten dat men in het regeeringsprogram enkele punten van beteekenis, bep. een definitieve regeling van het kiesrecht, mist, waarover de Unie zich wel had uitgesproken. Hing het bij de aangekondigde voorstellen betreffende het lager onderwijs, gegeven de bij de bespreking der grondwetsherziening op dit punt van liberale zijde getoonde toenadering, van den aard hiervan af, of ze tot veel strijd zouden leiden, principieele strijd was in elk geval te verwachten, indien de regeering tot belangrijke verhooging van het tarief mocht willen overgaan. Van het oud-Nederlandsche vrijhandelsstandpunt zouden de liberalen de Nederlandsche belastingwetgeving niet zonder hevig verzet laten afdringen, hoe zeer ook zij versterking van inkomsten noodig oordeelden — en we mogen er al vast den vinger op leggen, dat juist deze aangelegenheid bij het optreden van een coalitie-kabinet altijd weer strijd baarde. Nu nog weinig, later al sterker.

Maar reeds nu werd, haast van den beginne af, de minister van financiën bestookt. En niet zonder recht! Terwijl de uitgaven zeer toenamen — het tekort voor de dienstjaren 1885—1888 werd op bijna 16½ millioen en dat voor 1889 op bijna 13 millioen geraamd, bleek de minister gedurende langen tijd niet van zins krachtig in te grijpen, om de inkomsten eveneens te doen stijgen. Een wetsvoorstel tot verhooging van den accijns op bier en azijn, in 1889 voorgesteld, kon kwalijk als afdoende gelden. Het vond van liberale zijde bovendien op principieele gronden — als zijnde van protectionistischen aard — bestrijding en werd niet dan bij zuivere partijstemming in de Tweede Kamer aangenomen (8 Maart 1889; die wet werd 4 Mei afgekondigd [1])). Ook van bezuiniging kwam niet veel in. De begrooting der uitgaven voor 1890 overtrof die voor 1889 met 1½ millioen gulden en die voor 1891 liep op tot bijna 136 millioen, wat opnieuw een verhooging van 9½ ton beteekende; echter vertoonde het geraamde tekort toen neiging tot daling: het bedroeg bijna 9½ millioen tegen ruim 12 millioen voor 1890.

Van de zijde der oppositie in de Tweede Kamer werd wel het initiatief getoond, dat de minister Godin de Beaufort naliet te nemen. Reeds in 1887 dienden vijf liberale leden (Goeman Borgesius, Hartogh, Kerdijk, Schepel en Zaaijer) een voorstel in, v. n. tot de heffing eener inkomstenbelasting, tot afschaffing van den accijns en van het patentrecht, met uitzondering van dat verschuldigd door naamlooze vennootschappen. De voorstellen werden reeds in Maart 1889 in behandeling genomen, maar waar zeven en veertig leden van rechts, evenals de minister van financiën, ze onnoodig achtten, ten slotte ingetrokken. In het einde van 1889 was de ontevredenheid over 's ministers beleid zóó slecht geworden, dat haast alle liberalen hunne stem tegen de begrooting van financiën uitbrachten. Een motie van wantrouwen, door Domela Nieuwenhuis voorgesteld, was kort te voren verworpen — minder omdat men haar van liberale zijde afkeurde, dan omdat zij van een socialist, die zich in de Kamer meermalen op zeer onparlementaire wijze gedroeg, afkomstig was.

Met opzet stelden wij deze financieele tegenstelling voorop, omdat zij in de regeeringspraktijk al duidelijker een zeer markant onderscheid van rechts en links zou aanduiden. Wij gaan nu over tot de bespreking der voornaamste onderwerpen, door het ministerie-Mackay aanhangig gemaakt.

Er werden in den zomer van 1888 twee wetsvoorstellen in behandeling genomen, beide nog afkomstig van het vorige ministerie. In de eerste plaats dat tot verlenging van den diensttijd der miliciens, resp. te land en ter

1) Staatsblad 1889 n°. 45.

zee, van de lichtingen 1883 en 1884, dat zonder veel bezwaar werd aangenomen, terwijl tegelijkertijd een staatscommissie — onder presidium van den minister van oorlog zelf — ingesteld werd tot voorbereiding van een nieuwe regeling onzer strijdkrachten, een aangelegenheid, die door Bergansius met kracht werd aangevat. Verder een alleszins belangrijk ontwerp tot verlenging en wijziging van het octrooi der Nederlandsche bank (afkomstig van minister Bloem uit het vorige ministerie en door zijn opvolger overgenomen met aanbrenging van enkele veranderingen. Het octrooi werd opnieuw verlengd [1]), terwijl den Staat een aandeel in de winst werd toebedeeld, nadat een bedrag van 5 percent voor de aandeelhouders gereserveerd zou zijn. De behandeling van dit ontwerp gaf Domela Nieuwenhuis — het zij met een enkel woord herinnerd — aanleiding, om zich voor het eerst in het parlementaire debat te mengen: hij bepleitte de oprichting van een staatsbank, zonder succes en ook zonder gelukkige argumentatie.

Na de opening der nieuwe zitting in September 1888 zette de Tweede Kamer — en de Eerste volgde haar voorbeeld — zich aan een herziening van het reglement van orde, waartoe Schaepman en De Savornin Lohman een voorstel hadden ingediend. De grondwetsherziening had den Kamers meerdere vrijheid dan tot dusverre verleend bij de regeling harer werkwijze (art. 111). De hoofdzaak van het nieuwe reglement, dat na ampele discussiën tot stand kwam, was behalve de invoering der tweede lezing de instelling van commissies van voorbereiding voor de verschillende ingediende wetsontwerpen — ter vereenvoudiging der behandeling —, die door de praktijk vóór 1887 in verscheidene gevallen reeds in het leven geroepen waren, maar nu tot een geregelde instelling werden gemaakt, terwijl de commissies van rapporteurs tevens behouden bleven: dezer taak was de notuleering van het in de afdeelingen verhandelde; die van gene om in bepaalde gevallen een beredeneerd verslag uit te brengen. Het voorstel, om tevens een vaste commissie van twintig leden, tot onderzoek der ontwerpen van wet voor de staatsbegrooting in te stellen, werd door de Kamer niet aangenomen.

In het begin van 1889, toen het ministerie gelegenheid had gehad, zich in de zaken in te werken, kwam het eerste belangrijke voorstel, afkomstig van den minister van justitie, in. Het trof maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid van jeugdige personen en vrouwen en ging verder dan de wet-Van Houten van 1874, die zou komen te vervallen. De fabrieksenquête van 1886 [2]) had de noodzakelijkheid van meer ingrijpende maatregelen ten duidelijkste aangetoond. De voorstellen stuitten dan ook niet op grooten tegenstand. Zij beoogden het verbod van allen arbeid van kinderen beneden de twaalf jaar en in fabrieken en werkplaatsen van vrouwen binnen vier weken na hare bevalling; verder beperkende maatregelen voor den arbeid van personen beneden zestien jaar en voor vrouwen in fabrieken en werkplaatsen: zij zouden o. a. niet meer dan 11 uur per etmaal mogen arbeiden. Werkzaamheden in of voor de bedrijven van landbouw, tuinbouw, boschbouw, veehouderij of veenderij waren echter hieronder niet begrepen; evenmin die door inwonende personen verricht voor hen, bij wie ze inwoonden [3]).

Men begrijpt licht, van welke zijde de oppositie kwam. Domela Nieuwenhuis verklaarde zich met de voorstellen allerminst ingenomen: zij gingen hem niet ver genoeg. Hij opende de discussiën over het ontwerp met deze verzuchting [4]):

1) Wet van 7 Augustus 1888 (Staatsblad nº. 122).
2) De Bruyne, V, blz. 150.
3) Wet van 5 Mei 1889 (Staatsblad nº. 48).
4) Handelingen Tweede Kamer 1888—1889, blz. 837.

„Mijne Heeren! Eindelijk 15 jaren na het eenige, ongelukkige wetje in Nederland op dit gebied van wetgeving, staan wij thans voor een beraadslaging van een tweede proeve van dergelijke wetgeving. Niemand kan beweren, dat hier met overhaasting gehandeld is geworden. Wij komen ook hier wederom geheel achteraan en genieten de treurige eer, met het naburige België, om te dezen opzichte op dezelfde lijn te staan als de Turken en zulke volken". Hij oordeelde het ontwerp „totaal onvoldoende"; het was „onmogelijk" alle leemten op te geven, waarom hij slechts enkele noemde: „geen leerplicht, geene bepalingen aangaande de wijze van betaling of betreffende de winkelnering, geene bepalingen aangaande de vergoeding bij ongelukken, geen regeling van pensioen- of ziekenfondsen, geen leerlingstelsel, geen geregeld boetestelsel enz. enz." — Hij bespotte het, dat de minister vrouwen boven de 16 jaren 18 uren wilde laten werken en dit klaarblijkelijk als „matigen arbeid" beschouwde, „want het wetsontwerp is immers gericht tegen den overmatigen arbeid". En hij gaf zelf duidelijk aan „wat wij willen": verbod van kinderarbeid voor allen beneden 15 jaar; groote beperking van allen arbeid voor jongelieden en vrouwen; toezicht op de werkplaatsen. Er zat reliëf in deze rede, omdat zij den achterstand in de sociale wetgeving in Nederland in zulk duidelijk licht stelde.

Veel slapper sprak Heldt, die zich ook onvoldaan betoonde, maar zich toch met het wetsontwerp in het algemeen wel kon vereenigen; hij stelde zijne stem alleen afhankelijk van de wijze, waarop de Kamer het misschien zou willen besnoeien [1]), want hij was niet geheel gerust ten opzichte van aller bedoelingen.

De minister, Ruys van Beerenbroek, erkende gereedelijk [2]), dat het „niet in de bedoeling der regeering" lag, „om, wanneer eenmaal dit ontwerp, in welken vorm dan ook, tot wet zal zijn verheven, op dezen weg te blijven stilstaan". Hij ontveinsde zich echter niet de groote moeilijkheden op het terrein van de regeling van den arbeid, ter oplossing van het sociale vraagstuk, maar, ofschoon enkele andere onderwerpen noemende, die zijne aandacht hadden, bleef hij in gebreke een welomlijnd program van sociale wetgeving aan te duiden. In werkelijkheid is dan ook van deze regeering geen verder initiatief in zake de sociale wetgeving uitgegaan, nadat dit ontwerp — met de stem van Nieuwenhuis in de Tweede Kamer alleen tegen — aangenomen was [3]). Bij een allereerste begin bleef het, wat het eerste coalitie-kabinet hier tot stand bracht. Alleen werd in 1890 een staatscommissie ingesteld, om een onderzoek te doen, ten einde de noodige kennis van feiten en toestanden te verkrijgen ter beoordeeling, in hoeverre aanvulling van de sociale wetgeving vereischt werd [4]); het onderzoek moest binnen twee jaar afgeloopen zijn, welke termijn later met een half jaar verlengd is.

Kort na dat betreffende den fabrieksarbeid werd een wetsontwerp, houdende bepalingen tot voorkoming van bedrog in den boterhandel in behandeling genomen en goedgekeurd. Surrogaat van boter zou niet meer in den handel mogen gebracht worden, indien het niet duidelijk als zoodanig aangeduid werd. Het gevaar, waarmede onze boterhandel, ook in het buitenland, bedreigd werd door de concurrentie van de goedkoopere margarine en andere soorten van niet-natuurboter, had dit noodig gemaakt.

Nog in den zomer kwam het ontwerp tot wijziging van de lager-onderwijswet van 1878 in behandeling. Het was de pièce de résistance van het kabi-

1) Alsvoren, blz. 853.
2) Alsvoren, blz. 867.
3) Wet van 5 Mei 1889 (Staatsblad nº. 48).
4) Volgens de wet van 19 Januari 1890 (Staatsblad nº. 1).

net-Mackay. Ingediend in April, werd het in de Tweede Kamer al spoedig in handen eener commissie van voorbereiding gesteld, die in het begin van Augustus haar zeer lijvig verslag indiende. Gematigdheid was het kenmerk er van, wanneer men het beschouwt uit het oogpunt van het diep-gapende verschil op onderwijs-gebied, dat tusschen rechts en links zoo menigmaal te voorschijn was gekomen. Het zocht de oplossing van den schoolstrijd in de toepassing van het reeds in 1886 door Schaepman aangegeven en tijdens de beraadslagingen over de grondwetsherziening van 1887 meer dan eens aan den dag gekomen beginsel: subsidieering van het bizonder onderwijs van rijkswege [1]). Aan de besturen der bizondere lagere scholen zou een subsidie verleend worden volgens denzelfden maatstaf als tot nu toe reeds aan de gemeente ten behoeve der openbare lagere scholen toegekend werd onder zekere voorwaarden, die vooral bedoelden een waarborg voor deugdelijk onderwijs te verzekeren. Voorzichtig staatsman die hij was, had Mackay de grenzen van het voor het oogenblik bereikbare strikt in het oog gehouden: „en politique il faut savoir ce qu'on veut — en dit vooral! — ce qu'on peut", was de stelregel, dien hij ook hier gevolgd had [2]). Men mocht dan ook verwachten, dat de oppositie, althans voor een deel, na de discussiën van 1887, zich niet tegen het voorstel zou verzetten.

Alleen in den aanvang dreigde een kink in den kabel te komen. De voorzitter der Tweede Kamer stelde na het uitbrengen van het verslag door de commissie van voorbereiding voor, om het ontwerp nog in het loopende zittingjaar in behandeling te nemen, en wel op 22 Augustus. De rechterzijde toonde wat veel haast, om de rijpe vruchten van den nieuwen toestand te oogsten. Ernstige bezwaren tegen deze overijlde werkwijze, te berde gebracht door vooraanstaande leden van links (Farncombe Sanders, Rutgers van Rozenburg) mochten niet baten; tevergeefs wezen zij er op, dat het hun aan tijd, om het ontwerp met het verslag te bestudeeren, ontbroken had.

„Ik voor mij meen, dat dit onderwerp rijp is voor behandeling, en ben overtuigd, dat mijne vrienden deze overtuiging deelen. Ook het Nederlandsche volk verlangt, dat de zaak tot beslissing zal worden gebracht. Wij kunnen, na alle moeite en inspanning, die wij allen ons getroost hebben, om tot eene oplossing van de schoolquaestie te geraken, niet langer aarzelen den laatsten stap daartoe te doen".

Deze woorden van Schaepman [3]), die bij deze onderwijsdebatten de eerste rol van rechts zou spelen, gaven blijkbaar de meening der kerkelijke meerderheid weer, toen zij het voorstel van den voorzitter met 48 tegen 38 stemmen van links goedkeurde.

Het moet tot eer der „linksche" heeren worden gezegd, dat zij zich ten gevolge van dit weinig aangename begin niet door verontwaardiging lieten meesleepen. „Conciliatie", „conciliatie" is het wachtwoord van verscheidene liberale sprekers, die zich bij de algemeene beschouwingen deden hooren. Men heeft het voor het kiezen, naar wien van hen men daarbij wil luisteren. De primeerende vraag luidde: Zal nu door dezen stap tot toenadering het einde van den onzaligen strijd op onderwijsgebied worden verkregen? Men leze o. a., wat Farncombe Sanders zegt [4]):

„Mijne eerste vraag zal deze wezen: „Bestaat er redelijke kans, dat voor geruimen tijd de schoolstrijd uit is?" en dan zal ik over vele bezwaren heenstappen.

„Ik zal het doen ter wille van eene pacificatie, die ik voor het land wensch,

1) De Bruyne, V, blz. 438 vlg.
2) De Savornin Lohman, t. a. p, blz. 116.
3) Handelingen Tweede Kamer 1888—89, blz. 1293.
4) Alsvoren, blz. 1346.

omdat zooveel andere zaken op regeling wachten, van eene pacificatie, die krachtiger samenwerking dan tot nu toe mogelijk maakt voor de regeling van Rijksbelastingen en gemeente-financiën en voor wetten op sociaal gebied....

„Wanneer ik voorstem, zal ik dit mede doen uit een gevoel van billijkheid. De bijzondere scholen sparen kosten uit voor Rijk en Gemeente....

„De zaak zal natuurlijk meer kosten dan tot nu toe het geval was, dat is duidelijk, indien er geld moet gegeven worden voor de 160.000 kinderen, die tot nu toe niets gekost hebben. Doch die meerdere uitgaven gelden voor mij niet per se als een bezwaar; eenmaal komende over den hond, moet men ook komen over den financieelen staart, dat is duidelijk....

„Mijne groote grief tegen de Regeering is deze, dat zij geen poging heeft gedaan, om het paedagogisch gedeelte van de schoolwet te verbeteren. Ik spreek hier natuurlijk alleen over de openbare school; de bijzondere school moet en behoeft niet te worden geregeld; die is geheel vrij ten opzichte van hare inwendige organisatie." ...

Een ander motief brengt De Beaufort te berde [1]):

„Wanneer ik er ooit toe kom, om mede te werken tot het verleenen van subsidiën aan bijzondere scholen", dan zal dit voornamelijk geschieden „op grond hiervan, dat ik daarmede inderdaad eene weldaad meen te kunnen bewijzen aan het onderwijs zelf, — dat ik zoodoende er toe kan medewerken, dat het onderwijs, dat aan het groot aantal kinderen, dat de bijzondere scholen bezoeken, gegeven wordt, inderdaad beter worde. Immers, afgescheiden van de vraag, of zij, die hunne kinderen naar de bijzondere scholen zenden, dit wel doen met volkomen bewustzijn en geheel uit eigen wil, ben ik niet blind voor het onloochenbaar feit, dat het aantal kinderen, dat de bijzondere scholen bezoekt, zeer sterk vermeerderd is.

„Wanneer nu de voorstanders der bijzondere school vragen: geef ons van staatswege subsidie, dan zou ik allicht geneigd zijn een stap op dien weg te doen, indien ik dan ook mijnerzijds in het belang van het onderwijs aan die bijzondere scholen waarborgen kon erlangen, dat dit onderwijs inderdaad goed zal zijn.

„Ik zou meenen, dat de Staat, op wien, als werkgever, toch de dure verplichting rust, om te zorgen voor het onderwijs van *alle* kinderen, dien weg betredend, niet gaat buiten zijne functie".

Deze citaten kenmerken het heele debat, dat doorgaans een zeer nuchter karakter droeg. Principieel debat over het verschil van openbaar en bizonder onderwijs, over de mérites van beide werd betrekkelijk weinig gevoerd. Het was, kon men zeggen, bij deze beperkte wetsvoordracht, ook minder op zijn plaats. Alleen de tegenstanders van het voorstel bleven er niet geheel buiten. Onder hen vindt men Van Houten, Lieftinck, Gooman Borgesius, Rutgers van Rozenburg. Hunne argumenten waren niet dezelfde. Van Houten's voornaamste bezwaar werd aldus geformuleerd [2]):

„Wil men een subsidie-stelsel, dan had de Regeering moeten handelen gelijk omtrent het armbestuur gehandeld wordt, en dan had men zich kunnen verstaan over den invloed, dien de Staat en de particulieren op het onderwijs in inrichtingen van gemengden aard zullen hebben. Maar de regeering zegt: ondanks de bekostiging uit de publieke kas blijven die scholen bijzondere scholen. Dit strijdt met de natuur der zaak; zoodra de Staat de kas openstelt en inrichtingen helpt in leven roepen met het geld uit die kas, verkrijgt zoodanige inrichting een ander karakter, dan verliest zij het *zuiver bijzonder* karakter en wordt ten deele openbare, ten deele bijzondere school.

1) Alsvoren, blz. 1313.
2) Alsvoren, blz. 1307.

Aan dit beginsel, dat in de wet staat, wensch ik vast te houden.... Ik mag mijne stem niet geven aan een subsidie, dat zou strekken, om propaganda te maken voor een bepaald leerstelsel, hetzij Christelijk, hetzij kerkgenootschappelijk, hetzij ongetemd-godloochenend".

De heele rede lokte onmiddellijk antwoord uit van Schaepman, die hierin Van Houten de woorden toevoegde [1]), die voor de positie van den laatsten in de staatkundige wereld als een profetie konden gelden, hoe onbillijk ze voor de beoordeeling van dezen staatsman mogen wezen:

„Terwijl hij (Van Houten) in vele opzichten een voorganger is, zoo is hij toch geen leider; want zoo spoedig als hij eenige volgers gevormd heeft, is het zijne gewoonte een anderen weg te kiezen dan hij aan die volgers aangewezen had".

Bij de andere opposanten vormde de vrees, dat met dit wetsontwerp de schoolstrijd niet uit zou wezen, het hoofdbezwaar. In het bizonder Rutgers van Rozenburg meende, dat het van rechts gehoorde beginsel, „dat het bijzonder onderwijs volkomen dezelfde aanspraken heeft als het openbaar, ja zelfs dat de bekostiging van het openbaar onderwijs door gemeente en Staat niet geschiedt krachtens Staatsattribuut, maar ook is eene bijdrage, eene tegemoetkoming aan de voorstanders van het openbaar onderwijs" [2]), tot groote voorzichtigheid maande. Ook toonden enkelen zich teleurgesteld, omdat de wetsvoordracht zulk een beperkt karakter droeg en niet tegelijkertijd de gelegenheid was aangegrepen, om leerplicht in te voeren.

Inderdaad lag hier — de toekomst heeft het duidelijk gemaakt — de klem. Over dit punt vooral moest de minister van binnenlandsche zaken handelen, toen hij bij de algemeene beschouwingen de verschillende sprekers beantwoordde [3]). Hij was voorzichtig:

„Niemand zal ontkennen, dat, evenals op zoo menig ander gebied, ook op politiek gebied, reeds jarenlang, eene malaise heerscht, die vooral in den laatsten tijd een ernstig aanzien begon te verkrijgen. De oorzaak daarvan was voornamelijk te zoeken in den steeds meer en meer heerschenden schoolstrijd". Hij herinnerde verder aan de pogingen, tijdens de grondwetsherziening gedaan, om dezen te beëindigen, en dat hij hieraan „een levendig aandeel" genomen had. „Geen wonder dan ook, dat, toen ik mij weder voor dezelfde quaestie geplaatst zag, ik naar een middel zocht, om, al was het op een andere wijze, het doel te bereiken. En nu heb ik gemeend, dat dit werkelijk door de voorgestelde wijziging der wet op het lager onderwijs zou kunnen geschieden.

„Niet — dat daardoor aan den schoolstrijd in het algemeen een einde zal gemaakt worden; de Regeering heeft dit niet in hare macht.

„Trouwens wij leven in een vrij land, waar de meeningen niet kunnen gebonden worden en elkeen het recht heeft om zijne meening vrij te uiten.

„Maar wat de Regeering wel in hare macht heeft, is, voorstellen te doen, waardoor althans op politiek terrein de schoolstrijd tot stilstand kome, — dat op politiek terrein niet alles wordt beheerscht door de schoolquaestie".

Waarop een uitvoerige verdediging van het in de wet neergelegde subsidiestelsel, in vergelijking met andere stelsels, die in overweging genomen waren, volgde.

Het was geen krachtige rede. Er was hier geen opbouwende persoonlijkheid aan het woord, wel iemand, zeer geschikt voor dit stukwerk, dat trouwens voor het oogenblik de meeste kans van slagen bood. Veel scherper

1) Alsvoren, blz. 1315.
2) Alsvoren, blz. 1325.
3) Alsvoren, blz. 1375.

omlijnde Schaepman in zijn reeds genoemde rede de zaak, waarom het eigenlijk ging:

„Maar eene zaak staat vast: wij behooren aan het beginsel, in het ontwerp neergelegd, onze hulde te brengen; om welke beweegreden dit geschiedt, heeft ieder van ons voor zich zelven te beoordeelen; maar het moest vaststaan, dat de Staat der Nederlanden voor het onderwijs van zijne burgers, indien het slechts goed gegeven wordt, niet is een neutrale, maar een voor ieder gelijkelijk, belangstellende en — in den goeden zin van het woord — naar zijn mate vaderlijk zorgende Staat".

De discussiën werden in bezadigden toon gevoerd. Zij duurden tot het einde der zitting 1888—1889 en werden na de opening der nieuwe zitting nog eenige dagen voortgezet. Het einde was bij de „links" overwegende stemming, die ook na de niet geheel afdoende verklaring van Mackay welwillend bleef, dat het ontwerp behalve de rechtsche stemmen 16 linksche kreeg in de Tweede Kamer (26 September 1889).

Eenzelfde gezindheid bestond in de Eerste Kamer, al was de meerderheid der leden liberaal. Hier sprak in het bizonder Van Welderen Rengers ten gunste van de concialitie. Hij drukte zich zeer gelukkig uit [1]):

„Ik wensch te verklaren, dat ik, trouw aan het sedert jaren door mij ingenomen standpunt, mede wil werken om, zoo mogelijk, eene oplossing van de onderwijsvraag te bevorderen, eene oplossing, die niet, ik erken dit, een einde zal maken aan een strijd, wier oorsprong dieper ligt dan het gebied van de school, maar die in elk geval juist op dit gebied een verbitterend, een verdeelend karakter heeft aangenomen, waardoor sedert jaren groote belangen zijn geschaad". Hij verklaarde tegen het wetsontwerp wel enkele bezwaren te hebben. „Intusschen meen ik, na de tallooze adviezen, die ons over dit wetsontwerp gegeven zijn, overwogen te hebben, dat werkelijk deze voordracht — gezwegen of zij in alle opzichten voldoende zal blijken — het voordeel heeft, dat het bijzonder onderwijs beter zal worden dan het tot dusver was, zonder het openbare noemenswaardig te schaden". Dat voordeel schatte hij, ofschoon vriend van het openbaar onderwijs, zóó hoog, dat hij over de bezwaren meende te mogen heenstappen.

Niettegenstaande enkele liberalen, o. a. Kappeyne, toen lid dezer Kamer, scherpe oppositie boden, werd het voorstel ook hier (met 31 tegen 18 stemmen) goedgekeurd (6 December), waarop de koninklijke bekrachtiging spoedig volgde [2]).

De wet werd in den lande begrijpelijkerwijze met zeer gemengde gevoelens begroet. De voorstanders van het openbaar onderwijs waren verdeeld in hun oordeel, maar over het algemeen heerschte er onder hen berusting. Die van het bizonder onderwijs juichten — maar niet alle. Hooren wij eerst De Savornin Lohman, die in de Tweede Kamer met Schaepman tot de sterkste verdedigers had behoord en daarna in een brochure, „de Pacificatie" [3]), zich tot het publiek wendde, zijne conclusie aldus samenvattende:

„Voor de eerste maal is in ons land eene schoolwet aangenomen, die in waarheid een compromis, een transactie kan worden genoemd; niet in dien zin, dat elke partij beurtelings wat heeft toegegeven op, of losgelaten van haar beginselen, doch in dezen zin, dat bij haar samenstelling het streven heeft voorgezeten, om geene enkele richting als zoodanig te bevoordeelen, en dat steeds gepoogd werd, om alles, wat tot onbillijkheid of knoeierij zou kunnen aanleiding geven, uit de wet te verwijderen". En, meende de

1) Handelingen Eerste Kamer 1889—1890, blz. 130.
2) Wet van 8 Dec. 1889 (Staatsblad nº. 175).
3) Amsterdam, J. A. Wormser, 1889.

schrijver, onder de veranderde omstandigheden zou Groen, al stond hem in zijn tijd een geheel andere oplossing voor den geest, met de tot stand gekomen regeling ook ingenomen geweest zijn [1]).

Anders klonk de stem van de vereeniging „Marnix", van onverdacht anti-revolutionnaire gezindheid, die zich bij request tot de Tweede Kamer gewend had en in hare afkeuring niet alleen stond. Zij wilde geen subsidie voor de bizondere school: deze komt, „onder den schijn van geholpen te worden, in gevaar. Zij boet ter dege hare vrijheid in, onder anderen door de voorwaarde, dat zij het leerplan der openbare school moet volgen". Het is vooral dit adres van „Marnix", waarop Van Houten zich in zijne bestrijding van het wetsontwerp beroepen had.

Anderen — hunne stem hoorde men eerst later sterker — wezen er op, dat men de oplossing van den schoolstrijd niet buiten de door Groen aangegeven lijn had mogen zoeken, en vooral niet met behulp van de Roomsch-Katholieken. Dezen verweten Mackay en Lohman, dat zij geen meer principieel wetsvoorstel hadden ingediend. „Het coalitie-Ministerie Mackay heeft de oplossing van den schoolstrijd alleen gezocht in de richting, waarin de R. K. haar van meet af aan gestuurd hebben, d. w. z. het heeft de onderwijskwestie bij den *finantieelen*, en niet bij den *principieelen* kant aangepakt, hiermede Groen's lijn verlatende". Het had aan de „Natie als Natie" gelegenheid (moeten) geven „in de opleiding van de kinderen des volks de ware beteekenis er van (nl. van het woord Christelijk) uit te werken" [2]).

Weêr anderen waren op andere gronden niet tevreden met het verkregene. Wat naïef uitte zich de teleurstelling van enkelen, die meenden, dat Mackay minstens twee of drie H. B. S. had moeten opheffen [3]). Dezulken mochten dan toch eenige voldoening vinden in de opheffing van de kweekschool voor onderwijzers te Nijmegen. Van anderer onvoldaanheid zou eerst later duidelijk blijken.

Maar, hoe verdeeld de opiniën waren, het ministerie-Mackay mocht er zich op beroemen met deze herziening der wet op het lager onderwijs een overwinning behaald te hebben, die den meesten Nederlanders naar den zin was en die voorloopig den schoolstrijd ook werkelijk geheel op den achtergrond bracht. Er was, al bleek de strijd slechts tijdelijk geëindigd, dan toch een wapenstilstand gesloten. En waar moest het met ons menschen heen, vraagt Fruin [4]) terecht, wilden wij slechts eeuwige vredes sluiten? Een zonder groote inspanning behaalde victorie was het, die niet door andere van beteekenis gevolgd is. Na het einde van 1889 waren de mooie dagen van het ministerie-Mackay geteld. De nog volgende anderhalf jaar brachten toenemende zorgen en verdrietelijkheden, ook verdeeldheid in den eigen kring.

Noemen wij eerst, wat in deze laatste periode nog belangrijks op wetgevend gebied tot stand kwam. Een algemeen toegejuichte regeling van de pensioenen der burgerlijke ambtenaren en hunne weduwen en weezen [5]). Een wet op de vrijheidsbeneming tot toepassing van het hieromtrent in het Wetboek van strafvordering (art. 138, 370, 460 en 461) voorkomende, die, eerst door de Eerste Kamer verworpen, na gedeeltelijke omwerking goedgekeurd werd [6]). Een nieuwe postwet, die een niet onbelangrijke verlaging in het binnenlandsch

1) Blz. 33 vlg. en 100.
2) E. A. Keuchenius, t. a. p., blz. 116.
3) De Savornin Lohman, in Mackay's levensbericht, t. a. p., blz. 116.
4) Verspreide Geschriften, X, blz. 352.
5) Wet van 9 Mei 1890 (Staatsblad nº. 78).
6) Wet van 21 Juli 1890 (Staatsblad nº. 127).

verkeer invoerde [1]). Een wet tot bekrachtiging van de overeenkomsten van Januari 1890 met de drie voornaamste spoorwegmaatschappijen, waarbij de Staat het bedrijf van de Rijnspoorwegmaatschappij overnam, terwijl ten opzichte van de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen en de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij een eenigszins andere verdeeling van de door hen alleen of gemeenschappelijk bereden spoorweglijnen plaats had volgens een stelsel, dat onder het motto: concentratie en concurrentie, bekend geworden is [2]). Deze wet had vrij sterk verzet ontmoet, zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer, om de financieele regeling en omdat de aangekweekte concurrentie tusschen de twee maatschappijen afgekeurd werd. De nieuwe verdeeling had althans dit groote voordeel, dat voortaan door beide maatschappijen goede verbindingen èn met België èn met Duitschland onderhouden moesten worden [3]).

Wij zijn reeds aan het einde onzer opnoeming. Een voorstel tot gedeeltelijke herziening van de wet op de besmettelijke ziekten van 4 December 1872 — gevaarlijk onderwerp ook voor de eensgezindheid onder de coalitie om de vraag, of vaccineering geëischt mocht worden — bracht het niet verder dan tot de schriftelijke behandeling in de Tweede Kamer (ingediend: 12 Juni 1890). Evenmin een belangrijk voorstel tot herziening der grondbelasting en tot regeling der verhouding tusschen de rijks- en gemeente-financiën (ingediend: 23 September 1890), waarover alleen een voorloopig Verslag door de Tweede Kamer werd uitgebracht. Een wetsvoordracht tot splitsing der nog bestaande meervoudige kiesdistricten in enkelvoudige — de zgn. „stedenwet" — werd na langdurige beraadslaging bij partijstemming in de Tweede Kamer aangenomen, maar, met zeer groote meerderheid, in de Eerste Kamer verworpen (10 April 1891): èn omdat men het voorstel van deze regeering als partijdaad aanmerkte èn omdat — wat meer waarde had — men deze zaak meende te moeten afdoen bij de nieuwe regeling van het kiesrecht, die steeds op zich liet wachten. Van Houten, die van zijn recht van initiatief andermaal gebruik gemaakt had tot het indienen van een voorstel, om het recht van onteigening ten algemeenen nutte door gemeentebesturen uit te breiden, mocht zijn voorstel niet in behandeling genomen zien.

Behalve met verscheidene voorstellen was het ministerie ook ongelukkig met twee zijner leden. Vooral het geval-Keuchenius gaf moeilijkheid. Deze minister van koloniën, onder de rechtsche staatslieden stellig een der beste kenners onzer overzeesche bezittingen, had vroeger veel van hervormingen in Indië gesproken, maar van zijn neiging hiertoe kwam tijdens zijn ministerschap niet veel aan het licht. Wel wekte Keuchenius, een zeer overtuigd Christen en een man van karakter tevens, grooten aanstoot door de wijze, waarop hij zich over den Islam uitliet: men vreesde hiervan ongunstige gevolgen bij de Indische Muzelmannen. Ook zijn financieel beleid achtte men aan ernstige bedenkingen onderhevig. In 1889 kwamen over 's ministers handelwijze bij de behandeling der Indische begrooting, vooral in de Eerste Kamer, zeer ernstige klachten tot uiting. In het voorloopig verslag werd gesproken van de daden van den minister, uitvloeisel zijner „eigenaardige godsdienstige begrippen", als „zeer verontrustend" en niet passende „den

1) Wet van 15 April 1891 (Staatsblad nº. 87).
2) Wet van 22 Juli 1890 (Staatsblad nº. 134).
3) Zie verder Mr. J. H Jonckers Nieboer, Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen (Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1907), blz. 201 vlg. — Een overeenkomst met België, die voor het Zuidelijk deel van ons spoorwegnet van belang was, kwam in 1897 tot stand: alsvoren, blz. 221 vlg.

staatsman, wiens roeping medebrengt, de godsdienstige meeningen van alle ingezetenen te eerbiedigen"; men beschouwde ze als „gevaarlijk voor de rust in onze overzeesche bezittingen". De minister beantwoordde de bij de openbare behandeling opnieuw geuite bezwaren op karaktervolle wijze: „Wat ook moge gezegd of gedacht worden, de godsdienstige meeningen, die ik beleden heb in de Tweede Kamer, zijn geen andere dan die welke ik blijf aankleven in de Eerste, en niets ter wereld zal in staat zijn, om datgeen, wat bij mij de vrucht is van jarenlang onderzoek, nadenken en worstelen te wijzigen [1])." Niet zeer geruststellend voor hen, die in vreeze waren! De begrooting werd dan ook verworpen door de Eerste Kamer met één stem meerderheid (31 Januari 1890). De politiek moge bij deze stemming mede invloed geoefend hebben, het is echter ook zeer kenschetsend, dat uit de regeeringspartij geen stem ter verdediging van 's ministers beleid gehoord was. Keuchenius trok de consequentie uit het ongunstige votum en diende zijn ontslag in, dat hem verleend werd met ingang van 24 Februari.

Was het geheele kabinet door het votum der Eerste Kamer getroffen? Een deel der pers, ook der anti-revolutionnaire, liet het aldus voorkomen, terwijl van anti-revolutionnaire zijde ook groote verontwaardiging betoond werd over het optreden der liberalen tegen dezen man van onverdacht Christelijke richting. Het kabinet achtte zich — wel terecht! —niet getroffen en bleef aan. Mackay zelf nam de portefeuille van koloniën — naar het schijnt ook nu om te voorkomen, dat zij aan een Katholiek zou toevallen — en De Savornin Lohman trad in zijn plaats als minister van binnenlandsche zaken op. Zoo bleef het kabinet trouw aan „de richting en de beginselen, waaronder het ten gevolge van den uitslag der verkiezingen in 1888 was opgetreden, en het mocht niet twijfelachtig zijn, of dit in dezelfde richting wilde blijven als waarin het optrad [2])"; Keuchenius, voegde de minister hieraantoe, had men meer naar zijne daden dan naar zijne woorden moeten beoordeelen. Keuchenius keerde spoedig in de Kamer terug, waar hij de door Lohman opengelaten plaats innam. Maar de eendracht onder de regeeringspartij had èn in èn buiten het Kabinet door deze gebeurtenis zeer geleden.

Het geheele geval-Keuchenius is voor de verhoudingen in de coalitie wel zeer typeerend en heeft daarom meer beteekenis dan van incident alleen. „Merkwaardig man, maar in het geheel geen staatsman" — zoo oordeelden tegenstanders over hem en in hun oordeel lag altijd iets van sympathie. Het moge waar zijn, dat in Keuchenius' denkbeelden geen stof voor practische politiek, vooral in de koloniën, school [3]). Maar zeker leefde in hem sterker dan in de meeste zijner partijgenooten de kracht van het „Christelijk" beginsel. Hij was in den grond der zaak gekant tegen de practische politiek", die vooral Lohman dreef, „en stelde hiertegenover het vasthouden aan „principieele politiek". Hij wilde niets weten van het in de eerste plaats zoeken van succes. In een der laatste politieke stukken, door hem opgesteld (kort vóór zijn dood in 1893), is dit zeer duidelijk uitgesproken [4]); hierin vindt men tevens het pas genoemde belangrijke verschil aangeduid, dat in de anti-revolutionnaire partij toen reeds leefde en later een der redenen tot splitsing

1) Handelingen Eerste Kamer 1889—1890, blz. 332.

2) Woorden van Mackay in de Tweede Kamer (Handelingen 1889—1890, blz. 903).

3) Ook Kuyper geeft in zijn fraaie levensschets van Keuchenius (in Mannen en Vrouwen van beteekenis: Haarlem, H. D. Tjeenk Willink, 1895, blz. 227) toe, dat „Keuchenius niet altoos scherp genoeg onderscheiden heeft de belijdenis van den Christus, die den privaat persoon ten plicht is, en die van den Minister des Konings mag gevergd worden".

4) Gepubliceerd door E. A. Keuchenius in „de Beukelaar" van 20 Febr. 1913.

werd. Vooral Kuyper's invloed schijnt bewerkt te hebben, dat Keuchenius, in de laatste jaren niet meer op volle kracht, dit verschil van inzicht niet op de spits gedreven heeft [1]).

Minder indruk dan dat van Keuchenius maakte het aftreden van den minister van marine, over wiens beleid bij de begrootingsdiscussiën ook grieven vernomen werden. De aanleiding tot zijn heengaan lag in de zaak-Land. De zee-officier van dezen naam, tevens kamerlid, was bij de bevordering tot kapitein-luitenant gepasseerd. Hieromtrent geïnterpelleerd in de Eerste en daarop in de Tweede Kamer, gaf Dyserinck weinig bevredigende antwoorden: hij achtte Land niet voor bevordering geschikt, maar zei niet duidelijk, hoe en wanneer hij tot dit inzicht gekomen was. Het niet onredelijke vermoeden ontstond, dat de minister uit politieke overwegingen gehandeld had. De Tweede Kamer nam na het debat over de interpellatie een motie aan, waarin zij verklaarde de inlichtingen van den minister onvoldoende te achten. Hierin vond deze laatste aanleiding ontslag te vragen, dat hem verleend werd (31 Maart 1891); zijn opvolger was de kapitein-ter-zee Kruys.

De laatste parlementaire werkzaamheid tijdens het ministerie-Mackay deed de neergaande lijn, waarlangs het ministerie zich bewoog, zeer duidelijk zien. Het was de behandeling van het wetsvoorstel tot regeling van den krijgsdienst in de Tweede Kamer, voorbereid door de Staatscommissie, welker instelling wij vermeldden [2]). Persoonlijke dienstplicht was een der hoofdbeginselen er van. Het wekte levendige bestrijding bij een groot deel der geloofsgenooten van den minister van oorlog, in het bizonder in Brabant, waar men van het opleggen van ondraaglijke lasten sprak, wat begrijpelijkerwijze bij de Katholieke kamerleden vrij wat weerklank vond; Schaepman was een der weinigen onder hen, die het voor den minister opnamen. Het wekte ook bestrijding, omdat het geen organisatie onzer levende strijdkrachten bracht en groote geldelijke en persoonlijke offers vorderde, ofschoon gereedelijk erkend werd, dat het in vele opzichten groote verbeteringen in zich bevatte. Maar wij behoeven bij deze eerste proeve tot regeling onzer defensie na de grondwetsherziening van 1887 niet lang stil te staan; immers de proeve is niet geslaagd. In de Tweede Kamer ontstond er bij de mondelinge gedachtenwisseling, waarbij verschillende amendementen inkwamen, groote verwarring, waarin alleen de koelbloedigheid en karaktervastheid van Bergansius, die zijne beginselen geen oogenblik losliet, te bewonderen vallen. Een motie ten gunste van persoonlijken dienstplicht werd met vrij groote meerderheid aangenomen (8 Mei), maar de behandeling van het ontwerp na een vijfweeksch debat, toen men nog maar 31 van de 269 artikelen afgedaan had, verdaagd (29 Mei 1891).

De verkiezingen stonden voor de deur en de lust, om verder te gaan, ontbrak de Kamer, ook de meerderheid. De onderlinge verhouding van Katholieken en anti-revolutionnairen liet toen zeer veel te wenschen.„ Van beide zijden heeft men alles gedaan en niets ongedaan gelaten, wat de gestaakte samenwerking tot eene besliste scheuring en scheiding maken kon". Zoo oordeelde Schaepman [3]), die het weten kon. Het natuurlijk gevolg was, dat de coalitie bij de verkiezingen een gevoelige nederlaag leed.

1) Zie de pas geciteerde levensschets, blz. 215.

2) Hiervóór, blz. 32.

3) Geciteerd bij Van Welderen Rengers, t. a. p., II, blz. 379.

§. 4. De verkiezingen van 1891. — De radicalen.

Juni 1891 vertoont in de hoofdlijnen van de verschillende partijen, in vergelijk met Maart 1888, geen zeer groote, maar toch eenige opmerkelijke verschillen. Geheel anders verhouden zich de inwendige kracht van elk harer. Hier schijnen de rollen haast omgekeerd. Nu groote verdeeldheid rechts en heel wat betere voorbereiding en eensgezindheid links.

Het zijn de radicalen, die aan deze verkiezingen het eigenlijke cachet gaven. Niet om de groote successen, die ze behaalden! Deze waren integendeel zeer klein en hunne organisatie was niet vollediger dan in 1888 [1]). Maar om den invloed, dien hunne actie en het gevaar, dat men van hen duchtte, op de liberalen uitoefenden. Reeds in Maart 1891 kwam het bestuur der Liberale Unie met een concept-manifest voor den dag, dat een zeer duidelijke zwenking naar radicalen kant beduidde. Hierin werd — en dit was het hoofdpunt! — als allereerste eisch gesteld: een nieuwe kieswet, die feitelijk algemeen kiesrecht zou brengen:

„Die kiesbevoegdheid voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal worde door onbekrompen toepassing van het voorschrift der Grondwet uitgebreid tot den kring van werklieden, die reeds te lang daarván verstoken bleven. De wetgever ga aanstonds zóó ver als een eerlijke uitlegging der grondwet hem veroorlooft. Onder vaststelling van de noodige waarborgen tegen misbruik, geve hij het kiesrecht aan alle meerderjarige mannelijke Nederlanders, die, bij een eigenhandig geschreven aanvrage aan het plaatselijk bestuur hunner inwoning, hun verlangen te kennen geven om op de kiezerslijst te worden geplaatst, of op eene andere door de wet voor te schrijven wijze toonen te kunnen lezen en schrijven en belang te stellen in de openbare zaak. Behalve de bedeelden en de overige in de Grondwet aangegevenen, blijven daarbij echter uitgesloten zij, van wie blijkt, dat zij niet in staat zijn zelf in hun onderhoud en dat van hun gezin te voorzien. Persoonlijke invulling van het stembiljet in het lokaal der stemming worde voorgeschreven" [2]).

Ziedaar de eerste uitvoerige formuleering op een liberaal program van de groote kwestie, die in de eerstvolgende jaren zulk een strijd zou wekken. Men hoeft niet aan te nemen, dat alleen de kans, om de radicalen te vangen, of wel de toeleg, om hun het gras voor de voeten weg te maaien, het Unie-bestuur zóó ver heeft doen gaan. Ongetwijfeld waren er onder de leden — bij wie

1) Hiervóór, blz. 27.
2) Bij D'Aulnis de Bourouill, t. a. p., blz. 16.

Goeman Borgesius een groote plaats innam — mannen, die inderdaad tot het algemeen kiesrecht bekeerd waren; maar de groote drijfkracht te dezen was het radicalisme. Het bestuur mocht echter zijn voorstel ter algemeene vergadering niet aangenomen zien. Het werd, o. a. door Buijs, bestreden en de vergadering aanvaardde ten slotte alleen een zeer algemeene formuleering, bij amendement voorgesteld, nl. dat gestreefd moest worden naar de uitbreiding van het kiesrecht ook tot den kring der werklieden, „die reeds te lang daarvan verstoken bleef". Zeer weinig zeggend en de kwestie in geenen deele oplossende. Echter bleef de nauwkeuriger omschrijving van het bestuur — wij zullen het spoedig zien — haren invloed toch uitoefenen. Voorloopig bleef het verschil bedekt, wat met het oog op de verkiezingen niet geheel ongewenscht was. Verder sprak het programma in het bizonder van een hervorming van het „samenstel onzer belastingen", die met alle kracht ter hand diende genomen, en van de wenschelijkheid van krachtige sociale wetgeving, waarin het dicht tot de radicale wenschen naderde.

Maar bij de radicalen was alles bondiger. In een manifest, door de kiesvereeniging „Amsterdam" verspreid [1]), leest men over het kiesrecht: „De kiesbevoegdheid worde toegekend aan alle meerderjarige Nederlanders, die door de grondwet niet uitdrukkelijk zijn uitgesloten, — dat zijn zij, wien het kiesrecht bij rechterlijke uitspraak is ontzegd; die in gevangenschap of hechtenis zijn; die bij rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren; of die in het burgerlijk jaar, voorafgaande aan de vaststelling der kiezerslijsten, van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur onderstand hebben genoten". Men mocht met eenig recht vragen, of de hier aan het kiesrecht-artikel der grondwet van 1887 gegeven uitlegging niet al te vrij was. Het was moeilijk, een algemeen kiesrecht, als de radicalen wilden, binnen de perken der bestaande grondwet in te voeren — en herziening der grondwet leek zulk een langen weg.

In het optreden der radicalen markeerde zich in 1891 tevens een beslist anti-socialistisch karakter. Treub, die hun voorman was, debatteerde in een openbare vergadering te Amsterdam tegen de socialisten, die daar — Nieuwenhuis was niet aanwezig — geen schitterend figuur maakten [2]). Zelfs kwamen de radicalen met candidaten tegen de socialisten uit. En het meest spannende moment in de verkiezingen was de strijd in Schoterland, waar Treub zelf een candidatuur tegenover Nieuwenhuis aanvaardde; duidelijker kon het al niet.

Bij de sociaal-democraten was ook nu onthouding het officieele parool. Het congres van den Sociaal-Democratischen Bond van 1890 te Heerenveen, als gewoonlijk in de Kerstdagen gehouden, had een voorstel tot samenwerking met de partij, die algemeen kiesrecht zoo spoedig mogelijk verklaart te willen invoeren, verworpen [3]). Dit beteekende bepaaldelijk een afwijzing van allen steun, aan de liberalen te verleenen. Vooral Nieuwenhuis had het voorstel bestreden. Het bleef ook nu bij individueele actie van sociaal-democraten in de volkspartij. Verschillende hunner werden candidaat gesteld, nevens enkele andere niet-socialistische democraten, door de Volkspartij, die nu niet alleen in de beide Noordelijke gewesten, maar ook — zonder veel onderling verband — in de meeste andere gewesten uitkwam. Zij had niet minder dan 43 candidaten [4]). Zelfstandig, maar in dezelfde richting als de Volkspartij, ageerde de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht.

Het gebrek aan samenwerking tusschen die groepen, die algemeen kiesrecht

1) Geciteerd bij Vliegen, t. a. p., II, blz. 218.
2) Vliegen, t. a. p., blz. 172.
3) T. a. p., blz. 184.
4) Het lijstje bij Bijmholt, t. a. p., blz. 696.

of iets, wat hier vlak bij stond, in haar vaandel schreven, deed zich bij de verkiezingen ter dege gelden. Hun succes was ook ditmaal zeer gering. Eén radicaal werd gekozen (Winschoten). Maar Schoterland ging verloren. Hier kwamen Treub en Nieuwenhuis in herstemming en bij de herstemming won de eerste het; ook de anti-revolutionnairen hielpen hem. Nu had Treub in de verkiezingsdagen, wat boud, verklaard, dat, werd naast hem ergens anders een radicaal verkozen, hij zou bedanken: om in dat geval de sociaal-democratie gelegenheid te geven haar plaats in de Kamer ook te houden. De belofte werd eerlijk nagekomen, — de afloop der nieuwe verkiezing in Schoterland was echter anders dan Treub gehoopt had. De liberalen zagen er hun candidaat gekozen, want Nieuwenhuis zelf wilde geen mandaat aan Treub, den hartgrondig verfoeiden, te danken hebben, en onder de socialisten openbaarde zich tegen een nieuwe candidatuur van hun leider groote oppositie.

Zoo eindigde Nieuwenhuis' Kamer-lidmaatschap en de ontwikkeling in de socialistische partij nam sedert zulk een loop, zooals wij later nader zullen zien, dat dit einde definitief was. Nieuwenhuis zelf heeft later met groote bitterheid over zijne jaren in de Kamer gesproken [1]:

„De tijd van mijn kamerlidmaatschap was voor mij een hoogst onaangename, want men krijgt een onbevredigd gevoel in dat milieu. Ik was voortdurend in strijd met mijzelven en deze innerlijke strijd is ontegenzeggelijk veel afmattender, veel drukkender dan de felste tegen vijanden. Men wordt heen en weer geslingerd.... Steeds was ik onvoldaan over mijzelven". En elders: „In de eerste plaats stond ik daar geheel alleen en was dus een quantité négligeable. Ik had geen waarde voor de partijen, die in de politiek alleen vragen: do ut des... Bovendien ik stond totaal geïsoleerd, zoodat zelfs niemand met mij sprak". Een heel clubje liberale kamerleden, meende hij, had een onderlinge afspraak gemaakt, om „dien beroerden kerel" niet in het debat te betrekken. En achteraf voelde hij, dat hij niet in de wieg gelegd was voor politiek leider, omdat „mijn karakter mij niet tooliet, om, telkenmale naardat de omstandigheden het voorschrijven, te knoeien en te konkelen". Onwillekeurig duikt, bij alle verschil, even de herinnering aan Keuchenius op, wanneer men deze ontboezeming leest. Inmiddels het besef was toch in 1891 nog niet zóó sterk, dat Nieuwenhuis geen kamerlidmaatschap meer geambieerd zou hebben.

De triumf bij de verkiezingen van 1891 behoorde aan de Liberale Unie. Zij zag niet minder dan 54 harer candidaten gekozen. Het was een overwinning ten koste van de anti-revolutionnairen vooral, die 8 zetels verloren; maar ook de Katholieken vonden hun aantal met 1 verminderd (Wijk bij Duurstede) en de éene conservatief moest zijn plaats aan een liberaal inruimen.

Over de oorzaak van dezen grooten ommekeer behoeft hier niet veel meer gezegd te worden. De onderlinge geschillen, tijdens het ministerie-Mackay uitgebarsten, hadden het gedaan. Er was geen samenwerking geweest, al gaven Kuyper en Schaepman zich er moeite voor haar te handhaven. De coalitie was voorloopig machteloos. Vooral bij de Katholieken had zich een sterke strooming doen gelden tegen de anti-revolutionnairen. Een fractie onder leiding van Bahlmann, en waarvan Vermeulen [2]) een der woordvoerders was, trad in tegenstelling tot Schaepman openlijk tegen haar op en stelde op enkele plaatsen eigen candidaten. Men mocht het als troost beschouwen

1) Van Christen tot Anarchist. Gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis (Amsterdam, Van Holkema en Warendorf [1910], blz. 236 vlg.).

2) Zie zijn brochure: De Katholieken in Nederland en hunne bondgenooten — (Amsterdam, C. L. van Langenhuyzen, 1891).

dat volgens den Standaard [1]) zich toch nog 123.000 stemmen tegen het „liberalisme" uitgesproken hadden en niet meer dan 91.803 voor, terwijl deze cijfers voor 1888 resp. 145.000 en 102.000 waren. Meer nog dan in af- of ommekeer van gezindheid moest de oorzaak der nederlaag in onthouding gezocht worden. Dit als gevolg van desillusie. Vermoedelijk, zegt De Savornin Lohman, hadden de Katholieken erop gerekend, dat „Regeering en Kamerleden, eenmaal in het bezit van macht, uit zelfbehoud zich van alles *onthouden* zouden wat aan de Zuid-Nederlandsche kiezers niet geviel". Dit was een taktiek alleen voor hem, die „met stilstand tevreden is of niets wenscht, dan wat een eigen kerk of eigen provincie gevoelt". Voor een partij, die te regeeren heeft, is zij onmogelijk en dit kwam aan het licht, zoodra de „éene quaestie, waarbij beide partijen — belang hadden: *de* schoolquaestie", „voorloopig" was opgelost [2])."

Inmiddels heeft de nederlaag van 1891 voor de clericale partijen belangrijke gevolgen gehad. Dit geldt in het bizonder voor de anti-revolutionnaire partij, waarin van nu af Kuyper meer nog dan reeds het geval was, naar voren treedt. Hij neemt het op tegen „de plutocraten en bezitters van adellijke titels" [3]), van wie hem, tot dusverre wat omsluierd, reeds lang een kloof scheidde. Hij nadert de „kleine luyden" nog meer, hij komt met kracht op voor sociale wetgeving. Met een zijner breedst opgezette redevoeringen: Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke religie [4]), opende hij in November 1891 het sociaal congres, uitgeschreven door het comité van anti-revolutionnaire kiesvereenigingen en te Amsterdam gehouden. Dit is het begin eener nieuwe aera in de anti-revolutionnaire partij, die in de volgende periode haar aard duidelijk zou vertoonen en waarop wij later moeten terugkomen. Zij werd aldus ingeleid in de genoemde redevoering:

„Het rechtstreeksch verband tusschen het sociale vraagstuk en de Christelijke religie is eenvoudig onloochenbaar". — „De Fransche Revolutie *moest* oorzaak worden van een diep gaanden *socialen nood*". Uit haar „systema" ontstond tevens de sociaal-demokratie „met haar openlijk proclameren van een komende revolutie". Uit haar gevolgen is „nog een *derde iets*, ditmaal *bij reactie*, geboren":... „de sociale quaestie". Deze hebben de Christenen aan te vatten. „Roeme geen onzer in het goede werk, waartoe we ons hier aangorden; maar zij veeleer stille zelfbeschaming, dat we nu eerst samenkomen, en ligge er in het gelukkige feit, dat de mannen van *Patrimonium* hier met Christenen uit hoogeren stand saam verkeeren en saam beraadslagen zullen, een rustig symbool, en in dat symbool de uitlokkende profetie, dat het Christelijk vertrouwen onder ons welhaast volkomen zal hersteld zijn". Het laatste was een (in een noot bij de gedrukte redevoering nader uitgewerkte) wenk aan de in tegenstelling tot de werklieden genoemde „mannen onder ons, op wie de plicht rust, om de sociale quaestie uit Christelijk oogpunt tot een voorwerp van gezette studie te maken" en die „in de vervulling van dezen plicht tot dusver op jammerlijke wijze te kort schoten".

Reeds vroeger in hetzelfde jaar had Kuyper, in zijn rede op de deputaten-vergadering [5]), als zijn overtuiging uitgesproken, „dat wie in den Christus gelooft en den Christus uit de hemelen verwacht, niet *mag* stilzitten en zich niet *mag* bepalen tot een meêkisten der dijken, maar van Christuswege

1) 15 Juni 1901.

2) In de brochure: Partij of beginsel ('s-Gravenhage, C. Blommendaal, 1892).

3) Deze benaming, in tegenstelling tot de „kleyne luyden", was gebruikt door den voorzitter van Patrimonium op de jaarvergadering in 1899 (Bijmholt, t. a. p., blz. 687).

4) Amsterdam, J. A. Wormser, 1891.

5) Maranatha (de Heer komt) (Amsterdam, J. A. Wormser, 1891).

verplicht is, om er kome van wat er van kome, moedig in de bresse zijns volks te gaan staan, en *een Christelijk-democratische ontwikkeling van onzen volksstaat* voor te bereiden.

En even goed als bij de kerkelijken hebben ook bij de socialisten de verkiezingen van 1891 belangrijke gevolgen gehad. Van dan af wordt de reeds meermalen in de partij aan de orde gestelde vraag, of de socialisten aan het parlementaire werk zouden meedoen, in scherperen vorm gesteld, en hare beantwoording leidde ten slotte tot scheiding.

Vatten wij ten slotte den uitslag der verkiezingen samen: 54 liberalen, 1 radicaal, 20 anti-revolutionnairen, 25 Katholieken. Bij tusschentijdsche verkiezingen kwamen hierin deze wijzigingen, dat het aantal radicalen op 2 steeg [1]), dat der Katholieken met 1 vermeerderde (Beverwijk), dat der liberalen met 2 verminderde.

1) Leeuwarden werd radicaal. Het lid voor Veendam, die zich L. R. noemde (Van Koetsveld, t. a p., blz. 471; volgens zijn rede bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1892 — Hand. Tweede Kamer 1891—1892, blz. 184 — stelde hij zich op een standpunt. dicht bij het liberale gelegen), heb ik bij de liberalen gerekend; hij werd na zijn overlijden in 1893 in elk geval door een liberaal vervangen.

§ 5. Het ministerie Van Tienhoven.

Het ministerie-Mackay talmde niet met het trekken der noodzakelijke conclusie uit den uitslag der verkiezingen van 1891. Het bood der Regentes zijn ontslag aan en deze kreeg voor den eersten keer een ministerie samen te stellen. Zij gaf de opdracht hiertoe (26 Juli) aan Mr. Van Tienhoven, burgemeester van Amsterdam, in de liberale partij geen bizonder op den voorgrond tredende persoon, die zij door de veelvuldige relatiën tot Amsterdam — het speelde vlak na het bezoek van den Duitschen Keizer [1]) — goed had leeren kennen [2]). De kabinetsformeerder slaagde met eenige moeite in zijn opdracht: de nieuwe ministers traden 21 Augustus in functie.

Onder hen was meer dan één krachtige persoonlijkheid. Vooraan Tak van Poortvliet (1839—1904), bekend door zijn karaktervol optreden in zijn vorig ministerschap [3]), die nu als minister van binnenlandsche zaken fungeerde en die zonder schroom voor zijne geavanceerd liberale beginselen uitgekomen was. Dan N. G. Pierson (1839—1909) [4]), in binnen- en buitenland roemrijk bekend als staathuishoudkundige, die te Amsterdam gedurende lange jaren een voorname plaats ingenomen had, o. a. als hoogleeraar in de economie en als president der Nederlandsche Bank; hij trad als minister van financiën op en als zoodanig mocht men van hem een krachtige hervorming van ons belastingwezen verwachten, waarover hij zich in geschrifte reeds meermalen uitgelaten had. Tegenover deze beiden trad de nieuwe premier [5]), die buitenlandsche zaken voor zijn rekening nam, ietwat op den achtergrond. Ook Van Tienhoven (1841—1914) had zich in het Amsterdamsche leven als krachtig burgervader, als hoedanig men zich hem liefst niet in de eerste plaats als demper van het palingoproer, maar wel als inwijder der sociale politiek in het gemeente-leven moet voorstellen, doen gelden. Evenals Pierson was hij ook in het kunstleven der hoofdstad een zeer bekende figuur. Niet zóó markant als de beide hoofdpersonen uit zijn ministerie, juist daarom misschien meer geschikt als leider; een „charmeur", in de goede beteekenis van het woord, is hij eens genoemd. De bekende rechts-

1) Hiervóór, blz. 18.
2) Van Houten, t. a. p., blz. 4.
3) De Bruyne, IV, blz. 270. Zie over hem het Levensbericht van J. T. Cremer (in Levensberichten van de Maatsch. van Ned. Lett. 1904), blz. 257 vlg.
4) Zijn Levensbericht door Mr. C. A. Verijn Stuart (alsv., 1911), blz. 25 vlg.
5) Zijn Levensbericht door Mr. G. A. van Hamel (alsv., 1916), blz. 312.

geleerde Smidt, de portefeuille van justitie aanvaardende, had, evenals Tak, reeds in het ministerie-Kappeyne gezeten. Seyffardt, die onder het vorige ministerie in de Tweede Kamer voortdurend op legerhervormingen aangedrongen had en zich als tegenstander van Bergansius' ontwerp had doen kennen, kwam aan oorlog; Jansen, een ingenieur, aan marine; Lely, eveneens ingenieur, aan waterstaat; baron Van Dedem, lid der Tweede Kamer en burgemeester van Hoorn, aan koloniën.

Het was een onverdacht-liberaal ministerie en de geavanceerd liberale richting had de overhand. Dit bleek vooral uit de keuze van Tak, die bij de formatie van het ministerie de voorwaarde gesteld had, dat zijn taak in de eerste plaats de regeling van het kiesrecht zou zijn; dat deze het kiesrecht zóó ver zou moeten uitbreiden als de grondwet toeliet; „dat de aanneming van het te doene voorstel eene kabinetsquaestie zou moeten zijn"; weigerde de meerderheid der Tweede Kamer hare medewerking of hield zij de behandeling van het voorstel tegen, dan zou aan de Koningin-Regentes een voorstel tot ontbinding der Tweede Kamer gedaan moeten worden; andere aan de orde te brengen voorstellen zouden niet tot kabinetskwesties gemaakt mogen worden. De andere ministers vereenigden zich met deze voorwaarden en namen haar aan als grondslag der kabinetsformatie. Pierson voegde er aan toe, dat hij in het eerste zittingsjaar wenschte voor te dragen en tot stand te brengen een algemeene vermogensbelasting met afschaffing der mutatierechten, wellicht afschaffing of vermindering van sommige accijnzen; later zou hij nog een bedrijfsbelasting voordragen [1]).

Zoo werd het ministerie in de eerste plaats tot een kiesrecht-ministerie gestempeld. De beide stukken, tusschen de ministers vóór hun optreden gewisseld, waren de Koningin-Regentes niet bekend. Echter was het door Van Tienhoven met haar gevoerde overleg, dat vóór de wisseling der beide stukken plaats had, geheel in denzelfden geest geschied, zoodat dit aan de zaak weinig afdeed. Echter was nergens omschreven, wat het kabinet verstond onder de grenzen der grondwet, waartoe het kiesrecht zou uitgebreid worden. Hier lag een gevaar.

Een breed programma werd in de eerste Troonrede, door de Koningin-Regentes zelf uitgesproken (15 September 1891), ontvouwd. „Duidelijk is bij de laatste verkiezingen opnieuw de wenschelijkheid gebleken, dat op ordelijke wijze, zonder langere vertraging, in wetgeving en Staatsbestuur, de hervormingen worden tot stand gebracht, waarvan de noodzakelijkheid is erkend en waartoe de Grondwetsherziening den weg heeft geopend. Daarheen zal mijn streven zijn gericht. De indiening van een wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht, deze noodzakelijke voorwaarde van blijvende verbetering, wordt voorbereid". — „Verbetering van het Rijksbelastingstelsel is een dringende eisch der rechtvaardigheid. Wetsontwerpen om hieraan te voldoen zullen U spoedig bereiken. Tot eene organisatie der landmacht en tot vorming der levende strijdkrachten, welke, zonder te groote persoonlijke en geldelijke offers, de weerbaarheid van ons volk kunnen verzekeren, worden voorstellen in gereedheid gebracht". — „Aan verbetering van onze maatschappelijke toestanden, ook in verband met de eischen van handel en nijverheid, blijf ik mijne aandacht wijden". Alnaarmate de enquête vordert, zullen maatregelen van sociale wetgeving worden ingediend. „Het bestuur van Nederlandsch-Indië te doen beantwoorden aan de eischen des tijds; door onbekrompen aanleg van daartoe noodige werken de ontwikkeling te bevorderen;

1) De gewisselde stukken zijn in 1894 aan de Staten-Generaal overgelegd; men vindt ze o.a. bij Boudewijnse, Regeering en Staten-Generaal 1888—1898 ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1899), blz. 36 vlg.

belemmeringen van den vooruitgang op te heffen, en door toenemende welvaart der ingezetenen aan de Indische financiën een vasten grondslag te geven, zal mijn ernstig streven zijn". Herziening der provinciale en gemeentewetten en in afwachting hiervan tijdelijke maatregelen tot ondersteuning van te zwaar belaste gemeenten. Maatregelen tot verbetering van het materieel der zeemacht. Wettelijke regeling der administratieve rechtspraak. Een ontwerp van een wetboek van militair strafrecht. Wettelijke bepalingen omtrent den leerplicht. Vakonderwijs ten behoeve van handel en zeevaart, nijverheid en landbouw.

In de periode van twee en een half jaar, gedurende welke Van Tienhoven en de zijnen de regeering geleid hebben, zal men kwalijk verwachten, dat dit alles verwezenlijkt ware of zelfs maar ter sprake gebracht. Maar de beteekenis van het programma, zooals het hier uitgestald werd, was toch groot genoeg. Immers voor het eerst kondigden na-Thorbeckiaansche liberalen, steunende op een machtige regeeringspartij, hervormingen aan, die sedert 1870 in min of meer onvasten vorm als wenschelijk gevoeld waren. En in de 10-jarige periode, dat de jongere liberalen, in hunne verschillende schakeeringen, nu aan het roer zouden blijven, is een zeer belangrijk deel van dit programma van 1891 in vervulling gegaan.

Het stond bij de wijze, waarop de kabinetsformatie tot stand gekomen was, vast, dat de kiesrechtvraag in de nieuwe parlementaire periode zou primeeren. Maar daarom kwam zij niet het eerst aan de orde. Bij de behandeling van de Staatsbegrooting voor 1892 bleek, dat er geruime tijd noodig zou wezen, vóórdat een ontwerp tot regeling van het kiesrecht de Tweede Kamer zou kunnen bereiken. De tusschentijd mocht echter niet ongebruikt voorbijgaan en hierom zou in de eerste plaats het belastingstelsel aan de orde komen, misschien daarna nog andere onderwerpen. Deze werkwijze lokte van liberale zijde, bepaaldelijk van Kerdijk, eenige kritiek uit. Men vroeg, of het gevolg niet zou kunnen wezen, dat een zoo spoedig mogelijke afdoening van het kiesrecht in gevaar werd gebracht:

„Wat een zwartziendheid zal men zeggen. Van ganscher harte natuurlijk hoop ik, dat zij zal worden gelogenstraft door de feiten; maar de waarneming van feiten op meer dan één gebied heeft mij geleerd, dat, wanneer men een groot doel heeft te bereiken, men zijn plicht slechts dan ten volle betracht, wanneer men alles nalaat, wat de bereiking van dit doel, wat de zoo spoedig mogelijke bereiking er van kan in gevaar brengen. Mij dunkt, dat reeds deze practische overweging der Regeering het recht ontneemt om te loochenen de aanwezigheid van den voorrang van het kiesrecht".

Deze woorden van Kerdijk [1]) toonen aan, hoe zeer ook in de Kamer de urgentie der kiesrechtregeling gevoeld werd. Men speurt er tevens een voorspel in van den strijd, die, toen de zaak aan de orde kwam, zou losbarsten. Toch was het uitstel, dat de regeering pleitte, niet een gevolg van onderlinge moeilijkheden, zooals geïnsinueerd was, maar van het eenvoudige feit, dat Pierson's werk eerder gereed was dan dat van Tak van Poortvliet, die dan ook den „hoeksteen" van den arbeid der regeering, tot hervorming „in wetgeving en staatsbestuur", had uit te houwen en om te werken [2]).

Pierson's eerste belastingontwerpen, in Februari en Maart 1892 ingediend, konden reeds in Juni daaraanvolgende in behandeling genomen worden. Er is in de geheele behandeling van deze aangelegenheid van de zijde van den minister, zoowel schriftelijk als mondeling, een vlugheid en doortastendheid betoond, als men in de Nederlandsche regeering niet dikwijls aantreft. Hier

1) Handelingen Tweede Kamer 1891—92, blz. 206.
2) Woorden van Tak: alsvoren, blz. 239.

was de rechte man op de rechte plaats, die door langdurige en diepgaande studie van het zeer moeilijke onderwerp geleidelijk tot klaarheid voor zich zelf gekomen was, hoe het moest worden opgelost, en nu slechts rijpe vruchten had op te dienen. En ieder, die Pierson wel eens heeft hooren spreken — schrijver dezes herinnert zich een voordracht over een zeer droog onderwerp in een Maandvergadering van Letterkunde te Leiden, waar hij toch alle hoorders deed glunderen om de geestige wijze van behandeling —, weet, wat een genot dit was. Wij bewonderen, zei Schaepman, die het kon beoordeelen, bij hem: „eene aangename geestdrift, eene weldadige frischheid, twee hoedanigheden bij het behandelen van belastingontwerpen zeer noodig" [1]). Bovendien altijd even eenvoudig.

Men hoore hem in Juni 1892, toen hij bij de vraag, of zijne ontwerpen reeds in behandeling zouden komen — waartegen natuurlijk! eenige oppositie was — het woord nam [2]):

„Mijnheer de Voorzitter! Slechts een enkel woord. Het is mij altijd voorgekomen, dat het werk van de verbetering van ons belastingstelsel vanzelf zich liet verdeelen in twee groote afdeelingen; dat de eerste afdeeling zou bestaan in het wegnemen der kapitale fouten van het stelsel, de tweede in verder perfectioneeren. Wat de kapitale fouten van het Nederlandsche belastingstelsel zijn? Ik mag wel zeggen, dat daaromtrent een communis opinio bestaat. De een drukt het zus uit en de ander zoo. De uitdrukkingen zijn verschillend, maar de grondgedachte is dezelfde: wij zijn het allen hierover eens, dat de belastingen, die op het onroerend gelegd zijn, veel te zwaar zijn. De een zoekt het bezwaar in de grondbelasting en in de mutatierechten; de ander zoekt het hoofdzakelijk in de mutatierechten, het is zeker, dat er een te zware last is gelegd op het onroerend goed. Voorts zijn wij er allen van overtuigd, dat de verteringsbelastingen te hoog zijn opgevoerd, en dat dit met name geldt van de accijnzen. Eindelijk zijn wij er allen van overtuigd, dat eene persoonlijke belasting op het inkomen uit vermogens in ons belastingstelsel ontbreekt. Er is hier te lande, zoo men wil, eene inkomstenbelasting, maar eene partieele en hoogst gebrekkige, dat is de patentbelasting. De kapitalist, het is erkend, betaalt als zoodanig aan het Rijk te weinig. Velen vatten het eerst- en het laatstgenoemde in één uitdrukking samen; zij zeggen, dat ons stelsel een privilege geeft aan het roerend vermogen. Ik herhaal het, men kan de zaak op verschillende wijzen uitdrukken, maar de grondgedachte blijft dezelfde.

„Nu wil het mij voorkomen, dat het eerste werk, dat wij te doen hebben, hierin bestaat, om die groote en kapitale fouten weg te nemen. Naar die gedachte is de Regeering aan het werk gegaan...

„Tusschen datgene, wat er nu zal geschieden en datgene wat later zal plaats hebben, bestaat natuurlijk verband. Het geheele belastingstelsel is vol verband; verband bestaat er tusschen alle onderdeelen; maar de vraag is nu alleen, of wij deze eerste afdeeling behoorlijk zullen kunnen afwerken en, dit gedaan hebbende, niet een goed en een groot werk zullen hebben verricht. Welnu, Mijnheer de Voorzitter, het is mijne vaste overtuiging, dat, al mocht dit gedeelte van het werk alleen blijven staan, zoodat er verder niets meer gebeurde, dat zeer zeker te betreuren en te bejammeren zou zijn, maar dat toch geen misstand zou zijn geboren, wel daarentegen een misstand zou zijn weggenomen.

„Wat die tweede afdeeling is? Ik heb het reeds gezegd, het perfectioneeren. Wij zullen achtereenvolgens de verschillende belastingen onderhanden moeten nemen, om er aan te verbeteren wat verbetering eischt.

„Ik heb den geachten afgevaardigde uit Zwolle hooren zeggen, dat hij nieuwsgierig was om de bedrijfsbelasting te zien, en dank hem voor die levende belangstelling. Ik geloof, dat die nieuwsgierigheid, die weetgierigheid, te zijner tijd, en binnen een niet al te lang tijdsverloop bevredigd zal worden; maar op het oogenblik is dit de eenige vraag, die te onderzoeken valt, of het mogelijk is de vermogensbelasting te behandelen, zonder dat daarnevens de bedrijfsbelasting ligt....

„Ik zal de Kamer niet langer bezighouden dan wenschelijk is, vooral niet omdat verschillende leden uitvoerig over de zaak hebben gesproken en voortreffelijke argumenten voor uw voorstel [1]), Mijnheer de Voorzitter, hebben aangevoerd. Maar mij is door den heer Van Houten gevraagd, hoe de Regeering over de zaak denkt. In antwoord daarop kan ik, namens de Regeering, verklaren, dat zij ingevolge haar werkplan de behandeling van het ingediende wetsontwerp wenscht, en de Kamer geheel in haren geest zal handelen door overeenkomstig uw voorstel te besluiten".

Bondig en toch zoo duidelijk mogelijk! Na deze oratie kan men, tenzij men een speciale studie der materie wil maken, de bestudeering van alle verdere paperassen ter zijde laten. Men weet voorgoed, waarom het ging en wat voorloopig ter zijde werd gelaten; men weet ook, dat zich tegen het niet tegelijk aan de orde stellen van het „perfectioneeren", waarmede vooral de invoering van een bedrijfsbelasting in plaats van de patentbelasting werd bedoeld, de kritiek richtte.

De inhoud der nu in behandeling genomen voorstellen was in hoofdzaak de volgende: 1e. de invoering van een belasting op de waarde van het vermogen; vrijgesteld werden vermogens beneden *f* 13.000; voor vermogens van *f* 13. tot 14.000 was *f* 2, voor die van *f* 14. tot 15.000 was *f* 4 belasting verschuldigd; boven *f* 15.000 trad een lichte progressie in; bij vermogens boven *f* 200.000 was een vast bedrag van *f* 237.50 verschuldigd benevens *f* 2 van elke *f* 1000 boven de *f* 200.000; 2e. afschaffing van den zeepaccijns, verlaging van den zoutaccijns van *f* 9 op *f* 4 per 100 kilogram; 3e. vermindering van sommige evenredige registratie- en hypotheekrechten (bep. de overdrachts- of mutatie-rechten); 4e. verhooging van den accijns op het gedistilleerd met *f* 5 per hectoliter. De vermindering en afschaffing werden berekend op 10 millioen, waarin de vermogensbelasting voor 8 en het gedistilleerd voor 2 millioen zou moeten voorzien. Er werd dus niet gerekend op vermeerdering van inkomsten. In het geraamde tekort op den dienst voor 1892, nu gestegen tot ruim 36 millioen, was door een leening van 45 millioen [2]) voorzien; het sproot v.n. voort uit de geldelijke verplichtingen, die de Staat bij de spoorwegovereenkomsten [3]) op zich genomen had.

Kort na deze voorstellen kwam er een in, houdende bepalingen omtrent de vaststelling van het bedrag der grondbelasting van ongebouwde eigendommen: bij de nu doorgevoerde „peraequatie" der grondbelastingen zou het bedrag op 6 % van de nieuwe belastbare opbrengst worden gesteld. In October 1892 kwam ook reeds het voorstel tot heffing eener bedrijfs- en beroepsbelasting in, die de reeds zoo lang veroordeelde patentbelasting zou vervangen. Getroffen werden hierdoor alle bedrijven, beroepen en ondernemingen, hier te lande uitgeoefend, en ook die, buitenslands gedreven, voor zoover daarbij binnen het Rijk wonenden betrokken waren. De belasting zou geheven

1) Alsvoren, blz. 1073.
2) Alsvoren, blz. 1053.

1) Nl. tot in behandeling nemen der ontwerpen.
2) Wet van 20 December 1891 (Staatsblad nº. 230).
3) Hiervóór, blz. 39.

worden volgens twee tarieven, nl. voor hen, die niet, en voor hen, die we in de vermogensbelasting aangeslagen zouden zijn. De eerste voorstellen waren reeds aangenomen, toen de overige inkwamen: maar Pierson heeft door den bekwamen spoed, waarmede hij de laatste deed volgen, bewezen, dat de bezwaren van hen, die tegen de partieele regeling, in de vermogensbelasting neergelegd, hadden geopponeerd, niet gegrond waren geweest.

De weg, dien deze voorstellen hadden af te leggen tot het Staatsblad, is voor geen enkel lang geweest. De behandeling der eerste, uit den aard der zaak belangrijkste, duurde in de Tweede Kamer ongeveer een maand (28 Juni —26 Juli); in de Eerste Kamer werden de ontwerpen 24 September aangenomen. Zij verschenen drie dagen later met de koninklijke bekrachtiging [1]). De wet betreffende de grondbelasting kwam in December gereed [2]). Die op de bedrijfsbelasting in October 1893 [3]).

Door deze regeling heeft Pierson een werk van wezenlijke rechtvaardigheid volbracht. Wat reeds veertig jaar lang bepleit was, maar nooit verwezenlijkt: een betere verdeeling van belastingdruk naarmate van de werkelijke draagkracht der bevolking, tot het bereiken van dit (voor het eerst reeds in 1748 uitgesproken) ideaal, was nu eindelijk een gewichtige stap gedaan. Zonder groote tegenkanting van de volksvertegenwoordiging, over het algemeen met instemming van de bevolking, al klaagde men wat over de aanslagbiljetten, die men in huis kreeg, en de last, dien het gaf, om deze naar behooren in te vullen. Voor verklapping van de geheimen der bezittingen en inkomsten behoefde men niet bevreesd te zijn, want de aanslagen waren geheim.

Pierson's plannen waren niet voltooid, toen hij met de andere ministers in April 1894 aftrad. Verschillende voorstellen van hem van minder belang waren toen nog bij de Staten-Generaal aanhangig. Hij heeft echter later gelegenheid gevonden, hierop nog terug te komen [4]). Pierson's belastingstelsel is niet van den grond af nieuw opgebouwd. Wat bruikbaar was, werd behouden zoo noodig na verbetering: wat niet tot practische bezwaren leidde, al voldeed het niet aan theoretische eischen, met rust gelaten [5]). Zoo is er een fundamenteel onderscheid tusschen Gogel's belastingstelsel van 1806 en dat van Pierson: gevolg van de omstandigheden, waaronder deze beide groote financieele specialiteiten hun arbeid te verrichten hadden; Gogel moest de fundamenten geheel nieuw leggen, Pierson naast de oude, die omlegging behoefden, nieuwe bijvoegen. Beide werden geleid door grooten rechtvaardigheidszin, de eerste meer dan de tweede beheerscht door de belangen van den fiscus, want de laatste, hoogst optimistisch en humaan, had de behoeften van de schatkist wat te laag getaxeerd; de opbrengst zijner belastingen bleef beneden de raming en spoedig was versterking der middelen noodig.

Wat de andere onderwerpen, aan de orde gesteld in de eerste Troonrede onder het ministerie Van Tienhoven, betreft, is niet veel meer gedaan kunnen worden dan de spade in den grond te steken. De nieuwe wet op het faillissement en de surcéance van betaling, die in 1893 tot stand kwam [6]),

1) Wetten van 27 Sept. 1892 (Staatsblad nos. 223—227).
2) Wet van 31 December (Staatsblad no. 315).
3) Wet van 2 October (Staatsblad no. 419).
4) Zie § 3 van het volgende gedeelte.
5) G. M. Boissevain, De jongste belastinghervorming in Nederland (Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, 1894), blz. 216. Naar dit belangrijke werk verwijs ik voor nadere bijzonderheden.
6) Wet van 27 Sept. 1893 (Staatsblad no. 140).

was reeds onder het vorige ministerie ingediend en door den minister van justitie Smidt van zijn ambtsvoorganger overgenomen; zij dankte haar oorsprong aan de in November 1879 ingestelde Staatscommissie tot herziening van het wetboek van koophandel, die het ontwerp reeds in 1887 aan koning Willem III aangeboden had. De uitvoering bleef opgeschort tot onder het volgende ministerie wegens een door Pijnappel, die kort na de aanneming lid der Tweede Kamer geworden was, genomen initiatief tot wijziging eener enkele bepaling, waarmede de Staten-Generaal zich in 1895 vereenigden [1]). De gelijkstelling van kooplieden en niet-kooplieden was het belangrijkste gevolg voor het maatschappelijk leven, dat de nieuwe wet bracht.

Een begin werd gemaakt met de subsidieering van het vakonderwijs. Immers op de begrooting voor 1892 werd, op aandrang van de Tweede Kamer, een post gebracht, om een bedrag van ruim ƒ 36.000 voor ambachtsscholen beschikbaar te stellen. Het bedrag werd reeds in het volgende jaar belangrijk verhoogd. Ook deed Tak van Poortvliet stappen tot ondersteuning van de gemeenten, die door de toenemende uitgaven buiten staat waren in alle kosten behoorlijk te voorzien, van Rijkswege: overigens een zeer voorloopige regeling, ingevoerd bij de Staatsbegrooting voor 1892.

De regeling der administratieve rechtspraak, waarop het vorige ministerie alleen de aandacht gevestigd had [2]), kwam een stap vooruit door de instelling eener Staats-commissie [3]) tot voorlichting der regeering in deze moeilijke aangelegenheid. Zij bracht in 1894 haar verslag uit en bood tegelijkertijd de noodige wetsontwerpen aan, die nooit in behandeling zijn genomen. Niet gelukkiger dan deze commissie was de minister van oorlog Seijffardt met zijne voorstellen tot organisatie der landmacht. Een ontwerp hiertoe was door hem reeds in November 1892 ingediend: het moest de basis worden, waarop de verdere nationale defensie zou opgebouwd worden; het heeft het niet eens tot afdeelingsonderzoek gebracht. Seijffardt heeft zich tevreden moeten stellen met een wet tot tijdelijke versterking der nationale militie, reeds in 1892 aangenomen [4]).

Het gebeurde ook tijdens dit ministerie, dat onze spoorwegmaatschappijen — op 1 Mei 1892 —, krachtens een overeenkomst met den Verein Deutscher Eisenbahnverwaltungen de tijdrekening van Greenwich invoerden, ten gevolge waarvan de spoorklokken een achterstand van 20 minuten ten opzichte van de andere aanwezen. Want vrijwel algemeen hield men overigens aan den Amsterdamschen tijd vast. De regeering was — het bleek bij een interpellatie-Beelaerts van Blokland in de Tweede Kamer [5]) — in de zaak, die zij voor de spoorwegen als noodzakelijk beschouwde, niet van zins in te grijpen. En velen onzer zullen zich het geval herinneren, dat Nederlandsche klokken en horloges dubbele minuut-wijzers hadden, die een ieder den vrij curieusen toestand ten allen tijde voor oogen brachten [6]).

Wij komen tot de hoofdschotel, die de meerderheid der Tweede Kamer echter niet smaakte. De regeling van het kiesrecht is in deze periode eigenlijk voortdurend aan de orde geweest. Na de troonrede van 1891 bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting in dat jaar, opnieuw in de troonrede van 1892, op 20 September uitgesproken: „Ter regeling van het kiesrecht voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal en voor de Provin-

1) Wet van 6 Sept. 1895 (Staatsblad no. 155).
2) Hiervóór, blz. 30.
3) Besluit van 16 Sept. 1891 no. 14.
4) Wet van 4 April 1892 (Staatsblad no. 56).
5) 23 Maart 1892; Handelingen, blz. 780.
6) Dit heeft geduurd tot 1908; de wet van 23 Juli 1908 (Staatsblad no. 236) heeft den Amsterdamschen tijd ingevoerd.

ciale Staten, wordt U eene voordracht aangeboden," heette het hierin. Inderdaad kwamen drie wetsvoordrachten tot regeling der genoemde materie in de vergadering der Tweede Kamer van den 22en in. Zooals tot nu herhaaldelijk aangedrongen was op spoedige indiening, werd van nu af de wensch geuit tot behandeling met bekwamen spoed. Tijdens, de radicaal, wilde in het Adres van Antwoord op de Troonrede doen verklaren, dat onder de aangekondigde voordrachten die tot regeling van het kiesrecht de eerste plaats zou innemen: zijn voorstel werd verworpen, maar de Kamer had toch duidelijk te kennen gegeven het eens te zijn met Tak van Poortvliet, die zijn vertrouwen op een spoedige behandeling uitgesproken had. Het vertrouwen is beschaamd geworden, minder door gebrek aan ijver van Kamerleden en minister dan door overmaat van verschil van inzicht tusschen een groot deel der Kamer en den minister.

Het voorstel-Tak [1]) bevat deze artikelen; waarop het het meest aankwam:

Artikel 1. „De leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal worden gekozen door de mannelijke meerderjarige ingezetenen des Rijks, tevens Nederlanders, die de kenteekenen bezitten van geschiktheid en maatschappelijken welstand, in deze wet bepaald"...

Artikel 3. „Deze wet houdt voor kenteeken van geschiktheid, de kennis van lezen en schrijven. Zij acht de kennis van lezen en schrijven bewezen door eene aanvraag, om op de lijst van kiezers te worden geplaatst"....

Artikel 4. „Deze wet houdt voor kenteeken van maatschappelijken welstand, het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin.

Zij onderstelt, dat in eigen onderhoud en dat van het huisgezin wordt voorzien door hem, die gedurende het laatstverloopen burgerlijk jaar geen onderstand heeft genoten van eene instelling van weldadigheid, of van een gemeentebestuur"....

Artikel 5. „Van het kiesrecht zijn uitgesloten:

a. zij, die, bij onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak, de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren,

zij, aan wie bij onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak het kiesrecht is ontzegd,

gedurende den tijd, dat het verlies of de ontzetting duurt;

b. zij, die den door hun verschuldigden aanslag in de Rijks directe belastingen in hoofdsom en opcenten niet hebben voldaan, tenzij, volgens wettelijk voorschrift, die belasting hun is kwijtgescholden, of hun onvermogen om die te voldoen is gebleken,

gedurende het burgerlijk jaar volgende op het dienstjaar, waarover de belasting had moeten zijn voldaan;

c. zij, die zich opzettelijk aan den bij de wet opgelegden krijgsdienst of aan eene bij de wet opgelegde verplichting ten aanzien van 's lands verdediging hebben onttrokken;

d. zij, die onherroepelijk wegens misdrijf zijn veroordeeld tot eene vrijheidsstraf van vier jaar of langer;

e. zij, die door den militairen rechter zijn ontslagen uit den militairen dienst met onwaardig-verklaring om bij de gewapende macht te dienen".

Artikel 6. „Het kiesrecht wordt niet uitgeoefend door hen, die:

a. krachtens wettelijk voorschrift, van hunne vrijheid zijn beroofd;

b. niet voorkomen op de van kracht zijnde kiezerslijsten".

Hiermede kunnen wij volstaan. Maar minder mochten wij ook niet geven, omdat om deze artikelen bijkans anderhalf jaar lang gestreden is. Men ziet

---

1) Bijlagen tot de Handelingen 1892—1893, n°. 57.

direct, dat Tak hier een uitwerking gaf van de beginselen, door het bestuur der Liberale Unie in 1891 in haar kiesrecht-program opgenomen [1]). De strijd er over moest van dergelijken aard worden als die in de Unie zelf er over gevoerd was. De alles beheerschende vraag werd, of een zóó ver gaande uitbreiding, als hier voorgesteld, met de grondwet was overeen te brengen. Daarbij kwam het zeer verschillend inzicht over de wenschelijkheid der uitbreiding zelve. En — stellen we het maar aanstonds vast — niet alleen onder de liberalen, ook onder de anti-revolutionairen en, hoewel in mindere mate, onder de Katholieken, openbaarden zich zeer uiteenloopende meeningen. Wij zullen deze aan de hand der gewisselde stukken en gevoerde beraadslagingen leeren kennen, ons bepalende tot groote hoofdzaken, terwijl wij voor de talrijke nevenkwesties, hoe belangrijk op zich zelf dikwijls ook, naar het gedrukte materiaal moeten verwijzen.

Tak's Memorie van Toelichting was tamelijk kort en ook niet overal even helder. Handelende over de beide door de grondwet geëischte kenmerken van geschiktheid en maatschappelijken welstand, schreef de minister o. a.:

„De geschiktheid is een betrekkelijk begrip. — Blijft er, wil men rechtvaardig tegenover allen zijn, iets anders over dan de geschiktheid, in artikel 80 (nl. van de Grondwet) gevorderd, bij allen aan te nemen, die de volstrekte eischen voor kiesbevoegdheid bezitten en van wie de ongeschiktheid niet door vaststaande, wèl omschreven feiten kan worden aangewezen?

„Eene stellige omschrijving van „maatschappelijken welstand" is evenmin te geven. In den gedachtengang des Grondwetgevers moest hij de geldelijke onafhankelijkheid uitdrukken, welke den kiezer in staat stelt om naar eigen inzicht zijne stem uit te brengen, zonder vrees voor stoffelijk nadeel. En tevens moest hij tot waarborg strekken, dat de kiezer belang heeft bij het behoud der maatschappelijke orde. Wordt echter dit belang eerst gekend en gevoeld door het bezit eener bepaalde mate van stoffelijke welvaart? Wie zoude dit meenen? Zoo daartoe tevredenheid met bestaande toestanden werd noodig geacht, houdt deze geeststemming dan met eene aan te wijzen hoegrootheid van bezit en inkomen verband? Voorzeker niet; ook hier is alles betrekkelijk. — Persoonlijk karakter en inborst zullen ook hier beslissen en, wijl daaromtrent geen algemeene omschrijving mogelijk is, kan het bezit van den maatschappelijken welstand van artikel 80 der grondwet slechts aan die ingezetenen met grond worden betwist, wier materieele afhankelijkheid door een vaststaand kenteeken wordt bewezen"....

Het is waarlijk geen grootsch stuk, dat hier werd overgelegd. Men zal zich door de uiteenzetting van 's ministers argumenten tegen de verschillende wijzen, waarop men vroeger getracht had of nu wilde trachten de kenmerken van geschiktheid en maatschappelijken welstand vast te stellen, niet licht laten overtuigen, indien men 's ministers oplossing niet bevredigend acht. Het Voorloopig Verslag was ook bij lange na niet gunstig.

De meeste leden erkenden de noodzakelijkheid eener nieuwe kiesrechtregeling. Slechts sommige leden „waren van oordeel, dat er voorshands geen voldoende reden bestond verandering te brengen in de bestaande regeling van het kiesrecht. Naar zij beweerden, was bij de behandeling van de Additioneele artikelen der grondwet de verwachting uitgesproken, dat de toen tot stand gebrachte regeling eenige jaren zou blijven bestaan, en ofschoon zij erkenden dat die regeling niet in alle opzichten voldeed, zoo achtten zij het toch niet noodig nu reeds tot eene nieuwe uitbreiding van het kiesrecht over te gaan". Ook waren er leden, die het „hoogst bedenkelijk"

---

1) Hiervóór, blz. 33.

achtten „een zoo diep ingrijpend voorstel, als door de Regeering gedaan is, in te dienen in een tijd van Regentschap"....

Maar de hoofdbezwaren kwamen pas later los:

„De Regeeringsvoordracht werd door vele leden bestreden, omdat zij niet scheen overeen te brengen met de bepalingen der grondwet". Veroorloofde de Grondwet, vroeg men, „de invoering van algemeen kiesrecht"? Neen, antwoordde men algemeen. Maar, aldus merkten „andere leden" op: „dat stelsel vindt men in het onderhavige voorstel niet". Deze meenden verder, dat de stroomingen, welke tegenover elkander stonden, „zich niet zoozeer kenmerkten als voorstanders en tegenstanders van algemeen kiesrecht, maar dat veeleer de eene groep eene regeling wilde mogelijk maken, welke kiesrechtbevoegdheid zoude schenken aan allen, die niet om persoonlijke redenen werden uitgesloten, terwijl de andere alleen een attributief kiesrecht wilde toelaten". „De Grondwet," zoo redeneerden zij verder, „liet dus — den gewonen wetgever geen onbeperkte vrijheid in de regeling van het kiesrecht, maar wel eene onbeperkte vrijheid in het gebruik van kenteekenen van geschiktheid en welstand en welk gebruik de wetgever ook van die vrijheid make, strijd met de grondwet kon dat gebruik niet veroorzaken".

Hier is het scheidingspunt duidelijk te zien. De leden, die het laatst aan het woord waren, namen, evenals de minister, genoegen met een meer negatieve omschrijving der eischen, in de Grondwet gesteld: in het verklaren der ongeschiktheid voor de niet-kiesbevoegden meer dan in het verklaren der geschiktheid van de kiesgerechtigden; de andere groep wenschte een meer positieve omschrijving van wat onder geschiktheid en welstand te verstaan ware. Ging men nog een stap verder, de vraag werd: zou het attributief kiesrecht, dat tot nu toe bestond (dus, dat iemand krachtens zekere attributen kiesgerechtigde werd) vervangen worden door het algemeen kiesrecht, hoewel dan met zekere restrictiën (dus, dat elk mannelijk ingezetene krachtens het gemeene recht kiesgerechtigde was)?

Nader werd het verschil, zooals het zich in de Kamer vooral voordeed, uiteengezet in een afzonderlijke, bij het Verslag gevoegde, zeer opmerkelijke Nota van L e v y, die, zelf voorstander van zeer ruime uitbreiding, zich met de regeeringsvoordracht niet kon vereenigen. Na rekenschap te hebben gegeven van zijn algemeen standpunt nopens eene aanmerkelijke met de grondwet overeenkomstige kiesrechtuitbreiding, stelde hij de vraag, of de in artikel 80 gestelde grens al dan niet in het oog is gehouden:

„*Die vraag* kan de ondergeteekende tot zijn leedwezen niet zonder voorbehoud bevestigend beantwoorden. De Grondwet wil positieve kenteekenen, en het gaat zijns inziens niet aan, van dien eisch zich los te maken met de trouwens ongestaafde bewering, dat hij voor verwezenlijking niet vatbaar zijn zou. Mocht eene Regeering iets dergelijks te verstaan willen geven, zij zou haar mandaat hebben te stellen ter beschikking der Kroon, of grondwetsherziening hebben voor te bereiden.

„Trouwens de ondergeteekende leest nergens in de Memorie van Toelichting dat de Regeering dergelijk brevet van onvermogen aan zich zelve uitreikt. Wat zij beweert, is, *een kenteeken der geschiktheid* in de kennis van *lezen en schrijven*, en *een kenteeken van welstand* in ontstentenis van het *genot van onderhoud* te hebben gevonden.

„Wat het kenteeken van *geschiktheid* betreft, schaart de ondergeteekende zich aan de zijde der Regeering... Met het regeeringsvoorstel derhalve, behoorlijk *in de wet* uitgewerkt, kan men vrede hebben.

„Dit schijnt niet het geval met de ontworpen regeling voor het kenteeken van *maatschappelijken welstand*. Hier is de positieve eisch der grondwet tot een negatieve herleid, dus naar de bescheiden meening van den ondergeteekende geweld aangedaan. Te beweren, dat in eigen onderhoud voorziet, al wie van overheidswege of door eene liefdadigheidsinstelling niet bedeeld wordt, is met de meest elementaire waarneming in openlijken strijd. Den arbeidschuwen beroepsbedelaar of landlooper, hem, die schaamteloos en openlijk teert op particuliere giften, werpt de Regeering het kiesrecht in den schoot. Le moindre ducaton ferait bien mieux son affaire. Dit voorbeeld toont, aan hoe zonderlinge bewijsvoering de Regeering zich gewaagd heeft....

„Om zich rekenschap te geven van de verschillende wijzen, waarop de Regeering nopens de beide kenteekenen hare taak opvat, vergelijke men de ontworpen regeling onderling. Als teeken van *geschiktheid* zal dienst doen de kennis van lezen en schrijven. Die kennis is positief bewijsbaar. Het kenteeken trekt derhalve in werkelijkheid eene lijn van demarcatie.... Nu kan men tegen de lijn zelf bezwaar hebben. Dit bezwaar echter raakt hare *genoegzaamheid*, niet hare *deugdelijkheid*. Eens getrokken, is de lijn vast, onbedrieglijk.

„Wie echter kan beweren, dat het kenteeken van *welstand* op dezelfde wijze wordt gehanteerd. Men wordt ondersteld in zijn eigen onderhoud te voorzien, indien men niet op *bepaald* aangewezen wijze wordt beweldadigd. Wat echter, indien men het nu eens is op *andere* dan de bepaald aangewezen wijze?..... Hier wordt niet eene lijn getrokken, maar een willekeurige greep gedaan. Een greep, met de bewoordingen zelve der Grondwet in strijd. Ware hare bedoeling de ontstentenis van bedeeling welstand te achten, zij zou òf de uitsluiting der bedeelden niet behoeven te vermelden — als zijnde reeds krachtens een eisch van *welstand* verordend — òf op dit punt in het eerste en in het derde lid van art. 80 volkomen hetzelfde voorschrijven. De enkele lezing der laatstgemelde alinea [1]) doet zoodanige opvatting te niet. Hare bedoeling is, den wetgever kenbaar te maken wat zij, *onafhankelijk van den in de kieswet te stellen regel*, onder alle omstandigheden als verboden terrein aangemerkt wil zien. Haar doel is niet, een vrijbrief te geven, om, *in plaats van een te stellen regel*, het nu maar met de uitsluitingen voor lief te nemen"....

Hier werd de kwestie in het hart getroffen. De minister, in zijn Memorie van Antwoord ontkennende, dat hij op de invoering van algemeen kiesrecht, zooals dit in Frankrijk, Duitschland [2]) en Zwitserland bestond, uit was, meende natuurlijk zijn voorstel wèl binnen de grenzen der grondwet; maar zijne uitingen ten deze waren hiermede niet geheel in overeenstemming [3]). Hij argumenteerde overigens, dat men, vragende, welke de juiste bedoeling is geweest van den grondwetgever omtrent de mate, waarin het kiesrecht door het stellen dezer kenteekenen zou worden toegekend, geen stellig antwoord zou vinden in de bij de vaststelling van artikel 80 gevoerde gedachtenwisseling. Dit moge formeel juist zijn, maar de tekst zelf der grondwet liet kwalijk een anderen uitleg toe dan Levy gaf. Verbod van algemeen kiesrecht wilde de grondwetgever alleen, den gewonen wetgever een groote mate van vrij-

1) Luidende: „Van de uitoefening van het kiesregt zijn uitgesloten zij, wien dat regt bij regterlijke uitspraak is ontzegd; zij die in gevangenschap of hechtenis zijn; zij die bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren; zij die in het burgerlijk jaar, voorafgaande aan de vaststelling der kiezerslijsten van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur onderstand hebben genoten, en, voor zoover de kieswet, hetzij zeker bedrag van den aanslag in eene of meer Rijks directe belastingen, hetzij het bezit van een of meer grondslagen van zoodanigen aanslag als vereischte van kiesbevoegdheid stelt, zij die hun aanslag in die belasting of belastingen niet hebben voldaan".

2) Nl. voor den in 1871 ingestelden Rijksdag.

3) F r u i n heeft hierop onmiddellijk gewezen: Verspreide Geschriften, X, blz. 359 en vlg.

heid latende, „en aan deze bedoeling wordt door de voorgedragene wetsontwerpen ten volle recht gedaan", concludeerde Tak: maar de conclusie was met de woorden der Grondwet in de hand toch inderdaad moeilijk verdedigbaar. Op den duur heeft zich hieromtrent trouwens een communis opinie gevormd: niemand heeft, nadat Tak met zijn ontwerp de nederlaag geleden had, een zóó verregaande uitbreiding van het kiesrecht durven voorstellen, zoolang de Grondwet ongewijzigd bleef. Levy wees hier den juisten weg: wilde men met Tak mede gaan, dan diende eerst de grondwet gewijzigd.

De veranderingen, die de minister naar aanleiding van het Voorloopig Verslag in de ontwerpen aangebracht had, waren, wat de hoofdzaak betreft, niet heel groot. Het belangrijkst waren enkele wijzigingen in artikel 5, waarmede artikel 6 werd samengesmolten.

Het voorloopig overleg duurde zeer lang. Eerst einde Mei 1893 verklaarde de Commissie van Rapporteurs over de ontwerpen, dat deze nu naar hare meening voldoende voorbereid waren voor de openbare behandeling. De Tweede Kamer was midden in de beraadslagingen over de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten, die pas 21 Juni afliepen. Vijf dagen te voren was besloten de discussiën over de kiesrechtontwerpen op 25 Juli te doen aanvangen. Het schijnt, of velen er tegen op zagen, voelende de groote moeilijkheden, die te wachten stonden, en dat men daarom zoolang mogelijk uitstel zocht. Het viel nu wel te voorspellen, dat men voor het einde van het zittingjaar met de geheele behandeling niet gereed zou komen.

De algemeene beschouwingen, waaraan in eersten termijn een groot percentage der leden (ruim een derde) deelnam, duurden tot 11 Augustus[1]). Hierbij kwam de meening der verschillende partijen duidelijk aan het licht. De Katholieken waren eenstemmig tegen, op Schaepman na. De anti-revolutionairen bleken tamelijk verdeeld. Onder de liberalen was de verdeeldheid het grootst. Wij moeten ons het genoegen ontzeggen citaten uit de meermalen belangwekkende redevoeringen mede te deelen. De neiging tot ruime uitbreiding van het kiesrecht bleek ook nu zeer sterk. In het algemeen heerschte een stemming van welwillendheid. „Mijn vertrouwen op het gemeen overleg en het staatkundig beleid van Regeering en Kamer beide is groot genoeg om de hoop te wettigen, dat dit gewichtig moment in de geschiedenis van ons vaderland niet onvruchtbaar voorbijgaan moge". Aldus Levy, wiens bezwaren door de Memorie van Antwoord niet weggenomen waren. Onvoorwaardelijken steun voor zijn opvatting vond Tak in zeer geringe mate: behalve bij de beide radicalen slechts bij enkele Unie-liberalen, die, naar Van Houten, in tweeden termijn sprekende, opmerkte, hiermede toonden eigenlijk tot de radicalen te zijn overgegaan[2]). Inmiddels had Goeman Borgesius, een der laatste sprekers in eersten termijn, den stand van zaken niet onaardig aldus gekarakteriseerd[3]):

„Dat ik over het belangrijk onderwerp, dat thans aan de orde is, weinig nieuws meer kan zeggen, ben ik mij volkomen bewust. Ironisch zeide dezer dagen mijn vóór mij gezeten collega: als gij er nog wat nieuws over zoudt willen zeggen, zoudt gij door den voorzitter tot de orde worden geroepen".

Uit de amendementen[4]), van verschillende zijden ingediend, kan men het standpunt van verschillende fractiën onzer politieke partijen nader leeren kennen. Enkele Katholieken (Vermeulen, Harte, Haffmans, Mutsaers, Travlagino) stelden de invoering van een meervoudig

1) Handelingen Tweede Kamer 1892—1893, blz. 1589 vlg.
2) Alsvoren, blz. 1797.
3) Alsvoren, blz. 1747.
4) Bijlagen bij alsvoren, n°. 57, blz. 151 vlg.

kiesrecht voor en als kenmerk van maatschappelijken welstand een vrij hooge belastingaanslag. Twee anti-revolutionairen (Mackay en Van Alphen) die van het huismanskiesrecht: „het als hoofd van een gezin voorzien in eigen onderhoud en in dat van het gezin" te houden als kenteekenen, in de grondwet geëischt. Van liberale zijde waren er meerdere, waaronder dat van Van der Kaay, Van Houten en De Beaufort (Amsterdam) als het belangrijkste mag beschouwd worden, al werd het ten slotte niet gehandhaafd.

„Deze wet", zoo stelden zij onder meer voor, „acht het bezit van het — kenteeken aanwezig bij hem, die over het laatst verloopen dienstjaar in de grondbelasting tot een bedrag van ten minste één gulden of in eenige andere directe Rijksbelasting, uitgezonderd het recht van patent, is aangeslagen".... „Ten aanzien van hen die niet vallen onder het vorige artikel, acht deze wet het bezit van het kenteeken aanwezig bij hem die vóór het opmaken der jaarlijks vast te stellen kiezerslijsten van zijn verlangen om daarop geplaatst te worden door eene door hem onderteekende aanvraag doet blijken" (volgen een drietal eischen van afgelegd examen, het hebben van eenig bezit, het betalen van een huur voor een woning). Hier worden dus wel degelijk positieve eischen gesteld. Het amendement is te belangrijker, omdat het opgesteld was op verzoek der liberale Kamerclub[1]) door de drie voorstellers. De redactie was van Van der Kaay. Ook de Liberale Unie zelf had zich niet voor ongewijzigde aanneming van Tak's ontwerpen, al wilde zij deze in hoofdzaak wel aanvaarden, verklaard[2]).

Toen men door de algemeene beraadslagingen heen was, zag de meerderheid der Kamer in, dat afdoening der artikelen niet meer mogelijk zou zijn vóór het einde der zitting. Den 16en Augustus — de voorafgaande Dinsdag was gewijd geweest aan een paar onderwerpen van ondergeschikt belang —, toen artikel 1 der ontwerp-kiesrechtregeling aan de orde zou komen, bleek de Commissie van Rapporteurs het voorstel gedaan te hebben[3]), om wegens de zeer gewichtige amendementen, die ingediend waren, deze naar de afdeelingen te verzenden ter fine van onderzoek. „Een dadelijke behandeling van de artikelen, na afloop van de algemeene beraadslaging, zou niet gunstig werken op den afloop". Uitstel zal hiervan het gevolg zijn — de Commissie van Rapporteurs gaf het bij monde van haren voorzitter Mackay grif toe — „maar de groote vraag is, of ten slotte niet zal blijken, dat het uitstel groote winst zal opleveren". De Commissie, althans hare meerderheid dacht zich gunstige gevolgen van nader overleg met den minister. Er kwam eenig verzet, op vrij krasse wijze geuit door Goeman Borgesius, maar „het mijns inziens koel verstandige voorstel" — de betiteling is van Schaepman — werd met 62 tegen 33 stemmen aangenomen. En nog meer! Denzelfden dag vereenigde de Kamer zich — opnieuw na bestrijding door Borgesius, wiens voorstel, om het onderzoek op 22 Augustus te bepalen, met 53 tegen 42 stemmen verworpen werd — met een voorstel van de Centrale Afdeeling, om het onderzoek der amendementen in het loopende zittingjaar niet meer te doen geschieden, als hare meening te kennen gevende, dat dit op 20 September, d. w. z. den dag na de opening der nieuwe zitting, zou kunnen plaats hebben.

Een wijs besluit, naar het schijnt. Maar de zaak raakte wel wat heel lang van de baan, althans de openbare behandeling[4]). Eerst 20 Februari

1) Van Houten, t. a. p., blz. 8, 182 en 237. Wie hier aanwezig waren, zegt Van Houten niet.
2) Handelingen Tweede Kamer 1892—1893, blz. 1751.
3) Handelingen Tweede Kamer 1892—1893, blz. 1862 vlg.
4) Handelingen Tweede Kamer 1893—1894, blz. 754 vlg.

1894 — na wisseling van zeer uitvoerige stukken over de amendementen [1]) — begon zij opnieuw. Men ving met artikel 3 aan, dat, ten slotte door den minister gewijzigd, nu een verkorte samenvatting van het vroegere artikel 3 met de 1e alinea van artikel 4 was. Het luidde:

„Deze wet houdt voor kenteeken van geschiktheid en maatschappelijken welstand het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin".

Dit artikel werd na een driedaagsch debat met 80 tegen 17 stemmen aangenomen. Het belangrijkste was het volgende artikel, waarvan men de behandeling eveneens aan die van de twee eerste deed voorafgaan. In de eindredactie was de minister ook hier zijn tegenstanders eenigermate te gemoet gekomen. Het was samengesteld uit de oorspronkelijke artikelen 4 en 5. De aanhef luidde [2]):

„Zij acht het bezit (nl. van het kenteeken) aanwezig bij hem, die

„gedurende de drie laatstverloopen maanden, in eene zelfde woning is gehuisvest geweest, of, gedurende het laatstverloopen burgerlijk jaar, hoogstens eenmaal van woning is veranderd".

(volgen verschillende andere eischen, in lichtelijk gewijzigden vorm reeds in de eerste redactie opgenomen, terwijl het slot was):

„en door eene overeenkomstig de bepalingen der wet ingerichte aanvraag om op de lijst der kiezers te worden geplaatst, het bewijs heeft geleverd, dat hij kan lezen en schrijven".

Ziehier de hoofdzaak van wat de minister aan positieve eischen van kenteekenen ingelascht had. Het gevecht om dit ééne artikel heeft tot 9 Maart aangehouden en de er aan bestede woorden beslaan bijkans 200 folio's der Handelingen. Het debat spitste zich ten slotte toe om de 1e. alinea en wel bepaaldelijk om de voorwaarden, waaraan de „woning" moest voldoen. De stemming van de meerderheid in de Kamer was het ministerieele voorstel niet gunstig. Het bleek bij de besprekingen meer en meer. Dit gaf een van's ministers persoonlijke vrienden, De Meijier, die zelf ook bezwaren had, aanleiding een amendement voor te stellen, dat naar zijn meening de zaak zou kunnen redden:

„Wordt het amendement aangenomen, dan is dit voor mij het middel, om, zonder in strijd te komen met de grondwet, voort te gaan met de verruiming van het kiesrecht. Het bleek mij, dat dit ook de zienswijze is van meerdere leden....

Daar komt een tweede reden bij. Er is uit de discussie over dit wetsontwerp gebleken, dat voor het oorspronkelijke ingediend wetsontwerp zonder eenige verandering geene meerderheid te verkrijgen ware. Ik had daarom het amendement ingediend met de bedoeling om het wetsontwerp aannemelijk te maken, natuurlijk in den door mij gewenschten geest".

En om zijne vriendschappelijke bedoelingen te duidelijker uit te doen komen, had De Meijier reeds vroeger gezegd, dat hij het amendement onmiddellijk zou intrekken, indien de minister het onaannemelijk verklaarde: „Ik wensch het op geen enkelen grond te gebruiken als eene machine de guerre. De Minister heeft het in handen. Ik zal niet uitlokken eene onzuivere partijstemming" [3]).

Dit zijn wel de belangrijkste woorden [4]), door den goed bedoelenden afgevaardigde voor Zaandam gesproken tot verdediging van zijn amendement, dat, meer dan eens gewijzigd, ten slotte het tweede lid van artikel 4 aldus wilde lezen [5]):

1) Bijlagen Handelingen 1893—1894, n°. 6.
2) Handelingen, blz. 800 vlg.
3) Alsvoren, blz. 942.
4) Alsvoren, blz. 981.
5) Alsvoren, blz. 990.

„gedurende de laatstverloopen of aan zijne laatste verhuizing voorafgegane twaalf maanden, krachtens persoonlijk of zakelijk recht ter bewoning in afzonderlijk gebruik heeft gehad eene zelfde woning, bestaande:

„voor zoover betreft hoofden van huisgezinnen, uit ten minste twee afgesloten vertrekken, of wel uit één zoodanig vertrek en eene keuken of een achterhuis geheel of ten deele voor huishoudelijk gebruik bestemd;

„voor zoover betreft afzonderlijk levende of bij anderen inwonende personen, uit ten minste één afgesloten vertrek met haardstede" (volgt nog een omschrijving van met woningen gelijkgestelde schepen en een bepaling omtrent verhuizing).

Hier wordt de welstandsgrens dus iets verhoogd en toch geen aan de belastingen ontleend kenteeken, waartegen Tak uitdrukkelijk bezwaar gemaakt, genoemd. Op den laatsten dag vóór de stemming ontried de minister ook wel de aanneming van het amendement-De Meijier in zijn laatsten vorm, maar toch niet op dreigende wijze. De Regeering, zeide hij ten slotte, bleef bij haar oordeel, dat met de meest eenvoudige omschrijving der woning genoegen moest worden genomen; zij had zelve tevergeefs naar een behoorlijke omschrijving gezocht. „Ik kan der Kamer niet aanraden, om aan het amendement van den geachten afgevaardigde uit Zaandam hare goedkeuring te schenken [1])". Maar toen het amendement den volgenden dag aangenomen werd met 57 stemmen tegen 41, vroeg de minister onmiddellijk het woord en legde de volgende verklaring af [2]):

„Door het zoo even in strijd met het advies der Regeering aangenomen amendement, worden de strekkingen en de beteekenis van het wetsontwerp tot regeling der kiesbevoegdheid geheel gewijzigd.

„Daardoor gaat het karakter der door de Regeering voorgestelde kiesrechthervorming verloren, en kan het doel daarvan niet méer worden verwezenlijkt.

„Dientengevolge wensch ik de verantwoordelijkheid der verdediging niet verder op mij te nemen, en heb ik de eer, daartoe door de Koningin-Weduwe, Regentes, gemachtigd, de wetsontwerpen tot regeling van het kiesrecht in te trekken".

Vriend en vijand [3]) meenden op 8 Maart, dat Tak, zij het met bloedend hart, de hem door De Meijier toegestoken plank had gegrepen en dat de weifelende leden aan den minister een meerderheid zouden bezorgen. Alleen de groep-Borgesius toonde zich over 's ministers meegaandheid verontwaardigd. Dat de minister Vrijdag een onverzoenlijke houding aannam, schijnt volgens Van Houten aan den invloed van „andere personen" te moeten worden toegeschreven [4]). In elk geval bleef Tak de door hem van meet af gevolgde gedragslijn met de afwijzing meer getrouw dan met de aanneming van het amendement het geval zou geweest zijn.

Men stond nu voor een moeilijk probleem. De stemming over het amendement was vrij onzuiver, wilde men er de kansen van het wetsontwerp zelve uit afleiden. Immers ook tegenstanders van het ontwerp, zelfs met opneming van het amendement, konden voor dit laatste gestemd hebben en omgekeerd voorstanders van het ontwerp tegen het amendement: zoo hadden de meeste Katholieken vóór gestemd, ofschoon ze tegen het ontwerp

1) Alsvoren, blz. 988.
2) Alsvoren, blz 990.
3) Van Houten, t. a. p., blz. 233.
4) Volgens Plemp van Duiveland in zijn biographie van Jhr. Mr. Joan Röell (in Mannen en Vrouwen van Beteekenis, XLII, 1912), blz. 20, raadpleegde Tak ook Schaepman en Kuyper.

waren; zoo hadden de beide radicalen en verscheidene liberalen tegen gestemd, ofschoon ze aan het ontwerp zelf hunne goedkeuring zouden hebben geschonken. Er waren eigenlijk slechts weinig tegenstanders van het ontwerp, die ook tegen het amendement hunne stem uitgebracht hadden (o. a. Van Karnebeek onder de liberalen en Beelaerts van Blokland onder de anti-revolutionairen).

Het gevolg van het votum van 9 Maart was de ontbinding der Tweede Kamer. Deze geschiedde bij Koninklijk Besluit van den 17en. Drie dagen later werd de zitting der Staten-Generaal gesloten met een rede van den minister van binnenlandsche zaken, waarin het op deze woorden vooral aankwam [1]:

„Omtrent de regeling van het kiesrecht werd geen overeenstemming verkregen. De Koningin-Weduwe, overtuigd, dat in de tegenwoordige omstandigheden een beroep op de Natie raadzaam is om tot eene bevredigende regeling van het kiesrecht te komen, heeft besloten de ontbinding van de Tweede Kamer der Staten-Generaal uit te spreken".

Niet àlle ministers waren over de ontbinding eensgezind geweest. Van Tienhoven had er zich tegen verklaard en zijn ontslag aan de Regentes aangeboden, die het hem verleende; zijn collega voor marine, Jansen, werd tijdelijk met buitenlandsche zaken belast. Van Tienhoven motiveerde zijn weigering aldus [2]:

„Hij kan de verklaring niet onderschrijven, dat door die aanneming het geval zou aanwezig zijn, reeds bij het optreden van het Kabinet als mogelijk gesteld", nl. dat ontbinding der Tweede Kamer zou volgen, indien hare meerderheid zich niet met de in te dienen kiesrechtregeling zou kunnen vereenigen [3]). — „Indien èn de voorsteller èn de Kamer in de zitting van 9 Maart ll. de op de aanneming van het amendement gevolgde verklaring van den Minister van Binnenlandsche Zaken hadden kunnen voorzien, de uitslag dezer zitting had eene geheel andere kunnen zijn". Zooals de zaken nu lagen, was niet duidelijk gebleken, dat de Kamer ongeneigd bleek, om tot een bevredigende oplossing van dat vraagstuk mede te werken, meende hij.

Ongetwijfeld is hier de zwakke zijde van Tak's optreden blootgelegd. De minister had de gelegenheid, om een onzuivere stemming te voorkomen, laten voorbijgaan. Ook den 9en Maart, merkte later Fransen van de Putte volkomen terecht in de Eerste Kamer op, was hiertoe nog tijd genoeg geweest: „ik ben misschien (gisteren) vermoeid en in de zucht tot gemeen overleg wat slap geweest, maar ik wil niet, dat de Kamer stemt in die onzekerheid; het amendement is voor mij onaannemelijk", had hij kunnen zeggen. Dit te hebben nagelaten, is een ernstige tactische fout geweest en het feit, dat Van Tienhoven eerst zeer kort vóór den aanvang der zitting van 9 Maart door Tak omtrent de onaannemelijkheid van het amendement werd ingelicht, waarover hij zich met reden ontstemd mocht gevoelen, is een andere. Het ware met meer staatkundig talent dan Tak hier aan den dag gelegd heeft, mogelijk geweest de stemming van 9 Maart te vermijden en een zuiverder stemming over het wetsontwerp uit te lokken —, wat voor alle partijen verkieslijker geacht had moeten worden.

Zeker! dan was het ontwerp gevallen, maar met eere. Dan had bovendien het Kabinet zich eenstemmig voor Kamerontbinding moeten uitspreken. De motieven van de Regentes, om bij het geschil, dat zich nu voordeed,

1) Handelingen Vereenigde Vergadering van de beide Kamers op 20 Maart 1894.

2) In zijn brief aan de Regentes van 13 Maart, die met andere stukken door het volgende Kabinet aan de Staten-Generaal is overgelegd; men vindt ook deze bij Boudewijnse, t. a. p., blz. 36 vlg.

3) Hiervóór, blz. 48.

de zijde van Tak en de meeste ministers te kennen, zijn onbekend. Men mag met vrij groote stelligheid vermoeden, dat de inter-ministerieele afspraak bij de formatie van het Kabinet op hare beslissing wel grooten invloed zal uitgeoefend hebben; deze kwam in den bindenden vorm, waarin zij had plaats gehad, eerst nu te harer kennise [1]). Er wordt in het rapport van Tak, waarin deze de ontbinding motiveert — op de beide gronden van verandering van den aard der regeling door het amendement en de afspraak — nog een derde motief geopperd, waarvan wij de uitwerking op de Regentes niet durven beoordeelen, maar dat wij hier niet mogen voorbijgaan:

Nu van de zijde der Kroon eenmaal een ruime uitbreiding van het kiesrecht aanhangig is gemaakt, „die overal in den lande met instemming is begroot en vertrouwen heeft gewekt", zal het „een algemeen wantrouwen tegen de oprechtheid der vroeger ingediende voorstellen wekken", indien de Kroon deze „varen laat", „nu eene meerderheid in de Tweede Kamer zich vijandig tegen deze uitbreiding heeft verklaard". „Schoot dit wantrouwen wortel, het zoude niet gemakkelijk zijn uit te roeien". En de Kroon zou, werd haar gezag er door verzwakt, geen anderen steun vinden dan bij een meerderheid in de Tweede Kamer, die reeds in 1895 zou moeten heengaan. „Duizenden in den lande zouden van nu af aan reikhalzend uitzien naar de verkiezingen van 1895 —. De Kroon zoude door zoodanigen toestand noodeloos in het leven te roepen, de politieke crisis slechts verlengen en in de oogen van het volk zou de verantwoordelijkheid daarvan geheel op Haar worden gelegd". Ontbinding der Tweede Kamer kon daarentegen slechts gunstig werken voor het gezag der Kroon. Werd het door den uitslag der verkiezingen onmogelijk het denkbeeld der Regeering te verwezenlijken, de schuld zou liggen „bij de kiezers, bij het volk. En voor allen, die verlangend naar de toekenning van kiesbevoegdheid uitzien, zoude de Kroon als tot dusverre blijven het steunpunt der volksvrijheden, óók tegenover eene behoudzieke meerderheid in de Staten-Generaal"....

Men mag zich met recht afvragen, of de Kroon hier inderdaad onpartijdig voorgelicht werd. Hier schijnt de Tak aan het woord uit het kindersprookje van den Braven Tak en de Booze Wijzen, waarvan Spruyt gewaagde in een zeer felle anti-Takkiaansche brochure [2]):

„Daar leeft" — zoo verhaalt dit merkwaardig voortbrengsel der volksfantasie — „in den Haag, in een geheimzinnigen toren, een brave man, *Tak* genaamd. Hij heeft hart voor het volk en voor de jeugdige Koningin, die hij als raadsheer ter zijde staat. Zoo gaarne zou hij aan het gansche volk kiesrecht geven, en daardoor den troon der Koningin bevestigen. Maar hij kon dit niet zonder de Wijzen van het Koninkrijk te raadplegen. En die Wijzen, hoe geleerd ook, zijn helaas grootendeels ondeugende, ja booze menschen. Zij willen niet dat aan het volk recht geschiede en dat het Koningshuis geëerd worde. In hun euvelmoed spanden zij daarom voor den braven Tak een valstrik, hopende dat hij daarin ellendig zou omkomen. Maar Tak bemerkt onraad. Hij jaagt de wijzen uit hun Raadzaal en vraagt thans aan het volk hem in de plaats van de *booze* wijzen *goede* wijzen te willen zenden".

Het schijnt Tak ontbroken te hebben aan den noodigen eerbied voor de inzichten zijner tegenstanders. Met instemming citeerde hij later in een verdedigingsrede, bij de algemeene beschouwingen over de Begrooting voor

1) Cf. t. a. p.

2) Wat is op 10 April *De* quaestie? Een woord aan de Liberale Kiezers, door C. B Spruyt.

1895 in de Tweede Kamer gehouden [1]), de woorden van Buys: „Het vraagstuk is inderdaad veel te groot om het in allerlei kleine juristerijen te verdrinken". Stellig en gewis, maar met deze algemeenheid raakt men de bezwaren der tegenstanders, aan de Grondwet ontleend, niet los. Overigens is Tak in deze rede op z'n best, vooral tegen het slot, waar hij de innerlijke overtuiging, die hem gedreven had, blootlegt:

„Sedert jaren komt ons staatsleven steeds meer in een onhoudbaren toestand. Terwijl rondom ons is leven en beweging, vertoont zich hier te lande achterlijkheid en stilstand. De strijdkrachten tegen buitenlandsche vijanden, de geldmiddelen van den Staat, het geldelijk huishouden der gemeenten, de armenzorg, de sociale wetgeving en wat al niet meer, zijn gebrekkig of in verval. Pogingen om uit dien toestand te geraken zijn afgestuit. En de reden hiervan is aan allen openbaar. De Volksvertegenwoordiging, die gedurende de laatste veertig jaren in steeds toenemende mate de klem van het gezag in handen kreeg, mist, ten gevolge van den gebrekkigen grondslag waarop hare samenstelling rust, van het beperkte kiesrecht, de zedelijke kracht, die noodig is om ingrijpende hervormingen tot stand te brengen. Die zedelijke kracht haar terug te geven door haar uit den breedst mogelijken grondslag op te trekken, was het doel der kiesrechtontwerpen".

De echte democraat! Maar de weg, om zijn doel te bereiken, was grondwetsrechtherziening, men moge het met Tak betreuren, dat de weg zoo lang en langwijlig is gebleken.

De daad der ontbinding ontketende sterke hartstochten. „Verax" sprak van een „Staatsgreep" [2]), een anti-revolutionair van „grondwetsverkrachting". Zeer scherp was een overigens gematigd man als Spruyt in zijn reeds genoemde brochure: „Uit alles blijkt, dat Tak's persoonlijke eigenschappen hem ongeschikt maken voor de hem te kwader ure opgedragen taak" [3]). Maar het valt bij latere beschouwing toch kwalijk te ontkennen, dat Tak, bij al zijn ontactisch handelen, tot zijn advies tot ontbinding volkomen gerechtigd is geweest [4]).

De stembus van 10 April 1894, die ditmaal louter en alleen om vóór of tegen Tak ging, bracht een voor den minister ongunstigen uitslag, zeer tegen de verwachting van Tak en de zijnen. 56 anti-Takkianen, 44 Takkianen bleken gekozen, toen ook de herstemmingen waren afgeloopen (24 April) [5]). Zij waren over de partijen verdeeld als in de ontbonden Tweede Kamer en het is opmerkelijk eenerzijds, dat de beide leiders der rechtsche partijen, Kuyper (deze werd nu weer Kamerlid) en Schaepman, Takkiaan waren, terwijl Schaepman onder de Katholieke Kamerleden alleen stond, anderzijds, dat zoovele afgevaardigden herkozen werden: de kiezers vereenzelvigden zich voor een zeer groot gedeelte met hunne afgevaardigden, waarbij de persoonlijke band, die in de meeste gevallen tusschen beiden bestond — toen veel sterker dan nu! — van invloed moet geweest zijn [6]). De verhouding van het aantal linksche en rechtsche leden veranderde niet in sterke mate, maar omdat er, vooral onder links, na het voorgevallene groote verdeeldheid onderling heerschte, was de politieke constellatie hoogst verward.

1) Handelingen Tweede Kamer 1894—1895, blz. 313—317.
2) 's-Gravenhage, Gebr. Belinfante, 1894.
3) Uitgave van A. Meyer, Koningstraat 34, Arnhem.
4) Opmerkelijke historische beschouwingen over de vroegere ontbindingen h. t. l. vindt men in de brochure van Mr. W. H. de Beaufort, De ontbindingen der Tweede Kamer van Maart 1894 (Haarlem, de Erven F. Bohn, 1894).
5) Dit veranderde nog eenigszins ten gevolge van de na-verkiezingen in 7 districten (zie daarover de lijst der leden van de Tweede Kamer in de Bijlagen bij dit werk).
6) Over de gevolgen, die de kiesrecht-strijd van 1894 voor de partij-verhoudingen had, zie men § 7.

§ 6. Het Ministerie Röell.

De uitslag van de stembus bracht Tak en zijne collega's van het kussen: zij vroegen ontslag, dat de Regentes niet weigerde. Het was volkomen juist gezien, dat de kabinetsformatie nu kwam voor rekening van degenen onder de liberalen, die anti-Takkiaan waren gebleken. Immers de meerderheid der Tweede Kamer was liberaal gebleven.

Minder dan over de wijze van formatie van het vorige is tot dusverre bekend geworden over die van het ministerie, dat nu optrad (9 Mei). De opdracht tot de samenstellling was gegeven aan jhr. mr. J. Röell [1]) (1844—1914), sedert jaren als bekwaam en gematigd liberaal staatsman bekend, geen leider der natie, maar man van grooten takt en hoog karakter, wiens algemeene eigenschappen en aanzienlijke maatschappelijke sociale positie hem van zelf een overwicht bezorgden. In den strijd tegen Tak had hij een hoofdrol gespeeld; bij de verkiezingen was hij in twee districten de gewilde man gebleken (Utrecht en Haarlem). Het is zeer begrijpelijk, dat de Regentes zich in de door en door verwarde politieke verhoudingen tot hem wendde met het verzoek de kabinetsformatie op zich te nemen. Röell overwoog een oogenblik, of hij een bewind uit de tegenstanders van Tak's kieswet in alle partijen moest trachten samen te stellen, maar kwam na enkele besprekingen dra tot de overtuiging, dat hij zich tot de vrijzinnigen moest beperken. In acht dagen zat het kabinet in elkander [2]).

Naast Röell waren Van Houten en Van der Kaay de beide scherpst geprononceerde politieke figuren uit dit kabinet. Beiden hadden met Röell levendige oppositie tegen Tak gevoerd: zij behoorden tot den rechtschen vleugel der liberalen, die na den strijd over de kiesvoorstellen-Tak de liberale Unie verlieten en als vrije of oud-liberalen bekend werden [3]).

Van Houten (geb. 1837), de meest markante persoon uit Röell's kabinet, is in onze politieke geschiedenis zeer moeilijk op zijn juiste plaats te zetten [4]). Hij is een der weinige wijsgeerig aangelegde onzer staatslieden, van menniste afkomst en zeer vrijheidlievend. Vrijdenker en nieuw-Malthusiaan en voor deze opvatting zeer royaal uitkomende, wars van alle populariteitsbejag. Bij hem is kenmerkend „de consequente afwezigheid eener homogeniteit met den gelijktijdigen volksgeest," schreef niet zonder waarheid

1) Zie zijn Levensbericht door Mr. W. H. de Beaufort (in Jaarboek van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, 1915).
2) Plemp van Duiveland, t. a. p, blz. 22.
3) Zie nader § 7.
4) Zie over hem de opmerkelijke studie van Elout in Mannen en Vrouwen van Beteekenis, XLII (Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1912).

dr. J. M. Van 't Hoff kort geleden [1]). Zeer zelfstandig en vasthoudend in zijn oordeel, met voorliefde voor de Engelsche parlementaire gewoontes: hij betreurde het immer, dat ministers hier te lande bij hunne benoeming als Kamerlid plachten te bedanken en stelde zijnerzijds als voorwaarde bij de kabinetsformatie, dat Röell's verhouding tot zijne collega's zou zijn als die van den Engelschen premier tot de zijne [2]). Zijn invloed op het beloop der staatkundige dingen, beginnende in de 70er jaren met den merkwaardigen aanval op Thorbecke [3]), is niet zóó groot, als men, zijn onmiskenbaar talent en werkzaamheid in aanmerking nemende, zou verwachten. Men heeft hem stellig niet altijd naar billijkheid geschat en gewaardeerd; het gelukte hem nooit — men denke aan Schaepman's sarcastische woorden [4]) — blijvend een partij aan zich te verbinden. Is hij zich de consequente uitwerking zijner denkbeelden uit het begin van zijn optreden bewust geweest? Is hij niet eerder teruggeschrikt voor de eischen der democratie, bepaaldelijk op sociaal terrein, en ligt hierin niet de voornaamste reden zijner zwakte? Hooren wij zijn sociaal program, zooals hij dit in 1888 in de Tweede Kamer uiteenzette [5]), dan treft de afwezigheid van haast alles, wat toen door de meesten als wenschenswaard geëischt werd. Men hoort van de regeling van den rechtstoestand van het natuurlijk kind en van de gehuwde vrouw en over die van de echtscheiding — ongetwijfeld onderwerpen, die uit algemeen-sociaal oogpunt de volle aandacht verdienden —, maar waar was het verbindingslid met dien tak van sociale wetgeving, uit meer bizonder oogpunt beschouwd, waarvoor Van Houten in 1874 zelf den eersten stap had gedaan?

De overige collega's in het ministerie waren Van der Wijck voor marine, Sprenger van Eyk, die in het derde ministerie-Heemskerk als minister van koloniën gefungeerd had [6]), voor financiën, Schneider voor oorlog, Bergsma voor koloniën, Van der Sleyden voor waterstaat — allen mannen, die goed voor hunne taak berekend gebleken te zijn. Röell zelf nam de portefeuille van buitenlandsche zaken.

Wil men een omschrijving van de inzichten der liberale fractie, die in het ministerie overwoog, men leze de woorden van Fruin [7]), zelf een harer warmste voorstanders, en merke tevens het groote onderscheid op met den impetueusen aandrang tot hervorming, die ons pas uit Tak's mond [8]) toeklonk: „Zooals thans bij ons de Kamers zijn samengesteld [9]), schijnen zij juist te zijn gelijk het oogenblik ze vereischt. De invloed der lagere, hulpbehoevende klasse werkt krachtig genoeg op haar, om haar aandacht op de sociale vraagstukken te vestigen en maatregelen te doen nemen in het belang der minder bedeelden; maar is niet bij machte om haar de middelen, die tot dat doel dienen aangewend, voor te schrijven. Zoo behoort het. De drang tot verbetering der sociale toestanden moet komen van hen die lijden, maar de maatregelen tot verbetering moeten ontworpen, gewikt en gewogen en ten slotte gekozen worden door hen, die, omdat zij op een hoogeren trap van welstand en van wetenschap staan, een ruimeren blik hebben, en ook de meer verwijderde gevolgen kunnen overzien van maatregelen, die bij het eerste aanzien

1) Nieuwe Rotterdamsche Courant van 11 Mei 1917 (feuilleton).
2) Plemp van Duiveland, t. a. p., blz. 23.
3) De Bruyne, III, blz. 488 vlg.
4) Hiervóór, blz. 36.
5) Van Houten, t. a. p., blz. 92.
6) De Bruyne, V, blz. 487.
7) Verspreide Geschriften, X, blz. 374.
8) Hiervóór, blz. 63.
9) Fruin schrijft dit in 1893, maar bedoelt klaarblijkelijk: na tenuitvoerlegging van artikel 80 der Grondwet in gematigden zin.

doelmatig schijnen en daarom door de begeerlijkheid van hen, die naar verandering haken, lichtvaardig aangegrepen zouden worden, tot blijvende en voortwoekerende schade der gemeenschap. Een hervorming van ons belastingstelsel, zooals aangevangen is, en, indien de omstandigheden gunstig blijven, eerlang voltooid zal zijn, behoefde om wel te slagen die drijfkracht van beneden zoowel als de wetenschap en vrijheid van handelen in hooger kring. Blijven die tweeërlei machten in ongeveer dezelfde verhouding samenwerken, dan mogen wij op voortdurende hervorming onzer staatkundige en maatschappelijke standen in denzelfden geest hopen. Verkiest men, om den voortgang te bespoedigen, den invloed der lagere klasse te versterken, het zij zoo, doch men doe het dan geleidelijk en omzichtig. De middelklasse, die thans in de richting van het algemeene volksbelang naar hervorming stuurt, houde voorloopig de leiding aan zich. Een eeuw geleden is de politieke hervorming, die men behoefde en wenschte, overgeslagen in eene woeste omwenteling, toen de ervaren staatslieden verdrongen werden en plaats maakten voor lieden, die ook wel het goede wilden, doch niet wisten, hoe het te verwezenlijken. Laten wij met die duur gekochte ervaring ons voordeel doen, en de klippen mijden waarop het voorgeslacht schipbreuk heeft geleden".

Hier is een zeer bedachtzaam liberaal aan het woord, hoogst bevreesd voor ochlocratie, maar de wenschelijkheid van verdere ontwikkeling, ietwat vaag misschien, erkennende. In verschillende schakeering — want liberale meeningen zijn uit den aard der zaak voor velerlei differentieering vatbaar — oordeelden de liberalen, die nu aan het roer kwamen, van dezelfde grondgedachte uit. Stellig was er ook differentiatie van oordeel tusschen Röell en Van Houten, even goed op politiek als op religieus en maatschappelijk terrein. Toch is er tusschen hen in de ruim drie jaren, dat ze in één kabinet samenwerkten, groote harmonie geweest. Hiertoe heeft Röell's persoonlijkheid, zijn verzoeningsgezindheid, zijn gave van bemiddelen — „persuasie", zei men in de oude Republiek — veel bijgedragen. Omtrent de hoofdzaak, die ook voor dit kabinet één op het program bleef: de kiesrechtregeling, bestond trouwens tusschen hen beiden volkomen eensgezindheid. En Van Houten deed, uit eigen beweging, afstand van het invoeren van andere hervormingen, die tot zijne bizondere desiderata behoorden. Hij zou zich dus beperken tot dat deel van het regeeringsprogramma, dat binnen zijn werkkring lag; mocht na afwerking van het geheele program het ministerie zich nog krachtig genoeg voelen, om aan te blijven dan zou de onderlinge verhouding der leden een wijziging ondergaan [1]). Een „goed afgebakende regeling", zegt De Beaufort terecht, „waaraan van wederzijde trouw de hand werd gehouden".

Het geheele regeeringsprogram was omvangrijk genoeg en beperkte zich volstrekt niet tot een kiesrechtregeling. In de Troonrede, op 18 September 1894 uitgesproken door de Regentes, werd het ontvouwd, nadat er bij de opening der nieuwe Kamer in Mei te voren reeds een schema van was gegeven:

Regelingen van het kiesrecht en tot herziening der personeele belasting werden aangekondigd, benevens de voorbereiding eener nadere regeling van de gemeente-financiën. Evenzoo voorstellen tot verhooging van de opbrengst van bestaande belastingen en tot herziening der belastbare opbrengst van de gebouwde eigendommen. Ontwerpen tot vaststelling van een Wetboek van militair strafrecht en van een wet op de krijgstucht zouden worden aangeboden. „Tot vermeerdering van de weerbaarheid des Lands door verdere vernieuwing van het materieel der zeemacht, betere bewapening der

1) De Beaufort, t. a. p., blz. 34. — Zie ook Van Houten, t. a. p., blz. 9—11.

krijgsmacht te land en te water en instelling eener herhalingsoefening voor de zeemilitie zult gij worden in de gelegenheid gesteld" .... „Wetsvoordrachten tot instelling van Kamers van arbeid, tot regeling van het toezicht bij de op- en inrichting van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de belangen der arbeiders en tot het openen der gelegenheid om door het Rijk gewaarborgde lijfrenten te verkrijgen, worden in gereedheid gebracht. De verplichte verzekering van werklieden door hunne werkgevers tegen de gevolgen van ongelukken wordt voorbereid."

„Breed opgezet, rijk aan beloften, bevat het openingswoord een parlementair menu om van te watertanden," zei een der vele persstemmen [1]), die zich over de Troonrede deden hooren. Drie punten, ziet men licht, stonden voorop: kiesrechtregeling, verdere belastingherziening, verdere sociale wetgeving. Op elk dezer punten heeft het ministerie-Röell belangrijk werk tot stand gebracht. Het heeft veine gehad, niettegenstaande het bij zijn optreden weinig welwillend ontvangen werd, wat vooral in de Tweede Kamer uitkwam. Gebrek aan homogeniteit, werd, zooals zoo dikwijls, geïnsinueerd, vooral tusschen den premier en den minister van binnenlandsche zaken; vooral bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1895 geschiedde dit, toen ook over de Kamerontbinding breedvoerig werd nagepraat [2]). „Zeer amusant en zeer pikant, maar praktisch is het niet," meende Röell [3]), en het veranderde aan den gang der dingen niets.

Wij blijven het meest in de lijn van ons verhaal, wanneer wij de kiesrechtregeling vooropstellen Van Houten liet niet lang op de inlossing der belofte, in Mei 1894 bij het eerste optreden van het Kabinet voor de Staten-Generaal aangaande de voorstellen omtrent deze belangrijke materie afgelegd, wachten. Alleen de wenschelijkheid, om het wetsontwerp op het personeel [4]) eerst af te doen, had eenig uitstel bezorgd. 21 Juni 1895 kwam het wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht en de benoeming van afgevaardigden bij de Tweede Kamer in [5]). Direct in artikel 1 wordt omschreven, wie kiezers zouden zijn:

Artikel 1. „De leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal worden gekozen door de mannelijke ingezetenen des Rijks, tevens Nederlanders, die den leeftijd van vijf en twintig jaren hebben bereikt en

a. over het laatstverloopen dienstjaar in eene der Rijks directe belastingen zijn aangeslagen, wat de grondbelasting betreft tot een bedrag van ten minste één gulden, en het te dier zake in de vermogens-, bedrijfs- en personeele belastingen verschuldigde voor of op den 1sten Februari hebben voldaan; of

b. indien zij niet overeenkomstig het bepaalde sub *a.* zijn aangeslagen, voldoen aan eene der volgende voorwaarden:

1°. dat zij als hoofden van gezinnen of als alleen wonende personen op den 1sten Februari [6]) sedert den 1sten Augustus van het vorige jaar bewonen,

krachtens huur, eenzelfde huis, of een gedeelte van eenzelfde huis [7]), waarvan, met of zonder bijbehoorenden grond of lokalen en bijgebouwen, niet ter bewoning

1) De Middelburgsche Courant, geciteerd bij Kepper, t. a. p., blz. 115.
2) Hiervóór, blz. 63.
3) De Beaufort, t. a. p., blz. 35. — Röell's opmerkelijk antwoord over de homogeniteit bij Plemp van Duiveland, t. a. p., blz. 25.
4) Hierna, blz. 78.
5) Handelingen Tweede Kamer 1894—1895, Bijlagen, n°. 200.
6) In de definitieve redactie werd dit; „31sten Januari".
7) Alsvoren: „niet meer dan twee huizen of gedeelten van huizen, voor elk waarvan".

bestemd, de werkelijke huurprijs, per week berekend, ten minste heeft bedragen de som, voor de gemeente of het gedeelte der gemeente, waar het huis gelegen is, vermeld in de bij deze wet gevoegde tabel [1]);

of, krachtens eigendom, vruchtgebruik of huur, eenzelfde vaartuig van ten minste 30 ton [2]);

2°. dat zij op den 1sten Februari [3]) sedert den 1sten Januari van het laatstverloopen jaar bij dezelfde persoon, onderneming, openbare of bijzondere instelling in dienstbetrekking [4]) zijn en als zoodanig over dat jaar een inkomen hebben genoten, als voor de gemeente, of het gedeelte der gemeente, waar zij wonen, vermeld in de bij deze wet gevoegde tabel [5]);

of dat zij op den 1sten Februari in het genot zijn van een door eene openbare instelling verleend pensioen van gelijk bedrag;

3°. dat zij op den 1sten Februari sedert een jaar den eigendom met recht van vrije beschikking hebben van ten minste *f* 100 (nominaal), ingeschreven in de Grootboeken der Nationale schuld of van ten minste *f* 50, ingelegd in de Rijkspostspaarbank."

Artikel 2 behelst een verduidelijking van enkele dezer bepalingen.

Artikel 3 bepaalt, dat van de uitoefening van het kiesrecht zijn uitgesloten:

„Zij, wien het kiesrecht is ontzegd bij eene onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak;

zij, die in gevangenschap of hechtenis zijn;

zij, die bij onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren;

zij, die in het burgerlijk jaar, voorafgaande aan de vaststelling der kiezerslijsten, onderstand van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur hebben genoten en

zij, die hun aanspraak op kiesrecht uitsluitend aan aanslag in de grondbelasting ontleenen, indien het te dier zake verschuldigde niet vóór of op den 1sten Februari is voldaan."

Artikel 4 stelt vast, dat onderstand is „elke ondersteuning in geld of andere benoodigdheden verstrekt tot leniging van nood" [6]).

Volgens artikel 5 zullen militairen, beneden den rang van officier bij zee- en landmacht, voor den tijd, dat zij zich in werkelijken dienst onder de wapenen bevinden, in de uitoefening van het kiesrecht geschorst worden.

Artikel 6 en 7 bepalen, dat voor de kiesgerechtigheid voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden dezelfde regelen gelden als voor de Tweede Kamer, behoudens dat men resp. ingezetenen der provincie en gemeente moet zijn.

In een sobere memorie van toelichting zet de minister van binnenlandsche zaken zijn opvatting uiteen. Hij gaat niet in op speculatieve beschouwingen, maar valt met de deur in huis, zeer realistisch en bondig:

„De regeling van het kiesrecht, bij deze aan de goedkeuring der Staten-Generaal onderworpen, bevat de uitwerking van het in de Grondwet gehuldigde stelsel. Over de waarde van dat stelsel behoeft thans niet gestreden te worden. Het zou geen nut hebben, hetzij zijne voordeelen in het licht te stellen, hetzij zijne gebreken aan te wijzen.

„Het staat vrij wenschen te koesteren, die met de Grondwet onvereenig-

1) Het bedrag wisselt tusschen *f* 1 en *f* 2.50.
2) In de eindredactie: „24 kubieke meter".
3) Alsvoren: „31sten Januari".
4) De eindredactie lascht in: „of als inwonende zoon in het bedrijf of beroep der ouders werkzaam".
5) Het bedrag wisselt tusschen *f* 275 en *f* 550.
6) De eindredactie leest: „tot leniging van nood aan behoeftigen verstrekt".

baar zijn en pogingen voor te bereiden om het grondwettig stelsel door een beter te vervangen. De Regeering echter is van oordeel, dat het staatsbelang eischt eerst de verbeteringen aan te brengen, die binnen de grenzen der Grondwet liggen. Inzonderheid door op vrijgeviger wijze het kiesrecht toe te kennen dan in de door den grondwetgever zelven vastgestelde additioneele bepalingen is geschied en daarbij zoo ver te gaan als naar hare meening met het stelsel der Grondwet in overeenstemming is. Van dat standpunt wenscht zij hare voordracht toe te lichten en te verdedigen".

Er volgt dan een klaar exposé, hoe de minister zich de volgens de Grondwet geëischte kenteekenen denkt, waaraan de kiesgerechtigde heeft te voldoen. „De grondwet eischt niet, dat van ieder *persoonlijk* de geschiktheid en welstand bewezen zijn". — Maar het is niet mogelijk „eene regeling te maken, waarbij zonder uitzondering allen, die men individueel beschouwd niet ontbloot van geschiktheid en welstand zou achten, ook tot kiesrecht geroepen worden. Er zullen onder hen altijd enkelen overblijven, die òf niet in het bezit zijn van eenig wettelijk kenteeken òf geweerd moeten worden, „omdat zij in eene der grondwettige uitsluitingen vallen. — De maatstaf, waaraan de Regeering haar voordracht heeft willen doen beantwoorden, is dan ook niet, dat er hier of daar personen zullen gevonden worden, die òf kiesrecht erlangen, aan wie het beter ware dit recht niet toe te kennen, òf wel buitengesloten blijven, ofschoon geen algemeen belang aan hunne insluiting in den weg zou staan. Haar doel is slechts de grenslijn tusschen kiezers en niet-kiezers, *en bloc* genomen, in hare werking aan de bedoeling der Grondwet te doen beantwoorden. De regeling moet, in haar geheel genomen, de geschikte en economisch zelfstandige burgers tot de stembus roepen en omgekeerd de ongeschikten en economisch onzelfstandigen weren. Aan dien algemeenen eisch meent de Regeering door hare voordracht voldaan te hebben"....

Zeer scherp wordt dus hier de Grondwet als maatstaf aangelegd en het zijn nu wel degelijk zeer positieve kenteekenen, die geëischt worden. Evenmin als de Memorie van Toelichting hield het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer zich lang met algemeene beschouwingen op. Men schijnt het vrij algemeen te hebben ingezien, dat het onnoodig was uitvoerig te herhalen, wat bij T a k's ontwerp reeds van zoovele kanten bekeken was. Begrijpelijkerwijze kwamen verscheidene leden op tegen V a n H o u t e n's bewering, dat zijn wetsontwerp „niet *eene*, maar *de* uitwerking van het in de Grondwet gehuldigde stelsel" bevatte. Kortelijk slechts werden ditmaal de verschillende inzichten omtrent de kiesrechtregeling blootgelegd. In het algemeen was de toon niet ongunstig, al werden op de bizonderheden — en hierdoor werd het Verslag zeer verlengd — velerlei aanmerkingen gemaakt. Van belang mocht de vraag worden geacht, hoe groot het aantal kiezers in gevolge der bepalingen van het wetsontwerp zou worden: V a n H o u t e n verklaarde zich echter in zijn Memorie van Antwoord niet bij machte haar te beantwoorden.

Naar aanleiding der gemaakte opmerkingen bracht de minister eenige wijzigingen aan. Voor ons doel is voldoende die in artikel 1 te vermelden, die uit den aanhef blijkt:

„De leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal worden gekozen door de mannelijke ingezetenen des Rijks, tevens Nederlanders, die den leeftijd van vijf en twintig jaren hebben bereikt, voor zoover zij over het laatstverloopen dienstjaar in eene of meer der Rijks directe belastingen zijn aangeslagen, het te dier zake verschuldigde voor of op den 1sten Maart voldaan hebben en

a. over het volle laatstverloopen dienstjaar zijn aangeslagen in de grondbelasting voor een bedrag van ten minste één gulden, in de vermogensbelasting, in de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten of naar eene of meer

der vijf eerste grondslagen van de personeele belasting, zooals die geregeld is bij de wet van 16 April 1896".

Bovendien was aan het bepaalde sub 2°. een alinea toegevoegd, luidende: „met dien verstande, dat voor hen, die in beide gevallen verkeeren, zoo noodig, ter bereiking van het vereischte bedrag, het inkomen en het pensioen worden samengeteld".

En aan het geheele artikel was toegevoegd een

4°. „dat zij hebben voldaan aan de eischen van bekwaamheid, door of krachtens de wet gesteld voor de benoembaarheid tot eenig ambt, voor de vervulling van eenige betrekking of voor de uitoefening van eenig bedrijf of beroep".

In artikel 3 verviel de laatste alinea, die na den inhoud van artikel 1 als overbodig kon beschouwd worden.

De schriftelijke behandeling van dit wetsontwerp werd op 5 Mei door de Commissie van Rapporteurs als voldoende voorbereid verklaard [1]). Een week later reeds ving de openbare beraadslaging aan. De algemeene beschouwingen namen vrij wat minder tijd in beslag dan die over het ontwerp-T a k, de artikelsgewijze behandeling duurde opnieuw vrij lang. Vooral de eerste artikelen met de vele hierop voorgestelde amendementen kostten veel van den „nationalen tijd". De eindstemming had 19 Juni plaats.

Bij de algemeene beschouwingen trok meer dan het debat tusschen Kamer en minister, dat moeilijk nieuwe gezichtspunten kon opleveren, de aandacht een debat tusschen enkele anti-revolutionairen, waarbij de verschillende stroomingen onder dezen in zeer hel licht kwamen te staan. K u y p e r's rede gaf hiertoe de aanleiding. Zij bevatte een omschrijving in groote lijnen van de anti-revolutionaire staatsidee, die, hoewel de beginselen hiervan ook van elders bekend zijn [2]), merkwaardig genoeg is, om er hier een belangrijk deel van over te nemen. Het was de eerste maal, dat de anti-revolutionaire leider zich op zulk een breede wijze in de Kamer deed hooren [3]):

„Dat beginsel (nl. van de „kleine fractie dezer Kamer", namens welke K u y p e r sprak) vloeit rechtstreeks voort uit het staatsbegrip, dat wij, in tegenstelling met anderen, belijden. Al meer wint namelijk de voorstelling veld, alsof men in den Staat hadde te zien een besloten geheel, een zelfgenoegzame, in zich zelf absolute gemeenschap, die, aan geen hoogere ordening onderworpen, schier physiologisch uit zich zelf proceëert, zoowel het *hoofd* waardoor het, als eenheid, tot bewustzijn komt, als de verdere organen, waardoor het zijne functiën uitoefent. Welnu, wanneer men dat staatsbegrip aanneemt en bij die voorstelling zich neerlegt, dan volgt daaruit voor het begrip van de Volksvertegenwoordiging, rechtstreeks, dat deze nooit anders zijn kan dan een door den Staat, geheel naar eigen inzicht, in overeenstemming met het historisch moment, uit zich zelf gecreëerd orgaan, waarvan de functie is, om het algemeen belang van den Staat te dienen en te bevorderen.

„Met dat staatsbegrip nu kunnen wij *niet* medegaan. Wij kunnen ons niet neerleggen bij eene opvatting van den Staat, dat de Staat op zich zelve kan worden genomen, maar achten ook hier te moeten opkomen voor het recht van Hem, in wien de bron van *alle* recht is. Men verwijte ons deswege niet, dat wij daardoor godsdienst en staatkunde vermengen. Wanneer het begrip van rechtvaardigheid reeds eischt, dat wij ook onder menschen aan een ieder zijn recht moeten gunnen, en de rechten, die zij hebben, moeten

1) Bijlagen alsvoren, blz. 83
2) Cf. D e B r u y n e, V, blz. 240 vlg.
3) Handelingen Tweede Kamer 1895—1896, blz. 1082

eerbiedigen, volgt daaruit dan niet nog in veel verderen zin, dat ieder die gelooft aan den levenden God, ook *het recht van dien God* heeft te eerbiedigen? Dienvolgens heeft, naar onze overtuiging, de Staat, ook bij zijne verdeeling in volk en overheid, geen recht om uit zich zelve, naar eigen goedvinden, te leven, te bestaan en zich te ordenen, maar vloeit zoowel voor volk als voor overheid het gezag waarover men te beschikken heeft, en het recht, dat men te verweren heeft, af uit die hoogere bron.

„Hierdoor nu komen wij *niet* tot de eenheid van de mystieke gemeenschap, niet tot de eenheid van het staatswezen, maar tot de tweeheid van volk en overheid, onder God. Die overheid is, altoos naar onze overtuiging, niet gegroeid uit het volk, maar op dat volk door God, als ik mij zoo mag uitdrukken, opgezet en bekleed met het vereischte gezag, om dat volk in Zijn naam te regeeren. Maar aan den anderen kant is ook dat volk zelf in zijne verschillende kringen, geledingen en groepeeringen door dienzelfden God bekleed met andere rechten, die van gelijken oorsprong zijn, en in zooverre even heilig karakter dragen als de rechten der overheid. Er is, zoo men wil, tweeërlei souvereiniteit, zoowel in allerlei eigen volkskring, als in de overheid; maar geen van beide zijn oorspronkelijk, ze zijn niet uit zich zelf opgekomen; neen, beiden zijn zoowel op het volk als op de overheid neergedaald en gelegd door Hem, die alleen de souvereiniteit uit zich zelve heeft.

„Daaruit nu volgt van zelf ook voor onze denkbeelden over de volksvertegenwoordiging een geheel ander uitgangspunt.

„Zijn door God in het volk inherente rechten gelegd, die het als zoodanig niet van de overheid ontvangen heeft, maar van denzelfden God, van wien ook de overheid haar gezag en hare rechten ontving, dan wordt daaruit ook voor dat volk, zoodra het tot hooger bewustzijn ontwaakt, de plicht geboren dat het voor de hem toebetrouwde rechten wake.

„Immers, zoolang de historische toestand van een volk nog van dien aard is, dat het nog geen vrije ontwikkeling kent, en dus nog tot geen public life gekomen is, dan spreekt vanzelf, dat zulk een volk zijne rechten nog niet beseft, en dat de overheid haar gezag over dat volk zonder tegenwicht uitstrekt. Is daarentegen zulk een volk gekomen tot zulk een stadium van ontwikkeling, dat het public spirit opwaakt, dan begint het volk zelf zijne rechten in de verschillende kringen van het huisgezin, van het samenleven, en later ook van wetenschap en kunst, als anderszins, te beseffen, en gevoelt het, bij de sterke overheidsbemoeiing, behoefte, om die rechten zelfstandig te verwerven. Hierdoor ontstaat dan allengs geleidelijk de noodzakelijkheid, om aan die rechten een gemeenschappelijk orgaan te verschaffen, waardoor het volk bij de overheid en desnoods tegenover de overheid ook voor zijne van God ontvangen rechten kan opkomen. Niet natuurlijk elk burger voor zijn particulier recht; maar ter verdediging van die gelijksoortige en gemeenschappelijke rechten, die inherent aan de verschillende kringen van het volk zijn. De organisatie hiervoor kan intusschen het volk zich niet zelf scheppen. Het moet die ontvangen van de overheid, want op zich zelf vindt het volk alleen in de overheid de uitdrukking van zijne eenheid, en berust bij de overheid de architectonische macht. Doch heeft het ook eenmaal door de overheid zulk een organisatie ontvangen, dan strekt die organisatie om bij de overheid 's volks rechten te verwerven. Ziedaar in het kort het standpunt, waarop wij ons plaatsen krachtens onze overtuiging, dat het recht ook des volks, niet is uit de overheid, maar uit God.

„Daaruit vloeit dus vanzelf voort, dan wij *principieel* gekant zijn *tegen het beginsel van volkssouvereiniteit*. Niet tegen de feitelijke mogelijkheid, dat de souvereiniteit bij eenig volk door God op het volk zelf worde gelegd; maar tegen het *principe* van volkssouvereiniteit, d.i. tegen den waan alsof

het volk, inherent in zich zelf, en als zoodanig en dus aan alle plaatsen, de souvereiniteit in zich kan dragen.

„Evenzoo zijn wij gekant tegen het *beginsel* van algemeen stemrecht. Wederom niet tegen de mogelijkheid, dat in eenig land ten slotte de burgers allen het stemrecht zouden erlangen; maar tegen het *beginsel* van algemeen stemrecht als zoodanig, alsof de geboren burger de kiesrechtscepter mede ter wereld bracht.

„En evenzoo staan wij ten derde gekant tegen het beginsel, alsof in eene monarchie bij de Volksvertegenwoordiging zoude berusten de regeermacht.

„De regeermacht is uit haar aard eene overheidsmacht, die, waar eene Kroon is, bij de Kroon behoort; en tegenover die macht heeft de Volksvertegenwoordiging slechts te verweren de rechten, die in den schoot van het volk als zoodanig berusten."

Na deze inleiding van algemeenen aard zet Kuyper uiteen, wat hij en de zijnen bij voorkeur krachtens hunne denkbeelden zouden willen: vooreerst „*huismanskiesrecht*, niet exclusief genomen, alsof *alleen* aan de huislieden het kiesrecht mocht worden toegekend, maar om daarmede op den voorgrond te plaatsen dien kring in het volksleven, die de meest natuurlijke stabiliteit in zich heeft en waar het geheele volk uit is opgegroeid." Verder het „*sociale kiesrecht*," geplaatst tegenover het individueele, en in de derde plaats het „*organische kiesrecht*," opdat de *beginselen* en de *belangen* beide tot hun recht komen.

„Uit een en ander," gaat de spreker voort, „zou nu vanzelf volgen, dat wij principieel niet anders dan *tegenover* dit wetsontwerp positie konden nemen en krachtens ons beginsel uit het *jus constitutum* onverwijld zouden moeten trachten te komen tot het *jus constituendum*, dat wil zeggen tactisch zouden hebben aan te dringen op *grondwetsherziening*.

„Indien er dan ook kans bestond nu reeds tot goede grondwetsherziening te geraken, zouden wij ongetwijfeld hierin de eenige goede taktiek zien, en onverwijld op de herziening van art. 80 aansturen.

„Maar zoo dikwijls er sprake is van grondwetsherziening, is het niet genoeg de leuze daartoe te proclameeren, maar dient men ook te rade te gaan met de politieke gesteldheid, en zich af te vragen: is er eenig vooruitzicht, om in afzienbaren tijd tot zulk eene grondwetsherziening te geraken? Want natuurlijk, het zou ons niet maar te doen zijn om eene revisie van dat grondwetsartikel maar om eene revisie, die voldeed aan hetgeen wij verlangen."

Hierop is nu voorloopig niet de minste kans. „Onze fractie is veel te klein en te onbeduidend, om het te kunnen wagen op eigen initiatief voor zoo grootsche onderneming."

Blijft de tweede vraag: „wanneer de omstandigheden ons beletten, dien stringenten eisch van ons beginsel te stellen, welke moet dan onze houding zijn onder vigueur van het grondwetsartikel gelijk dit op dit oogenblik in jure constituto bestaat"?

Hiermede tot de practijk komende, velt Kuyper over het voorgestelde ontwerp een vrij scherp oordeel. Het mist opvoedende kracht. In artikel 1, dat een „gepeuter" genoemd is, vindt hij vragenderwijs „den kruideniersgeest, die den kwaden kant van ons Hollandsch krakter zoo vaak ontsiert." Alle schoone gedachte ontbreekt. „Hier merkt ge van het ideëele niets meer, wordt het geheel beheerscht door de pecuniaire kwestie." Ook op de deugdelijkheid der regeling valt veel aan te merken. Zij is bepaaldelijk te eng. De Grondwet veroorlooft de grenzen verder uit te zetten. En in verband hiermede komt het einde der rede, waarin de democraat en volksleider Kuyper den toon aangeeft:

„Dit nu acht ik bedenkelijk. Wij mogen toch niet vergeten, dat, zoo deze Regeering niet datgene geeft wat volgens den man, die het vaderschap heeft van deze wet, niet alleen desnoods zou kunnen, maar waarop een Amsterdamsch werkman aanspraak heeft, men wrevel wekt, een altoos gevaarlijk gevoel, waar het eenmaal post vat. Men leide toch uit de stilte, die nu in het land heerscht, niet af, dat de belangstelling in de electorale quaestie uit het land zou geweken zijn. Neen, Mijnheer de Voorzitter, dat is het niet; maar na het gebeurde in 1894 heeft zich een gevoel van teleurstelling en matheid van het volk meester gemaakt, waardoor men tot de meening is gekomen, dat er op dit oogenblik toch niets voor dit belang te doen viel, en dat men moest afwachten wat de Regeering zou doen. Daardoor heeft het volk veeleer opnieuw het bewijs geleverd, dat men in 's lands belang niet angstvallig de uitbreiding van het kiesrecht behoeft te beperken. Wanneer gelijke loop van zaken in een ander land was voorgekomen, waar het volk heeter gebakerd is, zou men gansch andere tooneelen hebben gezien. En als ge nu ziet, hoe onze arbeidersbevolking daarentegen rustig blijft en zich stil gedraagt, zij dit dan veeleer eene drangreden om haar tegemoet te komen, maar nooit om haar achter te stellen.

„Wanneer het ontwerp gelijk het daar ligt, teleurstelling in onze goede, rustige en stille arbeiderskringen brengt en als bacil daarin de kiem van den wrevel neerlegt, dan wordt dit een gevaarlijke factor in onzen socialen toestand; en dan zou metterdaad het gevaar zijn te duchten, dat de valsche democratie die wij onzerzijds zoo beslist en zoo krachtig mogelijk bestrijden, dat is de democratie die aan zich zelve het recht ontleent en niet aan God den Heere, en dus geene onderworpenheid kent aan Zijne ordonnantiën, dat die valsche democratie, zeg ik, die reeds zoo menig volksbestaan ontredderd heeft, ook in ons land tot heerschappij zal komen. Men heeft wel eens gezegd, dat de conservatieve kip altijd gedoemd is democratische eieren uit te broeien; en ik geloof metterdaad, Mijnheer de Voorzitter, dat wanneer de Regeering bij de enge perken van haar ontwerp blijft en daarmede wil staan en vallen, ook deze Minister wel eens van achteren blijken kon soortgelijke eieren onder de vleugelen van die hen te hebben nedergelegd.

„Is het dan, Mijnheer de Voorzitter, zóó onverklaarbaar, dat, waar de Regeering een wetsontwerp aanbiedt, dat, laat ik zeggen, te groot is voor het conservatieve servet en te klein om de nationale tafel te dekken, het voor ons ondoenlijk is om voor dit wetsontwerp als zoodanig sympathie te koesteren?

„De conclusie waartoe ik kom ligt dan ook voor de hand. Wij blijven krachtens ons beginsel bereid den weg van grondwetsherziening op te gaan, zoodra dit leiden kan tot het opnemen in de grondwet van hetgeen met onze beginselen niet in strijd is. Tegenover een ontwerp als dit, dat onder de vigueur van art. 80 dier grondwet ons zoo enge perken stelt, nemen wij neutraliteit in acht — edoch eene neutraliteit niet met sympathie, maar veeleer met antipathie".

Pogingen tot verbetering, zoo eindigde de spreker, òf door ideëele elementen in het ontwerp te brengen òf door minder deugdelijke voorschriften eruit te verwijderen zullen wij steunen; „al is onze fractie klein en al legt ons dit den plicht der bescheidenheid op", zullen we allicht ook een poging in deze richting doen. „En wat ten slotte de vraag betreft, of wij *voor* of *tegen* dit ontwerp zullen stemmen, vergun ons, Mijnheer de Voorzitter, daarop later het antwoord te geven, als onze namen door U zullen worden afgeroepen bij eindstemming".

In nog sterker democratischen zin uitte zich het pas verkozen anti-revolu-

tionaire Kamerlid voor Den Helder, Staalman[1]): „Ik behoor tot die categorie van menschen door den Minister genoemd, die het (wetsontwerp) „aller abominabelst" vinden. Ik vind het werk des Ministers kleinzielig, peuterig, krenterig, maar, en dit voeg ik er aanstonds aan toe, geheel in overeenstemming met den geest en het karakter van de meerderheid dezer Kamer, wanneer het aankomt op de behartiging der belangen van den kleinen man. Niemand, wie hij ook zijn moge, zou in staat zijn, werd hem opgedragen eene kieswet tot stand te brengen, met eenige kans op succes bij deze Kamer, ik erken het gaarne, iets beters aan te bieden"...

Niet naar aanleiding dezer voor de heeren min vleiende beschouwing, wèl naar aanleiding van Kuyper's rede „in hooge vlucht", barstte de bom. Beelaerts van Blokland bond de kat de bel aan, toen hij de strekking hiervan „kort en bondig aldus (meende) te kunnen aangeven dat de spreker zeide: „*in de praktijk ben ik een radicaal.*" „Nu is dit," voegde hij er aan toe, „wel niet gansch nieuw en onverwachts, maar het heeft toch zijn nut en beteekenis als komende van den spreker zelf". Bij re- en dupliek werd de toon scherp en scherper en aan het einde der algemeene beschouwingen vond een venijnige woordenwisseling tusschen deze twee anti-revolutionaire voormannen plaats[2]).

Kuyper protesteerde ten ernstigste „tegen de felonie, waarvan de heer Beelaerts mij beschuldigd heeft; ja niet alleen van felonie beschuldigd, maar zelfs beweerd, dat ik zelf erkend zou hebben, die gepleegd te hebben. Ik mocht het aan hem zelven overlaten of hij het er voor wil houden, dat ik zou zijn overgeloopen van de anti-revolutionaire naar de radicale partij. Maar hij mag niet zeggen, dat ik dit hedenmorgen erkend heb; en toch juist dat heeft hij gedaan. Wat heb ik hedenmorgen gezegd? Dit. Er trekken twee legerkorpsen tegen elkander op, het eene van de revolutionnairen, het andere van de anti-revolutionnairen, en die beide hebben elk een voorhoede en een achterhoede. En wanneer de heer Beelaerts nu zegt, dat ik mijn plaats inneem niet in de voorhoede van mijn eigen partij, maar overgeloopen ben naar de voorhoede van de tegenpartij, dan zou ik, indien dit zoo ware, inderdaad felonie hebben gepleegd. En tegen die beschuldiging wensch ik te protesteeren".

Waarop Beelaerts, op wiens goedaardigheid Kuyper zelf in een vorig stadium van het debat gewezen had[3]): „In antwoord op het gezegde van den geachten afgevaardigde van Sliedrecht, wensch ik alleen te doen opmerken, dat, waar men niet alleen te doen heeft met *woorden*, maar met *feiten*, de *feiten* ook voortaan zullen beslissen over de juistheid der appreciatie, die ik meen te hebben moeten geven aan de houding van dien geachten afgevaardigde".

Maar radicaal of niet-radicaal, beide sprekers stemden ten slotte tegen het wetsontwerp: de éen, omdat het hem niet ver genoeg; de ander, omdat het hem te ver ging. Behalve van Kuyper's zijde kwam er begrijpelijkerwijze oppositie in democratischen zin van de radicalen en van de liberale voorstanders van het wetsontwerp van Tak; deze zelf, lid van de Commissie van Rapporteurs, mengde zich niet in de openbare discussiën; evenmin stelden zijne gelijkgezinden amendementen voor, die zóó ver gingen als Tak gewild had. Het verst strekkende der vele amendementen[4]), die natuurlijk vooral het eerste artikel raakten, was van Goeman Borgesius en vier anderen; het

1) Alsvoren, blz. 1116.
2) Alsvoren, blz. 1133.
3) Alsvoren, blz. 1118.
4) Bijlagen Handelingen, t. a. p., blz. 83 vlg., vindt men ze bij elkander.

had de bedoeling de welstandsgrenzen te verlagen. Ook Kuyper had met drie anderen zijne denkbeelden tot verbetering in eenige amendementen neergelegd. Men voelt het verband met Kuyper's rede direct in de eerste alinea van de bij de amendementen gevolgde toelichting: „Om meer het *maatschappelijk* dan het *geldelijk* karakter der kenteekenen op den voorgrond te brengen." Er waren amendementen met reactionaire bedoeling, vooral van Katholieke zijde ingediend; onder de Katholieke kamerleden vielen hier en bij de beraadslagingen gemakkelijk dezelfde stroomingen te herkennen als bij de behandeling van Tak's ontwerp: alleen waren er nu meer voorstanders dan Schaepman alleen.

Van Houten nam tegenover amendementen van eenige beteekenis een vrij onverzoenlijke houding aan en gaf dit van meet af duidelijk te kennen. Het haalde hem een vermaning van Goeman Borgesius op den hals [1]: „Wat mij wèl verwondert, is dat de Minister blijkbaar het gemeen overleg bij de behandeling der artikelen zeer beperkt wil opvatten, zóó beperkt als ik in de 19 jaren die ik hier zitting heb, bij de behandeling van belangrijke wetsontwerpen van de Ministerstafel nog nimmer of nooit heb hooren uitspreken. Uit 's Ministers mond heb ik opgeteekend: „Amendementen van techniek zal ik kunnen aanvaarden; zakelijke wijzigingen zal ik niet kunnen toelaten." Maar met zijne zeker van flinkheid en doorkneedheid in het onderwerp telkens weêr getuigende houding, die echter niet zóó intransigent was als Borgesius het deed voorkomen en bij meer dan ééne gelegenheid van verstandige overweging der kansen en mogelijkheden blijk gaf, droeg Van Houten er ongetwijfeld veel toe bij, om de hoofdzaak van dit ontwerp ongeschonden in veilige haven te brengen; hier en daar werd in kleinigheden wat toegegeven.

Artikel 1, waarom het warmst gestreden was, werd op 29 Mei met 63 tegen 36 stemmen aangenomen, artikel 2 op 2 Juni zonder hoofdelijke stemming; het geheele wetsontwerp eindelijk op 19 Juni met 56 tegen 43 stemmen [2]) goedgekeurd. Twaalf Katholieken, negen anti-revolutionnairen, de radicalen en geavanceerd-liberalen hadden zich tegen verklaard.

De behandeling in de Eerste Kamer, liep in September, nog vóór de sluiting der zitting af. Hier toonde slechts één der liberalen, Hendrik Muller, zich ongeneigd zijn stem aan het ontwerp te geven. In het bizonder de verdeeling der meervoudige kiesdistricten in enkelvoudige, die volgens het voorstel ingevoerd stond te worden, vond in deze Kamer vrij sterke tegenkanting. Slechts 12 tegenstemmers stonden echter ten slotte tegenover 36 voorstemmers.

De wet werd 7 September 1896 afgekondigd [3]); zij zou in werking treden op 1 Januari 1897. Hare belangrijkste artikelen hebben wij reeds leeren kennen [4]). Zij geeft verder uitvoerige voorschriften omtrent de lijsten der kiezers, die in elke gemeente jaarlijks moesten worden samengesteld; omtrent de wijze van kiezen: op den dag der verkiezing konden bij den burgemeester der gemeente, die hoofdplaats van het kiesdistrict was of waarin het kiesdictrict gelegen was, opgaven van candidaten, onderteekend door minstens veertig kiezers, worden ingeleverd; omtrent de wijze van stemming; de vaststelling van den uitslag en de bekendmaking hiervan. Zij handelt in de tweede afdeeling over de benoembaarheid van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer:

1) Handelingen alsvoren, blz. 1092.
2) Alleen Tak van Poortvliet was afwezig.
3) Staatsblad nº. 154.
4) Hiervóór, blz. 68 en 71. De veranderingen in de eindredactie zijn ald. in de noten medegedeeld.

„Leden der Eerste Kamer kunnen alleen zijn mannelijke Nederlanders, die niet bij rechterlijke uitspraak de beschikking over hunne goederen hebben verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zijn, den ouderdom van dertig jaren vervuld hebben en òf behooren tot de hoogstaangeslagenen in de Rijks directe belastingen òf één of meer hooge en gewichtige openbare betrekkingen, door de wet aangewezen, bekleeden of bekleed hebben" (art. 99). Volgen bepalingen omtrent de aanlegging van lijsten in elk gewest door de Gedeputeerde Staten van hen, die voor verkiezing in aanmerking komen. De keuze, door de Provinciale Staten, heeft plaats op den tweeden Dinsdag in Juli voor de plaatsen der leden, die met den volgenden derden Dinsdag van September naar den rooster moeten aftreden (om de drie jaren een derde).

„Leden der Tweede Kamer kunnen alleen zijn mannelijke Nederlanders, die niet bij rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zijn en den ouderdom van dertig jaren hebben vervuld" (art. 126). Volgen nadere bepalingen omtrent de verkiezing.

Strafbepalingen en slot- en overgangsbepalingen voltooien deze wet, die volgens art. 161 kon worden aangehaald als „kieswet." De noodige tabellen zijn aan haar toegevoegd.

In verband met de nieuwe kieswet waren eenige wijzigingen noodig in de provinciale en gemeentewetten, die in April 1897 haar beslag kregen [1]). De verdeeling der meervoudige kiesdistricten in enkelvoudige zou ook voor de Provinciale Statenverkiezingen gelden, wat echter niet werd uitgestrekt tot Den Haag: een eigenaardige inconsequentie.

Zoo was na langen strijd één van Thorbecke's organieke wetten [2]) door een nieuwe vervangen. Zij werd zeer scherp bekritiseerd, ook buiten de Tweede Kamer. „Protesteerende tegen den plutocratischen geest van het kiesrechtontwerp, die de uitdrukking is van het tegenwoordig kiezerscorps," verklaart een resolutie van 151 werkliedenvereenigingen, te Zwolle vergaderd op 21 December 1895, „het ontwerp Van Houten, zooals het daar ligt, onaannemelijk voor de Nederlandsche arbeiders, daar het deze feitelijk voor het overgroote deel van het kiesrecht uitsluit." En een adres van het centraal bestuur van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond protesteert „tegen uitbreiding van het kiesrecht naar den geest, de strekking en de letter van het aan de orde zijnde wetsontwerp, omdat volgens adressanten daarmede bij vernieuwing de aanspraken des volks op het volle staatsburgerschap worden miskend; de bedoelingen der Grondwet worden geminacht; de beloften bij de verkiezingen van 1891 en 1894 gedaan worden geschonden; eene bron wordt geschept (!) voor zulke groote en stuitende onregelmatigheden en onrechtvaardigheden, als waarvan in onze wetgeving en misschien ook in die van andere landen geen voorbeeld is te vinden [3])."

Een paar stemmen uit vele. Neen waarlijk! Van Houten's wet was geen oplossing van het kiesrechtvraagstuk naar den zin der Nederlandsche democraten de anno 1897. Een nuchter beschouwer heeft echter de meeste neiging zich niet te vereenigen met de verontwaardigde uitroepen van democratische zijde, maar wel met die van Staalman, wiens woorden wij citeerden [4]) en dan liefst in ietwat verzachten vorm: in de bestaande omstandigheden gaf Van Houten's oplossing de eenige mogelijkheid, om een vooruitgang,

1) Wetten van 28 April 1897 (Staatsblad nos. 110 en 111).
2) De Bruyne, I, blz. 117.
3) Handelingen Tweede Kamer 1895—1896, blz. 1135.
4) Hiervóór, blz. 75.

hoe betrekkelijk gering dan ook, te krijgen. Zonder zich op zijpaden te laten dringen, had de Minister gegeven, wat hem als de juiste toepassing van het grondwetsartikel voorkwam, daarbij er niet op lettende, dat het jammer was, dat deze of gene categorie of dit of dat individu nu juist binnen of buiten de grenzen viel. De wet met haar verschillende soorten van kiezers (belasting-, woning- en examenkiezers) en met haar ingewikkelde techniek moge wat omslachtig zijn geweest, in het algemeen gaf zij, wat voor het oogenblik gegeven kon worden of althans zeer weinig minder. Het aantal kiezers, bleek bij de eerste krachtens deze wet gehouden verkiezingen, liep op tot ruim 577.000, wat een niet onbelangrijke vermeerdering kan genoemd worden [1]). Wil men iemand een on-democratisch karakter der wet verwijten men richte zich niet tegen Van Houten, voor wien wat meer of minder democratie de vraag niet geweest was, men verwijte het aan de achterlijkheid der Nederlandsche staatkundige ontwikkeling, die ons in de periode, die wij bespreken, meer zal treffen: deze had gemaakt, dat Nederland in 1887 een Grondwet kreeg, die verhinderde, dat men nu verder kon gaan dan Van Houten gedaan had. Hier ligt het punt van beoordeeling der kieswet-Van Houten. De democratische tegenstanders hebben dit ook de facto erkend door geen wijziging er van te ondernemen, vóór eerst de Grondwet gewijzigd was — de weg, dien Kuyper voor de verwezenlijking zijner opvattingen gewezen had, dien anderen eveneens aanpreekten en die na 1897 met steeds meer klemmenden nadruk van zeer verschillenden kant geëischt werd. Maar 1917 zou aanbreken, vóór het zóó ver kwam.

De wet-Van Houten was de belangrijkste prestatie van Röell's ministerie, omdat zij een novum der Grondwet van 1887 uitvoerde. Er is veel meer belangrijke arbeid tijdens dat ministerie verricht, maar dit grootendeels ter completeering of aanvulling van reeds bestaande wetgeving op bepaalde punten.

Noemen wij eerst Sprenger van Eyk's voorstellen, die een voortzetting van Pierson's werk brachten. Vooreerst een voorstel tot herziening der wet op de personeele belasting, die, 28 Mei 1895 aan de Tweede Kamer aangeboden, 16 April 1896 in het Staatsblad kon verschijnen [2]). Grondslagen voor de heffing dezer belasting werden: huurwaarde, haardsteden, mobilair, dienstboden, paarden, rijwielen (art. 1) — de laatste grondslag bij amendement toegevoegd en eerst definitief geregeld bij een wet van 1898 [3]). Vervallen waren de grondslagen: deuren en vensters, maar die der huurwaarde was van 5 op 8% gebracht. De wet trad 1 Januari 1897 in werking ten gevolge van een krachtens amendement opgenomen bepaling, dat de inwerkingtreding vaststelde op een door de wet nader te bepalen dag; het hiertoe ingediende wetsontwerp had in December 1896 de verschillende stadia van behandeling doorloopen [4]).

Aan Sprenger van Eyk dankte men ook een nieuwe regeling van de verhouding tusschen rijks- en gemeente-financiën [5]). De voordracht hiertoe, die in September 1896 bij de Tweede Kamer was ingekomen, werd in beide takken der volksvertegenwoordiging zonder verzet van beteekenis aangenomen en verscheen 24 Mei 1897 in het Staatsblad [6]). Zij regelde een aantal zeer

1) Cf. hiervóór, blz. 27.
2) Staatsblad nº. 72.
3) Zie § 3 van het volgende gedeelte.
4) Wet van 7 December 1896 (Staatsblad nº. 178).
5) Cf. hiervóór, blz. 49.
6) Nº. 156.

moeilijke onderwerpen, waaronder de kwestie der zoogenaamde forensen (buiten de gemeente, waar zij hun dagelijksche werkzaamheden uitoefenen, wonenden). De hoofdzaak is de volgende: de gemeenten ontvangen van het Rijk over elk jaar een uitkeering, bestaande uit een volgens de regelen dezer wet vast te stellen bedrag van iederen inwoner der gemeente op 1 Januari van dat jaar. Het bedrag wordt berekend: 1°. naar de bevolking op 1 Januari 1896 en wel voor gemeenten van niet meer dan 20.000 inwoners ƒ1 voor iederen inwoner en voor gemeenten met meer dan 20.000 inwoners ƒ20.000 plus ƒ1.25 voor iederen inwoner boven de 20.000; dit wordt afgetrokken van de zuivere inkomsten der gemeente uit hoofdelijken omslag of plaatselijke directe belasting, belasting op voorwerpen van gebruik, opcenten op de personeele belasting, uit de som, waarover zij beschikt krachtens de wet van 26 Juli 1885 [1]), uit den uit 's Rijks kas verleenden onderstand in de kosten harer huishouding en de subsidie in de kosten van het lager onderwijs, een en ander over het jaar 1896. Het verschil wordt gedeeld door het totaal der huurwaarde van alle tot woning dienende perceelen in de gemeente, welke op 15 Januari 1897 in gebruik waren, en de uitkomst vermenigvuldigd met het totaal der huurwaarde alleen van die, welke buiten de personeele belasting vielen. Het bedrag, voor iederen inwoner uit te keeren, wordt vastgesteld door het totaal der beide sommen, te deelen door het aantal inwoners op 1 Januari 1896. Een vrij ingewikkelde rekening! De toekomst zou bewijzen, dat de wet lang niet alle bezwaren wegnam.

Verbeterd werd de heffing der invoerrechten, bepaaldelijk met de bedoeling om ontduiking hiervan tegen te gaan en om aldus tevens — zonder verhooging van het tarief — versterking van 's Rijks inkomsten te verkrijgen [2]). Het laatste doel werd, zooals de minister reeds bij de millioenenspeech van 1896 kon constateeren, op bevredigende wijze (nl. stijging van de invoerrechten van 6.7 millioen op 8.4 millioen) bereikt. Nader geregeld werd de successiebelasting: ook hier gold het het tegengaan van frauduleuse handelingen te voorkomen en tevens de belangen der schatkist te dienen; in het bizonder werden de rechten, te heffen van buitenslands wonende eigenaren verhoogd (ten slotte bij amendement vastgesteld op $8^1/_2$ %, zoowel in de rechte lijn als anderszins, maar bij een aanvullende wet, die pas onder het volgende ministerie haar beslag kreeg, verminderd op 6 % met 38 opcenten) [3]). Het zegelrecht op effecten werd eenigszins verhoogd (een onderscheiding in vier soorten effecten werd ingevoerd en hiervan naar de nominale waarde een klein bedrag, wisselend van 1%—$^1/_{10}$ %, geheven); de wet hiertoe werd in Mei 1897 goedgekeurd, maar bleef — omdat de opbrengst bestemd was, om de afschaffing der rijkstollen op water- en landwegen mogelijk te maken —, geruimen tijd onuitgevoerd. De moeilijke materie van den suikeraccijns werd in 1897 nieuw geregeld [4]). Ten slotte bracht deze minister van financiën een conversie der staatsschuld van $3^1/_2$ in 3% tot stand: de mogelijkheid hiertoe was bij de leeningwetten van 9 Mei 1886 en 28 December 1891 [5]) open gehouden voor na 1 Januari 1896; het crediet van den Nederlandschen staat veroorloofde den maatregel zonder eenig bezwaar te nemen en aan

1) Tot wijziging van art. 240 der Gemeentewet: de gemeenten zouden jaarlijks kunnen beschikken geheel of gedeeltelijk ten laste van het Rijk over een som, gelijkstaande met $^4/_5$ gedeelte van de zuivere opbrengst der hoofdsom en rijksopcenten van de belasting op het personeel uit de jaren 1882—1883, '83—'84, '84—'85.
2) Wet van 20 April 1895 (Staatsblad nº. 54).
3) Wetten van 24 Mei 1897 en 29 Januari 1898 (Staatsblad nº. 154 en nº. 35).
4) Wet van 29 Januari 1897 (Staatsblad nº. 63).
5) Hiervóór, blz. 51.

Sprenger van Eyk komt de eer toe de gelegenheid met bekwamen spoed te hebben aangegrepen, want de wet tot de conversie kon 30 December 1895 in het Staatsblad [1]) verschijnen.

Van groote beteekenis is in de derde plaats de werkzaamheid van Röell's ministerie op sociaal gebied: Kamers van arbeid, regeling van het toezicht bij de op- en inrichting van fabrieken en werkplaatsen, veiligheidswet, hinderwet. Al deze wetten gaan terug op de werkzaamheid der in 1890 ingestelde enquête-commissie [2]), die 8 Januari 1894 haar eindverslag uitgebracht had. Hiervan geven wij dus eerst een korte samenvatting.

De commissie, bestaande uit Jhr. Mr. W. F. Rochussen, lid van den Raad van State, voorzitter, J. van Alphen, lid van de Tweede Kamer, J. Ph. de Bordes, president-directeur van de Zuid-Ooster-Spoorwegmaatschappij, J. F. Jansen, burgemeester van Tilburg, Mr. A. Kerdijk en Mr. M. J. C. M. Kolkman, leden van de Tweede Kamer, Mr. S. le Poole, lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland [3]), Dr. N. Reeling Brouwer, lid der Provinciale Staten van Friesland, Jhr. Mr. O. Q. van Swinderen, rechter in de arrondissementsrechtbank te Groningen, Mr. J. D. Veegens, lid van de Tweede Kamer, W. M. Visser, oud-directeur der Nederlandsche Stoombootmaatschappij, S. M. van Wijck, steenfabrikant, en Mr. J. C. Th. Heyligers, Oost-Indisch rechterlijk ambtenaar met verlof, de laatste tevens secretaris, had zich in drie afdeelingen gesplitst; elk der afdeelingen nam een der drie bestaande arbeidsinspectiën tot onderzoek voor hare rekening (resp. 1°. Noord-Brabant, Gelderland bezuiden Rijn en Lek, Zuid-Holland bezuiden de rivieren, Zeeland en Limburg; 2°. Gelderland benoorden den Rijn, Friesland, Overijsel, Groningen en Drente; 3°. Zuid-Holland benoorden de rivieren, Noord-Holland en Utrecht benevens het niet tot eenige provincie behoorend watergebied des Rijks). Van alle drie afdeelingen verschenen uitvoerige afzonderlijke verslagen aangaande den aard van den arbeid in de verschillende bedrijven en bij de openbare middelen van vervoer, over den arbeid van jongens en meisjes van 12 tot 18 jaren en van vrouwen; omtrent den lichamelijken, verstandelijken en zedelijken toestand van bij den arbeid gebezigde jongens en meisjes; omtrent de huisvesting der arbeiders; omtrent de opleiding van jeugdige arbeiders in en buiten de werkplaats, het leerlingschap, de fabrieksscholen; verzekering of andere voorzorgen bij ongelukken, ziekten, ouderdom of overlijden; fabrieksreglementen; duur van arbeidsovereenkomsten; verhouding tusschen werkgevers en arbeiders; werkstakingen; voorkomen, bijlegging en beslissing van geschillen; omtrent den toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en de gezondheid der arbeiders; gevaar voor rampen en ongelukken; uitvoerbaarheid van maatregelen ter verbetering, ook in verband met de belangen der nijverheid; inrichting der openbare middelen van vervoer met het oog op de veiligheid en de gezondheid van het personeel.

Een zeer kostbaar materiaal voor den welvaartstoestand der arbeidende klasse ligt in deze lijvige verslagen van getuigenverhooren en onderzoekingen verscholen, dat als welkome aanvulling van het door de enquête-commissie van 1886 [4]) verzamelde kan dienen. In het algemeen zal men als resultaat van

1) N°. 236.

2) Hiervóór, blz. 33. Haar onderzoek was in $1^1/_2$ jaar afgeloopen; zij was daarna gecontinueerd (bij Kon. Besluit van 29 Sept. 1892, n°. 50) tot het uitbrengen harer verslagen en doen van voorstellen.

3) Bij zijn overlijden vervangen door G. H. Emants.

4) De Bruyne, V, blz. 138 vlg.

de zeer omvangrijke en grondige werkzaamheid dezer commissie mogen aannemen, wat de tweede afdeeling getuigt omtrent het door haar bezochte arbeidsgebied, dat, omdat Twente hierin lag, als van bizonder belang moet worden beschouwd:

„De feiten, door de Tweede Afdeeling der Staatscommissie van Arbeidsenquête verzameld, getuigen over het geheel van grooten vooruitgang der fabriekmatige nijverheid. Treft men in sommige streken van het noordoostelijk deel des lands takken van industrie aan, die betrekkelijk jong zijn, elders vindt men eene langer gevestigde, zich krachtig ontwikkelende nijverheid. Als zoodanig verdient vooral de textiel-industrie te worden genoemd. Zij heeft, gelijk bekend is, hare hoofdzetels in Twenthe, welke nijvere streek door den Gelderschen Achterhoek reeds eenigszins op zijde gestreefd wordt. Met den vooruitgang dezer nijverheid heeft verbetering van den maatschappelijken toestand der arbeiders in menig opzicht gelijken tred gehouden. Te Enschede en Hengelo zijn de loonen in vele onderdeelen van het bedrijf in de laatste vijfentwintig jaar verdubbeld. Ziet men eene halve eeuw terug, zoo blijkt de vooruitgang nog grooter. Bejaarde spinners en wevers weten nog te verhalen van de geringe loonen en van den langdurigen werktijd in hune jeugd. Destijds werkten de huiswevers van den vroegen morgen tot den laten avond, met hulp ook van jonge kinderen, wier nachtrust dikwijls veel te kort was. Die toestanden behooren tot een verleden, dat weinigen zullen betreuren. Toch vergete men niet, dat de fabrieksarbeid meer aanhoudende inspanning vordert en zich van lieverlede moeilijker met het verrichten van eenigen veldarbeid laat vereenigen. In de hoofdplaatsen van Twenthe heeft het bebouwen van een stukje grond door fabrieksarbeiders, althans door de jongeren onder hen, grootendeels opgehouden. Elders daarentegen, niet alleen te plattelande, maar zelfs in eene stad als Deventer, komt het uitoefenen van een weinig landbouw of veeteelt door fabrieksarbeiders nog veelvuldig voor. Bij vergelijking der loonen in verschillende plaatsen moet hiermede ongetwijfeld rekening worden gehouden."

Het is verblijdend te constateeren, dat een dergelijke verbetering zich zonder staatsinmenging voordeed. Maar aan den anderen kant ontveinsde de commissie zich geen oogenblik, dat de Staat medewerking zou moeten verleenen tot opruiming van velerlei misstanden, o. a. bij het laden en lossen van zeeschepen en tot verdere ontwikkeling der arbeidende klasse in het algemeen. Evenmin ontveinsde zij zich, dat, hoe breed opgezet haar onderzoek was geweest, Nederland, in geval aan de door haar geformuleerde voorstellen gevolg werd gegeven, nog niet in het bezit zou komen van een volledig stel van regelen op het gebied van den arbeid en aanverwante onderwerpen. Daartoe ware het onderzoek in velerlei opzichten verder uit te strekken geweest. Hare voorstellen betroffen dus slechts een deel van wat de Commissie „in overeenstemming met het spraakgebruik" onder sociale wetgeving zegt te verstaan: „welke in het bizonder de rechten en belangen van éene maatschappelijke klasse, die der handarbeiders, tot onderwerp heeft." De Commissie blijkt er tevens oog voor te hebben, dat de Staat in zijne bemoeiïngen niet te ver moet gaan. Zeer zeker zou, meent zij o.a., moeten vermeden worden, dat bij een eventueele regeling der arbeiders-verzekering „het bedrijf der levensverzekering in de knellende banden wierd geslagen. Met name zou de instelling van een rechtstreeksch staatstoezicht op de wijze, waarop het bedrijf wordt uitgeoefend, dat bedrijf in zijne ontwikkeling kunnen belemmeren: terwijl toch juist in den natuurlijken voortgang der vrije verzekering een uitnemend middel tot verbetering van maatschappelijke toestanden is gelegen." De Commissie wil de op dit gebied bestaande misbruiken in de eerste plaats

bestrijden door de rechtspleging. Hoe beter de Staat hierin voorziet, des te minder zal preventief toezicht en inmenging in het bedrijf vereischt zijn.

De door de Commissie in overweging gegeven voorstellen hebben in de eerste plaats betrekking op de wet van 5 Mei 1889 [1]), waarvan zij verschillende bepalingen wilde uitbreiden, terwijl zij er op aandrong, dat aan het onderwijs van kinderen, wien arbeid verboden was, meer zorg zou worden besteed: het was haar gebleken, dat hieraan zeer veel ontbrak. Verder op nieuw in te dienen wetsontwerpen, o. m. tot vaststelling van voorschriften in het belang der veiligheid, gezondheid en het welzijn der werklieden in fabrieken en werkplaatsen, waartoe den werkgevers de noodige verplichtingen waren op te leggen; tot regeling der diensttijden van beambten en werklieden in de stations, loodsen, stallen en remises; tot instelling van Kamers van Arbeid, waarin werkgevers en werklieden in gelijken getale vertegenwoordigd moesten zijn, o. a. met het doel om geschillen te helpen voorkomen en uit den weg te ruimen; tot vaststelling van bepalingen tegen misbruiken bij de betaling van het loon; tot regeling van den leerplicht; tot oplegging der verplichting aan werkgevers tot verzekering hunner werklieden tegen geheele of gedeeltelijke, tijdelijke of blijvende invaliditeit ten gevolge van ongeval bij den arbeid, mits zóó geregeld, dat van staatswege zoo noodig gelegenheid tot uitbreiding werd verschaft; tot regeling der onbewoonbaarverklaring van slechte woningen. In de derde plaats gaf de Commissie verschillende onderwerpen aan, die in overweging moesten genomen worden, zooals de wettelijke regeling van verplichte verzekering van werklieden tegen invaliditeit ten gevolge van ouderdom, met geldelijke bijdragen van de werkgevers, de werklieden en den Staat — de moeilijkste materie misschien van alles, zooals bij de uitvoering hier te lande in hooge mate zou blijken.

Bij het overzicht van de sociale wetgeving van het ministerie-Röell zal men zonder moeite zien, hoe sterk deze door het verslag der Enquête-Commissie werd beïnvloed. De Commissie mag het dit ministerie dank weten, dat zooveel van haar werk op korten termijn goede resultaten heeft afgeworpen. Hoe vele Staats-commissies kunnen haar dit nà zeggen? Niet zonder reden mocht in latere jaren Troelstra de werkzaamheid van deze jaren in deze richting prijzen [2]). De naam van den minister Van der Sleyden is hieraan voorgoed verbonden.

In chronologische volgorde komen eerst de veiligheidswet en de wet tot regeling van het toezicht bij de op- en inrichting van fabrieken [3]). Zij, die een fabriek of werkplaats wenschen op te richten, worden bij de eerste wet verplicht het bouwplan te onderwerpen aan de beoordeeling van de arbeidsinspectie van het district. Zij bevat verder maatregelen tot beveiliging der arbeiders. Bij bestuursmaatregelen zouden voor de bedrijven zekere eischen gesteld worden ten opzichte van luchtverversching, verlichting, voorkoming van brand, evenals ten opzichte van zindelijkheid, temperatuur, voorkoming van ongevallen e. d. De tweede breidde de in 1889 ingestelde inspectie uit, o. a. door de aanstelling van adjunct-inspecteurs.

In 1896 volgden de hinderwet, behelzende een wijziging van die van 1875 tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken en v. n. dienende om verband te brengen tusschen deze en de pas genoemde veiligheidswet, en een wijziging der wet van 1889 in het belang der zich in deze jaren ras ontwikkelende zuivel-

1) Hiervóór, blz. 33.
2) Plemp van Duiveland, t. a. p., blz. 30.
3) Beide van 20 Juli 1895 (Staatsblad, resp. nos. 137 en 138).

fabrieken [1]): hier, waar de arbeid van vrouwen op Zondag niet gemist kon worden, werd het arbeidsverbod op Zondag niet toepasselijk verklaard voor vrouwen boven zestien jaar.

Het belangrijkst was de wet tot instelling der Kamers van Arbeid, die in 1897 tot stand kwamen [2]), nadat reeds in vorige jaren meer dan één voorstel hiertoe, o. a. door Pyttersen, als lid der Tweede Kamer, ingediend was. Het doel dezer Kamers is de bevordering van de belangen van patroons en werklieden in onderlinge samenwerking, waartoe de wet verschillende middelen aangeeft; o. a. moeten zij trachten geschillen over arbeidsaangelegenheden te voorkomen en te vereffenen, voor zoover noodig ook door het bewerken van een scheidsrechterlijke uitspraak tusschen de partijen.

Een nog belangrijker onderwerp: de pensionneering van werklieden, waarvan ook vroeger meer dan eens sprake geweest was, werd in de Tweede Kamer bij de algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1895 uitvoerig besproken en in Maart 1895 werd een motie-Heldt hieromtrent met groote meerderheid aangenomen [3]). Zij noodigde de regeering uit de vraag te doen onderzoeken, op welke grondslagen en op welke wijze in het lot van oude werklieden door een pensioenstelsel zou kunnen worden voorzien. In Juli 1895 stelde de regeering een commissie hiertoe [4]) in, waarop wij later gelegenheid zullen hebben terug te komen [5]).

De landsdefensie werd gediend door de voorziening in een betere bewapening van de infanterie met nieuw model geweren. De marine kreeg een belangrijke versterking. Dit was wel hoognoodig! De vernieuwing onzer vloot, zoo moeilijk wegens de in voortdurend sneller tempo veranderende eischen der moderne techniek, had niet dan met de uiterste langzaamheid en bedachtzaamheid plaats. In de 90er jaren geschiedde het eindelijk met eenige kracht. Nadat in 1892 gelden waren toegestaan voor den aanbouw van drie pantserschepen (type „Kortenaer”), volgde, op voorstel van minister Van der Wijck, in 1895 en 1897 de aanbouw van telkens drie pantserdekschepen (type „Friesland”) [6]). De nieuwe schepen, spoedig verouderd, voldeden niet algemeen en leverden het bewijs, hoe moeilijk het voor een kleine mogendheid met een groot maritiem verleden is op het zilte element op eenigszins toonbare wijze voor den dag te komen.

De onderwijswet van 1891 onderging eenige partieele wijzigingen: 1°. door een op initiatief van De Savornin Lohman ingediend en aangenomen voorstel, om de bizondere scholen, die niet in staat waren zich het vereischte onderwijs-personeel te verschaffen, de aanspraak op een bijdrage uit de schatkist niet te doen verliezen [7]); 2°. door een regeeringsvoorstel, waarbij o. a. werd vastgelegd, dat akten van bekwaamheid als onderwijzer en hoofdonderwijzer, in Nederlandsch-Indië afgegeven, zouden worden gelijkgesteld met dergelijke akten in Nederland: ook dit werd goedgekeurd [8]).

Vermelden wij ten slotte nog, dat het onderwijs aan de veeartsenijschool bij koninklijk besluit nieuw was geregeld in 1894 [9]), terwijl op initiatief

1) Wetten van 4 Sept. en 31 Dec. 1896 (Staatsblad, resp. nos. 152 en 259).
2) Wet van 2 Mei (Staatsblad n°. 141).
3) Handelingen Tweede Kamer 1894—1895, blz. 1090 vlg.
4) Wet van 31 Juli 1895 (Staatsblad n°. 21).
5) Zie § 3 van het tweede gedeelte.
6) Een lijstje van den aanbouw sedert 1847 in Fabius, 't Herstelde Nederland, blz. 191, noot.
7) Wet van 13 September 1895 (Staatsblad n°. 159).
8) Wet van 28 December 1896 (Staatsblad n°. 230).
9) Besluit van 25 Mei 1894 (Staatsblad n°. 65).

van het Tweede Kamerlid Hartogh in 1896 een wijziging in het wetboek van burgerlijke rechtsvordering haar beslag kreeg [1]).

Bij alle beperktheid van program een legislatieve werkzaamheid, waarop het ministerie met voldoening mocht terugzien, toen de tijd van aftreding kwam. Dit was ná de eerste periodieke verkiezingen, in 1897 gehouden krachtens de nieuwe kieswet en waarop wij in het volgende hoofdstuk zullen terugkomen. Als hoofdresultaat brachten zij eenige verschuiving ten gunste van de geavanceerd-liberalen en dit schijnt ook als de oorzaak te moeten worden beschouwd, dat het bij de formatie van het ministerie wel overwogen plan, om aan te blijven [2]), niet werd ten uitvoer gelegd. Er liepen trouwens ook daarvóór in de staatkundige wereld in Den Haag geruchten, dat het ministerie zich na de verkiezingen zou terugtrekken, en bij de algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting in 1896 was het van regeeringswijze tamelijk ondubbelzinnig te kennen gegeven. Hoe dit zij, het schijnt een wijs besluit: een eigenlijk ministerieele partij ontbrak [3]). Van Houten, hoe gaarne hij zijn sociaal program had willen verwezenlijken, zou hiertoe in de nieuwe Kamer bezwaarlijk voldoenden steun gevonden hebben. Zijn rol was na zijn aftreding uitgespeeld: hij werd zelfs nooit meer tot lid der Tweede Kamer gekozen, wat hem begrijpelijkerwijze verdroot [4]), en met zijn biograaf [5]) mag men het betreuren, dat hij van nu af alleen buiten de Staten-Generaal — op een korten tijd als lid der Eerste Kamer na — zijn stem heeft kunnen doen hooren. Anders Röell, dien wij als voorzitter der Tweede Kamer nog zullen ontmoeten, die spoedig na zijn aftreding als minister naar de Eerste Kamer werd afgevaardigd en die zijn leven eindigde op den hoogen post van vice-president van den Raad van State (benoemd in 1912).

1) Wet van 7 Juli 1896 (Staatsblad n°. 103).
2) Hiervóór, blz. 67.
3) Beaufort, t. a. p., blz. 37.
4) Van Houten, t. a. p., blz. 11 en 243
5) Elout, t. a. p., blz. 74.

§ 7. De verkiezingen van 1897.

De Sociaal-Democratische arbeiderspartij. — De Vrije liberalen. — De Vrij-anti-revolutionnairen. — De Christelijk-historischen.

Voor de ontwikkeling onzer politieke partijen zijn de 90er jaren der 19e eeuw van zeer groot belang geweest en de kiesrecht-strijd heeft hierop een onmiskenbaren, grooten invloed gehad. Alle partijen op één na vielen uiteen: van de Liberale Unie scheidde zich ná de radicalen de vrije liberalen af; van de anti-revolutionnairen de vrij-anti-revolutionnairen, naast wie de Christelijk-historischen stonden; de Sociaal-Democratische Bond, zelf omgezet in den Socialistenbond, werd overvleugeld door de uit zijn midden voortgekomen Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Niet overal werkte de kiesrechtstrijd of liever de ondergrond hiervan: de vraag van min of meer democratie en sociale wetgeving, even sterk en in denzelfden vorm — wij zullen andere invloeden bij de bespreking der verschillende gevallen constateeren —, maar de factor ontbreekt nergens. En stellig heeft de partij-differentiatie, die reeds lang dreigde, den politieken toestand gezuiverd; men mag het alleen betreuren, dat uit het gedifferentieerde met terzijdestelling der kerkelijke grenslijn, ook nu niet een andere — ik aarzel niet te zeggen: een gezondere partij-groepeering — op zuiver staatkundigen grondslag heeft kunnen opkomen. Maar, zoolang men Christus niet buiten de staatkunde wil laten, gaat dit niet en zal het niet gaan.

De oplossing van den Sociaal-Democratischen Bond staat met den kiesrechtstrijd in direct oorzakelijk verband volgens de eigen getuigenis van Vliegen [1]), die de geheele geschiedenis er van medeleefde. Het beloop van zaken bij de kieswet-Tak deed verscheidene socialisten inzien, dat het noodig was zich actief met de politiek in te laten, en versterkte den invloed in de partij van hen, die hiervan reeds overtuigd waren. De strijd over deze kwestie van taktiek en beginsel beide dateerde reeds van jaren her [2]). Nieuwenhuis, eenmaal een voorstander der politieke actie, had zich hiervan sedert 1891 afgekeerd [3]). Hij verdedigde zijn nieuw inzicht ook op de internationale socialisten-congressen, v. n. op dat te Zürich, in 1893 gehouden, maar leed hier de nederlaag tegenover de Duitschers (v. n. Liebknecht en Bebel): ongetwijfeld heeft ook dit den tegenstand tegen zijne inzichten in de partij doen toenemen. Bovendien deed dit de actie der socialisten in België, die in 1893 (April) de algemeene werkstaking proclameerden ten gevolge

1) T. a. p., II, blz. 337 vlg. en vooral blz. 395.
2) Hiervóór, blz. 43.
3) Alsvoren, blz. 44.

van de verwerping van een voorstel tot invoering van algemeen kiesrecht door de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Toch behield Nieuwenhuis de overhand in de Nederlandsche partij, zooals duidelijk bleek op het congres van 1893 te Groningen.

Dit congres beteekent volgens de eenstemmige uitspraak van Nieuwenhuis en Vliegen [1]) het hoogtepunt van de oude socialistische beweging in Nederland. Bijna 100 afdeelingen waren vertegenwoordigd; de partij telde 150 afdeelingen met ongeveer 6000 leden [2]). Terwijl in de groote steden in Holland het socialisme in kalmere bedding kwam, beleefde het in het Noorden en in Twente in het begin der 90er jaren nog een rumoerigen tijd: hier waren werkstakingen veelvuldig en militair ingrijpen, o. a. in de Friesche veenderijen, was verscheidene malen noodig. De plattelandsbevolking in de beide Noordelijke gewesten toonde, veel meer dan ergens elders op het platteland in Nederland, sympathie voor het socialisme en de aanwas der partij was nu hier het grootst.

Op het congres te Groningen dan viel opnieuw de beslissing, dat de Bond niet aan de politiek zou meedoen. Zelfs in dezen vorm — op voorstel der afdeeling Hoogezand-Sappemeer —, dat het congres besloot onder geen voorwaarde hoegenaamd, ook niet als agitatie-middel, mee te doen aan verkiezingen. Het werd aangenomen met 47 tegen 40 stemmen, terwijl 14 buiten stemming bleven [3]). De bestrijding was vooral geleid door Pieter Jelles Troelstra, vertegenwoordigende de afdeeling Utrecht.

De tegenstelling tusschen dezen jongen advocaat, sedert eenige jaren in de partij, en Nieuwenhuis heeft tot de scheiding ongetwijfeld ook bijgedragen. Beiden waren hartstochtelijke vechtnaturen, beiden hadden een zeer groote wilskracht. Nieuwenhuis was in de partij aan zijn autoriteit gewend geraakt en kon moeilijk een andere autoriteit naast de zijne verdragen. Hij en zijne arbeiders behoorden zoo bijeen; de nieuwe „heeren," die tot invloed geraakten — naast Troelstra het meest Frank van der Goes—, werden noode geduld. Toch was er waarlijk in de geste dezer mannen genoeg aantrekkelijks, om als socialist voor hen te voelen. Troelstra (geb. 1860), die te Groningen een bekend student geweest was, die, ook artistiek aangelegd, over groote talenten beschikte, had in het Friesche land, waaruit hij stamde, en in den gegoeden burgerkring, waartoe hij behoorde, zeer gemakkelijk zonder veel strijd carrière kunnen maken. Zijn levendig temperament deed hem deze toekomst zonder aarzelen opofferen, zoodra hij in zijn hoedanigheid van advocaat — als meer bekende socialisten (o. a. Millerand) — met de nooden der arbeidende klasse nader bekend was geworden. En hij verkoos een loopbaan van zeer groote moeilijkheden, in den beginne ook in eigen familiekring, die hem na veel strijd gemaakt heeft tot het invloedrijke hoofd der socialisten-partij in Nederland.

Als leider munt hij boven Nieuwenhuis verre uit. Vliegen, die hem zoo goed heeft gadegeslagen, karakteriseert Troelstra's populariteit aldus [4]): „(Zij) is van een bijzonder goede soort. Ze is vertrouwen, niet alleen in zijn bedoelingen, maar ook, en vooral, in zijn bekwaamheden. Men heeft het gevoel dat hij het weet en dat hij het kan. Maar ook om een andere reden is die populariteit van een goede soort. In den ouden Soc. Dem. Bond was kritiek op den leider een misdrijf, misschien minder in zijn oogen dan in dat van de groote meerderheid der partij. Daarom kon die leider doen, wat hij wilde, kritiek bleef uit. In de

1) T. a. p., blz. 407 en 327.
2) Vliegen, t. a. p., blz. 349 en 392.
3) T. a. p., blz. 355.
4) T. a. p., blz. 371.

S. D. A. P. is dat gelukkig anders. Daar ontbreekt het aan die noodzakelijke kritiek niet. Dat vormt een dam tegen persoonsvergoding en is voor een voorzichtig leider — en dat is Troelstra — als een baken in zee. Zijn populariteit steunt niet, zooals die van Domela Nieuwenhuis, voor een groot deel op uiterlijkheden. Troelstra's voorkomen werkt eer ontnuchterend dan suggestief. Overbluffen doet hij nooit iemand, overtuigen des te meer. Zijn strijdnatuur verloochent zich echter geen oogenblik. Wordt hij aangevallen, dan staat hij terstond in vechtspositie. De handigheid van zijn taktiek berust op een buitengewoon goede kennis der volksziel en op een juist afpassen van de eischen van theorie en praktijk. Niemand houdt Troelstra voor een groot theoreticus. Zijn agitatorisch leven verhindert hem veel tijd te besteden aan diepe theoretische studies. Hij heeft dit gemeen met schier alle groote politikussen, die de internationale sociaal-demokratie voortbracht. Onder de groote agitatoren zijn geen eigenlijke doktrinairen, geen dogmatici."

Een kwestie van taktiek en beginsel noemde ik boven het geschil onder de socialisten. Over het einddoel der socialistische beweging bestond op de partij-congressen geen groot verschil. Maar terwijl de éene helft het doel door revolutie wilde bereiken — op de congressen werden zeer sterke woorden tegen de bourgeoisie gebruikt —, meende de andere, dat het ter verovering der economische macht noodig was aan het politieke leven mede te doen. De tot deze helft behoorenden vreesden, dat de arbeiders zich anders zouden overleveren aan de bourgeoisie, die hen immers met sociale hervormingen tegemoetkwam. Zij wezen op het voorbeeld van Duitschland en Frankrijk, waar het meedoen aan de verkiezingen een der belangrijkste werkzaamheden der sociaal-democraten was. Zij wilden ook de vakvereenigingen voor de politiek interesseeren. Afgezien van het einddoel zelf, dat als ideaal — of utopie? — ten allen tijde zijn beteekenis heeft, valt het niet te betwijfelen, dat de „parlementairen" het juiste inzicht in de middelen tot de ontwikkeling van het socialisme en tot bevordering van de belangen der arbeidende klassen getoond hebben. De verdere gang van zaken stelt dit buiten twijfel. Vooral bij een uiterst kalm en behoedzaam volk als het Nederlandsche moest het revolutionnair gedoe der niet-parlementairen weinig vertrouwen wekken.

De scheuring liet na het congres van Groningen niet lang op zich wachten. Het waren de bekende partijgenooten Schaper en Vliegen, die in Juli 1894 in overleg met Van Kol een vergadering van „parlementairen" te Utrecht bijeenriepen. Eerst na afloop van een buitengewone vergadering van den Sociaal-Democratischen Bond, op den afloop waarvan men besloten had te wachten, maar die geen resultaten opleverde, werd tot verdere actie overgegaan [1]). Op 26 Augustus 1894 had te Zwolle de oprichtingsvergadering der nieuwe partij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij genoemd, plaats. Troelstra had dezen weg in een bekende brochure: Het Kiesrecht en de Sociaal-demokratie, aangewezen, indien het niet gelukte den Bond tot een andere gedragslijn over te halen of indien men er niet in zou slagen een lichaam te stichten, dat naast den Bond zou optreden met handhaving van dezen in vollen omvang. Maar de toon van „Recht voor Allen" tegen de nieuwe actie was van dien aard, dat men op verwezenlijking dezer laatste gedachte geen oogenblik had mogen hopen. In het manifest [2]), waarbij de aanhangers tot de vergadering te Zwolle werden opgeroepen, werd de afscheiding dan

1) Vliegen, t. a. p., blz. 404.
2) In: Na Tien Jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Soc. Dem. Arb.-Partij (Uitgave van A. B. Soep, Amsterdam, 1904), blz. 4.

ook als niet meer te vermijden aangenomen. Het was onderteekend door twaalf personen [1]) — de „twaalf apostelen" spottenderwijs genoemd — en kondigde aan, dat de onderteekenaars genoeg hadden van den ouden Bond, die maar doorpraatte over een gewelddadige revolutie, die als een Messias uitredding zou moeten brengen, alsof er niets andrs te doen ware. Zij wilden een nieuwe partij oprichten, die, wars van alle dogma's, zou optreden, overal en ten allen tijde, voor datgene, wat de arbeidende klasse op eenig gebied ten goede komen kon; dit hoopten zij te doen „met alle ons ten dienste staande middelen voor zoover deze niet in strijd komen met eer en geweten". Zoowel zij, die op vak,- als zij, die op politiek gebied, het socialisme wilden bevorderen en het kiesrecht veroveren en gebruiken, werden opgewekt zich bij de nieuwe partij aan te sluiten.

Begonnen te Zwolle met 63 personen, telde de partij op haar eerste in de Paaschdagen van 1895 te Deventer gehouden congres reeds 700 leden, over 26 afdeelingen verdeeld [2]). Hier werd het beginsel-program vastgesteld, waarvan wij den aanhef laten volgen:

„De ontwikkeling der maatschappij heeft geleid tot kapitalistische voortbrengingswijze, waarbij de grond en de andere arbeidsmiddelen zich bevinden in handen van enkele personen, tegenover welke zich de klasse heeft gevormd van hen, die, van alle bezit ontbloot, totaal van de bezittende klasse afhankelijk zijn.

„Deze kapitalistische voortbrengingswijze heeft tengevolge, dat de bezittende klasse zich steeds meer en meer verrijkt ten koste der niet-bezitters, wier armoede toeneemt met hun groeiend aantal en die worden vermeerderd met de leden van den ondergaanden middenstand, welke, door de onmogelijkheid om de konkurrentie tegen het groot-kapitaal vol te houden, hun klein bezit verloren en tot proletariërs zijn gemaakt.

„Toenemende werkloosheid tegen overmatig lange arbeidsdagen; gebrek aan koopkracht bij de massa, waardoor de ontzaglijke vermeerdering van het maatschappelijk arbeidsvermogen haar niet ten goede komt, en de snelle opeenvolging van krisissen en faillissementen bewijst, dat onder het stelsel der bestaande partikuliere voortbrengingswijze de menschheid de productie niet meer kan beheerschen.

„Nevens deze teekenen van ondergang der bestaande voortbrengingswijze voeren de noodzakelijkheid om de machinerie op groote schaal in exploitatie te brengen, de snelle samentrekking van alle arbeidsmiddelen in handen van een steeds kleiner wordend getal personen en de vereeniging van dezen tot alle konkurrentie doodende maatschappijen (trusts enz.) noodwendig tot de maatschappelijke organisatie der voortbrenging (socialistische maatschappij).

„Onder den invloed dezer ekonomische revolutie heeft een deel van het proletariaat zich vereenigd met het doel om de totstandkoming der socialistische voortbrengingswijze te bevorderen.

„Bij dit streven stuit het op den tegenstand der bezittende klasse, die hierbij gebruik maakt van de staatsmacht, om het bestaande ekonomische stelsel te handhaven, waarbij zij steunt op dat gedeelte van het proletariaat, dat nog niet tot bewustheid van zijn taak als revolutionnaire klasse is gekomen.

„Hieruit heeft zich de klassenstrijd ontwikkeld, die zich zoowel openbaart in den strijd eener zelfstandige arbeiderspartij om de politieke macht en

1) L. Cohen, J. A. Fortuyn, A. H. Gerhard, F. van der Goes, W. P. G. Helsdingen, H. van Kol, H. Polak, J. H. Schaper, H. Spiekman, P. J. Troelstra, H. J. van der Vegt en W. H. Vliegen.

2) Smit, t. a. p., blz. 134.

ter opwekking van het klassebewustzijn bij de arbeiders, als in den strijd der vakvereenigingen tegen de patroons ter verkrijging van verbeterde arbeidsvoorwaarden.

„Het is de internationale sociaal-democratie, waarin de arbeiders der geheele wereld, die tot bewustzijn van hun taak in den klassenstrijd zijn gekomen, zich hebben georganiseerd.

De Sociaal-Demokratische Arbeiders-Partij stelt zich ten doel, ook het Nederlandsche proletariaat te doen deelnemen aan dien internationalen strijd der arbeidende klasse.

„Zij wil daarbij zooveel mogelijk elke ekonomische of politieke beweging der arbeiders ter verkrijging van betere levensvoorwaarden zoodanig ondersteunen, dat daardoor hun klassebewustzijn wordt opgewekt en hunne macht tegenover de bezittende klasse wordt versterkt.

„Zoolang het den arbeiders nog niet mogelijk is de staatsmacht in handen te nemen, zal zij trachten alle politieke rechten te veroveren en dezen te gebruiken, zoowel om het geheele proletariaat in den klassenstrijd te organiseeren, als om invloed te verkrijgen op de wetgeving ter invoering van onmiddellijke verbeteringen in den toestand der niet-bezittende klasse en ter bespoediging der ekonomische revolutie."

Zeer zuiver in hun Marxisme zijn de Nederlandsche socialisten, die hier het woord voeren; de „Verelendungstheorie" wordt consequent beleden. Hun program is gevormd — evengoed als het vroegere [1]) — naar het Duitsche, dat een paar jaar te voren(1891) herzien was. Schamper mocht Nieuwenhuis spreken van de onder Duitschen invloed gestichte nieuwe partij, maar hij vergat daarbij, dat hij tien jaar vroeger met zijn partij even goed het Duitsche voorbeeld gevolgd had. De verhouding van Bond en Partij was in den beginne zeer scherp. Tusschen de wederzijdsche aanhangers kwam het soms tot formeele kloppartijen. Deze omstandigheid belemmerde de ontwikkeling der nieuwe partij zichtbaar. De arbeiders bleven, voor zoover socialistisch, in meerderheid den Bond getrouw en de vakvereenigingen, waarom beide partijen vrijden, toonden aanvankelijk weinig toenadering; deze vonden hun middelpunt in het Nationaal Arbeidssekretariaat [2]), dat eerst op den duur grootere beteekenis kreeg, toen de organisatie der vakvereenigingen sterker werd. Een schoon voorbeeld van werkliedenorganisatie gaf de na een staking in de diamant-industrie in 1894 opgerichte Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond van meest Joodsche arbeiders, weldra onder leiding van den ook als socialist bekenden Henri Polak.

De scherpte der verhoudingen tusschen Partij en Bond bleek het allerduidelijkst uit het voorgevallene bij het Hogerhuis-proces, dat groote agitatie in het land veroorzaakte, en zelfs tot de oprichting van een Landelijk Comité leidde. De drie gebroeders Hogerhuis van Beetgum in Friesland waren, beschuldigd van inbraak met poging tot doodslag te Britsum, tot een zware gevangenisstraf veroordeeld. Twijfel aan hunne schuld deed Troelstra in beweging komen, om revisie van het vonnis te verkrijgen. Troelstra wist het inderdaad tot de behandeling der revisie te brengen, nadat op initiatief van vijf Tweede Kamerleden (Hartogh, Lohman, Rethaan Macaré, Harte en Tydeman) een wijziging in het wetboek van strafvordering was aangebracht, waardoor revisie op grond van „eenige omstandigheid, die bij het onderzoek ter teregtzitting niet bekend was en die, op zich zelve of in verband met de vroeger geleverde bewijzen, ernstige twijfel doet ont-

1) Hiervóór, blz. 24.

2) Hiervóór, blz. 26.

staan aan de juistheid der uitspraak," mogelijk werd[1]). Het valt niet te betwijfelen, dat Troelstra, ten volle van de onschuld der Hogerhuizen overtuigd, hier op de hem eigen krachtige wijze een nobele daad verrichtte. Maar toen hij het doel scheen te zullen bereiken en als verdediger van de revisie-aanvraag voor den Hoogen Raad zou optreden, bewerkte Nieuwenhuis' invloed, dat de familie Hogerhuis zich tot een anderen advocaat, Mr. Zinderen van den Berch, wendde. Dit heeft de behandeling der zaak ongetwijfeld geschaad en het is volkomen begrijpelijk, dat dit einde Troelstra pijn heeft gedaan[2]), de vraag, of de uitspraak van den Hoogen Raad, die de revisie-aanvraag verwierp, anders zou geluid hebben, indien hij zelf als verdediger had kunnen optreden, daargelaten. In de beschuldiging zelve eenvoudig een machinatie van de zijde der justitie te zien, om het socialisme te treffen, zooals Nieuwenhuis doet[3]), is stellig niet geoorloofd; evenmin dat men van andere zijde spreekt van het aangrijpen van deze zaak door de socialisten, alleen om propaganda voor zich te maken[4]).

Niet lang bleef de Partij bij den Bond achterstaan. De laatste was op het einde van 1894 getransformeerd in den Socialistenbond, gevolg van de uitspraak van den Hoogen Raad, waarbij de Sociaal Democratische Bond werd opgeheven als een met de openbare orde strijdige vereeniging, omdat hij streefde naar omverwerping der maatschappelijke orde „met alle ten dienste staande wettelijke of onwettelijke, vredelievende of gewelddadige middelen": het waren woorden uit een motie der afdeeling Groningen, die op het congres te Zwolle in 1892 was aangenomen en de justitie aanleiding gaf in te grijpen; het arrest van den Hoogen Raad bevestigde het vonnis, te dezen achtereenvolgens door de arrondissementsrechtbank te Groningen en het Gerechtshof te Leeuwarden gewezen. Merkwaardig uiteinde der eerste Nederlandsche socialisten-vereeniging, vooral om de betrekkelijk groote stilte, waarmede het geval gepaard ging. Vergelijk eens de opwinding in de dagen van het proces van Nieuwenhuis zelf[5])! Het bewijst, dat toch de kracht uit de oude beweging begon weg te vloeien. De Socialistenbond heeft, al omvatte hij in naam zijn voorganger geheel, geen dagen van bloei meer gekend. Ook na de scheuring bleef de vraag der politieke actie op de congressen aan de orde, zij bleef aanleiding tot oneenigheid geven. Nieuwenhuis, die de „parlementaire" strooming niet geheel kon keeren, nam zijn afscheid uit den Bond in 1898 en deze zelf vereenigde zich twee jaar later met de S. D. A. P., die toen reeds krachtig was opgeschoten.

De eenmaal aangebeden leider der socialisten werd anarchist, bleef in woord en geschrift voor zijn idealen van vrijheid ijveren, maar verzamelde sedert niet dan een klein kuddeke om zich heen. „Eindelijk," schrijft Nieuwenhuis zelf[6]), „was ik, waar ik uitkomen moest. Na jarenlangen strijd had ik mij losgemaakt van de banden der kerk, maar toen stuitte ik op de banden van den staat en brak ook daarmede in mijn theoriën. Ik bemerkte steeds meer dat de kerk en de staat de twee grootste hinderpalen zijn op den weg van den vooruitgang en dat dus degeen die den vooruitgang wil,

1) Wet van 14 Juli 1899 (Staatsblad nº. 159).
2) Vliegen, t. a. p., II, blz. 370.
3) T. a. p., blz. 434.
4) Men zie hierover verder: P. A. Pijnappel, De Zaak Hogerhuis (Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel, 1899), en de Hogerhuiszaak in Woord en Beeld (H. J. Poutsma, Amsterdam, (1899)). — De Hogerhuizen werden later begenadigd; de laatste hunner kwam in 1905 vrij.
5) Hiervóór, blz. 25.
6) T. a. p., blz. 456.

noodzakelijk den strijd met beide instellingen moest doormaken om met beiden te gaan breken". — „Ik gevoelde mij nu vrij en gelukkig, want alleen in de vrijheid kan men zich werkelijk gelukkig voelen." Het is een allermerkwaardigste weg, dien deze man van overtuiging heeft afgelegd: hij blijft een der zeldzame voorbeelden van het moderne Nederland, die alle internationale geestesstroomingen in zich heeft laten doorwerken en daaruit met volkomen bewustheid gekozen heeft, wat hem het beste leek. Men mag het voor zijn invloed op onze volksontwikkeling betreuren, dat hij volgens de plaat van de Amsterdammer „in zijn hemd bleef staan[1])": de plaat, dateerend van 1897, moge in een vroeg stadium zijner ontwikkeling geteekend zijn, zij geeft sedert 1898 de situatie juist weer.

Wij zijn ons verhaal even vooruitgeloopen. Het jaar vóór Nieuwenhuis' verdwijning van het socialisten-tooneel zag de S. D. A. P. hare eerste overwinning in den verkiezingsstrijd behalen. Zij kwam bij deze verkiezingen uit met een op 18 April 1897 vastgesteld programma[2]), waarvan enkele punten volgen: grondwetsherziening, om te komen tot algemeen enkelvoudig kiesrecht voor mannen en vrouwen; pensionneering van oude en invaliede werklieden op kosten van den Staat; inwilligingen van eischen, door de vakvereenigingen gesteld, als: uitvoering van rijkswerken in eigen beheer, maximumarbeidstijd en minimumloon in bestekken van rijkswerken; afschaffing van het militarisme en invoering van algemeene weerplicht; bezuiniging op de uitgaven voor leger en vloot; kosteloos verplicht lager onderwijs tot het 14e jaar; opheffing der wetsbepalingen, die de vrouw ten achter stellen bij den man; verbetering der bestaande arbeiders-wetgeving — enz. Denkt men het beginselprogram een oogenblik weg, dan meent men hier een partij met zeer radicale eischen aan het woord te zien.

Meer dan de socialisten ondergingen de liberalen den directen invloed van den kiesrechtstrijd. De Liberale Unie werd door een aantal aanhangers verlaten, zonder dat deze oud- of vrije liberalen voorloopig een eigen partijverband stichtten. Maar aan wezenlijke samenwerking was bij de verbittering, die vooral bij de liberale voorstanders van Tak's ontwerp, die in de Unie bleven, tegen de tegenstanders bestond, niet meer te denken. Tevergeefs deed Van Houten er een poging toe, reeds bij de behandeling van zijn kiesrecht-ontwerp in de Eerste Kamer[3]): „Deze dag beëindigt den kieswetstrijd, maar opent den stembusstrijd, en bij dien stembusstrijd is het noodig dat alle liberale elementen vereenigd staan". — Hij meende „te mogen vertrouwen, dat in Juni alle liberale elementen, onverschillig hoe hunne houding in den kiesstrijd is geweest, hand in hand staan om richtingen, welke zij strijdig rekenen met het algemeen belang, van invloed te berooven, gelijk zij tot dusver van invloed beroofd geweest zijn. — Wanneer wij clericalisme en protectionisme willen keeren, behooren zulke verschillen als bij de kieswet zijn gebleken, op den achtergrond te blijven."

Niet lang na dezen oproep van September 1896 kwam de Liberale Unie met een nieuw hervormingsprogram voor den dag (van 14 November 1896)[4]), waarvan de considerans luidde:

„dat voor haar de tijd gekomen is tot het vaststellen van een staatkundig programma, geschikt om te strekken tot vereenigingspunt voor alle vooruitstrevende vrijzinnigen;

1) T. a. p., blz. 420.
2) Bij Oosterbaan, Politieke en Sociale programma's (Utrecht, H. Honig, 1897), blz. 44.
3) Handelingen 1895—1896, blz. 506.
4) Oosterbaan, t. a. p., blz. 29.

„dat voor de gezonde ontwikkeling van ons staatkundig leven noodig blijft de handhaving van onze constitutioneele instellingen en volksrechten tegen iederen aanval, van welken kant ook ondernomen, maar dat daarmede gepaard moeten gaan ingrijpende hervormingen ter bevordering van de geestelijke en stoffelijke welvaart van het geheele volk;

„dat bovenal op het gebied der sociale vraagstukken krachtig de hand aan het werk moet worden geslagen, opdat in de wetgeving: elke bevoorrechting van het kapitaal ophoude, de belangen van den arbeid en den arbeider tot hun recht komen, en in het algemeen: voor zoover de wetgeving invloed uitoefent op de verdeeling der maatschappelijke goederen, meer rechtvaardigheid worde betracht"....

En dan volgde een aantal eischen, waaruit onomwonden de denkbeelden der geavanceerde liberalen spraken: èn ten opzichte van het kiesrecht, waarvan een zoo ruim mogelijke uitbreiding, los van elken band met belastingen, noodzakelijk geacht bleef, èn ten opzichte der sociale wetgeving. Maar in het tegelijkertijd met het oog op de algemeene verkiezingen vastgestelde urgentie-program [1]) werd de zaak van het kiesrecht voor het oogenblik niet opgenomen: „hoe onbevredigend de tot stand gekomen regeling van het kiesrecht ook moge wezen, het is eisch van goede staatkunde, niet op een nieuwe aan te dringen, zoolang de ervaring omtrent de uitkomsten der vastgestelde kieswet met betrekking tot het aantal kiezers nog geen uitspraak heeft gedaan". Hier werd dus de onmogelijkheid erkend, op de vroegere wijze verder te ageeren voor een hervorming in Takkiaanschen geest, en de sociale eischen traden van zelf meer op den voorgrond; men mocht vragen, of het verstandig was dan toch van àlle candidaten instemming met den eisch uit het beginsel-program ten dezen te vragen, wat het Hoofdbestuur in een afzonderlijke brochure: „De Liberale Unie en hare bestrijders." nader trachtte te verdedigen.

Maar ook met wegneming van het geschilpunt, dat de grootste verdeeldheid veroorzaakt had, kwam men nog niet tot samenwerking. Kerdijk schreef in een artikel in de Vragen des Tijds in het begin van 1897, dat „de onherroepelijke scheiding der beide groepen van liberalen een onontbeerlijke voorwaarde was, om tot een beteren toestand te geraken"; hij wilde samenwerking van vooruitstrevende liberalen en radicalen, wier scheiding hij als „een hoogst betreurenswaardige verzwakking van beide partijen" betreurde [2]). Zóó ver gingen alle Unie-liberalen lang niet; de breuk in de Liberale Unie had volstrekt geen geheele zuivering ten gevolge. Maar, wanneer het op het vaststellen van een program aankwam, hadden de meest geavanceerden, naar het schijnt, altijd het meeste in te brengen. De programma's der Liberale Unie verraden in hunne geheele samenstelling de strekking, „niet om de liberale partij bij elkander te houden, maar te smaldeelen," klaagde Mr. W. H. de Beaufort in een met het oog op de verkiezingen van 1897 geschreven brochure [3]). Zelf ijverde deze gematigde onder de liberalen voor een politiek van geven en nemen, waarbij hij de houding der Unie vrij scherp kritiseerde.

Er waren inderdaad ook punten van aanraking genoeg. Daar was de vrees voor het clericalisme, nu anti-revolutionnairen en Katholieken — zooals wij straks nader zullen zien — elkander weer zeer dicht begonnen te naderen, en die voor opheffing van de onderwijs-pacificatie, nu beide genoemde partijen verdere eischen op onderwijs-gebied bleken te stellen. Daar was de vrees voor het protectionisme, dat door deze beide partijen min of meer

---

1) T. a. p., blz. 34.
2) Vragen des Tijds, I (1897), blz. 16.
3) De liberale Partij en de verkiezingen ('s-Gravenhage, gebr. Belinfante, 1892), blz. 24.

openlijk aangeprezen werd. Hierin vond Pierson aanleiding tot de oprichting der vereeniging: Het Vrije Ruilverkeer (November 1896), waarin een aantal vrijhandelaars, liberalen van verschillende schakeering, samengebracht werden [1]). En zelfs wisten de gematigden in beide groepen 81 onderteekenaars te vinden voor een manifest, waarin de noodzakelijkheid der samenwerking met nadruk aangewezen werd, terwijl men trachtte de geschillen te bemantelen: de oorzaak van deze laatste, meenden zij, lag minder in het beginsel-onderscheid dan in de wijze van beschouwing over het oogenblik, om de sociale hervormingen te verwezenlijken; de gematigden immers meenden, dat de periode van nadenken en onderzoek nog niet ten einde was, terwijl de anderen oordeelden, dat men tot het aanbrengen der hervormingen reeds kon overgaan. Een tijdsverschil dus alleen! Zoo mocht het dan met het oog op de verkiezingen gezegd worden, in werkelijkheid lagen de zaken wel wat anders. Het manifest, zegt een Belgisch schrijver [2]), die een opmerkelijk artikel aan deze verkiezingen wijdde, nam geen enkele contravers weg en bepaalde zich tot algemeenheden met het zeer verklaarbare doel, om niemand voor het hoofd te stooten. Zoo was het!

Het kwam dan ten slotte ook tot een gedeeltelijke samenwerking. In de voornaamste steden in Holland had een verdeeling der zetels plaats, v. n. te Rotterdam en in Den Haag. Maar op menige plaats bleef zij ontbreken. Te Groningen en te Alkmaar o. a. bestreden links- en rechts-liberaal — om de verkiezingstermen te gebruiken — elkander zeer hevig (Drucker tegenover Van Houten en Fokker tegenover Van Houten).

Geheel op eigen krachten steunend, kwamen de radicalen ook nu uit. Zij waren nu een organisatie over het heele land rijk in den Radicalen Bond, die in 1894 opgericht was (goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 5 Februari). Zijn doel werd als volgt omschreven in artikel 1 der statuten [3]):

„De bond stelt zich ten doel het eendrachtig optreden in Nederland te bevorderen van allen, die eene herziening van ons Staatswezen in democratischen geest op de volgende grondslagen zijn toegedaan:

I Gelijkstelling der meerderjarige Nederlanders ten aanzien van de uitoefening van staatsburgerlijke rechten:

II. Bestrijding van de sociale afhankelijkheid en verhooging van het stoffelijk en zedelijk welzijn der niet- en mindervermogenden door:

a. afschaffing van die wettelijke bepalingen, welke opeenhooping van kapitaal in de handen van enkelen bevorderen;

b. invoering van wetten, die

1°. zonder te streven naar den gemeenschappelijken eigendom der productiemiddelen, de uit den persoonlijken eigendom voortvloeiende bevoegdheden binnen engere grenzen beperken en eene meer gelijkmatige verdeeling van het maatschappelijk inkomen in de hand werken;

2°. de nadeelige gevolgen der werking van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt zooveel mogelijk tegengaan".

Het beginselprogramma omvatte o. a. algemeen kiesrecht, een kiesstelsel, dat de vertegenwoordiging ook der minderheden zooveel mogelijk waarborgt, afschaffing der Eerste Kamer, uitgebreide maatregelen van sociale wetgeving, waaronder bestrijding van werkloosheid en instelling van arbeidsbeurzen door de overheid en beperking der armenzorg door de verplichte

---

1) D'Aulnis de Bourouill, Levensbericht van N. G. Pierson (in Jaarboek van de Koninklijke Acad. van Wetenschappen, 1911), blz. 36.
2) Georges van den Bossche, Les Partis Politiques en Hollande (in het Magasin Littéraire, overdruk: Gand, Imprimerie A. Siffer, 1897), p. 35—36.
3) Oosterbaan, t. a. p., blz. 37.

verzekering tegen de gevolgen van ziekte, invaliditeit, ouderdom, werkloosheid; leerplicht, exploitatie van overheidswege van ondernemingen, die een monopolistisch karakter dragen, afschaffing van de dienstvervanging en beperking der uitgaven voor leger en vloot tot het volstrekt onvermijdelijke, gelijkstelling der burgerlijke rechten van de ongehuwde vrouw met die van den man. Men ziet, hoe dicht de Bond in de praktijk bij de S. D. A. P. staat, al is zijn punt van uitgang en einddoel een ander. In zijn verkiezingsprogram voor 1897 [1]) sprak de Bond als zijn oordeel uit, dat de nieuwe kieswet zoodanig strijdt tegen de democratische beginselen, dat, zoolang grondwetsherziening niet te verkrijgen is, een uitbreiding van het kiesrecht tot de uiterste grens der grondwet een der voornaamste eischen blijft: een tamelijk elastische formule, maar die duidelijk maakte, dat de Bond zich bij Van Houten's wet geen oogenblik wenschte neer te leggen. De sociale wenschen werden verder ook in dit program uitvoerig ontvouwd.

Als de socialisten en de liberalen ondergingen ook de anti-revolutionnairen den invloed van den kiesrechtstrijd. We hadden reeds gelegenheid op het groote verschil in zienswijze van Kuyper en Beelaerts van Blokland [2]) te wijzen. Het verschil doordrong de heele partij en het was ten slotte De Savornin Lohman, die als hoofd van de tegen Kuyper gerichte strooming optrad. „Ik voor mij", schreef de eerste reeds in 1892, „hecht daarom veel meer waarde aan Kamers van arbeid dan aan huismanskiesrecht, omdat eerst door de werkzaamheid dier kamers de Regeering zich in staat zal zien gesteld iets te verrichten, dat waarlijk aan werkman en patroon — elkaars vriend en vijand tevens — ten goede komt" [3]). Bij de behandeling der kieswet had hij, evengoed als Beelaerts, maar in minder scherpen vorm, tegen Kuyper's beschouwingen gepolemiseerd. De door Kuyper verkondigde stellingen aangaande de splitsing van het volk in twee souvereine deelen, zei hij o.a., vind ik „noch in de Heilige Schrift, noch in de geschiedenis, noch in de grondwet, noch in de leer van sprekers onvergetelijken leermeester Groen van Prinsterer, noch in het program van de partij waartoe ik behoor.... Het is een stelsel, dat onvermijdelijk moet leiden, gelijk de geschiedenis heeft geleerd, tot ondermijning zoo niet van elk gezag, dan zeker, natuurlijk tegen de bedoeling van den spreker, van het monarchaal gezag. Ik voor mij ben het nog altijd eens met Groen van Prinsterer die gezegd heeft: „de Koning is de beschermheer desnoods tegen de meerderheid, tegen eene tijdelijke opinie: beschermheer van de rechten en vrijheden des volks".

Diep verschil van inzicht! Het moest te scherper worden door de personen, die tegenover elkander stonden, in het bizonder door die van Kuyper. Hij was meer en meer geworden de leidor, toegerust met buitengewone eigenschappen, die van de krachtige organisatie zijner partij prachtig gebruik wist te maken met zijn „omvangrijke kennis, schier bovenmenschelijke werkkracht, eigenaardige welsprekendheid, een gave van schrijven en een talent van stellen, die onovertrefbaar mogen heeten". En van hem waren haast alle anti-revolutionnaire Kamerleden afhankelijk: „hun zetel wankelt, zoo de Standaard hen loslaat" [4]). Terwijl de Standaard zelf zijn persoonlijk eigendom was en zich volkomen onafhankelijk tegenover alle partijbesluiten gedroeg [5])!

Het persoonlijk element was dientengevolge in den boezem der anti-

1) T. a. p., blz. 42.
2) Hiervóór, blz. 75.
3) In: Partij of beginsel ('s Gravenhage, C. Blommendaal, 1892).
4) Aldus de schrijver eener anoniem uitgegeven brochure: de Partijen in Nederland. Politieke beschouwing (Amsterdam, Johannes Muller, 1894).
5) Van Koetsveld, t. a. p., blz. 523.

revolutionnaire partij sterker dan in eenige andere. Kuyper's overwicht hing in sterke mate samen met de kerk, waartoe hij behoorde. De anti-revolutionnaire partij was sedert de doleantie van 1886 haast uitsluitend een partij van gereformeerden geworden en in en door de kringen van dezen, die zich in de jaarlijksche deputaten-vergadering uitten, was Kuyper's invloed te hechter. Dit is wel het merkwaardigste onderscheid met Groen's tijd, toen de partij in politiek opzicht veel meer op algemeen Christelijk standpunt dan op dat eener bepaalde kerk, eener bepaalde confessie, in dit geval de Calvinistische, stond. Het maakte, dat de partij in veel sterkere mate een kerkelijk karakter kreeg. En hoe licht geraakt de broeders waren, bleek uit den aanval, die op de algemeene vergadering der Vereeniging voor Hooger Onderwijs op gereformeerden grondslag in 1895 gericht werd tegen De Savornin Lohman als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, waar zijn onderwijs in het staatsrecht tot bezwaren aanleiding gaf. De aanval, op Seinpost, waar de vergadering plaats had, ondernomen, was van dien aard, dat Lohman zich genoodzaakt zag als hoogleeraar zijn ontslag te nemen. Het was een hoogst pijnlijk geval, dat aan ieder, die in waarlijk vrije wetenschappelijke studie belangstelt, te denken moest geven over de enge opvattingen, die hier aanhang vonden, en dat de verhouding tusschen den aftredenden hoogleeraar en Kuyper, wiens colleges zich meermalen ook op staatsrechtelijk gebied bewogen, groote afbreuk deed [1]).

Toch is de scheiding in de partij meer door Kuyper dan door Lohman geprovoceerd. Na den strijd over de kieswet-Tak bewerkte hij de vorming eener afzonderlijke Tweede Kamerclub van anti-revolutionnairen, die voorstanders der wetsvoordracht waren geweest en waaruit de tegenstanders hiervan werden geweerd. Als „een worsteling tusschen het conservatisme van alle gading eenerzijds en anderzijds tusschen het volk achter de kiezers" was de kiesrechtstijd reeds op de deputaten-vergadering van 1894 gebrandmerkt en aanhoudend moesten de conservatieven, de „mannen met twee titels", de „mannen met twee namen" zich schimpscheuten laten welgevallen [2]).

Groot geduld toonden zij. Men stond dan toch ook op denzelfden grondslag. Waarom uiteen? Het duurde tot November 1896, voordat zich een commissie van Advies van 18 (later 25) leden constitueerde, die haar doel bekend maakte in een circulaire, waarin zij, „allen instemmend met het program van beginselen der anti-revolutionnaire partij", te kennen gaven, dat, „ter verdediging van de in dat program neergelegde beginselen, eenparige samenwerking noodig is van alle anti-revolutionnairen in den lande", dat echter de hiertoe noodige bespreking in de laatste jaren „bemoeilijkt en schier onmogelijk" geworden is, „dat dientengevolge vele anti-revolutionnairen in de tegenwoordige leiding der partij geen voldoenden waarborg vinden, dat de in voormeld program neergelegde beginselen behoorlijk zullen worden gehandhaafd en toegepast", en dat zij daarom de commissie gevormd hadden, ten einde die anti-revolutionnairen, welke met hen bovenstaand oordeel onderschrijven, wanneer zij met het oog op de aanstaande verkiezingen zulks verlangen, te dienen van raad". Uit het midden der 25 onderteekenaars werd een commissie van uitvoering gekozen, die, ook in overleg met de geestverwante leden der Staten-Generaal — die de circulaire niet geteekend hadden —, aan het werk, dat te doen was, leiding zouden geven [3]).

1) Zie over de zaak v. n. Lohman's brochure: De aanval op Seinpost (Utrecht, Kemink & Zoon, 1895).
2) Van Koetsveld, t. a. p., blz. 522—523.
3) T. a. p., blz. 483 vlg. — Ook Oosterbaan, t. a. p., blz. 16.

Dit is het begin der Vrij-anti-revolutionnaire partij [1]). Maar met schroom trad zij op. Men hoopte nog altijd, dat geheele scheiding onnoodig zou blijken. Eerst in 1898 werd zij definitief gevormd. Toen werd Lohman haar leider. Wij komen later op hare stichting terug, maar merken nu reeds op, dat de grondtoon in haar midden was: een los partijverband, geen almachtig leider. Het is de toon, die men zoo duidelijk hoort in een brief van J. A. Wormser, den bekenden Amsterdamschen uitgever [2]), waarin hij aan een Amsterdamsch collega-raadslid schrijft: „Het is echter, naar mijn wel doordachte en jarenoude overtuiging, schadelijk voor de belangen eener gemeente, wanneer geestverwanten in den Raad zich aaneensluiten tot een partij, welke, met voorbijgaan van hun collega's, alle zaken bespreken, de te volgen gedragslijn vaststellen en het zelfs daarheen leiden dat de stemmen vooraf bepaald worden. Verreweg de meeste onderwerpen van beraadslaging in den Raad vallen buiten beginselkwestiën". Daarom kon hij geen lid der anti-revolutionnaire raadsclub blijven.

Het woord „vrij" in de benaming der partij is met deze verklaring goed te verstaan. Het beteekent een verzet tegen het partijwezen, zooals dit zich ontwikkelde.

Nog had zich vóór de verkiezingen van 1897 een andere partij reeds geheel geconstitueerd, die zeer dicht bij de vrij-anti-revolutionnairen stond. Het is de Christelijk-historische Kiezersbond, voortzetting van den Nationalen Bond [3]) in anderen vorm. Deze bond zocht en vond zijn voornaamsten aanhang in de Nederlandsche Hervormde Kerk en weerde zich scherp tegen de Katholieken [4]). Dr. Bronsveld en Dr. J. Th. de Visser kan men als zijne voornaamste leiders beschouwen. Wat de anti-revolutionnairen den meesten aanstoot geven moest, was het eerste artikel der beginselverklaring [5]):

„Ofschoon wij van God geen stelsel van staatkunde ontvangen hebben en evenmin eene oplossing van vraagstukken, die een speciaal onderzoek vereischen, zoo erkennen wij toch, dat in het Evangelie van Jezus Christus beginselen liggen opgesloten, die behooren geëerbiedigd te worden op elk levensgebied, dus ook waar sprake is van de verhouding tusschen overheid en onderdanen, tusschen moederland en koloniën, tusschen patroons en werklieden. Op dien grond erkennen wij onze Overheid als eene macht van God over ons gesteld, en dulden wij geen verkorting van gewetensvrijheid".

Harerzijds kwam de anti-revolutionaire partij te voorschijn met een program [6]), vastgesteld 12 April 1897, waarin zij zeer den nadruk legde op sociale hervormingen, die aangebracht moesten worden, terwijl zij de nadere kiesrechthervorming buiten beschouwing liet. Zij sprak verder o. a. van de verhooging der rijksuitkeering aan gemeentebesturen en schoolbesturen voor het lager onderwijs, uitbreiding en wijziging van het tarief van invoerrechten of bewerkte artikelen, bezuiniging op het beheer in zake de defensie. Van samenwerking met de Katholieken was in het program zelf geen sprake, of het moest zijn in het laatste artikel: „dat bij herstemming in den regel diegene der beide candidaten zal zijn te steunen, die ons program van actie het meest in het gevlei komt". In werkelijkheid werd de samenwerking

1) Zie over haar ontstaan v. n. het artikel van Lohman: de Vrij-anti-revolutionnairen (in „Ons Tijdschrift", XI); overdruk (Rotterdam, D. A. Daamen, 1898). Ook Lohman's bijdrage in Van Koetsveld's boek, waaraan ik boven een en ander ontleende.

2) Zie zijn Levensbericht in Hand. en Med. Lett. 1916—1917, blz. 45.

3) Hiervóór, blz. 28.

4) Een keurcollectie van anti-katholieke uitingen in: P. N. Koolen Pz., De Katholieken en de Christelijk-Historischen (1898).

5) Oosterbaan, t. a. p., blz. 18.

6) Oosterbaan, t. a. p., blz. 12.

innig genoeg: de wonden van Mackay's tijd bleken grootendeels geheeld. Eigenlijk liet het program ook ruimte voor samenwerking met de vrij-anti-revolutionnairen, die ook de Katholieken zich bereid toonden te steunen [1]). Maar het onderlinge wantrouwen was toch nog te groot, om hiervan veel vruchtbaars te verwachten.

Alleen de Katholieke partij was onverdeeld gebleven. De geschillen in haar midden bleven bemanteld. De neiging tot sociale wetgeving had onder de Katholieken groote vorderingen gemaakt, sedert paus Leo XIII in zijn encycliek Rerum Novarum van 7 Mei 1891 de wenschelijkheid hiervan op ondubbelzinnige wijze had erkend en Schaepman haar in een geestdriftige brochure in Nederland had bekend gemaakt [2]). Het aantal Katholieke vakvereenigingen breidde zich van nu af sterk uit. In 1893 had, ter gelegenheid van de herdenking van het vijfjarig bestaan van den Roomsch-Katholieken Volksbond, een congres van Katholieke vakvereenigingen te Rotterdam plaats. En in het program van de Katholieke leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, dat 20 October 1896 vastgesteld werd, namen de „sociale vragen" een breede plaats in [3]):

„Voor de Katholieke leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal is de Encycliek Rerum Novarum op dit stuk de grondwet.

„Met haar verwerpen zij het Socialisme als waanzinnig, onrechtvaardig en leidende tot vernietiging van alle recht, alle vrijheid en alle orde. De sociale vragen zijn in de eerste plaats zedelijke vragen en alleen in den geest van het Christendom kunnen zij tot eene goede oplossing worden gebracht.

„Godsdienst, huisgezin en eigendom zijn de van God gewilde grondslagen der maatschappij. Voornamelijk in den nood dezer tijden moet de Staat zijn macht op dit gebied doen gelden, altijd met eerbiediging van de natuurlijke rechten van persoon en huisgezin".

Volgen een aantal desiderata als zedelijke en stoffelijke verheffing van den ambachtsstand, voornamelijk met betrekking tot de leerlingen, verzekering tegen ziekte, ongevallen, invaliditeit en ouderdom. Ten opzichte van het onderwijs zegt dit program ronduit: „er behoort naar gestreefd te worden de bizondere school regel te doen zijn". In zake het leger moet vermindering van financieele en persoonlijke lasten „richtsnoer en doel" blijven. In de belasting-paragraaf wordt verdere uitbreiding of verhooging van 's Rijks directe belastingen afgewezen en versterking van 's Rijks middelen, zoo die noodig is, gezocht door indirecte heffingen. Landbouw en nijverheid behoorden door maatregelen van overheidswege gesteund te worden; bescherming er van door herziening van het tarief van invoerrechten werd noodig geacht.

Dit Katholieke program staat, wat de practische eischen betreft, inderdaad het dichtst bij dat der anti-revolutionnairen. Van Katholieke zijde, v.n. door Schaepman, werd de onderlinge samenwerking dan ook sterk aanbevolen en in een in Mei 1897 te Utrecht gehouden vergadering der Katholieke partij formeel aanvaard, onder het uitdrukkelijk voorbehoud, dat de samenwerking zou ophouden, zoodra de anti-revolutionnairen mochten trachten persoonlijken dienstplicht in te voeren [4]). Deze voorwaarde werd door de vrij-anti-revolutionnairen geweigerd.

Wij kunnen nu de heele linie overzien: S. D. A. P. en Radicale Bond traden elk voor zich zelf op, de twee fracties liberalen in los verband, de

1) Van den Bossche, t. a. p., p. 38.

2) Rerum Novarum (Utrecht, 1891).

3) Oosterbaan, t. a. p., blz. 23.

4) Van den Bossche, t. a. p., p. 34.

anti-revolutionnairen en Katholieken opnieuw in verbond, de vrij-anti-revolutionnairen — in de verkiezingsdagen meest rechts-anti-revolutionnairen genoemd en nog niet overal heel duidelijk van de anti-revolutionnairen onderscheiden — en de Christelijk-historischen weer elk voor zich.

De verkiezingsdag was 15 Juni. De afloop was voor de liberalen zeer bedenkelijk: van de 50 direct gekozenen waren 22 Katholiek en 13 anti-revolutionnair. Maar de herstemmingen op 25 Juni maakten den uitslag voor de liberalen nog vrij gunstig. Gekozen werden 49 liberalen, waarvan de meerderheid (35) progressistisch, 4 radicalen, 2 socialisten, 1 Christelijk-historische, 5 vrij-anti-revolutionnairen, 17 anti-revolutionnairen, 22 Katholieken [1]). Toen ten gevolge van het optreden van Pierson en Cremer als minister twee nieuwe verkiezingen noodig waren, ging Enschedé aan de socialisten verloren en Amsterdam VI werd vrij-liberaal. Daardoor werden de definitieve cijfers voor de liberalen 48, waarvoor 33 progressistisch en voor de socialisten 3.

De uitslag der verkiezingen bevestigde het ministerie in zijn voornemen, om af te treden. De Regentes droeg de samenstelling van het nieuwe ministerie op aan Pierson, aan een der progressistische liberalen dus, maar niet een der militantste. Goeman Borgesius voor binnenlandsche, De Beaufort (het lid van de Tweede Kamer voor Amsterdam) voor buitenlandsche zaken, de formeerder zelf voor financiën, Cort van der Linden voor justitie, Cremer voor koloniën, Eland voor oorlog, Jansen opnieuw voor marine, Lely voor waterstaat — werden de titularissen er van, zooals het ten slotte definitief werd samengesteld (benoeming der ministers behalve Eland, die 31 Juli benoemd werd, op 27 Juli). Het komt wenschelijk voor de werkzaamheid van dit ministerie-Pierson, al viel een deel er van nog onder het Regentschap, te behandelen in het volgende gedeelte [2]): het valt dan beter in zijn geheel te overzien.

---

1) De uitslag in de districten, waar een na-verkiezing plaats had — Troelstra was in 3 districten en Tak in 2 gekozen — is hier reeds medegerekend. Tijdens, vroeger radicaal, wordt van 1897 af als U. L. opgegeven.

2) Hiervan § 2 en § 3.

§ 8. De Buitenlandsche Betrekkingen.
1888—1898.

Er zal beter dan hier het geval is later gelegenheid zijn over Nederland's buitenlandsche positie in algemeen politiek opzicht iets te zeggen. Hier wordt alleen een samenvatting bedoeld der voornaamste gebeurtenissen, voorgevallen in de geregelde betrekkingen met de buitenlandsche mogendheden.

Te spreken van een nieuw tijdvak hierin, dat na 1887 zou zijn aangebroken, lijkt zeer overbodig, al had de grondwetsherziening den invloed der Staten-Generaal op het buitenlandsch beleid lichtelijk versterkt: immers verdragen, welke geldelijke verplichtingen aan het Rijk opleggen, moesten nu aan hun oordeel onderworpen worden en in alle gevallen, waarin de goedkeuring der volksvertegenwoordiging gevorderd wordt, moest niet slechts de bepaling zelf, waarom de goedkeuring gevorderd werd, maar het geheele verdrag aan deze goedkeuring onderworpen worden [1]). Sporen van wezenlijken invloed der Staten-Generaal zijn na 1887 kwalijk aan te wijzen, evenmin als daarvóór, op enkele uitzonderingen na, tijdens het bestaan van het koninkrijk het geval was geweest.

In belangrijkheid staan in deze periode de conferentiën voor internationaal privaatrecht bovenaan. Zij zijn een zeer opmerkelijke uiting van de bij de uitbreiding van de onderlinge vreedzame betrekkingen der volkeren, die door de reusachtig snelle uitbreiding van het verkeer ten gevolge van de kolossale vordering der techniek in de tweede helft der 19e eeuw plaats had, blijkende behoefte aan meerdere regeling der rechtsverhoudingen. Legio waren de moeilijkheden, die zich voordeden, wanneer kwesties tusschen twee particulieren van verschillende nationaliteit ontstonden. Het was hoognoodig hierin voorziening te treffen en het blijft een groote eer voor Nederland in deze aangelegenheid een gelukkig initiatief te hebben genomen.

De man, wien naar aller getuigenis hier de eerepalm toekomt, is Mr. T. M. C. Asser (1838-1913) [2]), Amsterdamsch advocaat en hoogleeraar, adviseur van het ministerie van buitenlandsche zaken, vertegenwoordiger der Nederlandsche regeering op tal van congressen en in 1893, in verband met de toen beginnende conferentiën, benoemd tot lid van den Raad van State. Asser's werkzaamheid naar behooren te huldigen, blijft een lateren tijd, die over de noodige archiefstukken zal beschikken, voorbehouden. Een man van wereldreputatie, doorkneed in alles, wat zaken van internationaal recht aangaat, en onwillekeurig komt de vergelijking met Grotius op: maar in veelzijdigheid staat Asser bij dezen achter (zooals de meeste

---

1) Artikel 59.

2) Zie zijn Levensbericht door Mr. W. H. de Beaufort in Levensberichten Mij. van Ned. Lett. 1913—1914, blz. 136 vlg.; en dat door prof. mr. C. van Vollenhoven in Jaarboek van de Kon. Acad. van Wetenschappen 1914, blz. 17 vlg.

19e eeuwers dit doen bij de 17e eeuwers, wier speciaal studie-terrein immers ook zooveel beperkter was); ook heeft Asser niet in zulke groote lijnen als Hugo de Groot dit deed in zijn boek over Oorlog en Vrede, een schema van internationaal recht ontvouwd, al is zijn schets van het Internationaal Privaatrecht, evenals zijn schets van het Nederlandsche Handelsrecht, beroemd geworden. Hij was bovenal een man van uiterst practischen zin, meer dan van theoretische beschouwingen. Hij hield de grenzen van het bereikbare streng in het oog. Het is, schreef hij in de inleiding tot zijn proefschrift [1]), ,,vooral in het verkeer der staten noodig, steeds de harmonie des intérêts in het oog te houden. Moge ook te dien aanzien de overtuiging gevestigd worden dat door het staatsbelang nimmer het aanwakkeren van nationale antipathieën kan worden geëischt, maar dat het bevorderen van eenstemmigheid tusschen alle leden der groote vereeniging ieders streven moet zijn. Men houde ons niet voor utopisten. Wij weten dat de wereld nog niet tot dien toestand gekomen is waarin een eeuwige vrede tot de mogelijkheden behoort. De canons rayés kunnen getuigen dat het menschelijk vernuft zich nog niet uitsluitend tot het gebied van de werken van den vrede bepaalt".

Juist deze reëele kijk op de dingen, die Asser er voor behoed heeft utopist in de beschouwing van internationale verhoudingen te worden, wat juist op dit gebied zoo dubbel en dwars gevaarlijk is, verklaart voor een groot deel zijn succes. Hij ijverde niet, zegt een zijner biografen [2]), voor eenvormigheid van recht, voor de invoering van een wereldwetboek, maar hier, evenals bij het vraagstuk van den oorlog, zag hij met een onbeneveld oog de verschijnselen in zijn omgeving aan. Hij erkende volkomen, dat er rechtsbepalingen en rechtsinstellingen bestaan, die zóó nauw verband houden met het nationaal karakter, dat overneming daarvan door andere staten ondenkbaar zou wezen. Door te streven naar het bereikbare heeft hij verkregen, wat op dit moeilijke terrein bereikt kon worden, daarbij ook te zijner tijd wat toegevende, zoo dit noodig scheen.

Nadat door de Italiaansche Regeering ondernomen pogingen, om een internationale conferentie voor regeling van het privaatrecht te doen bijeenkomen, mislukt waren [3]), slaagde een nieuwe poging, door Nederland in het werk gesteld tijdens Van Tienhoven als minister van buitenlandsche zaken. Deze, die Asser uit de Amsterdamsche omgeving goed kende, werkte gaarne het initiatief van den laatsten, die de zaak, ook door middel van het in 1873 gestichte Instituut voor internationaal Recht, reeds langen tijd voorbereid had, in de hand [4]). In 1892 bood de Nederlandsche Regeering aan de andere Europeesche mogendheden een nota aan, waarin de wenschelijkheid der codificatie van het internationaal privaatrecht, althans van een aantal onderwerpen hieruit, werd betoogd; de mogendheden werden uitgenoodigd zich door afgevaardigden te doen vertegenwoordigen op een te 's Gravenhage in 1893 te houden diplomatieke conferentie tot voorbereiding der in de nota aanbevolen regeling [5]). Daarmede was de eerste officieele stap gedaan.

12 September 1893 werd de eerste conferentie — in de Trèveszaal op het

---

1) Geciteerd bij mr. W. H. de Beaufort, t. a. p., blz. 140.
2) T. a. p., blz. 141.
3) Asser, in Verslagen en Mededeelingen der Kon. Acad. van Wetensch., 1897, blz. 173 vlg.
4) Van Hamel in zijn Levensbericht van Van Tienhoven, t. a. p., blz. 363.
5) Asser, De Betrekkingen met het Buitenland (in: Een Halve Eeuw 1848—1898. Historisch Gedenkboek, uitg. door het Nieuws van den Dag — Amst., J. L. Beyers en J. Funke, 1898), I, blz. 112. Aan dit opstel, dat om den persoon van den schrijver te hoogere waarde heeft, is voor de volgende bladzijden veel ontleend.

Binnenhof — geopend, waarbij vertegenwoordigd waren Duitschland, België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Zwitserland, Spanje, Portugal, Oostenrijk-Hongarije, Denemarken, Roemenië en Rusland. Een zeer voldoende opkomst bij deze eerste bijeenkomst, al zal men Engeland noode gemist hebben [1]). In het slotprotocol der eerste conferentie van 27 September 1893 werd overeenstemming geconstateerd betreffende hoogst belangrijke onderwerpen als huwelijksrecht, erfrecht en procesrecht. Een tweede conferentie, waarop ook Zweden en Noorwegen (toen nog onder één Koning vereenigd) vertegenwoordigd waren, kwam 25 Juni 1894 samen. De onderwerpen der eerstgenoemde conferentie werden gewijzigd en aangevuld en nog twee andere, n.l. over voogdij en faillissement, er aan toegevoegd: samen vormden zij den inhoud van het slotprotocol van 13 Juli 1894. Tien der vertegenwoordigde staten onderteekenden daarna 14 November 1896 een overeenkomst, die een algemeene regeling van eenige onderwerpen van het procesrecht bevatte; zij werd 22 Mei 1897 eenigszins gewijzigd en aangevuld. Achtereenvolgens traden alle staten op het vasteland van Europa, die aan de conferentie hadden deelgenomen, tot deze overeenkomst toe. Hiermede waren de groote moeilijkheden, die zich èn tijdens èn na de conferentiën — om de bekrachtiging der onderscheiden regeeringen te verkrijgen en hare bedenkingen uit den weg te ruimen — voordeden, overwonnen en men mag gerust zeggen, dat Asser het leeuwendeel van de hiervoor vereischte werkzaamheid heeft verricht. En het vooruitzicht was geopend op verdere regelingen, nu het eerste schaap over den dam was: in 1897 werd een bestendige Nederlandsche commissie met Asser als president ter uitwerking van verdere voorstellen geschapen. Wij komen hierop later terug.

De beteekenis der tot stand gebrachte regelingen in bizonderheden aan te geven, ligt buiten ons bestek [2]). De gedachte komt vanzelf op, dat, nu de internationale diplomatie in 1893 eenmaal den weg naar Den Haag gevonden had, dit ook op de beslissing van een paar jaar later, om de zgn. vredesconferentiën in ons land te doen bijeenkomen, niet zonder invloed zal geweest zijn: inderdaad is dit zoo [3]) en daarom moet de beteekenis van Asser's en Van Tienhoven's daad te hooger aangeslagen worden.

Onder de belangrijke internationale regelingen van anderen aard, waarin Nederland in deze jaren deelnam — hier niet als leidende mogendheid —, stonden die betreffende den status van het kanaal van Suez en die betreffende het Kongo-gebied op den voorgrond. De eerste was ontworpen op een conferentie te Parijs, die in 1885 bijeenkwam als uitvloeisel van een conferentie van Londen, bijgewoond door de groote mogendheden en de Porte, waar de financieele toestand van Egypte was geregeld. Nederland behoorde niet tot de mogendheden, uitgenoodigd om hier te verschijnen. Het wist echter, zich beroepende op het belangrijke aandeel der Nederlandsche handelsvloot in de scheepvaart door het kanaal [4]), zijne aanspraken op zitting in de conferentie te doen gelden en had, evenals Spanje, de voldoening zijn wensch vervuld te zien: het was de invloed van den toenmaligen Italiaanschen minister van buitenlandsche zaken, Mancini, aan wien Nederland dezen

---

1) Niet uitgenoodigd waren Turkije, Bulgarije, Griekenland en Servië.
2) De protocollen en overeenkomsten bij E. G. Lagemans, Recueil des traités et conventions conclus par le royaume des Pays-Bas — XII (La Haye, Belinfante frères, 1895), p. 58, 127, XIII (alsv., 1897), p. 223, 292.
3) Zie § 2 van het volgende gedeelte.
4) Nederland was in 1884 de derde Staat, zoowel wat de gezamenlijke tonnemaat der schepen als het aantal hiervan betrof.

gunstigen uitslag vooral dankte [1]). Ook hier was Asser een der Nederlandsche vertegenwoordigers.

Het duurde tot 1888, voordat het Suez-kanaal-tractaat te Constantinopel geteekend kon worden [2]). Het diende bepaaldelijk tot garantie van de vrije vaart door het kanaal, waarbij de meeste mogendheden een eminent belang hadden. Het kanaal werd niet onzijdig verklaard. De regeling strekte er integendeel juist toe, om in oorlogstijd aan de Europeesche mogendheden het recht te verzekeren hare oorlogsschepen door het kanaal naar de Indische wateren te doen stevenen [3]). Zij verbood het kanaal aan blokkade te onderwerpen; krijgsverrichtingen, ten doel hebbende de vrije vaart er door te belemmeren, mochten noch in het kanaal noch in zijne toegangshavens noch binnen een afstand van drie zeemijlen van die havens plaats grijpen, zelfs indien de Porte mede oorlogvoerende partij was. Veel moeite had het gekost de wijze van samenstelling der internationale commissie, die de handhaving der bepalingen van het tractaat op zich zou moeten nemen, te regelen. Nederland en Spanje drongen er op aan, om, in afwijking van den eersten opzet, ook in deze commissie vertegenwoordigd te worden. De moeilijkheden werden ten slotte opgelost door in het artikel van het tractaat, dat over de commissie handelde, de vermelding der staten, waaruit zij zou bestaan, achterwege te laten. Later werd besloten het toezicht op te dragen aan de vertegenwoordigers der mogendheden in Egypte, in plaats van aan een bizondere commissie, hieronder begrepen die van alle mogendheden, die het tractaat geteekend hadden, dus ook Nederland en Spanje. Echter behooren zij niet onder de staten, belast met het nemen van maatregelen, die noodig mochten blijken, om de uitvoering van het verdrag te verzekeren; hiertoe werd in de eerste plaats de Khedive van Egypte aangewezen; schoten zijne krachten te kort, dan moest hij een beroep doen op de Porte, die zoo noodig in overleg had te treden met de mogendheden, die de Londensche overeenkomst van 1885 onderteekend hadden. De beschermende positie, die Engeland in Egypte innam (sedert 1882), heeft de uitvoering van het tractaat illusoir gemaakt, zoodra het in de groote wereldbotsing, die wij beleven, tot een practische toepassing moest komen. Bij vorige kleinere oorlogen en in vredestijd heeft het behoorlijk gewerkt.

De Congo-regeling dateerde reeds van 1885. Toen was op een conferentie te Berlijn de Congo-akte geteekend. Wij moeten haar hier ter sprake brengen, omdat zij in 1890 een belangrijke wijziging onderging. In 1885 was het beginsel der vrije scheepvaart, voor de door meer dan één land stroomende rivieren bij de slot-akte van het Weenercongres van 1815 voor Europa aanvaard, ook toegepast op de beide Afrikaansche rivieren Congo en Niger; alleen rechten ter vergoeding van kosten, in het belang der scheepvaart gemaakt, zouden geheven mogen worden. Het beginsel van vrij verkeer was bovendien gewaarborgd op de wegen en spoorwegen en in de kanalen, die zouden kunnen worden aangelegd of gegraven, om te voorzien in de onbevaarbaarheid of in gebreken van het vaarwater in enkele gedeelten van den Congo. Nederland, dat bij handelsvrijheid overal het best gebaat is, had de wenschelijkheid dezer laatste regeling zelf betoogd naar de getuigenis van Asser [4]), die ook op het congres te Berlijn ons land vertegenwoordigde. Maar deze gulden toestand zou niet lang aanhouden. De onder de souverei-

1) Asser, t. a. p., blz. 106.
2) Lagemans, t. a. p., X (1892), p. 89. Het is van 29 Oct. 1888.
3) „Le Canal — sera toujours libre et ouvert, en temps de guerre comme en temps de paix, à tout navire de commerce ou de guerre, sans distinction de pavillon" (art. 1).
4) T. a. p., blz. 106.

niteit van Leopold II, koning van België, gestelde Congo-staat (gesticht in 1885) verkeerde van meet af in moeilijke geldelijke omstandigheden. Dit bracht den souverein weldra tot een voorstel aan de mogendheden, die de Congo-akte mede onderteekend hadden, om het verbod van het heffen van invoerrechten af te schaffen. Hiertegen verzette Nederland zich zoo lang mogelijk. Het kon echter niet verhinderen, dat bij de verklaring van Brussel van 2 Juli 1890 — gevoegd bij de „acte général" der conferentie, in Brussel in genoemd jaar gehouden, die uitvoerige bepalingen behelsde betreffende het bestrijden van den slavenhandel in de binnenlanden van Afrika — de heffing van een invoerrecht van 10 %, berekend naar de waarde der goederen, veroorloofd werd voor de mogendheden, die bezittingen hadden of protectoraten uitoefenden in het „bassin conventionnel du Congo" [1]).

Beter gelukte het de verkeersvrijheid op den Rijn te handhaven. De zittingen der Centrale Rijnvaart-commissie, waarin alweêr Asser Nederland vertegenwoordigde, hadden geregeld onder goede verstandhouding tusschen de commissarissen der Duitsche oeverstaten [2]) en die van Nederland plaats. Een aantal kwesties, o. a. over de havengelden te Rotterdam, werden minnelijk geschikt, in een aantal processen werd recht gedaan, een aantal verordeningen op de Rijn-scheepvaart werden tot stand gebracht. Hier behoeven wij alleen melding te maken van de nieuwe politie-verordening voor de scheepvaart en de vlotvaart op den Rijn, in de buitengewone vergadering der Centrale Commissie van 29 Mei 1897 vastgesteld [3]). In het algemeen levert de geschiedenis dezer Commissie in dezen tijd het bewijs, dat groote neiging tot wederzijdsche tegemoetkoming aan Duitsche en Nederlandsche zijde bestond.

Enkele internationale regelingen van minder algemeenen aard — hoewel elk op zich zelf van het hoogste belang —, waarin Nederland gemoeid werd, waren die betreffende het internationale goederenvervoer op de spoorwegen, tusschen Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Oostenrijk-Hongarije, Duitschland, Italië en Rusland te Bern in October 1890 gesloten [4]), uitvloeisel van drie in genoemde stad gehouden conferentiën (in 1878, 1881 en 1886); die tot vaststelling van de tarieven der algemeene Telegraaf-Unie (opgericht in 1875) van 21 Juni 1890 te Parijs [5]); die tot bescherming van den industrieelen eigendom van 15 April 1891 te Madrid [6]) (wijziging en aanvulling van die van 12 Maart 1883, te Parijs vastgesteld); die tot het nemen van maatregelen in Europa tegen de cholera van 15 April 1893 te Dresden [7]); die betreffende de pelgrimstochten naar de heilige plaatsen in Arabië van 3 April 1894 te Parijs [8]); die tot beteugeling van de pestziekte en tot het instellen van een sanitair toezicht hiertoe in de Roode Zee en de Perzische Golf in de conventie van 19 Maart 1897 te Venetië [9]).

De verhouding tot elk der mogendheden in het bizonder bleef — om een bekend woord uit de jaarlijksche Troonrede te citeeren — van vriendschappelijken aard. Die tot één mogendheid, waarmede in voorgaande jaren wat gekibbeld was, onderging een verbetering. Wij bedoelen Venezuela. De diplo-

1) Lagemans, t. a. p., XI, p. 267; de acte général: ald., X, p. 235.
2) Elzas-Lotharingen vervangt hierbij sedert 1871 Frankrijk.
3) Lagemans, t. a. p., XIII, p. 300.
4) T. a. p., X, p. 280.
5) T. a. p., X, p. 132.
6) T. a. p., XI, p. 14.
7) T. a. p., p. 250.
8) T. a. p., XII, p. 86.
9) T. a. p., XIII, p. 292.

matieke betrekkingen met dit land waren sedert 1875 afgebroken. De herhaalde burgeroorlogen en onlusten in Venezuela hadden tot menigvuldige klachten geleid omtrent met de neutraliteit strijdige handelingen van ingezetenen van Curaçao; de Venezuelaansche regeering was, om het naar hare meening niet voldoende tegemoetkomen aan deze klachten, tot voor den Nederlandschen, resp. Curaçaoschen, handel weinig vriendschappelijke maatregelen overgegaan, als het sluiten der havens van Laguaire en Caracas. De aanhouding van een Curaçaosch schip door de regeering van Venezuela had toen bij de reeds bestaande gespannen verhouding de bom doen barsten. Eerst in 1894 (protocol van 20 Augustus)[1]) werden de diplomatieke betrekkingen hersteld, nadat Venezuela een buitengewoon gedelegeerde naar Den Haag had gezonden. Beide staten verklaarden van alle wederzijdsche vorderingen af te zien: zij kwamen overeen, zooals het uitgedrukt werd, „de clore définitivement la discussion et l'examen de toutes les anciennes questions en litige". Nederland verklaarde tevens opnieuw elke met de plichten der neutraliteit strijdige handeling in zijne koloniën Curaçao, Bonaire, Aruba, St. Martin, St. Eustatius en Saba te zullen beletten met alle middelen in zijn macht en de instructiën, hiertoe strekkende, te zullen herhalen. Het papier is geduldig: de moeilijke omstandigheden bleven en zouden spoedig tot nieuwe conflicten leiden.

Van meer definitieven aard waren twee overeenkomsten met Engeland betreffende afbakening van gebied op Borneo en op Nieuw-Guinea. Zij dienden tot verdere begrenzing der wederzijdsche bezittingen in deze streken en kunnen dus beschouwd worden als aanvulling der verdragen van 1827 en 1871. De eerstgenoemde betreft Noord-Borneo[2]), waar Engeland het protectoraat verworven had over de hier onder het feitelijk gezag van Engelsche particulieren gebrachte drie staatjes (1888): „de onafhankelijke staat Noord-Borneo", Broenei en Serawak. De Engelsche vestiging hier, niet in strijd met de letter van het verdrag van 1824, waarbij Engeland had beloofd geen kantoren te zullen vestigen in den Oost-Indischen archipel ten Zuiden van Singapore, was mogelijk geworden, doordat de uitbreiding van het Nederlandsche gezag in den archipel in zeer langzaam tempo geschiedde. De bedoelde overeenkomst dateert van 20 Juni 1891[3]): zij stelde vast, dat de grens tusschen de Nederlandsche bezittingen op Borneo en die der tot het Britsch protectoraat behoorende staten op dat eiland zal aanvangen op 4° 10′ noorderbreedte op de Oostkust en omschrijft deze verder in bizonderheden.

Nieuw-Guinea, waarover de tweede overeenkomst handelt, was sedert 1885 verdeeld in drie invloedssferen, nl. die van Nederland, Engeland en Duitschland. De beide laatstgenoemde mogendheden hadden omtrent Nieuw-Guinea toen een verdrag aangegaan, maar de afbakening van het gebied ten opzichte van de streken, waarop — als onderdeel van het sultanaat Tidore — Nederland sedert het midden der 17e eeuw zekere rechten kon doen gelden, had niet plaats gevonden. Nederland had zich omtrent dit afgelegen, weinig bekende en weinig beteekenende gebied tot dusverre weinig bekommerd[4]). Het moest zich nu wel meer voor dit eiland gaan interesseeren, omdat allerlei moeilijkheden met de beide andere mogendheden tot conflicten konden leiden. Maar van harte ging het niet; de ervaringen, die

1) T. a. p., XII, p. 139.
2) Zie hierover de studie van Dr. E. B. Kielstra, in diens: de Indische archipel (Haarlem, de Erven F. Bohn, 1917), blz. 199.
3) Lagemans, t. a. p., X, p. 356.
4) Zie ook hierover een studie van dr. Kielstra, in den pas genoemden bundel, blz. 294 vlg.

Duitschland en Engeland in hun deel van het eiland, opdeden, waren niet bemoedigend en weinig in staat den lust van Nederland te vergrooten. Eerst in 1898 kwam het tot de plaatsing van een bestuursambtenaar aan de Westkust, terwijl aan de Zuidkust naar een geschikte plaats voor vestiging werd uitgezien. Drie jaren vroeger was de overeenkomst met Engeland gesloten (16 Mei 1895), waarbij de vroeger officieel aangenomen grens op de Zuidkust werd vervangen door die op het midden van de Bensbach-rivier en verder langs den Meridiaan tot zijn snijding met de Fly-rivier, vandaar langs deze tot den 141en graad O. L. en langs dezen Meridiaan tot het punt, waar de bezittingen der drie mogendheden samenkomen[1]). De scheepvaart op de Fly-rivier werd voor Engelschen en Nederlanders vrij verklaard, behalve voor het vervoer van oorlogsmateriaal.

Op de talrijke regelingen betreffende zaken van commercieelen aard met bepaalde landen kan hier niet worden ingegaan. Wij moeten volstaan met te vermelden, dat de Fransche regeering in 1892 het bestaande handelsverdrag (dateerend van 1884, maar eerst in 1885 bekrachtigd) opzegde. De rechtsgrondslag der Fransch-Nederlandsche handelsbetrekkingen berustte sedert op een briefwisseling tusschen den toenmaligen minister van buitenlandsche zaken, Van Tienhoven, en den Franschen gezant, Legrand. Frankrijk verbond zich hierbij op de Nederlandsche goederen het in Frankrijk bestaande minimumtarief toe te passen, zoolang de Fransche handel in Nederland op den voet van meest begunstigde natie wordt behandeld[2]). De zaak was een gevolg van de wijziging der Fransche handelspolitiek in protectionistischen geest na 1870, die nauw samenhing met den algemeenen economischen en staatkundigen toestand van heel Europa: als zoovele andere staten ging Frankrijk, waar voor de militaire uitgaven steeds meer geld noodig was, tot verhooging van invoerrechten over, v.n. om nieuwe bronnen van inkomsten te scheppen — een omstandigheid, die voor het aan den vrijhandel getrouw gebleven Nederland als schadepost moet worden beschouwd.

Er is één categorie van verdragen met bepaalde landen, die onze bizondere aandacht verdienen. Het zijn die, waarin een arbitrage-clausule voorkomt. De roep om scheidsrechterlijke beslissing in geschillen tusschen de staten onderling — tot vervanging van de aanwending van wapengeweld en tot vermindering van de kansen hierop — was in de 19e eeuw sterk toegenomen en Nederland is niet een der laatste staten geweest, die begonnen zijn naar dezen roep te luisteren. Het eerst vindt men de toepassing der arbitrale rechtspraak in een verdrag met Italië van 9 Januari 1884 omtrent de toelating der onderdanen van elk der beide landen tot het kosteloos procedeeren in het andere land; daarop in het handelsverdrag met Spanje van 8 Januari 1897, in het verdrag met België van 31 October 1892 omtrent het kosteloos procedeeren en in dat met Portugal van 10 Juni 1893 tot regeling der onderlinge verhouding in den archipel van Timor en Solo. In deze verdragen is de arbitrage nog beperkt tot de geschillen, die met betrekking tot den inhoud van het verdrag zullen ontstaan. Zoo b. v. in dat met België[3]):

„Dans le cas où quelque difficulté surgerait au sujet de l'interprétation de la présente Convention, les Hautes Parties Contractantes s'engagent à se soumettre à la décision d'une commission d'arbitres.

1) Lagemans, t. a. p., XII, p. 185.
2) Asser, t. a. p., blz. 112.
3) Lagemans, t. a. p., XI, p. 231.

Cette commission sera composée d'un nombre égal d'arbitres choisis par les Hautes Parties Contractantes et d'un arbitre désigné par les arbitres".

Van veel verder strekkende beteekenis is de arbitrage-clausule in twee verdragen van 1894 en 1895: het eerst met Portugal (5 Juli) tot voorloopige regeling der handelsbetrekkingen tusschen de beide landen, het tweede met den Oranje-Vrijstaat (9 April), behelzende een vriendschaps- en handelstractaat. Hier gaat het niet alleen om de beslissing in geschillen over bepalingen van het verdrag zelf, maar tevens over alle andere geschillen tusschen de contracteerende staten, welke niet hunne zelfstandigheid of hunne autonomie raken. In dat met Portugal[1]) luidt art. 7:

„Toutes questions ou tous différends sur l'interprétation ou l'exécution de la présente déclaration, et de même toute autre question qui pourrait surgir entre les deux pays, pourvu qu'elle ne touche ni à leur indépendance ni à leur autonomie, s'ils ne peuvent être réglés à l'amiable, seront soumis au jugement de deux arbitres, dont un sera nommé par chacun des deux gouvernements. En cas de différence d'opinion entre les deux arbitres, ceux-ci désigneront de commun accord un troisième qui décidera".

De vertaling hiervan geeft artikel 7 van het verdrag met den Oranje-Vrijstaat[2]):

„Alle twistvragen of alle geschillen omtrent de uitlegging of de uitvoering van de tegenwoordige overeenkomst en eveneens elke andere twistvraag, welke zich tusschen de beide landen mocht voordoen, en die nòch hunne onafhankelijkheid, nòch hunne autonomie raakt, zullen — indien zij niet in der minne beslecht kunnen worden, aan het oordeel van twee scheidslieden worden onderworpen, waarvan ieder der beide Regeeringen er één zal benoemen. Voor het geval van verschil van gevoelen tusschen de beide scheidslieden zullen deze reeds dadelijk gezamenlijk een derde aanwijzen, die alsdan zal beslissen".

Men zal een dergelijke bepaling in een geheel in het Nederlandsch geschreven tractaat, geteekend door R ö e l l als minister van buitenlandsche zaken, en Mr. A. L. H a m e l b e r g, consul-generaal van den Oranje-Vrijstaat in Nederland, met groote voldoening lezen en het alleen betreuren, dat de ontwikkeling der betrekkingen tusschen den sympathieken Boeren-staat en Nederland eenige jaren later op zoo wreede wijze werd onderbroken.

Het beginsel der arbitrale uitspraak vond in deze jaren toepassing in twee op zich zelf staande gevallen; het eene betrof een kwestie tusschen Nederland en Frankrijk, het andere tusschen Nederland en Engeland.

De eerstgenoemde aangelegenheid handelde over Guyana, waar over de Fransch-Nederlandsche grensscheiding reeds lang verschil van gevoelen bestaan had, wat meermalen tot moeilijkheden had geleid, v. n. bij het vluchten van Fransche gevangenen — Frankrijk gebruikt zijn Zuid-Amerikaansch bezit ook als strafkolonie — naar Nederlandsch gebied. In 1888 (29 November) kwamen de beide landen overeen de uitspraak over het geschil betreffende de grens tusschen Fransch Guyana en Suriname „en amont du confluent des rivières de l'Awa et du Tapanahoni qui forment ensemble le Maroni", op te dragen aan een scheidsrechter, dien zij in gemeenschappelijk overleg zouden aanwijzen[3]). Het bleek ruim een jaar later, dat de keizer van Rusland, Alexander III, aangezocht, om als scheidsrechter op te treden, bezwaar gemaakt had tegen de enge begrenzing der opdracht. Daarom

1) T. a. p., XII, p. 121.
2) T. a. p., p. 471.
3) T. a. p., X, p. 95.

kwamen de beide landen toen overeen[1]) den te benoemen scheidsrechter niet te binden aan de aanwijzing der beide in het eerste verdrag genoemde rivieren als grens, maar hem ook vrijheid te laten „de fixer éventuellement comme solution intermédiaire une autre limite sur l'étendue du territoire contesté, pour le cas où il ne parviendrait pas, après examen du différend, à fixer comme frontière une des deux rivières mentionnées dans la convention précitée". Het geval gaf aanleiding tot eenig verzet in de Tweede Kamer, waar het verdrag ter sprake kwam, omdat de goedkeuring van de Parlementen van beide landen voorbehouden was. Vooral het feit, dat Frankrijk, zich, hangende de onderhandelingen over de arbitrage, schuldig had gemaakt aan verbreking van den status quo in het betwiste gebied, was de reden hiervan. V a n H o u t e n, die deze Fransche handelwijze scherp kritiseerde, eischte, dat Frankrijk, alvorens het verdrag werd goedgekeurd, hiervoor genoegdoening zou geven en dat de status quo zou worden hersteld[2]). Nadat de minister van koloniën, toen K e u c h e n i u s, in comité-generaal eenige inlichtingen gegeven had, werd het wetsontwerp goedgekeurd, alhoewel nog 21 stemmen er zich tegen verhieven. De uitspraak van Alexander III volgde 25 Mei 1891. Zij luidde[3]):

„Nous déclarons que l'Awa doit être considéré comme fleuve limitrophe devant servir de frontière entre les deux possessions;

„En vertu de cette décision arbitrale, le territoire en litige en amont du confluent des rivières Awa et Tapanahoni doit appartenir désormais à la Hollande, sans préjudice toutesfois, des droits acquis, bona fide, par les ressortissants français dans les limites du territoire qui avait été en litige".

Deze uitspraak ten gunste van Nederland werd voornamelijk hiermede gemotiveerd, dat het Nederlandsche gouvernement, zooals door Frankrijk niet betwiste feiten aantoonden, aan het einde der 18e eeuw militaire posten op de Awa onderhield, terwijl de conventie van 28 Augustus 1817, waarbij de teruggave van Guyana aan Frankrijk door Portugal was geregeld en waarop de Fransche regeering zich beriep, nooit door Nederland was erkend en ook niet als basis tot oplossing van het geschil kon dienen, omdat Portugal geen afstand kon doen van gebied, dat aan dit land bij den vrede van Utrecht (1713), toen het een deel van Fransch Guyana had gekregen, niet uitdrukkelijk was gegeven. Bovendien werd de aardrijkskundige toestand in het geding als motief ten gunste van Nederland gewogen.

Een minder belangrijke, maar leerzame aangelegenheid leverde de „Costa Rica Packet"-arbitrage tusschen Engeland en Nederland[4]). In 1891 was een zekere C a r p e n t e r, kapitein op het Engelsche schip de „Costa Rica Packet", in de haven van Ternate gearresteerd op bevel der Nederlandsche autoriteiten, beschuldigd van drie jaar te voren een wederrechtelijke handeling te hebben gepleegd: hij zou zich meester gemaakt hebben van eenige vaatjes arac, jenever enz. aan boord van een prauw in de buurt van Boeroe. De beschuldigde werd overgebracht naar Macassar, maar hier vrijgesproken: omtrent het feit, dat hij de daad gepleegd had, bestonden genoegzame aanwijzigingen, maar het viel niet te bewijzen, dat het voorgevallene binnen de Nederlandsche territoriale grens op zee (3 Engelsche zeemijlen uit de kust volgens het volkerenrecht) had plaats gehad.

Na C a r p e n t e r's vrijlating ontstond er een groote agitatie om de hem te beurt gevallen behandeling te Sydney en weldra ook in Engeland. De man

1) 28 April 1890: t. a. p., p. 131.
2) Van Houten, t. a. p., blz. 127 vlg.
3) Lageman, t. a. p., XI, p. 25.
4) Uitvoerig behandeld door H. A. van Karnebeek, De „Costa Rice Packet"-Arbitrage (Utrecht, P. den Boer, 1900; Utrechtsche dissertatie).

zelf kwam met een eisch tot schadeloosstelling en niet alleen hij, maar ook de bemanning van zijn schip, dat gedurende het proces te Ternate was blijven liggen en daardoor veel geleden had. De Engelsche regeering werd aangespoord zich met de zaak te bemoeien. En toen zij hierop niet onmiddellijk met alle kracht inging, klonken zeer scherpe tonen aan haar adres. Men sprak van een ,,aggravating anachronisme". Men riep: ,,Is Lord Rosebery[1]) allowing Great Britain to be bullied"? ,,De Engelsche Gezant is nog in Den Haag en Groot-Brittannië wordt kalmweg beleedigd door een klein land als Holland". Palmerston's dagen werden in de herinnering teruggeroepen: toen was immers elk Engelsch burger zeker van de noodige bescherming. Maar Rosebery ,,evidently is not prepared to stick to his guns or bring any pressure to bear upon the niggardly ministers at the Hague" [2]). Dat zijn van die eigenaardige Jingo-klanken, waarin een deel der Engelsche publieke opinie zich pleegt uit te spreken. Ook interpellaties hadden plaats in Hooger- en Lagerhuis beiden.

Inmiddels was de zaak door Engeland reeds in 1892 gemaakt tot een onderwerp van diplomatieke bespreking met de Nederlandsche regeering. Eerst in 1895, toen het bleek, dat geen geheele overeenstemming aangaande de inzichten van beide regeeringen was te verkrijgen, terwijl de Engelsche onder invloed der stemming in Engeland en vooral in Australië zich meer en meer voor de zaak begon te interesseeren, werd overeengekomen haar aan arbitrage te onderwerpen. Het verdrag hiertoe werd 16 Mei 1895 geteekend. Besloten werd de regeering van een derde mogendheid uit te noodigen ,,un jurisconsulte d'une réputation incontestée" aan te wijzen, ,,pour prononcer comme arbitre dans le différend" [3]). Men wendde zich ook ditmaal tot den keizer van Rusland, nu Nicolaas II, die den Russischen rechtsgeleerde F. de Martens als arbiter aanwees. Deze deed in Februari 1897 uitspraak, ten nadeele van Nederland. Zijn uitspraak luidde:

,,Je déclare le gouvernement de Sa Majesté la Reine des Pays-Bas responsable et je fixe, en conséquence, l'idemnité à payer:

,,au capitaine Carpenter à la somme totale de 3150 Livres sterling;

,,aux officiers et à l'équipage à la somme totale de 1600 Livres sterling;

,,aux propriétaires du bâtiment ,,Costa Rica Packet" à la somme totale de 3800 Livres sterling;

,,avec intérêts pour tous dommages à raison de 5% par an, à partir du 2 November 1891, date de l'arrestation illégale du capitaine Carpenter, et je mets les dépens à la somme totale de 250 Livres sterling, à la charge du Gouvernement de Sa Majesté la Reine des Pays-Bas".

,,Engeland kan zich niet beklagen over de uitspraak van den arbiter" [4]). Dit schijnt wel het zachtste oordeel te zijn, dat men op rechtsgronden over het vonnis, waarin een eigenlijke motiveering ontbrak, kan vellen. Asser, zegt Van Vollenhoven, zal wel gelachen hebben, al onthield hij zich van kritiek, ,,als De Martens in 1897 voor den dag komt met een beschamend Costa-Rica-Packet-vonnis [5])." Het geval leert, dat het opdragen van een dergelijke uitspraak aan één persoon, zonder eenig hooger beroep, zijn zeer gevaarlijke zijde heeft. Op den duur wint het denkbeeld, om een rechtbank voor dergelijke gevallen samen te stellen, veld; wij zullen hiervan spoedig meer hooren.

1) Toen minister van buitenlandsche zaken in Engeland.
2) Van Karnebeek, t. a. p., blz. 129.
3) Lagemans. t. a. p., XII, p. 182.
4) Van Karnebeek, t. a. p., blz. 120.
5) In het Levensbericht: t. a. p., blz. 28.

De zaak zelve der arbitrage heeft er in Nederland geen nadeel van ondervonden. Gelukkig! Ook hier geldt, dat men, al doende, moet leeren en door schade en schande wijs of ten minste wijzer zàl worden. En het is een lange weg, dien men moet afwandelen, alvorens in deze aangelegenheid voor de geheele menschheid gewichtige resultaten vallen te bereiken. Het einddoel werd geformuleerd door Van Houten, toen hij in 1894 de in Den Haag vergaderende interparlementaire conferentie toesprak [1]):

,,Certes quand nous aurons prouvé par le succès de l'arbitrage que les rapports que ces conférences établissent entre les parlements peuvent porter de bons fruits, nous pourrons entamer un nouvel ordre de choses. Aucune idée naissante n'est exclue de nos souhaits. Il n'est défendu à personne de voir dans ces réunions le germe d'un lien plus étroit entre les Etats de l'Europe".

Maar de man, die reeds in 1871 van de wenschelijkheid eener internationale politie-macht had gesproken [2]), ontveinsde zich allerminst de groote bezwaren, die nog uit den weg te ruimen waren, en zette deze tevens vrijmoedig uiteen.

1) Van Houten, t. a. p., V, blz. 246.
2) De Bruyne, III, blz. 493; cf. Rengers, t. a. p. (3e druk), blz. 410.

§ 9. De Koloniën.

1888—1898.

Evenals de buitenlandsche politiek onttrekt zich ook het koloniaal bestuur grootendeels aan het getwist der staatkundige partijen. Echter niet zóó geheel als gene en bovendien pas in dezen tijd. Er zijn weinig voorbeelden te noemen, dat partij-inzichten in de 90er jaren op het koloniaal beleid overwegenden invloed oefenden. Het geval-Keuchenius, hoewel niet uitsluitend als partij-zaak op te vatten, is het meest sprekende [1]).

Raadplegen wij de programma's der politieke partijen, dan zien wij, dat zij haast alle een paragraaf aan de koloniën wijden. Het bewijst de toenemende belangstelling in dit gewichtig bezit, waaraan Nederland, meer dan aan iets anders, zijn aanzienlijke plaats onder de kleine Europeesche mogendheden dankt. Maar de ruimte, aan de koloniale paragraaf afgestaan, is nog gering.

In het program der Liberale Unie van 1896 [2]) wordt onder meer gesproken van de „vrije ontwikkeling der particuliere nijverheid, onder krachtige bescherming van de rechten en belangen der inlanders" en van „maatregelen tot verbetering van de welvaart der West-Indische Koloniën". De Radicale Bond spreekt in het zijne [3]) van „ontwikkeling en zelfbestuur en volledige toepassing van het stelsel van vrijen arbeid in Nederlandsch-Indië en van „scheiding der financiën van het moederland en van de koloniën". Hier staan economische en politieke zaken voorop. In de programma's der kerkelijke partijen hoort men meer van de „bevordering van de kerstening van Indië". De anti-revolutionnairen willen deze bevorderen [4]):

a. door het beschikbaarstellen van vaste uitkeering aan de Bijzondere Scholen.

b. en door het steunen van de Medische Zending".

De Katholieken wenschen in hun program [5]) onder meer herziening der verordeningen op het toelaten van Christenleeraars, predikanten en zendelingen in Nederlandsch-Indië en krachtiger ondersteuning der missiën, terwijl bij het inlandsch onderwerp „de invloed der erkende Christelijke kerkgenootschappen langs wettelijken weg dient te worden verzekerd".

Het uitvoerigst is de paragraaf van het program van den Christelijk Historischen Kiezersbond [6]):

„Het besef dat het bezit van koloniën aan een volk dure verplichtingen

---

1) Hiervóór, blz. 39.
2) Hiervóór, blz. 91.
3) Hiervóór, blz. 93.
4) Oosterbaan, t. a. p., blz. 4. Onder Medische Zending versta men in tegenstelling tot Dogmatische Zending: het brengen van Christelijke beschaving door onderwijs en medische hulp.
5) Hiervóór, blz. 97.
6) Hiervóór, blz. 96.

oplegt, worde meer en meer openbaar. De Regeering verloochene in onze Indiën het Christelijk karakter der natie niet, maar bevordere de Zending met wijsheid en beslistheid; verbetere den rechtstoestand der inlandsche Christenen; trachte, door opwekking van veerkracht en arbeid, den inlander in vrijen arbeid te doen deelen in het partij trekken van de vele bronnen van welvaart, die onder zijn bereik liggen".

Er is verheugende overeenstemming in éене zaak: niemand vordert, dat de koloniën het moederland winst zullen opbrengen. Al wordt dit in de programma's niet uitdrukkelijk geconstateerd, men mag er de conclusie uit maken, dat de exploitatie van de koloniën ten bate van het moederland in de 90er jaren voorgoed heeft afgedaan. De vrije arbeid van den inlander heeft op de gedwongen cultures de overhand bekomen. En dit voorgoed! Hier gloort slechts de nieuwe dageraad, die in den aanvang der 20e eeuw de koloniale politiek meer en meer zal omstralen: Indië beheeren óók ten bate van den inlander. Niemand zal daarbij den eisch stellen, dat de Nederlanders voor zich afstand zullen doen van de groote voordeelen, die de koloniën aan hunne algemeene en particuliere belangen aanbrengen. Maar voor wat hoort wat! De groote profijten, die Indië's bezit voor Nederland oplevert: het scheppen van werkkringen voor duizenden Nederlanders, het maken van groote winsten uit handel en nijverheid voor nog eens duizenden Nederlanders, dienen niet zonder tegenprestatie aanvaard te worden. Het doordringen van dit inzicht is het verblijdende verschijnsel in de verhouding van Nederland tot Indië rondom den overgang van de 19e tot de 20e eeuw.

Met dit al blijft handhaving van het gezag een der eerste plichten van den Nederlandschen staat, op gevaar af — neen! niet alleen, dat Indië voor Nederland verloren gaat — maar dat een andere mogendheid zich er vastzet: de prachtige ligging, de groote rijkdom lokken er genoeg toe uit. Niemand, die iets van Indië weet, zal oordeelen, dat dit in staat zou zijn zelf betere toestanden te scheppen dan Nederland in zoo vele deelen er van deed ontstaan. Lang niet overal, want in het grootste deel der 19e eeuw deed het Nederlandsche gezag zich min of meer krachtig gelden in nog slechts een klein deel van den archipel, dien wij den Nederlandsch-Indischen noemen. Het gezag toch was op verscheidene plaatsen niet meer dan nominaal. Hierin is, evenals in den algemeenen aard onzer koloniale politiek, aan het einde der 19e eeuw verandering gekomen. Dan ontstaat er een streven, om de zoogenoemde buitenbezittingen beter aan Nederland te verbinden en juist in den tijd, dien wij bespreken, vinden we de eerste symptomen hiervan.

Imperialisme roept een tegenstander van elke gebiedsuitbreiding emphatisch uit! Zucht naar macht en naar metaal! Wie zou ontkennen, dat onze positie in Indië ook hare economische zijde heeft en dat de in de moderne maatschappij uit verschillenden hoofde zoo groote behoefte aan metaal de Nederlandsche politiek mede beïnvloed heeft. Zou men het goedkeuren, ware dit niet het geval? Deze politiek is, zooals elke andere, de resultans van zeer verschillende factoren. Maar de hoofdzaak blijft, dat Nederland om zijn verleden en om zijn positie, in verband met de behoeften der moderne ontwikkeling in het algemeen, verplicht is in te grijpen, waar dit noodig wordt geacht. En men kan van menig geval zeggen, dat eer te laat dan te vroeg tot handelen werd overgegaan tot schade van de bevolking zelf. De Nederlandsche koloniale politiek der 19e eeuw, die op menige minder fraaie bladzijde heeft te wijzen, heeft zich aan overmaat van actie nooit bezondigd: slechts financieele omstandigheden, ook wel inertie waren de voornaamste oorzaken. Een tijd van krachtiger doortasten breekt aan met den gouverneur-generaal Jhr. C. H. A. van der Wijck, die in 1893 als opvolger van Mr. C. Pijnacker Hordijk (1888—1893) te Batavia

optrad. Zijn naam en iets later die van generaal Van Heutsz zijn aan deze nieuwe periode voorgoed verbonden en ik geloof, dat op den duur iedereen zal moeten inzien, dat hun „imperialisme" voor Indië niet alleen groote, maar ook gunstige gevolgen heeft gehad.

Aan den vooravond van deze nieuwe periode staat het optreden tegen het eiland Flores. Dit was inderdaad een niet gelukkige daad! Hier had de dorst naar metaal wel een al te overwegenden invloed. Er was hier in 1889, naar aanleiding van particuliere verzoeken om concessie voor mijnontginning, een mijnbouwkundige expeditie heengezonden, om aan de Aimere-baai op de Zuidkust op het eiland een onderzoek naar de aanwezigheid van tin in te stellen. De vijandige bejegening, die de expeditie van de zijde der bevolking ondervond, dwong haar tot den terugkeer, zonder dat ze haar opdracht had kunnen vervullen. Een tweede poging werd in 1890 gewaagd. Nu kreeg de expeditie een militaire dekking mede. Het doel werd nu tevens het Nederlandsche gezag in den Timor-archipel te handhaven; de schuldigen aan den overval op de eerste expeditie moesten gestraft worden. Maar ook ditmaal ging het niet van een leien dakje. De expeditie stond opnieuw aan overvallen bloot. Meer dan eens waren versterkingen noodig. Het tin bleek ter plaatse, waar men het zocht, niet aanwezig. De Indische regeering echter toonde geen lust de zaak op te geven, maar bereidde een derde onderneming voor, ditmaal naar de Noordkust, van waaruit een onderzoek naar de aanwezigheid van tin zou worden ingesteld, bep. in het gebied van het landschap Rocca. Het plan werd uitgevoerd, maar leverde alweêr weinig resultaat. Het militaire beleid schijnt weinig doeltreffend geweest te zijn.

Inmiddels was de regeering in de Tweede Kamer over de Flores-expeditiën geïnterpelleerd door Cremer. Het bleek, dat Nederland wel voldoende rechtstitels bezat, om zich met de zaken van Flores in te laten, maar de opportuniteit der expeditiën werd sterk in twijfel getrokken. Vooral Van Houten uitte zich scherp over het beleid, door Keuchenius in deze aangelegenheid aan den dag gelegd. Hij miste zelfs het bewustzijn van de verantwoordelijkheid bij de regeering hier te lande. Hij wilde de woorden: „misstap" en „misdaad" op de handelwijze van den gouverneur-generaal niet toepassen, maar beschuldigde wel de Kamer zelf hiervan, indien zij aan dergelijke zaken, door een der sprekers [1]) terecht het Flores-schandaal genoemd, geen einde zou weten te maken. De Kamer vereenigde zich echter in meerderheid niet met een motie-Cremer, dat „in de gegeven omstandigheden alle verdere mijnonderzoekingen in het Roccagebied op Flores behooren te worden gestaakt". Zij nam zonder hoofdelijke stemming een motie-Röell aan: „De Kamer, acte nemende van de verklaringen der Regeering omtrent hetgeen haar wenschelijk voorkomt met betrekking tot mijnonderzoekingen op Flores, gaat over tot de orde van den dag". Kort daarop kon de minister mededeelen, dat „de terugkeer van de Noorder-kolonne was gelast" door den gouverneur-generaal: de interpellatie had dus toch doel getroffen [2]). Maar aan de geheele zaak bleef een onaangename bijsmaak kleven en de afloop der expeditie moest uit militair oogpunt betreurd worden.

Van geheel anderen aard is de Lombok-expeditie van het jaar 1894, die men als een keerpunt in onze Indische geschiedenis mag beschouwen [3]). De

1) Levyssohn Norman (Handelingen Tweede Kamer 1890—1891, blz. 108).

2) Handelingen Tweede Kamer 1890—1891, blz. 97 vlg. en blz. 197; van Houten, t. a. p., blz. 131 vlg.

3) Zie hierover Kielstra, De verwikkelingen met Lombok, in den bundel Indisch Nederland (Haarlem, De Erven F. Bohn, 1910), blz. 108 vlg.

Nederlandsche verhouding tot dit eiland was geregeld bij een overeenkomst van 1843, hernieuwd in 1849. Lombok was hierbij verklaard tot het eigendom van het Nederlandsch-Indisch gouvernement. Om de drie jaar zond de vorst een gezantschap naar Batavia, om hulde aan den gouverneur-generaal als vertegenwoordiger van den Koning te brengen. De vorst zou den handel de ijverigste bescherming verleenen. Onzerzijds werd verklaard, dat, zoolang de Lombokshe vorsten zich aan het verdrag hielden, geenerlei pogingen zouden worden aangewend, om zich op het eiland neer te zetten of zich te bemoeien met het inwendig bestuur. Het verdrag was aangegaan met den vorst van Mataram, „thans alleenheerscher over het eiland Salaparang (= Lombok) en onderhoorigheden, handelende zoo voor mij zelf als mijne opvolgers". In 1849 was bij deze onderhoorigheden ook gevoegd Karang Asem op Bali, dat ook vroeger aan de Lombooksche vorsten had behoord en hun bij de derde Balische expeditie van genoemd jaar als belooning voor den hierbij verleenden bijstand werd teruggegeven. Het was eigenlijk hun bakermat: van Karang Asem uit had het vorstenhuis indertijd Lombok veroverd en de bewoners aan zich onderworpen.

Dit laatste moet men voor de beoordeeling der volgende gebeurtenissen goed in het oog houden. In de praktijk bestond op Lombok de overheersching van de inheemsche bevolking, de Sasaks, Mohammedanen van hun geloof, door Baliërs, Hindoe's naar men weet. Een wezenlijke tyrannie, die in de tweede helft der 19e eeuw tot meer dan één opstand van de Sasaks leidde. Onderwijl werd het verdrag van 1843 slecht nageleefd, het raakte eigenlijk in vergetelheid, waaraan de inertie van Nederlandsche zijde mede schuldig stond. In 1891 kwam het tot een grooten opstand, dien het den Baliërs niet direct gelukte te onderdrukken. De Sasaks wendden zich nu ook om steun tot de Nederlandsch-Indische regeering, maar kregen eerst nul op het request. Toch was het beeld, dat in hun brief aan den resident van Lombok en Bali van den toestand geschilderd werd, ernstig genoeg: alle Sasaks moesten wel meedoen aan den opstand, omdat zij „het niet langer konden aanzien, dat hun landgenooten als kippen werden geslacht".

Het verdrag van 1843 maakte interventie moeilijk, maar de toestand van onrust, ten gevolge van den opstand, was voor de Nederlanders eveneens hoogst ongewenscht om de onveiligheid, waartoe hij leidde. En trachtte de radja al in 1891 niet een onder Engelsche vlag varend stoomschip te huren voor het vervoer van troepen en oorlogsbehoeften van Bali naar Lombok? De Indische regeering, vreezende voor eventueele internationale verwikkelingen, protesteerde hiertegen en de zaak had dan ook geen voortgang. Zeer voorzichtig trachtte zij daarna tusschen de strijdenden te bemiddelen. Maar de pogingen hiertoe werden door den vorst zeer weinig welwillend opgenomen. Eerst weigerde hij een naar Lombok gezonden controleur te ontvangen, daarna toonde hij zich zeer weinig toeschietelijk tegenover den resident zelf, die bepaaldelijk kwam, om opheldering te vragen aangaande twee schepen, te Singapore gehuurd en onder Lombooksche vlag gebruikt voor het transport tusschen Bali en Lombok, waarbij men zich aan aanschrijvingen van den commandant van het ter reede van Ampenan gestationneerde Nederlandsche oorlogsschip niet stoorde; de regeering, die dit optreden niet wenschte te dulden, liet de beide vaartuigen in beslag nemen en gaf bevel verdere transporten te verhinderen (1892).

Daarbij bleef het. De gouverneur-generaal achtte het ongeraden verdere maatregelen te nemen of krachtiger op te treden. Wel trachtte de gouverneur-generaal in April 1893, nadat de Sasaks zich nogmaals om hulp tot den resident gewend hadden, opnieuw een poging tot een minnelijke schikking op het eiland te doen. Maar opnieuw werd de controleur, belast met

de overbrenging van den brief aan den radja, waarin het aanbod tot bemiddeling gedaan werd, met in het oog loopende onbeleefdheid behandeld: gelegenheid tot het overhandigen van den brief werd niet gegeven. Eerst in Maart 1894 kwam een schrijven van den radja te Batavia, dat hij nu bereid was den brief in ontvangst te nemen. Maar tevens werden nieuwe klachten van de Sasaks ontvangen. Toen besloot de nieuwe gouverneur-generaal, die als lid van den Raad van Indië reeds vroeger tot flinker ingrijpen geadviseerd had, tot een meer doortastend optreden.

Men kan eigenlijk alleen betreuren, dat dit pas nu kwam. Op een eiland, dat dan toch bezit van het Nederlandsch-Indisch gouvernement was, werd sedert jaren gemoord. Welke schoone taak, om hieraan een einde te maken! Waar moest het anders met het prestige heen? De daad van Van der Wijck is uit dit oogpunt volkomen verdedigbaar. Zooals de minister van koloniën bij een interpellatie van Pijnacker Hordijk, den vorigen gouverneur-generaal, in de Eerste Kamer zeide: „Onze suzereiniteit over een inlandschen Staat legt ons ten aanzien van hetgeen daar gebeurt, eene verantwoordelijkheid op, die wij niet kunnen afschudden"[1]). Daar lag de kern dezer zaak.

Ook nu werden de verzenen niet tegen de prikkels geslagen. Den radja werden eenige eischen gesteld (Juni 1894): betuiging van leedwezen over zijn ongepaste houding; verzekering, dat hij de bevelen der Indische regeering voortaan zou nakomen; aanvaarding van de bemiddeling van den resident, om aan de verwarde toestanden op Lombok een einde te maken; uitlevering van 's vorsten onechten zoon, die de meeste gruwelen tegen de Sasaks op zijn geweten had. Het antwoord was: verzoek om uitstel voor onbepaalden tijd. De resident, die zelf de eischen was gaan overbrengen, keerde onverrichterzake terug. Toen volgde onzerzijds een ultimatum, dat den radja 5 Juli werd toegezonden en waarbij eenige nieuwe eischen aan de eerste werden toegevoegd, als betaling der oorlogskosten, aftreding van den regeerenden vorst — een oud man — en vervanging door zijn wettigen zoon, sluiting eener nieuwe overeenkomst. Binnen twee etmalen moest hieraan voldaan worden; anders zou de reeds ter reede van Ampenan aanwezige krijgsmacht ontscheept worden en op Lombok vertoeven, totdat de noodige voldoening zou zijn gegeven. Geen antwoord kwam. De ontscheping had daarna op 7 Juli plaats.

Wat volgde, vormt een der ongelukkigste episodes uit onze Indische geschiedenis. De expeditionaire macht bestond uit een kleine 2500 man Europeesche en inlandsche militairen — dwangarbeiders en bedienden niet medegerekend — en werd gecommandeerd door den generaal-majoor J. A. Vetter. Een vrij sterk eskader oorlogsschepen was op de reede van Ampenan bijeengebracht onder bevel van den kapitein-ter-zee H. Quispel. De macht scheen inderdaad groot genoeg, om het doel, dat immers geen verovering van het eiland beoogde, te bereiken. De ontscheping bracht onmiddellijk effect teweeg. De leenvorst van Karang Asem, die op Lombok vertoefde, sloot zich bij de Nederlanders aan: het was de invloedrijke en slimme Goesti Djilantik, wiens rol overigens niet geheel duidelijk is geworden. Van den vorst kwam op 9 Juli een brief, waarin de voorwaarden aangenomen werden op één na: de uitlevering van den onechten zoon. Onzerzijds werd begrijpelijkerwijze vastgehouden aan álle eischen: de troepen, werd geantwoord, zouden op 11 Juli naar Mataram en Tjakra-Negara oprukken. En aldus geschiedde, ofschoon op het oogenblik van den opmarsch een schrijven van den vorst ontvangen werd, dat de onechte zoon zich zelf van het leven beroofd had en waarin vergiffenis werd gevraagd voor het verzet. Hiermede was de zaak

---

1) Handelingen Eerste Kamer 1893–1894, blz. 18.

ten einde gebracht. Verder oprukken der troepen mocht zelfs overbodig worden genoemd. Men rukte echter toch op: Mataram en Tjakra Negara werden bezet, daarna nog andere punten, de troepen raakten dientengevolge verdeeld en de militaire waakzaamheid schijnt na het gemakkelijk behaalde succes niet zoo groot geweest te zijn als men wel had mogen wenschen.

Terwijl het eiland aldus bezet was, hadden overleggingen plaats met de Sasaks en met den Balischen troonopvolger en Goesti-Djilantik. Er werd onderhandeld over het instellen van een toezicht van Europeesche ambtenaren op het bestuur, dat door de eigen hoofden der Sasaks en Baliërs gevoerd zou worden. Een oorlogsschatting van een millioen zou worden betaald en met het voldoen hiervan werd reeds een begin gemaakt. Maar spoedig begon onder de bevolking een ontstemming merkbaar te worden. Of het vooruitzicht op en de vrees voor blijvende bezetting hierop van invloed was? Of Djilantik, die in zijn hoop op een groote belooning teleurgesteld schijnt geweest, gestookt heeft? Het is nooit duidelijk geworden. Maar naar aanleiding van de teekenen van de veranderende stemming, hoewel waargenomen, werden onzerzijds geen maatregelen genomen en juist de dislocatie gaf nu tot ernstige bezwaren aanleiding. In de tweede helft van Augustus werd de toestand dreigend: alarmeerende tijdingen, dat een aanval op ons bivak te Tjakra Negara, waar het hoofdkwartier gevestigd was, ondernomen zou worden, werden ontvangen. Den 25en werd toen besloten de kolonnes, die het eiland waren binnengezonden, terug te roepen; overwogen werd met de troepen uit Tjakra Negara op Mataram terug te trekken, maar dit werd ten slotte onnoodig geoordeeld. Dien eigen avond had de overval plaats en al waren van Nederlandsche zijde eenige veiligheidsmaatregelen getroffen, hij kwam geducht aan: de troepen leden zware verliezen. Den volgenden dag besloot Vetter op Mataram te retireeren. Het gelukte het meerendeel der troepen over te brengen, maar bij dezen aftocht werden opnieuw gevoelige verliezen geleden en het kostte moeite de discipline te handhaven. Van Mataram trok de geheele, vereenigde macht naar Ampenan. De beide kolonnes uit het binnenland bereikten niet dan met de grootste moeite het strand; ook zij hadden zwaar geleden en een klein deel was zelfs in handen van de Baliërs gevallen. Tien officieren, waaronder de generaal-majoor Van Ham, 100 minderen (53 Europeesche) sneuvelden of bezweken aan hunne wonden; er was een groot aantal gekwetsten. Het was een der ernstigste gebeurtenissen uit onze Indische krijgsgeschiedenis en de tijding maakte hier te lande — ieder, die op den dag der bulletineering er van in Den Haag was, zal zich dit herinneren — een zeer grooten indruk.

Hoeveel stond er niet op het spel! Wat zou de terugslag wezen in Atjeh en elders in Indië? Er moest onmiddellijk energiek gehandeld worden en er is gehandeld. Van der Wijck toonde de rechte man op de rechte plaats te zijn en de Nederlandsche regeering steunde hem zonder aarzeling. De geleden verliezen werden van uit Batavia binnen enkele dagen aangevuld en de expeditie werd vrij wat uitgebreid. De hulp der Sasaks werd verkregen. In Nederland werd een beroep op het officieren-korps gedaan en verscheidene officieren gaven zich voor detacheering op. Vetter, ofschoon ernstig bekritiseerd, bleef op zijn post gehandhaafd en toonde zich het in hem gestelde vertrouwen geheel waardig. Als tweede bevelhebber der expeditie trad de generaal-majoor Segov op.

De strijd met de Baliërs, dappere soldaten, was hevig, toen de Nederlandsche troepen uit het strand-bivak te Ampenan opnieuw oprukten. Eerst Mataram, toen Tjakra Negara werden na verwoeden strijd genomen: de Baliërs, ook vrouwen, offerden zich zonder eenigen schroom op; hunne verliezen moeten buitengemeen hoog geweest zijn. Einde November was het

eiland geheel gepacificeerd en nog vóór het einde van het jaar werd de expeditie ontbonden; een kleine macht (van 1000 man) bleef Lombok voorloopig bezet houden. De vorst met zoon en kleinzoon werd naar Batavia gevoerd († 1895). Djilantik, die na den moordnacht naar Bali gevlucht was en wiens schuld niet bewezen kon worden, ging vrij uit [1]).

De regeling op Lombok geschiedde nu op andere wijze dan bij den opzet der expeditie in de bedoeling gelegen had. Het eiland werd onder rechtstreeksch Nederlandsch bestuur gebracht. „Alleen een centraal gezag, dat den wil bezit om onpartijdig voor de belangen van beide deelen der bevolking te waken en de macht heeft om zijn wil te doen eerbiedigen, zal in staat zijn om de veeten tusschen Baliërs en Sasaks langzamerhand te doen verdwijnen en orde en welvaart te doen heerschen, waar thans nog zooveel wanorde en verarming te bespeuren valt". Zoo lichtte de Regeering haar voorstel tot het invoeren van het rechtstreeksch bestuur, dat bij de Tweede Kamer in Mei 1895 ingediend [2]) werd, toe. Het voorstel werd goedgekeurd. Hiermede was dus uitgemaakt, dat het vroegere vorstenhuis alle aanspraken op de regeering verloren had: gevolg van de verraderlijke houding, die het in den zomer van 1894 had aangenomen. Djilantik bleef als vertegenwoordiger van het Nederlandsch-Indisch gouvernement in Karang-Asem — dat nu ook onder ons gezag gekomen was — gehandhaafd.

Aan de vruchten kent men den boom. Wanneer men bedenkt, dat na 1895 vrij spoedig geregelde toestanden op Lombok ingetreden zijn — enkele moeilijkheden met de Sasaks daargelaten —, dat dientengevolge de welvaart zienderoogen begon terug te keeren, dat de militaire macht reeds in 1902 het eiland geheel kon verlaten, dan zal niemand reden hebben de verwisseling van het bestuur, dat feitelijk een einde maakte aan de overheersching van 25.000 Baliërs over ruim 300.000 Sasaks, te misprijzen.

Ook Atjeh heeft van den beteren geest, die over de Indische regeering vaardig werd, de gevolgen ondervonden. De langdurige oorlog [3]) had in 1888 nog niet veel meer resultaat gehad dan de bezetting van de befaamde „geconcentreerde stelling", bestaande in een postenstelsel in Groot-Atjeh, terwijl in enkele onderhoorigheden aan de kust vestigingen hadden plaats gehad. Van volledige onderwerping was geen sprake. Buiten het bezette gebied heerschte de Atjeher onbeperkt. Men bestreed hem — na de dagen van Van der Heijden — ook niet heel ernstig meer. Enkele ondernemingen op kleinere schaal, o. a. tegen Kaloet in 1892, hadden weinig of geen succes en de Atjehers bestookten de onzen gedurig. Het eenige effectieve middel, tot onderwerping aangewend, was de sluiting van een groot gedeelte der West- en Noord-kust voor allen in- en uitvoer, terwijl de vischvangst langs het gesloten kustgebied verboden was. Deze blokkade, door de marine ten uitvoer gelegd, trad in 1888 in werking. Zij werd in 1892 aangevuld door een scheepvaartregeling voor de Oostkust, waarbij slechts enkele plaatsen voor den algemeenen handel opengesteld werden gelaten; in 1893 werd een dergelijke regeling voor de Noord- en Westkust ingevoerd.

Het wordt tegenwoordig algemeen erkend, dat noch de blokkade noch de scheepvaartregeling doeltreffend waren. Van de marine werd een vrij omvangrijke, weinig aanlokkelijke taak gevergd en de onderwerping vorderde niet. Het tijdperk van den gouverneur Deykerhoff, die deze wijze van optreden bepleit heeft, behoort tot de ongelukkigste uit onze Atjehsche geschiedenis.

Ook nog om een andere reden: de manier, waarop deze gouverneur zich

1) Over de expeditie: W. Cool, De Lombok-expeditie (Den Haag, 1896).
2) Handelingen Tweede Kamer 1894—1895, blz. 1201.
3) De Bruyne, V, blz. 82 vlg.

om den tuin heeft laten leiden door Toekoe Oemar, die reeds eenmaal getoond had, wat hij waard was. Had hij zich niet in 1883 onderworpen en kort daarop de Nederlanders op de verraderlijkste wijze behandeld! Maar in 1893 aanvaardde men de onderwerping van het machtige partijhoofd in de IV en VI Moekims opnieuw: hij bood aan de rust in een groot deel der Moekims te herstellen met onze hulp. In September 1893 legde hij den eed van trouw aan het gouvernement af, tegelijk met een aantal panglima's. Tijdelijk bracht dit een belangrijke verbetering teweeg. Toekoe Djohan Pahalawa, panglima prang besar, — zoo werd zijn nieuwe titel — scheen de toewijding en de gehoorzaamheid zelve. Tot 1896! In het voorjaar verliet hij de Nederlandsche zijde opnieuw: het bleek bij gelegenheid van een op het touw gezette onderneming, waarbij hij met zijne hulptroepen wegbleef.

Dit „verraad" van Toekoe Oemar — de nieuwe titel werd hem nu weêr ontnomen — heeft voor Atjeh belangrijke gevolgen gehad. Men mag het nu haast als een gelukje beschouwen. Het heeft de Indische regeering, die na de pacificatie van Lombok zich met recht krachtiger mocht gevoelen, tot het toepassen eener andere taktiek tegenover Atjeh gebracht, die eindelijk ook hier tot bevrediging heeft geleid.

Aan deze laatste periode van den Atjeh-oorlog is de naam van den lateren gouverneur-generaal J. B. van Heutsz voorgoed verbonden. Zijn gewichtig aandeel aan de Nederlandsch-Indische geschiedenis begint hier. Hij is de eerste geweest, die — reeds in 1893 — het op Atjeh gevolgde stelsel aan de kaak heeft gesteld op een wijze, die van moed getuigde, maar bovendien van groote kennis en inzicht in de Atjehsche verhoudingen. Deze toenmalige majoor der infanterie was dan ook gewezen chef van den staf in Atjeh en Onderhoorigheden, toen hij in genoemd jaar zijn geruchtmakende brochure: De onderwerping van Atjeh [1]), liet verschijnen. Het is een daad, als die van De Stuers een twintig jaar vroeger, toen hij in „Holland op zijn smalst" den Nederlandschen geest in kunstzaken hekelde: hoe verschillend deze beide mannen in hun doel en hoe één in hun zelfbewustheid! En beide hebben met hun daad iets bereikt: Van Heutsz — naar het schijnt — zelfs meer dan zijn tegenvoeter, die in latere jaren een der hevigste bestrijders van het „militairisme" op Atjeh werd.

„De Atjeh-oorlog knaagt aan ons koloniaal bezit, hij *moet* eindigen. Laten wij eindelijk aan de beschaafde wereld toonen, dat wij daartoe in staat zijn". Onder dit motto ging het geschrift in zee, dat aldus aanheft:

„Het zal nu weldra 20 jaren zijn, dat Nederland den oorlog met Atjeh begon en nog altijd kan men aan het telkens veranderen van het stelsel zien, dat de Regeering den juisten weg *nog niet* weet aan te geven, die tot de volkomen onderwerping van dat rijk leiden moet.

„Dat is treurig.

„Waaraan moet dit geweten worden?"

En hij zet dan uiteen, hoe iedere bestuursverandering wijziging bracht in de bestuursinrichting. Elf gouverneurs van Atjeh waren er reeds, in dienzelfden tijd vijf gouverneurs-generaal en — „wat erger is" — dertien ministers van koloniën. Een zeer zaakkundig exposé van de verschillende inzichten en denkbeelden volgt: zij, „gepaard aan telkens terugkeerend ongelooflijk optimisme", hebben ons in den tegenwoordigen toestand gebracht. De weg er uit was niet zoo heel moeilijk, werd ten slotte gedemonstreerd. Veel van de middelen, nu in toepassing gebracht, kon daarbij behouden

1) De Gebroeders van Cleef te 's Gravenhage. G. Kolff en Co. te Batavia.

blijven. Maar noodig was bovenal: te handelen „krachtig naar rationeele beginselen, maar tevens kalm, bezadigd en beleidvol"; „met kennis van zaken oordeelen, om geen flaters te begaan". Goed dient daarbij beseft te worden, dat de Atjehers — met hoe fraaien glimlach zij zich vertoonen — nooit anders dan gedwongen zich zullen onderwerpen „en dat slechts hij, die toont de macht te bezitten om zijn wil te doen eerbiedigen, de meester zal zijn, aan wiens bevelen zij zullen gehoorzamen". Het tot rust en orde brengen van dit land kan alleen geschieden „door krachtigen drang en een streng rechtvaardig bestuur", waartoe „alleen in staat is een man van karakter en groote individualiteit, tevens begaafd met een helder verstand, een juisten blik en snelheid van beraad, beleidvol troepenaanvoerder zoowel als krachtig bestuurder". Naar deze beginselen heeft de man, die dit schreef, gehandeld — en hij toonde zelf de noodzakelijke eigenschappen te bezitten, die hij hier zoo duidelijk omschreef.

Echter — zijn leiderschap volgde eerst een paar jaren later. Voorloopig kreeg Vettor, toen leger-commandant, als regeeringscommissaris naar Atjeh gezonden, de nieuwere taktiek aan te geven. In April 1896, kort na Oemar's afval, kwam hij op Atjeh aan, waar het bewind van den gouverneur Deykerhoff reeds een eind had genomen: want deze generaal was na het gebeurde telegrafisch van zijn civiel en militair gezag ontheven, een eenig voorbeeld in onze Indische geschiedenis van snel handelen tegenover een hoog ambtenaar, die waarlijk niet beter had verdiend! Reeds waren met dezelfde voortvarendheid als na de débâcle op Lombok versterkingen naar Atjeh gedirigeerd. Het tijdig ontdekken van Oemar's veranderde gezindheid en de flinke maatregelen, van regeeringswege genomen, voorkwamen een ernstige ramp. Toch werd het noodig bevonden alle gebied buiten de geconcentreerde stelling te ontruimen. Men was weer even ver als eenige jaren vroeger.

Onder de maatregelen, door Vettor op Atjeh onmiddellijk nà zijn aankomst beraamd, behoorde een krachtige aanval op Oemar's hoofdverblijf te Lampisang, dat einde April van de zee- en landzijde tegelijk onder vuur werd genomen. Vóór het einde van Mei waren dit verblijf en het gebied, waar Oemar zelf zich tot nog toe vooral opgehouden had, genomen. Dit is de inleiding der nieuwe periode op Atjeh, waaraan Van Houtsz, als luitenant-kolonel een der opereerende kolonnes aanvoerende, reeds een zeer werkzaam aandeel had kunnen nemen. Oemar zwierf voortaan rond in Atjeh, min of meer voeling houdende met den sultan en den invloedrijken Panglima Polem, die hij met de oorlogspartij, waarop zij steunden, kort te voren had bestreden.

In Juni verliet Vetter Atjeh. Als civiel en militair gouverneur trad de generaal-majoor J. J. K. du Moulin op en toen deze kort daarop stierf, werd de luitenant-kolonel C. P. J. van Vliet tot militair-gouverneur benoemd. Maar in de maatregelen, om tot de definitieve bevrediging te geraken, die door Vetter na zijn terugkeer werden voorgesteld aan de hooge regeering en door deze goedgekeurd, herkent men in hoofdlijnen zonder veel moeite het plan uit de brochure-Van Heutsz.

Gehandhaafd bleef de scheepvaartregeling en eveneens de geconcentreerde stelling. Maar deze laatste, waarin enkele posten opgeheven werden, diende voortaan als operatie-basis van een drietal mobiele colonnes, in welke het wapen der marechaussée een groote plaats innam. Deze moesten het omliggende gebied voortdurend onder toezicht houden, de goedwilligen bescherming verleenende, de kwaadwilligen aanhoudend bestokende. Trambanen — waartoe de Staten-Generaal in Mei 1897 de noodige gelden toestonden [1]) — werden

1) Wet van 26 Mei (Staatsblad n°. 160).

aangelegd, om de buiten de geconcentreerde linie aangelegde tijdelijke vestigingen, blokhuizen, met de eerste te verbinden [1]). Veel grooter macht dan de tot dus verre gebruikte was hiertoe niet noodig, zooals Van Heutsz in zijn brochure ook reeds voorspeld had. Amper 7000 soldaten, waaronder ± 1800 Europeanen, telde ons legertje in Atjeh: het was nog minder dan Van Swieten voor zijn aanvallen op den Kraton gebruikt had [2]). En met dit troepje werd door voortdurende, consequente actie in luttele jaren het resultaat bereikt, waarvoor ruim 20 jaren tevergeefs gevochten was.

Wij moeten ons tot enkele hoofdfeiten bepalen. 15 November 1897 kon de trambaan Kota-Radja-Indrapoeri voor het verkeer geopend worden. De rust in Groot-Atjeh mocht reeds in dat jaar, na herhaalde kleinere expeditiën, als verzekerd beschouwd worden. In Maart 1898 trad Van Vliet af en Van Heutsz werd tot zijn opvolger aangewezen. Zijn eerste daad als zoodanig was de reeds lang voorbereide tocht naar de Pedir-streek, die nu als het centrum der oorlogspartij werd beschouwd. Zooals op alles, wat Van Heutsz aanpakte, rustte ook op dezen tocht zegen. In Juli volgde een expeditie naar Edi, op de Oostkust, waar onlusten waren ontstaan: er werd zeer spoedig een einde aan gemaakt. Alleen gelukte het niet Oemar in handen te krijgen. Maar het geheele karakter van den strijd was gewijzigd — en dat was de hoofdzaak: de bevolking was van aanvaller aangevallene geworden en ten deel gaf zij al spoedig de neiging te kennen zich te willen onderwerpen. De verdere bevrediging van Atjeh valt nà het regentschap; wij komen hierop later terug.

Van Heutsz werd nà zijn eerste successen benoemd tot generaal-majoor en kommandeur der Militaire Willemsorde. En de Tweede Kamer betuigde op 18 November 1897 indirect hare instemming met het nieuwe beleid door bij de behandeling van de koloniale begrooting voor 1898 met 72 stemmen tegen 3 (die der socialisten) te verwerpen een motie-Van Kol, die, „overwegende, dat de oorlog met Atjeh als een nationale ramp moet worden beschouwd", voorstelde, dat de Regeering „eene onpartijdige commissie" zou benoemen, „die binnen een jaar rapport zal uitbrengen over de moreele, politieke en financieele gevolgen van den oorlog sedert zijn aanvang, over de vermoedelijke gevolgen der thans gevolgde tactiek en over de mogelijkheid en wenschelijkheid den oorlog te beëindigen, met behoud onzer volkenrechtelijke stelling op Sumatra" [3]).

De ommekeer in de praktijk der koloniale politiek in het algemeen blijkt nergens duidelijker dan uit de financieele verhouding van moederland en koloniën [4]). Met de batige sloten was het sedert jaren uit en er bestond roerende eenstemmigheid over, dat men ze niet terug wenschte. Maar in plaats van de batige sloten kwamen nu nadeelige saldo's. Over de jaren 1894—'98 moesten deze reeds op 46 millioen berekend worden, wat voor een belangrijk deel samenhing met de expeditiën naar Lombok en Atjeh. Hoe nu hierin te voorzien? Daarover bestond minder eenstemmigheid. Van Houten [5]), die een zeer liberale politiek ten dezen voorstond, wilde den inlander van belasting vrijhouden; hij stemde hierin met Goeman Borgesius overeen. Anderen rieden tot voorzichtigheid: men moest geen te zwaren last op het

1) Zie Koloniaal Verslag voor 1897.
2) Cf. Kielstra, Indisch Nederland, blz. 152.
3) Handelingen Tweede Kamer 1897—'98, blz. 167.
4) Vgl. bij het volgende het voortreffelijke overzicht bij Boudewijnse, t. a. p., blz. 123 vlg.
5) Van Houten, t. a. p., V, blz. 207.

moederland leggen. Hier wrong de schoen en bij alle debatten over de Indische begrootingen in deze jaren bleek dit opnieuw. Bij het voorstellen van nieuwe middelen, zooals bij de begrootingen geschiedde, was het moeilijke punt een evenwicht te vinden tusschen de door Indië zelf te dragen en door Nederland van Indië op zich te nemen lasten. Aan een consequente gedragslijn was men nog lang niet toe. In verband met de nieuwe ontwikkeling der verhouding van de Indische en de Nederlandsche financiën was een herziening der comptabiliteitswet van 1864 [1]) noodig, die in 1895 haar beslag kreeg [2]).

De gewichtigste beslissing, ten opzichte der financiën in deze jaren genomen, schijnt wel die, waarbij besloten werd een geldleening ten laste van den Staat aan te gaan ten bedrage van 55 millioen tot dekking der Indische tekorten. Zij behoort nog juist in den tijd van het Regentschap: de wet werd 9 Juni 1898 afgekondigd [3]). In de Tweede Kamer waren slechts enkele stemmen tegen het ontwerp uitgebracht, in de Eerste geen enkele. Hiermede had het beginsel, dat het moederland zich ten bate van de koloniën, zoo noodig, opofferingen te getroosten heeft, een belangrijke overwinning behaald.

Overigens werd naar versterking van middelen gezocht, v.n. door wijziging van de tarieven van in- en uitvoer in Nederlandsch-Indië, terwijl aan den anderen kant door bezuiniging gestreefd werd naar vermindering van uitgaven. Een algeheele herziening van het tarief, in 1895 door den minister Bergsma voorgelegd, werd door de Tweede Kamer verworpen [4]). Wel kwamen in de volgende jaren particeele nieuwe regelingen, voor bepaalde gebieden geldende, tot stand, zooals voor Sumatra's Oostkust, voor Lombok, de Minahassa. Bovendien werden verschillende accijnzen ingevoerd of verhoogd, o. a. op petroleum, lucifers, inlandsch gedistilleerd. Van de nieuwe belastingen, door Pierson in Nederland ingevoerd, profiteerde Indië in zóó verre ook, dat in 1897 vastgesteld werd, dat van de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten, welke betaald wordt door in Nederland gevestigde naamlooze vennootschappen, commanditaire vennootschappen op aandeelen, coöperatieve en andere vereenigingen, die haar bedrijf of beroep geheel of ten deele in Nederlandsch-Indië uitoefenen en aldaar niet zijn aangeslagen in het patentrecht of een belasting naar het inkomen, een deel wordt afgestaan ten bate van de Indische geldmiddelen [5]).

De opruiming der gedwongen cultures behoort tot een vorige periode. Alleen de gouvernementskoffiecultuur bestond in deze jaren nog. Ernstige pogingen werden aangewend, om ook deze laatste loot van de schepping van Van den Bosch af te snijden. Keuchenius bewerkte kort na zijn optreden als minister van koloniën de instelling eener Staatscommissie, die een onderzoek had in te stellen naar de middelen, om den achteruitgang der gouvernementskoffiecultuur op Java en Sumatra te verhoeden, en „met inachtneming dat die Cultuur behoort tot de middelen tot bestrijding van 's Lands uitgaven", er een „met de belangen der bevolking overeenkomende uitbreiding aan te geven". Bij deze opdracht werd dus aan het financieel belang, verzacht weliswaar door overwegingen in het belang der inlanders, nog een groote plaats toegekend. Het verslag der Commissie verscheen in 1889; er werd een breed uitgewerkt voorstel in gedaan tot regeling van de geheele materie voor Java, Sumatra's Westkust en Menado

1) De Bruyne, III, blz. 193.
2) Wet van 11 Juli 1895 (Indisch Staatsblad nº. 225).
3) Staatsblad nº. 142.
4) Handelingen 1895—'96, blz. 181.
5) Wet van 9 April 1897 (Indisch Staatsblad nº. 150).

elk afzonderlijk, waarbij — onder vaststelling van verhoogde prijzen voor koffie-aankoop — in beginsel zou worden besloten tot opheffing der verplichte cultuur na zekeren tijd (behalve op Sumatra's Westkust) met handhaving echter van een koffie-monopolie voor de Regeering. Bij de behandeling der Indische begrooting voor 1890 kwam Van Houten tegen de door de Commissie gedane voorstellen, waarmede de minister zijn instemming betuigd had, op. Hij diende zijnerzijds een uitvoerige motie in, waarbij de Kamer de Regeering zou uitnoodigen:

1°. het koffiemonopolie op te heffen; 2°. met wijziging der thans gebruikelijke regeling der exploitatie van de koffiegronden deze gronden, naar gelang der omstandigheden, productief te maken, hetzij door de voor de gouvernementscultuur gepraesteerde diensten naar hare marktwaarde te betalen, hetzij de koffiegronden tegen een vaste belasting in geld of levering van koffie aan het gouvernement, als landrente of pacht, aan de bij hunne cultuur betrokken bevolking of met hare toestemming, waar deze noodig geacht werd, aan Inlandsche of Europeesche ondernemers ten gebruike te geven.

Bij dit voorstel werd in veel sterkere mate met de belangen der Inlanders rekening gehouden. Het duurde tot 1892, vóórdat deze motie in de Tweede Kamer in behandeling genomen werd. Zij werd toen aangenomen (24 November) met 46 stemmen tegen 18, tegelijk met eenige door den toenmaligen minister van koloniën, Van Dedem, gedane voorstellen, die iets verder gingen dan die van Keuchenius' Commissie. Bovendien nam de Kamer een motie-Geertsema aan, om het koffiemonopolie in de Minahassa in te trekken. Ten gevolge van deze besluiten is in 1894 en 1895 een begin gemaakt met de afschaffing der gouvernementskoffiecultuur in eenige residentiën op Java, terwijl zij tegen 1899 ook in de Minahassa werd opgeheven. De motie van Van Houten werd dus niet ten volle uitgevoerd. Eerst in latere jaren is men op den in dezen tijd ingeslagen weg voortgegaan.

De vrij belangrijke derving van inkomsten, die als gevolg van de opheffing der gouvernementscultures onder oogen moest gezien worden, is wel de voornaamste sta-in-den-weg geweest voor een krachtiger doorgezette actie. Een voorzichtig financier offert geen inkomsten op, wanneer hij op geen equivalenten kan rekenen, tenzij in noodtoestand, en deze bestond in de van de vroegere misbruiken gezuiverde koffiecultuur niet. Equivalenten nu — wij zagen het reeds — waren niet dan tastenderwijze te vinden. De geschiedenis der Billiton-contracten bewijst het te meer, hoe moeilijk het was uit anderen hoofde een belangrijke vermeerdering van inkomsten te krijgen. De aan de Billiton-Maatschappij verleende concessie was in 1882 verlengd. De Tweede Kamer had het volgende jaar hare afkeuring over de door de Indische Regeering met de Maatschappij gesloten overeenkomst uitgesproken, o. a. omdat hierbij 's lands belang niet naar behooren behartigd scheen. Het gevolg van deze Kamer-uitspraak was een lange onderhandeling van de Nederlandsche Regeering met de Billiton-Maatschappij, die harerzijds zich tot een billijke herziening van het contract van 1882 wel bereid betoonde. Het duurde echter tot 1897, vóórdat Mackay, toen minister van Koloniën [1]), het ontwerp eener nieuwe overeenkomst aanbieden kon. Volgens deze zou den Staat $5\frac{1}{2}$ % van het op Billiton gewonnen tin worden toegekend benevens 50 % van de boven ƒ 350.000 door de Maatschappij per jaar behaalde winst. De Tweede Kamer, die het ontwerp eerst onder Mackay's opvolger in overweging nam, achtte de voordeelen niet groot genoeg en verwierp het voorstel. Een nieuw contract werd ontworpen en in 1892 door Van

1) Hiervóór, blz. 40.

D e d e m aan de Kamer aangeboden. Hierbij werd den Staat $^5/_8$ van het voordeelig saldo, waarmede de winst- en verliesrekening der Maatschappij werd afgesloten, gewaarborgd, benevens invloed op de wijze der ontginning. Dit nieuwe ontwerp verkreeg de goedkeuring der Staten-Generaal en werd in Juni vastgesteld [1]).

In deze overeenkomst, hoeveel moeite zij gekost had, lag ook een belangrijke beslissing opgesloten. Door den Staat een aandeel te verzekeren in mijn- en andere ondernemingen in Indië werd, vooral bij de juist van dezen tijd af zeer toenemende ontwikkeling hiervan, de mogelijkheid geschapen voor de opening van rijke bronnen van inkomsten. In deze richting is in het volgende tijdvak langzamerhand iets meer bereikt.

Twee onderwerpen, voor de Indische bevolking zelf van groot belang, trekken in deze jaren nog in het bizonder de aandacht. Vooreerst de invoering der opium-regie, die, na deugdelijke voorbereiding, in 1898 kon geschieden. De Regeering nam om de groote bezwaren, verbonden aan den verkoop van opium in het klein door tusschenkomst van pachters, de exploitatie van het opium-middel in eigen beheer. De geldelijke voordeelen van het in eigen beheer nemen van dit middel, dat veel naar China uitgevoerd werd, waren belangrijk; tevens kon nu beter op het gebruik van het gevaarlijke middel in Indië zelf worden toegezien. De andere zaak, die wij bedoelen, zijn de heerendiensten. Sedert 1889 was het denkbeeld in overweging genomen, om deze geheel af te schaffen en als equivalent een door den gouverneur-generaal vast te stellen som te heffen, die dan door de hoofden der gewestelijke besturen over de desa's of kampongs zou worden verdeeld, een soort hoofdgeld dus. Inderdaad is hiertoe in de 90er jaren overgegaan, echter niet direct in geheel Indië, maar bij wijze van proef in verschillende residentiën en voor een bepaald tijdvak. Het was het begin eener algemeene regeling, die de vrijheid der Inlanders in hooge mate ten goede moest komen. Wij zullen dit in ons volgend hoofdstuk over Indië, waar wij ook over een ander voor de ontwikkeling der Indische maatschappij zoo gewichtig onderwerp als het Inlandsch onderwijs moeten spreken, nader behandelen.

Op een overvloed van werken van openbaar nut mocht Indië in de 19e eeuw niet bogen. Maar ook in dit opzicht is in het einde dier eeuw verbetering merkbaar geworden. In 1890 werd een groot irrigatie-plan, resultaat van jarenlange onderzoekingen, door de Indische regeering vastgesteld, waarbij niet minder dan zestien gebieden waren betrokken. De meeste hiervan werden door M a c k a y aan de goedkeuring der Staten-Generaal onderworpen, die de noodige gelden zonder bezwaar toestonden. Deze werken werden sedert regelmatig uitgevoerd, en andere nog bovendien aangevat. Onder deze laatste behoort de bevloeiïng en de afvoer van het water in de Solo-vallei, een zeer omvangrijke arbeid, waartoe in 1893 de goedkeuring der Staten-Generaal werd verleend, maar die eenige jaren later (1898) geschorst moest worden, omdat de kosten de raming met een zeer belangrijk bedrag, „dat op de begrootingen der eerste jaren een blijvenden zwaren druk zal uitoefenen" — naar minister C r e m e r toen in de Tweede Kamer verzekerde —, dreigden te overschrijden.

Eenige voortgang werd ook gemaakt met den aanleg van spoorwegen. Java vooral werd behoorlijk in het teeken van het verkeer gezet door den aanleg van drie nieuwe lijnen: van Probolinggo naar Panaroekan, van Malang naar Blitar, van Batavia naar Anjer met eenige zijlijnen (1892 en volgende jaren). Daardoor zijn de Indische staatssporen belangrijk uitgebreid, wat nog verder geschiedde door de overneming van de spoorweg van Batavia naar Krawang van de Batavische Oosterspoorwegmaatschappij (1898). Op Sumatra kon in 1892 het gedeelte Padang-Solok van den Staatsspoorweg op Sumatra's Westkust worden opengesteld, niet lang vóór het in gebruik nemen van de nieuwe Emma-haven te Padang. Maar overigens moest Sumatra het voorloopig zonder sporen — de trambanen in Atjeh daargelaten — doen.

1) **Wet van 18 Juni 1892 (Indisch Staatsblad n°. 182).**

Over West-Indië valt in deze periode niet veel te zeggen. Er werd wel vrij veel over gesproken. Vooral bij ééne gelegenheid, nl. bij het aftreden in 1891 van den gouverneur van Suriname, M. A. de S a v o r n i n L o h m a n, die in 1888 H. J. S m i d t (den lateren minister van justitie uit het ministerie-V a n T i e n h o v e n) was opgevolgd. L o h m a n ging heen om de minder goede verstandhouding tusschen hem en de Koloniale Staten van Suriname. Bij gelegenheid van de viering van het 25-jarig bestaan dezer Staten was het zelfs tot oproerige bewegingen gekomen. Het geval gaf aanleiding tot een interpellatie-G l e i c h m a n in de Tweede Kamer in 1891. Er bleek inderdaad een groote ontevredenheid, gevolg van algemeene malaise in de kolonie, te bestaan. Het kwam er dus op aan dezen wortel van het kwaad uit te roeien. Maar hoewel de Staten-Generaal zich meer dan eens hebben uitgesproken over de wenschelijkheid, om aan de spanning in de kolonie een einde te maken, hoewel de regeering onderscheiden maatregelen heeft voorgesteld en uitgevoerd, om den toestand in de kolonie te verbeteren, men schijnt noch onder het gouverneurschap van V a n A s c h v a n W ij c k (1891—1896) noch onder dat van W. T o n c k e n s (1896—1901) veel verder te zijn gekomen. Het gebrek aan werkkrachten is en blijft het groote euvel; er is slechts ten deele in voorzien kunnen worden door den aanvoer van koelies uit Britsch- en Nederlandsch-Indië. Het ondernemen van verschillende werken van openbaar nut, o. a. door kanaliseering van enkele riviergedeelten, werd sedert 1895 aangevat en evenzoo het geologisch en topografisch onderzoek der kolonie, die men eigenlijk nog weinig kende. Maar het resultaat hiervan behoort in de volgende periode, evenals het begin eener nieuwe ontwikkeling op Curaçao [1]).

1) **Voor de grensregelingen in de koloniën met Frankrijk en Engeland zie men hiervóór, blz. 104 en 106.**

II. De Regeering van Koningin Wilhelmina.

A. Van 1898 tot 1914.

§ 1. De Koningin.

---

31 Augustus 1898 eindigde het Regentschap van Koningin Emma, wier dochter toen immers den leeftijd van 18 jaren bereikt had: volgens de Grondwet (art. 31) aanvaardde Koningin Wilhelmina de regeering.

Den dag te voren verscheen de volgende proclamatie van de Regentes, die hierbij hare hooge waardigheid neerlegde. Een zeer gelukkig gesteld stuk, dat woorden bevat, die het Nederlandsche volk tot leiddraad kunnen dienen:

„In naam van Hare Majesteit Wilhelmina, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau, enz. enz. enz.

„Wij Emma, Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk,

„Landgenooten!

„De taak, die Mij in 1890 werd toevertrouwd, is weldra geëindigd. Mij valt het onwaardeerbaar voorrecht ten deel, Mijne beminde Dochter den leeftijd te zien bereiken, waarop Zij naar het voorschrift der Grondwet tot de regeering wordt geroepen. In dagen van smart en rouw trad Ik op als Regentes van het Koninkrijk, thans schaart zich het geheele Volk in vreugde om den troon zijner jonge Koningin. God heeft Mij in deze jaren gesteund, Mijn dierbaarste wensch is vervuld.

„Aan allen, die Mij met raad en daad hebben ter zijde gestaan en die Mij gesteund hebben door hunne liefde en gehechtheid, breng Ik Mijnen dank. Moge het ons Land met zijne Bezittingen en Koloniën onder de regeering van Koningin Wilhelmina wel gaan! Het zij groot in alles, waarin ook een klein volk groot kan zijn!

„Ik treed af van de hooge plaats, die Ik in ons Staatswezen heb bekleed, met den diepgevoelden wensch, dat op Koningin en Volk te zamen, door de nauwste banden vereenigd, Gods zegen blijve rusten.

„Lasten en bevelen dat deze proclamatie in de Staatscourant en het Staatsblad opgenomen en ter plaatse, waar zulks gebruikelijk is, aangeplakt zal worden. Gedaan te 's-Gravenhage, op heden den 30en Augustus 1898.

Emma".

En op 31 Augustus kondigde de nieuwe Vorstin hare troonsbestijging op de volgende wijze aan haar volk aan:

„Wij Wilhelmina, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau enz. enz. enz.

„Aan Mijn Volk!

„Op dezen voor U en Mij gewichtigen dag gevoel Ik Mij gedrongen eenige woorden tot U te richten.

„Allereerst een woord van warme dankbaarheid! Sedert Mijne vroegste jeugd hebt Gij Mij omgeven met Uwe liefde. Uit alle deelen van het Koninkrijk, uit alle kringen der maatschappij, van ouden en jongen, ontving Ik steeds de treffendste blijken van gehechtheid. Nadat Mijn beminde Vader Mij was ontvallen, werd al Uwe aanhankelijkheid aan Mijn Stamhuis op Mij overgebracht. Thans, nu Ik gereed sta de schoone, doch zware taak, waartoe Ik geroepen ben, te aanvaarden, gevoel Ik Mij als gedragen door Uw trouw.

„Ontvangt Mijnen dank! Hetgeen Ik tot dusver mocht ondervinden liet onuitwischbare indrukken bij Mij na. Het is Mij een waarborg voor de toekomst. Mijne innig geliefde Moeder, aan Wie Ik onuitsprekelijk veel verschuldigd ben, gaf Mij het voorbeeld van een edele en verhevene opvatting der plichten, die nu op Mij rusten.

„Ik stel Mij tot levensdoel dat voorbeeld na te volgen, te regeeren zooals van een Vorstin uit het Huis van Oranje wordt verwacht. Aan de Grondwet getrouw wensch Ik den eerbied voor den Nederlandschen naam en de Nederlandsche vlag te bevestigen, Ik wensch bij het Opperbestuur over de Bezittingen en Koloniën in Oost en West rechtvaardigheid te betrachten, en naar Mijn vermogen bij te dragen tot verhooging van Uw geestelijk en stoffelijk welzijn.

„Ik hoop en verwacht, dat U aller steun, in welken ambtelijken of maatschappelijken werkkring binnen of buiten het Koninkrijk Gij zijt geplaatst, Mij daarbij nooit ontbreken zal.

„Op God vertrouwende en met de bede, dat Hij Mij sterke, aanvaard Ik de regeering.

„Lasten en bevelen, dat deze proclamatie in de Staatscourant en het Staatsblad opgenomen en ter plaatse, waar zulks gebruikelijk is, aangeplakt zal worden.

„Gedaan te 's-Gravenhage, op heden den 31en Augustus 1898.

Wilhelmina".

5 September begaven de Koninginnen zich naar de hoofdstad des Rijks. Want hier zou den volgenden dag de plechtige inhuldiging plaats hebben op de door de Grondwet voorgeschreven wijze. Het geschiedde in de Nieuwe Kerk, vlak bij het Paleis. Hier waren de Staten-Generaal vergaderd benevens de ministers, Raad van State en andere hooge autoriteiten. Het buitenland had zijne vertegenwoordigers gezonden en eveneens hadden enkele Indische vorsten op dezelfde wijze van hunne belangstelling doen blijken. Tot hen hield Koningin Wilhelmina de volgende toespraak:

„Mijne Heeren, leden der Staten-Generaal.

„Reeds op jeugdigen leeftijd heeft God mij door het overlijden van mijnen onvergetelijken Vader tot den Troon geroepen, dien ik onder het zoo wijze en zegenrijke Regentschap mijner innig geliefde Moeder beklom.

„Na de vervulling van mijn achttiende levensjaar, heb ik de regeering aanvaard; mijne proclamatie heeft dit aan mijn dierbaar Volk bekend gemaakt.

„Thans is de ure gekomen, waarin ik mij, te midden van mijne trouwe Staten-Generaal, onder aanroeping van Gods heiligen Naam, zal verbinden

aan het Nederlandsche Volk, tot instandhouding van zijn dierbaarste rechten en vrijheden.

„Zoo bevestig ik heden den hechten band, die tusschen mij en mijn Volk bestaat, en wordt het aloude verbond tusschen Nederland en Oranje opnieuw bezegeld.

„Hoog is mijne roeping, schoon de taak, die God op mijne schouders gelegd heeft. Ik ben gelukkig en dankbaar, het Volk van Nederland te mogen regeeren, een volk klein in zielental, doch groot in deugden, krachtig door aard en karakter.

„Ik acht het een groot voorrecht, dat het mijne levenstaak en plicht is, al mijne krachten te wijden aan het welzijn en den bloei van mijn dierbaar Vaderland. De woorden van mijnen beminden Vader maak ik tot de mijne: „Oranje kan nooit, ja nooit genoeg voor Nederland doen".

„Bij de vervulling van mijne taak heb ik uwe hulp en medewerking noodig. Mijne Heeren, leden der Volksvertegenwoordiging: ik ben overtuigd, dat gij mij die in ruime mate zult verleenen.

„Laat ons samen arbeiden voor het geluk en den voorspoed van het Nederlandsche Volk. Dat zij ons aller levensdoel!

„God zegene uwen en mijnen arbeid, dat hij strekke tot heil van ons Vaderland".

Onmiddellijk daarop volgde de eedsaflegging:

„Ik zweer aan het Nederlandsche Volk, dat ik de Grondwet steeds zal onderhouden en handhaven.

„Ik zweer, dat ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren; dat ik de algemeene en bijzondere vrijheid en de rechten van al mijne onderdanen zal beschermen en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en bijzondere welvaart alle middelen zal aanwenden welke de wetten te mijner beschikking stellen, zooals een goed Koning schuldig is te doen.

„Zoo waarlijk helpe mij God almachtig"!

De Voorzitter der Vereenigde Vergadering legde daarop de verklaring af, die dan door elk der aanwezige leden beëedigd of bevestigd werd:

„Wij ontvangen en huldigen, in naam van het Nederlandsche Volk en krachtens de Grondwet, U als Koningin; wij zweren (beloven), dat wij uwe onschendbaarheid en de rechten uwer kroon zullen handhaven; wij zweren (beloven) alles te zullen doen wat goede en getrouwe Staten-Generaal schuldig zijn te doen.

„Zoo waarlijk helpe ons God almachtig! (Dat beloven wij)".

„Hare Majesteit de Koningin is ingehuldigd", riep de oudste Koning van Wapenen, zijn schepter zwaaiende. Het „Leve de Koningin" klonk tot driemaal door de kerk. Herauten verkondigden alom in de stad, dat de inhuldiging was geschied.

Allen, die de plechtigheid hadden bijgewoond, roemden de kloeke houding der jonge Vorstin en de heldere wijze, waarop zij, met duidelijke intonatie, hare woorden had gesproken. Er heerschte stemming, ook door het met bizondere zorg samengestelde koor, dat koraalmuziek zong en waarin de beste Nederlandsche krachten medewerkten. De plechtigheid had indruk gemaakt.

En er heerschte bij de feestviering in deze dagen te Amsterdam een lossere, meer ongedwongen stemming dan zoo dikwijls bij Nederlandsche feestvieringen. Wij zullen er geen verslag van doen[1]). Een der groote attracties en

1) Men raadplege hierover het werk van Kepper (geciteerd hiervóór, blz. 18), 307 vlg., en dezelfde, Het regentschap van Koningin Emma ('s-Gravenhage. 1898) blz. 186 vlg.; verder het Officieel Gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van H. M. Koningin Wilhelmina Helena Paulina Maria binnen Amsterdam in 1898 (Amsterdam, 1898).

een der beste uitingen van nationalen zin was de Rembrandt-tentoonstelling te Amsterdam, de commissie waarvan er in geslaagd was een pracht-collectie van de werken van den grootsten Nederlandschen meester bijeen te brengen.

Het heele land verkeerde in blijde stemming en er bleven van de algemeene belangstelling enkele blijvende teekenen over. Wij bedoelen niet in de eerste plaats de gouden koets, het geschenk van het Nederlandsche volk aan de nieuwe Koningin, evenmin de kostbare Indische geschenken, die sedert het paleis in het Noordeinde sieren. Voorop sta hier de stichting: Oranje-Nassau-oord, sanatorium voor longlijders. Het is de wensch van Koningin Emma geweest, dat het geschenk, haar als bewijs van dankbaarheid voor hare uitnemende zorgen als Regentes aangeboden, dienstbaar gemaakt werd aan de bestrijding van de ergste, in den grond der zaak sociale, kwaal, die het Nederlandsche volk teistert.

„Ik hoop aan het geschenk een waardige bestemming te geven en ik meen dit niet beter te kunnen doen dan door het te bestemmen voor een liefdadig doel. Sedert lang was het mijn wensch, eene stichting in het leven te roepen, waaraan ik geloof dat groote behoefte bestaat; ik bedoel een sanatorium voor longlijders, in de eerste plaats van hen, die de middelen missen om in het buitenland hulp te zoeken tegen de vreeselijke kwaal, die helaas in ons Vaderland zoo veelvuldig voorkomt en zulke ernstige gevolgen na zich sleept. Ik hoop eerlang de vrije beschikking te krijgen over het landgoed „Oranje-Nassau-oord" bij Renkum en dit af te staan voor het doel, dat mij lief is...."

In deze woorden, die zij richtte tot den Voorzitter der Commissie voor de aanbieding van het nationale geschenk, bracht koningin Emma haar plan tot algemeene bekendheid. Een waarlijk koninklijke daad in den eenvoudigst denkbaren vorm! En men weet, dat het plan spoedig na 1898 verwezenlijkt werd.

Ruim twee jaar na hare inhuldiging volgde het huwelijk van Koningin Wilhelmina. Een buitengewoon nummer der Nederlandsche Staatscourant bevatte op 17 October 1900 de volgende proclamatie aan het Nederlandsche volk:

„Het is Mij eene behoefte, aan het Nederlandsche Volk, van welks levendige belangstelling in het geluk van Mij en Mijn Huis Ik zoo diep ben overtuigd, persoonlijk mededeeling te doen van Mijne verloving met Zijne Hoogheid, Hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin.

„Moge deze gebeurtenis, onder Gods zegen, bevorderlijk zijn aan het welzijn van Ons land en van zijne Bezittingen en Koloniën in Oost en West".

Hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin, die hiermede zijn intrede in de Nederlandsche geschiedenis doet, was de 19 April 1876 geboren, jongste zoon uit het derde huwelijk van groothertog Frederik Frans II († 1897) en Maria, prinses van Schwarzburg-Rudolstadt. Hij was in de verte aan het Oranje-huis verwant door het huwelijk van den broeder van zijn vader, hertog Wilhelm († 1879), met prinses Alexandrina van Pruisen, dochter van prinses Marianna der Nederlanden (zelf een dochter van koning Willem I) en prins Albrecht van Puisen[1]). Hij was luitenant van de jagers der Pruisische garde. Hij kende zijne aanstaande gemalin sedert hunne ontmoeting te Cannes in

1) Zie hieromtrent verder: Oranje-Nassau Mecklenburg-Schwerin. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Huwelijk van Koningin Wilhelmina. — (Amsterdam, Van Holkema & Warendorff, 1901), waarin over het Mecklenburgsche Vorstenhuis zeer uitvoerige gegevens zijn bijeengebracht.

1898 bij de huwelijksvoltrekking van een zijner zusters met een Deenschen prins. Op een bezoek van de beide Koninginnen te König in 1900 aan den Erfgraaf van Erbach-Schönberg ging de kogel door de kerk. Ziehier, hoe hertog Hendrik het ja-woord ontving[1]):

„Op een buitenweg, in de nabijheid van König, wordt een jongeman, daar in een eenvoudig logement afgestapt en bekend als „graaf von Bülow, door een heer aangesproken, terwijl hij een tochtje maakt op zijn fiets. De jeugdige wielrijder, een blonde jongeling, met sprekend blauwe oogen en een heel licht kneveltje op 't kerngezonde, min of meer door de buitenlucht gebruinde gelaat, stapt van zijn „kar" af, om den heer, die hem een boodschap brengt, te woord te staan.

„De boodschap is zeer eenvoudig:

„Zijne Doorluchtige Hoogheid Hertog Hendrik wordt heden middag ten paleize te König verwacht".

„De als graaf von Bülow in 't logement vertoevende jongeman is niemand anders dan Hertog Hendrik van Mecklonburg-Schwerin, de heer die hem de blijde tijding brengt — de Schlosshauptmann Baar uit Schönberg — gaf hem in die weinige woorden het kostbaarste wat hem ooit ten deel viel: de zekerheid dat hij door Koningin Wilhelmina als haar Gemaal werd aanvaard".

Het was nu in de eerste plaats noodig de wettelijke regeling voor het huwelijk te maken. Dit ging zonder bezwaren. Bij de wetten van 14 en 26 Januari 1901[2]) werd vastgesteld, dat het huwelijk zou plaats hebben ten overstaan van den minister van justitie in het Paleis in het Noordeinde; dat aan den Gemaal, indien de Koningin mocht komen te overlijden, uit 's lands kas een jaarlijksch inkomen van ƒ 150.000 zou worden toegekend, zoolang hij de hoedanigheid van Nederlander behield; dat „Zijne Hoogheid Hertog Heinrich Wladimir Albrecht Ernst, Hertog van Mecklenburg, vorst van Wenden, Schwerin en Ratzeburg, Graaf van Schwerin, Heer van de landen Rostock en Stargard enz. enz." de hoedanigheid van Nederlander zou verleend worden en dat hij deze alleen in geval van ontbinding van het huwelijk zou kunnen verliezen. De hertog was iets vroeger uit het Mecklenburgsche staatsverband losgemaakt.

Kort na de aanneming dezer wetten kwam de aanstaande Prins-Gemaal in Nederland. De Koningin benoemde hem in deze dagen tot generaal-majoor à la suite bij het Nederlandsche leger en bij het Indische en tot schout-bij-nacht à la suite bij de marine. Niet lang na de aankomst van hertog Hendrik had de huwelijksvoltrekking plaats (7 Februari). Er heerschte ook nu in den lande een stemming van vreugde en een ware genegenheid voor het vorstenhuis kwam opnieuw tot uiting[3]). Men gevoelde het groote gewicht der gebeurtenis met het oog op de toekomst. De gemaal kreeg nu den titel van „Prins der Nederlanden" met het predicaat: „Zijne Koninklijke Hoogheid". Hij werd bovendien benoemd tot lid van den Raad van State.

Nog meer dan reeds het geval was, ging nu de positie onzer Koningin gelijken op die van koningin Victoria (die juist in deze dagen stierf). Prins Hendrik had een dergelijke stelling als de prince consort, Albert, eenmaal in Engeland ingenomen had. Een teere verhouding, waar, in tegenstelling met de gewoonte, de vrouw in staatsrechtelijken zin boven den echtgenoot staat[4]).

1) Alsvoren, blz. 238.
2) Staatsblad 1901, nos. 35, 36, 38.
3) Zie over de feesten enz. het Gedenkboek, blz. 249 vlg.
4) Zie hierover het hoofdstuk: „De Staatsrechtelijke positie van den Echtgenoot der Koningin", t. a. p., blz. 120 vlg.

In Engeland had de Prins-Gemaal al de moeilijkheden, uit zijn optreden in een dergelijke verhouding voortvloeiende, ondervonden: hij ontmoette veel tegenkanting en werd eerst op den duur, toen men zijne kieschheid en voortreffelijke bedoelingen had leeren kennen, wezenlijk populair. Prins Hendrik en het Nederlandsche volk hebben zich niet te beklagen over de tegemoetkoming, die wederzijds aan den dag gelegd is. Een oordeelvelling over de beteekenis van 's Prinsen verblijf in zijn nieuwe Vaderland moge een later geschiedschrijver geven.

Men houde inmiddels dit in het oog: de Prins-Gemaal verwerft door zijn huwelijk geen aandeel aan of aanspraak op de koninklijke macht. Hij is de onderdaan van de Koningin, zooals alle Nederlanders dit zijn. Hij kan fungeeren als raadsman der Koningin, maar zonder daarom eenigerlei verantwoordelijkheid te dragen: hij is „de intieme, zich niet openbarende raadsman". Op deze wijze kán hij, zonder dat hem openbare betrekkingen opgedragen worden, grooten invloed uitoefenen. Wel verandert door het huwelijk de familiebetrekking der Koningin: de Prins treedt niet in haar huis, hij vestigt zelf een huis, waartoe zijne afstammelingen behooren. Bestijgt dus te eeniger tijd een kind uit dit huwelijk den troon, dan zal daarmede in Nederland de regeering van een nieuw Vorstenhuis beginnen [1]).

Wij slaan nog eenige jaren over. In 1909 volgde de derde gebeurtenis van groot belang, die wij hier te vermelden hebben:

„Om vijf minuten over zeven hedenmorgen is eene Prinses geboren. Moeder en dochter zijn welvarend".

Het werd 30 April te 7 uur tien uit Den Haag bericht aan de Nieuwe Rotterdamsche Courant en tegelijkertijd naar alle deelen der wereld geseind. Maanden van bange verwachting waren voorbij. Eindelijk was er nu groote waarschijnlijkheid, dat een directe nakomeling der Oranjes éénmaal de Koningin zou kunnen opvolgen. Dit gaf ontspanning en het was voor geheel Europa, niet voor Nederland alleen, een groote geruststelling. De Nieuwe Rotterdamsche Courant vertolkte deze stemming op de juiste wijze [2]):

„Langen tijd heeft het geschenen, alsof aan ons volk dit geluk niet beschoren zou zijn. Soms — waarom het thans nog verzwegen? — kwam de vrees op, dat het huwelijk van onze geëerbiedigde Koningin, door onafwendbare beschikking, bestemd ware, kinderloos te blijven. Maar deze gedachte vervulde ons volk, met zijn goeden, trouwhartigen aard, van zóó diepen weemoed, dat het zich geenszins daarmede gemeenzaam kon maken. Dat was allerminst verwonderlijk. Meer dan eenig ander volk wellicht gevoelt toch het onze behoefte aan een vorstenhuis, waarin het zijn middenpunt vindt, en dat, als symbool van eenheid, op gemeenschappelijke liefde en toegenegenheid kan staat maken.

„In het huis der Oranjes hadden wij dat gevonden, onder de heerschappij der Oranjes hadden wij voorspoed beleefd. Wie waagde eene voorspelling van wat het lot van land en volk zou worden, geregeerd door eene dynastie, uit den vreemde hier ingevoerd, en van welke wij tot op den huidigen oogenblik zelfs nog niet wisten, welke het zou zijn? geregeerd door een vorst, buiten onzen kring opgevoed, die wellicht onze taal niet zou spreken, ons volk, zijne zeden en gebruiken niet zou kennen, en die, niet door de spontane liefde van dat volk gesteund, eenzaam op de hoogste plaats van het land, in zich zelf de kracht en den tact zou moeten vinden, om zich ook eene bescheidene plaats in het hart van ons volk te verwerven?

1) T. a. p., blz. 126.
2) Extrablad van 30 April 1909.

„De breedste ontplooiïng van de krachten eener natie zal eerst voorkomen, „wanneer de monarch met zijn volk vertrouwd is en omgekeerd het volk in hem zijne toevlucht ziet en zijn steun. Om deze redenen moet de geboorte van eene afstammelinge uit de laatste der Oranjes worden beschouwd niet slechts als eene gebeurtenis, waarin ons volk vanganscher harte zal deelnemen, gelijk het deelneemt in alles, wat onze geëerbiedigde Koningin betreft, maar ook als een nationaal geluk. Nu eene leemte, waarvan wij het bedenkelijke met den dag drukkender begonnen te voelen, is aangevuld, is de vreugde heel het lánd door, groot; gaat een ongeveinsde jubel op van Noord tot Zuid, van Oost tot West".

Het was een pracht-morgen, die van Vrijdag 30 April in de residentie. Er hing iets in de lucht van die onzegbare teederheid, die sedert eeuwen Oranje en Nederland verbindt. Men was niet uitbundig vroolijk dien morgen. Men was stil inwendig blij. Zoo heb ik persoonlijk de stemming gevoeld en ik heb er nooit de herinnering aan verloren. Er volgden wederom luidruchtige feesten, dagen lang in de residentie, te Amsterdam, het heele land over.

Spoedig werd de prinses met de namen Juliana Louise Emma Maria Wilhelmina gedoopt. Van twee verre overgrootmoeders: Juliana van Stolborg en Louise de Coligny, de beide grootmoeders en de Koningin zelf, waren deze namen genomen. Een gelukkige keuze en men mag hopen, dat de goede eigenschappen van al deze meters eenmaal in het prinsesje vereenigd zullen blijken te zijn.

Vrouwelijke gratie, in degelijken eenvoud, blijft het kenmerk, dat in den nieuwen Oranje-kring het eerst de aandacht trekt — zulk een geheel andere kring dan een halve eeuw vroeger, toen het van prinsen krioelde in Den Haag. Het blijkt nergens uit, dat Nederland bij de regeering door een vrouw in eenig opzicht zou zijn achteruitgegaan. Het is van algemeene bekendheid, hoe hoog de toewijding, de werkzaamheid, de zaakkennis van de Koningin worden gewaardeerd door hen, die hiervan werkelijk iets weten. Het is eveneens van algemeene bekendheid, hoe Koningin Emma, nu de Koningin-moeder genoemd, met hare dochter medeleeft, zonder ooit naar invloed te streven, en hoe zij in het nationale leven in den wijdsten zin belangstelling aan den dag legt. Over den invloed der Koningin in de regeeringszaken zwijgen de ons ten dienste staande gegevens. Het parlementair-constitutioneel koningschap wordt onder hare regeering tot verdere ontwikkeling gebracht en de Koningin leeft voor de schoone taak, die kort na hare regeeringsaanvaarding een bij uitstek bevoegde aldus omschreef [1]):

„Het Koningschap onder een volksregeering geeft nl. een ambt te vervullen, dat nergens ter wereld zijn weerga vindt in de politieke ervaring welke het aan zijn drager verschaft. In alle staatszaken van gewicht moet de Koning worden gekend; ook naar Engelsch recht heeft de Koning aanspraak volledig te worden ingelicht en van niets onkundig te worden gelaten dat de algemeene belangen van den Staat raakt. Voorts kan de Minister, in zaken waar 's Konings medewerking gevorderd wordt, niet volstaan met de voordracht, maar moet hij deze ook motiveeren en tegen de bedenkingen des Konings kunnen staande houden. Tusschen Minister en Koning bestaat dus een onafgebroken verkeer over alle gewichtige staatsbelangen, waardoor zich in het ambt van den Koning een schat van staatkundige kennis kan ophoopen, zooals bij geen ander ambt het geval is, en 's Konings adviezen een beteekenis kunnen hebben, welke de adviezen van staatslieden, die altijd

1) Krabbe, Constitutioneele Monarchie (in Gids, 1900, I, blz. 199 vlg.); de in den tekst aangehaalde passages: blz. 237 en 225.

maar tijdelijk in de politiek werkzaam zijn, nooit kunnen bezitten. Hier is dus een ambt, waarin alle voorwaarden vereenigd zijn om zijn drager den grootst mogelijken invloed op den gang van zaken te verschaffen, een invloed te grooter en duurzamer, waar deze onder de volksregeering uitsluitend kan steunen op de rijpheid van oordeel welke uit die adviezen spreekt. De Koning is dus in het parlementaire stelsel een Raad van Staat en bestond de monarchie niet, zij zou misschien behooren te worden uitgevonden, om in de staatsinrichting een dergelijken Staatsraad te verkrijgen.

„Welnu als dat zoo is, laat dan vrij aan het ambt ook verbonden blijven die aloude emblemen van Kroon en Schepter welke op de historische taak der monarchie terugwijzen. Wij weten dat het symbolen zijn van een macht die onherroepelijk tot het verledene behoort; maar zij leggen toch ook nu nog getuigenis af van eene macht die, wel is waar in het ambt verscholen alleen door persoonlijke inspanning en toewijding het erfdeel van den Koning kan worden, maar daardoor dan ook een zedelijk gedrag bezit, dat het rechtsgezag der monarchie van weleer in duurzaamheid en omvang verre overtreft".

Dit neemt niet weg, dat „de *beslissende* macht" in de constitutioneele monarchie met parlementair stelsel berust bij de Volksvertegenwoordiging. „Ik begrijp daarom niet", aldus dezelfde schrijver, „dat mannen die boven alle verdenking van onvrijheid in oordeel zijn verheven, de beteekenis onzer monarchie blijven zoeken in een macht, die onherroepelijk tot het verledene behoort. Toen bijv. in de zitting van de Tweede Kamer van 27 September 1898 Mr. Pijnappel de beteekenis van onze monarchie ontvouwde, sprak hij de verwachting uit dat de Koningin den duidelijk gebleken volkswil zal erkennen, aannemen en handhaven"; maar hij voegde daaraan toe: „De Koninklijke macht is de beslissende macht in tijden waarin de volkswil niet met zekerheid blijkt.... de Koninklijke macht heeft te kiezen, waar zij staat op een tweesprong, welke weg zal worden ingeslagen".

„Terwijl dus eerst het beginsel wordt verkondigd, dat de Koning den duidelijk gebleken volkswil behoort te aanvaarden, wordt voor den Koning, als de volkswil niet met zekerheid blijkt, de functie weggelegd van een deus ex machina, om dien volkswil uit het duister aan het licht te brengen. Tweeërlei misvatting ligt hieraan ten grondslag. Allereerst deze dat ons regeeringsstelsel een dergelijke deus ex machina noodzakelijk vordert. Wanneer, zooals Mr. Pijnappel het uitdrukt, de volkswil den doorslag moet geven, dan ligt het in de lijn van dat stelsel om, als de volkswil niet met zekerheid blijkt, het regelmatige middel tot opheffing van die onzekerheid te baat te nemen, nl. het orgaan van dien volkswil, de Volksvertegenwoordiging, te doen spreken. Wordt dat middel niet dan in buitengewone omstandigheden toegepast en verblijft in de praktijk meestal de oplossing eener crisis bij den Koning, dan geschiedt dat om redenen van opportuniteit, niet als een logisch uitvloeisel van het parlementaire stelsel. Grooter misvatting is echter de bewering dat door de keuze, die de Koning bij onzekerheid van den volkswil verricht, eene beslissende macht wordt uitgeoefend. Het is immers zoo klaar als de dag, dat die keuze onmiddellijk moet worden herzien als de Volksvertegenwoordiging den Minister steun onthoudt. Niet de Koninklijke macht heeft te kiezen welke weg zal worden ingeslagen maar de Volksvertegenwoordiging".

Naast, maar toch onder de Koningin staat de Prins, wiens positie langzamerhand ook verder uitgebeeld werd. Ook hij legde voortdurend belangstelling aan den dag op velerlei gebied, in het bizonder waar het ondernemingen van landbouw betrof. Aan den Nederlandschen staat werd hij nader verbonden,

doordat hij in 1909 werd aangewezen tot regent, voor het geval prinses Juliana koningin mocht worden tijdens hare minderjarigheid [1]).

Uiterlijk waarneembaar in het leven der Koningin zijn alleen de gelegenheden, waarbij zij als officieele representante van het Nederlandsche volk naar buiten optreedt: bij de jaarlijksche opening der Staten-Generaal, die sedert 1905 in de gerestaureerde groote zaal op het Binnenhof plaats heeft; bij hare bezoeken aan verschillende deelen van het land, bij haar op-den-voorgrond treden bij nationale gebeurtenissen van groote beteekenis, hetzij in kwaden, hetzij in gooden zin; bij bezoeken aan buitenlandsche hoven en het onderhouden der uiterlijke relatiën met het diplomatieke corps in Den Haag.

Het ware ondoenlijk ál de gebeurtenissen van dezen aard hier op te noemen. Onder de bezoeken van buitenlandsche vorsten neemt dat van keizer Wilhelm II, wien de Koningin met hare moeder ruim een jaar na hare troonsbeklimming een officieel bezoek te Potsdam gebracht had, een eerste plaats in. Het had plaats op 13 en 14 December 1908. De Keizer — ditmaal alleen — werd ontvangen te Amsterdam. Het galadiner in het Koninklijk Paleis vormde het hoogtepunt in de reeks van plechtigheden en feestelijkheden. In het bizonder 's Keizers rede trok in hooge mate de aandacht der aanwezigen. De Keizer, zeer onder den indruk der omgeving, sprak anders — schrijver dezes weet dit van zeer goed ingelichte zijde — dan vooruit was vastgesteld. Met nadruk en stemverheffing sprak hij, na evenals in 1891 [2]) herinnerd te hebben aan de verwantschapsbanden van Hohenzollern en Oranje, het uit, dat Nederland's onafhankelijkheid van hem nooit iets te duchten zou hebben [3]). Het geschenk voor de Koningin, dat de Keizer bij deze gelegenheid aankondigde, bestond in een standbeeld van Frederik Hendrik — den gemeenschappelijken voorvader —, dat nog in December vóór het Huis ten Bosch onthuld kon worden; het mag als een verzinnebeelding beschouwd worden van de gevoelens, die Wilhelm II in 1908 ten opzichte van het Oranje-huis en het Nederlandsche volk getoond heeft te bezitten.

Het is niet te zeggen, in hoe verre dit en dergelijke bezoeken een staatkundigen kant hebben. Wij zien alleen de uiterlijkheden en weten niet, of alleen beleefdheidsbetoon de drijfveer is. In de uitingen van buitenlandsche bladen vooral moge men bij zulke gelegenheden den reflex zien der algemeene staatkundige verhoudingen — goed- of afkeuring, sympathie-betuigingen of schampere opmerkingen zijn de duidelijk sprekende teekenen der stemming — de gegevens, om de wezenlijke oorzaak der vriendelijkheden van buitenlandsche regeering te beoordeelen, ontbreken ten eenenmale.

Zoo is met het bezoek van keizer Wilhelm in 1908, zoo is het met dat van den president der Fransche Republiek, Armand Fallières, in 1911 (Juli). Maar dan merkt men de internationale spanning te sterker en wanneer de Koningin in 1912 (1—3 Juni) een gedenkwaardig bezoek aan Parijs brengt, waar zij er den nadruk op legt, dat haar huis door historische banden ook aan Frankrijk verbonden is, dan resoneert dit op onaangename wijze in Duitsche kranten.

1) Wet van 2 April 1909 (Staatsblad n°. 88). Bij de wet van 23 Mei 1910 werd hem voor dit geval een jaargeld van *f* 175.000 toegekend (Staatsblad n°. 141).

2) Hiervóór, blz. 18.

3) „Indem ich mein Leben dafür einsetze, dass unsre Länder in Frieden sich entwickeln können", luiden de woorden volgens het officieele protocol (Nieuwe Rotterdamsche Courant 14 December 1908, Tweede Blad A); maar de werkelijk uitgesproken woorden schijnen krachtiger geluid te hebben.

Geen politieke beteekenis is men geneigd te hechten aan het bezoek, dat de jonge Belgische koning Albert (sedert 1909 opvolger van Leopold II) en zijne gemalin, koningin Elisabeth, aan het Nederlandsche Hof brachten in 1910, evenmin als aan het contra-bezoek van koningin Wilhelmina en prins Hendrik, dat in 1911 (Augustus) plaats had. Het is waar, dat deze bezoeken vallen in de jaren, toen er veel te doen was over Belgisch-Nederlandsche toenadering in het algemeen [1]; er is echter niet de minste aanduiding, dat zij hiermede ook werkelijk samenhangen: het geringe resultaat der toenaderingspogingen zou het tegendeel eer aannemelijk maken.

En ook aan het bezoek van den Deenschen Koning en zijne gemalin in Mei 1914, hoe sympathiek dit was, zal niemand directe staatkundige beteekenis toekennen. Hier moet men aan zuiver beleefdheidsbetoon — en daarom te meer op prijsgesteld! — denken.

Wij eindigen dit hoofdstuk met den indruk van een Amerikaan, die als gezant bij het Nederlandsche Hof onze Koningin van nabij kon gadeslaan [2]:

„De indruk, dien ik van dit eerste onderhoud behield, en die bij een volgend nog werd verstrekt, is, dat Koningin Wilhelmina een vrouw is, die uitnemend is berekend voor Haar taak. Haar natuurlijke beschroomdheid van temperament wordt soms verkeerdelijk als hooghartige terughouding uitgelegd.

„Maar dat is niet juist. Zij is, in werkelijkheid oprecht en rechtuit, toegewijd aan Haar plicht en zeer scherpzinnig in de vervulling ervan: een van de bekwaamste en verstandigste gekroonde hoofden van Europa, en in alle opzichten een goede regeerster van het zeer democratische Nederland".

En een Nederlander, mr. Treub, die voortreffelijk in de gelegenheid was koningin Wilhelmina te leeren kennen, droeg zijn tijdens den wereldoorlog geschreven boek [3]) op aan „onze begaafde Landsvorstin, die zich in moeilijke omstandigheden heeft doen kennen als een ware Moeder des Vaderlands".

---

1) Zie hierover § 8 van dit gedeelte.

2) Van Dyke in zijn onlangs verschenen werk: „Fighting for peace", uitgegeven bij Hodder en Stoughton te Londen. Ik ontleen het citaat aan de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 21 Maart 1918, Avondblad B.

3) Nader genoemd in afdeeling B van dit gedeelte.

§ 2. De Eerste Vredesconferentie. — De Zuid-Afrikaansche Oorlog.

Het zijn voor Nederland twee allergewichtigste gebeurtenissen op internationaal gebied, waarmede de regeering van Koningin Wilhelmina als het ware wordt geopend. De eerste Vredesconferentie, hoe zeer hare resultaten velen mogen teleurgesteld hebben, opende toch voor de wereld, en in het bizonder voor Nederland, nieuwe verre vooruitzichten: een toekomstontwikkeling, aan het begin waarvan wij pas staan. De groote oorlog tusschen de beide Boeren-Republieken in Zuid-Afrika en Engeland rakelde ons verleden op en raakte ons nationaal en moreel bewustzijn van nabij; de gevolgen er van schijnen nu ook nog niet te overzien. Wij meenden deze twee momenten in onze buitenlandsche verhoudingen afzonderlijk te moeten behandelen. Maar om dit goed te kunnen doen, dienen wij onze internationale stelling in verband met de algemeene internationale verhoudingen eerst nader in oogenschouw te nemen.

De internationale verhoudingen worden sedert de 70er jaren der vorige eeuw voor een zeer groot deel beheerscht door de stichting van het machtige Duitsche Rijk met in haar gevolg een geweldige ontwikkeling op economisch gebied. Daar lag nu Midden-Europa, waar zoo lang een politieke leegte geweest was, opgevuld: een reus had er zijn woonplaats ingericht. Van een rijk van ± 41 millioen inwoners in 1871 werd Duitschland een land van ruim 65 millioen in 1914. Bovendien: welk een prachtige ligging met groote rivieren, met een grooten natuurlijken rijkdom, waarvan met het moderne verkeer een zooveel beter gebruik kon worden gemaakt! Duitschland hernam op economisch gebied de plaats, die het sedert het einde der Middeleeuwen, ook omdat de groote handelsweg zich toen naar het Westen verplaatst had, had verloren. Maar de positie had nu in veel sterker mate dan toen hare gevaarlijke zijde. Aan weerskanten lagen groote mogendheden, ieder met een gevestigde traditie als zoodanig, en in elk geval een er van was den nieuw-komer zeer slecht gezind. Het Duitsche Rijk immers was gesticht tegen den zin van Frankrijk, dat in den oorlog, waarin de stichtingsdaad volbracht was — te Versailles! —, nog bovendien Elzas en Lotharingen verloren had.

De Fransche revanche-idée heeft sedert 1871 de internationale politiek in zeer sterke mate mede bepaald. Maar het ontstaan van het Duitsche Rijk greep ook in alle andere bestaande verhoudingen in. Het was zoo gemoedelijk in Europa vóór 1870, toen Frankrijk, Engeland en Rusland de wereldzaken regelden, soms wat rekening houdende met Oostenrijk, zei een Engelsch diplomaat in latere jaren [1]). Na 1870 kwam er een partner bij, om van

---

1) Von Bülow, Deutsche Politik (Verlag von Reimar Hobbing in Berlin, 1916), S. 5.

Italië nog maar niet eens te spreken. Oude lang bestaande verhoudingen dreigden uit hare voegen te raken. Overal, waar men speurde, waar men zag — die Duitscher, zoo lang geminacht en nu optredende op een wijze, die men weinig sympathiek achtte, zooals het gewoonlijk met parvenus gaat. De Duitscher, die zich nog zoo gaarne een plaats, een groote plaats wilde veroveren, kwam zoo laat. Hoe ouder de families, hoe moeilijker een parvenu het zal hebben, om als gelijkwaardige onder hen te worden opgenomen.

In de eerste twintig à dertig jaar na 1870 liep het Duitschland in de buitenlandsche politiek nog al mee. Vooral zoolang Bismarck het staatsroer in vaste handen hield. Zeer voorzichtig, zonder aanstoot te geven, zich met groote realiteit bewust van de uit den algemeenen toestand voor zijn land spruitende gevaren, leidde hij: de Keizer en de Rijksdag volgden. Hij consolideerde het bestaan van het Rijk in hooge mate door het verbond met Oostenrijk-Hongarije van 1879, dat, bepaaldelijk van defensieven aard, immers gericht tegen een eventueelen aanval van Rusland op de Donau-monarchie, als het complement van de stichting van het Rijk was: de Midden-Europeesche stelling werd er door versterkt. Spoedig volgden verdragen van de beide keizerrijken met Italië (1882), dat om zijne Middellandsche Zee-belangen met Frankrijk overhoop lag. Het was het drievoudig verbond, dat aldus ontstond en dat Duitschland's positie tegenover Frankrijk verbeterde, al nam Oostenrijk-Hongarije te dezen opzichte geen verplichtingen op zich.

Onderwijl wist Bismarck met Rusland, dat v.n. om den Balkan in scherpe tegenstelling tot Oostenrijk-Hongarije stond, over het algemeen toch goede betrekkingen te onderhouden. Het zoogenaamde Rückversicherungsvertrag van 1887, dat een wederkeerige garantie van welwillende neutraliteit der beide landen, in geval van een aanval op één hunner, bevatte, is hiervan de duidelijke uiting. Met Engeland was de verhouding passabel, al vindt men reeds sporen van naijver bij dit machtige handels- en koloniale volk op Duitschland's snel groeiende macht. Maar de Engelschen werden het meest beziggehouden door de Aziatische kwesties met Rusland en Bismarck wist, met Engelsche instemming, toch een belangrijk koloniaal rijk voor Duitschland in Afrika benevens eenig bezit in Australië te verwerven. Frankrijk, dat na 1870 geïsoleerd bleef staan, was toen weinig te duchten en in de betrekkingen met dit land kwam na een heftig incident van 1875 en vooral na het Berlijnsche congres van 1878 gedurende eenige jaren een wezenlijke ontspanning. Ook Frankrijk breidde, v.n. in Afrika, zijn koloniaal bezit belangrijk uit en Bismarck wachtte er zich wel voor het hierin tegen te werken. Onder zijn leiding deed Duitschland zijn intrede in de wereld-politiek onder niet ongelukkige auspiciën [1]). Wanneer de groote kanselier in 1890 ten gevolge van een conflict met den jongen keizer Wilhelm II aftreedt, schijnt Duitschland's internationale positie gunstig.

Na 1890 begint een ommekeer. De nieuwe koers in Duitschland richt zich meer bewust in op aansluiting bij Engeland en laat Rusland schieten. Frankrijk maakt van de gelegenheid onmiddellijk gebruik en de Russisch-Fransche toenadering, waarvan de sporen ook tot vóór 1890 teruggaan, vindt nu spoedig hare bekroning in het tweevoudig verbond (1892), waarvan de inhoud onbekend blijft, maar dat, evenals het drievoudig verbond, als eerste doel heeft de handhaving van den vrede [2]). Frankrijk is uit zijn isolement verlost. En tegelijk blijkt het, dat het met de Engelsch-Duitsche verhouding toch niet recht wil, al is in 1890 het verdrag over Helgoland en Zanzibar gesloten. De schepping van een Duitsche zeemacht, die den wereldhandel en de koloniën zoo mogelijk moet beschermen, wekt den naijver in Engeland meer op; de Duitsche concurrentie op handelsgebied begint als een gevaar beschouwd te worden. Stemmen gaan in Engeland op, die spreken van een preventieven oorlog, om den jongen mededinger in zijn snellen groei te knakken.

1) Zie hieromtrent o.a. Max. von Hagen, Voraussetzungen und Veranlassungen für Bismarcks Eintritt in die Weltpolitik (1914, Verlag der Grenzboten, Berlin).

2) Het verdrag van 1892 schijnt in 1918 gepubliceerd te zijn (zie Nieuwe Rotterdamsche Courant van 9 Februari 1918, Ochtendblad A; ik heb de hier bedoelde publicatie niet onder de oogen gehad).

Nu wordt het in Europa spannender. Het schijnt een haast noodzakelijk gevolg der nieuwe omstandigheden en het is de vraag, of de voorzichtige staatkunde van Bismarck op den duur had kunnen verhinderen, wat de meer provocante houding van Wilhelm II stellig bevorderd heeft: de bedreiging van twee kanten op het continent, die er nu was; de schaduw, die op de verhouding tot Engeland drukte. Het is het begin der constellatie, die in den aanvang der 20e eeuw zich duidelijker zal gaan afteekenen.

De na 1870 bestaande spanning deed de militaire toerustingen en dus de uitgaven voor militaire doeleinden in bedenkelijke mate toenemen. In álle landen! Er is alleen gradueel groot verschil. De sedert de Fransche revolutie bestaande nationale legers, in vele landen nu uit algemeenen dienstplicht gevoed, de vooruitgang der oorlogstechniek, de moderne fortenbouw — zij kosten millioenen en steeds meer millioenen. Zij drukken op de staatsbudgetten met toenemende zwaarte. De protectie der bedrijven in verscheidene landen, het verlaten van den weg van den vrijhandel, hebben óók den financieelen nood tot oorzaak. Het werkt alles verontrustend op de algemeene atmosfeer. De eenige lichtstraal schijnt, dat de techniek zich zóó zal ontwikkelen, dat de oorlogvoering onmogelijk wordt, en dat de uitgaven zóó hoog zullen klimmen, dat het niet meer gaat....

Hier vindt de vredesbeweging voedsel, die sedert eeuwen reeds parallel loopt met den onderlingen wedijver der volkeren, maar dezen nog slechts weinig vermocht in te perken [1]). „De wapens neder", de bekende leuze van Bertha von Suttner, de plannen van Europeesche, zelfs van wereld-organisatie, van beslissing van geschillen door arbitrage — zij vinden alle hun vóórgeschiedenis, die in den loop der 19e eeuw meer en meer gevuld begint te raken. Wijst niet reeds de heilige alliantie van 1815, in welken weinig aanbevelenswaardigen vorm óók, op een Europeesch verbond? Verheffen eenige mannen der Manchesterschool niet krachtig hunne stemmen tegen het oorlogsgeweld? En veelvuldiger worden steeds de pogingen, om over bepaalde punten internationale afspraken te maken: over het zeerecht te Parijs in 1856, over het Roode Kruis te Genève in 1864, over het oorlogsrecht te land te Brussel in 1874. Arbitrage-verdragen worden gesloten; arbitrage wordt in bepaalde gevallen toegepast: wij zagen het reeds bij de bespreking van de buitenlandsche politiek van ons eigen land tijdens het regentschap [2]). Behoeven wij te zeggen, dat deze pacifistische beweging voor een klein land als het onze ongelijk veel meer aantrekkelijks heeft dan die van de oorlogstoerustingen.

Vóóral voor Nederland. Wij moeten dit uit onze geschiedenis verklaren. Er is een tijd geweest, dat wij als groote mogendheid medetelden en een

1) Zie het Geschiedkundig Overzicht bij De Louter, Het Stellig Volkerenrecht ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1910), I, blz. 79 vlg. — Verder: dr. J. P. ter Meulen, Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung 1300—1800 (Haag, Mart. Nijhoff, 1917).

2) Hiervóór, p. 105.

grootmachtspolitiek voerden. Het was vooral in de dagen van Johan de Witt en van Willem III. Maar het ging ons nooit van harte af. Wij zijn ons altijd bewust gebleven wat eenmaal Oldenbarnevelt uitsprak [1]), dat wij vergelijkenderwijs „in autoriteit, macht ende vasticheyt van regeeringe" zóó ver bij Engeland en Frankrijk achterstaan, „datter geen comparatie en behoort te vallen". Dat de Republiek, in het bizonder in de tweede helft der 17e eeuw, mede haar krachtig woord sprak bij de regeling der internationaal-Europeesche verhoudingen, was veel meer een gevolg van de omstandigheden dan van den bewusten wil, om mede te doen. De positie van Nederland als eerste rangs handels- en koloniale mogendheid leidde er als van zelf toe [2]). Heel anders Engeland. Wanneer William Temple in 1667 zijn koning wil trachten over te halen zich aan de spits te stellen van een alliantie tegen Frankrijk, glundert hij bij de gedachte, dat Engeland als „umpire" in Europa zal fungeeren [3]). Dezelfde idée vindt men, veel meer bewust, bij Seeley in zijn beroemde 19e eeuwsche werk: „the Expansion of England". Hier voelt men vertegenwoordigers van een grootmacht van nature aan het woord. Zij zijn diep overtuigd van de roeping van hun volk tot het spelen eener overmachtige rol op het wereldtooneel.

Met de Nederlandsche grootmachtstelling liep het niet gelukkig af. Vooral de politiek van Willem III, die Nederland een eerste rol had doen spelen in den strijd tot handhaving van het Europeesche evenwicht tegenover Frankrijk, had booze gevolgen. Zij was uitstekend verdedigbaar èn uit nationaal èn uit internationaal oogpunt, maar zij belastte de Republiek met een zeer zwaren schuldenlast. Het is de vraag, of een andere leider, een Johan de Witt of een andere uitstekende vertegenwoordiger der regenten-partij, die altijd neiging tot een voorzichtiger, meer met het handelsbelang der Republiek rekening houdende buitenlandsche politiek aan den dag gelegd had, zich aan de consequentiën der omstandigheden had kunnen onttrekken, zonder gevaar te loopen het nationale belang op ernstige wijze te benadeelen.

Hoe dit zij, men had in de eerste helft der 19e eeuw de gevolgen te dragen van de groote daden van Willem III en het is juist ons grootste ongeluk geweest, dat de stadhouderlooze regeering, die na den dood van Willem III ontstond, zich daartoe absoluut onbekwaam getoond heeft. Zij heeft noch in den vredestijd na 1713 den financieelen toestand flink aangepakt, noch de veranderingen, die zich in het Europeesche statenstelsel voordeden, gerealiseerd. Het was door de grootere ontwikkeling van Engeland en door het mindere gevaar van Frankrijk's zijde volstrekt onnoodig, dat Nederland toen zijn groote-mogendheidspolitiek voortzette: het heeft dit dan eigenlijk ook niet gedaan, maar er wel den schijn van aangenomen of behouden. In het logge gevaarte, dat de Republiek in de 18e eeuw werd, veranderde uiterlijk niets: men hield vast aan de traditioneele politiek van Willem III, die samenwerken met Engeland gebood; men liet het aan de eischen van dien tijd volstrekt niet voldoende staatsgebouw maar staan, zooals het nu eenmaal stond. Veel binnenlandsch getwist, zonder eenig vruchtbaar resultaat, bevorderde het, dat Nederland aan het einde dier

1) M. L. van Deventer, Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd ('s Grav., 1860—'65), III, blz. 138.

2) Ik verwijs verder naar mijn uiteenzetting van deze zaak in het Handboek tot de Staatk. Gesch. van Nederland ('s Grav., Mart. Nijhoff, 1918).

3) „Our interest lyes in finding means to imbarque the affaire thoroughly and past retreate, to make ourselves afterwards the umpire of it, and consequently of all the affairs in Christendome" (in een onuitgegeven brief van Temple aan Arlington van 20 Mei 1667, in het New Record Office te Londen, Flandres-correspondence, bundle 95).

eeuw van het buitenland, eerst van Engeland, dan van Frankrijk in sterkere mate, afhankelijk werd. Onderwijl werd de roep om een politiek van neutraliteit ten opzichte van de groote vragen der wereldpolitiek van meer dan één kant gehoord, zonder nog in vervulling te gaan.

Eerst na den Franschen tijd, dus na het herstel der onafhankelijkheid, en nog meer na de opheffing van de vereeniging met België, die, ons door Europa opgelegd, Nederland nog geen geheele vrijheid van beweging gelaten had, realiseert men geheel de gevolgen van de nu nog meer gewijzigde internationaal Europeesche toestanden. Het zijn dan vijf, straks zes wezenlijk groote mogendheden, die de situatie beheerschen. Voor de kleineren is alleen de rol van bemiddelaars, het optreden tot verzachting der tegenstellingen weggelegd. Het kost den Nederlanders wel eenige moeite zich aan dit nieuwe te gewennen. Men kijkt zuchtend om naar „de Gouden Eeuw". Maar de publieke opinie, voor zoover zij zich over de buitenlandsche zaken uitlaat, toont zich beslist afkeerig van bemoeiïngen met de zaken der groote politiek. Het blijkt het duidelijkst bij de behandeling der Luxemburgsche kwestie van 1867, waarin Nederland van zelf door de stelling van zijn koningshuis eenigermate betrokken raakte. Maar de wezenlijk niet van beleid ontblootte houding van onzen minister van buitenlandsche zaken, die de minnelijke beslechting van het ernstige geschil tusschen Frankrijk en den Noord-Duitschen Bond bevorderde, stuitte hier te lande op blijkbaren tegenzin. Men vond de bemoeizucht van den minister eigenlijk afkeurenswaardig en de liberalen in de Tweede Kamer konden van de ongunstige stemming te zijnen opzichte gebruik maken, om hem — om redenen van binnenlandsche politiek eigenlijk — ten val te brengen.

Deze neutraliteit, een zelf opgelegde en daarom van geheel anderen aard dan de Belgische, Luxemburgsche of Zwitsersche, die door een zeker aantal mogendheden gegarandeerd is, werd in de tweede helft der 19e eeuw de vaste leiddraad onzer buitenlandsche politiek. Natuurlijk met de reserve, dat vitale Nederlandsche belangen niet mochten worden aangetast, en hieronder werd — men voelt dit steeds duidelijker — de integriteit van ons grondgebied in Europa en het behoud onzer koloniale stelling daarbuiten in de eerste plaats verstaan. Wij zijn, om het zoo te zeggen, verzadigd en wenschen er niets bij, maar wij willen ook niets afstaan van ons historisch gewordene. De positie brengt hare onmiskenbare gevaren mede. Wat stilstaat, slaapt gemakkelijker in dan wat in opkomst is. Alleen voortdurende pogingen tot ontwikkeling van het nationaal bezit kan de oogen open doen blijven en een krachtigen nationalen geest onderhouden. De teekenen, dat Nederland aan deze gevaren niet geheel ontkomen is, zijn onmiskenbaar. Het sterkst sprekende is het verlies van het ware bewustzijn, het reëele inzicht in de Europeesche verhoudingen om ons heen, bepaaldelijk op politiek gebied.

Nu begrijpt men de beteekenis der internationale vredes- of liever rechtsbeweging voor ons van zelf. Hoe meer de scherpe kanten in den grooten wedijver der volkeren kunnen worden afgeslepen door internationale regelingen, hoe meer het bestaande in rechten kan worden vastgelegd, hoe meer Nederland's positie gestevigd wordt. Dit inzicht dringt langzamerhand door: wij zullen er de bewijzen in latere jaren van zien. In 1899, toen de eerste Vredesconferentie bijeenkwam, ontbrak het, behalve bij zeer enkelen, nog zoo goed als geheel en dit was een bedenkelijk verschijnsel. Eerst door den loop der gebeurtenissen, niet spontaan of preventief, is in Nederland het bewustzijn ontwaakt, dat hier zich een nieuwe toekomst voor ons volk opende, die het in staat zou stellen actief aan de regeling der internationale verhoudingen mede te werken.

grootmachtspolitiek voerden. Het was vooral in de dagen van Johan de Witt en van Willem III. Maar het ging ons nooit van harte af. Wij zijn ons altijd bewust gebleven wat eenmaal Oldenbarnevelt uitsprak [1]), dat wij vergelijkenderwijs „in autoriteit, macht ende vasticheyt van regeeringe" zóó ver bij Engeland en Frankrijk achterstaan, „datter geen comparatie en behoort te vallen". Dat de Republiek, in het bizonder in de tweede helft der 17e eeuw, mede haar krachtig woord sprak bij de regeling der internationaal-Europeesche verhoudingen, was veel meer een gevolg van de omstandigheden dan van den bewusten wil, om mede te doen. De positie van Nederland als eerste rangs handels- en koloniale mogendheid leidde er als van zelf toe [2]). Heel anders Engeland. Wanneer William Temple in 1667 zijn koning wil trachten over te halen zich aan de spits te stellen van een alliantie tegen Frankrijk, glundert hij bij de gedachte, dat Engeland als „umpire" in Europa zal fungeeren [3]). Dezelfde idée vindt men, veel meer bewust, bij Seeley in zijn beroemde 19e eeuwsche werk: „the Expansion of England". Hier voelt men vertegenwoordigers van een grootmacht van nature aan het woord. Zij zijn diep overtuigd van de roeping van hun volk tot het spelen eener overmachtige rol op het wereldtooneel.

Met de Nederlandsche grootmachtstelling liep het niet gelukkig af. Vooral de politiek van Willem III, die Nederland een eerste rol had doen spelen in den strijd tot handhaving van het Europeesche evenwicht tegenover Frankrijk, had booze gevolgen. Zij was uitstekend verdedigbaar èn uit nationaal èn uit internationaal oogpunt, maar zij belastte de Republiek met een zeer zwaren schuldenlast. Het is de vraag, of een andere leider, een Johan de Witt of een andere uitstekende vertegenwoordiger der regenten-partij, die altijd neiging tot een voorzichtiger, meer met het handelsbelang der Republiek rekening houdende buitenlandsche politiek aan den dag gelegd had, zich aan de consequentiën der omstandigheden had kunnen onttrekken, zonder gevaar te loopen het nationale belang op ernstige wijze te benadeelen.

Hoe dit zij, men had in de eerste helft der 19e eeuw de gevolgen te dragen van de groote daden van Willem III en het is juist ons grootste ongeluk geweest, dat de stadhouderlooze regeering, die na den dood van Willem III ontstond, zich daartoe absoluut onbekwaam getoond heeft. Zij heeft noch in den vredestijd na 1713 den financieelen toestand flink aangepakt, noch de veranderingen, die zich in het Europeesche statenstelsel voordeden, gerealiseerd. Het was door de grootere ontwikkeling van Engeland en door het mindere gevaar van Frankrijk's zijde volstrekt onnoodig, dat Nederland toen zijn groote-mogendheidspolitiek voortzette: het heeft dit dan eigenlijk ook niet gedaan, maar er wel den schijn van aangenomen of behouden. In het logge gevaarte, dat de Republiek in de 18e eeuw werd, veranderde uiterlijk niets: men hield vast aan de traditioneele politiek van Willem III, die samenwerken met Engeland gebood; men liet het aan de eischen van dien tijd volstrekt niet voldoende staatsgebouw maar staan, zooals het nu eenmaal stond. Veel binnenlandsch getwist, zonder eenig vruchtbaar resultaat, bevorderde het, dat Nederland aan het einde dier

---

1) M. L. van Deventer, Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd ('s Grav., 1860—'65), III, blz. 138.

2) Ik verwijs verder naar mijn uiteenzetting van deze zaak in het Handboek tot de Staatk. Gesch. van Nederland ('s Grav., Mart. Nijhoff, 1918).

3) „Our interest lyes in finding means to imbarque the affaire thoroughly and past retreate, to make ourselves afterwards the umpire of it, and consequently of all the affairs in Christendome" (in een onuitgegeven brief van Temple aan Arlington van 20 Mei 1667, in het New Record Office te Londen, Flandres-correspondence, bundle 95).

eeuw van het buitenland, eerst van Engeland, dan van Frankrijk in sterkere mate, afhankelijk werd. Onderwijl werd de roep om een politiek van neutraliteit ten opzichte van de groote vragen der wereldpolitiek van meer dan één kant gehoord, zonder nog in vervulling te gaan.

Eerst na den Franschen tijd, dus na het herstel der onafhankelijkheid, en nog meer na de opheffing van de vereeniging met België, die, ons door Europa opgelegd, Nederland nog geen geheele vrijheid van beweging gelaten had, realiseert men geheel de gevolgen van de nu nog meer gewijzigde internationaal Europeesche toestanden. Het zijn dan vijf, straks zes wezenlijk groote mogendheden, die de situatie beheerschen. Voor de kleineren is alleen de rol van bemiddelaars, het optreden tot verzachting der tegenstellingen weggelegd. Het kost den Nederlanders wel eenige moeite zich aan dit nieuwe te gewennen. Men kijkt zuchtend om naar „de Gouden Eeuw". Maar de publieke opinie, voor zoover zij zich over de buitenlandsche zaken uitlaat, toont zich beslist afkeerig van bemoeiïngen met de zaken der groote politiek. Het blijkt het duidelijkst bij de behandeling der Luxemburgsche kwestie van 1867, waarin Nederland van zelf door de stelling van zijn koningshuis eenigermate betrokken raakte. Maar de wezenlijk niet van beleid ontbloote houding van onzen minister van buitenlandsche zaken, die de minnelijke beslechting van het ernstige geschil tusschen Frankrijk en den Noord-Duitschen Bond bevorderde, stuitte hier te lande op blijkbaren tegenzin. Men vond de bemoeizucht van den minister eigenlijk afkeurenswaardig en de liberalen in de Tweede Kamer konden van de ongunstige stemming te zijnen opzichte gebruik maken, om hem — om redenen van binnenlandsche politiek eigenlijk — ten val te brengen.

Deze neutraliteit, een zelf opgelegde en daarom van geheel anderen aard dan de Belgische, Luxemburgsche of Zwitsersche, die door een zeker aantal mogendheden gegarandeerd is, werd in de tweede helft der 19e eeuw de vaste leiddraad onzer buitenlandsche politiek. Natuurlijk met de reserve, dat vitale Nederlandsche belangen niet mochten worden aangetast, en hieronder werd — men voelt dit steeds duidelijker — de integriteit van ons grondgebied in Europa en het behoud onzer koloniale stelling daarbuiten in de eerste plaats verstaan. Wij zijn, om het zoo te zeggen, verzadigd en wenschen er niets bij, maar wij willen ook niets afstaan van ons historisch gewordene. De positie brengt hare onmiskenbare gevaren mede. Wat stilstaat, slaapt gemakkelijker in dan wat in opkomst is. Alleen voortdurende pogingen tot ontwikkeling van het nationaal bezit kan de oogen open doen blijven en een krachtigen nationalen geest onderhouden. De teekenen, dat Nederland aan deze gevaren niet geheel ontkomen is, zijn onmiskenbaar. Het sterkst sprekende is het verlies van het ware bewustzijn, het reëele inzicht in de Europeesche verhoudingen om ons heen, bepaaldelijk op politiek gebied.

Nu begrijpt men de beteekenis der internationale vredes- of liever rechtsbeweging voor ons van zelf. Hoe meer de scherpe kanten in den grooten wedijver der volkeren kunnen worden afgeslepen door internationale regelingen, hoe meer het bestaande in rechten kan worden vastgelegd, hoe meer Nederland's positie gestevigd wordt. Dit inzicht dringt langzamerhand door: wij zullen er de bewijzen in latere jaren van zien. In 1899, toen de eerste Vredesconferentie bijeenkwam, ontbrak het, behalve bij zeer enkelen, nog zoo goed als geheel en dit was een bedenkelijk verschijnsel. Eerst door den loop der gebeurtenissen, niet spontaan of preventief, is in Nederland het bewustzijn ontwaakt, dat hier zich een nieuwe toekomst voor ons volk opende, die het in staat zou stellen actief aan de regeling der internationale verhoudingen mede te werken.

De eerste Vredesconferentie is samengekomen op initiatief van keizer Nicolaas II van Rusland. Welke motieven dezen voor indrukken zeer vatbaren monarch tot zijn voorstel geleid hebben, schijnt nog niet met voldoende duidelijkheid vastgesteld te kunnen worden [1]). Zeker is, dat de Russisch-Keizerlijke regeering zich met een 12/24 Augustus 1898 gedateerde boodschap tot de te St. Petersburg geaccrediteerde diplomatieke vertegenwoordigers wendde, waarin de spanning in de Europeesche wereld en de neiging tot het behoud van den vrede, die zich daarnevens openbaarde, als voornaamste overwegingen werden aangevoerd. Zij luidt aldus [2]):

„Le maintien de la paix générale et une réduction possible des armements excessifs qui pèsent sur toutes les nations se présentent, dans la situation actuelle du monde entier, comme l'idéal auquel devraient tendre les efforts de tous les Gouvernements.

„Les vues humanitaires et magnanimes de Sa Majesté l'Empereur, mon Auguste Maître, y sont entièrement acquises.

„Dans la conviction que ce but élevé répond aux intérêts les plus essentiels et aux vœux légitimes de toutes les Puissances, le Gouvernement Impérial croit que le moment présent serait très favorable à la recherche, dans les voies de la discussion internationale, des moyens les plus efficaces d'assurer à tous les peuples les bienfaits d'une paix réelle et durable, et de mettre avant tout un terme au développement progressif des armements actuels.

„Au cours des vingt dernières années les aspirations à un apaisement général se sont particulièrement affirmées dans la conscience des nations civilisées.

„La conservation de la paix a été posée comme le but de la politique internationale. C'est en son nom que les grands Etats ont conclu entre eux de puissantes alliances; c'est pour mieux garantir la paix qu'ils ont développé dans des proportions inconnues jusqu'ici leurs forces militaires et qu'ils continuent encore à les accroître sans reculer devant aucun sacrifice. Tous ces efforts pourtant n'ont pu aboutir encore aux résultats bienfaisants de la pacification souhaitée.

„Les charges financières, suivant une marche ascendante, atteignent et paralysent la prospérité publique à sa source.

„Les forces intellectuelles et physiques des peuples, le travail et le capital, sont en majeure partie détournés de leur application naturelle et consumés improductivement.

„Des centaines de millions sont employés à acquérir des engins de destruction effroyables qui, considérés aujourd'hui comme le dernier mot de la science, sont destinés demain à perdre toute valeur à la suite de quelque nouvelle découverte dans ce domaine.

„La culture nationale, le progrès économique et la production des richesses se trouvent entravés, paralysés ou faussés dans le développement. Aussi, à mesure qu'ils s'accroissent, les armements de chaque Puissance répondent-ils de moins en moins au but que les gouvernements s'étaient proposé!

„Les crises économiques, dues en grande partie au régime des armements d'outrance et au danger continuel qui gît dans cet amoncellement du matériel de guerre, transforment la paix armée de nos jours en un fardeau écrasant que les peuples ont de plus en plus de peine à porter. Il paraît évident,

1) De Louter, t. a. p., II, blz. 104.

2) Actes et Documents relatifs au programme de la conférence de la paix publiés d'ordre du gouvernement par Jhr. Van Daehne van Varick — (La Haye, Martinus Nijhoff, 1899).

dès lors, que si cette situation se prolongeait, elle conduirait fatalement à ce cataclysme même qu'on tend à écarter et dont les horreurs font frémir à l'avance toute pensée humaine.

„Mettre un terme à ces armements incessants et rechercher le moyen de prévenir des calamités qui menacent le monde entier, tel est le devoir suprême qui s'impose aujourd'hui à tous les Etats.

„Pénétré de ce sentiment Sa Majesté a daigné m'ordonner de proposer à tous les Gouvernements dont les représentants sont accrédités près la Cour Impériale la réunion d'une Conférence qui aurait à s'occuper de ce grave problème.

„Cette Conférence serait, Dieu aidant, d'un heureux présage pour le siècle qui va s'ouvrir. Elle rassemblerait dans un puissant faisceau les efforts de tous les Etats qui cherchent sincèrement à faire triompher la grande conception de la paix universelle sur les éléments de trouble et de discorde. Elle cimenterait en même temps leurs accords par une consécration solidaire des principes d'équité et de droit, sur lesquels reposent la sécurité des Etats et le bien-être des peuples".

Graaf Mouravieff, de minister van buitenlandsche zaken, die de boodschap onderteekende, zette 30 December de bedoelingen der Russische regeering in een circulaire aan het diplomatieke corps te St. Petersburg nader uiteen [1]). Hij mocht met voldoening constateeren, dat aan het voorstel een gunstig onthaal was ten deel gevallen, niet alleen van de zijde der regeeringen, maar ook van die „de toutes les classes de la société de différents points du globe terrestre". Hij ontveinsde zich niet, dat de vooruitzichten desniettegenstaande niet bemoedigend waren. Verscheidene mogendheden waren juist overgegaan tot nieuwe wapeningen; er heerschte onrust in Europa. Dit pessimistische inzicht schijnt — om dit tusschen haakjes te zeggen — hieraan toegeschreven te moeten worden, dat noch te Berlijn noch te Parijs, waar men vreesde de kans op „revanche" in zake Elzas-Lotharingen te moeten opgeven, het denkbeeld met buitengewone geestdrift was begroet, waarom ook de circulaire het doel in wat meer bescheiden vorm inkleedde dan de boodschap had gedaan [2]). Hopende, dat de elementen van troebelen, die in de politieke kringen heerschten, plaats zouden maken voor „des dispositions plus calmes et de nature à favoriser le succès de la conférence projetée", ontwikkelde de Russische minister het volgende program voor de conferentie:

„a. de rechercher sans retard les moyens de mettre un terme à l'accroissement progressifs des armements de terre et de mer — question dont la solution devient évidemment de plus en plus urgente en vue de l'extension nouvelle donnée à ces armements, et

„b. de préparer les voies à une discussion des questions se rapportant à la possibilité de prévenir les conflits armés par les moyens pacifiques dont peut disposer la diplomatie internationale.

„Dans le cas où les Puissances jugeraient le moment actuel favorable à la réunion d'une Conférence sur ces bases, il serait certainement utile d'établir entre les Cabinets une entente au sujet du programme de ses travaux.

„Les thèmes à soumettre à une discussion internationale au sein de la Conférence pourraient, en traits généraux, se résumer comme suit:

„1°. Entente stipulant la non-augmentation pour un terme à fixer des effectifs actuels des forces armées de terre et de mer, ainsi que des budgets de guerre y afférents; étude préalable des voies dans lesquelles pourrait

1) T. a. p.

2) T. M. C. Asser, De Tweede Vredesconferentie (in Tijdspiegel 1908, I), blz. 2.

même se réaliser dans l'avenir une réduction des effectifs et des budgets ci-dessus mentionnés ;

„2°. Interdiction de la mise en usage, dans les armées et les flottes, de nouvelles armes à feu quelconques et de nouveaux explosifs, aussi bien que de poudres plus puissantes que celles adoptées actuellement tant pour les fusils que pour les canons ;

„3°. Limitation de l'emploi, dans les guerres de campagne, des explosifs d'une puissance formidable déjà existants et prohibition du lancement de projectiles ou d'explosifs quelconques du haut des ballons ou par des moyens analogues ;

„4°. Défense d'employer dans les guerres navales des bateaux torpilleurs sous-marins ou plongeurs, ou d'autres engins de destruction de la même nature ; engagement de ne pas construire, à l'avenir, de navires de guerre à éperon ;

„5°. Adaptation aux guerres maritimes des stipulations de la Convention de Genève de 1864, sur la base des articles additionnels de 1868 ;

„6°. Neutralisation, au même titre, des navires ou chaloupes chargées du sauvetage des naufragés, pendant ou après les combats maritimes ;

„7°. Révision de la Déclaration concernant les avis et coutumes de la guerre, élaborée en 1874 par la conférence de Bruxelles et restée non ratifiée jusqu'à ce jour ;

„8°. Acceptation, en principe, à l'usage des bons offices, de la médiation et de l'arbitrage facultatif, pour des cas qui s'y prêtent, dans le but de prévenir des conflits armés entre les nations ; entente au sujet de leur mode d'application et établissement d'une pratique uniforme dans leur emploi.

„Il est bien entendu que toutes les questions concernant les rapports politiques des Etats et l'ordre de choses établi par les traités, comme en général toutes les questions qui ne rentreront pas directement dans le programme, adopté par les Cabinets, devront être absolument exclues des délibérations de la Conférence".

De minister voegde hieraan nog toe, dat zijn Keizer het nuttig oordeelde, dat de conferentie niet in de hoofdstad van één der groote mogendheden zou samenkomen, „où se concentrent tant d'intérêts politiques qui pourraient, peut-être, réagir sur la marche d'une œuvre à laquelle sont intéressés à un égal dégré tous les pays de l'univers".

Ziedaar de beide documenten, welker uitvoering voor Nederland van zoo kapitale beteekenis zou worden. Want het bleek nu weldra, dat het onder de kleinere mogendheden was uitverkoren tot het ontvangen der conferentie in Den Haag. Keizer Nicolaas II aarzelde tusschen Den Haag en Brussel. Zijn vertrouwde raadsman De Martens pleitte toen voor de eerste stad, wijzende op de conferentiën voor internationaal privaatrecht [1]), die eenmaal de geschiktheid der stad en der Nederlandsche Regeering hadden bewezen [2]). Dit maakte aan de aarzeling een einde. De Nederlandsche Regeering verklaarde zich volgaarne bereid de conferentie in Den Haag te ontvangen. Haar was door de Russische Regeering medegedeeld, dat deze zich reeds van de toestemming der belanghebbende regeeringen verzekerd had. Zoo gingen dan op 6 April 1899 de uitnoodigingen van de Nederlandsche Regeering uit „en conséquence et d'accord avec le Gouvernement Impérial Russe." De conferentie zou op 18 Mei geopend worden. Elke mogendheid, hoe groot hare delegatie zou zijn, zou slechts één stem hebben [3]).

1) Hiervóór, blz. 99.

2) Naar een brief van Asser, medegedeeld door Colenbrander in Gids, 1913, III, blz. 532.

3) Actes, t. a. p.

Uitgenoodigd waren alle souvereine staten van Europa, met inbegrip van Bulgarije, toen in naam nog een vasalstaat van Turkije, dat zich tegen dezen oproep niet verzet had ; uit Amerika : de Vereenigde Staten en Mexico ; uit Azië : China, Japan, Perzië en Siam. In hoofdzaak had men zich gehouden aan de te St. Petersburg vertegenwoordigde staten, waarop slechts enkele uitzonderingen waren toegelaten. Dit had een onderwerp van gedachtenwisseling uitgemaakt tusschen Den Haag en St. Petersburg, waarover tot dus verre niet alles is bekend geworden. De uitsluiting van den paus — immers niet souverein ! — van de conferentie, die op verlangen van Italië geschiedde [1]), wekte in Katholieke kringen, ook hier te lande, ontstemming. In het bizonder hier te lande deed dit ook de niet-uitnoodiging van de Zuid-Afrikaansche Republiek en den Oranje-Vrijstaat, waarvoor de belangstelling in de laatste jaren gegroeid was en die juist in ernstige moeilijkheden met Engeland dreigden te geraken.

Kuyper vond in deze laatste uitsluiting, al heette zij nog slechts bij geruchte bekend — het rondschrijven van den minister was door het dagblad de „Telegraaf" wereldkundig gemaakt — aanleiding tot het houden eener interpellatie in de Tweede Kamer [2]), welke plaats had op 2 Mei 1899. Hij wees er op, dat men niet mocht onderstellen, dat de Russische regeering de onze precies gebonden zou hebben ten opzichte van de staten, tot wie uitnoodigingen gericht zouden worden :

„Ik vroeg mij af, of dit wel een hoffelijke wijze van doen zou zijn geweest van den kant van het Russische Gouvernement tegenover Hare Majesteit onze Koningin. Waar toch Zijne Majesteit de Keizer van Rusland er hoffelijkheidshalve prijs op stelde, om van de Mogendheden, die bij zijn eigen Hof vertegenwoordigd waren, niemand weg te laten, daar kwam het mij voor, dat ook aan onze Regeering de faculteit had moeten gegeven zijn om, indien er Mogendheden waren, wel hier vertegenwoordigd, maar niet te Petersburg, ook deze ter conferentie uit te noodigen. Althans waar onze Koningin, het toonbeeld van alle vrouwelijke gratiën, bij de inhuldiging op gansch Europa den indruk heeft gemaakt van juist op het punt van hoffelijke vormen voor geen bejaard vorst of in het regeeren vergrijsde vorstin onder te doen, daar scheen het mij toe, dat stellig niet te vergeefs een beroep op den Keizer van Rusland zou zijn gedaan, om ook het aan onze Regeering mogelijk te maken dezelfde hoffelijkheid tegenover de geaccrediteerde gezanten te kunnen in acht nemen, als de Russische Regeering zelve betoond had ten opzichte van de gezanten geaccrediteerd te Petersburg. De zaak had dus, dunkt mij, een volkomen normaal beloop kunnen hebben in een van deze beide vormen : òf dat de lijst ware gevolgd van de Mogendheden te Petersburg vertegenwoordigd, òf wel de gecombineerde lijst van de Mogendheden wier gezanten te Petersburg èn te 's Gravenhage waren geaccrediteerd".

Kuyper wees daarop met enkele voorbeelden aan, dat men zich niet geheel had gehouden aan de Petersburgsche lijst, ofschoon de minister dit had gezegd in zijn brief van 6 April. Korea was bij de Russische regeering vertegenwoordigd en was toch niet uitgenoodigd. Daarentegen wel Zwitserland en Siam, die juist te Petersburg geen vertegenwoordigers hadden. Zoo

1) Er moge hier herinnerd worden, dat de Koningin zich eenige dagen na de opening der Conferentie met een brief tot den paus richtte, om diens zedelijken steun in te roepen, waarop de paus hoffelijk antwoordde. De stukken zijn in een der laatste zittingen van de Conferentie voorgelezen en toen bekend gemaakt. Men vindt ze o. a. bij P. J. L. M. Goulmy, 's Pausen diplomatie in de Nederlanden (Utrecht—'s Hertogenbosch, 1917), blz. 129; zie over de uitsluiting zelve: ald., blz. 87 vlg.

2) Handelingen Tweede Kamer 1898—'99, blz. 950 vlg.

hadden dus ook de Oranje-Vrijstaat en de Zuid-Afrikaansche Republiek, „twee ons stamverwante Staten", uitgenoodigd kunnen worden. Zij waren, zoo betoogde Kuyper verder, volkomen „bekwaam", om uitgenoodigd te worden. De Oranje Vrijstaat immers is geheel vrij: zijn „volstrekt internationale vrijheid tot handelen" wordt door niemand betwist. De status der Zuid-Afrikaansche Republiek wordt beheerscht door de conventie van 1884 [1]); in elk geval mag zij volgens deze gezanten zenden „geheel vrij en buiten Engeland om, en wij mogen deze ontvangen; zij mag eveneens onderhandelen over verdragen, even vrij als elk ander land, maar is verplicht er vóór de ratificatie mededeeling van te doen aan de Engelsche Regeering, om te vernemen, of er harerzijds bedenkingen bestaan. Het ware de plicht van den minister van buitenlandsche zaken geweest te onderzoeken, in hoe verre deze opvatting der conventie van 1884, die in Engeland niet algemeen gedeeld werd, juist is:

„Deinst men hiervoor terug, en durft men het recht, en zoo ook het internationale recht, niet onder de oogen zien, om zoodoende — zelf een kleine Staat — het recht van kleinere Staten te sterken, dan wordt men er medeplichtig aan, dat het internationale recht van kleinere staten *verzwakt* wordt, en zij in hunne eere worden gekrenkt". — „Noodigen wij wel de overige Staten, maar laten wij de Zuid-Afrikaansche Republiek, die, zooals uit de conventie blijkt, geheel dezelfde qualiteit bezit, thuis, dan doen wij alsof wij deze haar qualiteit *niet* erkenden en dan staat dit gelijk met een internationale doodverklaring bij een gelegenheid als deze, dat men het recht van alle kleinere Staten als zoodanig te na komt en verzwakt".

Vandaar de in de eerste plaats tot den minister gerichte vraag van den interpellant: of het gerucht waar was, dat de beide staten in Zuid-Afrika niet waren uitgenoodigd? Daaraan knoopte zich een tweede vraag vast: of ook geen pogingen aangewend waren, om ze op de lijst der genoodigden te brengen? En een derde: ging de staking dezer pogingen aan de definitieve aanvaarding van het houden der conferentie te 's-Gravenhage *vooraf* of volgde ze daarop? En een vierde: is de minister alsnog genegen te beproeven de deelneming van beide Staten aan de conferentie, zoo mogelijk, te bevorderen?

„En als men mij nu vraagt waarom ik acht, dat Nederland vooral deze beide Staten niet mag passeeren, dan antwoord ik: omdat de bevolkingen er van ons *taal- en stamverwant* zijn". Ten slotte herinnerde Kuyper er aan, dat juist in de laatste jaren de oude, in het begin der eeuw haast geheel verbroken banden weêr aangeknoopt begonnen te worden.

De minister antwoordde voorzichtig. Een lid van de Kamer, zoo verontschuldigde hij zich reeds in den aanvang van zijn rede, heeft grooter vrijheid van spreken dan een minister van buitenlandsche zaken. Na eenige preliminaire opmerkingen volgde de mededeeling: „Aan de beide Zuid-Afrikaansche Republieken is noch de eerste noch de tweede circulaire verzonden". Aan Siam was althans de eerste wel toegezonden. Dan volgde een wedervraag:

„Is er ooit gesproken van een internationale doodverklaring van Venezuela, van Bolivia, van Liberia, van Abyssinië, van den onafhankelijken Congostaat? Heeft men die Staten beleedigd geacht? Neen, men heeft uitsluitend op de twee Zuid-Afrikaansche Republieken het oog gehad, en juist naar aanleiding daarvan bestaat, dunkt mij, een dubbel misverstand".

Dit laatste punt werkt de minister verder uit. „De vredesconferentie", zegt hij, „is niet een vriendschappelijke bijeenkomst, waartoe men in de eerste plaats zijn vrienden en familie uitnoodigt, maar is een bijeenkomst,

1) Zie hieromtrent nader hierna, blz. 152.

waarin over zaken zal worden gehandeld en wel over de allergewichtigste zaken, die op dit oogenblik hoofd en gemoed van staatslieden en denkers in Europa bezighouden". Volgt een aanwijzing van de bedoelingen van den Keizer van Rusland. De toeneming der krijgstoerustingen is „een specifiek Europeesche kwaal". Daarom is de zaak dan ook in de eerste plaats voor de Europeesche mogendheden van belang. Dat behalve deze nog enkele Aziatische mogendheden uitgenoodigd zijn, behoeft geen verwondering te wekken, wanneer men bedenkt, dat Rusland ook groot Aziatisch grondgebied bezit. „Verder werd de grens niet getrokken". Men kon toch bezwaarlijk „alle Staten der geheele wereld" ter conferentie uitnoodigen!

Daarna kwam de minister tot de eigenlijke kwestie:

„Een tweede misverstand bestaat aangaande de verhouding tusschen Nederland en de Zuid-Afrikaansche Republieken. Tusschen die Staten en Nederland bestaat — wie dit moge ontkennen, ik zeker niet, die mij zoo vaak met de betrekkingen tusschen ons en de Hollandsche bevolking van geheel Zuid-Afrika vóór dat ik Minister werd heb beziggehouden — op grond van taal- en stamverwantschap een nationale sympathie. Maar men moet niet vergeten dat er tusschen nationale sympathie en internationale verhouding een groot verschil bestaat. Dat zijn geheel verschillende zaken. Er zijn volken door nationale sympathieën verbonden, die op internationaal gebied toch scherp gescheiden zijn geweest, ja zelfs oorlog met elkander hebben gevoerd.

„Het is inderdaad een zeer verkeerd denkbeeld, dat Nederland op eenigerlei wijze zich het voogdij- of beschermheerschap zou mogen aanmatigen over de Zuid-Afrikaansche Republieken op grond van de bestaande verwantschap. De Zuid-Afrikaansche Republieken zijn zelfstandige Staten met een zelfstandige staatkunde. De verdragen door hen met andere Staten gesloten, zijn verdragen waarmede Nederland niets heeft te maken.

„De geachte afgevaardigde heeft mij gevraagd om een uitlegging van de conventie die er bestaat tusschen Engeland en de Zuid-Afrikaansche Republiek. Ik zal mij waarlijk niet wagen aan een dergelijke uitlegging. Die overeenkomst is voor mij geheel en al een zaak tusschen derden. Ik zou het nimmer kunnen toestaan, dat vreemde Mogendheden zich mengden in de uitlegging van tractaten door ons gesloten met andere Staten, en ik zal dus ook niet het voorbeeld geven van mij te mengen in de uitlegging van bedoeld tractaat en daaromtrent voorzeker geen oordeel uitspreken. Alvorens ik tot de beantwoording der vragen van den geachten interpellant overga, heb ik nog een zaak te bespreken door den geachten afgevaardigde te berde gebracht"....

Overgaande tot het beantwoorden der vragen van den interpellant, gaf de minister te verstaan, dat inderdaad de beide Staten niet op de lijst der uitgenoodigden voorkwamen. Ten opzichte der tweede vraag zeide hij:

„Voor het vaststellen van de lijst der Staten die uitgenoodigd zouden worden door de Russische Regeering hebben er op den meest vriendschappelijken voet zeer vertrouwelijke besprekingen plaats gehad tusschen onzen gezant te St. Petersburg en den Russischen Minister van Buitenlandsche Zaken ten aanzien van het opmaken van die lijst. Bij die besprekingen heb ik aan den gezant te St. Petersburg de instructie gegeven om zoo mogelijk ook de vraag ter sprake te brengen in hoeverre een uitnoodiging aan de Zuid-Afrikaansche Republiek wenschelijk of raadzaam mocht worden geoordeeld.

„Daarover heeft een bespreking plaats gehad en de indruk, dien het verslag dier besprekingen op mij gemaakt heeft, — welke indruk versterkt werd door de verslagen van besprekingen die hadden plaats gehad door onze gezanten bij andere hoven dan dat te St. Petersburg geaccrediteerd — is

deze geweest, dat een uitnoodiging aan de Zuid-Afrikaansche Republiek voor het tot stand komen van de conferentie gevaarlijk kon zijn of aan de internationale positie van die Republiek zeer groote schade zou kunnen toebrengen. Ik heb onder die omstandigheden gemeend geheel te kunnen instemmen met het denkbeeld om aan geen enkelen Afrikaanschen Staat een uitnoodiging te zenden.

„Op de derde vraag: Ik heb het antwoord op die vraag reeds gegeven. Ik heb medegedeeld, dat er besprekingen hebben plaats gehad; deze zijn gehouden, nadat de Nederlandsche Regeering had aangenomen het aanbod van de Russische Regeering om de conferentie te 's Gravenhage te houden. De geachte afgevaardigde zal wel begrijpen, dat wanneer een dergelijk aanbod wordt gedaan, men het òf moet weigeren òf moet aannemen. Men kan niet voorwaardelijk een dergelijk aanbod aannemen of het gedurende een geruimen tijd in beraad houden om het te laten afhangen van allerlei onzekere omstandigheden of men ten slotte zal aannemen of weigeren.

„En op de vierde: het antwoord moet ontkennend luiden".

Kuyper verklaarde zich over het antwoord van den minister niet geheel voldaan, maar liet het er bij. Althans voorloopig! Het buitengewoon crediet voor buitenlandsche zaken — ter bestrijding van de kosten der conferentie — werd 5 Mei toegestaan met 74 stemmen tegen 4 [1]). De socialisten en Staalman hadden zich er niet mede kunnen vereenigen, de eersten — zooals ze uitdrukkelijk verklaarden —, omdat ze geen vertrouwen konden hebben in een conferentie, bijeengeroepen op initiatief van den Keizer van Rusland, „den drager van het meest absolute gezag in Europa, in wiens naam duizenden strijders voor geestelijke en stoffelijke verheffing van het volk zijn vervolgd, gemarteld en vermoord".

In latere jaren heeft De Beaufort zijn houding in deze aangelegenheid nader verdedigd [2]) — ten gevolge van een nieuwen aanval van Kuyper in de nadere toelichting op het program der anti-revolutionnaire partij. Het blijkt, dat de minister van te voren overtuigd is geweest, dat een uitnoodiging van de Zuid-Afrikaansche Republiek Engeland van de conferentie zou hebben doen wegblijven; dat deze overtuiging gedeeld werd door Moeravieff en door Von Bülow, toen minister van buitenlandsche zaken in Duitschland, die door De Beaufort expresselijk geraadpleegd werd. Engeland zelf bewaarde over de zaak een volstrekt stilzwijgen; de Engelsche gezant in Den Haag liet de minste toespeling op de uitnoodiging der Zuid-Afrikaansche Republieken achterwege. Een wenk aan de vertegenwoordigers dezer laatste in Europa, om — evenals Brazilië gedaan had — te verklaren, dat zij niet voor een uitnoodiging in aanmerking wenschten te komen, vond geen gehoor. De uitnoodiging werd niet nagelaten, omdat de conventie van 1884 in den weg zou staan; De Beaufort erkent grifweg, dat deze geen reden tot uitsluiting kon opleveren. Deze laatste berust dus alleen op de — natuurlijk lang niet onwaarschijnlijke — veronderstelling ten opzichte van Engeland en de wetenschap, dat de heele conferentie zou moeten mislukken, indien Engeland wegbleef, of elders gehouden worden.

Overwegingen van zeer reëelen aard hebben dus den doorslag gegeven en naar mijn vaste overtuiging zal men het met de toenmalige regeering eens moeten zijn, dat het gevoelsargument, ontleend aan de niet-uitnoodiging onzer Afrikaansche stamverwanten, ons niet zóó ver mocht doen gaan, om de samenkomst der conferentie in Den Haag af te wijzen. Het verwijt, dat

1) Handelingen Tweede Kamer 5 Mei 1899, blz. 1004.
2) Gids, 1916, III, blz. 465 vlg.

de Oranje-Vrijstaat en de Zuid-Afrikaansche Republiek niet uitgenoodigd worden, treft veel meer dan de onze de Engelsche Regeering en is een smaad te meer op hare geheele Zuid-Afrikaansche politiek, waarop wij straks terugkomen. Hier te lande had de regeering zelve misschien wat sterker haar leedwezen over deze situatie mogen uitspreken. De oppositie tegen de Vredesconferentie alleen om deze achteruitstelling bleef wat eng, omdat zij harerzijds het groote belang der geheele zaak zelve voor Nederland te veel over het hoofd zag.

De bijeenkomst der eerste Vredesconferentie op 18 Mei 1899, in het Huis ten Bosch bij Den Haag, waar zij geopend werd met een eenvoudige rede van den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken, had plaats onder een algemeene afwezigheid van belangstelling van de zijde der bevolking. Wie zich, zooals de schrijver dezer regelen, omstreeks het uur der opening in het Haagsche Bosch bevond, moest daardoor wel sterk getroffen worden: de schildwacht, die bij het gesloten hek van het Paleis had te waken, dat geen ongenoodigden binnendrongen, behoefde het zich heelemaal niet druk te maken. Wat Nederlandsche en uitheemsche vlaggen op het Bezuidenhout, dat was al en ook de Nederlandsche pers toonde geringe belangstelling [1]). Ongetwijfeld is de behandeling der Zuid-Afrikaansche republieken hieraan schuld, maar niet minder is dit het ontbreken van het rechte begrip voor deze internationale aangelegenheden. Eerst de photo, op het bordes van het Huis ten Bosch genomen van de talrijke vertegenwoordigers, waaronder diplomaten, juristen, militaire en marine-officieren, bracht het illustre gezelschap onder het oog van het Nederlandsche volk. Onder hen waren de Nederlandsche vertegenwoordigers Asser, Van Karnobeek, Den Beer Poortugael en E. N. Rahuson.

Het resultaat der conferentie was er niet naar, om de stemming te haren opzichte te verbeteren. Het oorspronkelijke hoofddoel van ontwapening, dat de Russische regeering in haar rondschrijven van December reeds had laten varen, werd in geen enkel opzicht bereikt; dat van vredesbemiddeling, in de bedoelde circulaire tot hoofddoel gemaakt, slechts in zeer geringe mate benaderd. Het is post factum uit den treuren herhaald, dat de naam van Vredesconferentie misleidend was geweest en dat, wanneer men dien naam maar wegdacht, toch reden tot tevredenheid over den arbeid der heeren op het Huis ten Bosch bestond. Toegegeven! Maar de fout bleef dan toch, dat de opzet den naam gerechtvaardigd had, en daarom was de teleurstelling gewettigd. Opwekking van verwachtingen, die zich niet bevredigen laten, bij de menigte, die de enorme moeilijkheid van het geval kwalijk beseft, is een gevaarlijk spel!

Moeilijk was het hoofddoel, ook in zijn gewijzigden vorm, zeer zeker. Vereeniging van honderderlei tegenstrijdige belangen in een menschenwereld met al hare hartstochten en begeerten, waarvan de diplomatie in laatste instantie de neerslag wordt! Wie kan zeggen, of dit ooit zal gelukken? Het te beproeven in 1899 bleek een ijdel droombeeld en het ware verstandiger geweest dit vooraf te bedenken. Beter viel te werken in de reeds ingeslagen richting van de codificatie van internationaal recht en hierin ligt dan ook de ware beteekenis der Haagsche samenkomst van 1899.

De conferentie duurde tot 29 Juli 1899. Zij had gewerkt in drie commissiën, die hare voorstellen aan de voltallige vergadering moesten onderwerpen [2]). De eerste commissie, die handelde over het Russische voorstel

1) De Nieuwe Rotterdamsche Courant van 19 Mei 1899 en volgende dagen b. v. geeft in hoofdzaak niet dan korte berichten over wat men omtrent de Conferentie hoorde.
2) De Louter, t. a. p., II, blz. 104 vlg.

tot beperking der wapeningen, kwam niet verder dan tot de conclusie, dat „eene beperking der militaire lasten, die thans op de wereld drukken, hoogst wenschelijk is in het belang van het materieel en moreel welzijn der menschheid". De tweede commissie ontwierp een gewijzigde toepassing der conventie van Genève op den oorlog benevens een codificatie van het krijgsrecht te land. Het werk der derde commissie leidde tot een voorstel aangaande de middelen tot vreedzame beslechting van internationale conflicten, waaronder de instelling van een Permanent Hof van Arbitrage, maar met een bevoegdheid, die uitermate beperkt was, als het voornaamste viel te beschouwen. De conferentie zelf, den arbeid der commissiën samenvattende, stelde drie — sedert door de vertegenwoordigde mogendheden goedgekeurde — conventiën over de pasgenoemde onderwerpen vast [1]), nam de weinig zeggende resolutie der eerste commissie over, aanvaardde drie verklaringen betreffende het gebruik van verschillende wapenen bij vijandelijkheden [2]) en sprak een zestal wenschen uit, o. a. over een herziening der conventie van Genève, de rechten en plichten der neutralen, die echter geen directe gevolgen hebben gehad.

De consequentie van het houden der Vredesconferentie in Den Haag bracht mede, dat het Permanent Hof van Arbitrage, het uiterlijk belangrijkste resultaat harer werkzaamheden, ook hier werd ondergebracht. Het was een zeer bescheiden inrichting, want het bestond — behalve uit een vast als griffie dienend bureau — slechts uit een lijst van personen, door iedere mogendheid, welke de overeenkomst geteekend had, aangewezen, die, wilde men een geschil aan een scheidsrechterlijke uitspraak onderwerpen, hiertoe konden worden benoemd — iets, wat, naar Asser droogjes opmerkte, „trouwens vóór de instelling van het zoogenaamde permanente Hof ook reeds kon geschieden [3])". Van eenige verplichting tot arbitrage was geen sprake.

De hoogdravende aanhef van de conventie betreffende dit Hof, waarbij de verdragsluitenden zich verklaren:

„Animés de la ferme volonté de concourir au maintien de la paix générale;

„Résolus à favoriser de tous leurs efforts le règlement amiable des conflits internationaux;

„Reconnaissant la solidarité qui unit les membres de la société des nations civilisées;

„Voulant étendre l'empire du droit et fortifier le sentiment de la justice internationale;

„Convaincus que l'institution permanente d'une jurisdiction arbitrale, accessible à tous, au sein des Puissances indépendantes peut contribuer efficacement à ce résultat;

„Considérant les avantages d'une organisation générale et régulière de la procédure arbitrale;

Estimant avec l'Auguste Initiateur de la Conférence Internationale de la Paix qu'il importe de consacrer dans un accord international les principes d'équité et de droit sur lesquels reposent la sécurité des Etats et le bien-être des Peuples"....,

deze aanhef klinkt lichtelijk komisch, wanneer men het poovere resultaat er naast houdt:

„En cas de dissentiment grave ou de conflit, avant d'en appeler aux armes, les Puissances signataires conviennent d'avoir recours, *en tant que*

1) Lagemans, t. a. p., XIV, p. 92 vlg.
2) Alsvoren, p. 124 vlg.
3) Tijdspiegel, t. a. p., blz. 4.

les circonstances le permettront, aux bons offices ou à la médiation d'une ou de plusieurs Puissances amies".

De door ons gecursiveerde woorden maken de toepassing dezer hoofdbepaling in artikel 2 van de conventie hoogst vaag. De vaststelling in artikel 6, dat „les bons offices et la médiation, soit sur le recours des Parties en conflict, soit sur l'initiative des Puissances étrangères au conflit, ont exclusivement le caractère de conseil et n'ont jamais force obligatoire", opende de deur wat meer dan tot dus verre voor een poging van derden tot het voorkomen van een oorlog. Met eenige voldoening mag er op gewezen worden, dat een amendement op het oorspronkelijke voorstel, door Rusland ontworpen, op Nederlandsch initiatief tot stand kwam. Het betreft het artikel (n°. 9 der conventie), waarin sprake is van de mogelijkheid van het instellen van internationale commissiën van onderzoek naar zich voordoende geschillen; de beperkte bedoeling van het oorspronkelijke voorstel werd door het Nederlandsche amendement uitgebreid, omdat het er alle „questions de fait", geschillen van feitelijken aard, aan onderwierp, altijd met de beperking: voor zoover de omstandigheden het gedoogden [1]).

In hoofdzaak is de beteekenis der conferentie van moreelen aard. De samenkomst van zóó vele mogendheden, de uitbreiding van de gelegenheid tot arbitrage en mediatie moest het geloof in den voortgang der vredesbeweging als zoodanig versterken en al is het aantal gevallen, waarin het Hof gefungeerd heeft, niet groot, men mag toch gerust aannemen, dat de arbitrage-beweging er een flinken stoot vooruit door heeft gekregen [2]). Het nader gefixeerde oorlogsrecht gaf een reëele basis, om zich bij voorkomende gevallen op te beroepen: vooral den kleineren onder de mogendheden moest dit tot voordeel gedijen. Men had een eersten stap gezet. Ook dit was belangrijk. Het doen van den tweeden heeft echter zeer veel moeite gekost. Dit lag aan de verscherping der internationale tegenstellingen, die spoedig na 1899 intrad en waarop wij later terugkomen [3]).

Dat de stemming hier te lande ten opzichte der Vredesconferentie niet verbeterde ten gevolge van het resultaat harer werkzaamheden, is begrijpelijk. Het had ook nog zijn bizondere oorzaak: het conflict in Zuid-Afrika, juist in den zomer van 1899 zeer verscherpt, leidde amper twee maanden na de sluiting der samenkomsten in het Haagsche Bosch tot een oorlog. Duidelijker bewijs van de onmacht der diplomaten, om den vrede te bewaren, kon men toch al niet krijgen — zoo was zeer verklaarbaar de algemeene indruk.

Wij komen nu aan het tweede gedeelte van ons hoofdstuk. Het wekt nog immer schrijnend leed. Het spreekt van het verleden, dat zoo groot was. Men voelt het nooit erger, hoe ongelukkig het is, dat wij om onze kleinheid niet meer kunnen doen tot hulp van stamverwanten, die onder Nederlandsche vlag eenmaal uittrokken naar verre landen, en tevens tot bescherming van eigen belangen.

De blanke bevolking van Zuid-Afrika in de dagen, toen Nederland hier de Kaapkolonie bezat, bestond voor ruim 50% uit Nederlanders, voor 17% uit Franschen, voor 27% uit Duitschers en voor de rest uit andere nationaliteiten [4]). Het was in somma in het wezen der zaak een Nederlandsche bevolking: hare taal, hare eigenaardigheden, hare sterk-Calvinistische gods-

1) Asser, t. a. p., blz. 3—4.
2) Cf. De Louter, t. a. p., II, blz. 106 en noot 1.
3) § 8 van dit gedeelte.
4) H. T. Colenbrander, De Afkomst der Boeren (1902: Uitgaven van het Algemeen Nederlandsch Verbond, n°. 9).

dienst wijzen dit uit. De kolonie ging aan Engeland verloren, dat haar noodig had voor de verbinding met zijn Voor-Indisch rijk en in den Franschen tijd een schoone kans kreeg haar in te palmen. Maar de Boeren — zooals de naam der oude kolonisten werd — schikten zich niet gemakkelijk onder het Engelsche régime, zonder dat het overigens blijkt, dat zij het Nederlandsche, dat hun niet veel goeds gebracht had, betreurden. Verscheidene hunner weken uit. Nieuwe kolonisatie volgde in Natal, dan in de streken ten Noorden van de Oranje- en van de Vaal-rivier en nog verder weg: de trek zat den menschen in hun bloed. Maar de Engelsche vlag volgde hen als de schaduw Peter Schlemihl. Natal werd tot Britsch gebied verklaard, aanspraken op het overige Boeren-gebied werden gemaakt. Niet altijd overigens bleef de Britsche politiek zich gelijk; deze is zich slechts langzamerhand geheel bewust geworden — met de geheele ontsluiting van het zwarte werelddeel — van de groote belangen en de groote toekomst van het uitgestrekte Zuid-Afrika.

„Een eeuw van onrecht" betitelt men, naar analogie van den titel eener bekende brochure, die geschreven schijnt door den generaal-staatsman Smuts, de Britsche politiek tegenover de Boeren in het algemeen. Er is zeker veel hards in de wijze van optreden van een machtig rijk tegenover een handjevol vrijheidlievende kolonisten. Maar men raakt hier aan de realiteit van koloniale politiek en het zou verkeerd zijn deze alleen om sentimenteele beweegredenen te veroordeelen. Wat stuit, is niet zoo zeer de handlegging op Zuid Afrika, als wel de wisselvalligheid der gevolgde gedragslijn. Zoodra Engeland zich bij verdrag verplicht had — in 1852 ten opzichte van den Transvaal, in 1854 ten opzichte van den Oranje-Vrijstaat —, om de onafhankelijkheid der Boeren hier te erkennen, kreeg de spoedig volgende neiging, om op deze daad terug te komen, een hatelijk karakter.

Het ligt niet op onzen weg de Britsche politiek in Zuid-Afrika in bizonderheden na te gaan. Wat lijken ze al ver weg die hoofdgebeurtenissen, waartoe zij leidden en die tot onze volksverbeelding zoo levendig gesproken hebben! De inlijving van den Transvaal in 1877, dan de Boeren-opstand, de overwinningen van Majoeba en Langsnek en de conventie van 1881, waarbij Engeland opnieuw de zelfstandigheid van den Transvaal erkende — met behoud van een Engelsche suzereiniteit, die echter bij een nieuwe conventie van 1884 in rechte teruggebracht werd tot een mogelijk veto van Engeland tegen elk verdrag, dat de Transvaal zou sluiten met vreemde mogendheden, behalve met den Oranje-Vrijstaat. Het was Gladstone's politiek, die hiertoe leidde. Maar juist toen begon een grootere ontwikkeling van de Zuid-Afrikaansche Republiek, zooals de Transvaal nu, evenals reeds vroeger, officieel heette [1]). De goudmijnen van den Witwatersrand waren ontdekt en lokten een stroom van v.n. Engelsche immigranten. Bovendien kwamen ten gevolge van de ontsluiting van Centraal-Afrika [2]) en de stijgende begeerten der mogendheden naar koloniale bezittingen de imperialistische neigingen in Engeland meer te voorschijn: men begon de groote beteekenis van Zuid-Afrika beter te beseffen. Cecil Rhodes werd de kwade geest van de Boeren, want in hem belichaamden zich de nieuwe aspiratiën het zuiverst en hij vormde de denkbaarst scherpe tegenstelling tot Paul Krüger, den patriarchalen president, die de behoeften der Boeren uitstekend verstond, maar ook een open oog had voor de moderne eischen, waarvoor de nieuwe verhoudingen hem plotseling stelden.

Een conflict was haast onvermijdelijk. In de vooral in de 90er jaren snel toenemende spanning was het de „uitlander"-kwestie, waarin de geheele

1) Gedenkschriften van Paul Krüger — (Amsterdam, J. Funke, 1902), blz. 103.
2) Hiervóór, blz. 102 en 138.

tegenstelling zich oploste. De burgerrechten, geëischt door de in het land gestroomde en te Johannesburg opgehoopte immigranten-bevolking, werden de aanleiding voor de Engelsche regeering, hierin geleid door Chamberlain, den staatssecretaris van koloniën, om zich met de binnenlandsche aangelegenheden van den Transvaal te bemoeien, en zij gaf te kennen hiertoe ook recht te hebben, omdat zij bij het verdrag van 1884 volstrekt niet van hare suzereiniteit afstand had gedaan. Stel u de moeilijkheden der Boeren-regeering voor! Het land overleveren aan een overheersching, althans zeer sterke beïnvloeding door Engelschen of Engelschgezinden, het eigen karakter der regeering afhankelijk, misschien ondergeschikt maken aan vreemde indringers, die voor het meerendeel slechts tijdelijk in het land waren? De Boeren met hun sterk Calvinistische neigingen, hun wèl democratischen regeeringsvorm, maar geheel op agrarische belangen ingerichte samenleving, die zelf nog niet lang bezig was zich in het land vast te zetten, zaten opgescheept met de vertegenwoordigers der moderne wereld, ongodsdienstig, met groote goud-verlangens gekomen, andere belangen dan de hunne slechts als bijzaak behandelende! Het is, of daar in een hoekje van Zuid-Afrika het oude 17e-eeuwsche overgeleverde, maar met reëele neiging voor het nieuwe, stuitte tegen het moderne 19e-eeuwsche. Krüger heeft vrij groote tegemoetkoming getoond; zijn politiek van voorzichtig, gradueel toelaten der uitlanders tot de burgerrechten, was met de belangen van zijn land in volkomen overeenstemming.

De Jameson's „raid" (einde 1895) was de eerste gewelddadige botsing: de Chartered Company van Rhodes deed een poging, om het Engelsche inzicht met bruut doortasten de overwinning te bezorgen. De aanslag mislukte. Maar het bleek bij de behandeling der zaak duidelijk, dat Chamberlain Rhodes' optreden niet afkeurde. Krüger trok de juiste conclusie uit de gebeurtenis: hij zorgde voor wapenen en hij bewerkte een verbond met den Oranje-Vrijstaat (1897), die geleid werd door president Steyn. Wat zou hij meer doen? Engeland weigerde de hangende geschillen, altijd in het bizonder de uitlander-kwestie, aan arbitrage te onderwerpen. Scherper en scherper werd de verhouding. Het doet haast vreemd aan, dat Krüger in deze jaren nog aan Kuyper kon schrijven [1]):

„Gij, en ook andere vrienden dezer Republiek in Holland zullen zeker met genoegen vernomen, dat niets onrustbarends zich hier aan den politieken horizon vertoont en dat het de stellige hoop van ons bestuur is, dat onder leiding der Voorzienigheid deze Republiek zich in rust en vrede zal ontwikkelen om een zoodanige plaats onder de volkeren in te nemen als haar bestemming is".

In 1899 begon Engeland eenige troepen in Zuid-Afrika samen te trekken, vooral op de grens van Natal en de Zuid-Afrikaansche Republiek. Dit werd de aanleiding tot Krüger's ultimatum van 9 October: de troepen moesten daar weg. Engeland antwoordde afwijzend [2]) en de oorlog begon. Er is zelden een oorlog geprovoceerd — op het laatste oogenblik wel te verstaan — met meer recht dan deze door den president der Zuid-Afrikaansche Republiek, de in haar bestaan bedreigde. De Vrijstaat, die wel wist, waarom het ging, kwam onmiddellijk zijn bondsverplichting na.

Nederland heeft — in sterkere mate dan eenig ander land — een schok gekregen van dezen vrijheidskamp. Verwantschap, oude naijver op Engeland, medegevoel met den zwakkere en in zijn onmiskenbare rechten gekrenkte,

1) Handelingen Tweede Kamer 2 Mei 1899, blz. 950. De datum van het schrijven wordt niet genoemd; het is blijkbaar uit 1898.
2) Gedenkschriften van Paul Krüger, blz. 199.

alles werkte mee en de spanning, waarmede de gebeurtenissen gevolgd werden, was zeer intens.

In den loop der 19e eeuw waren de banden met de „neven" in Zuid-Afrika niet bizonder sterk geweest. Enkele Nederlanders vonden er een nieuw, sommigen een zeer nuttig bestaan sedert het midden dier eeuw. Maar de landverhuizing uit Nederland, ook die der echt-Calvinistische afgescheidenen uit de 40er jaren, dacht er niet over het Nederlandsche element in Zuid-Afrika te gaan versterken; zij richtte zich naar Noord-Amerika. Eerst tijdens en na den eersten vrijheidskamp van 1880 worden de betrekkingen iets levendiger. Het was eerst v.n. belangstelling van intellectueelen. Fruin [1]) en anderen bepleitten in woord en geschrift het goed recht der Boeren. Ook van Calvinistische zijde kwam zij, in het bizonder van Kuyper [2]). In 1885, na een bezoek aan Engeland, waar hij de nieuwe conventie tot stand gebracht heeft, komt Krüger hier te lande. Het onthaal is geestdriftig. Maar veel blijvende resultaten worden niet bereikt. Het Nederlandsche kapitaal toont zich gereserveerd. Wel geraakt de Zuid-Afrikaansche vereeniging (1881 opgericht) tot verdere ontwikkeling. En iets later wordt daadwerkelijke steun verleend door de oprichting der Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij (v.n. met Nederlandsch en Duitsch kapitaal), die eenige spoorlijnen in de Zuid-Afrikaansche Republiek zou exploiteeren en die, met voor een niet onbelangrijk deel Nederlandsche werkkrachten, tot de model-organisatie werd, die zij ook tijdens den oorlog heeft getoond te zijn.

Wat wekt nu deze oorlog een herinneringen op! Van ettelijke Nederlanders, die naar Zuid-Afrika togen, om het zwaard tegen de Engelschen op te nemen — naast de Nederlanders, die er al waren. Van leverantiën aan de regeering der Zuid-Afrikaansche Republiek door een bekende Rotterdamsche firma — waarvan overigens niet veel meer dan geruchten bekend werden. Van wezenlijke agitatie in het land — waar slechts weinigen zich te modern voelden, om sympathie met de Boeren te hebben —, om althans iets voor hen te doen. Van onmachtswanhoop, omdat men niets vermocht te doen dan ambulances uit te rusten. Van verkneukeling en ware blijdschap, toen de Engelschen in de eerste maanden zoo duchtig klop kregen.

Reeds bij de algemeene beschouwingen over „Buitenlandsche Zaken" in 1899 kwam de zaak ook in de Tweede Kamer ter sprake. Er werd nog eens na-geredeneerd over de niet-uitnoodiging der beide Republieken ter Vredesconferentie, die in zoo veel te ongunstiger daglicht stond, nu de Engelsche overweldiger zich met volle macht op een klein volk geworpen had. Ook de niet-uitnoodiging van den paus werd, v.n. door Schaepman, opgehaald. Maar veel nieuws werd omtrent dit alles niet medegedeeld. Wat ons nu het meest interesseert, is te hooren, wat men over den oorlog zelf zeide en over een Nederlandsche poging tot bemiddeling. Och! het was alles zoo uitermate voorzichtig.

Mees, uit Rotterdam, bracht de zaak, die reeds in de stukken behandeld was, ter sprake. Uit zijne hierna volgende woorden leert men de situatie zeer goed kennen [3]): „Het zal aan vele medeleden gebleken zijn, dat het buiten de Kamer een zekere verwondering gewekt heeft, dat, toen de Kamer in October bijeenkwam, geen enkele vraag tot de Regeering gericht werd

1) Verspreide Geschriften, X, blz. 402 vlg.

2) Kuyper's uiteenzetting: De Crisis in Zuid-Afrika (vertaald door C. K. Elout uit de Revue des deux mondes — Boekhandel voorheen Höveker en Wormser, Amsterdam-Pretoria, 1900), is voor een overzicht der heele Zuid-Afrikaansche kwestie nog altijd lezenswaard.

3) Handelingen Tweede Kamer 1898–1899, blz. 604.

omtrent hetgeen zij gedaan had om zoo mogelijk den oorlog te voorkomen en omtrent haar plannen voor de toekomst. Men zag er een bewijs in van koelheid van de zijde der Kamer.

„Ik geloof dat in die onthouding van spreken van de zijde der Kamer allerminst koelheid mocht worden gezien. Wij zouden zeker het Nederlandsche volk niet vertegenwoordigen, wij zouden zelfs buiten het Nederlandsche volk staan, indien wij in de laatste weken niet voortdurend met gespannen belangstelling in onze gedachten in Zuid-Afrika hadden verwijld.

„Maar ik geloof dat het menigeen gegaan is zooals mij, die meende dat het geen nut kon hebben om een afzonderlijke interpellatie tot de Regeering te richten omtrent hetgeen in het verleden gedaan of nagelaten was, en dat het te vroeg was om aan de Regeering een bepaalde verklaring te vragen omtrent hetgeen zij voor de toekomst zou willen doen.

„Een enkel woord omtrent hetgeen de Regeering in het verleden blijkt gedaan te hebben.

„Ik heb mij nooit voorgesteld dat de regeering in den afgeloopen zomer, toen de oorlog dreigde, geheel zou stilgezeten hebben. Zij blijkt dat ook inderdaad niet gedaan te hebben.

„De minister verklaart dat èn Engeland èn de Zuid-Afrikaansche Republieken bekend zijn met de bereidwilligheid van de Regeering, om, indien het mogelijk is, in het belang van den vrede werkzaam te zijn.

„Ik zal de Regeering niet vragen, om door nadere mededeelingen die verklaring te staven. Over hetgeen de Regeering in den afgeloopen zomer gedaan heeft in het belang van het behoud van den vrede, zullen waarschijnlijk geen bescheiden bestaan die voor openbaarmaking vatbaar zijn.

„Een beleidvolle Regeering, die in geschillen van internationalen aard haar bemiddeling wil aanbieden, begint niet met terstond een bepaald voorstel daaromtrent te doen. Zij zal aanvangen met het terrein te verkennen en te polsen. Besprekingen welke in die phase plaats hebben, zijn zelden of nooit voor openbaarmaking vatbaar.

„Wat nu betreft de poging die de Regeering zou hebben willen aanwenden in den afgeloopen zomer om bemiddelend op te treden tusschen Engeland en de Zuid-Afrikaansche Republieken, ik wil wel bekennen, dat ik, hoe gaarne ik in sommige opzichten gezien had dat een bemiddeling ware aangenomen, toch in andere opzichten zulk een tusschenkomst met eenige bezorgdheid zou hebben aangezien; en wel om deze reden: ik stel mij voor dat, indien een bemiddeling tot iets zou hebben geleid, de Regeering zeer licht in de noodzakelijkheid zou gebracht zijn om in de eerste plaats van de Zuid-Afrikaansche Republiek concessiën te vragen. Maar had de Regeering dat gedaan, dan zou zij èn voor de Zuid-Afrikaansche Republiek èn voor haar eigen prestige een bedenkelijke rol hebben vervuld; dan zou het verwijt niet zijn uitgebleven dat zij de Zuid-Afrikaansche Republieken van kwaad tot erger had gebracht.

„En nu de toekomst.

„Ik begrijp zeer goed dat de Regeering verklaart zich daarover niet te kunnen uitlaten, maar dat zij, indien het mogelijk is, tot het herstel van den vrede iets te doen, daartoe geen pogingen zal verzuimen.

„Vraagt men mij evenwel of ik meen, dat als de periode van bemiddeling mocht aanbreken, Nederland de meest aangewezen Mogendheid zal zijn om zulk een bemiddeling aan te bieden, dan moet ik daarop antwoorden, dat ik dit zeer betwijfel, op grond van de sterk uitgesproken sympathieën in ons land voor één partij.

„De Regeering zal zich in ieder geval bij hetgeen zij in het vervolg mocht doen, steeds voor oogen moeten houden de uiterst ingewikkelde politieke

verhoudingen in Europa. Zij zal zich rekenschap moeten geven van de groepeering der Mogendheden en de neutrale positie die Nederland inneemt tegenover die groepeering niet in de waagschaal mogen stellen. Zij zal moeten waken, dat, als de Mogendheden niet tot eenstemmigheid konden komen ten aanzien van haar gedragslijn tegenover den oorlog in Zuid-Afrika, Nederland niet komt te staan aan een zijde waar zijn meest aangewezen plaats in zijn blijvend belang niet is. Ik ben mij bewust dat het geen dankbare taak is hierop te wijzen, waar zoovelen met vurigen ijver de Regeering tot handelen meenen te moeten aansporen, maar ik ben overtuigd, dat het niet onnoodig is het te doen".

Ook Van Karnebeek uitte zich in denzelfden geest. De Minister antwoordde [1]):

,,Er is nog een enkel punt besproken; over dat punt slechts een enkel woord —, omdat het een punt is, zooals te recht door beide sprekers, die zich daarover hebben uitgelaten, de geachte afgevaardigden uit Rotterdam en Utrecht, is opgemerkt, een punt, dat met groote behoedzaamheid en voorzichtigheid moet behandeld worden.

,,Het is de houding die de Nederlandsche regeering heeft aangenomen en zal aannemen ten opzichte van den oorlog, die op dit oogenblik in Zuid-Afrika woedt.

,,Met veel van hetgeen daaromtrent door beide sprekers gezegd is ben ik het volkomen eens. Ik deel meer in het bijzonder de meening van den geachten afgevaardigde uit Rotterdam, dat men niet moet vergeten dat Nederland in dit opzicht een zeer eigenaardige positie inneemt, juist door de nationale stamverwantschap die tusschen Nederland en de Zuid-Afrikaansche Republieken bestaat.

,,Ik kan aan de Vergadering de verzekering geven dat ik met genoegen uit den mond van beide sprekers gehoord heb — vertrouwende dat de Kamer met hen zal instemmen — dat zij meenen dat op dit oogenblik niet anders dan met groote behoedzaamheid en voorzichtigheid moet worden gehandeld wat betreft de houding der Regeering tegenover de Zuid-Afrikaansche Republieken. Zij zal zeer zeker die voorzichtige gedragslijn blijven volgen".

Iets warmer kon 's ministers antwoord misschien wel geklonken hebben! Toch — de belangstelling, die De Beaufort als particulier voor Zuid-Afrika aan den dag gelegd had, is onverdacht. Wij moeten hiermede bij ons oordeel rekening houden. Een minister van buitenlandsche zaken staat nu eenmaal op een plaats, waar elk woord, dat hij spreekt, als op een goudschaaltje gewogen moet. Ook Kuyper, die pas in tweeden termijn het woord voerde, maande tot groote omzichtigheid [2]): hij sloot zich aan bij Van Karnebeek en Mees; hij achtte bespreking van de houding onzer Regeering ten opzichte van den oorlog *niet* gewenscht; hij zou er zich tegen verzetten, ,,indien van de zijde der Kamer ook maar eenige prikkel werd uitgeoefend, om de Regeering tot meerdere activiteit te leiden". Een stem uit Nederland — voegde hij hier nog bij —, reeds omdat zij ,,Dutch" is, heeft in Engeland geen groote waarde en wanneer deze stem opgaat ten behoeve van de Zuid-Afrikaansche Republiek of den Oranje-Vrijstaat, dan is zij zelfs zeer gering en werkt het omgekeerde uit, omdat zij den indruk maakt van partijdigheid. Het was niet het sterkste argument — zou men zoo denken!

Ten opzichte van de niet-uitnoodiging ter Vredesconferentie diende Kuyper echter een motie in, waarin de Kamer verklaarde, dat ,,ten behoeve van de ons stamverwante Republieken" niet gedaan was, wat had kunnen geschieden.

1) Alsvoren, blz. 608.
2) Alsvoren, blz. 609.

Zij werd verworpen met 71 tegen 21 stemmen, nadat Pierson nog verklaard had, dat de politiek van den minister van buitenlandsche zaken de volkomen instemming zijner ambtgenooten had [1]).

Vrijer dan een minister of een kamerlid is een hoogleeraar en de Utrechtsche hoogleeraar De Louter maakte hiervan op vrij krasse wijze gebruik, toen hij, bij de opening zijner colleges in October 1900 sprekende over ,,De taak van een kleinen Staat [2]), zich over de houding der Regeering als volgt uitliet (blz. 18):

,,De tegenwoordige tijdsomstandigheden vervullen ons met diepe smart". Na een korte uiteenzetting hiervan: ,,Laten wij het oordeel over aan de Nemesis der geschiedenis! Doch betreuren wij diep, dat de stem van het beleedigd volksgeweten zich niet krachtig genoeg deed hooren om de Nederlandsche regeering te nopen openlijk in de bres te springen voor het geschonden recht en met woord en pen — de wapenen des geestes — rusteloos te ijveren voor een volkomen herstel van het gepleegde onrecht en de ongerepte heerschappij der justitia divina — ook op het nog ongebaand terrein van het internationaal recht.

,,Het is eene verdrietige doch geen nuttelooze taak ten slotte een oogenblik stil te staan bij de oorzaken dezer apathie. Als bij alle samengestelde verschijnselen geloof ik ook hier aan eene pluraliteit van oorzaken. Voordat ik haar ontleed, ga intusschen eene waarschuwing vooraf. Mijne beschouwingen treffen geenszins uitsluitend de tegenwoordige regeering of één harer organen. Medeplichtig is het Nederlandsche volk; met name zijne voorgangers en woordvoerders. Eene constitutioneele regeering, als die van Nederland, staat in zóó nauwe aanraking met de leiders der partijen in en buiten de Staten-Generaal, dat zij onwillekeurig hunnen invloed ondergaat in doen en laten. Ik kan deze stelling hier niet ontwikkelen, maar stip haar slechts aan om misverstand af te weren. Sapienti sat!

,,Gedeeltelijk nu schrijf ik Nederlands internationale houding der laatste jaren toe aan een ontoereikend inzicht in den aard en den omvang der Nederlandsche belangen, die hier op het spel stonden, gepaard met een onvoldoend besef van de enormiteit van het onrecht, dat ginds werd gepleegd. Dit nader aan te toonen, ligt echter thans buiten mijn bestek. Hoofdzakelijk moet zij intusschen verklaard worden uit eene op zichzelf prijzenswaardige zucht der regeering om Nederland te vrijwaren voor buitenlandsche moeilijkheden in verband met hare onjuiste opvatting van het internationaal recht. Eene regeering, die een helder besef heeft van den aard en de grondslagen en eene zelfstandige kennis van de voorschriften van het volkenrecht, weet wat het al dan niet gedoogt en behoeft derhalve niet te aarzelen in de keuze der meest doeltreffende middelen tot bescherming van hare rechten en belangen. Sterk door eigen overtuiging, laat zij zich niet beangstigen noch het stilzwijgen opleggen door tegenovergestelde meeningen van belanghebbenden of vreesachtigen".

Vrijer uitingen nog geeft de dagbladpers. De Nieuwe Rotterdamsche Courant in een artikel over ,,Nationale Eer" [3]):

,,Zoo staat het in het laatst der negentiende eeuw, ook bij het zeer beschaafde, zeer ontwikkelde, zeer christelijke Engelsche volk. Het is te doen om de macht. Engeland zal de zijne toonen tegen . . . een paar Boerenrepublieken, afgesloten van heel de wereld, door niemand geholpen en voor niemand toegankelijk, behalve voor het Roode Kruis. Ja, het is een reuzen-

1) Alsvoren, blz. 612, 617 en 622.
2) Utrecht, Stoomsnelpersdrukkerij L. E. Bosch & Zoon.
3) 5 November 1899, Tweede Blad B.

beeld, dat Britsche Rijk, dat zich over alle deelen der wereld uitstrekt, en voor zulk een oorlog uit alle deelen der wereld hulp ontvangt en dankbaar aanvaardt. 't Is een reuzenbeeld, en toch hebben alle natiën reeds zijn leemen voeten gezien.

„Waar blijft hier het recht, dat boven de macht moet gaan? Waar de vrijheid der staten, die geëerbiedigd moet worden? Waar klinkt haar stem? Binnen de wanden van de zaal der vredesconferentie; en daar blijft zij — laat ons niet ophouden te hopen: voorloopig slechts".

Scherper nog uitten zich sommige andere bladen, o.a. de toen zeer anti-Engelsche „Telegraaf". Maar wij moeten den lust weerstaan ook hiervan nog te citeeren.

In hoeveel variatiën de publieke opinie zich uitte en hoeveel aanstoot dit in Engeland gaf, het geval lag er toe, dat Nederland geen vinger tot hulp van de Boeren kon uitsteken. Of de regeering meer had kunnen doen dan zij deed — in den geest, als De Louter aanduidde —, m.a.w. of zij, zich op internationalen rechtsbodem plaatsende, meer actief had kunnen optreden, is een zeer moeilijk te beantwoorden vraag. Vooreerst weten wij nog niet precies, wat de regeering gedaan heeft, en bovendien ontbreekt ons, beoordeelaars, de volledige kennis der omstandigheden, waarmede de minister van buitenlandsche zaken rekening had te houden. Zeker zou het voor ons nationaal gevoel en voor onze nationale waardigheid een voldoening wezen, indien de regeering een zelfbewuste, krachtige poging gedaan had, om onzen stamverwanten hun vrijheid te laten behouden.

Wat wij van de internationale verhoudingen weten, is niet bemoedigend. Elke interventie van een der groote mogendheden ten gunste van de Boeren was van den beginne af uitgesloten. De stroom van sympathie voor de Boeren, die door heel Europa ging, raakte de regeeringen niet. Hare houding bleef beheerscht door het eigen staatkundig belang, in de eerste plaats van continentaal standpunt gezien. Optreden ten gunste van de Boeren werd van sommige zijden van Duitschland verwacht: het telegram van gelukwensch, door Wilhelm II aan Krüger gericht nà de Jameson-raid, rechtvaardigde, oppervlakkig beschouwd, deze verwachting; de naijver van Engeland, waar het telegram veel kwaad bloed zette, op Duitschland was toenemende, niettegenstaande de toenadering van 1890 [1]). Maar de Duitsche regeering voelde zich gebonden door de tegenstelling tot Frankrijk; zij geloofde vast en zeker, dat Frankrijk van hare moeilijkheden, die het gevolg konden zijn van een actie ten gunste der Boeren, zou gebruik maken, en had daartoe hare redenen. Ook afgezien hiervan, wenschte zij alles te doen in haar vermogen, om een conflict met Engeland te vermijden [2]). Hare stappen voor de Boeren in de vorige jaren, o.a. tot het doen waarborgen van de neutraliteit van den Transvaal, schijnen trouwens ook van de zijde van Krüger niet met die voorkomendheid behandeld te zijn, welke ze eigenlijk verdienden [3]). En Engeland schijnt haar vóór den oorlog te hebben gepaaid met de toezegging, dat het niet ging om de vrijheid der Boeren zelve [4]), maar om de hervorming der staatsinstellingen. In Frankrijk was de spontane geestdrift nog grooter dan in Duitschland. Men voelde er nog smartelijk het Fashoda-

1) Hiervóór, blz. 138.
2) Bülow, t. a. p., S. 31, 38, 57 en 110.
3) M. P. C. Valter, Bijdrage tot de Wordingsgeschiedenis van den Grooten Oorlog. Tweede Druk (C. L. van Langenhuizen, Amsterdam—Rotterdam, 1915), blz. 16—18. De schrijver heeft voor de Zuid-Afrikaansche geschiedenis belangrijke, onuitgegeven bronnen gebruikt.
4) T. a. p., blz. 24 en cf. blz. 31.

incident van 1898, toen de Franschen zich onder Engelsche bedreiging uit den Soedan hadden moeten terugtrekken. Maar Sédan was erger zeer en van eenige actie van de Fransche regeering ten gunste van de om hun vrijheid strijdenden schijnt dan ook nimmer sprake geweest te zijn. De Russische regeering was het meest sympathiek gezind; zij stond in Azië het scherpst tegenover Engeland. Maar ook zij heeft niets gedaan en zelfs bleef alle ongelegenheid voor de Engelschen in Azië, evengoed als elders, in deze jaren uit.

De Boeren hebben het wel slecht getroffen. Maar zij, althans hunne voormannen, konden dit vooruit weten. Leyds, de gezant der Zuid-Afrikaansche Republiek in Europa, had haar zeer duidelijk te verstaan gegeven, dat zij niets te verwachten had [1]). Alleen ten opzichte van Rusland liet hij zich niet zonder eenige hoop uit;

„Gezant Rusland", zoo seinde hij 3 October 1899 [2]) „zegt Keizer Rusland interesseert zich zeer voor onze zaak. Hij wenscht voortdurend op de hoogte te worden gehouden. Ik heb hoop dat hij de kans zoekt om aan Engeland moeilijkheden te bereiden".

Een paar dagen later telegrafeerde hij niet te gelooven aan de tusschenkomst van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Inderdaad was zijn geloof hier juist: al ging er ook door Uncle Sam een vloedgolf van sympathie voor de Boeren, zij bleef zonder uitwerking.

Alleen moesten zij hun strijd strijden. En zij hebben dit gedaan met taaie volharding. Ieder kent het beloop der gebeurtenissen. Het begon met overwinningen in Natal en op de grenzen van de Kaapkolonie; de Engelschen bleken hun tegenstander veel te laag geschat te hebben. Maar dezen ontbrak het, bij de eigenaardige samenstelling der Boeren-legers, aan doorzettingsvermogen, om van de overwinningen voldoende partij te trekken. Rustig konden de Engelschen, die de zee beheerschten, meer troepen, meer oorlogsmateriaal aanvoeren en tegen het grootere leger, dat onder de meest bekende Engelsche generaals, Roberts en Kitchener, gesteld was, waren de Boeren niet bestand. Bloemfontein, dan Johannesburg en Pretoria raakten in Engelsche handen. Engeland verklaarde de beide republieken voor geannexeerd (1 September 1900). Krüger, die, op hoogen ouderdom, de vermoeienissen van het leven te velde niet dragen kon, week, nu zijn oponthoud in een der steden of aan den spoorweg onmogelijk werd, uit naar Lourenço-Marques. Gracieuselijk bood Koningin Wilhelmina hem een Nederlandsch oorlogsschip aan, de Gelderland, om hem uit de Delagoa-baai naar Europa over te brengen. Engeland, dat Krüger's aanwezigheid te Lourenço Marques niet gaarne schijnt gezien te hebben, had, zegt men, vooraf toegezegd, dat het aanbod niet onvriendelijk zou opgenomen worden en dat aan de Gelderland ook bij binnenvallen in een Britsche haven niets zou overkomen [3]).

In Zuid-Afrika duurde de strijd voort en het werd nu eerst recht een heldenkamp. Geen guerilla, zegt de beroemde Vrijstaatsche aanvoerder De

1) Verschillende telegrammen zijn in 1909 door de „Volkstem", een bekend Zuid-Afrikaansch blad, bekend gemaakt (zie de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 1 Dec. 1909, Avondblad C).
2) Waarschijnlijk uit Den Haag; de plaats van afzending wordt t. a. p. niet genoemd.
3) Aldus Valter, t. a. p., blz. 37. — Vgl. echter de verklaring van den Minister van Buitenlandsche Zaken in de Eerste Kamer (Handelingen 1900—1901, blz. 11): Engeland gaf, toen het aanbod, *nádat* het gedaan was, ter kennis van de Engelsche regeering werd gebracht, te kennen zich met de reisplannen van Krüger niet te willen inlaten. Tegelijkertijd waren toen — door Fransen van de Putte — enkele kleine moeilijkheden met Engeland (o. a. over het uitzetten van Nederlanders uit Zuid-Afrika en over het aanhouden eener Nederlandsche ambulance) ter sprake gebracht.

Wet [1]): het woord heeft te hatelijken klank voor den van de zijde der Boeren met groote humaniteit gevoerden kleinen oorlog. Verrassingen, overvallen, daden van geniale krijgsmanschap! Maar de Boerenzaak werd er niet beter mede. De Boeren-legertjes dunden en een deel der Boeren — de „National Scouts (of Scandals!)" — liet zich aan Engelsche zijde gebruiken. Engeland trad uitermate hard op. De concentratie-kampen van vrouwen en kinderen zijn een der sterkste uitingen van dat onvervalschte militairisme, dat alles voor zich doet wijken [2]). Was er nog eenige hoop op een goede uitkomst? Een verandering in de Europeesche verhoudingen of wat dan ook? Engeland voelde al het gewicht van den oorlog. Het wist zich zeer gebonden, indien elders ongelegenheden zich mochten voordoen. De nieuwe koning, Eduard VII — koningin Victoria stierf tijdens den oorlog —, gaf vrij duidelijk te kennen het einde te wenschen. Het Engelsche volk was den oorlog moede. Stappen van toenadering tot de Boeren te velde, in het bizonder tot Botha, den commandant der Zuid-Afrikaansche Republiek, die minder voor strijden tot het bittere einde was dan Steyn en De Wet in den Vrijstaat, werden reeds in 1901 gedaan [3]); het bleek ook wel, dat Engeland zijn aanvankelijken eisch van onvoorwaardelijke overgave niet zou handhaven.

Deze omstandigheden moeten den stap rechtvaardigen, die de Nederlandsche regeering toen ondernomen heeft. Het was die van Kuyper zelf, die in 1901 zijn ministerie gevormd had [4]). De vrees voor geheelen ondergang der Boeren, indien de uitputtingsstrijd al maar voortging, mocht men inderdaad niet onderschatten. En toch — men weifelt even, als men het antwoord moet geven, of dit nu een actie der Nederlandsche regeering wettigde, die voor de Engelsche regeering althans van meer oogenblikkelijk voordeel moest worden geacht dan voor de Boeren. Maar met het oog op de toekomst hebben deze laatsten toch misschien het grootste voordeel van de Nederlandsche actie gehad. De ontwikkeling der dingen in Zuid-Afrika is niet ten einde en het overblijven van een niet geheel in onmacht geraakte Boerenbevolking is misschien ten slotte voor deze ontwikkeling nog van beslissende beteekenis.

Maar wat deed Nederland dan wel? Ons land was toen het brandpunt der Boerenbeweging in Europa geworden. Krüger, na zijn aankomst op de „Gelderland" te Marseille (Nov. 1900) met Fransch enthusiasme ontvangen, op zijn reis door Duitschland, waar de bevolking „begeistert" was, verzocht niet naar Berlijn te komen — de Keizer moest op de jacht [5])! —, daarop in Nederland op indrukwekkende wijze gehuldigd, had zich hier gevestigd. Bij deze algemeene huldiging deed zich het incident voor, dat de voorzitter der Eerste Kamer, Van Naamen Eemnes, in een brief van verwelkoming aan Krüger, dezen noemde een slachtoffer van een onrechtvaardig opgedrongen oorlog en met groote barbaarschheid gevoerden krijg! Wat onvoorzichtig, meent men, maar ging de minister van buitenlandsche zaken niet wat ver door onmiddellijk te Londen de verzekering te doen

1) Chr. de Wet, De Strijd tusschen Boer en Brit (Boekhandel voorheen Höveker en Wormser, Amsterdam-Pretoria, 1902).
2) Emily Hobhouse's Report to the Committee of the Distress Fund to South African Women and Children (printed and published by the Friars Printing Association, Lt., 26 A, Tudorstreet, London E. C.) is hiervoor het klassieke gedenkteeken.
3) Zie de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 29 Mei 1901, Tweede Blad B, waar een verslag van deze besprekingen voorkomt.
4) Zie § 5 van dit gedeelte.
5) Krüger, t. a. p., blz. 215.

afleggen, dat de Regeering voor de uiting in geenen deele aansprakelijk was. Ook de Boeren-deputatie, bestaande uit A. D. Wolmarans, Fisher en Wessels, die reeds in Maart 1900 naar Europa gezonden was, om den vrede — met behoud van de zelfstandigheid der beide Republieken — zoo mogelijk te bewerken en die o.a. een vergeefsche poging gedaan had, om tot arbitrage door middel van het Arbitrage-Hof te geraken, vertoefde meestal hier. Tot deze Boeren-vertegenwoordigers liepen natuurlijk alle Boeren-relatiën in Europa uit. De Engelsche regeering schijnt hieraan grooten aanstoot genomen te hebben. Zij hield Krüger voor den stokebrand, die den oorlog van Nederland uit aanmoedigde. En in verband met de geprikkelde stemming over en weer — hier te lande vond een boycot-beweging tegen Engelsche waren toen zelfs eenigen ingang — schijnt in 1901 de verhouding tusschen de beide landen gespannen geweest te zijn [1]). Engeland, zegt men, dreigde met oorlog, wees er op, dat Nederland in zijne koloniën zeer kwetsbaar was. Het zou dan geëischt hebben dat van uit dit land geenerlei indirecte, moreele steun aan de burgers te velde — dit doelde op Krüger — zou verleend worden, maar veel meer een zachte aanmaning tot vrede. „Eenige dagen heeft men in den Haag in onrust geleefd. Nadat een *Beroep op Vorstentrouw* was gedaan, week het oorlogsgevaar"; aldus eindigt de schrijver, aan wien deze mededeelingen, niet zonder voorbehoud, ontleend zijn, min of meer sfinxachtig.

Het staat vast, dat van Engelsche zijde wel officieuse pogingen aangewend zijn, om de Nederlandsche regeering te bewegen „den Boeren den raad te geven hun verzet, dat alleen tot noodeloos verlies van menschenlevens kon leiden, te staken"; maar ook, dat De Beaufort antwoordde, dat een dergelijke tusschenkomst „als volstrekt uitgesloten moest worden beschouwd. Nadat ons van alle kanten het verwijt had getroffen, dat wij voor onze strijdende stamgenooten niets hadden gedaan, zoude de tijding, dat wij hunne onderwerping aan Engeland trachtten voor te bereiden, een kreet van verontwaardiging hebben doen opgaan". Mogelijk blijft, dat Kuyper voor dergelijke officieuse pogingen wel gezwicht is. Evenzoo, dat hij alleen uit humanitaire overwegingen gehandeld heeft of op officieuse instigatie uit Boeren-kringen hier te lande. Wat Kuyper ging doen, was wel in tegenspraak met wat hij in 1900 geschreven had. Immers in de volgende woorden wordt de ondergang der Boeren als mogelijk verondersteld, maar de volle schuld hiervan aan Engeland toegemeten [2]):

„Het besluit van de Boeren staat vast: nooit worden zij willige onderdanen van Engeland. — Om de Boeren met ruw geweld te kunnen overwinnen, zal Engeland hen moeten uitroeien, hen wegvagen uit de rij der naties. Dan, ja dan zou Zuid-Afrika alleen voor de Engelschen zijn .... *en voor de negers*. Maar daar de bloote gedachte aan zulk een gruweldaad de Engelschen doet ontstellen en hun geen oogenblik in den geest komt, mogen zij wèl weten dat het voortgaan op den weg des gewelds ontwijfelbaar zou zijn: *het begin van het eind* voor Engelands macht als groote mogendheid". Waarop nog eenige woorden over de vruchtbaarheid der Zuid-Afrikaander vrouw volgen, die de Boeren in de komende eeuw tot drie, vijf millioen zal doen wassen.

Hoor nu de Nederlandsche regeering — en ik meen, dat niemand ooit betwijfeld heeft, dat Kuyper de geestelijke vader van de „aide-mémoire" is, die zij aan de Engelsche regeering door den Nederlandschen gezant te Londen liet overhandigen — in Januari 1902 [3]):

1) Valter, t. a. p., blz. 38.
2) Kuyper, t. a. p., blz. 61.
3) Het stuk is 25 Januari gedateerd (Correspondence with the Netherland government regarding the War in South Africa: presented to both Houses of Parliament — February 1902; vertaling in Nieuwe Rotterdamsche Courant 5 Februari 1902, Eerste Blad C).

„Dans la pensée du Gouvernement de Sa Majesté la Reine les circonstances exceptionnelles dans lesquelles se trouve une des parties belligérantes dans l'Afrique Australe, et qui l'empêchent de se mettre en rapport avec l'autre partie par des moyens directs, constituent une des raisons de la prolongation de la guerre, qui continue à sévir sans trêve ni terme dans cette contrée, et qui est cause de tant de misère".

Deze situatie wordt dan verder uitgewerkt. De Boeren-delegatie in Europa kent den stand van zaken in Afrika niet meer; zij is bovendien gebonden door hare credentie-brieven van Maart 1900, die haar strikt binden aan de onafhankelijkheid der Republieken.

„Ces circonstances font poser la question si une offre de bons offices ne pourrait pas être utilement faite par une Puissance neutre, afin de rendre au moins possible des négociations qui ne pourraient pas être entamées autrement.

„Pour cette raison il serait important d'être informé s'il serait agréable au Gouvernement de Sa Majesté Britannique de faire usage des bons offices d'une Puissance neutre, si ces bons offices se bornaient à la tâche de mettre en rapport les négociateurs à désigner par les deux parties.

„Peut être le Gouvernement de Sa Majesté la Reine pourrait être considéré comme indiqué pour remplir cette tâche par la raison que les Délégués des Boers se trouvent sur le territoire Néerlandais et ne sont accrédités qu'auprès de ce Gouvernement.

„Si le Gouvernement de Sa Majesté Britannique se range à cette idée, il y aurait lieu pour le Gouvernement de Sa Majesté la Reine d'adresser aux Délégués Boers la demande s'ils accepteraient de se rendre en Afrique pour délibérer avec les chefs Boers là-bas à la fin de revenir en Europe après un séjour d'une durée déterminée (peut-être de quinze jours) munis de pleins pouvoirs suffisants, visant toute éventualité, et les autorisant à conclure un Traité de Paix liant d'une manière indissoluble tant les Boers en Europe que les Boers en Afrique".

In geval van toestemmend antwoord wordt tevens om vrijgeleide voor de drie gedelegeerden verzocht. Na hun terugkeer zou de Nederlandsche regeering hen met de gevolmachtigden van de Engelschen in contact kunnen brengen, waartoe zij gaarne de noodige localiteiten zou beschikbaar stellen. Daarna:

„Le gouvernement de Sa Majesté la Reine considérerait dès lors sa tâche comme terminée.

„Il est de toute évidence que malgré tout les négociations ainsi entamées pourraient ne pas aboutir; mais la possibilité du contraire n'est pas exclue non plus et en cet état de choses il paraît désirable de chercher à faire ouvrir des négociations, dans l'espoir qu'elles seront fructueuses. Et en présence de la difficulté qui existe pour toute partie belligérante de faire le premier pas dans cette direction, il pourrait être utile qu'une tierce partie s'en chargeât et servît comme trait-d'union".

Landsdowne, minister van buitenlandsche zaken, antwoordde reeds 29 Januari in een brief aan onzen gezant. Op zeer welwillenden toon! De Engelsche regeering had het Nederlandsche voorstel met de meeste aandacht overwogen:

„and, whilst they entirely appreciate the motives of humanity which have led the Netherland Government to make this proposal, they feel that they must adhere to the decision, adopted and publicly announced by them some months after the commencement of hostilities by the Boers, that it is not their intention to accept the intervention of any foreign Power in the South African War".

Waarom, vraagt de Engelsche regeering dan, wendt de Boeren-delegatie

zelf zich niet tot ons? En is hun volmacht eigenlijk nog wel geldig? Daarna komt een opmerkelijke wending:

„If this be so, it is evident that the quickest and most satisfactory means of arranging a settlement would be by direct communication between the leaders of the Boer forces in South Africa and the Commander-in-chief of His Majesty's forces, who has already been instructed to forward immediately any offers he may receive for the consideration of His Majesty's Government.

„In these circumstances His Majesty's Government have decided that if the Boer leaders should desire to enter into negotiations for the purpose of bringing the war to an end, those negotiations must take place, not in Europa, but in South Africa".

Met heen- en weer-reizen van de delegatie zou veel tijd vermorst worden, „during which hostilities would be prolonged, and much human suffering, perhaps needlessly, occasioned".

Daarmede is de correspondentie uit. Zij wekt verschillende gewaarwordingen, die wij — waar we geen voldoende gegevens ter controleering hebben — voor ons houden. Vast staat, dat Engeland van de correspondentie een gebruik gemaakt heeft, dat in de gewisselde, althans in de gepubliceerde stukken, niet voorzien was. De bevelhebber der Engelsche legermacht in Zuid-Afrika, toen Kitchener, zond er een copie van aan de regeering der Zuid-Afrikaansche Republiek [1]). De waarnemend president Schalk Burger vond hierin aanleiding, om de regeering van den Oranje-Vrijstaat te raadplegen; hij vatte de toezending der correspondentie op als een bewijs, dat Kitchener de voormannen der Boeren indirect uitnoodigde met hem te onderhandelen; hij vroeg in verband hiermede aan Kitchener een — onmiddellijk toegestaan — vrijgeleide, ten einde zich met Steyn in verbinding te kunnen stellen, en schreef aan Kitchener tevens genegen te zijn, om met de Regeering van den Oranje-Vrijstaat een voorstel te doen. Deze handelwijze van Burger behoeft hier niet nader besproken te worden. De Vrijstaatsche regeering — het zou ook wel onmogelijk geweest zijn te weigeren! — ging op het voorstel in. Het overleg had plaats. Een onderhoud met Milner, den Engelschen hoogen commissaris, en Kitchener volgde. Kortom, de zaak was op gang gebracht en in Mei 1902 kwam op ietwat onregelmatige wijze — want de te Vereeniging bijeengekomen afgevaardigden der Boeren-commando's hadden volstrekt niet allen volmacht tot het opofferen der onafhankelijkheid [2]) — het verdrag van Vereeniging tot stand: Engeland stond goedgunstig eenige voorwaarden toe aan de bewoners der beide landen, die het overweldigd had; zij zouden zelfbestuur krijgen na een niet bepaald vastgestelden tijd. Men weet, dat Engeland deze belofte vier jaren later heeft vervuld.

Er heerschte in 1902 in Zuid-Afrika een ontzettende droogte [3]). Dit zou het voortzetten van den strijd, dat vooral onder de Vrijstaters aanhang vond, nog bezwaarlijker hebben gemaakt dan reeds het geval was. Van Calvinistische zijde mocht men nu de Nederlandsche inmenging — het woord is eigenlijk wat te sterk — als een „Act of God" beschouwen: zij had de Boeren juist te rechter tijd voor volkomen ondergang behoed.

Deze overweging schijnt ten slotte de meesten met het optreden der regeering verzoend te hebben. Kritiek hoort men weinig meer. Bij het voorloopig

1) Voor het volgende De Wet, t. a. p., blz. 368 vlg. — Verder de Correspondence respecting terms of surrender of the Boer forces in the field — presented to both houses of Parliament — Juny, 1902.

2) Zie de Notulen bij De Wet, t. a. p., blz. 403 vlg.

3) Valter, t. a. p., blz. 39, noot.

verslag over de Staatsbegrooting voor 1903 [1]) werden nog wel nadere inlichtingen gevraagd over het beleid der Regeering. Het antwoord luidde, dat de Regeering geen vrijheid vond verdere mededeelingen te doen. Alleen legde zij onder geheimhouding twee schriftelijke stukken ter inzage van de leden der Staten-Generaal ter griffie. Bovendien kon zij overleggen een verklaring van den gewezen staatsprocureur der Zuid-Afrikaansche Republiek, F. W. Reitz, luidende:

„Ik verklaar dat niet alleen ik, maar al mijne landgenooten, die ik ooit gesproken heb, van oordeel zijn, dat de Nederlandsche Regeering door wat zij gedaan heeft in verband met de Vredesonderhandelingen en de Nota die aan Engeland is gezonden, *ons volk een weldaad heeft bewezen*.

„Wij zijn allen overtuigd, dat, in achting genomen de omstandigheden waaronder wij verkeerden, het noodzakelijk was dat vrede *moest* gemaakt worden; dat door het voortzetten van den oorlog ons volk groot gevaar liep uitgeroeid te worden, vooral wat vrouwen en kinderen betreft.

„Het was de Nederlandsche Nota die gemaakt heeft, dat de Engelsche Regeering ons de gelegenheid om tot onderhandelingen te komen, zelf heeft aangeboden, eene gelegenheid die wij reeds lang gezocht hadden. In verband hiermede rustte mijne overtuiging dat het voortzetten van den oorlog onredelijk zou zijn geweest op hetgeen Grotius in zijn werk de Jure belli ac pacis daarvan zegt, dat een volk dat gevaar loopt te vergaan en de keuze heeft zijne vrijheid te verliezen of te vergaan, eer zijne vrijheid moet opofferen".

Hiermede was het uit. Nederland mocht zich troosten met de gedachte, dat zijne Regeering een goede daad verricht had bij het einde van den langdurigen strijd. Het moest echter tevens de hoop, dat twee Nederlandsche onafhankelijke gemeenebesten de kern zouden worden van een groot-Nederlandschen staat in Zuid-Afrika opgeven — althans diep begraven. Het mocht nog een treffend bewijs van sympathie geven, toen een bekende Rotterdamsche groot-ondernemer in 1904 na het overlijden van den oud-president Krüger een schip beschikbaar stelde, om het lijk naar Zuid-Afrika over te brengen, nadat een plan, eerst door de regeering gekoesterd, om ook hiertoe opnieuw een oorlogsschip aan te bieden, niet tot uitvoering was gekomen [2]). Nederland mocht zich mild betoonen met het verleenen van bijdragen, om de Boeren in staat te stellen hun verwoeste landen en woonplaatsen te herstellen. Het mocht zich inspannen, om cultureele banden te onderhouden, v.n. door Afrikaansche jongelieden aan te moedigen aan Nederlandsche universiteiten te studeeren. Het mag de ontwikkeling daarginds met belangstelling volgen. Het kan, om haar te beïnvloeden, minder doen dan in den laatsten tijd vóór 1899. Het bezit der Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij ging aan Engeland over en het werd vrij moeilijk voor Nederlanders, om in Afrika een nieuw bestaan te zoeken; het meeste schijnt men met het uitzenden van goede onderwijskrachten te hebben bereikt [3]).

1) Handelingen Staten-Generaal. Bijlage A, Staatsbegrooting, blz. 10 en 19.
2) Handelingen Tweede Kamer 1904—1905, blz. 591.
3) Zie in het algemeen hierover H. Doeff, Nederland en Zuid-Afrika, De verhouding na den oorlog (uitg. door de Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Vereeniging, afd. Amsterdam, 1903).

§ 3. Het ministerie Pierson (1897—1901).

De samenstelling van het ministerie-Pierson, tijdens hetwelk de regeeringsaanvaarding van koningin Wilhelmina plaats vond, had reeds onze aandacht [1]). Wij herinneren ons ook, dat een deel zijner werkzaamheden, die wij nu gaan bespreken, tijdens het regentschap voorviel.

Men mag het gerust een krachtig ministerie noemen. Het was een ministerie van Unie-liberalen; de progressistische en wat meer gematigde elementen en ook de vrij-liberale schakeering — de laatste door De Beaufort (1845—1918) — waren er in vertegenwoordigd en alle ministers bleken ter dege berekend voor hunne taak. Het meest op den voorgrond trad in de vierjarige periode, gedurende welke het ministerie aanbleef, de minister van binnenlandsche zaken.

Mr. Hendrik Goeman Borgesius (1847—1916) komt uit Schildwolde in het Groningsche [2]). Hij had na zijn studie te Groningen een leeraarsbetrekking aanvaard, maar trad reeds in 1871 op als hoofdredacteur van „het Vaderland" in Den Haag. Daarmede kwam hij in het politieke leven. Wij weten reeds, dat hij spoedig lid der Tweede Kamer werd (sedert 1877) en dat hij als een der voormannen van de Liberale Unie zich onderscheidde. Zijne werkzaamheden op staatkundig gebied verhinderden niet, dat hij in het maatschappelijke leven een positie behield en wel als een der directeuren van de Eerste Nederlandsche Maatschappij tot verzekering op het Leven (sedert 1883). Zijn belangstelling gold ook wel in de eerste plaats de vraagstukken van socialen aard. De Maatschappij tot Nut van het Algemeen, de Volksbond tegen Drankmisbruik, de congressen voor openbare gezondheidsregeling danken zeer veel aan zijne bemoeiingen; hij toonde zich een groot voorstander van coöperatie. Deze belangstelling komt in zijn werkzaamheid als minister bovenal tot uiting. De sociale wetgeving in ruimen zin is door hem een goed einde vooruitgebracht.

Bij de Kabinetsformatie reeds had Borgesius zijne voorwaarden ten dezen gesteld en ze ook zien aannemen — tegen de verwachting zijner naaste politieke vrienden in de Liberale Unie in, die meenden, dat het ministerie eigenlijk lang niet progressistisch genoeg samengesteld was en die dan ook zijn optreden niet van heeler harte steunden. Borgesius was gelukkig niet dogmatisch genoeg, om zich aan deze bezwaren te storen [3]). Zijne collega's hadden in een schriftelijke verklaring bevestigd zijn program van sociale

1) Hiervóór, blz. 98.
2) Zie zijn biografie door Henri van der Mandere (in Mannen en Vrouwen van Beteekenis, XLII — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1912), blz. 11.
3) T. a. p., blz. 109.

hervormingen te zullen steunen. Men kan dit program reeds vinden in de eerste Troonrede, tijdens dit ministerie uitgesproken — de laatste maal, dat de Regentes dit deed. De arbeid, dien de Staten-Generaal te verrichten zouden hebben, werd aldus aangegeven:

„Een Wetsontwerp tot afschaffing der dienstvervanging bij de militie, als voorbereiding van de hervorming der levende strijdkrachten, hoop ik u eerlang aan te bieden.

„Vereeniging van de zorg voor de landbouwbelangen bij één Departement van Algemeen Bestuur wordt u voorgesteld.

„Wetsontwerpen zullen u worden aangeboden tot betere bescherming en berechting van kinderen en jeugdige personen, tot regeling van den leerplicht en tot wettelijke verzekering van werklieden tegen de gevolgen van ongevallen in bepaalde bedrijven.

„Weldra bereikt u voor Nederlandsch-Indië een ontwerp-mijnwet, benevens een voorstel betreffende het uitvoerrecht op suiker.

„De ontwerpen betreffende het Militair Strafrecht en de Krijgstucht worden opnieuw ingediend.

„Wetsvoordrachten tot verbetering van maatschappelijke toestanden, met name betreffende de volkshuisvesting, den arbeid en het armwezen, zijn in bewerking.

„Aan versterking der Rijks inkomsten door wijziging van het tarief van invoerrechten met behoud zijner bestaande grondslagen wijd ik mijne aandacht".

De uitwerking van dit program heeft inderdaad geleidelijk plaats gehad.

Het ministerie werd bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1898 over het algemeen met welwillendheid en sympathie begroet. Het feit, dat Borgesius en Lely, in strijd met de ten onzent vrij algemeen gevolgde gewoonte, na hunne benoeming tot minister voor hun Kamerlidmaatschap — zij waren, na dit te hebben neergelegd, herkozen — niet hadden bedankt, gaf aanleiding tot eenige kritiek. Maar er was geen wettelijke bepaling, die het verbood, en er waren enkele antecedenten [1]), waarop de beide ministers zich konden beroepen. Van Houten had de Engelsche gewoonte, die van de onze afwijkt, zelfs altijd verdedigd. De Savornin Lohman, die in de Kamer den aanval in deze zaak leidde, noemde het een res mali exempli. Hij ging trouwens niet verder dan op de zaak te wijzen, omdat het „eene zeer slechte usantie" zou wezen, en hij wilde voorkomen, „dat door dit slechte voorbeeld de opinie zich zou vestigen, dat het als regel goed is, dat leden van het Kabinet tevens leden van de Kamer zijn" [2]). Inderdaad heeft zich de gewoonte, dat een minister niet tegelijk lid der Staten-Generaal kon zijn, sedert bevestigd en een nieuwe afwijking er van zou waarschijnlijk nu op veel meer verzet stuiten dan vóór 20 jaar.

Bij dezen eersten keer, dat het ministerie de algemeene beschouwingen te doorstaan had, gebeurde er één ongelukje. De minister van marine, willende voortgaan in het lofwaardig streven van zijn voorganger tot versterking der vloot [3]), vroeg gelden aan voor den bouw van een nieuw pantserschip (type Kortenaer). Er bestond toen reeds veel twijfel aan de zeewaardigheden onzer nieuwe schepen, in het bizonder van die onzer pantserschepen. De minister meende het anders — hij gaf de stellige verzekering, dat

1) Cf. Boudewijnse, t. a. p., blz. 103 vlg., waar men de voorbeelden bijeenvindt.
2) Handelingen Tweede Kamer 1897–1898, blz. 286.
3) Hiervóór, blz. 83.

naar het eenstemmig oordeel van alle commandanten de zeewaardigheid van het nieuw ontworpen schip in geen enkel opzicht te wenschen overliet. Maar hij overtuigde de Kamer niet. Met een kleine meerderheid (46 tegen 41 stemmen) nam zij een door Goekoop ingediend amendement aan, om de voor het schip aangevraagde gelden van de begrooting te schrappen [1]), waarop Jansen zijn ontslag vroeg. Zijn opvolger was Röell, oud-commandant der zeemacht in Nederlandsch-Indië, die met een door hem voorgesteld nieuw type pantserschip gelukkiger was dan zijn voorganger. De voorziening in de behoeften van den Indischen dienst stond hierbij op den voorgrond: zij is natuurlijk de hoofdreden voor het in stand houden onzer marine. De nieuwe minister had het plan successievelijk vijf schepen van het nieuwe type 1898 te doen aanbouwen. Een deel der gelden van het eerste, bij suppletoire begrooting aangevraagd, was reeds in Juli 1898 door de beide Kamers toegestaan, in de Tweede met 69 tegen 15 stemmen [2]).

In het eerste zittingjaar gelukte het enkele onderwerpen van het ministerieel program te verwezenlijken. Het kwam tot de oprichting van een afdeeling voor landbouwbelangen, die gevoegd werd bij het departement van binnenlandsche zaken. De overtuiging, dat van overheidswege voor de belangen van den landbouw — die in het moderne gewaad zooveel zorgen vereischte — had in de laatste jaren veld gewonnen. Overwogen was toen de vraag, of niet een afzonderlijk, zelfstandig departement hiertoe op te richten ware. De Regeering, ofschoon niet ontkennende, dat het hiertoe op den duur misschien zou moeten komen, wanneer de werkzaamheden ten bate van den landbouw een zeer grooten omvang kregen, achtte voorloopig een afzonderlijke afdeeling aan een der departementen voldoende en de Staten-Generaal vereenigden zich met dit inzicht. De zaak werd behandeld en de noodige kredieten werden toegestaan bij hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1898. De eerste directeur-generaal — zoo was de titel van het hoofd der afdeeling, wien groote bevoegdheden waren toegekend —, was C. J. Sickesz [3]).

Belangrijk was ook, wat in dit jaar ten opzichte van het leger tot stand kwam. Eland diende reeds in Maart 1898 bij de Tweede Kamer een voordracht in tot wijziging en aanvulling der militiewet. Zij werd met spoed behandeld. Haar hoofddoel was het beginsel van persoonlijken dienstplicht — met afschaffing dus der plaatsvervanging — in de wet vast te leggen. In verband hiermede werd nader omschreven, wie vrijgesteld waren van den dienst krachtens hun geestelijke bediening. Over beide deze voorstellen ontstond strijd. De Katholieken verzetten zich opnieuw tegen de invoering van den persoonlijken dienstplicht, evenals bij de behandeling van het ontwerp-Borgansius [4]). Van sociaal-democratische zijde en door een deel der liberalen werd de vrijstelling van geestelijken, in het bizonder van hen, die hiertoe werden opgeleid, bestreden. Troelstra bepleitte bovendien de opneming eener bepaling, dat een ingelijfde bij de militie, die geacht moest worden onmisbaar te zijn in het gezin, waartoe hij behoorde, zou worden vrijgesteld. Maar de minister won het over de heele linie. Alleen een kleine uitbreiding der vrijstellingen om het bedienen van een geestelijk ambt moest hij zich wegens de aanneming van een van christelijk-historische en anti-revolutionnaire zijde voorgesteld amendement laten welge-

1) Handelingen alsvoren, blz. 529.
2) Wet van 14 Juli 1898 (Staatsblad n°. 179)
3) In 1902 werd de afdeeling naar het departement van Waterstaat enz. overgebracht.
4) Hiervóór, blz. 41.

vallen. In de Tweede Kamer stemden ál de Katholieke leden — behalve Schaepman — in de Eerste alle Katholieken tegen de wetsvoordracht [1]), die echter reeds 2 Juli kon vastgesteld worden [2]).

„Een ieder, die tot de dienst bij de militie wordt verpligt, is, overeenkomstig de bepalingen dezer wet, gehouden zijn dienst in persoon waar te nemen".

Zoo luidde — in ietwat verouderde spelling — voortaan art. 4 der militiewet. En artikel 127 over de vrijstellingen hield in hoofdzaak het volgende in:

„Aan den geestelijke, den bedienaar van de godsdienst, den zendelingleeraar en den broeder-diakoon van eene godsdienstige vereeniging, alsmede aan den student in de godgeleerdheid en den zendelingkweekeling, die aan eene inrichting van onderwijs tot geestelijke, tot bedienaar van de godsdienst of tot zendelingleeraar wordt opgeleid, aan den proefbroeder, die tot broederdiakoon van eene godsdienstige vereeniging wordt opgeleid, en aan den Roomsch-Katholieken ordebroeder, die tot eene binnen het Rijk gevestigde kloosterinrichting behoort, wordt door ons, op zijne aanvrage, telkens voor één jaar ontheffing van de werkelijke dienst verleend".....

Een stap tot hervorming van ons leger in democratischen zin, in zoo verre thans iedereen, die in de loting viel of niet was vrijgesteld, zijn eigen militaiten last te dragen kreeg, was hiermede volbracht.

Een poging van Katholieke zijde, het zgn. plan-Coolen, om vereenigingen op te richten tot bevordering der vrijwillige dienstneming bij de militie, waardoor de plaatsvervanging in gewijzigden vorm zou worden bestendigd, werd verijdeld door een wetsvoorstel, waarbij de bepaling uit de militiewet: „de militie wordt zooveel mogelijk uit vrijwilligers samengesteld", werd geschrapt; het voorstel werd in 1899 door beide Kamers met groote meerderheid aangenomen [3]).

Men had Eland bij de behandeling der wetsvoordracht gevraagd, waarom hij niet tegelijk een hervorming onzer levende strijdkrachten aanhangig gemaakt had, een desideratum, dat reeds zoo lang bestond. De minister, die dit veelomvattende onderwerp zoo kort na zijn optreden, nog moeilijk gereed kon hebben, beloofde diligent ten dezen te zullen zijn — hij wilde den berg in twee tempo's bestijgen [4]) — en hij heeft woord gehouden.

Het schijnt voor het verband raadzaam de militaire zaken, onder dit ministerie in behandeling genomen, nu achter elkander af te doen, al kwam de hoofdschotel pas in 1901, dus niet lang vóór het einde, ter tafel. Reeds 12 October 1899 [5]) had Eland zijne nieuwe legerplannen bij de Tweede Kamer ingediend. Zij omvatten een voorstel tot regeling van de samenstelling der landmacht en een nadere wijziging van de wet betreffende de nationale militie [6]). Volgens het eerstgenoemde ontwerp zou de landmacht worden samengesteld uit: 1°. het leger; 2°. de landweer; 3°. den landstorm, voor zoover de landstormplichtigen voor den dienst bij de landmacht waren bestemd. Deze drie deelen werden vervolgens in hun algemeenen aard en samenstelling omschreven. In het in de tweede plaats genoemde ontwerp werden die wijzigingen in de bestaande militie-wet voorgesteld, waartoe de nieuwe leger-samenstelling aanleiding gaf: hier gold het dus vooral de bizondere regeling van het eerste deel der landmacht. In Mei 1900 werd een derde

1) Handelingen Tweede en Eerste Kamer 1997–1898, resp. blz. 991 en 352.
2) Staatsblad n°. 170.
3) Wet van 22 Juli 1899 (Staatsblad n°. 174).
4) Handelingen Tweede Kamer 1897—1898, blz. 860.
5) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 67.
6) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, Bijlagen n°. 94.

ontwerp ingediend tot regeling van den landweer en tot opheffing der schutterijen, een nadere regeling dus van het onder n°. 2 genoemde deel der landmacht [1]). Tot een wetsontwerp tot regeling van den landstorm is het eerst ettelijke jaren later gekomen [2]).

Het moge hier vooropgesteld worden, dat de Zuid-Afrikaansche oorlog — en in het algemeen de toenemende spanning onder en wapening van de groote mogendheden — de noodzakelijkheid heeft doen inzien, dat een herziening onzer legerorganisatie eindelijk ter hand moest worden genomen. Aanduidingen hiervan vindt men in de naar aanleiding der ontwerpen tusschen Regeering en Tweede Kamer gewisselde stukken genoeg. Die stukken zelf zijn vrij lang — het is voor ons weinig militaristisch aangelegd volk altijd een heele kluif, om militaire zaken grondig te behandelen. Tijdens de schriftelijke gedachtenwisseling ondergingen de ontwerpen verscheidene wijzigingen van min of meer belangrijken aard; het bleek, dat er in de ontwerpen, zooals ze het departement verlieten, verscheidene punten gebrekkig waren uitgedrukt of althans voor verbetering vatbaar bleken. Allerminst waren ze volmaakt.

In zijn Memorie van Toelichting gaf de minister van oorlog zijn meening aangaande de aan onze landmacht te stellen eischen aldus weer:

„Bij de beschouwing van de eischen, waaraan de levende strijdkrachten in Nederland behooren te voldoen, moet allereerst overwogen worden, welke taak aan die strijdkrachten te beurt kan vallen.

„Hieromtrent nu — de handhaving der inwendige rust buiten beschouwing latende — is de ondergeteekende van gevoelen, dat in de eerste plaats het denkbeeld moet buitengesloten worden, als zouden de Nederlandsche strijdkrachten er op moeten zijn ingericht om deel te nemen aan veroveringsoorlogen buiten de grenzen van het Rijk.

„Slechts twee toestanden, en waarbij alleen de verdediging van den vaderlandschen bodem is gemoeid, treden op den voorgrond, en wel die, waarbij de landmacht — door de zeemacht gesteund — bij verwikkelingen in Europa tot handhaving der neutraliteit van den Staat moet optreden, en die, waarin zij moet dienen om 's lands onafhankelijkheid te verdedigen.

„Een scherp onderscheid tusschen de beide toestanden, voor wat betreft de daarvoor noodige krachten — de bezettingstroepen hier een oogenblik buiten bespreking latende — is intusschen niet wel mogelijk, ook omdat de eerste toestand allicht op eenig oogenblik in den laatsten zal kunnen overgaan; maar zeer zeker mag als vaststaande worden aangenomen, dat ook in het eerstbedoelde geval alleen dan op een goeden uitslag is te rekenen, als de beschikbare strijdmiddelen veroorloven tegen eventueele schending der neutraliteit op krachtige wijze op te treden.

„Het is duidelijk, dat voor de handhaving der neutraliteit het zwaartepunt in onzen toestand in hoofdzaak ligt bij de mobiele strijdkrachten van den Staat, die los van de verdedigingsstellingen optreden.

„Maar ook voor de verdediging van ons grondgebied en van onze onafhankelijkheid zijn die mobiele strijdkrachten een hoogst belangrijke, ja een onmisbare factor.

„De ondergeteekende is toch geenszins het gevoelen toegedaan, dat daarbij de doode weermiddelen nagenoeg uitsluitend gewicht in de schaal zouden leggen. Integendeel! hij is van meening, dat voor eene krachtige verdediging het bezit van een zoo sterk mogelijk veldleger noodzakelijk is. Ware dit

1) Alsvoren, n°. 180.
2) Zie § 9 van dit gedeelte.

vallen. In de Tweede Kamer stemden ál de Katholieke leden — behalve Schaepman — in de Eerste alle Katholieken tegen de wetsvoordracht [1]), die echter reeds 2 Juli kon vastgesteld worden [2]).

„Een ieder, die tot de dienst bij de militie wordt verpligt, is, overeenkomstig de bepalingen dezer wet, gehouden zijn dienst in persoon waar te nemen”.

Zoo luidde — in ietwat verouderde spelling — voortaan art. 4 der militiewet. En artikel 127 over de vrijstellingen hield in hoofdzaak het volgende in:

„Aan den geestelijke, den bedienaar van de godsdienst, den zendelingleeraar en den broeder-diakoon van eene godsdienstige vereeniging, alsmede aan den student in de godgeleerdheid en den zendelingkweekeling, die aan eene inrichting van onderwijs tot geestelijke, tot bedienaar van de godsdienst of tot zendelingleeraar wordt opgeleid, aan den proefbroeder, die tot broederdiakoon van eene godsdienstige vereeniging wordt opgeleid, en aan den Roomsch-Katholieken ordebroeder, die tot eene binnen het Rijk gevestigde kloosterinrichting behoort, wordt door ons, op zijne aanvrage, telkens voor één jaar ontheffing van de werkelijke dienst verleend”.....

Een stap tot hervorming van ons leger in democratischen zin, in zoo verre thans iedereen, die in de loting viel of niet was vrijgesteld, zijn eigen militaiten last te dragen kreeg, was hiermede volbracht.

Een poging van Katholieke zijde, het zgn. plan-Coolen, om vereenigingen op te richten tot bevordering der vrijwillige dienstneming bij de militie, waardoor de plaatsvervanging in gewijzigden vorm zou worden bestendigd, werd verijdeld door een wetsvoorstel, waarbij de bepaling uit de militiewet: „de militie wordt zooveel mogelijk uit vrijwilligers samengesteld”, werd geschrapt; het voorstel werd in 1899 door beide Kamers met groote meerderheid aangenomen [3]).

Men had Eland bij de behandeling der wetsvoordracht gevraagd, waarom hij niet tegelijk een hervorming onzer levende strijdkrachten aanhangig gemaakt had, een desideratum, dat reeds zoo lang bestond. De minister, die dit veelomvattende onderwerp zoo kort na zijn optreden, nog moeilijk gereed kon hebben, beloofde diligent ten dezen te zullen zijn — hij wilde den berg in twee tempo's bestijgen [4]) — en hij heeft woord gehouden.

Het schijnt voor het verband raadzaam de militaire zaken, onder dit ministerie in behandeling genomen, nu achter elkander af te doen, al kwam de hoofdschotel pas in 1901, dus niet lang vóór het einde, ter tafel. Reeds 12 October 1899 [5]) had Eland zijne nieuwe legerplannen bij de Tweede Kamer ingediend. Zij omvatten een voorstel tot regeling van de samenstelling der landmacht en een nadere wijziging van de wet betreffende de nationale militie [6]). Volgens het eerstgenoemde ontwerp zou de landmacht worden samengesteld uit: 1°. het leger; 2°. de landweer; 3°. den landstorm, voor zoover de landstormplichtigen voor den dienst bij de landmacht waren bestemd. Deze drie deelen werden vervolgens in hun algemeenen aard en samenstelling omschreven. In het in de tweede plaats genoemde ontwerp werden die wijzigingen in de bestaande militie-wet voorgesteld, waartoe de nieuwe leger-samenstelling aanleiding gaf: hier gold het dus vooral de bizondere regeling van het eerste deel der landmacht. In Mei 1900 werd een derde

1) Handelingen Tweede en Eerste Kamer 1997–1898, resp. blz. 991 en 352.
2) Staatsblad n°. 170.
3) Wet van 22 Juli 1899 (Staatsblad n°. 174).
4) Handelingen Tweede Kamer 1897—1898, blz. 860.
5) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 67.
6) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, Bijlagen n°. 94.

ontwerp ingediend tot regeling van den landweer en tot opheffing der schutterijen, een nadere regeling dus van het onder n°. 2 genoemde deel der landmacht [1]). Tot een wetsontwerp tot regeling van den landstorm is het eerst ettelijke jaren later gekomen [2]).

Het moge hier vooropgesteld worden, dat de Zuid-Afrikaansche oorlog — en in het algemeen de toenemende spanning onder en wapening van de groote mogendheden — de noodzakelijkheid heeft doen inzien, dat een herziening onzer legerorganisatie eindelijk ter hand moest worden genomen. Aanduidingen hiervan vindt men in de naar aanleiding der ontwerpen tusschen Regeering en Tweede Kamer gewisselde stukken genoeg. Die stukken zelf zijn vrij lang — het is voor ons weinig militaristisch aangelegd volk altijd een heele kluif, om militaire zaken grondig te behandelen. Tijdens de schriftelijke gedachtenwisseling ondergingen de ontwerpen verscheidene wijzigingen van min of meer belangrijken aard; het bleek, dat er in de ontwerpen, zooals ze het departement verlieten, verscheidene punten gebrekkig waren uitgedrukt of althans vóor verbetering vatbaar bleken. Allerminst waren ze volmaakt.

In zijn Memorie van Toelichting gaf de minister van oorlog zijn meening aangaande de aan onze landmacht te stellen eischen aldus weer:

„Bij de beschouwing van de eischen, waaraan de levende strijdkrachten in Nederland behooren te voldoen, moet allereerst overwogen worden, welke taak aan die strijdkrachten te beurt kan vallen.

„Hieromtrent nu — de handhaving der inwendige rust buiten beschouwing latende — is de ondergeteekende van gevoelen, dat in de eerste plaats het denkbeeld moet buitengesloten worden, als zouden de Nederlandsche strijdkrachten er op moeten zijn ingericht om deel te nemen aan veroveringsoorlogen buiten de grenzen van het Rijk.

„Slechts twee toestanden, en waarbij alleen de verdediging van den vaderlandschen bodem is gemoeid, treden op den voorgrond, en wel die, waarbij de landmacht — door de zeemacht gesteund — bij verwikkelingen in Europa tot handhaving der neutraliteit van den Staat moet optreden, en die, waarin zij moet dienen om 's lands onafhankelijkheid te verdedigen.

„Een scherp onderscheid tusschen de beide toestanden, voor wat betreft de daarvoor noodige krachten — de bezettingstroepen hier een oogenblik buiten bespreking latende — is intusschen niet wel mogelijk, ook omdat de eerste toestand allicht op eenig oogenblik in den laatsten zal kunnen overgaan; maar zeer zeker mag als vaststaande worden aangenomen, dat ook in het eerstbedoelde geval alleen dan op een goeden uitslag is te rekenen, als de beschikbare strijdmiddelen veroorloven tegen eventueele schending der neutraliteit op krachtige wijze op te treden.

„Het is duidelijk, dat voor de handhaving der neutraliteit het zwaartepunt in onzen toestand in hoofdzaak ligt bij de mobiele strijdkrachten van den Staat, die los van de verdedigingsstellingen optreden.

„Maar ook voor de verdediging van ons grondgebied en van onze onafhankelijkheid zijn die mobiele strijdkrachten een hoogst belangrijke, ja een onmisbare factor.

„De ondergeteekende is toch geenszins het gevoelen toegedaan, dat daarbij de doode weermiddelen nagenoeg uitsluitend gewicht in de schaal zouden leggen. Integendeel! hij is van meening, dat voor eene krachtige verdediging het bezit van een zoo sterk mogelijk veldleger noodzakelijk is. Ware dit

1) Alsvoren, n°. 180.
2) Zie § 9 van dit gedeelte.

niet aanwezig, dan zou al dadelijk een groot gedeelte van ons grondgebied, met al de zich daar bevindende hulpmiddelen aan den aanvaller moeten worden overgelaten, terwijl voorts ook alleen door het bezit van zoodanig leger de mogelijkheid bestaat om, waar daartoe de gelegenheid zich aanbiedt, krachtig actief op te treden, in tegenstelling met eene lijdelijke verdediging, welke alle gunstige kansen aan de zijde van den aanvaller laat.

„Ondertusschen, hoewel de waarde der mobiele strijdkrachten ten volle erkennende, mag hij niet voorbij zien, dat voor een langdurigen en hardnekkigen tegenstand tegen overmacht de groote kracht, die in onze ter verdediging voorbereide terreinen is gelegen, niet kan worden gemist.

„Er behoort tusschen de levende strijdkrachten en de doode weermiddelen een innig verband te bestaan, en de zorg voor alsmede de voorbereiding van den tegenstand in de liniën en stellingen is dus even noodzakelijk als de vorming van een veldleger.

„Dit sluit in zich de vorming van bezettings- en bewakingstroepen van voldoende sterkte om te allen tijde een krachtige verdediging in de onderscheidene liniën en stellingen te waarborgen.

„Er moeten dus in dezen gedachtengang zijn: een veldleger, bezettingstroepen en bewakingstroepen.

„Daarnevens moet op eene voldoende aanvullingsreserve kunnen worden gerekend.

„Immers de strijd kan alleen dan met hoop op goed gevolg tot het uiterste worden voortgezet, zoolang de mogelijkheid bestaat in de geleden verliezen door den toevoer van versche krachten te voorzien. Die krachten moeten in de aanvullingsreserve worden gevonden".

Om dit doel te bereiken, was een leger van vrij wat grootere sterkte noodig dan Nederland tot dusverre bezat. Voor het mobiele veldleger wilde de minister minstens 3 divisiën, in het geheel ter sterkte van 36 bataljons infanterie, met bijbehoorende cavalerie, veld-artillerie en verdere hulpwapens en diensten bestemmen. De totale sterkte zou dan, een nog op te richten reservedivisie niet medegerekend, zijn ± 45.000 man. Aan bezettingstroepen zouden volgens de plannen van den minister 45 compagnieën vesting-infanterie, 40 compagnieën vesting-artillerie, 4 compagnieën pantserfort-artillerie, 2 compagnieën torpedisten en 4 compagnieën genie vereischt zijn, samen 27.000 man. Er zou verder opgericht moeten worden een aanvullingsreserve, waartoe bij de infanterie, vesting-artillerie en genie resp. 4000, 800 en 200 man jaarlijks zouden worden ingedeeld, om voor korten tijd geoefend te worden. De landweer, waarbij zij, die hun op 8 jaar te stellen diensttijd bij het leger volbracht hadden, zouden overgaan, zou verder tot hulp bij de defensie gebruikt worden; de diensttijd hierbij zou op 7 jaar bepaald worden. Het aantal jaarlijks bij loting te lichten manschappen zou, om in al de behoeften te voorzien, moeten bedragen 12.300 voor volledige, 5200 voor korte oefening. De effectieve diensttijd zou voor de eersten bedragen: bij de onbereden corpsen 12, bij de bereden korpsen 18 maanden; voor de tweeden: 4 maanden (dit volgens art. 122 der nieuw voorgestelde militiewet, waarbij deze reserve: „tenzij wij zulks niet noodig achten"). Verder zouden, alnaargelang van de omstandigheden, herhalingsoefeningen in de jaren na afloop van den effectieven diensttijd — en ook van de landweer — gehouden worden. De onkosten, aan de nieuwe regeling verbonden, werden geschat op ƒ 510.000 in ronde cijfers, terwijl verder in een — niet in cijfers uitgedrukt — bedrag voor nieuwe wapenen zou moeten voorzien worden. Dit zeker niet te hooge bedrag werd verkregen door de mogelijkheid te onderstellen van een korten oefeningstijd. Het lag nl. in de bedoeling voor de onbereden korpsen te volstaan met een eersten oefeningstijd van 8¼ maand

en voor de bereden wapens met 12, behoudens bij enkele categorieën, die wat langer of nog korter onder de wapenen zouden moeten blijven. De minister had dit — zooals later bleek — niet in de wet willen vastleggen, omdat de ondervinding ontbrak, of deze tijden werkelijk voldoende zouden blijken. Hier zat de bepaling, die den meesten tegenstand zou ondervinden.

Bedenkt men, dat, zooals in de Memorie van Toelichting ook wordt medegedeeld, andere kleine landen als Zwitserland een dienstplicht hadden van 25 jaar, Denemarken 16, België 13, dan kan men niet zeggen, dat de militaire lasten hier al te hoog werden opgevoerd. De minister had zich ernstig ten doel gesteld, om, met behoud van het bestaande stelsel van een militie-leger, tot een belangrijke vermeerdering onzer weerkracht te komen, zonder groote uitbreiding van militaire of financieele lasten. Het behoeft inmiddels niet nader betoogd te worden, dat het een uitermate belangrijke materie gold, die hier aan de orde kwam. Allerlei andere vragen deden zich daarbij op: welke rol zou ons vestingstelsel, waaraan sedert 1874 vrij geregeld voortgewerkt werd — in de 90er jaren werd bijzondere zorg besteed aan het in orde brengen van de stelling van Amsterdam —, nu verder vervullen? Welke rol werd aan de marine bij de landsverdediging toebedeeld? Hoe moest in den aanbouw van schepen voor den dienst in Nederland voorzien worden? Was het niet beter met ons leger te gaan in de richting van een volksleger, zooals Zwitserland bezat en voor de invoering waarvan zich ook hier eenige stemmen deden hooren? Vragen, die de minister in zijn Memorie niet stelde of ten minste slechts terloops aanvoerde.

Wel werden dergelijke vragen opgeworpen in het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer, dat daardoor van eenigszins wijdere strekking werd dan de ministerieele Memorie van Toelichting. Wij doen er een enkele greep uit ter illustratie ook van de vaagheid, die in veler verlangens bestond. Zoo omtrent een volksleger:

„Er waren leden, die zich altijd warme voorstanders van een volksleger hadden betoond, doch die door den loop van zaken in Zuid-Afrika hun vertrouwen in de kracht van een dergelijk leger hadden verloren; te meer omdat het Zwitsersche leger, dat in den regel als het model van een volksleger wordt beschouwd, naar het oordeel zelfs van kundige Zwitsersche officieren, aan bruikbaarheid veel te wenschen overlaat. Zij meenden nu niet anders te kunnen handelen dan, hoe ongaarne ook, hunne medewerking te verleenen aan eene reorganisatie onzer levende strijdkrachten op den voet, als thans wordt voorgesteld.

„Andere leden daarentegen waren nog altijd van meening, dat de oplossing van het defensievraagstuk gezocht moet worden in de richting van een volksleger. Het beroep op den krijg in Zuid-Afrika werd door hen gewraakt. Noch in Transvaal, noch in den Vrijstaat bestaat een volksleger. De verdediging wordt daar gevoerd door gewapende burgers, die niet geoefend zijn door militaire instructeurs, en zich verzamelen in geheel op zich zelf staande commando's van zeer ongelijke sterkte en zonder eenig hierarchisch verband. Slechts een klein korps artillerie is op militairen voet georganiseerd. Cavalerie en rijdende artillerie ontbreken geheel. Ofschoon dus de militaire organisatie zelfs niet aan de meest bescheiden eischen voldoet, heeft toch die gewapende burgermacht in het begin van den oorlog eene groote defensieve, en zelfs ten deele offensieve kracht ontwikkeld. De vuurdiscipline der Boeren was veelal bewonderenswaardig en in dit opzicht kunnen zij tot voorbeeld strekken aan elk Europeesch leger".

Men gaf uiting aan zijn teleurstelling over onvoldoende toelichting, men achtte 's ministers kostenberekening wat vaag, maar over het algemeen — behalve bij de anti-militaristen uit principe — viel waardeering en instemming

te constateeren, dat de minister de zaak ter hand genomen had. De clou van de wetsvoordracht, werd opgemerkt, was de „oefeningstijd in zijn verkorte vormen” en hierbij verklaarden sommige leden direct, dat zij met de ontwerpen in geenen deele zouden kunnen meegaan, indien de 8-maandsche eerste oefeningstijd voor de onbereden korpsen niet in de wet werd vastgesteld: het moest uitgesloten wezen, dat een volgend minister met andere denkbeelden een langer verblijf onder de wapenen zou kunnen voorschrijven, wat de uitgaven belangrijk zou doen stijgen.

De schriftelijke gedachtenwisseling, waarbij het ook kwam tot de overlegging van een geheime nota van de ministers van oorlog en marine aangaande de landsdefensie in het algemeen, duurde zeer lang. De boven reeds aangeduide velerlei wijzigingen — ook zelfs nadat de Commissie van Rapporteurs op 1 October 1900 de aangelegenheid voor openbare behandeling voorbereid had verklaard [1]), werd hiermede voortgegaan — verklaren dit oponthoud voldoende.

De openbare behandeling nam pas op 19 Februari 1901 een aanvang [2]). Wij behoeven ons niet te verdiepen in de vele vragen van technischen aard, die hierbij vooral ter sprake kwamen. Tydeman gaf de hoofdkwestie zeer juist aan, toen hij zei [3]):

„De algemeene wensch naar reorganisatie, een algemeene wensch, komt voort uit de erkentenis, dat wij ons leger moeten versterken. Wij zijn schromelijk daarmede ten achteren, en het zou onverantwoordelijk zijn langer te dralen” ....

Beloofden nu de ministerieele plannen te brengen, wat de omstandigheden eischten? Ware het niet beter geweest verder te gaan in de richting van een volksleger met algemeene oefening, desnoods buiten de kazerne? Dit zou de op de bevolking te leggen lasten zeer aanmerkelijk verhoogen, wat met het regeeringsvoorstel in veel mindere mate het geval was. Hierover rouleerde de discussie voornamelijk. De vraag: hoe lang de oefentijd moest duren, hing er ten nauwste mede samen. De minister van oorlog mocht in den aanvang zijner rede tot beantwoording der verschillende sprekers wel gewagen [4]) van de „vele zeer uiteenloopende en tegenstrijdige meeningen, welke bij deze algemeene beschouwingen zijn geuit”. Zijn gedachtengang gaf hij nogmaals aldus weer:

„Die grondslag (nl. van mijn gedachtengang) ligt in deze vraag: „op welke wijze zullen wij voor Nederland een oorlog zooveel mogelijk kunnen voorkomen?” En mijn antwoord op die vraag luidt: vooreerst door te toonen, dat wij onze neutraliteit willen en kunnen handhaven, en in de tweede plaats door te doen uitkomen, dat wij bij een rechtstreekschen aanval een taaien weerstand zullen en kunnen bieden”.

De verschillende eventualiteiten, die zich zouden kunnen voordoen, onder de oogen ziende, trachtte de minister opnieuw aan te toonen, dat de nieuwe legermacht tot bereiking van het aangegeven doel voldoende moest worden geacht. De, naar de minister het uitdrukte, zoo vurig verlangde volksweerbaarheid zou er een belangrijken stap mede worden vooruitgebracht en de ontwerpen boden de gelegenheid, om in deze richting verder te gaan, indien het Nederlandsche volk dit in zijn welbegrepen eigenbelang noodig mocht achten.

Men komt niet zeer sterk onder den indruk, wanneer men deze rede van den minister doorleest. Aangenaam stemt de zakenkennis, de afwezigheid van fraseologie, die bij onderwerpen van landsverdediging zoo dikwijls wordt gehoord, maar het geheel is haast al te nuchter. Men mocht vragen, of de minister eigenlijk innerlijk wel geheel en al overtuigd was van de voortreffelijkheid van zijn stelsel, dat hij eigenlijk ook als een overgang tot een volmaakter beschouwde.

1) Handelingen 1900—1901, Bijlagen n°. 20.
2) Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, blz. 996.
3) Alsvoren, blz. 1011.
4) Alsvoren, blz. 1047.

De artikelsgewijze behandeling leidde dra tot moeilijkheden. „Dit wetsontwerp”, zei Van Karnebeek, voorzitter der Commissie van Rapporteurs, den 5en Maart, „ondergaat een stortbad van amendementen” [1]). Tal van wijzigingen werden bij amendement nu nog aangebracht in verscheidene van de artikelen, met welker behandeling men gereedkwam. De beslissende dag werd 12 Maart. Toen kwamen in stemming de artikelen 2, 3, 120 en 122 van het wetsontwerp betreffende de nationale militie, dat in bespreking genomen was na de afdoening van de eerste vijf artikelen van dat aangaande de samenstelling der landmacht. Wij kunnen volstaan met te vermelden, dat een der op deze artikelen ingediende amendementen, afkomstig van Van Gilse, bedoelde om artikel 122 aldus te lezen [2]):

Bij de militie te land enz.

„1 .....

„*a.* bij de onbereden corpsen, ten hoogste acht en een halve maand;

„*b.* bij de bereden corpsen, ten hoogste achttien maanden, tenzij

„Wij zulks niet noodig achten.

„Voor de ingelijfden bij de onbereden corpsen, die na eene 8½ maandsche eerste-oefening blijken niet te voldoen aan de eischen van practische en theoretische bekwaamheid, door Ons te bepalen, kan de eerste oefeningstijd tot ten hoogste twaalf maanden worden verlengd”.

Hier werd dus een poging gedaan, om den korten oefeningstijd in de wet op te nemen. De minister had het amendement onaannemelijk verklaard. Hij sprak op 6 Maart [3]):

„Ik wil beginnen met een beeld dat heden door den heer Kuyper werd gebruikt verder uit te werken. Die geachte spreker gewaagde van opkomende wolken, die zich langzamerhand samentrekken en zelfs hier en daar een dreigend aanzien verkrijgen. Het is daarom, Mijnheer de Voorzitter, dat ik u verzocht heb reeds nu het woord te mogen voeren; niet om in het minst inbreuk te maken op de vrijheid van de Kamer om de amendementen nog nader te bespreken, doch alleen met de bedoeling om die wolk te dwingen zich te ontlasten, zij het ook in een donderbui, want daardoor zal de lucht gezuiverd worden. Ik verlies daarbij niet uit het oog daarbij gevaar te loopen van zelf getroffen te zullen worden”.

En verder:

„Als proef heb ik aan de Kroon voorgesteld om den oefeningstijd tot 8 maanden te beperken. Maar van het oogenblik af, dat ik dat voorstel deed, heeft het reeds bij mij vastgestaan, dat die termijn van 8 maanden niet in de wet moest worden opgenomen; ik heb daarvan nooit een geheim gemaakt, en zou dan ook gerust ieder kunnen tarten om één woord van mij aan te halen, waaruit het tegendeel zou blijken. Juist het omgekeerde is het geval. Immers bij de algemeene beschouwingen kon ik er de aandacht op vestigen, dat ik in het jaar 1898 heb gezegd, dat het niet in de wet moet komen.

„En waarom moet dat niet in de wet komen, nu ik toch als mijn meening heb te kennen gegeven, dat de zaak zonder overwegend bezwaar uitvoerbaar is? Er is reeds op gewezen, dat, als men de rapporten omtrent

1) Alsvoren, blz. 1126.
2) Alsvoren, blz. 1138.
3) Alsvoren, blz. 1152.

den verkorten oefeningstijd met onbevangen blik leest, dat men tot het resultaat moet komen, dat de inhoud van die rapporten niet gunstig is.

„Dat ik mij niettemin vereenigd heb met die rapporten, welke gunstig luiden, ligt in mijn geloof en mijn vertrouwen, dat die maatregel beslist zonder nadeel voor de oefeningen kan worden doorgevoerd. Maar, ik herhaal: het is een geloof, het is een vertrouwen, maar het is geen weten, en zoolang het geen weten is, acht ik het niet goed om, zooals ik straks zeide, het denkbeeld te kristalliseeren, door het in de wet op te nemen. Ik heb bij de algemeene beschouwingen er ook reeds op gewezen, dat het toch waarlijk niet mogelijk is om die zaak bij verrassing te gaan veranderen; integendeel: zeer belangrijke sommen zijn er mede gemoeid. Niemand denkt er aan om het budgetrecht van de Kamer te verkorten, maar waarom dan die breidel voor de Regeering?"

Het gewraakte amendement werd toch aangenomen met 47 tegen 44 stemmen. De Kamer gaf dus eigenlijk bij meerderheid te kennen de Regeering hier niet de vrije hand te willen laten. De minister verzocht schorsing der beraadslagingen. Weldra bleek, dat hij zijn ontslag had ingediend en dat de luitenant-generaal A. Kool, chef van den generalen staf, tot zijn opvolger was benoemd [1]). Hieromtrent verklaarde Pierson, als „premier" optredende, in de Tweede Kamer op 16 April [2]):

„Mijnheer de Voorzitter! In de vergadering van 29 Maart kon ik mededeelen, dat aan den heer Eland, als Minister van Oorlog, op de meest eervolle wijze ontslag was verleend, en de heer Kool benoemd was tot zijn opvolger. Korten tijd daarna is het aan de Kamer gebleken, dat de Regeering bereid was de geschorste beraadslagingen voort te zetten, hetgeen insloot, dat zij de genomen beslissingen aanvaardde.

„Daaruit mag niet worden afgeleid, dat zij de aanneming van het door den heer Eland zoo nadrukkelijk bestreden amendement niet betreurt, maar alleen dat zij, met eerbiediging van het afwijkend gevoelen van haren voormaligen ambtgenoot, de door dat amendement in het ontwerp gebrachte verandering niet ingrijpend genoeg acht om ter wille daarvan tot intrekking van dat ontwerp te adviseeren. Zij acht het integendeel hoogst wenschelijk, dat met de behandeling worde voortgegaan en alzoo belangrijke en dringend noodige verbeteringen van ons krijgswezen spoedig tot stand komen.

„Toen haar besluit genomen was, moest de Regeering onmiddellijk hervatting der beraadslagingen na het reces mogelijk maken. De schorsing had plaats gevonden op haar verzoek, daar zij wenschte te overwegen, wat haar in 's lands belang te doen stond. Nu die overweging tot de u bekende uitkomst had geleid, was het haar plicht de Kamer onverwijld in staat te stellen het afgebroken werk te hervatten. Daartoe strekken de aangebrachte wijzigingen. Zij hebben alleen ten doel, de nog niet afgedane artikelen, voor zooveel noodig, in overeenstemming te brengen met de genomen beslissingen, of wel de uitvoering van deze te verzekeren.

„De Regeering vertrouwt thans, dat de Kamer de haar opnieuw geopende gelegenheid zal aangrijpen om nog in dit zittingsjaar de moeilijke maar gewichtige vraagstukken van defensie, waarop de thans weder in behandeling komende ontwerpen betrekking hebben, tot oplossing te brengen".

Door deze beslissing van de Regeering was de voortzetting van de behandeling der legerwetten mogelijk gemaakt. Een interpellatie-Troelstra, waarvan de bedoeling was uit te vorschen, wat zich bij de ontslagneming van Eland in den boezem der regeering voorgedaan had, leidde niet tot eenig resul-

1) Staatscourant 30 Maart 1901 (Kon. Besluit van 28 Maart, n°. 74).
2) Alsvoren, blz. 1419.

taat van belang [1]). Hoe stond de regeering zelve eigenlijk tegenover Eland's aftreden? Had deze daad hare instemming, had zij de Kroon geadviseerd tot aanneming der ontslagaanvrage? Het antwoord van Pierson op deze vragen is teekenend voor de constitutioneele gebruiken in ons land:

„Het spreekt van zelf, dat — hetgeen omgaat tusschen de Kroon en de Ministers geheim moet blijven, niet vatbaar is voor eenige mededeeling; dat ook wat omgaat in den Ministerraad tusschen de Ministers onderling en vaak het onderwerp is van zeer intieme bespreking, geheim moet blijven voor een ieder, zoodat de Regeering ook daaromtrent aan de Kamer geen inlichtingen geven kan. Men is inlichtingen schuldig over hetgeen men doet, over de besluiten die men neemt, maar de overwegingen, die geleid hebben tot een besluit, aan de Kamer mede te deelen, ik kan mij niet voorstellen, dat dit ooit aan een Minister is gevraagd. En mocht het al eens gevraagd zijn, dan stel ik mij voor, dat het antwoord zal geluid hebben, zooals het op het oogenblik luidt, namelijk dat men die overwegingen niet kan mededeelen"....

Overigens, voegde de „premier" hieraan toe: al waren de ministers met elkander het in het algemeen eens over het stelsel, daarom behoefde over elke technische kwestie geen volkomen homogeniteit te bestaan. De vraag, of de feitelijke beperking van den oefentijd een wettelijke beperking behoorde te zijn, „dit détail moest geheel aan den Minister van Oorlog overgelaten worden". Door hem in zijn opvatting ten dezen niet te volgen, heeft de Regeering volstrekt geen inconsequentie getoond. Troelstra diende na dit antwoord, al bevredigde het hem natuurlijk niet, geen motie van afkeuring in: het was trouwens een zeer rond en ook niet geheel onbevredigend antwoord.

Reeds 18 April werden de beraadslagingen over de legerontwerpen hervat. De nieuwe minister van oorlog legde spoedig een nadere verklaring over zijne inzichten af, waarin hij „de zwakke zijden van onze tegenwoordige militaire toestanden" vrij scherp in het licht stelde [2]): hij had „onze weerloosheid", constateerde Van Kol een oogenblik later, aangetoond in woorden, sterker dan ooit door de socialisten waren gebruikt. De minister achtte zich gelukkig de gelegenheid te kunnen aangrijpen, om een poging aan te wenden tot het scheppen van een beteren toestand. Zijnerzijds stelde hij geen prijs op het wetsontwerp betreffende de samenstelling van het leger, dat dus als ingetrokken moest worden beschouwd. Hij verklaarde zich in beginsel tegenstander van zulk een regeling, waarvoor hij het oogenblik „allerongelukkigst" gekozen zou achten:

„Immers, waar het betreft het leggen van verplichtingen op de schouders van het volk, daar behoort de wet grondslag te wezen, maar waar het geldt een legerorganisatie, daar moeten in de wet zijn vastgelegd die beginselen die proefhoudend zijn gebleken.

„Wij staan aan den vooravond van een aanzienlijke legeruitbreiding, die groote wijzigingen in de samenstelling van de onderdeelen van het leger zal teweegbrengen. En derhalve zou het hoogst gewaagd zijn reeds *thans* vast te stellen wat later eerst blijken kan, de beste regeling te zullen zijn". Trapsgewijze moeten de hervormingen worden aangebracht. Blijkt men zich dan in de goede richting te bewegen, dan zal de tijd van legerorganisatie bij de wet gekomen zijn.

Dit vereenvoudigde de discussiën. Men was bovendien door het belangrijkste deel der artikelen van het wetsontwerp tot wijziging der nationale militie

1) Alsvoren, blz. 1419 vlg.
2) Alsvoren, blz. 1465.

heen, toen Kool optrad. Reeds 26 April waren de overblijvende artikelen en was bovendien het wetsontwerp tot regeling van de landweer en tot opheffing van de schutterijen afgedaan. Het laatste, dat de uit militair oogpunt geheel waardeloos geworden oude burgerwachten ten grave droeg, had tot zeer weinig opmerkingen aanleiding gegeven. In het eerste waren ook tijdens de laatste discussiën nog eenige wijzigingen aangebracht.

De eindstemming had op 7 Mei plaats: de meeste Katholieken, alle socialisten, eenige Unie-liberalen van de meest geavanceerde richting, samen 38 leden, stemden tegen het belangrijkste der beide wetsontwerpen, omdat zij in den een of anderen vorm de vermeerdering der militaire lasten, die het ontwerp bracht, afkeurden; 59 verklaarden zich voor. Het andere wetsontwerp werd met 85 tegen 9 stemmen goedgekeurd [1]).

In de Eerste Kamer liep de behandeling vlug af. 20 Mei kwamen de beide ontwerpen bij haar in. Op 20 Juni kon reeds de openbare behandeling beginnen, die nog denzelfden dag eindigde. Acht leden (waarvan 7 Katholieken en 1 liberaal) stemden tegen, 34 voor het wetsontwerp betreffende de nationale militie, terwijl dat op de landweer en de schutterij zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen [2]). Hierop werden beide wetten 24 Juni 1901 vastgesteld [3]).

Nog een derde onderwerp van militairen aard werd in deze jaren geëntameerd. Een wetsontwerp tot vaststelling van een wetboek van militairstrafrecht, evenals een ontwerp van wet op de krijgstucht, beide reeds tijdens het vorig ministerie ingediend, werden gehandhaafd door de nieuwe ministers [4]). De schriftelijke gedachtenwisseling met de Tweede Kamer leidde tot een wijziging van beide ontwerpen [5]), die echter vóór het aftreden van het ministerie-Pierson niet in openbare behandeling kwamen [6]). Wel kwam — reeds in 1899 — een wet op den staat van oorlog en beleg [7]) tot stand, ter uitvoering van artikel 187 der grondwet [8]): wij beleven in deze jaren de toepassing hiervan op allerlei wijze.

Genoeg, om te doen zien, dat de werkzaamheid van het ministerie-Pierson op militair gebied vruchtdragend geweest is. De hervorming van het Nederlandsche leger op meer modernen voet werd een groot stuk vooruitgebracht en bovendien de weerbaarheid van Nederland verhoogd. Het betrokken worden van een zooveel grooter deel van de Nederlandsche jongelieden in de verplichtingen ten opzichte van den krijgsdienst, de uitbreiding der legersterkte, in het bizonder ook de schepping van een tweeden ban in den vorm eener landweer, die — in tegenstelling tot de nu verdwijnende schutterij — uit geoefende militairen zou bestaan, kon niet anders dan gunstige gevolgen hebben. Maar verscheidene moeilijkheden: de leger-organisatie, de landstorm, een afdoende artillerie-bewapening bleven ter oplossing over. En zou de nu in de wet vastgelegde oefentijd lang genoeg blijken?

De sociale wetgeving in zeer ruimen zin heeft van het ministerie-Pierson zeer veel zorg ondervonden. Zij was bij de vorming van het ministerie im-

1) Alsvoren, blz. 1674.
2) Handelingen Eerste Kamer 1900—1901, blz. 367, 561—572.
3) Staatsblad nos. 159 en 160.
4) Handelingen 1896—1897 en 1897—1898, Bijlagen resp. nos. 195, 216 en 139.
5) Alsvoren 1900—1901, no. 27.
6) Zie verder § 5 van dit gedeelte.
7) Wet van 23 Mei 1899 (Staatsblad no. 128).
8) „Ter handhaving van de uit- of inwendige veiligheid kan door of van wege den Koning elk gedeelte van het grondgebied des Rijks in staat van oorlog of in staat van beleg verklaard worden" enz.

mers vooropgesteld. Goeman Borgesius — en naast hem Lely — is hier de groote kracht geweest. Maar ook is opnieuw duidelijk gebleken, welk een uitermate veelomvattende en moeilijke materie deze wetgeving te regelen beoogt. Vooral wanneer zij zich begeeft op het terrein der verzekering van werklieden tegen ongevallen, tijdelijke of blijvende invaliditeit, ouderdom — kortom, bij het zoeken naar middelen, om de economisch zwakken te behoeden tegen de gevaren, die voor hen ontstaan in tijden, wanneer ze, voorgoed of voor eenigen tijd, hunne krachten niet voor hun dagelijksch levensonderhoud kunnen geven. Een deel dezer ingewikkelde aangelegenheid heeft Lely inderdaad tot een oplossing gebracht: de verzekering tegen de geldelijke gevolgen, uit ongevallen voortspruitende. Maar het heeft drie jaar arbeids gekost, om het ontwerp hiertoe door de Staten-Generaal te halen, en inmiddels onderging het in verscheidene opzichten wijzigingen. Zóó moeilijk was het de uiteenloopende inzichten eenigermate met elkander te verzoenen. En het vorige ministerie had er ook reeds aan gewerkt: immers Lely's ontwerp knoopte aan bij het door zijn voorganger ingediende.

Telkens weer, wanneer de sociale wetgeving in de omgeving van of in ons parlement opdoemt, stormen de bezwaren naar binnen. Men ziet dit ook goed, wanneer men het verslag van de in 1895 ingestelde enquête-commissie [1]) doorleest. Zij bestond uit Mr. C. Pijnacker Hordijk, lid van de Eerste Kamer, die als voorzitter fungeerde, J. van Alphen, Mr. W. H. de Beaufort, Jhr. Mr. G. J. Th. Beelaerts van Blokland, Mr. J. J. I. Harte, B. H. Heldt, G. H. Hintzen, Dr. H. J. A. M. Schaepman, Mr. H. Smeenge, allen lid der Tweede Kamer, Mr. C. J. A. Heydenrijck, lid van den Raad van State, J. H. van der Meulen, lid van de Provinciale Staten van Friesland, Mr. J. baron d'Aulnis de Bourouill, hoogleeraar te Utrecht, Mr. H. B. Greven, hoogleeraar te Leiden, Jhr. Mr. W. H. de Savornin Lohman, buitengewoon hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, dr. A. J. van Pesch, hoogleeraar te Amsterdam [2]), Mr. W. A. Reiger, hoogleeraar te Groningen, R. W. J. C. van den Wall Bake, directeur der Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij te Amsterdam, Alex. Daniëls, industrieel te Amsterdam, H. L. Enthoven H. Lzn. directeur van de naamlooze vennootschap „Pletterij" te 's Gravenhage, K. Kater, voorzitter van „Patrimonium", W. J. C. Pastoors, voorzitter van den Roomsch-Katholieken Volksbond, Corneille Landré, wiskundig adviseur der Levensverzekering-maatschappij „Dordrecht", J. G. Snijder, lid der firma Didders en Van Asten, industrieel, te Helmond, D. W. Stork, industrieel, te Hengelo; Mr. A. Nilant trad als secretaris op. Een uit zeer verschillende elementen samengestelde commissie — deskundigen op speciaal gebied en ook mannen van meer algemeene kennis —, die den waarborg bood van deugdelijkheid van onderzoek, maar ook kans op zeer verschillend inzicht.

De Commissie, die haar verslag [3]) in Juli 1898 aan de Koningin-Regentes aanbood, kwam dan ook niet tot het samenstellen van een wetsontwerp betreffende het haar toegewezen terrein. Zij formuleerde de uitkomsten van haar onderzoek aldus [4]):

„Terwijl de commissie in verband met de haar verleende opdracht, waarin melding wordt gemaakt van de instelling van eene Rijkslijfrentenbank en van de regeling der verzekering tegen ongelukken, vermeent te moeten her-

1) Hiervóór, blz. 83.
2) Later vervangen door dr. J. C. Kluyver, hoogleeraar te Leiden.
3) 's Gravenhage, De Gebroeders Van Cleef, 1898 (officieele uitgave).
4) T. a. p., blz. 102.

inneren, dat deze instelling en deze regeling nog niet tot stand zijn gekomen, veroorlooft zij zich als uitkomsten van het door haar gehouden onderzoek aan Uwe Majesteit zeer eerbiedig mede te deelen :

I. dat de commissie in beginsel de verplichte verzekering zoowel tegen invaliditeit als tegen ouderdom raadzaam acht ;

II. dat de commissie wegens het groote verschil van meening, hetwelk zich in haar midden heeft geopenbaard, zich moet onthouden van het aanbieden van een wetsvoorstel met memorie van toelichting".

Met dat al is het verslag een hoogst belangrijk stuk werk, dat men eigenlijk moet beschouwen als aanvulling en vervolg van dat der commissie van 1890 [1]). Hare opdracht, eenigermate beperkt doordat van een rijkslijfrentenbank — een instelling, waarbij, tegen inleg, het recht zou kunnen worden verzekerd op uitkeeringen tot een beperkt bedrag, op een bepaald tijdstip ingaande — en van de verzekering tegen ongevallen als reeds geheel vaststaande plannen werd gesproken, had geleid tot een onderzoek naar het geheele vraagstuk der werkliedenverzekering tegen de geldelijke gevolgen van ouderdom en invaliditeit. Uitgaande van den algemeenen toestand en de oorzaken hiervan, vergelijkende met de regelingen in andere landen, ging de Commissie over tot het bespreken der middelen, om verbetering in den weinig rooskleurigen toestand der oude arbeiders te brengen. Zij keurde eenstemmig staatspensioen af. Wel besliste zij met niet onaanzienlijke meerderheid, dat ,,het in beginsel raadzaam is te achten, de werklieden en met hen gelijk te stellen personen tot verzekering te verplichten", zoowel ten opzichte van den ouderdom als van de invaliditeit. In de kosten der verzekering moest naar het eenstemmig oordeel der commissie door werkgevers en werknemers samen worden voorzien — en wel door ieder voor de helft ; een staatsbijdrage werd alleen noodig geacht voor den overgangstoestand, om hen te helpen, die wegens hun leeftijd alleen op bezwarende wijze zouden kunnen worden verzekerd. De commissie wijdde verder uitvoerige besprekingen aan de vraag, wie als arbeiders moesten beschouwd worden, of vrijwillige verzekering veroorloofd zou blijven, op welken leeftijd het pensioen zou ingaan, wat onder invaliditeit verstaan zou worden, welke de pensioensgrondslag zou wezen en dergelijke —, en formuleerde hare conclusiën op al deze punten met zeer groote voorzichtigheid, hier en daar met aarzeling zelfs. Men merkt het aan alles, hoe uiteenloopend de meeningen — waaraan trouwens in verscheidene afzonderlijke nota's werd uiting gegeven — waren. Men leze eens een der belangrijkste passages uit het verslag, waar gesproken wordt over den rechtsgrond der verplichte verzekering [2]) :

,,Volgens sommigen bestaat er geen rechtsgrond om aan eene categorie van burgers, n.l. de werklieden, deze verplichting op te leggen. Men kon niet inzien met welk recht de Staat deze verplichting niet uitstrekt tot anderen, in wier belang dit eveneens wordt geacht.

,,Hiertegen werd aangevoerd, dat de gemeenschap gerechtigd is tegen een gemeenschappelijk gevaar afwerend op te treden, terwijl de oplegging van den verzekeringsplicht enkel aan de werklieden hierdoor wordt gewettigd, dat zij thans den kring van burgers vormen, welke de grootste behoefte aan dezen maatregel heeft. Door anderen werd er op gewezen, dat bij de vraag naar de raadzaamheid van het invoeren der verplichte verzekering de Staat zich niet behoeft te laten leiden door een abstracten rechtsgrond, maar door gronden ontleend aan de doelmatigheid van den maatregel, alhoewel het oordeel omtrent deze doelmatigheid wordt geacht afhankelijk te zijn

1) Hiervóór, blz. 80.
2) T. a. p., blz. 17.

van de wijze waarop de Staat zich voorstelt dezen dwangmaatregel uit te voeren. Dat deze maatregel doeltreffend kan zijn, werd van verschillende zijden betoogd, o.a. op grond, dat zoowel in binnen- als in buitenland voldoende ondervinding is opgedaan omtrent het niet slagen in de kringen der werklieden van de vrijwillige verzekering. Waar deze ongunstige uitkomst moet worden geweten aan den stand van het loon, kan deze factor wegvallen, zoodra de werklieden worden gedwongen ; want mocht het loon na aftrek van de verzekeringspremie onvoldoende blijken om in de noodzakelijk geachte levensbehoeften te voorzien, dan wordt door deze leden niet getwijfeld of de werklieden zullen langs wettigen weg wel zorgen voor de noodige loonsverhooging. Bovendien wordt het raadzaam geacht de werkgevers een deel van de benoodigde premie te doen betalen, hetgeen den werklieden eene aanmerkelijke verlichting bezorgt en welke maatregel zonder den verzekeringsdwang niet is door te voeren, daar de meeste werkgevers, hoe welwillend ook gezind voor hunne werklieden, hiertoe niet kunnen overgaan ten gevolge van de concurrentie van die werkgevers welke ongenegen zijn een deel van de verzekeringspremie voor hunne werklieden te betalen. Langs dezen weg kan de verzekeringspremie volgens deze zienswijze tot een noodzakelijk bestanddeel van het loon worden gemaakt.

,,Mocht het zich niet verzekeren toegeschreven kunnen worden aan te weinig doorzicht, te weinig wilskracht en te weinig volharding van de jeugdige werklieden, dan verdwijnen ook deze factoren bij invoering van den verzekeringsdwang.

,,Invoering van den verzekeringsplicht werd ook aanbevolen op grond dat daarvan eene opvoedende kracht kan uitgaan. Wordt men toch op jeugdigen leeftijd reeds gedwongen iets te sparen, dan zal men 1° zich er aan gewennen en 2° trachten zich meerdere opofferingen te getroosten om het bespaarde te doen vermeerderen. Volgens deze zienswijze heeft de samenleving er belang bij, dat de menschen zich mogelijk zelf kunnen redden om in hun onderhoud te voorzien ; maar kunnen zij dit ten gevolge van de omstandigheden niet, zooals thans, dan werd het voor den Staat meer gewenscht geacht desnoods zich eene groote bijdrage voor de verzekering te getroosten dan later eene kleine voor armenonderstand.

,,Eveneens werd er op gewezen, dat, waar het terrein van den arbeid gedesorganiseerd is en aan den arbeidersstand het vermogen ontbreekt om in dezen toestand — waaraan ook ontbreekt alle goed gelegd verband zoowel tusschen de werklieden onderling als tusschen hen en de patroons — zelfregelend op te treden, daar althans ten deele alleen in zal kunnen worden voorzien van overheidswege door goedgeregelde algemeene verzekering tegen de financieele gevolgen van de rampen des levens, aan welke de arbeider in den regel niet het vermogen bezit het hoofd te bieden. Deze bemoeiïng van de overheid behoeft echter niet van blijvenden aard te zijn ; de strekking moet zooveel mogelijk wezen om zich terug te trekken, zoodra en voor zooveel dit in den loop der tijden, naarmate de omstandigheden zich op het terrein van den arbeid wijzigen, zal blijken doenlijk te zijn.

,,De rechtsgrond voor de invoering van den verzekeringsplicht werd van andere zijde geacht gelegen te zijn in het recht van den Staat om van zijne burgers een waarborg te eischen, dat zij niet armlastig worden, d. w. z. ten laste van het algemeen komen. Waar het den werkman uitgekeerde loon toereikend is, om er de verzekeringspremie uit te voldoen, kan deze eisch met grond aan den werkman zelf worden gesteld ; mocht het loon daartoe niet toereikend zijn, dan behoort de ondernemer aansprakelijk te worden gesteld. In beide gevallen is het einddoel de koopers van het product de volle kosten te doen dragen, die de voortbrenging daarvan heeft vereischt.

Dit beginsel past geheel in eene individualistische samenleving; de Staat is er op uit, ieder zooveel mogelijk zijn eigen lasten te doen dragen. Of deze beschouwing een rechts- dan wel een doelmatigheidsgrond moest heeten, werd onverschillig geacht: volgens deze meening toch heeft de Staat het recht, alles te doen, wat hij nuttig en noodig acht in het algemeen belang.

„Tegen deze beschouwing werd aangevoerd, dat de Staat bij het opstellen van algemeene regelingen rekening heeft te houden met de zeden van zijne burgers en wanneer nu het verzekeren tegen ouderdom en invaliditeit daarin niet is opgenomen, kan het geen recht worden geacht om door dwang de zeden der burgers te veranderen. Neemt men aan dat de wetgeving behoort te zijn de codificatie van hetgeen in de praktijk reeds als gebruik is geijkt, dan wijst het geringe gebruik van de verzekering tegen invaliditeit en ouden dag aan, dat de tijd voor wettelijke regeling daarvan nog niet is aangebroken. Daarom bestaat er geen bezwaar tot verzekering te verplichten zoodra de groote meerderheid der werklieden zich met den steun der patroons verzekerd heeft; verplicht dan de Staat de overige, als dan wordt gecodificeerd wat reeds door het gebruik is geijkt".

Het is na deze met echt-Nederlandsche grondigheid, hoewel niet zeer gemakkelijk voorgedragen beschouwingen geen wonder, dat het nog lang geduurd heeft, vóórdat de Regeering zelve een beslissing nam, welken weg zij zou volgen. Het ministerie-Pierson is slechts tot een begin van verwezenlijking ten deze gekomen. Het had de handen vol aan sociale onderwerpen, buiten de opdracht der commissie liggende, en reeds vóór zijn optreden in min of meer gevorderden staat van voorbereiding verkeerende. In de eerste plaats dan aan de straks reeds genoemde ongevallen-verzekering. Men mag het tot op zekere hoogte betreuren, dat hier een onderdeel der algemeene werklieden-verzekering werd aangepakt, vóórdat de lijnen van het geheel op te trekken gebouw vaststonden. Dit schijnt — behalve van de buitengemeene moeilijkheid van het ontwerp — een gevolg van de omstandigheid, dat aan dit deel reeds veel werk was besteed. Lely kon het ontwerp van zijn voorganger overnemen en deed dit dan ook in hoofdzaak: zóó werd althans één stap naar het door velen begeerde doel gedaan. Het plan der staatslijfrentenbank, waarvan ook onder het vorig ministerie sprake geweest was, schijnt inmiddels te zijn opgegeven: men hoort er althans nu niet meer van; in de rijksverzekeringsbank, die in het nu ingediende wetsontwerp voorkwam, kan men hiervan toch niet dan een afschaduwing zien.

Bij Koninklijke Boodschap van 25 April 1898 [1]) kwam het ontwerp, onderteekend door de ministers van Waterstaat, Handel en Nijverheid, van Justitie en van Financiën, bij de Tweede Kamer in. In overeenstemming met het beperkte karakter van dit ontwerp van wet „tot wettelijke verzekering van werklieden tegen de gevolgen van ongevallen in bepaalde bedrijven" — zooals de titel eerst luidde — onthield de Memorie van Toelichting zich van het schetsen of bespreken van een plan van algemeene werklieden-verzekering. In het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer werd hierop met eenigen nadruk de aandacht gevestigd. Men vroeg, of het niet noodig of althans wenschelijk was wettelijke voorziening ten aanzien van bedrijfsongevallen te doen voorafgaan door of gepaard te doen gaan met wettelijke voorziening ten aanzien van ziekte, ouderdom en invaliditeit:

„Deze drie verzekeringen vormen een natuurlijk geheel [2]), en men kan de verzekering tegen ongevallen niet regelen zonder van zelf te komen op het gebied van de beide andere soorten van verzekering. Dit blijkt ook uit

---

1) Handelingen Tweede Kamer 1897—1898, Bijlagen, nº. 182.
2) Alsvoren, blz. 30.

het ingediende wetsontwerp. Daarin wordt, in zekeren zin, eene ziekteverzekering ingesteld, terwijl de pensioenen, toegedacht aan weduwen en weezen, hier niet in aanmerking zouden zijn gekomen, indien de pensioneering van werklieden reeds wettelijk geregeld ware. In dat geval toch zou de uitkeering krachtens de ongevallen-verzekering op 65- of 60-jarigen leeftijd zijn opgehouden.

„Voor sommige leden klemde dit verband zelfs zoo sterk, dat zij de drie verzekeringen bij ééne wet wenschten geregeld te zien. Anderen gingen niet zoo ver en betoogden, dat het volgen van dien weg op langdurig uitstel, zoo niet op mislukking zou uitloopen. Hoe moeilijk het is wettelijke regelingen omtrent de verzekering van werklieden tot stand te brengen, heeft de ondervinding in andere landen ruimschoots bewezen. In Frankrijk is, na 16 jaar tobbens, enkel een wetje betreffende de voorziening tegen ongelukken tot stand gekomen, waarvan de inhoud zeer onbevredigend is, en waarbij het Nederlandsche ontwerp zeer gunstig afsteekt. Intusschen achtten deze leden het wel noodig reeds nu bekend te zijn met de plannen der Regeering althans ten aanzien van de verzekering tegen de gevolgen van ziekte en van invaliditeit en ouderdom. De regeling der drie verzekeringen diende naar hunne meening aan Regeering en Kamer duidelijk in hoofdtrekken voor oogen te staan, voordat men omtrent ééne daarvan eene beslissing ging nemen. Kennis van de hoofdlijnen van het geheele plan is noodig, vooreerst om te kunnen beslissen, welke plaats aan elke afzonderlijke verzekering daarin toekomt en welke van de drie regelingen het eerst ter hand genomen behoort te worden, en in de tweede plaats om uit te maken, op welke wijze de lasten, aan de gezamenlijke verzekeringen verbonden, over den Staat, de werkgevers en de werklieden verdeeld zullen moeten worden".

Deze opmerkingen werden door de Regeering — niet geheel afdoende, naar het schijnt — in de Memorie van Antwoord gerescontreerd [1]):

„De Regeering deelt niet in de meening, in het Voorloopig Verslag geuit, dat verzekering tegen de gevolgen van bedrijfsongevallen in rechtstreeksch verband staat met de wettelijke regeling ter verzekering tegen de gevolgen van ziekte en van ouderdom en invaliditeit en dat de regeling van het eene altoos vooruitloopt op die van het andere. Zeker is het gewenscht, dat de arbeider zooveel mogelijk verzekerd wordt tegen de gevolgen van rampen, die hem en zijn gezin kunnen treffen en van het verlies van werkkracht, natuurlijk gevolg van ouderdom en van invaliditeit, doch daaruit volgt niet, dat hij niet tegen de gevolgen van sommige rampen kan worden verzekerd in afwachting van eventueele latere verzekeringen. Natuurlijk is het gewenscht bij het in leven roepen van verschillende verzekeringen zooveel mogelijk te zorgen, dat geen stelsel gekozen wordt waarbij later andere verzekeringen zich onmogelijk kunnen aansluiten.... Het is, naar de meening der Regeering, een niet gering te schatten voordeel der door haar ontworpen regeling, dat als het ware elk oogenblik de organisatie kan plaats maken voor eene nieuwe. Daarbij komt, dat in elke organisatie eener verplichte verzekering van Staatswege uitgevoerd een centraal lichaam niet kan ontbreken. Welnu, zulk een centraal lichaam vindt men in de Rijksverzekeringsbank. Om dit lichaam kunnen andere colleges, hetzij door het centraal gezag, hetzij door de keuze van belanghebbenden ontstaan, zich scharen, zij kunnen een meer of minder belangrijk deel aan de uitvoering der wet nemen, zij kunnen worden gesplitst, samengevoegd of door andere vervangen, zonder dat zulks tot groote moeilijkheden aanleiding behoeft te geven.

---

1) Handelingen Tweede Kamer 1898—1899, Bijlagen, nº. 16.

„Waarom zouden de drie genoemde verzekeringen een natuurlijk geheel vormen ? In Duitschland, het eenige land waar de drie verzekeringen werken, zijn zij niet alleen op zich zelve tot stand gekomen, maar werken zij voortdurend geheel los van elkaar, ja kunnen zij feitelijk niet tot een geheel worden gevormd. In de meeste overige Rijken, waar eene voorziening tegen de geldelijke gevolgen van bedrijfsongevallen is getroffen, staat die los van elke voorziening tegen ziekte en tegen ouderdom en invaliditeit. Ook uit het ingediende wetsontwerp kan die natuurlijke eenheid moeilijk worden geconstrueerd en er behoort zeker heel wat goede wil toe om daarin te zien de instelling in zekeren zin van eene ziekteverzekering....

„Zij, die weten hoeveel arbeid en tijd gevorderd worden voor het tot stand komen van elke regeling, die niet van zeer eenvoudigen aard is, zullen het oordeel geheel onderschrijven van de leden, die betoogden, dat te trachten, de drie verzekeringen bij ééne wet te regelen, op langdurig uitstel, zoo niet op mislukking moet uitloopen. Geheel doordrongen van de waarheid dezer woorden heeft de Regeering dan ook geen oogenblik geaarzeld om den weg der practische politiek te volgen en ter behandeling en afdoening voor te dragen, wat naar haar oordeel voor afdoening gereed is. Het kan zijn, dat de verzekering tegen ongevallen voor de werklieden van veel minder belang is dan de beide andere, in dien zin, dat bedrijfsongevallen betrekkelijk zeldzaam zijn. Doch vooreerst late men dan wel den nadruk vallen op het woord „betrekkelijk" en vervolgens houde men wel in het oog, dat ziekte in den regel van voorbijgaanden aard is, terwijl een ongeval, waaraan de werkman dan toch vaak is blootgesteld, menigmaal na zich sleept de onmogelijkheid om voortaan voldoende brood voor zich en de zijnen te verdienen. De ondergeteekenden achten het eenvoudig ondenkbaar, dat de arbeiders — uitzonderingen daargelaten — indien zij op de hoogte zijn van de zegenrijke gevolgen, welke dit wetsontwerp voor hen kan hebben, de tot standkoming der wet met onverschillige oogen zullen aanzien".....

De bezwaren tegen de partieele regeling wogen overigens niet zóó zwaar, dat de Tweede Kamer daarom weigerde het voorgestelde ontwerp in behandeling te nemen. Integendeel werd over de indiening er van vrij algemeen met sympathie gesproken. „De methode en de vorm", „de duidelijke opzet en de goede uitwerking" werden door vele leden geprezen. Dit nam weer niet weg, dat de voorgestelde regeling zelve in vele opzichten tot bezwaren aanleiding gaf. Dit had ten gevolge, dat de Regeering het ontwerp aan een ingrijpende herziening onderwierp, die in hare Memorie van Antwoord tevens werd toegelicht [1]).

Een dezer wijzigingen vooral — betreffende het hooger beroep in zake beslissingen van de Rijksverzekeringsbank, waartoe een of meer Raden zouden worden ingesteld, welker samenstelling en bevoegdheid krachtens het nieuwe ontwerp bij de wet later zouden moeten geregeld worden — gaf de Commissie van Rapporteurs (Kuyper, Loeff, Brummelkamp, De Klerk, Lieftinck) aanleiding een nieuw afdeelingsonderzoek voor te stellen; men kon dan meteen de belangrijke adressen, door belanghebbenden bij de Kamer ingediend, nader beschouwen [2]). Dit voorstel kwam 9 Maart in de Tweede Kamer in behandeling [3]), waar Mees toen voorstelde, de ingekomen adressen te verzenden naar de Regeering met verzoek om inlichtingen: eerst dan zou zoo noodig een nieuw afdeelingsonderzoek kunnen plaats hebben. De Kamer vereenigde zich met 47 tegen 33 stemmen met dit voorstel, dat eenige grootere kans op spoediger

1) Alsvoren, blz. 25.
2) Alsvoren, blz. 37.
3) Handelingen Tweede Kamer 1898—'99, blz. 868.

afdoening der zaak bood. Het voorstel der Commissie van Rapporteurs raakte hiermede voorloopig van de baan.

De Regeering haastte zich aan het verzoek der Kamer te voldoen bij een nota van inlichtingen, die 22 April gedateerd is [1]). De adressen [2]), voornamelijk uit groot-handels- en -industrieele kringen afkomstig (o.a. een uitvoerig adres van de gebroeders Stork te Hengelo), wezen v.n. op de onnoodige kostbaarheid der regeling; op het gevaar, dat de prikkel tot het nemen van maatregelen ter voorkoming van ongevallen zou worden verzwakt e. d. De Regeering trachtte de ten deele slechts opportunistische bezwaren te weerleggen; zij vond tevens opnieuw aanleiding eenige nadere wijzigingen in het ontwerp aan te brengen [3]). Nu kwam het voorstel der Commissie van Rapporteurs ten tweeden male in behandeling [4]), maar het werd — op 5 Mei — voorgoed verworpen.

„Kan het eenigszins, laat ons dan het ontwerp spoedig behandelen. — Ik waarschuw de Kamer, dat hier niet het oude woord bewaarheid worde: deliberante senatu perit Saguntum". Zoo sprak Lieftinck, behoorende tot de minderheid der Commissie van Rapporteurs, die geen hernieuwd afdeelingsonderzoek noodig geoordeeld had. Maar in het zittingsjaar 1898—1899 kwam het toch niet meer tot de openbare behandeling. 16 Juni besliste de Kamer bij meerderheid van stemmen ten gunste van een voorstel van 5 leden (De Savornin Lohman, Schaepman, Bouman, De Waal Malefijt, Loeff), om de ingekomen amendementen op het wetsontwerp in de afdeelingen te doen onderzoeken en inmiddels de behandeling van het wetsontwerp te schorsen [5]). Een voorstel van den Voorzitter, om dit afdeelingsonderzoek op de beide volgende dagen te doen plaats hebben, werd daarop aangenomen; dat van Lohman, om dit pas op 20 en 30 Juni te doen, verworpen. Vóór het zomer-reces — op 22 Juni [6]) — vereenigde de Kamer zich ten slotte met een voorstel van den Voorzitter, om de openbare behandeling van het ontwerp op 5 September te beginnen, tenzij op 1 September van de Regeering nog geen zekerheid mocht zijn verkregen, welke wijzigingen zij alsnog in het ontwerp wenschte aan te brengen. De schriftelijke behandelingen der amendementen [7]) leidde nogmaals tot het aanbrengen van een aantal wijzigingen. De laatste Nota van de Regeering hiertoe is 26 Juli gedateerd. Toch kwam de Kamer op 5 September niet bijeen en zelfs ving de openbare beraadslaging eerst op 24 October aan, dus in het nieuwe, op 19 September geopende zittingsjaar.

„Wanneer men mij", aldus luidde Schaper de algemeene beschouwingen in [8]), „zou willen vragen waaraan ik de bevoegdheid ontleen om over dit zoo belangrijke wetsontwerp het eerst het woord te voeren, dan meen ik ten minste dit te kunnen aanvoeren, dat ik wellicht de eenige in deze Kamer ben, die aan den lijve heeft ondervonden, wat het zeggen wil boven van een huis naar beneden te storten, terwijl hij werkzaam was in loondienst bij anderen, en als kostwinner van een gezin naar huis te worden gestuurd met een schadeloosstelling van een *kwartje* in het geheel".

Aanschouwelijker kon de beteekenis van het voorgestelde al niet worden

1) Bijlagen alsvoren, blz. 39.
2) Alsvoren, blz. 50 vlg.
3) Alsvoren, blz. 105 en 116.
4) Handelingen alsvoren, blz. 1009.
5) Alsvoren, blz. 1161.
6) Alsvoren, blz. 1204.
7) Bijlagen alsvoren, blz. 119 vlg.
8) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 70.

aangewezen. De deugdelijke voorbereiding op schrift had dit voor, dat de openbare behandeling niet al te lang behoefde te duren. 21 November moesten de beraadslagingen worden afgebroken, omdat de Indische begrooting niet langer kon wachten. Men was toen trouwens zóó ver, dat men ná de hervatting der beraadslagingen in één dag (27 November) gereed kwam.

Er had zich tijdens de algemeene beschouwingen vrij sterke oppositie geopenbaard. Instemming betuigden de meeste Unie-liberalen, de radicalen, de socialisten — de laatsten onder voorbehoud, dat zij dit ontwerp aanvaardden „als een geringe afbetaling op de eeuwenoude schuld, die de bezittende klasse aan die der arbeiders heeft te delgen", zooals Schaper het uitdrukte met de bijvoeging:

„En als wij haar hebben gekregen, komen wij om meer terug. Niet slechts verzorging van ongelukkigen, doch ook steun, recht en brood voor den gezonden mensch, opdat hij gelukkig leve op deze schoone aard".

Verdeeldheid was er onder de Katholieken, de beide groepen der anti-revolutionnairen, terwijl ook eenige vrije liberalen sterke bezwaren opperden. Het meest principieel werd het door de Regeering voorgestelde stelsel bestreden door De Savornin Lohman. Hij verklaarde zich niet principieel tegen een regeling der aan de orde gestelde materie, maar wel tegen de door de regeering gekozene. Hij miste hierin een voldoenden rechtsgrond [1]).

„Het ontwerp gaat feitelijk uit van armenzorg, daarop toch berust de verplichting van levenslange uitkeeringen in plaats van schadevergoeding in eens. De Staat wil van iemand, die eenmaal door een ongeluk getroffen is, later geen last meer hebben; maar nu laadt men dien last op de industrie, en geeft meer schadeloosstelling naarmate het loon hooger wordt, terwijl die plotseling ophoudt wanneer het loon meer is dan ƒ 1200. Dit zijn weer regelingen, die niet met armenzorg zijn overeen te brengen".

Hij erkende wel, dat de gevolgen van een ongeluk moesten komen ten laste van den werkgever, maar zonder dit te binden aan de vraag van schuld of van schadevergoeding wegens onrechtmatige daad. Evenmin wilde hij de vergoeding gronden op het „zoogenaamde" algemeen belang en evenmin op de economische zwakheid van den werkman.

„Mijns inziens is deze regeling, zooals zij hier wordt voorgesteld, en waarmede ik mij in het algemeen vereenig, een gevolg van de rechtsverhouding tusschen den werkman en den werkgever. Wat is namelijk het geval? De werkman verdient weinig maar heeft een vast loon, hij verliest nooit iets, en hij werkt ook nooit om iets. De werkgever daarentegen kan veel verdienen maar hij heeft ook alle goede en alle kwade kansen voor zijn rekening en juist omdat hij de goede en de kwade kansen beide aan zijn kant heeft, is het ook billijk dat hij veel verdient als hij geluk heeft en omgekeerd alle kansen op hem komen, omdat hij alleen in staat is die te verhalen op de consumenten. Dit kan de werkman niet; die brengt het product niet in den handel. De werkgever echter kan de schade, de kwade kansen verhalen op de consumenten. Doch onder één voorwaarde, nl. dat dan ook alle werkgevers verplicht worden tot dezelfde schadevergoeding.

„Dit is naar mijn meening de reden waarom de wetgever in deze tusschenbeiden mag komen. Er moet opgelegd worden een dwang aan alle werkgevers, omdat anders de een zijn plicht doet en de ander dien nalaat, en dàt zou zeer onbillijk zijn tegenover degenen die hun plicht doen.

„De bemoeiïng van den wetgever in deze bepaalt zich mijns inziens dus eenvoudig tot de regeling van het arbeidscontract.

1) Alsvoren, blz. 84.

„Waar een regeling billijk is, en om in het leven te worden geroepen voor allen dezelfde moet zijn, mag de overheid tusschenbeide komen en moet zij de voorwaarden regelen, met verbod om daarvan af te wijken" . . . .

Maar aan deze voorwaarde voldoet, aldus verder de spreker, dit ontwerp niet:

„Dit ontwerp voert klassenrecht in, een privilege voor den arbeidersstand en nog wel voor een bepaald gedeelte van den arbeidersstand, en dat doet zij in een maatschappij die niet steunt op een klassenindeeling. Wanneer de maatschappij, gelijk vroeger, bestond uit afgesloten klassen, dan zou men natuurlijk een zoodanige regeling kunnen maken, maar dan zou ook gezorgd worden, dat de verschillende klassen rechten tegenover elkander hadden: maar onze maatschappij berust niet op klassenindeeling, maar op het beginsel dat alle individuen naast elkander staan en aan elkander gelijk zijn. Maar dan moeten ook allen gelijkelijk worden behandeld voor de wet. Voert men een speciaal recht in voor ééne klasse, dan kan een meerderheid het recht vaststellen met terzijdestelling van het recht van de minderheid. Wanneer een klasse, die de talrijkste is, zich weet meester te maken van het Regeeringsbeleid, dan kan zij, gebruik makende van het praecedent van deze wet, een regeling invoeren, waarbij de eene klasse bevoordeeld wordt boven de andere".

Maar er zijn meer bezwaren. Men gaat zóó ver, dat men den Staat belast met de zorg, dat de werkman aan zijn geld komt:

„Ik vraag, of daarvan in onze wetgeving een antecedent is? Heeft de wetgeving, toen de „kapitalistische"-klasse alleen aan het roer was, zich ooit over die klasse zóó bezorgd gemaakt? Integendeel, men heeft toen een ieder de meest mogelijke vrijheid gelaten. — Misschien is men op dit punt wat ver gegaan en de vrijheid te ongebreideld gelaten, waardoor een aantal slechte maatschappijen in de wereld gekomen zijn; maar in elk geval heeft men gezegd: kijk zelf toe op hetgeen waarbij gij belang hebt".

Nu echter gaat de Staat de particuliere verplichtingen van den werkgever overnemen: hij immers treedt in de plaats van den schuldenaar: „hij regelt alles voor hem en hij laat hem ook alles betalen, tot de voorgeschoten briefporten toe". — „Inderdaad, de Staat is een zeer lastige vriend". .

„De privaatrechtelijke verplichting van den werkgever, voortvloeiende uit wet en contract, wordt nu omgezet in een publiekrechtelijke verplichting van den Staat, maar de Staat verhaalt dit natuurlijk op den werkgever. Hij treedt tegenover de industrieelen evenzoo op als de fiscus tegenover de belastingschuldigen. Dat is, industrieelen, de toekomst die u wacht! Eenzijdig wordt de verplichting bepaald; korte metten worden gemaakt; dwangbevel, boete en executie, dat zijn de middelen; tegenspraak wordt niet geduld. Men kan natuurlijk in appèl gaan, maar dan komt men bij den duivel te biecht . . . . .

„Nu acht ik het vooreerst onjuist gedacht, dat de vergoeding die ontstaat uit een privaatrechtelijk contract wordt omgezet in een publiekrechtelijke verplichting; de verhouding tusschen particulieren is niet van publiekrechtelijken aard, en daarom moet mijns inziens de actie ook blijven van privaatrechtelijken aard . . . .

„In de tweede plaats merk ik op, dat het geheele stelsel der Regeering is zonder precedent". Iets dergelijks bestaat alleen in Noorwegen; in Duitschland alleen iets, wat er in de verte op gelijkt.

Groote bezwaren zijn, meent de spreker, van het regeeringstelsel te verwachten: de duurte, de algemeene gebreken der bureaucratie, de politieke invloed, die ambtenaren kunnen uitoefenen, de dure belegging.

In deze magistrale rede vindt men vrijwel alle bedenkingen bijeen, die

tegen het ontwerp werden ingebracht. Men vindt er tevens het standpunt in van den man, die van staatsbemoeïing met sociale vraagstukken zoo weinig mogelijk gediend was. Geheel anders het standpunt van hen, die aan den Staat ten dezen een zeer groote plaats toedachten. Zij vroegen niet in de eerste plaats naar een rechtsgrond. Hoor Drucker[1]):

„Ik wensch mij nu niet te begeven in theoretische beschouwingen omtrent die stelsels. Het is voor mij niet de hoofdvraag, of datgene wat wij hier gaan vaststellen reeds analogieën vindt in ons bestaande Burgerlijk Wetboek of in onze bestaande wetgeving in het algemeen. Voor mij is veeleer hoofdzaak, op welke grondslagen het nieuwe gebouw het best wordt opgetrokken, hoe in de behoefte, die door allen erkend wordt, op de meest doelmatige wijze wordt voorzien" . . . .

Gewichtige bedenkingen bracht ook Kuyper[2]), die als voorzitter der Commissie van Rapporteurs een zeer belangrijk aandeel aan de voorbereiding van de behandeling van het wetsontwerp genomen had, te berde, maar zij waren toch meer van opportunistischen aard dan die van Lohman. Zij raakten meer de methode van wetgeving dan deze zelf: hij noemde de methode „zonder *plan*, zonder *raadpleging*, zonder *raming* en *zonder aansluiting aan het bestaande*". Hiermede bedoelde de spreker hoofdzakelijk, dat de Regeering, niet het geheele sociale verzekeringswezen in bestek had gebracht. „Al kan men niet op eens een heele straat vol bouwen, toch behoort men vóór dat men het eerste huis in de straat gaat zetten, de rooilijn vast te stellen". Hij opperde ook „zeer ernstig bezwaar" tegen het beginsel van het ontwerp, en noemde dit „on-Nederlandsch, socialistisch en bureaucratisch":

„Ik zeg on-Nederlandsch. Niet genoeg kunnen wij ons in herinnering brengen datgene waarop Mr. Groen van Prinsterer steeds met zooveel klem heeft aangedrongen, dat wij bij den verderen bouw van ons staatsrechtelijk huis de Nederlandsche gedachte niet zouden prijsgeven. Nu kan men Europa verdeelen in een westersch en een oostersch deel. In dat westersch deel vindt men in het staatsrechtelijk leven van de natiën de zucht om de bemoeiïngen der overheid zooveel mogelijk terug te dringen, terwijl in het oostersch deel, onder het autocratisch landsvaderlijk gezag, de bemoeiïng van de overheid zich over alle dingen poogt uit te strekken. En van die west-Europeesche Staten behoort dan Nederland weer tot diegene, waar het beginsel van self-government voor het maatschappelijk leven nog sterker dan in de overige westersche staten, zelfs dan in Engeland, op den voorgrond trad. En wat zien wij nu gebeuren? Dit, dat in alle westersche Staten, waar de verzekering tegen ongevallen geregeld is, in Italië, in Frankrijk, in Engeland — ik mag er bij voegen, voor zoover de projecten gereed zijn, ook in Zwitserland en in België — de handhaving van de vrijheid van het burger-initiatief op den voorgrond heeft gestaan.

„In de tweede plaats wraak ik het beginsel van dit ontwerp als socialistisch. Ik zal nu niet terugkomen op een vraag, vroeger hier door mij gesteld, of het waterpeil in de verschillende sociale polders verplaatst wordt. Ik geef toe, er heeft bijna bij elke wet, die eenig materieel belang regelt, een zekere verplaatsing van dat peil plaats. En ik althans behoor niet tot hen, die meenen, dat de tegenwoordige sociale waterstand onverbeterlijk is. Neen, ik heb het oog op iets heel anders: Het socialistisch beginsel wil den Staat converteeren in een organisatie van de maatschappij, en is er daarom omge-

1) Alsvoren, blz. 95.
2) Alsvoren, blz. 101.

keerd op uit, nu reeds de maatschappij al meer te subsumeeren onder het organisme van den Staat".

In dit gedeelte zijner rede naderde Kuyper het standpunt van Lohman: „En nadat de Staat dat geld van den werkgever genomen heeft, zegt hij dan: Nu zal ik met dit geld weldadigheid gaan doen. De heer de Savornin Lohman noemt dat niet ten onrechte: riemen snijden van andermans leer. De overheid wordt hier in ieder geval een overheid die *subsidieert*, en de werkman voelt zich verplicht niet aan zijn werkgever, maar aan den Staat, die hem betaalt. En daartegen nu kom ik op". Hoe groot de bezwaren ook waren, niet dan zeer ongaarne zou Kuyper medehelpen om het wetsvoorstel te verwerpen: daartoe heb ik „in eigen kring en omgeving te veel de bittere, de jammerlijke ellende gezien die uit het onverzorgd blijven van weduwen en invaliden voortkomt". Onze wetgeving loopt zoo tragelijk — denkt maar aan de legerorganisatie — dat het verwerpen een uitstel van jaren zou kunnen ten gevolge hebben. Hij hoopt, dat de voorgestelde amendementen niet onverzoenlijk door de Regeering bejegend zouden worden: alleen dan zou „beginseltrouw ons noodzaken, een ontwerp af te stemmen, waarin de exclusieve heerschappij van een Staatsbeginsel domineert".

De meest principieele bedenking tegen het ontwerp werd door den minister van justitie Cort van der Linden aldus bestreden[1]):

„Ik geloof dat wij kunnen vaststellen, als door het schriftelijk en mondeling debat geacquireerd, deze twee feiten: vooreerst dat vaststaat, dat in verreweg de meeste gevallen de werkman, dien een ongeluk treft, hulpeloos staat, wanneer hij vergoeding noodig heeft voor de geldelijke gevolgen van dat ongeval, en, in de tweede plaats, dat het rechtsbewustzijn van de natie de aanvulling van die leemte eischt.

„Ik geloof dat wij gerust kunnen spreken van het rechtsbewustzijn van de natie, omdat alle politieke partijen deze hervorming op hun programma hebben, en niemand het urgente van die verbetering bestreden heeft.

„Heeft men zich, zou ik in de eerste plaats willen vragen, wel voldoende rekenschap gegeven waarom ons recht ons hier in den steek laat?

„Dit is een vraag, die ik in de eerste plaats zou willen doen aan den geachten afgevaardigde uit Goes, die de meest principieele oppositie gevoerd heeft tegen het Regeeringsontwerp.

„Ik geloof dat het antwoord daarop dit moet zijn: ons recht past niet meer op onze oeconomische toestanden. Ons recht is, voor zoover het althans hier in aanmerking komt, geschoeid op zuiver Romeinsche leest. Wij hebben, voor zoover het hier in aanmerking komt, een zuiver Romeinsch rechtelijk, individualistisch recht. Dat recht was stellig voldoende in de tijden van het ambacht, van productie met klein kapitaal, met beperkt verkeer en beperkte markt, maar dat voldoet niet meer, is niet bestemd en berekend voor de tegenwoordige productie, voor onze massale productie, voor de wereldmarkt en zeer snel en uitgebreid verkeer. En anderzijds is door de veranderde productie de behoefte veel grooter geworden, omdat men te doen heeft met groote natuurkrachten, omdat de werklieden meestal opeengehoopt zijn in bepaalde localiteiten en hun oeconomische positie hen niet onafhankelijk maakt".

Men moet de verbetering van ons recht dus beschouwen als een gevolg van een verandering der economische toestanden, waaruit ook de sociaal-democratische partij is voortgekomen, die wel bij monde van Troelstra

1) Alsvoren, blz. 115.

de aanspraak had gevindiceerd, om de noodzakelijkheid van sociale hervorming aan haar optreden toe te schrijven, maar hiermede, naar de juiste opmerking van Cort van der Linden, „oorzaak en gevolg eenigszins" verwarde.

Men zal, deze algemeene beschouwingen doorlezende, moeten erkennen, dat ze op hoog peil stonden: haast alle sprekers toonden groote geverseerdheid in de beginselen, waarom het ging, en in de praktijk van wat andere landen in deze zaak te zien gaven. Inmiddels bleek duidelijk, dat niet van dit algemeene gedeelte, maar van de behandeling der artikelen het lot van het ontwerp afhing. Hierbij zouden de stemmen der weifelenden worden bepaald. Men mocht verwachten, dat de Regeering, die reeds zoo menigen stap tot toenadering had gedaan bij de schriftelijke behandeling, het ook nu niet aan toeschietelijkheid zou laten ontbreken.

In één opzicht echter toonde zij zich intransigent. Van meer dan één zijde werd een poging aangewend, om naast de verzekering tegen ongevallen door middel van de Rijksverzekeringsbank de gelegenheid tot vrijwillige, dus eigen verzekering open te laten en zoo een brug te slaan voor verscheidene ernstige tegenstanders van het ontwerp. Het verst ging in dit opzicht een amendement-Kuyper, dat voorstelde om een nieuw artikel (2) in te lasschen, luidende [1]:

„In hetgeen vereischt wordt ter uitvoering van het bepaalde in art. 1 wordt voorzien door eene Rijksinstelling. Zij draagt den naam van Rijksverzekeringsbank.

„Het recht om, onder verband met deze Rijksinstelling, hierin ten deele zelve te voorzien, kan door ons worden toegekend aan werkgevers, die uitsluitend voor dit doel eene vereeniging oprichten. Deze vereenigingen dragen den naam van Bedrijfsvereenigingen".

In verband hiermede werd in een geheel nieuw Hoofdstuk X over deze Bedrijfsvereenigingen gehandeld. Ter toelichting schreef de voorsteller onder meer [2]:

„Doel van het voorstel is, eenerzijds tegemoet te komen aan de bedenkingen in de afdeelingen tegen het bureaucratisch en centralistisch karakter van het Regeeringsontwerp geopperd, en anderzijds, voor een deel, de bezwaren te ondervangen, die uit den boezem der Nijverheid tegen het Ontwerp zijn ingebracht.

„Op zich zelf zou ondergeteekende voorkeur hebben gegeven aan een decentraliseerend stelsel, gelijk dit elders is ingevoerd, en hij ziet nog niet in, waarom dit voor ons land onbruikbaar zou zijn, mits men het denkbeeld loslate, om slechts gelijksoortige bedrijven voor dit doel saam te voegen. Zelfs in Duitschland is op dit gelijksoortige karakter der saamgevoegde bedrijven niet weinig af te dingen, en de territoriale Anstalten in Oostenrijk, die evenzoo het karakter van Genossenschaften bezitten, toonen, dat in eenzelfde land meerdere groepen van geheel ongelijksoortige bedrijven zeer wel vereenigbaar zijn. Meer nog dan gelijksoortigheid der bedrijven, is het de saamhoorigheid in eenzelfde gevarenklasse die voor zulke vereenigingen eenheid bevordert.

„Intusschen heeft dit voorstel tot wijziging zich aan te sluiten aan het stelsel van het ingediende Ontwerp en mag het zich uit dien hoofde alleen wagen aan de poging om, met behoud van dit Regeeringsstelsel als regel, daarop zulk een uitzondering mogelijk te maken, dat niet alle maatschappelijk initiatief blijve afgesneden".

1) Handelingen Tweede Kamer 1898—1899, Bijlagen, n°. 16, blz. 121.
2) Alsvoren, blz. 127.

Om dit amendement ontspon zich het voornaamste debat bij de behandeling der artikelen. Het werd door den minister van waterstaat v.n. bestreden op grond, dat het niet in het stelsel van het ontwerp paste en ook niet de bezwaren van centralisatie en kostbaarheid, die de voorsteller had geopperd, zou wegnemen. Het bleek uit Lely's heldere betoog [1]) inderdaad, hoe moeilijk het is in een ontwerp, dat van een bepaald stelsel uitgaat, een nieuw stelsel in te passen. Hij meende, dat alle voordeelen, die Kuyper zich van zijn amendement voorstelde, niets dan *„schijn"* waren. De minister van justitie dikte de bedenkingen uit juridisch oogpunt nog wat aan [2]). Zijnerzijds trachtte Kuyper in een uitvoerige rede [3]) te betoogen, dat de bestrijding van de zijde der Regeering niet opging, omdat men in meer dan één aangelegenheid, als b.v. het onderwijs, staats- en particulier initiatief naast elkander had. Het hoofdmotief tot zijn voorstel omschreef hij nogmaals in de volgende, opmerkelijke woorden:

„Nu acht ik die centraliteitsontwikkeling van ons staatsrecht in strijd zoo met onze historische roeping als met de belangen van onze toekomst. De burgerlijke vrijheid te bewaren, is altoos de instinctieve aandrift van het Nederlandsche volk geweest en die nu gaat teloor wanneer de verhouding tusschen overheid en maatschappij verward wordt, en wanneer men voor het organisch leven der maatschappij de mechaniek van de overheid in de plaats stelt. Daardoor komt van lieverlede heel het maatschappelijk leven onder voogdij. En zoo worden ook in dit ontwerp èn werkgevers èn werklieden beiden onder de voogdij van de overheid gesteld".

Er werden van de zijde der Regeering duidelijke bemiddelingspogingen gedaan door den voorsteller van het amendement in overweging te geven zijne bedrijfsvereenigingen los te maken van de Rijksverzekeringsbank [4]). Maar dit weigerde Kuyper en daarop verklaarde Lely [5]):

„Ik weet, dat als deze wet wordt afgestemd, dit ten gevolge zal hebben, dat wellicht in de eerste twee jaren een dergelijke wet niet tot stand zal komen; dat wil zeggen, dat daarvan een paar duizend huisgezinnen, in wier lot anders zou zijn voorzien, de nadeelige gevolgen zullen ondervinden.

„En bepaaldelijk met het oog daarop heb ik mij zelf ernstig afgevraagd of het te verantwoorden is dit amendement onaannemelijk te verklaren, en niet dan na herhaalde overweging zijn mijn ambtgenooten en ik tot de conclusie gekomen dat een regeling als die van het amendement niet voor behoorlijke uitvoering vatbaar is en dus niet door de Regeering kan worden aanvaard. In die omstandigheden was ik verplicht dit aan de Kamer ronduit te verklaren".

Voorstanders van het regeeringstelsel en eenige tegenstanders, wien Kuyper's amendement nog niet genoeg vrijheid voor het particulier initiatief open liet, vereenigden zich daarop in de stemming, die het voorstel met 62 tegen 32 verwierp [6]). Ook voorstellen, in denzelfden geest, maar van minder verre strekking, o.a. van De Savornin Lohman, werden bij de verdere behandeling niet aangenomen. Wel werden in andere opzichten nog wijzigingen van min of meer beteekenis aangebracht.

De tweede lezing en de eindstemming hadden in verband met de vele wijzigingen en redactieveranderingen, die nog een nauwgezette overweging van

1) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 153.
2) Alsvoren, blz. 161.
3) Alsvoren, blz. 177.
4) Alsvoren, blz. 199 vlg.
5) Alsvoren, blz. 204.
6) Alsvoren, blz. 205.

het geheel noodig maakten, eerst op 13 December plaats. Er hing natuurlijk zeer veel af van de houding, die Kuyper en zijne naaste volgelingen zouden aannemen. Kuyper verklaarde ten slotte te zullen voorstemmen en wel op de volgende gronden [1]):

„Onzerzijds is bij de algemeene beraadslaging verklaard, dat onze houding ditmaal geen intransigente zou zijn, omdat het zakelijk beginsel: ongevallenverzekering en zulks vooralsnog door Staatsdwang, onze algeheele instemming heeft. Ons ernstig verzet daarentegen ging tegen de daarbij gevolgde regeling, een wijze van regeling o. i. zoo principieel verkeerd, dat wij betuigden, onzes ondanks tot afstemming genoodzaakt te zullen zijn, indien bij afwijzing van alle temperende amendementen, „de heerschapppij van het autocratische beginsel gehandhaafd bleef in exclusieven zin".

„In exclusieven zin is dit niet geschied.

„Leekenrechtspraak van belanghebbenden is opgenomen. Commissiën uit hun midden zullen bij geneeskundige behandeling medewerken. Aan de Staten-Generaal is medezeggenschap gegeven over salarieeren en dus ook over den omvang der ambtenaars-hierarchie.

„Al hadden we nu de breking van het autocratische beginsel veel ruimer gewenscht, toch achten we, onze vroegere verklaring gestand doende, met het oog op deze aangenomen amendementen, niet tot intransigente houding genoodzaakt te zijn. Reden waarom wij, ons voorbehoudende later elke poging tot decentraliseering van de Ongevallenwet te steunen, vrijheid vinden voor dit Ontwerp te stemmen.

„Vooral nu niet wij zelven, maar verminkten, weduwen en weezen, bij verwerping der voordracht, het gelag zouden betalen, achten wij het volgen van deze gedragslijn èn geoorloofd èn raadzaam".

Het wetsontwerp werd daarop met 79 tegen 14 stemmen aangenomen; onder de tegenstemmers waren 5 Katholieken, 5 anti-revolutionnairen, 1 christelijk-historische, 3 liberalen.

Nog in 1899 bereikte de wetsvoordracht de Eerste Kamer, die — omdat het een zaak van groot gewicht en die zeer ingewikkeld was, betrof — een commissie van voorbereiding benoemde [2]). Het Voorloopig Verslag wees uit, dat de bezwaren, reeds in de Tweede Kamer geopperd, hier in veel sterkere mate werden gevoeld [3]). Wel erkenden de meeste leden ook hier, dat de verplichting, om den werkman schadeloos te stellen bij de wet, behoorde erkend te worden en wettelijke regeling behoefde —, er waren slechts enkele leden, die het betwijfelden, of „in de tegenwoordige omstandigheden" wel behoefte bestond aan een zóó ingrijpende regeling als werd voorgesteld —, er openbaarde zich echter „groot verschil van meening omtrent de wijze", waarop in de nieuwe behoefte, die aan sociale wetgeving nl., behoorde te worden voorzien. Het stelsel moest het geducht ontgelden.

„Een aantal leden, op den voorgrond stellende, dat zij niet elke overheidsbemoeïing in dezen afkeurden, meende evenzeer, dat hier de staatsinmenging te ver ging. Dat de wetgever regelend optreedt in alle burgerlijke rechtsbetrekkingen, werd ook door hen noodig geacht en dat de wetgever hier zelfs verder kon gaan dan bij de regeling van andere burgerlijke rechtsbetrekkingen, daaromtrent bestond slechts een verschil in schakeering. — Deze leden waren echter van oordeel, dat staatsinmenging zóó absoluut als zij hier wordt bedoeld, vele ernstige gevolgen zou hebben, waarop

1) Alsvoren, blz. 763.
2) Handelingen Eerste Kamer 1899—1900, blz. 50.
3) Alsvoren, blz. 269.

zij nader wezen. Zij maakt duur, oordeelden zij, wat door vrije concurrentie goedkooper kon zijn. Zij maakt de bureaucratie tot heerscheres in de bedrijven. Zij verbreekt den band tusschen patroon en werkman in strijd met het doel, dat de wet op de Kamers van arbeid tracht te bevorderen. Zij ontneemt den werkgever iederen grond, om op het betreden gebied voor des werkmans belang te zorgen"....

Het begon er nu bedenkelijk voor het ontwerp uit te zien. De Memorie van Antwoord [1]) nam de bezwaren natuurlijk niet weg. Dit kon moeilijk bij principieel zóó ver uiteenloopende opvattingen. Bij de mondelinge behandeling, die op 30 Mei 1900 aanving, bleek dit onmiddellijk uit de rede van Van Boneval Faure [2]), die in hoofdzaak op hetzelfde aambeeld hamerde als Lohman in de Tweede Kamer gedaan had, maar scherpere geluiden deed hooren. Samenvattende concludeerde hij:

„En nu acht ik het in het belang van den werkgever zelven en van de geheele maatschappij dat *hun geen recht worde verschaft* op een wijze, die voor anderen onrecht is en die met de Grondwet in strijd is.

„En aangezien ik trouw wil blijven aan hetgeen naar mijn, na rijp beraad en ernstig onderzoek gevestigde overtuiging *recht is* en trouw wil blijven aan de Grondwet, *kan* ik mijn goedkeurende stem aan deze wet niet geven".

Vooraf had hij de motieven, die Kuyper voor de wet had doen stemmen, scherp gekritiseerd. Hij deed dit te eer, om het aannemelijk te maken, dat de Eerste Kamer ditmaal volle recht had, om dit ontwerp niet aan te nemen:

„Ik vind aanleiding om de vraag (nl. of er redenen gelegen konden zijn buiten de wet, die haar aannemelijk zouden maken) te stellen in die merkwaardige bladzijde van onze parlementaire annalen, waar de stemming over dit wetsontwerp in de Tweede Kamer staat geboekt en onderscheiden leden voor zich zelven of namens meer anderen de motieven mededeelen, waarom zij, niettegenstaande bij hen bestaande bezwaren, het ontwerp zouden aannemen. Het geheel heeft op mij den indruk gemaakt als een aanneming onder beneficie van inventaris, waarbij de schulden verblijven aan de nagedachtenis des erflaters, opdat de erfgenamen de handen kunnen wasschen in onschuld. Een andere indruk was deze, dat meer dan een van die voorstemmende leden bij nader inzien wel eens van oordeel zoude kunnen zijn, dat hij tegen had moeten stemmen en het allesbehalve afkeuren, dat die leden der Wetgevende Macht, die er nog over te oordeelen hebben, de wet onaannemelijk achten".

Zulk een forsche rede hoort men in de Eerste Kamer niet dikwijls. Zij bleef over de verdere debatten als een zwarte schaduw met ongunstige prognose hangen. Van de 49 senatoren, die op 1 Juni aan de eindstemming deelnamen, verklaarden zich 29 tegen. Onder de voorstemmers was naast 19 liberalen één Katholiek [3]).

Vijf dagen na deze eindstemming legde de tijdelijke voorzitter van den Ministerraad in de Tweede Kamer de volgende verklaring af [4]):

„Mijnheer de Voorzitter! Na de in hooge mate door haar betreurde beslissing van de Eerste Kamer der Staten-Generaal betreffende het ontwerp der Ongevallenwet heeft de Regeering met ernst overwogen wat haar in 's lands belang te doen stond.

„Zij is eenparig tot de overtuiging gekomen, dat het haar plicht is alsnog

1) Alsvoren, blz. 286.
2) Alsvoren, blz. 314.
3) Alsvoren, blz. 375.
4) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 1634.

een poging te doen om onverwijld een wettelijke voorziening in de geldelijke gevolgen van ongevallen tot stand te brengen. Een ontwerp wordt in gereedheid gebracht, gebouwd op dezelfde grondslagen als het door de Tweede Kamer met zeer groote meerderheid aangenomene, doch zekere bevoegdheden toekennende aan de werkgevers met betrekking tot de wijze, waarop zij aan hun geldelijke verplichtingen jegens de Rijksverzekeringsbank kunnen voldoen.

„De Regeering is voornemens ten deze met bizonderen spoed te handelen. Zij wenscht alles te doen wat in haar vermogen ligt om de totstandkoming eener wet, waarbij de belangen van duizenden onzer medeburgers zoo zeer betrokken zijn, krachtig te bevorderen".

Reeds bij Koninklijke Boodschap van 22 Juni werd het in overeenstemming met deze mededeeling gewijzigd ontwerp van wet bij de Tweede Kamer ingediend [1]). In de Memorie van Toelichting deelden de bij dit ontwerp betrokken ministers mede, dat de Regeering van oordeel was, dat het ontwerp op dezelfde grondslagen moest blijven berusten:

„doch dat daarbij in het belang van het spoedig tot stand komen eener wet, waarbij de belangen van duizenden burgers zoozeer betrokken zijn, voor zooveel der Regeering mogelijk is, rekening moet worden gehouden met de bij de behandeling van het vorige ontwerp duidelijk gebleken meeningen der Staten-Generaal."

Uit de gehouden stemmingen was gebleken, dat een meerderheid in de Tweede Kamer en een deel der Eerste Kamer „aan den werkgever gaarne eenige vrijheid had zien toegekend in de wijze, waarop hij aan zijne geldelijke verplichtingen jegens de Rijksverzekeringsbank zou moeten voldoen". Bij de behandeling der amendementen - De Beaufort c.s. en - Savornin Lohman c.s., die niet konden worden aangenomen, omdat er technische bezwaren aan verbonden waren, is gebleken, dat de Regeering er „wat het beginsel betreft geen overwegend bezwaar tegen had". In de thans voorgestelde regeling had de Regeering rekening gehouden „met hetgeen bij de behandeling van het vorige wetsontwerp het gemeen overleg met de Staten-Generaal heeft geleerd: zij heeft op dien grond vrijheid gevonden daarin op te nemen al de bepalingen, waaromtrent met de Tweede Kamer overeenstemming was verkregen, behoudens die, welke in verband staan met eene regeling als boven bedoeld".

Hoofdzaak der nieuwigheden was nu de eerste alinea van artikel 53: „De werkgever, die hier te lande den zetel zijner onderneming heeft, kan door ons, op zijn verzoek, worden toegelaten om hetzij zelf het risico te dragen der bij deze wet bedoelde verzekering zijner werklieden, hetzij dit over te dragen aan eene naamlooze vennootschap of rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging". Dit artikel werd, zooals de Memorie van Toelichting, uitdrukkelijk constateerde, voorgesteld in overeenstemming met het bij de eerste behandeling niet aangenomen amendement - De Savornin Lohman.

De behandeling liep nu verder vrij vlot af. In de Tweede Kamer, waar eenige harde woorden, v.n. van Schaper [2]), vielen over de verwerping van het eerste ontwerp door de Eerste Kamer, werd 20 September 1900 besloten tot het vaststellen van een dag voor de openbare behandeling van het nieuwe wetsontwerp [3]). De schriftelijke gedachtenwisseling tusschen de Regeering en de Tweede Kamer, die in den zomer had plaats gevonden, was toen reeds afgeloopen en had ook nogmaals tot het aanbrengen van eenige wijzigingen en tot het indienen van meerdere amendementen geleid [1]). De openbare behandeling in de Tweede Kamer, aangevangen op 10 October, liep reeds 18 October af. Bij de eindstemming op 25 October werden nu slechts drie stemmen tegen het ontwerp uitgebracht [2]), van wie één vrij-liberaal (Bastert) en twee geavanceerde liberalen (Veegens en Kerdijk); de beide laatsten hadden zich met de regeeringswijzigingen niet kunnen vereenigen.

1) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, Bijlagen, nº. 207.
2) Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, blz. 46.
3) Alsvoren, blz. 8.

In de Eerste Kamer werd de behandeling eveneens met bekwamen spoed doorgezet. 5 November kwam het ontwerp in, 7 November waren de rapporteurs door de afdeelingen reeds benoemd [3]). Het Voorloopig Verslag klonk nu heel wat vriendelijker [4]):

„De meerderheid was er mede ingenomen, dat de Regeering dit wetsontwerp opnieuw gewijzigd had ingediend en daardoor getoond dat zij het algemeen belang stelde boven politieke overwegingen.

„Velen verklaarden zich dan ook tevreden gesteld door het nieuwe ontwerp en gevoelden zich voldaan over den loop dien de zaak genomen had. Immers waar de Eerste Kamer zich geenszins onverzoenlijk had getoond tegenover de regeling zelve, doch de bezwaren van de meerderheid van hen, die zich tegen de wet hadden verklaard, voornamelijk golden de overdreven centralisatie, die den werkgever geen vrijheid hoegenaamd liet, had men het op prijs gesteld, dat de Regeering met wijs beleid was overgekomen tot de leer van meerdere vrijheid, die reeds in de andere Kamer grooten bijval genoten had. En zoo was van de verwerping dezer wet in deze Kamer het heuglijke gevolg geweest, dat in de andere Kamer, met veel grooter meerderheid dan het vorige, het tegenwoordige voorstel was aangenomen, hetwelk waar niet alleen de werkman, maar ook de werkgever zich er bij kan neerleggen, het groote voordeel aanbiedt, dat het geen beletsel behoeft te worden voor de goede verhoudingen tusschen beiden".

Er volgden nog andere beschouwingen ook, maar toch zwak. Enkele leden slechts, die meenden, dat de Regeering de Eerste Kamer na haar votum had moeten ontbinden, keurden hare handelwijze af. Wij kunnen dit verder laten rusten. Na een mondelinge behandeling van drie dagen (3, 5, 6 December) werd het ontwerp nu met 35 tegen 8 stemmen aangenomen [5]); de meeste liberalen hadden hun tegenstand opgegeven.

2 Januari 1901 werd de wet vastgesteld [6]). Artikel 1 luidt:

„De werklieden in de na te noemen bedrijven zijn volgens de bepalingen dezer wet verzekerd tegen wettelijke gevolgen van ongevallen, hun in verband met de uitoefening van hun bedrijf overkomen".

Artikel 10 noemt de bedrijven op, in artikel 1 bedoeld. Het zijn er niet minder dan 61, waaronder: alle bedrijven, uitgeoefend in ondernemingen, waarin ten behoeve van het bedrijf eenig krachtwerktuig wordt gebruikt; de bedrijven, voor welker uitoefening gewoonlijk stoom of gassen worden gebezigd, waarvan de spanning in verband met den inhoud der toestellen een grens overschrijdt, bij algemeenen maatregel van bestuur aan te wijzen; de bedrijven, voor welker uitoefening, bij algemeenen maatregel van bestuur op te noemen ontplofbare of vluchtige, licht ontbrandbare stoffen of wel stoffen, welker dampen met lucht vermengd ontplofbare mengsels opleveren,

1) Alsvoren 1900—1901, Bijlagen, nº. 26.
2) Handelingen 1900—1901, blz. 255.
3) Handelingen Eerste Kamer 1900-1901, blz. 25.
4) Alsvoren, blz. 53.
5) Alsvoren, blz. 92.
6) Staatsblad 1901, nº. 1. — De wet is 1 Februari 1903 in werking getreden.

gewoonlijk worden verbruikt of verwerkt in een grootere hoeveelheid dan bij bedoelden algemeenen maatregel van bestuur is bepaald" enz. enz. Groote categorieën arbeiders, v.n. die in den land- en tuinbouw, bleven echter buiten de wet.

Onder werkgever verstaat deze wet ieder, die anderen voor de uitoefening van eenig verzekeringsplichtig bedrijf in dienst heeft. Onder werkman ieder, die in dienst van den werkgever in diens onderneming tegen loon werkzaam is. Loon boven ƒ 1200 per jaar (ƒ 4 per dag) komt bij deze verzekering niet in aanmerking. Met de uitvoering der verzekering is belast de te Amsterdam gevestigde Rijksverzekeringsbank met een bestuur van drie, door de Koningin benoemde en aan den minister van waterstaat verantwoordelijke leden. Een Raad van Toezicht, uit 6 of 9 leden bestaande — voor $1/3$ werkgevers en voor $1/3$ werklieden — is belast met het toezicht op den toestand en het beheer der Bank. De schadeloosstelling voor den door een ongeval getroffene bestaat uit genees- en heelkundige behandeling of schadeloosstelling daarvoor, een tijdelijke uitkeering, wanneer de getroffene langer dan twee dagen afwezig blijft, ten bedrage van 70% van zijn dagloon tot uiterlijk 43 dagen na het ongeval, een blijvende uitkeering, een „rente", bij voortdurende ongeschiktheid, waarvan het bedrag, vast te stellen in verband met den toestand van den invalide, ten hoogste 70% van zijn dagloon beloopt, begrafeniskosten en een „rente" aan de nagelaten betrekkingen (overlevende echtgenoote, kinderen tot en met hun 16e jaar, ouders, grootouders, ouderlooze kleinkinderen of schoonouders), in totaal niet meer dan 60% van het dagloon, indien de getroffene overlijdt. Aanspraak op elke schadeloosstelling gaat verloren, wanneer de verzekerde het ongeval opzettelijk heeft veroorzaakt. De schadeloosstellingen worden vastgesteld door het bestuur der Rijksverzekeringsbank. Van de beslissingen van dit bestuur bestaat beroep [1]) op de „raden van beroep", in hoogste ressort bij den te Utrecht gevestigden „Centralen raad van beroep". „Agenten" zijn onder de bevelen van het bestuur der Rijksbank belast met het toezicht op de naleving der wet en de opsporing van de in de wet strafbaar gestelde feiten. Verder zijn er de — bij Koninklijk Besluit ingestelde — plaatselijke commissies, die oordeelen over de beslissingen der Rijksbank in zake schadeloosstellingen en zoo noodig hooger beroepen kunnen instellen. Het bestuur der Bank wordt ter zijde gestaan door een groot aantal ambtenaren, geneesheeren, benevens de reeds genoemde agenten. Er zijn 16 raden van beroep en een groot aantal plaatselijke commissies.

Voor de betaling der „rentes", die op de postkantoren geschiedt, brengen de werkgevers de geldmiddelen op. Elke bij de Rijksbank verzekerde onderneming stort bij haar zijn premie, vastgesteld volgens het ongevallenrisico der onderneming in verband met het loon. Den werkgever kan op zijn verzoek, indien zijn bedrijf in Nederland is gevestigd, door de Kroon worden toegestaan zelf zijn risico te dragen of dit over te dragen aan een organisatie, maatschappij of rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging. In beide gevallen moet ten behoeve der Rijksbank zekerheid worden gesteld voor de nakoming der geldelijke verplichting, terwijl bovendien nog aan andere voorwaarden moet voldaan worden.

Deze uitvoerige uiteenzetting van het tot stand komen en de inrichting der eerste Nederlandsche sociale verzekeringswet kan doen inzien, wat aan deze aangelegenheid vast zit. Men had nu na jaren ingespannen arbeid, waarvoor èn aan het Parlement èn aan de Regeering hulde toekomt, eindelijk een zeer ingewikkelde organisatie geschapen, die zonder twijfel veel goed

1) Dit is definitief geregeld tijdens het volgende ministerie.

werk heeft verricht, maar die bovendien zeer kostbaar is gebleken. De Regeering heeft in 1909 een tekort van niet minder dan 4 millioen moeten dekken [1]). Bovendien schijnt de behandeling dezer wet de afdoening der verdere sociale verzekeringen eerder belemmerd dan bevorderd te hebben. Wij zullen nog gelegenheid genoeg hebben hierop terug te komen, maar mogen toch wel even constateeren: die andere verzekeringen zijn er, op een klein brokje na, nóg niet. Moeilijkheid der nieuwe materie, Nederlandsche bedachtzaamheid, partij-politieke invloeden — dit alles werkte hier samen. En de ondervinding, met de staatsverzekering tegen ongevallen opgedaan, schijnt den lust, om het in andere deelen der werklieden-verzekering met vrijwillige verzekering te beproeven, vooral in den laatsten tijd, te hebben doen toenemen.

Wij moeten de andere sociale werkzaamheden van het ministerie-Pierson heel wat korter afdoen, hoe belangrijk zij ook zijn. Immers, wij hebben te spreken van leerplicht-, woning-, gezondheidswet en ten slotte van de „kinderwetten", de eerste drie afkomstig van Borgesius, de laatste van Cort van der Linden. Grootendeels houden zij nog verband met het rapport der enquête-commissie van 1890 [2]), tot wier desiderata zij behoorden.

Men behoeft er niet lang over te aarzelen, of men de leerplichtwet bij de sociale wetten wil rekenen. Zij beoogt immers de zorg voor de jeugd, in het bizonder van de minder bevoorrechten in de maatschappelijke samenleving. Zij is een maatregel van sociale voorzorg, in zoo verre zij állen kinderen een zekere mate van ontwikkeling tracht te doen deelachtig worden. Wanneer Borgesius zijn eerste ontwerp bij de Tweede Kamer inzendt, bij Koninklijke Boodschap van 14 Maart 1898, licht hij dit aldus bondig toe [3]):

„Het bezit van de kundigheden, die de lagere school geeft, is weliswaar geen voldoend wapen in den strijd om het bestaan, maar het is dan toch een wapen, dat in eene maatschappij als de onze bovenal noodig is. Dat er nog meer noodig is, bewijst toch zeker niet, dat het allereerst noodige overbodig is, of althans wel kan gemist worden. Ook mag niet worden vergeten, dat in de school, die aan hare roeping beantwoordt, het aanleeren van kundigheden niet het eenige is, wat de onderwijzer zich tot plicht stelt.... Waar de school geen opvoedend en ontwikkelend karakter heeft, toont de onderwijzer niet voor zijn taak berekend te zijn.

„Is dus het belang van het opkomend geslacht in hooge mate bij invoering van leer- of schoolplicht betrokken, het Staatsbelang is niet minder overwegend. Het ééne sluit het andere in zich. Het kind van heden is de man van morgen. Wat ons volk in de naaste toekomst zal praesteeren, hangt voor eén groot deel af van hetgeen het opkomend geslacht zal zijn. Waar nu zijn de mannen, wien het gelukt in de maatschappij een goede positie te verwerven zonder in de jeugd althans lager onderwijs te hebben genoten? Zij zijn er, maar zij zijn toch schaars te vinden. Onder alle rangen en klassen vertegenwoordigt het intellect een groote kracht; zelfs de eenvoudigste arbeid vordert tegenwoordig eenig doorzicht en ontwikkeling en ook eenige kennis. Een volk, dat slecht onderwezen wordt, is niet in staat te concurreeren in den vreedzamen wedstrijd der volkeren.

„Zelfs financieel heeft de Staat belang bij invoering van leerplicht. Die invoering heeft in den beginne meerdere uitgaven ten gevolge, maar indirect zal in de toekomst, door het onderwijs algemeen te maken, meer geld worden

1) Zie over verdere uitkomsten van het bedrijf: Smissaert, t. a. p., blz. 910.
2) Hiervóór, blz. 80.
3) Handelingen Tweede Kamer 1897—1898, Bijlagen nº. 160, blz. 5.

bespaard. Millioenen worden jaarlijks door Staat en gemeenten uitgegeven om de gevolgen van armoede, ellende en misdaad te verzachten en zoo mogelijk te voorkomen. Niemand kan zich de illusie maken, dat voor dit doel geen gelden meer noodig zullen zijn, indien het schoolverzuim tot een minimum wordt gereduceerd en het lager onderwijs meer voldoende wordt. Maar alsdan zal toch één factor — zij het ook niet de voornaamste factor — die aan de armenbedeeling en aan de gevangenissen steeds nieuw voedsel verstrekt, zijn weggenomen....

„Er is bij de zaak nog een staatsbelang betrokken, dat niet te licht mag worden geteld. Wie zal ontkennen, dat het zeer gewenscht is, dat de in het volk sluimerende intellectueele krachten zooveel mogelijk tot ontwikkeling komen? En toch bij gemis aan alle onderwijs is dat niet mogelijk. Is het niet waarschijnlijk, dat er thans onder de duizenden die door onverschilligheid van hunne ouders veroordeeld zijn in onkunde voort te leven meerderen gevonden worden, die bij voldoende ontwikkeling tot iets groots waren bestemd? Wie weet, of er onder de verstooten proletariërs niet mannen opgroeien die, zoo zij slechts onderwijs genoten hadden, het menschdom zouden verrijken met uitvindingen, waarvan nog het nageslacht de vruchten zou plukken? Het is onverantwoordelijk — zeide eens Emile de Laveleye — „de laisser dormir ce capital improductif dans tant de milliers de jeunes têtes".

„De rechtsgrond voor de Overheid, om leerplicht voor te schrijven, ligt in ons Burgerlijk Wetboek, dat aan de ouders de verplichting oplegt hunne kinderen te onderhouden en op te voeden. Zooals de toestand nu is, blijft degene, die zijn opvoedersplicht verwaarloost, ongestraft: dit mag niet bestendigd worden. Vele andere landen zijn Nederland in het invoeren van leerplicht voorgegaan. Hier te lande waren op 1 Januari 1897 26.840 jongens en 32.880 meisjes boven de 6 en beneden de 12 jaar, die in het geheel geen lager onderwijs of huisonderwijs genoten hadden, waarvan echter vele, voor wie bizondere omstandigheden in aanmerking moesten worden genomen. Van meer beteekenis dan het absolute moest het relatieve schoolverzuim geacht worden: zóó vele kinderen bezochten de scholen zeer ongeregeld, wat op het onderwijs in verschillende plaatsen een zeer nadeeligen invloed had".

Maar de redeneeringen van den minister in zijn Memorie van Toelichting bleven niet onweersproken. Men hoore den aanhef van het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer [1]):

„Vele leden verklaarden de indiening van het wetsontwerp met leedwezen te hebben gezien..... Het standpunt der Regeering berust op de stelling, dat de Staat de opvoeding der kinderen in eigen hand moet nemen. Zij verliest uit het oog, dat de Staat niet is de maatschappij. Zij wil de natuurlijke, van Godswege aan de ouders opgelegde verplichting om hunne kinderen op te voeden, overbrengen op de overheid, en de ouders maken tot dienaren van den Staatswil. Omzetting van zedelijke en natuurlijke verplichtingen in Staatsplichten moet intusschen leiden tot verzwakking van de zedelijke constitutie van het volk. Invoering van schooldwang is toepassing van het stelsel van Staatsvoogdij, en daarom in strijd met onze geschiedenis en onzen volksaard.

„Ter bestrijding van schoolverzuim dient men andere middelen te kiezen dan de invoering van een anti-nationaal stelsel, volgens hetwelk de Staat als oppervoogd optreedt en zich het recht toekent ten aanzien van de opvoeding der kinderen tusschenbeide te treden, niet slechts voor het geval dat

1) Alsvoren.

die opvoeding door de ouders wordt verwaarloosd, maar zoodra de ouders zich niet houden aan de zeer strikte regelen, welke het wetsontwerp ten aanzien van het schoolbezoek gelieft te stellen.

„Wordt naar het oordeel van velen met de invoering van den persoonlijken dienstplicht reeds een bedenkelijke greep in de volksvrijheid gedaan, men achtte het al zeer onverstandig daarop een aan een groot deel der bevolking zoo antipathiek voorstel te doen volgen als dat tot invoering van leerplicht".

Opmerkelijk is nog een ander bezwaar:

„Te bedenkelijker zou de invoering van leerplicht zijn, nu een niet onaanzienlijk aantal openbare onderwijzers blijkt sterk gekant te zijn zoowel tegen onze staatsinstellingen, bepaaldelijk tegen het koningschap, als tegen de bestaande inrichting der maatschappij, en deze onderwijzers zich niet ontzien, zoowel in als buiten de school, aan hunne meeningen uiting te geven, terwijl de Regeering niet de macht en wellicht ook niet het recht heeft dit tegen te gaan, zoolang die onderwijzers slechts zorgen zekere grenzen niet te overschrijden. Wil men leerplicht invoeren, dan dient vooraf gezorgd te worden, dat de hierarchische band tusschen de Regeering en het onderwijzerspersoneel versterkt wordt. Zoolang de onderwijzers in hun doen en laten bijkans geheel van de overheid onafhankelijk zijn, gaat het niet aan de ouders te dwingen hunne kinderen naar school te zenden".

Gelukkig werden ook andere klanken gehoord: „Vele andere leden" hadden de spoedige indiening van het wetsontwerp toegejuicht en betuigden er in het algemeen hunne instemming mede. Maar de geheele toon van het Voorloopig Verslag, waarin allerlei bezwaren, o. a. over de te duchten financieele gevolgen, terwijl ook verscheidene grieven tegen het openbaar lager onderwijs werden geuit — men kon zich even in den tijd van den schoolstrijd verplaatst wanen — deden weinig goeds, in elk geval een harden strijd, verwachten.

Evenals bij de Ongevallenwet toonde de Regeering zich zeer toegankelijk voor het aanbrengen van wijzigingen naar aanleiding van bizondere punten, in de afdeelingen der Tweede Kamer ter sprake gebracht. Het tweede ontwerp, dat Borgesius tegelijk met zijn Memorie van Antwoord indiende [1]), zag er vrij wat anders uit dan het eerste. Een der gewichtigste wijzigingen was, dat de leeftijdsgrens, waarop het onderwijs moest aanvangen, eerst op het 6e jaar gesteld, nu op het 7e gebracht was, terwijl de grens, waarop het mocht eindigen, van het 13e op het 12e was teruggesteld.

Geaccentueerd werd in de Memorie van Antwoord zelf nogmaals, dat het „der Regeering — alleen en uitsluitend te doen (is) om het verzekeren van het noodige onderwijs aan allen. Of dat onderwijs wordt genoten op school dan wel te huis, is der Regeering onverschillig, mits slechts de waarborg bestaat, dat deugdelijk onderwijs wordt verstrekt". Volkomen ongegrond werd de grief genoemd, dat het wetsontwerp „eene zedelijke en natuurlijke verplichting in een Staatsplicht" omzette. „Aan tal van zedelijke en natuurlijke verplichtingen is reeds thans wettelijke sanctie gegeven, zonder dat van die gevreesde verzwakking ooit iets gebleken is".

De vele wijzigingen in het tweede ontwerp hadden ten gevolge, dat de Tweede Kamer in dit geval tot een nieuw afdeelingsonderzoek besloot [2]). De schriftelijke behandeling met een tweede Voorloopig Verslag en een tweede Memorie van Antwoord, waarbij tegelijk eenige verdere wijzigingen werden medegedeeld [3]), terwijl over zeer talrijke adressen verslag moest worden uit-

1) Handelingen Tweede Kamer 1898—1899, Bijlagen, n°. 14.
2) Handelingen Tweede Kamer 1898—1899, blz. 918.
3) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, Bijlagen, n°. 14, blz. 75 vlg.; zie ook nog 1900—1901, n°. 22.

gebracht, duurde zóó lang, dat pas 27 Februari 1900 met de openbare be-
handeling een aanvang gemaakt kon worden. Het verzet tegen het wetsontwerp,
bleek nu naar buiten duidelijk, kwam vooral van de Katholieken en de
anti-revolutionnairen. Onder de eersten verschilde ook nu Schaepman,
die de algemeene beschouwingen met een royale redevoering inleidde [1]),
in opvatting van de meeste zijner geloofsgenooten. Vooral het betrekkelijk
schoolverzuim achtte hij een bedenkelijk verschijnsel, waarmede hij zijn
instemming met het ontwerp hoofdzakelijk motiveerde, daarnevens enkele
bezwaren opperende. Maar wij doen nu beter te luisteren naar de stem der
Katholieke tegenstanders. Hoe ernstig zij de zaak opnamen, blijkt uit de
rede van Travlaglino [2]):

„Mijnheer de Voorzitter! Zoo zijn dan de dagen aangebroken, waarop het
wetsontwerp, houdende wettelijke bepalingen tot regeling van den leerplicht,
in openbare behandeling wordt genomen.

„Ik voor mij had liever gewild, dat deze dagen niet gekomen waren, omdat
ik mij van het opwerpen van dezen twistappel niets goeds kan voorstellen,
welke de einduitslag ook wezen moge.

„Edoch, de teerling is geworpen: een beslissing in de Staten-Generaal
moet volgen, en aan zoodanige beslissing zal een ernstige strijd voorafgaan,
die onvermijdelijk is geworden.

„In dezen strijd wil ik mij werpen, om als trouw soldaat mijn plicht te
doen en als onafhankelijk volksvertegenwoordiger open en rond uit te komen
voor mijn eerlijke overtuiging.

„Iets nieuws kan ik niet zeggen, na al hetgeen sedert een paar jaren
buiten deze Kamer reeds is gesproken en geschreven over deze allergewich-
tigste zaak: doch de verschillende argumenten behooren ook hier te worden
aangevoerd, omdat hier de beslissing, althans in eerste instantie, zal genomen
worden.

„Opmerking verdient het, dat bij de meeste wetsontwerpen, sedert de
laatste jaren in deze Vergadering behandeld, telkens een deel van de indivi-
dueele vrijheid wordt ingeboet; doch nooit te voren is dit duidelijker en
op meer onrustbarende wijze in het licht getreden, dan bij dit wetsontwerp,
zoodat ik de aandacht van mijn geachte medeleden allereerst daarop wensch
te vestigen. De veerkracht der natie wordt verlamd; de particuliere krachten
gebroken; en als de Regeering meent, hiermede het welzijn van het volk
te hebben bevorderd, dan zal het weldra blijken, dat zij zich aan een nood-
lottige illusie heeft overgegeven.

„Mocht het hierbij slechts blijven, de ramp ware wellicht nog te overkomen.
Doch er is veel meer. Het wetsontwerp dreigt met schennis van recht, met
schennis van een heilig natuurrecht, wat onvervreemdbaar is en zoo oud
als de wereld; een recht, wat de Staat niet mag bestrijden, maar wat de
Staat heeft te erkennen, te eerbiedigen en te handhaven, in alle uitgestrektheid.

„Die schennis blijkt uit het karakter van deze geheele wet en uit de
meeste van haar artikelen.

„Het is een onomstootelijke waarheid, dat de kinderen niet toebehooren
aan den Staat, maar aan de ouders.

„De kinderen zijn aan de ouders geschonken en toevertrouwd door God,
aan Wien de ouders deswege eenmaal de strengste rekenschap zullen hebben
af te leggen.

„Deze waarheid kan door de menschen wel geloochend, maar niet ver-
nietigd worden omdat ze gegrondvest is in de natuur der dingen.

---

1) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 1006.
2) Alsvoren, blz. 1009.

„Hierin ligt de bron van het recht der ouders, om hun kinderen op te voeden en te doen onderwijzen, onafhankelijk van den Staat.

„De ouders hebben recht op vrijheid van onderwijs. Met deze vrijheid van onderwijs is leerplicht in Nederland onbestaanbaar".

Het is ons hier meer om den toon te doen dan om de argumenten, want inderdaad veel nieuws hooren we uit deze rede niet. De ontevredenheid kwam echter niet alleen van Katholieke zijde. Ook de sociaal-democraten en enkele liberalen gaven zeer luide hunne ontstemming te kennen, omdat huns inziens de Regeering den tegenstanders van het ontwerp veel te veel in het gevlei was gekomen. Zoo Ketelaar [1]), zoo Troelstra, die in een voortreffelijke redevoering, na eerst het standpunt zijner partij in algemeenen zin te hebben uiteengezet en zijn onvoorwaardelijke instemming met leerplicht te kennen te hebben gegeven, het aanhangig ontwerp zelf betitelde „als een zeer povere poging om het volksonderwijs te verbeteren" en zijne bezwaren aldus samenvatte [2]):

„Wij gevoelen ook bij dit wetsontwerp, hoe tweeslachtig de sociale arbeid van dit kabinet is, welk halfwerk op sociaal gebied door dit Kabinet afgeleverd wordt. De overdreven zorg om den veldarbeid voor het kind te handhaven; de onwil om de gemeenten te verplichten in noodzakelijke gevallen voedsel en kleeding te verschaffen; het zich onthouden van iedere poging, om door flinke uitgaven en solide organisatie het toezicht en het naleven der wet te waarborgen; het gemis aan strafbepalingen voor den werkgever, die schoolgaande kinderen te werk stelt, dit alles steekt zonderling af bij de volksvriendelijke beschouwingen en ontboezemingen en de liefde voor het volksonderwijs, waarvan in de stukken zoovele sporen te vinden zijn. Ook in dit ontwerp zijn vele zwakke plantjes van Borgesiaansche vooruitstrevendheid, door den killen adem van Piersonsche zuinigheid en Beaufortsch liberalisme in de geboorte gedood.

„Mochten de leden van de „groote" liberale partij uit politieke overwegingen geneigd zijn, de gebreken van het ontwerp over het hoofd te zien, wij verkeeren volstrekt niet in dat geval.

„En daar wij ons thans, evenmin als vroeger, door zuiver politieke overwegingen zullen laten weerhouden aan eene op zich zelve acceptabele wet onzen steun te verleenen, zullen wij de resultaten der behandeling afwachten, alvorens ons eindoordeel te bepalen".

Van anti revolutionnaire zijde werd ook in sterke woorden stemming tegen het ontwerp gemaakt, v.n. door Lohman [3]), op ongeveer dezelfde gronden, die wij reeds kennen. De indirecte vaccine-dwang, waarmede het ontwerp dreigde — in zoo verre niet-gevaccineerde kinderen op plaatsen, waar geen bizonder onderwijs bestond, zouden gedwongen worden de openbare school te bezoeken, naar het werd voorgesteld —, werd vooral door Brummelkamp als bezwaar geopperd [4]), maar hij ontving een zachte terechtwijzing van Kuyper, dat het hier een misverstand gold [5]), want de minister had in de gewisselde stukken duidelijk te kennen gegeven ten dezen den status quo te willen bestendigen. Kuyper zelf, hoewel ditmaal zachter oordeelende dan de meeste zijner partijgenooten, verklaarde niet onduidelijk, dat ook hij de inmenging van den Staat in den ouderenplicht, zooals het wetsontwerp deze beoogde, niet kon goedkeuren.

---

1) Alsvoren, blz. 1012.
2) Alsvoren, blz. 1031.
3) Alsvoren, blz. 1056.
4) Alsvoren, blz. 1054.
5) Alsvoren, blz. 1073.

Het was gemakkelijk te voorzien, dat de principieele bezwaren tegen het ontwerp niet uit den weg geruimd zouden kunnen worden. En met de socialistische oppositie geschiedde dit evenmin, omdat geen der socialistische amendementen, o.a. strekkende tot verlenging van den leerplichtigen leeftijd[1]), waren aangenomen. Toen, nadat 23 Maart de discussiën eindelijk waren afgeloopen, een week later de eindstemming plaats had, verklaarde Troelstra dan ook[2]):

„Mijnheer de Voorzitter! Namens de leden van de sociaal-democratische arbeiderspartij in deze Kamer heb ik de eer de volgende verklaring af te leggen:

„De leden der sociaal-democratische arbeiderspartij in de Staten-Generaal hebben als voorstanders van voldoend algemeen verplicht lager onderwijs, bij de behandeling van het wetsontwerp tot invoering van den leerplicht op velerlei wijzen getracht dit ontwerp in onzen geest en ten bate der volksklassen te verbeteren. Zij maakten zich tot tolk der eischen door duizenden arbeiders, in het landelijk onderwijs-comité georganiseerd, herhaalde malen geuit.

„Onze bescheiden eischen op sociaal gebied werden echter onverbiddelijk afgewezen, door allerlei excepties en uitvluchten, ofschoon men de rechtvaardigheid en noodzakelijkheid daarvan niet kon betwisten. De door ons toegestoken hand werd geweigerd en het ontwerp in een zeer belangrijk opzicht nog verslechterd.

„Thans gereed ons eindoordeel over dit wetsontwerp te bepalen, protesteeren wij in naam van het kind des armen tegen den hardnekkigen tegenstand, dien wij bij de verbonden rechterzijde, bij het meer conservatieve gedeelte der liberale partij en bij de Regeering hebben ontmoet. Uit medegevoel voor de mingegoeden, die men tot oeconomische offers dwingt, zonder eenig streven om hen daarin tegemoet te komen — ter wille van het verplichte volksonderwijs, dat door verwerping van dit — door zijn onvoldoenden leertijd en talrijke vrijstellingen, al te onvolledig geworden — schijnwetje op den duur meer gebaat dan geschaad zal worden, daar zij eerder zal leiden tot werkelijken leerplicht op het door ons ingenomen sociale standpunt, het eenige waarop afdoende regeling mogelijk is — ter wille van volksontwikkeling en van sociale hervorming, achten wij ons verplicht aan dit wetsontwerp onze stem te onthouden".

Voor enkele anderen daarentegen was het wetsontwerp tijdens de behandeling zóóveel verbeterd, dat zij er zich nu mede konden vereenigen. Dit gold in het bizonder de beide Katholieken, Schaepman en Kolkman, die ten slotte vóór stemden. De zaak, die hierbij van Katholieke zijde ter sprake was gebracht, loont de moeite, om er nog even bij stil te staan. De financieele gevolgen van het wetsontwerp dreigden natuurlijk voor de bizondere scholen een vermeerdering van uitgaven mede te brengen. Daarom had Harte van Tecklenburg bij de algemeene beschouwingen positief de vraag gesteld, in hoe verre de Regeering bereid was het bizonder onderwijs in dezen tegemoet te komen. Hij wilde dit liefst in het wetsontwerp vastgelegd hebben[3]). De minister toonde zich bereid de vraag bevestigend te beantwoorden: het bizonder onderwijs, verklaarde hij, zou door de invoering van den leerplicht ook financieel niet van slechter conditie worden[4]).

1) Alsvoren, blz. 1147 en 1150.
2) Alsvoren, blz. 1357.
3) Alsvoren, blz. 1065.
4) Alsvoren, blz. 1099.

Dit gaf geen geheele bevrediging en ten slotte kwam het tot een amendement-Schaepman op het laatste artikel van het ontwerp, nl. om dit te lezen[1]):

„Deze wet treedt in werking op een nader bij de wet te bepalen tijdstip".

De bedoeling, zooals de voorsteller deze toelichtte, was den minister gelegenheid te geven de wet niet in te voeren, voordat een regeling omtrent de financieele aangelegenheid zou zijn getroffen. Het is zeer begrijpelijk, dat de Regeering hierin niet wenschte te treden. Borgesius, die bij de geheele behandeling van het ontwerp, zooals Schaepman zelf erkende, groote tegemoetkoming getoond had, nam nu een beslist afwijzende houding aan[2]):

„Ik geloof dat de heele Kamer er prijs op zal stellen dat de Regeering zoo duidelijk mogelijk verklare welke beteekenis zij aan dit amendement hecht.

„Namens de geheele Regeering moet ik de aanneming van dit amendement ten sterkste ontraden.

„Ik neem gaarne de verzekering aan van den geachten voorsteller, dat hij met zijn amendement de meest vriendschappelijke bedoeling heeft, maar feitelijk is dit amendement toch in hooge mate destructief.

„De Regeering heeft getoond zooveel mogelijk tot overleg bereid te zijn. Maar er is toch in deze een grens, die niet mag worden overschreden. Zij kan niet medewerken tot een regeling waarbij de invoering van den leerplicht afhankelijk zou worden gemaakt van later voor te stellen hervormingen.

„Wat de voorsteller met zijn amendement bedoelt, heeft hij thans in zijn toelichting aangegeven. Hij wenscht dat tot invoering van den leerplicht niet zal worden besloten, vóórdat ook de Staten-Generaal nog aan een nadere wet hun goedkeuring zullen hebben gehecht. Hij wil dat een voorstel met betrekking tot de subsidiën voor de bijzondere scholen althans ter tafel zal liggen, voordat tot invoering van leerplicht zal worden overgegaan, en dan nog bij een nieuwe wet".

Daarna accentueerde hij zijn reeds gegeven belofte: „Dit is geen vage, maar een zeer positieve verklaring, en daarbij moet zij (nl. de Regeering) het laten. Ik kan er alleen nog bijvoegen, dat zij een dergelijk ontwerp gereed zal maken met al den spoed, dien het belang der zaak vordert".

Schaepman nam van de verklaring acte en trok het amendement in.

Weêr anders kwam de vrij-liberale Van Karnebeek tot zijn eindoordeel: ofschoon in beginsel niet tegen het ontwerp, zooals de regeering het had voorgesteld, achtte hij zich toch verplicht tegen te stemmen, omdat een amendement op artikel 35 was aangenomen, dat in beginsel „het stelsel van schoolvoeding en schoolkleeding" aanvaardde[3]), waarmede hij zich niet kon vereenigen. Het betrof hier een amendement-De Boer, dat den gemeenteraad bevoegd verklaarde voeding en kleeding te verstrekken aan schoolgaande kinderen, voor wie daaraan behoefte bestond, of met dat doel subsidie te verleenen", dat — in tegenstelling van een nog iets verder gaand amendement-Van Kol — aangenomen was[4]) met 49 tegen 48 stemmen).

Zoo liep het er toe, dat behalve de meeste Katholieken en alle antirevolutionnairen ook de sociaal-democraten en één vrije liberaal hun stem tegen het wetsontwerp uitbrachten, dat toen met 50 stemmen tegen 49 werd goedgekeurd: van den éénen afwezige (ten gevolge van een ongeval), Schimmelpenninck, mocht aangenomen worden, dat hij ook zou hebben tegengestemd.

1) Alsvoren, blz. 1327.
2) Alsvoren, blz. 1328.
3) Alsvoren, blz. 1357.
4) Alsvoren, blz. 1303 en 1325.

De Eerste Kamer behandelde het ontwerp, dat 2 April bij haar inkwam, met vrij grooten spoed. In het Voorloopig Verslag[1]) wezen wel „onderscheiden leden" er op, dat de Regeering na de stemming in de Tweede Kamer het ontwerp huns inziens had behooren in te trekken, wel werden ook hierin zware, hoewel geen nieuwe, bedenkingen geopperd — er werd zelfs van „inquisitoriaal ingrijpen" in het huiselijk leven gesproken — maar „vele leden verklaarden zich voor de wet". De openbare behandeling liep in één dag (5 Juli) af: er bleken 33 vóór- en 16 tegenstemmers te zijn[2]).

7 Juli 1900 verscheen de leerplichtwet in het Staatsblad[3]): een eeuw nadat de noodzakelijkheid er van — V a n G i l s e wees er in de Tweede Kamer terecht op[4]) — door de Regeering der Bataafsche Republiek erkend was; bijna 40 jaar nadat O p z o o m e r in een artikel in den Volksalmanak van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen verklaard had, dat hij geen maatregel zou weten te noemen „beter en nuttiger, van meer duurzaam en zeker belang, dan de invoering eener algemeene schoolplichtigheid". Het was waarlijk niet te vroeg in een land, waar het onderwijs vergelijkenderwijze altijd op hoogen trap gestaan heeft. En wat had het nog aan een haartje gehangen!

De wet bepaalt, dat ouders, voogden enz. verplicht zijn er voor zorg te dragen, dat aan bij hen inwonende kinderen voldoende lager onderwijs wordt verstrekt òf door school- òf door huisonderwijs, uiterlijk van het 7e jaar af gedurende 6 jaar. Als geldige redenen van vrijstelling noemt de wet o.a., dat de ouders overwegend bezwaar hebben tegen het onderwijs op alle binnen 4 K.M. van de woning gelegen lagere scholen, wat zij dan schriftelijk moeten verklaren. Als geldige redenen tot tijdelijk schoolverzuim wordt behalve ziekte genoemd een door den schoolopziener te verleenen vergunning ten behoeve van werkzaamheden in of voor land- of tuinbouw, veehouderij of veeteelt, voor ten hoogste 6 weken per jaar en pas, wanneer het kind 10 jaar is. Op ongeoorloofd schoolverzuim staat straf voor de ouders, voogden enz.: helpt een aanmaning van den schoolopziener niet en een waarschuwing door de commissie tot schoolverzuim — in elke gemeente volgens deze wet ingesteld — evenmin, dan komt het tot een vervolging door den kantonrechter, die geldboetes van ten hoogste ƒ 15, bij recidive van ten hoogste ƒ 50 kan opleggen en bij een 2e of volgende herhaling tot oplegging van hechtenis van ten hoogste 7 dagen kan overgaan. De wet bevat ook eenige voorschriften betreffende het herhalingsonderwijs, dat echter niet — zooals oorspronkelijk in de bedoeling had gelegen — verplicht verklaard was. De goede uitwerking der wet kan men constateeren aan deze cijfers: in 1899 waren 856 kinderen op de 10.000 zonder onderwijs, in 1908 nog slechts 536; in 1902 bedroeg het aantal ongeoorloofde schoolverzuimen per 10.000 schooltijden: 133, in 1908: 90[5]). Daarentegen is van de ontwrichting van het huisgezin ten gevolge van de toepassing dezer wet niets gemerkt!

Zijn belofte, om het bizonder onderwijs niet in den knel te laten komen, is B o r g e s i u s prompt nagekomen. Reeds 12 Februari 1901 kwam een wetsontwerp tot wijziging en aanvulling van enkele bepalingen der wet op het lager onderwijs bij de Tweede Kamer in. Het doorliep de verschillende stadia van behandeling vrij vlug. De behandeling in de Tweede Kamer kostte meer tijd dan men verwacht zou hebben, omdat behalve de financi-

1) Handelingen Eerste Kamer 1899—1900, blz. 377.
2) Alsvoren, blz. 430.
3) N°. 111.
4) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 1049.
5) Ontleend aan Smissaert, t. a. p., blz. 920.

eele aangelegenheid nog enkele punten ter verandering voorgesteld waren[1]). Maar in Juni 1901 kon de wet toch reeds worden vastgesteld[2]).

Bij deze wet worden de door het Rijk èn aan de gemeenten èn aan de besturen der bizondere lagere scholen toe te kennen subsidiën op gelijken voet en aanmerkelijk verhoogd (art. 45 en 54 bis). Zij bevat verder bepalingen aangaande jaarwedden der onderwijzers (minimum: ƒ 500). De voorwaarden, waaraan een bizondere school te voldoen heeft, om aanspraak op subsidie te kunnen maken, worden eenigszins verzwaard (er moet o.a. gedurende ten minste 20 uur per week worden lesgegeven).

De „Gezondheidswet" en de „Woningwet" — officieel: „wet tot regeling van het staatstoezicht op de volksgezondheid" en „wet houdende bepalingen betreffende de volkshuisvesting" — kwamen terzelfdertijd in ontwerp bij de Tweede Kamer in[3]). Beide vonden van meet af vrij algemeene instemming, de tweede, dieper ingrijpend en van zwaarder financieele gevolgen, wat minder dan de eerste.

In de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp betreffende de volksgezondheid werd er aan herinnerd, dat het bestaande Staatstoezicht, dateerend van 1865, hoewel het nuttig gewerkt had, niet meer aan de behoeften voldeed. Noodig werd nu geoordeeld in overeenstemming met de wenschen van hen, die op dat oogenblik het geneeskundig Staatstoezicht uitoefenden[4]):

„Eene krachtige, deskundige centrale leiding door een zelfstandig college, welks samenstelling eene veelzijdige beschouwing der hygiënische vraagstukken en eene juiste waardeering van de nieuwere inzichten in de toegepaste gezondheidsleer waarborgt, toegerust met de werkkrachten en hulpmiddelen, noodig voor onderzoek, voorbereiding en uitwerking, en onder zich hebbende een tal van over het geheele land verspreide, deels technische, deels veelzijdig samengestelde organen, geroepen tot doeltreffend onderzoek en een krachtig plaatselijk mede-arbeiden aan de belangen der volksgezondheid, zoodat zij aan het leidende centrale college geven wat dit noodig heeft om het Staatstoezicht op de volksgezondheid tot eene levende kracht te maken en voor eene Regeering, die de belangen der volksgezondheid wil behartigen, tot een daadwerkelijken steun en raad te zijn".

De bestrijding der volkshuisvesting, voor zoover deze slecht moest worden genoemd, werd in de Memorie van Toelichting bij het ontwerp-woningwet als taak van den Staat bepleit, omdat de plaatselijke besturen en de particuliere krachten te kort schoten, om het euvel te verhelpen. Al te groote illusiën stelde de wetgever zich niet omtrent het met zijne voorstellen te bereiken resultaat[5]):

„Wat kan van overheidswege tot verbetering der volkshuisvesting worden gedaan?

„De overheid is niet bij machte te zorgen dat aan ieder een behoorlijke woning worde verstrekt, maar zij kan langs verschillende wegen meewerken tot verbetering der woningtoestanden. De voornaamste oorzaken der slechte toestanden op dit gebied zijn de volgende:

„1°. de mogelijkheid, om slecht ingerichte, voor de gezondheid schadelijke woningen bij voortduring te verhuren;

„2°. de weinige geneigdheid, om aan woningen, welke dreigen onbewoonbaar te worden, de noodige verbeteringen aan te brengen;

1) Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, blz. 1604 vlg. (2 Mei); Bijlagen, n°. 158.
2) Wet van 24 Juni 1901 (Staatsblad n°. 187).
3) 21 September 1899: Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, Bijlagen, n°. 74 en 75.
4) Alsvoren, n°. 75, blz. 8.
5) Alsvoren, n°. 74, blz. 8.

„3°. de aanbouw van insolide, aan de matigste eischen niet voldoende woningen, welke zoo niet terstond dan toch na eenige jaren het aantal krotten zullen vermeerderen;

„4°. onvoldoende aanbouw van goede woningen;

„5°. financieel onvermogen, waardoor velen genoodzaakt zijn, zich met een slechte woning te behelpen.

„Het streven moet zijn deze oorzaken zooveel mogelijk weg te nemen. Geheel gelukken zal dat natuurlijk nimmer, zelfs niet indien particuliere krachten en overheid zoo krachtig mogelijk samenwerken.

„De armoede zal uit de maatschappij niet verdwijnen, en zoolang er armen zijn, zullen er ook zijn, die slechts weinige stuivers weekhuur voor een woning kunnen betalen, zullen er zijn zelfs die zonder steun van anderen dakloos zouden wezen".

De beide wetsontwerpen bleven broederlijk naast elkander de verschillende stadia van behandeling doorloopen — waarvoor wij verder naar de gewisselde stukken moeten verwijzen [1] —, het zal wel toeval wezen, dat de gezondheidswet ten slotte één dag eerder ter wereld kwam dan de woningwet [2].

Het bij de eerste ingestelde Staatstoezicht omvat het onderzoek naar den staat der volksgezondheid en, waar noodig, de aanwijzing en bevordering van middelen ter verbetering hiervan, het handhaven der wetten en verordeningen in verband daarmede vastgesteld. Het is opgedragen aan den Centralen Gezondheidsraad, staande onder den minister van binnenlandsche zaken, de hoofdinspecteurs en inspecteurs der volksgezondheid en de gezondheidscommissies, deze laatste in alle gemeenten met meer dan 10.000 inwoners ingesteld en tevens in andere, wanneer de Kroon dit wenschelijk acht.

De „Woningwet" handelt vooreerst over de eischen vast, aan de woningen te stellen, dit ten deele aan de gemeenteraden overlatende. Het aanwijzen van woningen, die ongeschikt voor bewoning moeten geacht worden, hetzij voorgoed, hetzij tijdelijk, geschiedt na van wege het gemeentebestuur verkregen inlichtingen door de gezondheidscommissie. Het besluit tot onbewoonbaarverklaring wordt genomen door den gemeenteraad. Dit besluit houdt tevens den last tot ontruiming in, terwijl de woning dan duidelijk als onbewoonbaar moet worden gekenmerkt. De wet maakt verder onteigening in het belang der volksgezondheid mogelijk: zoowel ter verkrijging van eigendommen, die de uitvoering van een bouw- of uitbreidingsplan in den weg staan als ter verwijdering van een of meer woningen. Geldelijke steun van gemeente- en rijkswege kan worden verleend aan vereenigingen, uitsluitend in het belang der volksgezondheid werkzaam, evenals aan bewoners van ontruimde perceelen of aan hen, die tot verbetering hunner woningen verplicht worden. Op hare beurt kan de gemeente hiertoe bijdragen of voorschotten uit 's Rijks kas erlangen. Het is een zeer ingewikkeld systeem, dat in deze wet belichaamd werd. De uitvoering heeft, vooral in den beginne, tot vele moeilijkheden aanleiding gegeven.

Ten slotte komen wij aan de „Kinderwetten", het werk van den minister van justitie uit dit ministerie. Het ontwerp was 25 Juli 1898 ingediend [3]) in den vorm van een wijziging van het Wetboek van Strafrecht in „de bepalingen betreffende het straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen". De considerans in de Memorie van Toelichting, van zeer algemeenen aard, moge hier volgen [4]:

---

1) Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, Bijlagen, n°. 34 en 35.
2) Resp. 21 en 22 Juni 1901 (Staatsblad n°s. 157 en 158).
3) Handelingen Tweede Kamer 1897—1898, Bijlagen, n°. 219.
4) Alsvoren, blz. 7.

„1°. Veel meer dan vroeger zoekt men tegenwoordig achter de materieele verschijnselen hunne psychische oorzaken. Heeft men eerst de aandacht gevestigd hoofdzakelijk op het misdrijf en zijne objectieve gevolgen, thans komt bij de criminalisten meer en meer de misdadige mensch op den voorgrond. En de lijn der causaliteit doortrekkende, streeft men er naar om de oorzaken op te sporen, die den mensch tot misdadiger vormen.

„Het wordt dientengevolge een der belangrijkste vragen, hoe er voor kan worden gewaakt, dat het kind niet den weg der misdaad betreedt.

„2°. Een gevolg van het feit, dat men niet alleen bij de schuldvraag maar ook bij de behandeling der veroordeelden op het karakter der betrokken personen de aandacht vestigt, was, dat in het bizonder de gevolgen van het strafstelsel voor kinderen en jeugdige personen aan nauwkeurig onderzoek werden onderworpen.

„Ten aanzien van vergrijpen door jeugdige personen gepleegd, moet de wijze van behandeling van de beklaagden en later van de schuldig verklaarden, meer nog dan die van volwassenen, gericht zijn op verbetering van het individu.

„Een doeltreffend optreden der justitie, bij het eerste vergrijp van eenigszins ernstigen aard, kan nog menigmaal de kwade neiging, waaruit het feit voortkwam, onderdrukken en dus den schuldige behoeden voor dieper verderf en tevens de samenleving voor verdere herhaling van strafbare feiten.

„Het zedelijk bewustzijn van het kind is nog, evenals lichaam en geest, in wording en vatbaar zoowel voor ontaarding als voor gezonde ontwikkeling.

„De gezichtskring van het kind is beperkt. Het brengt de verhoudingen der maatschappij terug tot de kleine proportiën van zijn eigen ervaring.

„Naarmate van de behandeling, die het kind in zijne jeugd ten deel valt, zal in vele gevallen de kleine deugniet van heden de ernstige misdadiger van straks zijn, of wel worden vervormd tot een braaf en nuttig burger.

„3°. Een derde feit, dat de noodzakelijkheid der betere berechting van kinderen op den voorgrond heeft gebracht, is het groot aantal recidivisten onder jeugdige veroordeelden. Veilig mag daaruit worden afgeleid, dat de straffen, gelijk zij thans worden toegepast, hun doel missen. Daarbij komt, dat in verschillende landen de criminaliteit der jeugd sterker toeneemt dan die der volwassenen en dat algemeen wordt geklaagd over de toenemende bandeloosheid der jeugd. En het is zeker niet te veel gezegd, wanneer men beweert, dat een groot aantal kinderen, beginnende met veelal ongestrafte baldadigheid en straatschenderij, langzamerhand overgaande tot vergrijpen tegen de strafwet van meer ernstigen aard, een weg betreedt, die eindigt in de gevangenis of het bordeel"....

De voornaamste oorzaak van den ongunstigen toestand zoekt de steller der Memorie — behalve de „algemeen sociale misstanden, waaraan wel veel kan worden verbeterd, maar die zeker in de naaste toekomst, ook met den besten wil niet kunnen worden verholpen" — in de fouten van het strafstelsel zelf:

„De vraag of ons tegenwoordig strafstelsel voor jeugdige delinquenten, of het in zijn algemeenheid ook op hen toepasselijk formeel strafrecht zelfs aan redelijke eischen voldoet, vindt onverdeeld ontkennende beantwoording. Voor kinderen van 10—16 jaar kent het Wetboek van Strafrecht geene andere straffen, dan die welke aan ouderen worden opgelegd".

Hierin verandering te brengen door ingrijpende maatregelen is het doel der wetsvoordracht. Er ging mede gepaard een ontwerp, houdende beginselen en voorschriften omtrent maatregelen ten opzichte van jeugdige personen, waarin voorstellen tot „dwangopvoeding" werden aan de orde gesteld.

De minister ondervond voor de indiening dezer ontwerpen van alle zijden der Tweede Kamer hulde. Tevens voor een nog vroeger door hem ingediend

ontwerp tot wijziging en aanvulling van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek — nl. die betreffende de erkenning van natuurlijke kinderen, de vaderlijke macht, de voogdij en daarmede samenhangende bepalingen —[1]), dat door de Tweede Kamer tegelijk met de andere in behandeling werd genomen [2]). De openbare behandeling had echter pas in Mei en Juni 1900 plaats [3]). In Februari 1901 konden de hier bedoelde wetsontwerpen in het Staatsblad verschijnen [4]).

De „Kinderwetten" grijpen heel wat dieper in het huiselijk leven in dan de Leerplichtwet, maar zij doen het uit anderen hoofde. Zij maken het nl. mogelijk, dat de ouders uit de ouderlijke macht worden „ontheven" of dat een ouder er uit wordt „ontzet": wegens misbruik van macht, grove verwaarloozing van de verplichting tot onderhoud en opvoeding, slecht levensgedrag, bepaalde strafbare feiten. De „ontheffing" geschiedt door de arrondissements-rechtbank op aanvrage van den officier van justitie of door den voogdijraad — deze laatste een bij deze wet ingesteld college, in verschillende gemeenten bestaande en samengesteld uit „leeken" op rechterlijk gebied, waarmede, omdat zij zich uitspreken over de gevallen van ontheffing en ontzetting, het leeken-element in onze rechtspraak zijn intrede deed; de „ontzetting" op dezelfde wijze op aanvrage van den anderen der ouders, den toezienden voogd, de bloed- of aanverwanten, den voogdijraad of het openbaar ministerie. Ook de voogd en toeziende voogd kunnen op dezelfde gronden worden „ontzet". De uit de ouderlijke macht „ontzette" of „ontheven" ouders blijven verplicht een door de rechtbank vast te stellen bijdrage in de verzorgingskosten te betalen. Hooger beroep bij het gerechtshof staat open.

De zorg voor de kinderen, wier ouders uit hunne macht „ontheven" zijn, geschiedt bij voorkeur door particuliere vereenigingen, stichtingen of instellingen, die dan als voogdes optreden. Voogdijraad en openbaar ministerie houden op de verzorging toezicht. Deze laatste kan geschieden door gezinsverpleging of in gestichten. De als voogdes optredende organisatie kan steun van rijkswege genieten voor ieder kind, haar toevertrouwd.

De strafprocedure tegen minderjarigen kan leiden tot plaatsing in een tuchtschool, een rijksinrichting (er zijn er vijf). Minderjarigen (d. w. z. in dit geval beneden 18 jaar), wier gedrag gewichtige reden van misnoegen geeft, kunnen hierin op aanvraag van den ouder of den voogd — na uitspraak van de rechtbank — tijdelijk worden opgenomen. In de tuchtschool, die dus hier de plaats van een gevangenis inneemt, wordt lager onderwijs gegeven — ook godsdienstonderwijs — en wordt handenarbeid verricht; er zijn verschillende klassen voor de behandeling naarmate van den ernst van het geval. De vervolging kan door de rechtbank worden nagelaten, wanneer een particuliere vereeniging — bv. „Pro Juventute" — reeds ingrijpt. Helpen de eerste maatregelen, van particuliere zijde of door plaatsing op een tuchtschool toegepast, niet, dan kan de rechtbank den jeugdigen overtreder ter „beschikking van de Regeering stellen" voor dwangopvoeding, hetzij door particuliere verpleging, hetzij door plaatsing in een der Rijksopvoedingsgestichten (hiervan zijn er 4).

Deze „sociale" wetten zullen den grooten eeretitel van het ministerie-Pierson blijven vormen. De „premier" — deze benaming voor den tijdelijken voorzitter van den ministerraad, in deze jaren meer dan eens officieus gebruikt [5]), bewijst de groote plaats, die Pierson in zijn ministerie innam,

1) Alsvoren, n°. 212 (ingediend 7 Juli 1898).
2) Alsvoren 1899—1900, Bijlagen, n°. 29 en vlg.
3) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 1493.
4) Resp. 6 en 12 Febr. (Staatsblad n°. 62—64).
5) Cf. nader § 5 van dit gedeelte.

van zelf — had er zijn algemeen aandeel aan: „hij deed er zijn invloed op gelden", zegt zijn biograaf [1]). Het aandeel zelf zal men voorloopig niet kunnen vaststellen. Toch zal hierin wel Pierson's hoofdwerkzaamheid tijdens dit ministerie gezocht moeten worden. De zorgen van het eigen departement waren niet zoo groot als in de jaren 1891—1894 [2]). Immers het belastingstelsel was toen — en daarna door Sprenger van Eyk [3]) — herzien. Er moest nog wat bijgewerkt worden, o.a. in een nieuwe herziening van de wet op het personeel, waardoor hierin een nieuwe grondslag: die der rijwielen, werd gebracht [4]), terwijl in 1900 nog eenige verdere wijzigingen in deze wet aangebracht werden [5]); verder door een kleine verhooging der accijnzen op den wijn en het gedistilleerd [6]).

Toch is Pierson's werkzaamheid als minister van financiën ook nu zeer opmerkelijk te noemen door enkele regelingen van groot belang, die hij tot stand wist te brengen. In de eerste plaats valt hier de codificatie onzer muntwetgeving te noemen, die tot stand kwam bij de wet van 28 Mei 1901 [7]): welke de wettige betaalmiddelen zijn, hetzij tot elk bedrag (tienguldenstuk, rijksdaalder, gulden, halve gulden), hetzij tot beperkt bedrag (pasmunten: kwartje, dubbeltje, stuiver enz.), wie munt mogen slaan (vrijheid bestaat alleen ten aanzien van het gouden tienguldenstuk), welk gehalte, gewicht, welke middellijn en beeldenaar de munten moeten hebben — het wordt alles in bizonderheden vastgelegd; indirect, hoewel niet door uitdrukkelijke vermelding in de wet, bleek, dat Nederland de gouden standaard had, omdat alleen het gouden tienguldenstuk als standaardmunt erkend werd. Ook bewerkte Pierson ditmaal de afschaffing der tollen op de rijkswegen [8]).

En nog om een andere reden is Pierson's tweede ministerschap van financiën zeer merkwaardig. De staatsuitgaven vertoonden in deze jaren een groote neiging, om op te loopen [9]): in 1898 was een vermeerdering van bijna 12 millioen (totaal ƒ 150.202.560.46), vergeleken met 1897, ingetreden en voor 1901 moest aangevraagd worden een bedrag van ƒ 154.755.492.71⁵. De uitgaven voor het onderwijs, de toenemende staatsbemoeiïng in het algemeen waren de oorzaak hiervan en de sociale wetten zelf deden in de toekomst meer stijging verwachten. Tot tweemaal toe voorzag de minister van financiën door leening in de behoeften: in 1898 werd een bedrag van ƒ 45.000.000 à 3% voor Indië geleend [10]), in 1899 een bedrag van ƒ 5.300.000 voor de overneming van den spoorweg van Leiden naar Woerden [11]). Hier gold het echter productieve werken. Niet voor alle vermeerdering van uitgaven kon aldus geleend worden. En al werd door bezuiniging, waar dit mogelijk was, ook door de conversie van 1898, getracht het evenwicht tusschen uitgaven en inkomsten te handhaven, al gaf de aanzienlijke toeneming

1) D'Aulnis de Bourouill, t. a. p., blz. 37.
2) Hiervóór, blz. 49 vlg.
3) Hiervóór, blz. 79.
4) Wet van 14 Juli 1898 (Staatsblad n°. 181).
5) Wet van 2 Juni 1900 (Staatsblad n°. 77).
6) Wet van 31 Dec. 1898 (Staatsblad n°. 286) en 22 Juli 1899 (alsvoren n°. 170).
7) Staatsblad n°. 132.
8) Bij verschillende wetten, bep. van 9 April 1900 (Staatsblad n°. 53) en 27 April 1901 (alsvoren n°. 84).
9) De volgende cijfers zijn ontleend aan de „millioenenrede" van 20 Sept. 1900: Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, blz. 6 en 13 vlg. — Cf. hiervóór, blz. 31.
10) Wet van 9 Juni 1898 (Staatsblad n°. 142).
11) Wet van 29 Juni 1899 (Staatsblad n°. 148). — Bij de wet van 20 December 1899 zijn deze leening en de vorige omgezet in inschrijvingen op het Grootboek (Staatsblad n°. 279).

der inkomsten, die in deze jaren mocht geconstateerd worden — 1897: 135.968.388.36; 1899: ƒ 148.021.758.66 — eenige hoop, dat dit zou kunnen gelukken, Pierson was er niet de man naar, om op zien komen te spelen. Hij achtte vermeerdering der bronnen van inkomsten dringend noodig. Deze te zoeken in een verdere verhooging der directe belastingen, immers pas verzwaard, meende hij niet geoorloofd. Daarom zocht hij het in een herziening van het tarief van in- en uitvoerrechten.

Het gaf een schok in de liberale wereld van Nederland, toen het ontwerp tot verhooging van het tarief in 1900 door Pierson bij de Tweede Kamer werd ingediend [1]). Technische herziening, aldus bepleitte de minister zijn voorstel, lag alleen in de bedoeling. Maar de verhooging van een aantal der invoerrechten (door elkander van 5 tot 6%) droeg naar veler oordeel — hoewel dan ongewild — toch een protectionistisch karakter; de minister hoopte op een meerdere opbrengt van ƒ 1.800.000. Het schijnt haast onmogelijk, om bij de veelzijdigheid onzer nationale nijverheid het gebied der bescherming te vermijden, wanneer men uit de invoerrechten een noemenswaard hoogere bijdrage wenscht te putten. De door den minister zelf opgerichte vereeniging: Het Vrije Ruilverkeer zag zich gedwongen — en men kan er zich indenken, dat dit „een pijnlijke taak" voor haar moet geweest zijn [2]) — den beslisten wensch uit te spreken, dat het ontwerp niet tot wet zou worden verheven. Gelukkig behoefde het tot de behandeling in de Tweede Kamer niet te komen. De blijvende toeneming der inkomsten maakte de behandeling niet urgent. Toch kan moeilijk worden ontkend, dat de indiening van het ontwerp zelve door een overtuigd vrijhandelaar nadeel heeft gedaan. Hoe vaak is het geval in latere jaren uitgespeeld door wezenlijk protectionistisch gezinden tegen de verdedigers van onzen vrijhandel, toen deze in beginsel werkelijk bedreigd moest worden geacht! Pierson schijnt door zijn voorstel zelf een gebrek aan durf, om de consequentie zijner eigen belastingpolitiek uit den aanvang der 90er-jaren te aanvaarden, te hebben getoond, dat met zijn zachte, beminnelijke natuur moet hebben samengehangen [3]). Deze consequentie — in den vorm eener verzwaring onzer directe belastingen — is trouwens pas eenige jaren later getrokken, toen de nood wezenlijk zeer drong.

Van de kleinere werkzaamheden van het ministerie-Pierson moeten wij volstaan met de aandacht te vestigen op de Indische mijnwet [4]), op de wet tot ontginning van een deel van het steenkolenbekken, in Zuid-Limburg van staatswege [5]), op een herziening der boterwet [6]), strekkende tot voorkoming van bedrog in den boterhandel — een wijziging dus van de wet van 1889 [7]) —, op de verbetering van het Noordzee-Kanaal [8]), op den — veelbekritiseerden — aanleg van een visscherijhaven te Scheveningen [9]), op de bevordering van den aanleg van lokaal-, spoor- en tramwegen [10]) door het verleenen van subsidies, waarmede

1) Ingediend 20 September 1900 (Handelingen Tweede Kamer 1900 - 1901, blz. 8; het ontwerp: alsvoren, 1899—1900, Bijlagen, n°. 222).
2) D'Aulnis de Bourouill, t. a. p., blz. 38; cf. Verrijn Stuart, t. a. p., blz. 65, en hiervóór blz. 93.
3) Cf. hiervóór, blz. 52.
4) Zie verder hierover het laatste hoofdstuk van dit gedeelte.
5) Wet van 24 Juni 1901 (Staatsblad n°. 160).
6) Wet van 9 Juli 1900 (Staatsblad n°. 112).
7) Hiervóór, blz. 33.
8) Wet van 24 Juli 1899 (Staatsblad n°. 195).
9) Wet van 24 Juli 1899 (alsvoren n°. 194). — Cf. Jonckers Nieboer, t. a. p, blz. 224.
10) Bij verschillende wetten (zie Boudewijnse, t. a. p., blz. 94 vlg.).

onder het vorige ministerie een begin was gemaakt, op een nieuwe waterstaatswetgeving [1]), terwijl plannen tot gedeeltelijke drooglegging der Zuiderzee — Lely's geliefkoosd onderwerp — werden voorbereid.

De gedeeltelijke herziening van het wetboek van strafvordering in verband met de Hogerhuis-zaak kwam reeds vroeger ter sprake [2]). Wij behoeven er hier slechts aan te herinneren, evenals aan de agitatie, waartoe de zaak zelve in deze dagen aanleiding gaf. In de Tweede Kamer kwam zij onder meer ter sprake bij de behandeling van een interpellatie-Van Kol naar aanleiding van de afwijzing van het verzoek van J. Troelstra te Leeuwarden tot het verleenen van gratie aan zijn zoon P. J. Troelstra, die om een opzettelijke beleediging van den officier van justitie te Leeuwarden — hij had hierdoor een indirecte herziening van het Hogerhuis-proces willen provoceeren — door het Haagsche gerechtshof tot een maand gevangenisstraf veroordeeld was. Een motie van Van Kol, waarin de Kamer haar leedwezen over deze afwijzing zou uitspreken, werd met aanzienlijke meerderheid van stemmen verworpen, evenals een motie van Staalman, waarin hetzelfde op minder sterke wijze zou worden geconstateerd [3]).

Over de „politieke" zijde van het ministerie-Pierson behoeft niet veel gezegd te worden. Het liet de groote vraag der politiek in engeren zin: die naar verdere kiesrechtuitbreiding, buiten beschouwing en men kan niet anders oordeelen dan dat het hieraan wel deed. De kiesrechtstrijd lag nog zoo kort achter den rug en men zou — door hem te heropenen — de sociale wetgeving zeer zeker in gevaar hebben gebracht. Ofschoon Borgesius zich persoonlijk een voorstander van algemeen kiesrecht had betoond, had hij van staatsmansbeleid blijk gegeven door nu niet te trachten naar de verwezenlijking van zijn eigen wenschen ten dezen. Het geheele ministerie, al had de premier indertijd Tak gesteund, zou hem trouwens stellig niet gevolgd zijn, indien hij stappen hiertoe had gedaan.

Wel heeft Borgesius een technische herziening der kieswet tot stand gebracht, zooals dit ook van het begin van het optreden van het ministerie af aangekondigd was. In de Memorie bij het in 1899 ingediende ontwerp wordt de bedoeling der herziening aldus aangegeven [4]):

„Wat zij (nl. de Regeering) daaronder (nl. onder een technische herziening) begrijpt, blijkt uit de verschillende bepalingen der wetsvoordracht. Waar zij van oordeel was, dat de in de wet gestelde kenteekenen door min juiste formuleering niet aan het doel hebben beantwoord, heeft zij niet geaarzeld daaraan door het voorstellen van wijzigingen tegemoet te komen en aldus de gedachte van den wetgever beter te vertolken".

De minister vestigt er de aandacht op, dat het aantal kiezers — uit anderen hoofde dan aanslag in de belastingen, krachtens welke het 528.022 is — zeer klein (nl. 36.270: 10.089 huur-, 21.815 loon-, 2327 kiezers krachtens art. 1 b 3°., en 2033 examenkiezers) moet worden genoemd en zoekt de oorzaak hiervan deels „in min juiste en eenigszins beperkte formuleering", deels ook in de omstandigheid, dat de lust tot eigen aangifte zeer gering is gebleken.

De beperkte aard van het ontwerp verhinderde niet, dat de politieke gevoelens bij de schriftelijke en mondelinge behandeling [5]) met klem werden

1) Wet van 10 Nov. 1900 (Staatsblad n°. 176).
2) Hiervóór, blz. 89.
3) Handelingen Tweede Kamer 1899—1900, blz. 1774 en vlg.
4) Alsvoren, Bijlagen, n°. 188.
5) Deze had plaats van 18—26 October 1900 (Handelingen Tweede Kamer, 1900—1901, blz. 177 vlg.).

geuit. De voorstanders van algemeen kiesrecht lieten niet na — zooals ook meermalen bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting in deze jaren —, om er hun leedwezen over uit te spreken, dat de Regeering de gelegenheid verzuimde het kiesrecht op naar huns inziens beteren grondslag te vestigen; de tegenstanders van verdere uitbreiding verborgen hun misnoegen niet, dat deze herziening toch weer eenige nieuwe uitbreiding zou geven. Het ontwerp werd echter ten slotte zonder hoofdelijke stemming aangenomen door de Tweede Kamer [1]), terwijl de stemming in de Eerste Kamer slechts 4 stemmen tegen opleverde [2]). De wet werd 8 December vastgesteld [3]).

Men beoordeele den aard der wijzigingen, in artikel 1a der kieswet aangebracht, naar enkele voorbeelden [4]):

„In artikel 1a vervalt het woord „volle".

„In artikel 1b, 1°., worden in plaats van de woorden „achtereenvolgens in dezelfde gemeente niet meer dan twee huizen of gedeelten van huizen, voor elk waarvan, met of zonder bijbehoorenden grond", gelezen de woorden „een huis of een gedeelte van een huis, waarvoor met of zonder bijbehoorenden of in huur gebruikten grond"; worden achter het woord „tabel" ingevoegd de woorden „of wel achtereenvolgens in dezelfde gemeente twee zoodanige huizen of gedeelten van huizen" en worden achter de woorden „kubieke Meter" ingevoegd de woorden „inhoud of 24000 kilogram laadvermogen" . . . .

„Artikel 1b, 4°, wordt gelezen als volgt:

„dat zij met goed gevolg hebben afgelegd een examen, ingesteld door of krachtens de wet of aangewezen bij algemeenen maatregel van bestuur en in verband staande met de benoembaarheid tot eenig ambt, de vervulling van eenige betrekking of de uitoefening van eenig bedrijf of beroep".

Ook in de wijze der verkiezing werden lichte veranderingen aangebracht, terwijl bepalingen werden opgenomen, dat mannen, „die in dienstbetrekking zijn" en „bevoegd — tot de keuze mede te werken", gelegenheid zouden krijgen gedurende ten minste twee uur, om hun stem uit te brengen.

De houding van het ministerie ten aanzien van de kiesrechtvraag voorkwam natuurlijk niet, dat de zaak zelve eigenlijk voortdurend acuut bleef De onvoldaanheid over de regeling-V a n H o u t e n was te groot dan dat men dit anders zou hebben kunnen verwachten. De wensch naar algemeen kiesrecht raakte reeds zóó verbreid, dat er wel uiting aan gegeven moest worden. Wij zullen in ons volgend hoofdstuk zien, dat v.n. deze kwestie een nieuwe splitsing in de Liberale Unie veroorzaakte: door de stichting der Vrijzinnig-Democratische partij. De sociaal-democraten zorgden er voor, dat de Tweede Kamer zelf gedwongen werd zich in deze periode tweemaal over de zaak uit te spreken. Eerst in 1899, daarna in 1901 diende T r o e l s t r a motiën hiertoe in [5]):

„De Kamer,

„zich in beginsel verklarende voor de invoering van algemeen kiesrecht,

„gaat over tot de orde van den dag".

„De Kamer, overwegende dat definitieve regeling van het kiesrecht noodzakelijke voorwaarde is voor voldoende sociale wetgeving en dat daarvoor herziening der grondwettelijke bepalingen omtrent het kiesrecht den weg moet banen,

1) 30 October (alsvoren, blz. 286).
2) Handelingen Eerste Kamer 1900—1901, blz. 107.
3) Staatsblad n°. 208.
4) Men vergelijke de artikelen zelf: hiervóór, blz. 68 vlg.
5) Handelingen Tweede Kamer 1898—1899, blz. 979, en 1900—1901, blz. 1696.

„gaat over tot de orde van den dag".

Wij zullen bij de beraadslagingen niet lang stilstaan. Men hoort de bekende argumenten voor en tegen, ten deele nu vertroebeld door opportunistische argumenten. De eerste motie werd met 54 tegen 30 stemmen verworpen, de tweede met 64 tegen 20.

Uit de toelichting van T r o e l s t r a bij zijn tweede motie nemen wij de passage, waarin hij de urgentie van de invoering van algemeen kiesrecht trachtte te bewijzen, over:

„Is de kiesrechtquaestie urgent ? Het is het eigenaardige van deze quaestie, dat van het oogenblik af, dat zij genoemd wordt, zij dadelijk urgent is; want dit is een zaak van recht, die, eenmaal aan de orde, niet meer teruggedrongen kan worden uit het volksgeweten, omdat het daarbij geldt de vraag, of het volk verdrukt of geregeerd zal worden.

„De kiesrechtquaestie — afgescheiden van alles wat ik straks reeds zeide — is bij ons ook daarom urgent, omdat in de omliggende landen het algemeen kiesrecht reeds bestaat, omdat Nederland zulk een treurig figuur maakt bij de andere belangrijke landen van Europa, waar reeds het algemeen kiesrecht ingevoerd is; omdat wij hier een Kieswet hebben, die een bespotting is bij het volk, welks akelig geknutsel algemeen veroordeeld is, die in plaats van den vroegeren eenvoudigen census een ingewikkeld censusstelsel heeft ingevoerd, dat totaal tegen den geest des tijds indruischt.

„De kiesrechtquaestie is ook nog daarom urgent, omdat thans de zaak der werkende klasse aan de orde is, waarbij aan haar nieuwe rechten geschonken, maar ook nieuwe verplichtingen opgelegd worden, hetwelk alleen met volkomen medewerking dier klasse zelf op voldoende wijze kan en mag geschieden.

„De kiesrechtquaestie — en ik stel mij voor dat binnen niet al te langen tijd vele heeren, die tegen de motie zullen stemmen, dit zelf zullen inzien — is ook daarom urgent, omdat de oude partijverhoudingen bezig zijn zich te wijzigen, omdat zich in elke politieke partij heeft ontwikkeld een behoudende en een vooruitstrevende fractie, die meer en meer met elkaar in botsing zullen komen, naarmate men hier meer met sociale hervormingen voortgaat. Dit zal ten gevolge hebben, dat in elke politieke partij de vooruitstrevenden meer en meer de noodzakelijkheid zullen gaan inzien, om hun krachten tegenover de conservatieven van hun eigen partij te versterken. En ten slotte zal de kiesrechtquaestie ook daarom door velen, die er thans niet van willen weten, binnen betrekkelijk korten tijd als urgent worden beschouwd, omdat de Kamer op den grondslag van het tegenwoordig kiesrecht meer en meer op het doode punt begint terecht te komen; omdat de Regeeringen bij het tegenwoordig kiesrecht moeten steunen op allerlei heterogene deelen van het Parlement; omdat elke Regeering zich daardoor feitelijk bij vriend en vijand moet compromitteeren; omdat krachtige Regeeringen met het tegenwoordig kiesrecht onmogelijk zullen blijken.

„Ik meen hiermede verschillende motieven die mij tot het indienen dezer motie geleid hebben, voldoende te hebben toegelicht".

Deze woorden luidden als het ware de aanstaande periodieke verkiezingen in. Zóó als T r o e l s t r a zagen ook verscheidene geavanceerd-liberalen deze zaak in. Ware een nieuwe liberale overwinning gevolgd, het zou zeer moeilijk, zoo niet onmogelijk zijn geweest haar nog verder uit de practische staatkunde te houden. Dit maakte de positie van het kabinet-P i e r s o n bij voorbaat moeilijk. Al verklaarde P i e r s o n bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1901 volkomen correct [1]):

1) Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, blz. 543.

„Herhaaldelijk is in het debat, zoowel dat van Vrijdag als dat van Dinsdag, de quaestie der grondwetsherziening ter sprake gebracht, en nu heeft de heer Kuyper gevraagd: hoe staat de Regeering tegenover die quaestie?

„Deze vraag slaat natuurlijk op de nieuwe wetgevende periode. Welnu, ik wensch hierop dit te antwoorden. Over al hetgeen die periode betreft, acht de Regeering het voorbarig zich uit te laten. De kiezers zullen hun stemmen hebben uit te brengen en daarna zal het de taak van de Kroon zijn te beslissen over hetgeen de politieke toestand medebrengt"....

De vraag, of inderdaad grondwetsherziening, om de mogelijkheid voor algemeen kiesrecht te openen, in de nieuwe legislatieve periode aan de orde zou moeten komen, zou bij voortzetting van een liberalen koers door het kabinet overwogen hebben moeten worden, en het blijft bij de samenstelling van het kabinet zeer de vraag, of het, of althans alle ministers, tot de oplossing zouden hebben willen medewerken. Was het ook niet reeds eenigermate een uiting van zwakheid, dat het kabinet den kiezers in het geheel geen leiddraad in deze gewichtige aangelegenheid kon geven? In dit opzicht gingen de verkiezingen inderdaad langs het ministerie heen.

Er waren nog andere teekenen, die er op wezen, dat de positie van dit liberale kabinet er sedert 1897 niet op versterkt was. Veendam was bij een tusschentijdsche verkiezing in 1899 — evenals Enschedé reeds in 1897 [1]) — verloren gegaan aan de sociaal-democraten. En in Beverwijk had — na de benoeming van Tak van Poortvliet tot lid der Eerste Kamer (1901) — Cremer, die zich niettegenstaande zijn ministerschap had laten candideeren, de nederlaag geleden tegenover den Katholiek Pastoors. Dit wijst op een langzame wegzinking van den grond, waarop het kabinet steunde, naar twee kanten: den socialistischen en den clericalen. Bij de verkiezingen van 1901 zette dit proces verder door — en het kabinet koos de wijste partij door zijn huis op te breken, vóórdat het geheel weggezonken zou zijn.

1) Hiervóór, blz. 98.

§ 4. De verkiezingen van 1901. — De Vrijzinnig-Democratische bond.

Legerwetten, „sociale" wetten — het ministerie-Pierson had een zeer vruchtbare werkzaamheid ontwikkeld. Niemand kon dit ontkennen. Het kabinet had vooral in het laatste jaar „haast een uitgeversfirma voor legislatieve ontwerpen" geleken, merkte Kuyper op [1]), die het daarbij niet aan eenigen lof liet ontbreken in zijn Openingswoord ter deputatenvergadering op 17 April 1901. Een vergelijking met het eerste ministerie-Thorbecke dringt zich op. Maar dit is toch meer geacheveerd. Thorbecke heeft de kunst verstaan vrijwel ál de groote organieke wetten, die de grondwetsherziening van 1848 eischte, in luttele jaren tot stand te brengen. Maar hoeveel eenvoudiger waren toen de staatkundige verhoudingen! Pierson en zijne collega's hebben het heele stel sociale wetten, waarom men nu riep, niet in hun vierjarige periode kunnen afwerken. Maar wat ze hadden verwezenlijkt — en een ontwerp-arbeidscontract benevens een ontwerp-ouderdoms- en invaliditeitsverzekering waren ook nog gereedgekomen, het laatste aan de Kamers van Arbeid om advies verzonden, het eerste bij de Staten-Generaal ingediend [2]) — beteekende toch de afdoening van een belangrijk deel der wenschen, die sedert de 80er jaren op liberale programma's voorkwamen.

En toch een smadelijke nederlaag in 1901! Het ministerie had, zei Pierson zelf kort na zijn aftreden, „te veel naar links gekeken" [3]). Wij weten reeds, dat „links" dit niet geheel beaamde. De meer geavanceerde liberalen, v.n. Kerdijk en Veegens, waren en toonden zich teleurgesteld over de naar hunne meening te groote behoudzucht van het ministerie. De beide stroomingen, die, niettegenstaande de uittreding van een aantal Vrije Liberalen [4]), in de Liberale Unie naast elkander waren blijven loopen, verdroegen elkander toch op den duur niet. De splijtzwam werkte meer en meer door. Het beslissend moment kwam op een vergadering der Liberale Unie in 1901 (26 Januari), waar het hoofdbestuur, dat ook nu, evenals vroeger [5]), de meest geavanceerde richting aangaf (voorzitter was E. A. Smidt) de zaak van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen vooropschoof: het wilde dit tot urgentie-voorstel bij de aanstaande verkiezingen maken en het bereiken door grondwetsherziening. Dit voorstel echter werd, hoewel de algemeene vergadering

1) Volharden bij het ideaal (Amsterdam—Pretoria, Höveker en Wormser).
2) Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, Bijlagen, n°. 222 (ingekomen 9 Mei 1901).
3) Verrijn Stuart, t. a. p., blz. 44.
4) Hiervóór, blz. 91.
5) Hiervóór, blz. 43.

van Juni 1900 zich uitgesproken had ten gunste eener regeling van de kiesbevoegdheid, los van elken band met belastingen, waarvoor wijziging van de artikelen 80, 127 en 143 der Grondwet werd noodzakelijk verklaard [1]), verworpen; het hoofdbestuur trad bijna voltallig af en de meest geavanceerde elementen verlieten de Unie, om een nieuwe partij te stichten. Dit is de Vrijzinnig-Democratische partij, waarmede de Radicale Bond zich vereenigde: zoo was tot stand gekomen, wat Kerdijk reeds in 1897 eigenlijk gewild had [2]).

De nieuwe partij [3]) stelde een beginselverklaring op (Maart 1901), die aldus luidt:

„De Vrijzinnig-Democratische Bond streeft naar ontwikkeling van onzen constitutioneel-parlementairen regeeringsvorm in democratischen zin en te dien einde naar algemeen kiesrecht voor de vertegenwoordigende lichamen en naar gelijkstelling, ook wat de verkiesbaarheid tot lid dier lichamen betreft, van mannen en vrouwen.

„De Vrijzinnig-Democratische Bond spreekt als beginsel uit, dat door een krachtige sociale wetgeving moet worden aangestuurd op het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken, welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hun ontwikkelingsvoorwaarden.

„Hij is van oordeel, dat ter verkrijging van maatschappelijken vooruitgang tempering, niet verscherping van den klassenstrijd noodzakelijk is. Eenerzijds keurt hij af het streven naar afschaffing van het persoonlijk eigendomsrecht op de productiemiddelen, anderzijds verwerpt hij de meening, dat de staat in het economisch leven zijner burgers slechts noodgedrongen, schoorvoetend behoort in te grijpen".

Met deze verklaring ging de Bond de verkiezingen tegemoet. Eerst in 1902 stelde hij een uitvoerig werkprogram op, waarin de „noodzakelijkheid van *grondwetsherziening*", om tot de in § 1 der beginselverklaring genoemde hervorming te komen, werd vooropgesteld, terwijl verder de verlangens betreffende de sociale wetgeving, onderwijs, gemeentelijk gebied e. a. werden opgesomd. De Bond verlangde ook uitdrukkelijk scheiding van kerk en staat door losmaking van de geldelijke banden tusschen beiden. Ten opzichte van het belastingwezen werd gesteld: „dat bij de herziening van bestaande of de invoering van nieuwe belastingen het beginsel van belasting naar draagkracht beter tot zijn recht kome".

Ter zake van de landsverdediging: „een organisatie van de weermacht van het volk, die uitsluitend gericht is op de onafhankelijkheid en de neutraliteit, en zóódanig, dat alle weerbare mannen in vredestijd de noodige oefening verkrijgen, met een zoo beperkt en zoo kort mogelijk verblijf in de kazerne".

Door deze beginselverklaring is de scheiding tusschen Vrijzinnig-Democraten en Sociaal-Democraten zeer duidelijk uitgesproken. Minder die tusschen de eersten en de Liberalen, die in de Unie vereenigd bleven. Men heeft ook meermalen gevraagd, waarom toch eigenlijk de scheiding noodig ware. De beginsel-afstand was zoo gering. Inderdaad! maar toch groot genoeg — de ondervinding bewees dit —, om samenwerking zeer te bemoeilijken. En bovendien was het tempo, waarin beiden de toekomst-hervormingen wilden tot stand brengen,

1) Oosterbaan, Politieke en Sociale programma's, II (Utrecht, H. Honig, 1900), blz. 19, en III (alsvoren, 1901), blz. 27.
2) Hiervóór, blz. 92.
3) L. van Oeveren, Ontstaan, beginselen en program der Vrijzinnig-democratische partij (Leiden, Wierda's Boekhandel (1902)), blz. 20 vlg.

zeer verschillend. Men kan eigenlijk niet anders oordeelen dan dat de scheiding de lucht gezuiverd heeft. Althans op den duur! Voorloopig heerschte een niet zeer vriendelijke stemming tegenover de uitgetredenen en natuurlijk werd de positie der liberalen in het algemeen er met het oog op de verkiezingen niet weinig door verzwakt.

Maar Pierson's uiting — om nu tot haar terug te komen — bevat stellig ook een kern van waarheid. De sociale wetten, die er al waren — en wat dreigde nog al niet te volgen! — met hare geldelijke consequentiën schrikten menigen belastingbetaler af. Vooral in die kleurlooze middenstof, die altijd tusschen de partijen ligt, schijnt een beweging van verzet hiertegen aangenomen te mogen worden, al zal het moeilijk blijven deze uitdrukkelijk te constateeren. Deze middenstof immers uit zich niet of weinig in de kranten. Zij bestaat uit binnenvetters in dubbelen zin. Toch zou ik niet geneigd wezen den invloed dezer stemming — en dus van dit motief — zeer hoog aan te slaan.

En zoo is het ook met een ander motief, dat meer dan eens aangehaald is, om de liberale nederlaag van 1901 te verklaren: ik bedoel de buitenlandsche politiek, bepaaldelijk in zake Zuid-Afrika. Zeker, Kuyper heeft de moeilijke positie, waarin de Regeering door den oorlog in Afrika buiten hare schuld was geraakt, handig geëxploiteerd. In zijn boven reeds genoemde rede spreekt hij van de „grievende houding" van het kabinet-Pierson „opzichtens Transvaal en den Oranje-Vrijstaat bij de Vredesconferentie, die voorgoed alle vonk van hooger geestdrift gebluscht had". En iets verder stelt hij dan, zonder de regeering er verder in te betrekken, het Calvinistisch ideaal tegenover de materieele politiek [1]):

„Of spreken de eerste staatslieden van Europa het niet schaamteloos uit, hoe materieel voordeel, door verzuiming van afzetgebied, leidstar is voor hun internationale streven? Om de mijnen van den Rand machtig te worden, ontziet Engeland zich niet twee vrije volken te willen uitmoorden. Om geen materieele schade te leiden, wees Duitschlands Keizer tegen den wensch van heel zijn volk in, Kruger op de grenzen af. Voor het ideaal nog te durven opkomen, heet sentimenteele politiek, waaraan wij ontgroeid zijn. En ook binnen onze erve, wat anders is heel de sociaal-democratische beweging dan een jagen naar stoffelijke verrijking, ja hoevelen zelfs onder ons zijn niet reeds aangetast door een chronische subsidiekoorts? En dát nu is niet anti-revolutionair. Als dienstknechten onzes Gods zijn we steeds opgetrokken. Voor Zijn eer, voor Zijn recht, voor Zijn ordinantiën, en voor de beginselen van staatsbeleid die ons in die ordinantiën gegeven zijn. Zoo leefden we persoonlijk, zoo leefden we in onze huisgezinnen, en zóó wilden we ook als burgers onder ons volk en ten beste van ons vaderland optreden. We wisten uit de historie, welke beginselen ons volk eens krachtig en groot hadden gemaakt. We voelden de drijfkracht dier beginselen nog in ons eigen levensbloed prikkelen. En dáárom hebben we ons opgemaakt om, mocht het zijn met Gods hulpe, diezelfde Calvinistische beginselen weer aan te dringen bij onze medeburgers".

Maar het zou toch uitermate moeilijk zijn den invloed der buitenlandsche politiek op de verkiezingen nader aan te duiden: ons volk hecht, behalve bij bepaalde momenten, daartoe veel te weinig waarde aan het beleid der buitenlandsche zaken. Natuurlijk behoeft alle invloed er van in 1901 hiermede niet ontkend te worden.

De hoofdoorzaak van de liberale nederlaag zie men in een toeneming der democratische overtuiging, die — behalve in de afscheiding der Vrijzinnig-

1) Alsvoren, blz. 9.

Democraten van de Unie —, ook in de toeneming van de socialisten zich openbaart. Hun aantal in de Kamer was tusschen 1897 en 1901 verdubbeld (van 2 op 4). Het Jaarverslag van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1901 was op blijden toon gesteld. De partij telde nu reeds 80 afdeelingen en 4000 leden. De voorzitter kon in zijn openingsrede tot het Verslag van het zevende Congres [1]) met voldoening constateeren, dat „wij met genoegen bijeen zijn met onze kameraden die vroeger den „Socialistenbond" vormden". Zij hadden zich „met volkomen loyaliteit" bij de Partij aangesloten. Er was dus in de socialistische gelederen grootere eendracht en sterkte dan ooit te voren. En het pleit over de wijze der te voeren actie was nu — althans voorloopig — geheel ten gunste der voorstanders van de vertegenwoordiging in de Staten-Generaal beslist. De partij mocht er zich op beroemen, dat zeker ook ten gevolge van hare handelingen de democratische strooming in het algemeen was toegenomen en dat grondwetsherziening om algemeen kiesrecht meer en meer de aandacht begon te trekken.

„Er is hier te lande bij het lauwe, saaie, krenterige Nederlandsche proletariaat niet het groote besef van de waarde van algemeen kiesrecht als in België. Maar dit is ons slechts een spoorslag tot sterker agitatie"! Inmiddels verklaarde de voorzitter: „met zekerheid weten wij, dat duizenden meer op ons stemmen zullen dan in 1897". En het doel der verkiezingen moest volgens het door het congres goedgekeurde besluit zijn: de grondwetsherziening met algemeen kiesrecht op den voorgrond te brengen en bij herstemming tusschen voor- en tegenstanders der urgentie van grondwetsherziening de eersten te steunen [2]).

Zorg baarde de vakvereenigingsbeweging, die in deze jaren op de congres sen herhaaldelijk aan de orde kwam en ook daarbuiten druk werd besproken. Het Nationaal Arbeids-Sekretariaat [3]) werkte nog altijd gebrekkig. Pogingen tot reorganisatie gelukten echter nog niet. Het jaarverslag der S. D. A. P. van 1901 klaagt over „zwakheid en verwarring" bij de Nederlandsche vakbeweging. Deze zelf toonde nog altijd weinig neiging zich bij het socialisme aan te sluiten. Een aantal werkstakingen braken uit, zonder tot het beoogde resultaat te leiden. Alleen bij de groote staking der diamantbewerkers te Amsterdam in 1900, samenhangend met werkloosheid onder hen ten gevolge van den Zuid-Afrikaanschen oorlog, toonde de eigen organisatie zich in staat krachtig op te treden. Bij de niet minder groote stakingen onder de arbeiders in het havenbedrijf, eerst te Amsterdam (1899), toen te Rotterdam (1900), ontwikkelden ook alleen de plaatselijke federatiën, in het bizonder te Rotterdam, kracht [4]). Evenals reeds in 1898, trachtte de S. D. A. P. door een resolutie, op het congres van 1901 aangenomen, de banden met de vakvereenigingen aan te halen: zij verklaarde zich voor samenwerking tusschen de drie deelen der arbeidersbeweging (nl. ook nog de coöperatie), „om te komen tot een duurzaam verbond met behoud van elks zelfstandigheid op eigen gebied".

Een andere belangrijke oorzaak van de liberale nederlaag van 1901 ligt in de meerdere eensgezindheid bij de rechtsche partijen of misschien is het beter te zeggen: in den minder scherpen vorm, dien de hen verdeelende geschillen voor het oogenblik hadden aangenomen. Het is zeer opmerkelijk, hoe Kuyper in zijn meer genoemde jaar-rede de sociale vraagstukken

1) Gehouden te Utrecht op 7 en 8 April 1901 (het in den tekst volgende is aan het officieele verslag ontleend, waarbij het Jaarverslag gedrukt is).

2) Resoluties der S. D. A. P. 1894—1904 (Brochurenhandel der S. D. A. P. — Amsterdam), blz. 8.

3) Hiervóór, blz. 26 en 89.

4) Smits, t. a. p., blz. 194 vlg.

ontwijkt. Zoo héél anders dan eenige jaren vroeger! Ook over democratie spreekt hij niet, terwijl de sociaal-democraten scherp worden aangevallen. Wel wordt samenwerking met de Katholieken zeer aangeprezen — zij het niet als „bondgenooten", dan toch als „medestanders". Wat verdeelt, wordt niet verzwegen. Maar wat bindt, wordt vooral naar voren gehaald. Zonder hen is een overwinning van rechts eenvoudig ondenkbaar:

„Wilt ge den strijd voor den Christelijken grondslag van ons staatsleven met hoop op zegepraal aanbinden, zij het u dan een oorzaak van bemoediging, dat de Roomschen u in dit uw Christelijk bedoelen nog krachtdadig steunen kunnen, en leg af alle hooghartigheid, die ook tegenover hen, als uw medeburgers niet past". — „Slechts één standpunt kan hier het rechte zijn. Als trouwe Calvinisten, op kerkelijk en leerstellig gebied u tegen Rome te weer stellen, maar in den burgerstaat met hun steun wel ter dege rekening te houden, zoo dikwijls ze voor uwe Christelijke school en voor den Christelijken grondslag van den Staat bereid zijn met u op te komen".

Vooral de strijd over den leerplicht — „die inbreuk op het gezinsleven" — bracht de rechtsche partijen nader tot elkander, constateert de redenaar. De vrij-antirevolutionnairen en de christelijk-historischen krijgen lieve lonkjes. De Visser, de eenige vertegenwoordiger der laatsten, heeft bij elke gewichtige beslissing „óns tegen het Liberalisme" gesteund. De eersten bleken meest alle nog *vrij* anti-revolutionnair te zijn. Met dit al: wij bewaren onze zelfstandigheid; „niet het mengelmoes, noch de fusie, alleen het federatief optreden" kan ons deze waarborgen.

Uiterlijk was in den stand der rechtsche partijen weinig veranderd. De vrij-anti-revolutionnairen waren nu als partij — sedert 1898 — meer gevormd [1]) Zij hadden toen in een te Utrecht gehouden vergadering hun programma van beginselen [2]) vastgesteld, dat een algemeene omlijning harer staatkundige opvattingen behelst en minder dan de meeste andere partijprogramma's bepaalde wenschen en verlangens formuleert.

Artikel 1 zegt: „Zedelijkheid en recht, gezag en vrijheid, en derhalve ook de instellingen, welke dienen om die te handhaven en te bevorderen, vinden hunnen grondslag niet in den volkswil noch in het goedvinden en onderling overleg der menschen, maar in eene in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods, welke ook op staatkundig gebied richtsnoer en toetssteen in alles moet wezen".

Artikel 4: „De Souverein is als zoodanig alleen voor den rechterstoel van God verantwoordelijk. Evenzeer als allen, die onder den Koning met eenige regeeringstaak zijn belast, is de Souverein gebonden aan de instellingen en bepalingen, die door Hemzelven met gemeen overleg der Staten-Generaal in het algemeene welzijn en ter bewaring en verdediging van de volksrechten en volksvrijheden worden vastgesteld".

Artikel 8: „De Overheid is geroepen, om met alle kracht mede te werken tot vordering van het Koninkrijk van Jezus Christus. Zij moet zich juist daarom onthouden van inmenging in kerkelijke aangelegenheden"....

Artikel 10: „Het onderwijs der kinderen behoort in de eerste plaats tot de taak der ouders of hunne plaatsvervangers. Daarom moet gestreefd worden naar vrije volksscholen"....

Het standpunt dezer partij lag niet zoo heel ver van het anti-revolutionnaire, al vond Kuyper in het program menige „bedenkelijke uiting". Maar het kwam in de praktijk vooral op de uitvoering aan, b.v. betreffende de sociale vraagstukken en het belastingstelsel, waaromtrent het program weinig

1) Cf. hiervóór, blz. 95.

2) Oosterbaan, t. a. p., II, blz. 2.

meer dan vage algemeenheden — en een paar punten, als zorg voor openbare gezondheid, bewoonbaarheid van woningen, waarin nu reeds was voorzien — bevat.

Nieuw was de Friesche Christelijk-historische partij [1]). Zij werd in 1898 opgericht en ofschoon bij haar optreden alleen werkende in de provincie Friesland, bedoelde zij geenszins, dat haar optreden ook in de toekomst tot deze provincie beperkt zou moeten blijven. Zij stond dicht bij den Christelijk-historischen Kiezersbond [2]). Haar program — dat der vrij-anti-revolutionnairen trouwens evenzeer — herinnert in menig artikel aan dat van den kiezersbond. Het is ook meer een algemeene verklaring van beginselen, die hier en daar wat forscher luidt dan die der beide nauwst verwante partijen. Zoo zegt artikel 2 heel krachtig:

„De Nederlandsche natie is volgens haren oorsprong, hare historie en haar karakter eene gedoopte, protestantsche, hervormde natie.

„Dit christelijk, protestantsch, hervormd karakter der natie behoort te worden geëerbiedigd en gehandhaafd.

„Het behoud van dit eigenaardig karakter der natie is de waarborg van gewetens- en godsdienstvrijheid".

Verder is bovenal kenmerkend artikel 8:

„De Kerk worde door de Overheid erkend als eene goddelijke instelling, die in haar ontstaan en bestaan onafhankelijk is van den Staat.

„De Overheid behoort de Kerk in haar optreden overeenkomstig de Heilige Schrift te beschermen en bij het vervullen van de haar in de Schrift aangewezen roeping te eerbiedigen.

„De Overheid heeft de waarheid, welke de Kerk belijdt, op haar eigen terrein naar eigen oordeel toe te passen".

In deze woorden lag een groote afstand tusschen de predikanten der Nederlandsche Hervormde Kerk Schokking en Wagenaar, president en secretaris dezer partij, eener- en Kuyper anderszijds opgesloten, om van de manifest vijandige bedoeling tegenover de Katholieken maar niet eens te spreken. Echter: voor de practische staatkunde beteekende het verschil niet zoo heel veel, omdat de kwestiën, die het meest scheidden, toch geen groote kans hadden aan de orde gesteld te worden. Kuyper had van de Friesch-Christelijk-historischen al even weinig te duchten als van de Christelijk-historischen: hij wees hen in zijn meermalen geciteerde rede [3]) wel zachtjes terecht, omdat zij — evenals trouwens de Roomschen, zei hij er vergoelijkend bij — „liefst den Staat weer aan de Kerk zouden vastklinken". Theoretisch gaapt er dan „een klove, waarover geen brug valt te spannen. Maar in de praktijk valt van die klove gelukkig zoo goed als niets te bespeuren, en loopen we bij elkaar in en uit". Bij de verkiezingen van 1901 was inderdaad de onderlinge eensgezindheid veel grooter dan in 1897.

Geen oneenigheid was er onder de Katholieken, nu evenmin als in 1897. In verband met vragen, door eenige besturen van kiesvereenigingen tot hen gericht, vulden de Katholieke leden der Tweede Kamer hun program in 1901 met enkele bepalingen aan [4]), waarin zij onder meer verklaarden, dat de verzekering van werklieden tegen ziekte, ouderdom en invaliditeit voor het

1) Officieel: bond van kiesvereenigingen op Christelijk-historischen grondslag in de provincie Friesland (opgericht 28 Maart 1998). Het program: Oosterbaan, t. a. p., blz. 9.
2) Hiervóór, blz. 96.
3) Blz. 16.
4) Hiervóór, blz. 97. — De aanvulling in: Parlement en Kiezer, Jaarboekje samengesteld door J. A. Jungmann en F. K. van Iterson ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1911), blz. 77. — Ook bij Oosterbaan, t. a. p., III (Utrecht, 1901), blz. 25.

volgende tijdperk een voornaam punt van wetgeving behoorde uit te maken; dit werd echter alleen uitvoerbaar geacht door een herziening der tarieven van in- en uitvoer, „waardoor de voorwaarden van voortbrenging binnen eigen grenzen zooveel mogelijk gelijk gemaakt worden met die van het buitenland". Zij vroegen nog pensioen-verzekering voor onderwijzers bij het bizonder lager onderwijs, regeling van de administratieve rechtspraak, vrijheid voor erkende kerkgenootschappen en de vereeniging voor Hooger Onderwijs tot het vestigen van leerstoelen aan de Openbare Universiteiten.

Hier was de hoofdzaak: meer resoluut protectionistische neiging en meer wensch naar sociale wetgeving. Dit stond waarschijnlijk ook wel in verband met de toenemende actie onder de Katholieke arbeiders, die bij de viering van het 12½ jarig bestaan van den Volksbond een groot congres hadden georganiseerd te Amsterdam (September 1900) [1]). Maar bovendien was een Katholiek democratische volkspartij opgericht, die in 1900 (Augustus) haar eerste jaar-congres gehouden had en zich op stelligeren toon en in meer democratischen geest uitsprak dan de Volksbond. Concept en statuten waren nog niet vastgesteld. Maar artikel 1 van het reglement der afdeeling-Enschedé luidde [2]):

„Er is opgericht te Enschedé eene vereeniging van Katholieken, genaamd Kath.-dem. Volkspartij, welke hare banier wenscht te ontplooien onder de leuze: voor Waarheid, Vrijheid en Recht, omdat het bewustzijn meer en meer doordringt: geen sociale vrede zonder sociale gerechtigheid".

En in het ontwerp-program kwamen o. a. voor: algemeen kiesrecht met evenredige vertegenwoordiging, pensionneering van den ouden en invalieden werkman op kosten van den Staat, zoo uitgebreid mogelijke leerplicht.

Zóó ver ging de Volksbond bij lange na niet en evenmin Patrimonium, dat in een verkiezingsprogram enkele tamelijk bescheiden klinkende wenschen op sociaal gebied uitte, maar voorop stelde: „De vrije school voor heel de natie". Met dit program [3]) zou het zich wenden tot de staatkundige partijen, waarbij Patrimonium het dichtst stond, „in de hoop, dat de punten van zijn program bij de samenstelling der verschillende programma's zullen wegen". Lukte dit niet, dan zou het bestuur „zich tot de verschillende candidaten wenden, opdat het hun gevoelen kenne".

Patrimonium kon inmiddels gerust wezen. Het urgentie-program der anti-revolutionnaire partij, dat 17 April 1901 vastgesteld was [4]), sprak het uit, „dat bij de komende verkiezingen noch *graanrechten* noch *grondwetsherziening* aan de orde zou worden gesteld, maar dat op den voorgrond moet treden de vrijmaking en de voltooiing van het *onderwijs* en de bescherming en organisatie van den arbeid", wat verder werd omschreven door:

„1. Voor zoover de Grondwet toelaat, finale oplossing van het onderwijsvraagstuk in den geest van het gewijzigde Unie-rapport [5]).

„2. Verplichte verzekering ten bate van kranken, invalieden en ouden van dagen, en zulks met steun van het Rijk.

„En 3. Het scheppen van middelen daartoe, onder meer door een oordeelkundige verhooging onzer tarieven".

1) Smits, t. a. p., blz. 200. — Cf. Oosterbaan, t. a. p., blz. 67.
2) Oosterbaan, t. a. p., blz. 15.
3) Oosterbaan, t. a. p., blz. 41.
4) Oosterbaan, t. a. p., III, blz. 1.
5) T. a. p., II, blz. 83; de hoofdzaak der conclusiën is: proportioneel schoolgeld; uitkeering door het Rijk van een vaste bijdrage aan de schoolcommissiën volgens bepaalde voorwaarden; alleen indien de ingezetenen niet zelf in het onderwijs voorzien, zorgen de gemeente-besturen hiervoor; de laatste worden niet meer belast met de kosten van de lagere school.

Op verlangen van de deputaten-vergadering was hieraan o. m. nog toegevoegd: „Voortzetting van den strijd tegen den Leerplicht, zooals die nu wettelijk geregeld is".

Men zal licht opmerken, hoe dicht dit program bij dat der Katholieken staat.

Hooren wij nu nog eenmaal naar Kuyper [1]): „Maar verder dan dien strijd voor den triomf van het Christelijk volksdeel in de Staten-Generaal ga men dan ook niet, en in mij althans ontvonkt het vuur noch geestdrift, maar wekt het veeleer ernstige bezorgdheid, zoo ik hier en daar fluisteren hoor van een optrekken voor een anti-revolutionair ministerie. Isaï's zoon is geroepen geweest tot groote dingen, maar tot zijn sterven toe kon hij voor God getuigen: „Heere, mijn hart is niet verheven, en mijne oogen zijn niet hoog. Ook heb ik niet gewandeld in dingen, mij te groot en te wonderbaar". — Men versta mij wel. Bezetting van het Kabinet door eigen geestverwanten te bedoelen is, constitutioneel gesproken, een volkomen gerechtvaardigd bedoelen. — Kon er dan ook sprake van zijn, dat onze partij ten minste 51 zetels in de Tweede en 26 in de Eerste bezette, ik zou zonder zweem van aarzeling zeggen: Bindt onder de leuze van: Onze Mannen in den Raad der Kroon! den U wachtenden strijd aan".

Nu — de stekken waren goed gezet. Er is zelden handiger rede uitgesproken door Kuyper dan die van „Volharden bij het ideaal". Tegen zulk een verkiezingsleider hadden de liberale partijen geen van gelijke kracht over te stellen. Bij hen hoort men veel mismoedigheid, bange voorgevoelens. Levy, wanneer hij aan het einde zijner op 31 Mei 1901 te Amsterdam gehouden verkiezingsrede [2]) de vraag stelt: „Zijn echter de gelederen onzer *medestanders* niet gedund?", beantwoordt de vraag wel beslist ontkennend, maar de gegevens, die hij voor dit antwoord bijbrengt, kunnen moeilijk krachtig worden genoemd en de geheele toon der rede is meer een poging tot refutatie van Kuyper's uitingen op de deputaten-vergadering dan een met overtuiging uitgesproken geloof aan een liberale zegepraal. Kon het ook anders bij de verwijdering tusschen de beide hoofdfractiën, terwijl de Liberale Unie door de gebeurtenissen van Januari 1901, van hare beste krachten in het hoofdbestuur beroofd, min of meer ontredderd was?

„Is het liberalisme failliet," vroeg een bekend schrijver der vrij liberale richting [3]). Men begrijpt de vraag, nu — evenmin als in 1897 — de vrijliberalen tot een eigen organisatie waren gekomen, maar min of meer als aanhangsel der Liberale Unie in het liberale vaarwater meevoeren. De vraag wordt even natuurlijk ontkennend beantwoord en de schrijver mag op enkele belangwekkende uitingen wijzen van krachtige opleving der vrij-liberale gedachte. Vooral de Leidsche hoogleeraar Van der Vlugt trok nu de aandacht als een harer adepten. Hij lichtte zijn vrijheidsbeginsel in het pas (1901) opgerichte tijdschrift: „Onze Eeuw,", op de volgende opmerkelijke wijze toe [4]):

„De vrijzinnigheid stelt als beginsel, dat al, wat het leven levenswaard kan maken, het inderdaad slechts doet in een dampkring der vrijheid. Bouw (zegt zij) met de inspanning van al Uwe krachten U een modelstaat op. Laat daar geene daad gepleegd worden, nagenoeg, en geene nalatigheid, waardoor in het minste werd te kort gedaan aan de eischen eener strict harmonische orde. Alleen: persoonlijk willen, zin en stemming der gemoederen blijven aan geheel die volmaaktheid vreemd. Het geschiede er alles correct, ja, onberispelijk, maar enkel dank zij een, het geheel omvademend, systeem van nimmer ijdele dwangbepalingen. In het kort: Uwe wereld geve naar buiten in toenemende mate het beeld te zien van een rijk des vredes, des rechts en der deugd, doch te gelijk aan wie naar binnen turen het raderwerk van een reusachtigen automaat. Wat zult gij met dat werk gewonnen hebben?

„Niets. En waarom? Omdat, hoe bont en tegenstrijdig ook de besten onder ons het rijk der gerechtigheid zich afbeelden in hunne droomen, dit ééne vaststaat, als eene rots: de grondwet van dat rijk kan slechts autonomie zijn, niet automatisme. Wie dus (hetzij enkeling, of staat) uit welk beginsel ook, den weg naar zulk een heilstaat wil bereiden, miskent zijn eigen wil, schiet in voorbarigen ijver onredbaar het opgestelde wit voorbij, indien hij, waar hem slechts een plicht aanwezig dunkt, reeds daarom dwang geboden, of zelfs maar rechtmatig keurt. Neen! sluit de opleiding tot gerechtigheid, waartoe de staat moet meewerken, eene opleiding tot vrijheid in zich, dan heeft zij ook, zoover het even gaat, in vrijheid te geschieden. In vrijheid, door voorzichtigheid natuurlijk steeds beperkt, maar met vertrouwen allengs ruimer toe te laten, naarmate op eenig veld des volkslevens het opvoedingswerk al verder voortgeschreden is. Ziedaar, naar het schijnt, wat blijft in het mannelijk klinkend „vrij" waarmee deze partij bij voortduring het allerliefst haar eigen „zin" bestempelt".

Intusschen: dit was getuigen meer dan propagande maken en men kon moeilijk verwachten, dat het op de verkiezingen invloed zou hebben.

De verkiezingsdag was 17 Juni 1901, de dag der herstemmingen tien dagen later. Gekozen werden direct: 2 vrijzinnig-democraten, 6 Unie-liberalen, 2 vrije liberalen, 19 anti-revolutionnairen, 4 vrij-anti-revolutionnairen, 1 Friesch Christelijk historische, 23 Katholieken; ten gevolge van de herstemmingen en een paar na-verkiezingen werden deze getallen respectievelijk: 9, 18, 8, 24, 7, 1, 25, terwijl toen ook 7 socialisten (van wie de afgevaardigde voor Schoterland niet tot de S. D. A P. behoorde, maar als Vrije Socialist werd beschouwd) en 1 Christelijk historische de overwinning hadden behaald. Een totaal van 58 kerkelijken, allen bijeengerekend, tegen 35 „liberalen" en 7 socialisten. Wij herinneren, dat de stand der partijen in 1897 was: 51 links, 49 rechts, en dat in 1891—1901 de verhouding was geworden: 50 links, 50 rechts. Nog nimmer, ook niet in 1888, hadden de liberalen zulk een zware nederlaag geleden: hun rijk in Nederland scheen geëindigd; in de Noordelijke provinciën waren de talrijkste verliezen geleden. Van „links" boekte alleen de sociaal-democratie een grooten vooruitgang. Alleen de nietherkiezing van Troelstra was een tegenslag voor hen; reeds in 1902 echter kwam de sociaal-democratische leider bij een tusschentijdsche verkiezing te Amsterdam — die den liberalen opnieuw een zetel kostte — in de Kamer terug, wat zijn fractie op 8 leden bracht. In hetzelfde jaar ging Amsterdam IX naar de anti-revolutionnairen over. Maar Leiden werd door de vrije liberalen gewonnen, zoodat de regeeringsmeerderheid ten slotte niet versterkt werd.

---

1) T. a. p., blz. 6.
2) De beteekenis der verkiezingen — ('s Gravenhage, Gebroeders Belinfante, 1901).
3) L. L. C. M. van Outhoorn, Is het liberalisme failliet? (Stoomdrukkerij: Gaarlandt en Van Looy, Amsterdam, 1901).
4) T. a. p., blz. 45.

§ 5. Het ministerie Kuyper (1901—1905).

Sedert 1901 zijn de liberalen — behalve gedurende een paar jaar onder zeer ongunstige omstandigheden — niet meer aan het bewind geweest. Wij willen het niet alleen hieraan toeschrijven, dat na 1901 de legislatieve kracht, die van 1891—1901 stellig moet treffen, verminderd is. Het is echter een onbetwistbaar feit, dat de rechtsche periode, die van 1901 tot 1913 haast onafgebroken heeft voortgeduurd, een heel wat kleiner saldo op legislatief gebied kan aanwijzen dan de liberale periode van tien jaren, die was voorafgegaan. Men zal hierbij billijkerwijze rekening moeten houden met de grootere onervarenheid der rechtsche partijen, hare mindere voorbereiding voor de regeertaak, die zij tot dusverre meer in theorie dan in praktijk beoefend hadden. Eerst langzamerhand komt meer en meer duidelijk een heel plan van „rechtsche" wetgeving voor den dag. De aanzetsels hiertoe zijn vóór 1901 wel te vinden: zij rijpen — wat zeer begrijpelijk is — eerst tijdens de praktische oefening. Heeft daarbij het uitgangspunt belemmerend gewerkt? Is er in de Christelijke leer, die de basis dezer wetgeving moet vormen en die in menig opzicht tusschen de rechtsche partijen tot zoo verschillenden uitleg aanleiding geeft, wel houvast genoeg voor een specifiek nieuw staatsgebouw? Eerst een verdere toekomst zal deze vragen, die wij hier alleen kunnen stellen, definitief beantwoorden. Maar stellig mogen wij wel zeggen, dat er meer dan één punt, dat in de praktijk links en rechts uit elkander heeft gehouden — en wij denken hierbij vooral aan de belasting-wetgeving — geen principieel „Christelijk" onderscheid bestaat.

Het ministerie-Pierson was in den zomer van 1901 demissionair: het vroeg ontslag na den afloop der verkiezingen. De Koningin droeg Kuyper de vorming van een nieuw kabinet op. De nieuwe ministers werden reeds 1 Augustus 1901 benoemd behalve de formeerder zelf, wiens benoeming reeds van 31 Juli dateerde. Het waren behalve de „premier", die Binnenlandsche Zaken had genomen, voor buitenlandsche zaken Melvill baron van Lynden, voor justitie Loeff, voor marine Kruys, na zijn overlijden in 1902 door Ellis vervangen, voor oorlog Bergansius, voor financiën Harte van Tecklenburg, voor waterstaat, handel en nijverheid De Marez Oyens, voor koloniën T. A. J. van Asch van Wijck, die na zijn overlijden in 1902 door Idenburg vervangen werd. Grootendeels in de politiek goed bekende mannen, maar niet zeer op den voorgrond tredende. Na Kuyper moest de naam van Bergansius het meest de aandacht trekken: hij was een waarborg voor een consequente uitvoering der legerwetten, den persoonlijken dienstplicht inbegrepen, dien hij zelf immers tien

jaar geleden het eerst voorgesteld had [1]). Ook de naam Loeff, waarvan de drager een bekend rechtsgeleerde was, hield een programma in, bepaaldelijk ten opzichte van een regeling der administratieve rechtspraak. Van liberale zijde mocht men met eenigen schrik ontwaren, dat ook voor financiën een Katholiek gekozen was. Dat voorspelde gevaar voor de vrijhandelspolitiek.

In het algemeen viel, vergeleken bij 1888, een versterking van het Katholieke element in het ministerie waar te nemen: toen twee, nu drie. En de vrij-anti-revolutionnairen benevens de christelijk-historischen waren niet vertegenwoordigd, ofschoon de meerderheid van rechts in de Tweede Kamer ook op deze sedert het eerste coalitie-kabinet van de anti-revolutionnaire partij losgeraakte vleugels berustte. Er was wel over iets anders gedacht in de rechtsche kringen. Lohman bepaaldelijk dacht aan een nieuw ministerie-Mackay, waarin èn hij zelf èn Kuyper zouden zitting nemen. Een passage uit een brief van Mackay, door Lohman in diens Levensbericht [2]) medegedeeld, is te opmerkelijk om haar hier niet over te nemen:

„Ook bij mij staat vast dat de formatie van het Kabinet aan Dr. K. moet worden opgedragen.... Ik geloof wel (niet?) dat K. zal weigeren of wel hij moest meenen, of wel men zou hem wijs moeten maken dat bij zijne weigering ik daar ben om de taak op mij te nemen zooals in 1888. Maar in dat geval bedriegt hij zich of men misleidt hem. Trouwens ik heb hem in eene der laatste bijeenkomsten onzer Kamer gezegd dat ik er van zou moeten afzien, en wat gij wilt gaat ook niet: ik aan het hoofd, gij en K. onder mij. Het zou zijn Mercurius die den raad der goden praesideert.

„In 1888 stond de zaak anders. Het gold toen bovenal de hervorming der onderwijswet van Kappeyne en daarnaast de legerwet. Bij het onderwijs was ik nog al op den voorgrond getreden, reeds dadelijk in 1878 bij de behandeling van de wet-Kappeyne, zoodat er toen voor mijn optreden wel wat te zeggen viel en daarbij Kuyper was toen geen lid van de Kamer. Hoewel de aanvaarding van de taak om een Kabinet samen te stellen mij menige zucht kostte, was ik overtuigd dat de Heere mij riep om die taak op mij te nemen, en mocht ik die ook, al was het met groote opofferingen, na het vertrek van Keuchenius, tot de nieuwe verkiezingen ten einde brengen". Waarna nog een mededeeling over Mackay's particuliere omstandigheden, die ook de aanneming van een nieuw premierschap van hem zelf in den weg stonden, volgt.

Het is onbekend, in hoe verre Kuyper geneigd geweest is aan een ander de formatie van het nieuwe ministerie over te laten. Maar het valt ongetwijfeld toe te juichen, dat hij zelf zich met de taak belastte. Immers hij was *de* man van rechts, hij had den aanval op links sinds 1891, nog meer dan daarvóór, geleid. Hij moest nu toonen, wat hij kon: zoo iemand, dan zou dr. Kuyper, de 60 reeds gepasseerd, maar nog in de volle kracht van het leven, in staat zijn het betere der rechtsche beginselen te laten zien en deze in de praktijk toe te passen. In het algemeen werd het aan rechtsche zijde blijkens meerdere persuitingen aldus ingezien en niet alleen daar, maar ook van links keurden enkele zeer goed-democratische stemmen zijn optreden goed. Vertegenwoordigde hij dan ook niet een democratisch programma? Waarborgde juist zijn verleden niet een krachtig ingrijpen ten gunste der sociaal misdeelden, die geen dag langer op een ouderdomspensioen konden

1) Hiervóór, blz. 41.
2) T. a. p., blz. 122.

wachten? Treffend is de uiting van De Koo in de Groene [1]), wiens democratische gezindheid niemand zal durven betwijfelen:

„Met dezen afloop — die getuigt zoowel van den ernst, waarmede dr. Kuyper de beteekenis van zijn optreden vóór en bij de jongste verkiezingen heeft overwogen, als van zijn bereidvaardigheid, om — gelijk het een man betaamt — de gevolgen van zijn daden te dragen, en aan 's lands belang eigen rust, desnoods ook eigen naam, ja eigen persoon te willen offeren, is — de heer Kuyper moge slagen of zijn pogen zien mislukken, — het vaderland geluk te wenschen.

„Een eerlijke proefneming met een zoogenaamd Christelijk kabinet, zij kan niet anders dan van grooten invloed zijn op het politieke leven te onzent. Tot dusverre had het Christelijk volksdeel, daar het de Eerste Kamer in handen zijner tegenstanders moest laten, nog niet kunnen toonen, wat het wilde en hoeveel het vermocht. Thans zal dit geheel anders zijn. Er kan nu, zooal niet tot in alle onderdeelen, in het algemeen Christelijk geregeerd worden, en over eenigen tijd zal men op grond van de opgedane ervaring kunnen uitmaken of een Christelijke politiek in onzen tijd bestaanbaar is met, — ten goede kan komen aan de ontwikkeling der stoffelijke, geestelijke en zedelijke belangen, der verschillende klassen of standen waaruit de natie bestaat"...

Deze verwachtingen heeft Kuyper beschaamd. Er is van democratische of sociale hervormingen onder zijn ministerie weinig of geen sprake geweest. De oorzaken hiervan, als behoorende tot de interne geschiedenis van zijn kabinet en van zijn persoon, vallen buiten onze beoordeeling. Wel wees de samenstelling van het ministerie, dat geen enkele hervormingsgezinde persoonlijkheid telde, er op, dat van meet af de democratisch-sociale politiek niet op den voorgrond zou komen. Dit maakt den indruk, alsof Kuyper zijne wenschen, zijne voorliefde aan de behoeften der coalitie heeft ondergeschikt gemaakt of misschien zelfs heeft opgeofferd. De geschiedenis van het ministerie-Mackay bewees, hoe licht onderlinge geschillen konden ontstaan en welke booze gevolgen dit medebracht. Wilde men de coalitie verder cimenteeren, dan was het gewenscht wat water bij den eigen wijn te doen. De succes-politiek, door Keuchenius eenmaal bestreden [2]), maakte een dergelijke handelwijze welhaast noodzakelijk; zij was er de consequentie van. Niet alleen om de Katholieken, ook om de vrij-anti-revolutionnairen en christelijk-historischen was het dringend geraden de koorde der sociale wetgeving niet te strak te spannen. De vrij algemeene goedkeuring van Kuyper's handelingen in rechtsche kringen moge er de rechtvaardiging van vormen. Toch bleef de afkeuring niet geheel uit: het kwade geweten der democratische anti-revolutionnairen sprak zich weldra uit in Staalman, die, evenals Keuchenius gedaan had, ofschoon in anderen vorm, het beginsel boven het succes stelde.

In zoo verre — wij moeten dit hier uitdrukkelijk constateeren — staat Kuyper persoonlijk wel in zeer hooge mate verantwoordelijk voor het uitblijven van democratisch-sociale hervormingen tijdens zijn ministerie, omdat hij een hoogere plaats in het kabinet innam dan één zijner voorgangers-kabinetsformateurs. Hij werd nl. drie maanden na de benoeming van het ministerie aangesteld als permanent voorzitter van den ministerraad. Hiermede werd een nieuwigheid in ons staatsrecht ingevoerd, waarbij wij even dienen stil te staan [3]).

1) De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland, 4 Augustus 1901.
2) Hiervóór, blz. 40.
3) Zie voor het volgende vooral mr. E. van Raalte, De Minister-President ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1917).

Sedert Nederland constitutioneele in plaats van koninklijke ministeries had, dus sedert 1848, en vooral sedert deze constitutioneele ministeries tot eigenlijk parlementaire ministeries geworden waren, dus sedert ± 1867, deed zich meer dan eens de vraag voor, welke de verhouding was van den kabinetsformateur tot zijne collega's en welke de verhouding van deze laatsten onderling. De laatste vraag, die eigenlijk neerkomt op een andere, nl. in hoe verre het ministerie homogeen moet zijn, is ten allen tijde een vruchtbaar onderwerp van parlementair debat, in het bizonder bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting. Er zal hieromtrent niet licht een communis opinio ontstaan, omdat het ten slotte alleen een kwestie van practische politiek is, uitvloeisel van bepaalde eventualiteiten, van de mogelijkheid van het oogenblik en beheerscht door den stand der partijen bij de vorming van het ministerie zelf. De andere vraag daarentegen is meer van theoretischen aard. Hare beantwoording hangt af van het inzicht der staatslieden, in het bizonder van hen, die een ministerie samenstellen, en natuurlijk van bestaande gewoontes. In de landen, waar het parlementair systeem bestaat, is de bedoelde zaak op zeer verschillende wijze geregeld. Terwijl Engeland een „premier" in optima forma bezit, die als „kabinetsformateur, (als) centraal orgaan van het ministerie (welks politieke kleur door en in hem tot uiting komt) zoowel tegenover den koning als tegenover de volksvertegenwoordiging, en (als) voorzitter van den Ministerraad fungeert", vindt men elders allerlei tusschenvormen. Ten onzent is langen tijd onder invloed van Thorbecke, die zich ook hier als afkeerig van navolging van het Engelsche systeem deed kennen, van een premier geen sprake: de formeerder staat met zijne collega's op denzelfden voet, al vertegenwoordigt hij zoo noodig het geheele kabinet tegenover anderen. Een ander inzicht, door Van Hall vertegenwoordigd en dat in diens derde ministerie een toepassing vond, geeft den formateur een meer of minder hooge plaats boven zijne collega's. Ofschoon het — dit kan men met Thorbecke geheel eens wezen — niet in den Nederlandschen volksaard ligt, om één persoon met betrekkelijk groote macht te bekleeden, won toch Van Hall's opvatting onbewust veld. Het is een gevolg der omstandigheden, die in de zich ontwikkelende parlementaire verhoudingen meer en meer aanraking tusschen ministerie en volksvertegenwoordiging bewerken en als gevolg daarvan het optreden van het ministerie als geheel bevorderen, wat dan van zelf den vertegenwoordiger van het kabinet tegenover de anderen naar voren trekt.

De eerste étappe in deze ontwikkeling ziet men bij het optreden van het ministerie-Van Tienhoven, wanneer de wijze van de vorming van het ministerie, in verband met het reglement van orde van den ministerraad, een punt van bespreking uitmaakt bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1892. Dan blijkt het wel duidelijk, hoe zeer het begrip van „premier" reeds ingang gevonden heeft, al wordt het terzelfdertijd bekritiseerd. Is de positie van den formateur boven zijne collega's zeer bescheiden, men voelt van nu af meer en meer zijn bestaan en het woord „premier" begint zelfs een zeker burgerrecht te verkrijgen. Zoodra het in eenigszins officieelen vorm gebruikt wordt echter — zooals eens tijdens het ministerie-Pierson —, komt scherpe kritiek los, wat niet verhindert, dat èn Röell èn Pierson een van die hunner collega's duidelijker onderscheiden positie innemen dan één hunner voorgangers: Van Houten, die een overtuigd voorstander van het premierschap was [1]), moet dit tijdens Röell wel bevorderd hebben. Hier zet nu Kuyper de kroon op het werk door een wijziging van het reglement van orde voor den ministerraad, die een

1) Vijf en twintig jaren in de Tweede Kamer, V, blz. 184 vlg.

gevolg was van zijn benoeming tot permanent voorzitter: tot dusverre had men theoretisch alleen een tijdelijk voorzitter gekend. Natuurlijk scherpe kritiek, vooral in de Eerste Kamer bij monde van Fransen van de Putte, en een verdediging door Kuyper vooral op grond hiervan, dat het benoemen van een voorzitter niet meer was dan de bevestiging van een feitelijken toestand — argument, waarvan de juistheid kwalijk ontkend kon worden.

Met dit al was Kuyper geen „premier" in den Engelschen zin van het woord, door de uitoefening van al die functiën nl., die wij boven aanduidden. In hoeverre hij in de praktijk boven zijne collega's stond? Kennismaking met alle staatstukken uit deze jaren alleen zou de vraag kunnen beantwoorden; stellig ontbreken de aanduidingen niet, dat hij zich met enkele departementen vrij sterk heeft bemoeid, bepaaldelijk met dat der buitenlandsche zaken, waarop wij gelegenheid zullen hebben terug te komen. De modus quo, die tijdens Kuyper niet onbedenkelijk schijnt geweest te zijn, blijft hier ten slotte een zaak van persoonlijken aard. Ons bescheiden „premierschap" zelf, dat trouwens ook na Kuyper's aftreden niet verdwijnt, al wordt de uiterlijke vorm dan weer wat veranderd, echter mag men als een haast rijpe vrucht onzer parlementaire ontwikkeling beschouwen, die onze schuchterheid op staatkundig gebied ons tot dusverre verhinderd heeft te plukken.

Begrijpelijk is het, dat juist Kuyper's sterke persoonlijkheid deze ontwikkeling eerst heeft bevorderd, terwijl zij ook door dezelfde oorzaak ten slotte weer wat achteruit is gezet — die sterke persoonlijkheid, waarvan wij nog een opmerkelijke karakteristiek willen mededeelen, alvorens haar aan het ministerieele werk te zien:

„Als woordkunstenaar met mond en pen zoekt dr. Kuyper welhaast vruchteloos zijns gelijke. In gaven van den volleerden volksmenner: in durf, gevatheid, slagvaardig vernuft, weelde van hulpmiddelen, vlugheid van stofgroepeering, tactisch beleid en taaie volharding, bovenal in het talent voor nieuwe, treffende inkleeding van oude, pakkende gedachten en in de gave der verbijstering van strijdgenoot en vijand door overbluffend vertoon van belezenheid en diepte, in dat alles is hij onovertroffen, zoo niet ongeëvenaard. Maar — meestal speurt men vergeefs naar „genialiteit in den zin van rijkdom aan eigen, vruchtbare vondsten" — en wat is er in de „daden van dezen taal-virtuoos, dat hem aanspraak zou mogen geven op den naam van groot, of zelfs maar ernstig staatsman?"

Deze woorden zijn geschreven in 1906 door iemand [1]), die den premier van 1901 van zeer nabij en scherp had gadegeslagen, na het einde van het ministerschap dus. Laten wij nu de daden zelf bespreken en wij zullen er het beeld aan kunnen toetsen.

Aldus leidde de Troonrede van September 1901 het program van het nieuwe Kabinet bij de Staten-Generaal in:

„De algemeene volkstoestand stemt in velerlei opzicht tot dank. Intusschen mag niet worden voorbijgezien, dat, zoo op geestelijk als stoffelijk gebied, een wijziging van toestanden is ingetreden, die meer dan tot dusver de Overheid tot het geven van leiding en het verleenen van steun noodzaakt. Hierbij behoort zij voort te bouwen op de Christelijke grondslagen van ons volksleven.

„De bestaande Zondagswet eischt herziening. Het zedelijk karakter van het openbare volksleven zal op meer afdoende wijze door de wet beschermd moeten worden. Zonder de persoonlijke vrijheid te na te komen, zal op openbaar terrein de speel- en drankzucht krachtiger moeten worden beteu-

1) Van der Vlugt in Onze Eeuw, 1906, I, blz. 173.

geld. Voor de vrijmaking van het onderwijs, in zijn onderscheidene vertakkingen, zal op den ingeslagen weg worden voortgegaan.

„Niet minder blijft de stoffelijke zijde van het sociale vraagstuk Mijne aandacht trekken." ...

Een ontwerp zal worden aangeboden, om den landbouw een rechtstreeksche vertegenwoordiging te geven. Vervalsching van voedingsmiddelen en oneerlijke mededinging moeten worden bestreden. Genoemd worden als onderwerpen, die aan de orde zullen gesteld worden: ontwikkeling van de praktische volksopleiding, ook door regeling van het leerlingstelsel; het octrooirecht voor uitvindingen; het consulaatwezen; administratieve rechtspraak. „Het arbeidscontract vereischt nadere regeling". De ongevallenverzekering zal worden uitgevoerd, zoodra de regeling van het beroep tot stand gekomen zal zijn; zij moet uitgebreid worden tot de zeevisscherij en den landbouw. Voorbereid wordt de „verplichte verzekering tegen de gevolgen van ziekte, invaliditeit en ouderdom".

„Overmits de toestand van 's Rijks schatkist niet voldoende is, om deze geestelijke en stoffelijke sociale hervormingen tot stand te brengen, wordt versterking van 's Rijks inkomsten vereischt, waarvoor allereerst herziening van het tarief van invoerrechten in aanmerking komt. Bij deze herziening zal tevens naar bevordering van den nationalen arbeid te streven zijn. Indien de minvermogende door deze herziening mocht gedrukt worden, zal hiermede rekening worden gehouden bij de bepaling van zijne bijdrage in de verplichte verzekering".

Toegezegd wordt uitvoering der aangenomen militaire wetten „zonder vertraging". — „De invoering van snelvuurgeschut, die niet kan uitblijven, zal aanzienlijke geldelijke offers vergen".

„Als Christelijke mogendheid is Nederland verplicht in den Indischen Archipel de rechtspositie der inlandsche Christenen beter te regelen, aan de Christelijke zending op vaster voet steun te verleenen en geheel het regeeringsbeleid te doordringen van het besef, dat Nederland tegenover de bevolking dezer gewesten een zedelijke roeping te vervullen heeft".

Naar de oorzaken van den minderen welstand der inlandsche bevolking op Java zal een onderzoek ingesteld worden. Centralisatie van bestuur in Indië zal bevorderd worden.

Het einde: „Moge bij de gewichtige taak, wier volbrenging U wacht, God Almachtig U leiden, en doe Hij op Land en Volk Zijnen zegen rusten", herinnerde de hoorders er nog eens duidelijk aan, dat de Koningin, nu zij deze troonrede uitsprak, van andere raadgevers omringd was. Ook enkele passages wezen hier reeds op; vooral voor hem, die de anti-revolutionnaire en Katholieke partij-programma's goed in zijn hoofd had, behoefde er geen twijfel aan te bestaan, wie hier den tekst hadden opgesteld. Overigens: het waren een aantal onderwerpen, die opgesomd werden — zooals in zoovele troonredes —, maar een geheel, goed sluitend overzicht der te wachten nieuwe wetgeving ontbrak en de sociale paragraaf moest wel eenige teleurstelling brengen aan de democraten van allerlei kleur, die bovendien de weglating van de aanduiding zelfs van het kiesrechtvraagstuk moesten bejammeren. En dat van Kuyper, die eenmaal zoo democratisch gesproken had!

De klachten bleven niet uit: eerst al bij de behandeling van het adres van antwoord op de Troonrede, toen vooral bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1902. Het was toen, dat Kuyper wat al te lastigen vragers het terecht vermaard geworden bescheid gaf [1]):

„Ik heb in de 30 jaren dat ik aan de publieke zaak min of meer deel-

1) Handelingen Tweede Kamer 1901—1902, blz. 320.

genomen heb, de onvoorzichtigheid gehad mij te buiten te gaan aan de drukpers. Ik heb 28 jaren lang een dagblad geredigeerd, 23 jaren lang een weekblad, en heb bovendien uitgegeven een serie van groote en kleine geschriften, die nu tot het respectabele getal van 127 geklommen zijn.

„Nu had ik gedacht dat men, althans hier in deze Kamer, daarvan zoo goed als niet op de hoogte zou zijn. Ik heb bemerkt, herhaaldelijk zelfs, bij mijn vroeger optreden in deze Kamer, dat men van de linkerzijde bijna geen notitie nam van wat in anti-revolutionnairen kring gepubliceerd werd; maar nu ik als Minister ben opgetreden, heb ik op eens ontdekt, dat de sociaal-democraten zich van die geschriftjes hebben aangeschaft — de heer Tydeman kwam gisteren ook al met een tractaat over den sabbath — en het zou mij niet verwonderen indien men met nog meer van die boekjes voor den dag kwam. Doch nu meen ik toch aan de Kamer de vraag te moeten stellen: gaat het aan, indien onderscheidene leden met hun scherpzinnigheid vielen op alles wat in die dertig jaren door mij is geschreven, van mij te verwachten dat op alles wat wordt aangehaald telkens voetstoots worde geantwoord".

Volgen een paar détailpunten en dan:

„Maar overigens moet ik opmerken, dat ik nooit bereid zal bevonden worden om, wanneer men met die oude plunje van dertig jaren geleden hier komt aandragen, daarop te antwoorden. Ik wil antwoorden op hetgeen ik hier in de Kamer heb gesproken en op hetgeen in de stukken staat, maar het overige laat ik rusten.

„Ik wensch in de tweede plaats ook af te snijden en te laten rusten al hetgeen mijn geachte ambtgenooten raakt, die zelf in staat en bereid zullen zijn hetzij nu, hetzij bij de hoofdstukken te antwoorden op bepaalde vragen, hun gedaan.

„En evenzoo wensch ik buiten het debat te laten wat men zou kunnen noemen: het eigenlijke theologische debat. Ik heb uit de historie van Cromwell zulk een doodelijken schrik gekregen voor een Barebone-parlement, dat het voor mij altijd blijft een wrak, dat dienst doet als een baken in zee. Waar andere heeren zich op theologisch gebied begaven, wensch ik er daarom aan te herinneren, dat ik hier niet sta als theoloog, maar als bewindsman. Het zou wel een kolfje naar mijn hand zijn, ik zou het nog wel tegen de heeren durven opnemen, maar ik meen mijn roeping te moeten kennen en zal dus het theologisch debat laten rusten".

De „oude plunje" was afgelegd. Een geestige plaat van Braakensiek in de „Groene" heeft het historisch moment in Kuyper's leven goed in de herinnering vastgelegd. Maar was ook de theologie afgezworen? Het mocht wat. De heele rede wemelt van theologische en philosophische beschouwingen, uitgelokt ten deele ook door de redevoeringen der oppositie en als zoodanig te billijken. Het doet inmiddels goed den minister te hooren verzekeren, dat hij als bewindsman voor allen wil optreden, al ligt hier en daar in de rede de neiging, om het volk te deelen in twee deelen, Christelijk en niet-Christelijk — aankondigend aldus, wat op den duur als *de* antithese zou gelden —, wat al te duidelijk bloot. En pijnlijk treft het in de lange rede, dat alle waardeering voor de tegenpartij en hare beginselen zoo totaal ontbreekt, al krijgt deze en gene der sprekers van de oppositie een pluimpje voor zijn rede. Ik veroorloof mij nog een paar citaten:

„Of is het niet juist gezien, dat wie hier staat als bewindsman, niet geroepen is om de belangen van ééne partij waar te nemen, maar om de belangen van het land te dienen? Zou niet elke bewindsman, hier staande, die de belangen van landgenooten, die niet tot zijn partij behooren, verwaarloosde of hen in hun rechten te na kwam, beter doen met hoe eer hoe liever deze

plaats te verlaten? Ik wil daarom niet zeggen, dat ik die conciliatie zoo ver drijf, dat ik gaarne zou zien, dat het op een allegaartje uitliep. Integendeel, ik wensch, als het kan, het liefst terug te keeren tot de duïteit van twee partijen tegenover elkander, die om en om gedurende vier jaren aan het bewind zijn. Wat nu is opgemerkt door den geachten afgevaardigde uit Goes, den heer de Savornin Lohman, dat, wanneer de liberalen niet van hun kant ons min of meer dwang hadden aangedaan, zelfs deze tweeheid niet zou bestaan, kan ik niet beamen. Er is niet door hem, maar door anderen gewezen op Engeland en wel op Gladstone en men heeft gezegd: Gladstone was toch ook een orthodox man, maar hij heeft nooit den godsdienst in de politiek gemengd. Dit is zoo, maar dit juist heb ik altijd in Gladstone als een groote fout beschouwd, en de uitkomst heeft getoond, dat toen de „grand old man" heenging, zijn geheele partij verliep en uiteenviel en dat dientengevolge de liberale partij in Engeland thans in die min aangename positie verkeert, die wij allen kennen en waarvan wij weten hoe zij schadelijk nawerkt ten opzichte van de geheele Europeesche politiek".

En verder:

„Nog is de vraag gedaan: komen dan uw Christelijke beginselen gelijk gij ze hier verdedigt niet feitelijk neer op wat wij altijd hebben gewild: een Christendom boven geloofsverdeeldheid? De geachte afgevaardigde uit Rotterdam voegde er aan toe: wat ten slotte neerkomt op humanisme. Van dit Christendom boven geloofsverdeeldheid wil noch een van mijn ambtgenooten, noch ik zelf iets hoegenaamd weten.

„Want een Christendom boven geloofsverdeeldheid matigt zich aan van hoogere waarde, van hoogere beteekenis te zijn dan het confessioneele Christendom, dat in de verschillende Kerken bestaat. Er wordt met de uitdrukking Christendom boven geloofsverdeeldheid een oordeel uitgesproken over het religieuse Christendom, de ethische vrucht daarvan wordt dus als de eigenlijke vrucht beschouwd, en dan nog in humanistischen zin te nemen.

„Wil men een andere phrase, een andere formule, ik zou de formule accepteeren van een Christendom onder geloofsverdeeldheid. Wij wenschen dat de krachtige werking van de Kerk als de evolutie haren loop zal hebben, haar kracht uitoefene in de harten en in de huizen, opdat zij als precipitaat van het geloofsleven zal neerdalen in het huiselijk en het maatschappelijk leven, en dat, wanneer iemand aan dat precipitaat raakt, elk Christen de werende hand zal uitstrekken".

Ten slotte ook nog dit naar aanleiding van een uiting van Drucker, die over de „onbeduidendheid" van het Christelijk element in een ontwerpwet gesproken had:

„Maar nu de geachte afgevaardigde gezegd heeft: het zal niet geweest zijn om dergelijke onbeduidendheden, nu blijkt wel, dat het gevoel van die heeren voor wat voor ons zijn Christelijke grondslagen, zóó verzwakt is, dat zij zich zelfs niet meer in onzen toestand kunnen verplaatsen.

„Juist daarom hebben wij ons op te maken, om voor die Christelijke grondslagen van ons volk in de bres te springen en er op voort te bouwen en wij zullen ons reeds gelukkig achten, ook al bleek, dat wij verder niet konden voortbouwen, indien wij althans verdere loswrikking daarvan afweren.

„Maar ten slotte concentreert zich alles in de vraag, of de vormen, de regelen, de wetten en ordinantiën van het staatkundig, maatschappelijk en huiselijk leven beheerscht worden door 's menschen wil en goedvinden of wel door een hooger gezag".

De zeer uitvoerige algemeene beschouwingen, waarbij van rechts Staalman alleen zich ontevreden betoond had over de gedane toezeggingen van

socialen aard, brachten overigens weinig nieuw licht. En in het eerste werkjaar van het kabinet-Kuyper kwam dit evenmin te voorschijn. Dit was trouwens zeer vergeeflijk. De ministers moesten tijd hebben zich voor te bereiden.

Het parlementair menu bevatte in 1901—1902 in de eerste plaats kleinere militaire wetsontwerpen als de herziening der wettelijke bepalingen betreffende de militaire pensioenen bij zee- en landmacht [1]) en de vaststelling van een wetboek van militair strafrecht en een wetboek op de krijgstucht. De beide laatstgenoemde, overgenomen van het vorige ministerie, gaven in April, Mei en Juni 1902 tot breedvoerige discussiën aanleiding; zij werden goedgekeurd, ook door de Eerste Kamer [2]), maar zijn tot dusverre onuitgevoerd gebleven! Het wetboek van militaire strafvordering moest eerst tot stand gebracht worden en dit heeft zeer lang geduurd. Toen moesten de wetboeken van 1903 weêr worden bijgewerkt — wij zullen hierop nog moeten terugkomen. Verder werd een wetsontwerp tot uitvoering van artikel 75 der Ongevallenwet in behandeling genomen en eveneens goedgekeurd [3]): het regelde nader het beroep bij uitspraken van het bestuur der Rijksverzekeringsbank, waarover wij reeds gehandeld hebben [4]).

Maar evenmin bracht het tweede parlementaire jaar veel belangrijks op één ontwerp na, waarop wij straks uitvoerig terugkomen: dat tot herziening van de wet op het Hooger Onderwijs. In den herfst van 1902 kwam het ontwerp-Speetwet in behandeling, aldus genoemd, omdat het een wijziging in artikel 5 der Arbeidswet beoogde aan te brengen in verband met het „speeten" in de haringrookerij. Het leidde tot oppositie van de sociaal-democraten vooral, omdat nachtarbeid van vrouwen boven 16 jaar in de haringrookerijen in bepaalde tijden van het jaar er door mogelijk zou worden gemaakt. Dit werd verdedigd met een beroep op de noodzakelijkheid hiervan voor het bedrijf zelf. In de Tweede Kamer werd het ontwerp met niet minder dan 26 stemmen tegen aangenomen en kon spoedig daarna in het Staatsblad [5]) verschijnen.

In het begin van 1903 kwam het ministerie voor een krachtproef van beteekenis te staan ten gevolge van omstandigheden buiten zijn wil. Het kwam toen tot een zeer ernstige stakingsbeweging, waarin de politieke wereld ten slotte ook betrokken raakte [6]).

De aanleiding tot deze beweging lag in een conflict tusschen de werkgevers en de arbeiders in het havenbedrijf. Na de stakingen in het scheepvaartbedrijf in 1899 te Rotterdam en Amsterdam [7]) waren overeenkomsten gesloten tusschen de georganiseerde transport-arbeiders (havenbedrijf in wijden omvang) en de werkgevers op scheepvaartgebied omtrent loon, arbeidsduur, werken met niet-georganiseerde leden e. d. De laatste bepaling vooral liet ruimte voor nieuwe moeilijkheden. Het is één der brandende vraagstukken, dat in de moderne arbeidersbeweging voortdurend te voorschijn komt: in hoe

1) Wetten van 9 Juni 1902 (Staatsblad nos. 86—90).
2) Wetten van 27 April 1903 (Staatsblad nos. 111—112).
3) Wet van 8 December 1902 (Staatsblad n°. 208).
4) Hiervóór, blz. 194.
5) Wet van 21 October 1902 (Staatsblad n°. 185).
6) Voor het beloop der staking raadpleegde ik — behalve de nà te noemen gegevens en verscheidene kranten — het Jaarboekje der S. D. A. P. voor 1904, blz. 65 vlg.; verder Domela Nieuwenhuis, t. a. p., blz. 492 vlg.
7) Hiervóór, blz. 216.

verre zijn de georganiseerde arbeiders verplicht met ongeorganiseerden samen te werken? Hoe ver, om het anders te zeggen, gaat de macht en de bevoegdheid der vakvereeniging? De bekende vennootschap te Amsterdam, het Blauwhoedenveem, een oude organisatie, die zich in de 19e eeuw op geheel modernen leest gereorganiseerd had, eischte het recht voor zich op, om ook met ongeorganiseerde arbeiders te werken. Dit leidde op 9 Januari 1903 tot een staking bij dit veem, die een gunstig verloop voor de arbeiders nam, omdat de werkgevers de overeenkomsten van 1899 opnieuw erkenden. Maar de afwikkeling ging toch niet zoo vlot, omdat het Blauwhoedenveem weigerde zijne „onderkruipers", tijdens de staking in dienst genomen, te ontslaan.

Zoo geraakte de strijd in een nieuw stadium, waarbij de kwestie van de al of niet erkenning der Vakvereeniging in meer principieelen vorm naar voren kwam. Nu werd de strijd scherper en de staking, bij het Blaauwhoedenveem opnieuw begonnen, breidde zich spoedig verder uit in het havenbedrijf. Toen werd een poging, om een stoomschip, dat de arbeiders van het Blauwhoedenveem hadden geweigerd te lossen, door arbeiders van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij aan een bij deze maatschappij in exploitatie zijnde loods te doen lossen, de oorzaak, dat ook de spoorwegarbeiders in het conflict werden betrokken. Onder hen bestonden grieven van onderscheiden aard, die ook in de Tweede Kamer meer dan eens waren geuit. En als van zelf kwam het, nu er een aanleiding gegeven was, tot een stakingsbeweging ook onder hen. Zij begon 29 Januari, nadat de besturen der havenarbeiders en der spoorwegarbeiders-organisaties de directie de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij telegrafisch hadden verzocht de spoorwegarbeiders niet te verplichten tot onderkruiperswerk, welk verzoek afgewezen was. Zij breidde zich in een ommezien in zeer ernstige mate uit. Rangeerders, remmers, seinhuiswachters, overwegwachters, alles staakte. Er scheen inderdaad een machtige geest van solidariteit over de spoorwegarbeiders te Amsterdam vaardig geworden.

Wat moesten de directiën der H. IJ. S. M. en der Staatsspoorwegen, welke laatste door de ontwikkeling der zaken te Amsterdam zich weldra ook in het geval betrokken zagen, doen? In een conferentie met de spoorwegarbeiders-organisaties verklaarden zij zich, gebonden door artikel 31 der spoorwegwet [1]), niet bij machte den eisch aangaande het niet vervoeren der „besmette" goederen aan te nemen. Maar toen de staking zich op 30 Januari uitbreidde en Amsterdam van het verkeer afgesloten dreigde te worden, hadden zij geen middel om hiertegen in te gaan. Gedelegeerden der H. IJ. S. M. hadden daarop een conferentie met De Marez Oyens, waarin gevraagd werd om opheffing van het genoemde artikel; dit kon de Regeering natuurlijk niet toestaan [2]). Dit overleg had op 31 Januari plaats. Onderwijl breidde de staking van uit Amsterdam zich over Holland en enkele andere deelen van het land uit. Op het station te Amsterdam zelf stond het verkeer geheel stil. Het overbrengen van militairen uit Amersfoort naar Amsterdam werd bemoeilijkt, doordat machinist en stoker weigerden den trein te vervoeren.

1) Artikel 31 van de wet van 9 April 1875 (Staatsblad n°. 67) luidt: „De ondernemers zijn verplicht, tegen de vrachtprijzen bij de openlijk aangekondigde tarieven en op de voorwaarden, bij de reglementen bepaald, de reizigers en de aangeboden, niet door wettelijke bepalingen uitgesloten, goederen te vervoeren, zonder verleening van gunst aan bijzondere personen, vereenigingen, ondernemingen of zedelijke ligchamen.

Zij mogen geen bijzondere overeenkomsten met een of meer bevrachters tot vervoer naar een lager dan het openlijk aangekondigde tarief maken" (volgen een paar uitzonderingen).

2) Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, blz. 950.

Op een der oorlogsschepen te Amsterdam schijnt zelfs sympathie met de stakers geuit te zijn geworden. Daarop kwam 's avonds, 31 Januari, van de directies bericht, dat zij op alle punten toegaven. De staking werd opgeheven. Zondag, 1 Februari, werd het verkeer hersteld.

„De staking was een volkomen succes geweest. En, wat het succes en den indruk verhoogde, zij was volvoerd met de meest mogelijke discipline, terwijl noch personen noch goederen eenige schade hadden geleden".

Dit oordeel is van sociaal-democratische zijde zeer begrijpelijk, hoewel in den laatsten zin lichtelijk euphemistisch. Inderdaad had de Nederlandsche arbeiderswereld hier voor het eerst een zeer aanzienlijke kracht door organisatie ontwikkeld en de gevolgen der overwinning lieten zich dra gevoelen: de gemeente Amsterdam willigde op 9 Februari de eischen harer werklieden in, die met algemeene staking hadden gedreigd; de vakorganisatie breidde zich merkbaar uit. Maar ook was een zeer groot gevaar aan den dag gekomen. Het wordt op bezadigde wijze aangewezen door in een der artikelen naar aanleiding dezer zaak in het Handelsblad [1]):

„Niemand kan zich ongestraft losmaken van zijne omgeving; geen land kan het wereldverband ontkennen, althans niet een zoo klein land als het onze, zoo bijzonder gelegen. De volmaking der verkeersmiddelen heeft de wereld tot één groote markt gemaakt, en heeft een nieuwen verwoeden strijd om het bestaan in het leven geroepen, niet tusschen individuen, maar tusschen geheele volken, tusschen werelddeelen. Een bankier arbitrageert in enkele uren tijds van New-York tot Rome en Petersburg, d. w. z. elken dag wordt de verhouding in vraag en aanbod in enkele uren geregeld over alle groote handelscentra van den aardbol. Des morgens om elf uur seint men naar New-York en om één à twee uur weet men, wat men met het oog op Amerika te Londen, te Berlijn, te Weenen enz. kan doen. Op die wijze heeft eene groote onderneming in Amerika in enkele uren de koorden van alle wereldmarkten in handen".

Waarna een uiteenzetting van Nederland's belangrijke positie in deze moderne economische ontwikkeling volgt. Uit dit inzicht moest metéén de vraag rijzen: in hoe verre is de Nederlandsche Regeering verplicht in een conflict, waarbij zulke groote belangen op het spel staan, in te grijpen? De Regeering had zich onzijdig gehouden, in zooverre de houding der directiën tegenover het personeel betrof. Harerzijds had zij alleen enkele maatregelen van militairen aard getroffen en op 30 Januari de zoogenaamde klein-verlofgangers der lichting 1902 opgeroepen [2]). En het ontbreken van de noodige wettelijke bepalingen èn het onder de wapens zijn van een zeer geringe militaire macht had haar verhinderd krachtiger op te treden. Het postverkeer was met automobielen onderhouden. Onmiddellijk na afloop der staking werd in de pers druk gediscussieerd over de vraag: kan het hierbij blijven? Eenerzijds verluidde, dat de Regeering van plan was maatregelen te nemen, om een mogelijke herhaling dezer gebeurtenissen te voorkomen. Anderzijds dreigden de besturen der spoorwegorganisaties met nieuwe staking, indien dergelijke maatregelen werden voorgesteld. Zelfs verscheen in een extra-nummer van het orgaan van het spoorwegpersoneel een manifest van hen, waarin het personeel der lijn Den Haag—Gouda en Rotterdam—Haarlem werd aangemaand zich op het eerste teeken naar Den Haag te begeven, ten einde te voorkomen, dat de Staten-Generaal een wet aannamen, waarbij aan de spoorwegarbeiders

1) Van mr. G. Vissering: de Stakingen (afz. uitgegeven bij J. H. de Bussy, Amsterdam, 1903); de geciteerde passage: blz. 17.
2) Zie de memorie van antwoord op het aanstonds nader te noemen wetsontwerp n°. 1 van 25 Februari 1903 en Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, blz. 951.

het recht tot staken zou worden ontnomen. Harerzijds had de Regeering behalve de klein-verlofgangers nu nog twee lichtingen onder de wapenen geroepen (13.000 man). Een ernstige spanning bleef heerschen.

Op 25 Februari legde daarop Kuyper een regeeringsverklaring in de Tweede Kamer af [1]). Het was de eerste officieele uiting der Regeering, die ook merkwaardig is om het licht, dat zij op de houding der Regeering in het einde van Januari werpt. Ik laat haar geheel volgen:

„Mijnheer de Voorzitter! De Regeering meent aan een bestaand verlangen tegemoet te komen door bij de inbrenging van drie ontwerpen van wet, die ik de eer had op uw tafel neder te leggen, eene korte mededeeling te voegen.

„De stoornis, einde Januari in het spoorverkeer teweeggebracht, overviel de Regeering geheel onverhoeds. Niet het flauwste gerucht er van was vooraf tot eenig Departement doorgedrongen.

„Geheel onvoorbereid op verweer, greep deswege de Regeering opzettelijk niet op het eigen oogenblik in: Ingrijpen, zoolang door ontstentenis van middelen, doortasten ondenkbaar was, zou het kwaad verergerd, niet gebeterd hebben.

„Toen echter de snelle, zij het ook verre van gewenschte afloop van het eerste verzet geen ontspanning bracht, en de overmoed zelfs in sociale en politieke bedreiging oversloeg, requireerde de bevoegde autoriteit krijgsvolk, dat er niet was. Van daar toen de oproeping van een deel der militie, noodzakelijk om verderen gruwel als van Durgerdam [2]) te voorkomen, aan de driestheid ontzag in te boezemen, en aan de rustige burgers onder alle standen dat gevoel van zekerheid te hergeven, dat hun een oogenblik begaf.

„Dank zij dien maatregel is de toestand dan ook feitelijk gebeterd, en lof komt aan de ingelijfden toe, die èn prompt opkwamen èn fier aan elke poging om hen tot verzaking van plicht en schending van geweten te verlokken, weerstand boden.

„Doch al is zoodoende de storm gaan liggen, nog niet alle wolken dreven af. Immers door deze staking zijn leemten in onze staatsinrichting en in onze wetgeving aan het licht gekomen, waarin moet worden voorzien.

„„Ieder toch weet het nu, omdat hij het voor oogen zag, hoe zulk een spoorwegstaking met zoo menige gewone werkstaking den naam ternauwernood gemeen heeft. Er zijn tal van werkstakingen die geen ander karakter dragen dan van een oeconomische worsteling tusschen patroons en werklieden en die oeconomisch moeten worden beslecht. Maar wat hier plaats greep was een onbezonnen aanslag op den hoofdfactor voor de levensbeweging der maatschappij; een onduldbare belemmering der Overheid aangedaan in de uitoefening van haar functiën, een opofferen van de welvaart van heel een volk aan zucht naar klasse-invloed; een machtsmiddel nu reeds geschikt gekeurd voor oefening van politieke dwingelandij.

„Tegen dit gevaar nu is drieërlei noodig. Ten eerste moet onder de steeds beschikbare hulpmiddelen van den Staat voortaan een spoorbrigade worden opgenomen, die in geval van nood 's Rijks dienst op de spoorwegen verzekeren kan. Doch dit is niet genoeg. Er moet in de tweede plaats in het personeel zelf een andere geest worden aangekweekt, door aan grieven die rechtmatig blijken, recht te doen wedervaren. Te dien einde zal een Staatscommissie met enquête-bevoegdheid de rechtspositie en de dienstvoorwaarden van het personeel hebben te onderzoeken, en voorstellen moeten ontwerpen, om voor nu en voor de toekomst aan het personeel vastheid van positie onder 's Rijks bescherming te verzekeren. Een onderzoek te noodzakelijker, waar in

1) Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, blz. 926.
2) Waar een 150 arbeiders uit Amsterdam een klein getal werkwilligen mishandeld hadden.

de derde plaats niet langer mag worden uitgesteld om wat misdadig is, dan ook misdrijf in ons recht te heeten; en zulks zoowel om de persoonlijke vrijheid op het arbeidsveld met betere waarborgen te omringen, als om vast te stellen, dat er naast de openbare ambten diensten ten behoeve van de publieke zaak te verrichten zijn, waarbij niet elke plichtverzaking door de Overheid straffeloos kan worden geduld.

„Voor elk dezer drie maatregelen is de medewerking der Kamer vereischt. De Regeering doet ter verkrijging daarvan een ernstig beroep op den steun van alle partijen in de Staten-Generaal, die de wettige huisorde in den Staat geëerbiedigd willen zien.

„Reactie wil hier niemand; op de hervorming van onze sociale toestanden blijft èn Regeering èn Kamer onveranderlijk aansturen; maar het schip van Staat mag niet met ons gedoogen geënterd worden. In het welbegrepen belang van alle partijen moet het wettig gezag onverzwakt worden gehandhaafd".

De drie wetsontwerpen, waarvan Kuyper gewaagde, waren dien dag bij de Tweede Kamer ingekomen [1]): het eerste blijkens de Memorie van Toelichting ontworpen door Loeff, het tweede door Bergansius, het derde door De Marez Oyens.

In het eerste werd voorgesteld, om na artikel 284 van het Wetboek van Strafrecht in te lasschen een nieuw artikel, luidende:

„Hij, die een ander door hinder of overlast of door het bezigen van middelen, geschikt om vrees aan te jagen, wederrechtelijk dwingt iets te doen, niet te doen of te dulden, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste honderd gulden.

„Indien het misdrijf wordt gepleegd door een of meer vereenigde personen, kan gevangenisstraf worden opgelegd van ten hoogste zes maanden of geldboete van ten hoogste tweehonderd gulden".

Verder na artikel 358 een nieuw artikel:

„De ambtenaar of eenig ander in eenigen openbaren dienst of eenig in het openbaar spoorwegverkeer voortdurend of tijdelijk werkzaam gesteld persoon, die, met het oogmerk om stremming in dien dienst of in dat verkeer te veroorzaken, nalaat of, wettig daartoe gelast, weigert, werkzaamheden te verrichten, waartoe hij zich uitdrukkelijk of uit kracht van zijne dienstbetrekking heeft verbonden, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.

„Indien twee of meer personen ten gevolge van samenspanning dit misdrijf plegen, in het vorig artikel omschreven, worden de schuldigen zoomede de leiders of aanleggers der samenspanning gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren"

In de Memorie van Toelichting worden deze bepalingen verdedigd met het oog op de gebeurtenissen, die „vóór enkele weken een groot deel van Nederland in beroering brachten" en die de aandacht opnieuw hadden gevestigd op „meer dan één bedenkelijke leemte in het Wetboek van Strafrecht". De persoonlijke vrijheid wordt niet meer voldoende door de wet beschermd. De „vorm van dwang", die nu voorkomt, tast, zonder zich te openbaren door geweld of bedreiging, in zoo hooge mate wederrechtelijk, de persoonlijke vrijheid aan, „dat hij in eene beschaafde maatschappij niet mag worden gedoogd". Straf is noodig, omdat in dat geval de handhaving der openbare rechtsorde dit eischt.

In het tweede wetsontwerp werd voorgesteld een verhooging van hoofdstuk VIII der Staatsbegrooting met ƒ 60.000 en wel — volgens de Memorie van

1) Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, Bijlagen, n°. 125.

Toelichting — om de bij het korps genietroepen bestaande spoorwegcompagnie zulk een uitbreiding te geven, dat zij in staat zou wezen, om in buitengewone omstandigheden den dienst op enkele hoofdlijnen gaande te houden of hiertoe althans krachtig mede te werken.

In het derde werd de benoeming eener Staatscommissie voorgesteld, om een onderzoek te doen naar de voorwaarden en rechtsverhoudingen, waaronder het spoorwegpersoneel diende, en naar de bij dit personeel bestaande grieven, en verder de vraag te overwegen, of er — en zoo jà welke — wijzigingen in beide gewenscht waren. Het voorstel werd gemotiveerd door de sedert vele jaren onder dit personeel heerschende sterke ontevredenheid over het gemis eener behoorlijke rechtspositie en over enkele der dienstvoorwaarden, die, naar van onderscheiden zijden betoogd was, mede oorzaak was van de gewilligheid, waarmede het personeel in staking was gegaan.

Het spreekt van zelf, dat het eerste dezer drie ontwerpen verreweg het belangrijkste was. Het ontketende een grooten hartstocht, die bij de schriftelijke en mondelinge behandeling in de Tweede Kamer zeer duidelijk uitbarstte en daarbuiten nog veel grooter werd: hier werden ze als dwang- of tuchthuisontwerpen gescholden. De opportuniteit van de indiening der ontwerpen, de houding der Regeering in Januari, de strekking der voorgestelde maatregelen werden even scherp gegispt als verdedigd. De Regeering vond in het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer aanleiding bij hare Memorie van Antwoord een uitvoerig overzicht over te leggen van de wetgeving en rechtspraak, ten opzichte van ongeoorloofden dwang en dienstweigering in andere landen bestaande, waaruit zij met alle recht mocht concludeeren, dat zij niet verder ging dan tot de maatregelen, die in de meeste landen voor dergelijke gevallen reeds getroffen waren. Tijdens de schriftelijke behandeling waren de belangrijkste artikelen van wetsontwerp no. 1 vrij wat veranderd en verduidelijkt. Zij luidden nu, met bijvoeging van een geheel nieuw artikel, aldus:

Na artikel 284 in te lasschen: „Met gevangenisstraf van ten hoogste negen maanden of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden wordt gestraft:

„1o. hij die een ander door geweld of eenige andere feitelijkheid of door bedreiging met geweld of eenige andere feitelijkheid, gericht hetzij tegen dien ander, hetzij tegen derden, wederrechtelijk dwingt iets te doen, niet te doen of te dulden;

„2o. hij, die een ander door bedreiging met smaad of smaadschrift dwingt iets te doen, niet te doen of te dulden.

„In het geval onder 2o. omschreven wordt het misdrijf niet gevolgd dan op klachte van hem, tegen wien het gepleegd is".

Na artikel 426 van voormeld Wetboek wordt een nieuw artikel ingevoegd, luidende:

„Artikel 426 bis. Hij die wederrechtelijk op den openbaren weg een ander in zijne vrijheid van beweging belemmert of met een of meer anderen zich aan een ander tegen diens uitdrukkelijk verklaarden wil blijft opdringen of hem op hinderlijke wijze blijft volgen, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste eene maand of geldboete van ten hoogste honderd gulden.

„Artikel 358 bis. De ambtenaar of eenig in het openbaar spoorwegverkeer voortdurend of tijdelijk werkzaam gesteld persoon, niet behoorende tot het personeel van een spoorweg, waarop uitsluitend met beperkte snelheid wordt vervoerd, die met het oogmerk om in de uitoefening van eenen openbaren dienst of in het openbaar spoorwegverkeer stremming te veroorzaken of te doen voortduren, nalaat of, wettig daartoe gelast, weigert, werkzaamheden te verrichten, waartoe hij zich uitdrukkelijk of uit kracht van zijne dienstbetrekking heeft verbonden, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboete van ten hoogste drie honderd gulden.

„Artikel 358 ter. Indien twee of meer personen ten gevolge van samenspanning het misdrijf plegen, in het vorig artikel omschreven, worden de schuldigen, zoomede de leiders of aanleggers der samenspanning, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren".

De behandeling werd met spoed, maar zonder overhaasting doorgezet. Op 26 Februari reeds besloot de Tweede Kamer de drie wetsontwerpen na afloop der in de afdeelingen aan de orde zijnde ontwerpen, maar niet vóór 3 Maart, in de afdeelingen te doen onderzoeken. Dit besluit werd met 50 tegen 36 stemmen (rechts tegen links) genomen met verwerping van een voorstel van Goeman Borgesius, om de interpellatiën over de stakingen, waartoe Troelstra en Mees verlof gevraagd hadden, te doen voorafgaan [1]. Wie deze vergadering op de tribune bijgewoond heeft, zal een sterken indruk behouden hebben van de groote opwinding en de zwoele atmosfeer, die toen in de Kamer heerschten. Zij leidden zeer ernstige gebeurtenissen in.

De interpellatiën-Mees en -Troelstra werden in de eerstvolgende openbare vergadering op 10 Maart behandeld en duurden op 11 Maart voort [2]. Zij waren een voorspel van de behandeling der wetsontwerpen zelf. Een geheel verschillende appreciatie der feiten, een verschillende opvatting van hun onderlingen samenhang en opeenvolging kwam aan het licht. De toon bleef van alle zijden vrij gematigd. De minister verdedigde de ná de staking genomen maatregelen met het beroep op de na 31 Januari aanhoudende onrust. Maar het diepgaande verschil tusschen de vooral van sociaal-democratische zijde verdedigde opvatting, dat de dienstweigering van het spoorwegpersoneel geoorloofd geweest was, en die van de Regeering, dat deze niet kon worden geduld om redenen van rechtsorde, kon natuurlijk niet worden weggenomen. Van liberale zijde was het debat alleen gevoerd met de bedoeling, om nadere inlichtingen van de regeering te verkrijgen, en de interpellant Mees verklaarde zich door de regeeringsmededeelingen dan ook ten deele bevredigd, al had hij liefst iets meer willen vernemen over het voorgevallene in de conferentie van 31 Januari.

1 April, nadat den vorigen dag eindverslag omtrent de drie wetsontwerpen uitgebracht was, stelde de Voorzitter voor ze op 2 April voor openbare behandeling aan de orde te stellen. Het voorstel werd met de stemmen der sociaal-democraten en van drie vrijzinnig-democraten tegen aangenomen. De behandeling duurde juist een week [3]. Er kwamen enkele hartstochtelijke redevoeringen — één zeer hartstochtelijk tooneel, waarbij Schaper Lohman hoonde als „die mooie mijnheer, die daar staat" — bij voor. Maar het stond van te voren vast, dat de ontwerpen zouden worden goedgekeurd. De geheele rechterzijde had er geen aanmerking op. De liberalen wierpen alleen opportuniteitsbezwaren op: sommigen hunner keurden de behandeling in dezen tijd af. Een motie van Schaper, om de behandeling der wetsontwerpen te schorsen, ingediend na afloop der algemeene beschouwingen, verwierf trouwens ook hunne stemmen niet [4]. Wel vereenigden zich bij de eindstemming over het belangrijkste ontwerp de vrijzinnig-democraten met de socialisten, zoodat er 14 stemmen tegen werden uitgebracht. De behandeling in de Eerste Kamer liep buitengemeen vlug van stapel. De ontwerpen kwamen 10 April in en werden den volgenden dag met algemeene stemmen goedgekeurd [5]. Denzelfden dag verschenen ze in het Staatsblad [6].

1) Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, blz. 927 vlg.
2) Alsvoren, blz. 936.
3) Alsvoren, blz. 1026 vlg.
4) Alsvoren, blz. 1127.
5) Handelingen Eerste Kamer 1902—1903, blz. 259—268.
6) Wetten van 11 April 1903 (Staatsblad, nº. 101).

Wat de regeering in hare houding zeer versterkte, was het fiasco, dat de beweging tegen de ontwerpen buiten de Tweede Kamer maakte. De beweging zelf is er niet minder merkwaardig om. Zij stond onder de leiding van een Comité van Verweer, gesticht door verschillende organisaties der Spoorweg- en transportarbeiders en het Nationaal Arbeids-Sekretariaat en waarin zoowel de sociaal-democraten als de vrije socialisten en de anarchisten vertegenwoordigd waren. Troelstra en Domela Nieuwenhuis naast elkander! Als voorzitter fungeerde J. Oudegeest, de voorzitter van de Nederlandsche vereeniging voor Spoor- en Tramwegpersoneel [1]), terwijl Vliegen als secretaris optrad. Maar deze samenwerking sloot niet uit, dat er naijver tusschen de leden van het Comité bestond, en dit schijnt wel één der voornaamste oorzaken te zijn van de weinig doortastende houding, die ten slotte aangenomen is. Er was althans een duidelijk tekort aan leiding. Op 2 April — na het den vorigen dag genomen besluit der Tweede Kamer — werd in een geheime vergadering besloten tot een staking op Maandag 6 April van de arbeiders in het spoorweg- en havenbedrijf, terwijl naar gelang der behoefte andere categorieën van werklieden zouden volgen. Maar op 6 April bleek de gewilligheid der arbeiders, om aan den oproep van het comité gehoor te geven, niet zeer groot. De doortastende houding der Regeering, die onmiddellijk de stations militair liet bezetten en den werkwilligen krachtige bescherming verleende, mist hierbij haar invloed niet. De spoorwegmaatschappijen, aldus gerugsteund, konden nu krachtig optreden: zij ontsloegen de stakers uit den dienst. Toch besloot het comité van verweer op 9 April, toen de ontwerpen in de Tweede Kamer waren aangenomen, de algemeene staking te proclameeren. De oproep aan de „mede-arbeiders" begint aldus:

„Zoo zullen wij dan worden geknecht!

„Zoo zal ons alle recht worden ontnomen om te strijden voor een beteren toestand!

„Zoo zal de regeering van „Christenen" zorgen, dat wij ons leven op de meest òn-christelijke wijze moeten voorslepen; — dat

honger en ellende

voortdurend ons deel zullen zijn en dat de

kapitalisten hunne brandkasten

zullen kunnen blijven vullen

ten koste van de welvaart

der arbeiders.

„Er zullen wetten worden aangenomen, waardoor de arbeiders geheel

zullen worden onderworpen

aan de patroons.

„Waardoor ieder krachtige loonbeweging onmogelijk zal worden gemaakt.

„Waardoor het niet mogelijk zal zijn onze vrouwen wat meer weekgeld te geven.

„Waardoor onze kinderen zullen moeten leven in dezelfde treurige omstandigheden als waarin wij zijn opgevoed.

„Mannen en vrouwen!

„*Heden is de algemeene werkstaking afgekondigd* voor alle werkers in de transport-bedrijven te water en te land, zoowel *Spoor-* als *Havenarbeiders*".

Het is de opgewonden toon, waarin de demagogie zich pleegt te uiten,

1) Hiernaast stond de federatie van spoorwegarbeiders (voorzitter Petter), die minder dan de bovengenoemde vereeniging sociaal-democratisch gezind was.

die ook in het verdere gedeelte van het vrij lange stuk klinkt. Maar er is ook iets aandoenlijks in den kreet, die eindigt met de fiere woorden:

„Wij, wij, de mannen, wij zullen pal staan voor
Onze vrijheid en onze toekomst".

In de bestaande omstandigheden was de algemeene werkstaking ongetwijfeld een taktische fout, waaraan de vrije socialisten de meeste schuld hebben. Zij mislukte vrijwel geheel. En reeds in den avond van den 9en April besloot het comité de staking op te heffen. Toen barstte de ruzie tusschen anarchisten en socialisten eerst goed los. De laatsten hadden de opheffing doorgezet en werden nu door de eersten van „verraad" beschuldigd. Een onverkwikkelijk naspel! De afloop was vooruit te voorzien geweest: nu de Regeering allen tijd gehad had zich voor te bereiden, moest de strijd wel te haren gunste eindigen. In het eerste groote sociale conflict, dat Nederland aanschouwd had, heeft de arbeiderswereld getoond, hoe zeer haar gevoel van solidariteit sedert 1870 gegroeid was, maar tevens, hoe onmachtig zij nog was, om een groot doel te bereiken. Zij was te ver gegaan, wat vooral aan hare leiders en hunne onderlinge twisten moet geweten worden. De Regeering oogstte er terecht dank voor in — en vooral den minister van oorlog schijnt hiervoor lof toe te komen —, dat zij de Nederlandsche rechtsorde en het internationale verkeer had weten te verzekeren. Vele werklieden werden slachtoffers van de mislukte actie: zij moesten gesteund worden en eerst langzamerhand werd een deel der ontslagen spoorwegarbeiders weder in den dienst opgenomen. De behaalde resultaten: het toch wel eenigermate versterkte vereenigingsleven, vooral van de arbeiders in het transportbedrijf, en de verbeterde positie der spoorwegarbeiders, die als gevolg der uitgebreide enquête tot stand kwam [1], — zij hadden bij betere leiding ook zonder de noodlottige actie van April 1903 bereikt kunnen worden. Dan zou de Regeering ook geen reden hebben gehad van „eene misdadige woeling" te spreken — een minder gelukkige uitdrukking overigens, die in de Troonrede van September 1903 naar aanleiding dezer gebeurtenissen gebruikt werd.

Meer dan eens heeft het kabinet-Kuyper zich ter verontschuldiging zijner betrekkelijk geringe legislatieve werkzaamheid er op beroepen, dat de gebeurtenissen van de eerste maanden van 1903 zooveel beslommeringen hadden gegeven. Het is begrijpelijk, maar toch niet afdoende. Althans niet, om de groote grief: het tekort op sociaal gebied, weg te nemen. Immers de volgorde van de werkzaamheden van het kabinet onderging door de werkstaking geen verandering. Met de voorbereiding van het voornaamste wetsontwerp was de regeering zoo goed als gereed, toen de staking uitbarstte. Hieruit blijkt, dat zij zich als hoofddoel gesteld heeft: de verdere vrijmaking van het onderwijs, en het kan niet ontkend worden, dat zij in den uitslag der verkiezingen — zie de partij-programma's [2] — hiertoe aanleiding kon vinden. Nu zou het blijken, hoe zeer degenen, die in 1890 gevreesd hadden, dat de herziening der lager-onderwijs-wet van Mackay geen duurzame pacificatie zou brengen, gelijk hadden gehad. en het hevige verzet, van liberale

1) De enquête-commissie was bij K. B. van 20 April 1903 ingesteld onder voorzitterschap van Mr. J. D. Veegens; leden waren dr. A. M. A. J. Ariëns, Jhr. Mr. S. Laman Trip, Mr. W. L. P. A. Molengraaff, A. S. Talma. Het verslag werd 14 Januari 1904 uitgebracht (gedrukt met de bijlagen, 6 dln.; afzonderlijk verscheen: Beschouwingen en voorstellen der Staatscommissie van enquête omtrent het spoorwegpersoneel — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1904).

2) Hiervóór, blz. 219.

zijde tegen Kuyper 's voorstel van 1903 geboden, wordt te begrijpelijker, omdat nu de hoop, dat men de rust op onderwijs-gebied niet meer verstoord zou zien, een illusie bleek. Werkelijk was 1903 het begin van een nieuwe phase in den strijd.

Bij Koninklijke Boodschap dan van 11 Maart 1903 kwam een wetsontwerp in tot wijziging en aanvulling der wet tot regeling van het Hooger Onderwijs [1]. Het betrof drie dingen: nadere regeling van het bizonder hooger onderwijs; de regeling van het hooger technisch onderwijs; nadere regeling van het bizonder voorbereidend hooger onderwijs. Tegelijkertijd werden enkele wijzigingen van minder belang in de bestaande instellingen van hooger onderwijs voorgesteld, o. a. dat buitengewone hoogleeraren, door de Regeering te benoemen, leden zouden zijn van de faculteit, waarbij zij behoorden, en dat zij in den senaat der universiteit zitting zouden hebben met raadgevende stem. Voor een algeheele herziening der wet achtte de minister van binnenlandsche zaken, naar hij in de Memorie van Toelichting mededeelde, den tijd, „althans op dit oogenblik", nog niet gekomen.

De tweede der bovengenoemde belangrijke wijzigingen werd voorgesteld in een nieuw hoofdstuk II van titel II der wet van 1876, waarvan het eerste artikel luidde (art. 32 van het wetsontwerp):

„Er kunnen van Rijkswege drie hoogescholen worden gevestigd: eene technische hoogescool, eene landbouwhoogeschool en eene handelshoogeschool".

De inrichting der eerste werd nu vast voorgesteld:

„De polytechnische school te Delft wordt de technische hoogeschool" (art. 32a.), terwijl in de volgende artikelen hare inrichting omschreven wordt.

De derde der bovengenoemde belangrijke wijzigingen komt aan de orde in hoofdstuk III van titel III:

„Met het getuigschrift in artikel 11 [2]) vermeld (nl. van openbare gymnasia) wordt gelijkgesteld het getuigschrift van bekwaamheid tot universitaire studiën door bijzondere gymnasia met zesjarigen cursus aan hunne leerlingen, die het onderwijs tot aan het einde hebben bijgewoond, afgegeven, mits" (volgens de voorwaarden, waaraan zulke gymnasia behooren te voldoen, ten einde het jus promovendi te verwerven).

De twee allerbelangrijkste wijzigingen vindt men in hoofdstuk IV en V en van titel III der wet van 1876. De eerste betreft „bijzondere leerstoelen" (art. 107 f):

„Door ons kunnen bij besluit, den Raad van State gehoord, na ingewonnen advies van de senaat der Rijksuniversiteit, instellingen, stichtingen of vereenigingen worden aangewezen, als bevoegd om bij een of meer uitdrukkelijk genoemde faculteiten aan die Rijksuniversiteit een of meer leerstoelen te vestigen, met opgave van de vakken, waarin door hen, die deze leerstoelen bekleeden, onderwijs zal gegeven worden. De opgave van de vakken kan op gelijke wijze worden gewijzigd.

„De in het eerste lid bedoelde aanwijzing kan te allen tijde op gelijke wijze worden ingetrokken. Komt eene aangewezen instelling, stichting of vereeniging de gestelde voorschriften niet of niet langer na, dan wordt de aanwijzing op gelijke wijze ingetrokken".

Art. 107g: „De instelling of vereeniging moet rechtspersoonlijkheid bezitten". Volgen nog andere voorwaarden, waaraan moet worden voldaan.

1) Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, Bijlagen, nº. 135.

2) Luidende: „Aan de leerlingen der gymnasia met zesjarigen cursus, die het onderwijs tot aan het einde hebben bijgewoond, wordt eenmaal 's jaars gelegenheid gegeven, om, ten gevolge van een mondeling en schriftelijk examen, een getuigschrift te verkrijgen, dat zij bekwaam zijn tot de studie aan eene universiteit over te gaan in de faculteit in dit getuigschrift vermeld", enz.

Ten slotte de hoofdzaak: „Van de bijzondere Universiteiten".

Art. 107k: „Door ons kunnen bij besluit, den Raad van State gehoord, instellingen, stichtingen of vereenigingen worden aangewezen als bevoegd eene bijzondere universiteit te hebben die ten aanzien van uitdrukkelijk in de aanwijzing te noemen, door haar te verleenen, doctorale graden, gelijke rechten heeft als de Rijksuniversiteiten.

„De door eene in dit hoofdstuk bedoelde bijzondere universiteit afgegeven getuigschriften van met gunstig gevolg afgelegde examens, vereischt ter verkrijging van de in de aanwijzing genoemde doctorale graden, geven, wat de bevoegdheid tot het geven van onderwijs betreft, gedurende drie jaren na den dag, waarop de examens met gunstig gevolg zijn afgelegd, gelijke rechten als de door de Rijksuniversiteiten afgegeven getuigschriften van met gunstig gevolg afgelegde examens.

„De in het eerste lid bedoelde aanwijzing kan ten allen tijde op gelijke wijze worden ingetrokken. Komt eene aangewezen instelling, stichting of vereeniging de gestelde voorschriften niet na, dan wordt de aanwijzing op gelijke wijze ingetrokken".

Volgen voorwaarden in art. 107l, waaraan de vereeniging of instelling, die rechtspersoonlijkheid moet bezitten, heeft te voldoen. Hieronder:

„De universiteit moet ten minste drie der faculteiten, genoemd in art. 41 [1]), bevatten. Eene faculteit met minder dan drie gewone hoogleeraren komt niet in rekening. In elke faculteit moet onderwijs gegeven worden in alle vakken, waarin geëxamineerd moet worden bij de examens, vereischt tot verkrijging van den doctoralen graad, waaraan rechten als bedoeld in artikel 107k, zullen worden ontleend".

In dit artikel wordt tevens geregeld het toezicht, waarvoor een college van curatoren moet bestaan, en de verhouding tot den minister van binnenlandsche zaken, die tot op zekere hoogte contrôle kan uitoefenen. Verder worden voor het verkrijgen van doctorale graden en het afleggen van examens gelijke eischen gesteld als aan de Rijksuniversiteiten bestaan. Voor het bijwonen der lessen moet een bedrag ten minste gelijkstaande met dat, verschuldigd voor het bijwonen der lessen aan de Rijksuniversiteiten betaald worden; evenzoo voor het afleggen van examens.

Van groot belang is nog art. 107n: „Uit 's Rijks kas kan aan de besturen der in dit hoofdstuk bedoelde instellingen, stichtingen of vereenigingen, ter tegemoetkoming in de kosten van de voorziening in onderwijslokalen subsidie worden gegeven.

„Het subsidie gaat over een tijdvak van vijfentwintig jaren een bedrag van ƒ 100.000 niet te boven.

„Aan elke universiteit kunnen van Rijkswege tien beurzen worden verleend, ieder van ƒ 500, ter ondersteuning van onvermogende studenten van buitengewonen aanleg. Deze beurzen worden door ons toegekend, curatoren gehoord".

Volgens artikel 107o wordt de faculteit van godgeleerdheid uitgezonderd van de bepalingen van dit hoofdstuk; van de aanstelling, schorsing of het ontslag van hoogleeraren of andere docenten bij deze faculteit behoeft, zonder meer, alleen mededeeling te geschieden aan den minister van binnenlandsche zaken.

In een volgend hoofdstuk (VI) wordt het toezicht op het bizonder universitair onderwijs geregeld. Er zal hiertoe worden ingesteld een commissie van toezicht van ten minste vijf, door de Kroon te benoemen leden. De uitoefening van dat toezicht zal bij algemeenen maatregel van bestuur worden geregeld.

1) Luidende: „Elke der universiteiten bevat de navolgende faculteiten: *a*. de faculteit der godgeleerdheid; *b*. de faculteit der rechtsgeleerdheid; *c*. de faculteit der geneeskunde; *d*. de faculteit der wis- en natuurkunde; *e*. de faculteit der letteren en wijsbegeerte".

Ten slotte wordt in een nieuwen titel IIIa gehandeld over de Staatsexamens. Hiervan bepaalt het voornaamste artikel (107u), dat gelijke bevoegdheid als aan de door de Rijksuniversiteiten verleende getuigschriften of doctorale graden verbonden zal worden aan het met gunstig gevolg afleggen van examens bij een door de Kroon te benoemen commissie, waaromtrent verder een en ander vastgesteld wordt.

De Memorie van Toelichting bij dit ontwerp munt uit door stijl en kortheid, zooals men in onze regeeringsstukken niet dikwijls aantreft. Aangetoond wordt, dat ons onderwijs — de vrijheid waarvan reeds in 1815 theoretisch vaststond — zich practisch in de 19e eeuw bewoog in de richting van meerdere vrijheid:

„Wat nu het ingediende wetsontwerp bedoelt, is niet anders dan om deze evolutie in de richting der vrijmaking, die van 1815—1900 plaats greep, logisch te laten voortwerken, en op de tot dusver verkregen resultaten voort te bouwen.

„Stilstand is hier ondenkbaar. Men schrijft geen vrijheid van hooger onderwijs in de wet als bedriegelijk uithangbord. Een aldus toegekende vrijheid moet voor verwezenlijking vatbaar zijn. Aan wat nominaal verkrijgbaar wordt gesteld, moet realiteit kunnen beantwoorden, zoodra de omstandigheden dit beginnen te eischen. Onder hooger onderwijs verstaat niemand, en kan dus ook de wet niet verstaan, de private liefhebberij van iemand mede te deelen wat men *weet*. Dat kan even goed door geschrift geschieden. Hooger *onderwijs* is onafscheidelijk van het doel om te vormen en voor te bereiden tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen. Candidaat-geleerden, die eene hoogeschool of universiteit bezoeken uitsluitend om persoonlijk tot beoefening der wetenschap bekwaam te worden, kent althans ons land niet dan bij zeer hooge uitzondering, en voor die zeer hooge uitzondering richt men geen scholen op. Dan eerst wordt derhalve de vrijheid van het hooger onderwijs eene realiteit, indien de kweekelingen dezer scholen, buiten de openbare scholen om, de gelegenheid vinden om de bevoegdheden te verwerven, die voor het bekleeden van hoogere maatschappelijke betrekkingen door de wet als eisch worden gesteld".

De bestaande toestand is onhoudbaar. Het gaat niet aan van leerlingen van een bizonder gymnasium of een bizondere universiteit na volbracht examen aan de instellingen, die zij bezochten, nog een nieuw examen voor een staatscommissie, openbaar gymnasium of openbare universiteit te vergen. Men kan dit veranderen op drieërlei manier: òf door het verkrijgen van alle diploma's, zoo der openbare als der bizondere scholen, buiten die scholen te plaatsen en te binden aan een afzonderlijk, van Rijkswege in te stellen onderzoek; òf men kan beide: men kan de diploma's laten afgeven door de Rijks- of gemeentescholen en de kweekelingen der bizondere scholen door de examineerende colleges der Rijks- of gemeente-scholen laten onderzoeken; òf men kan openbaren en bizonderen scholen voor hooger onderwijs het recht tot het afgeven van de diploma's voor bepaalde bedieningen toestaan. De wetsvoordracht — onze inhoudsopgave wijst dit duidelijk aan — zoekt de oplossing in den laatsten zin, ofschoon de minister zelf zijn voorkeur bekende voor een Staatscommissie, als in Duitschland bestaat, die allen zou examineeren en de uitsluitende bevoegdheid zou hebben den effectus civilis te verleenen, terwijl de universitaire examens dan alleen wetenschappelijke beteekenis zouden hebben. Dit stelsel bood naar K u y p e r's meening de volgende voordeelen:

„1e. dat het de vele studenten, die uitsluitend het verkrijgen van eene maatschappelijke betrekking beoogen, ontslaat van het afleggen van de hoogste academische examens; 2e. dat het als gevolg hiervan de hoogleeraren

voor een aanzienlijk deel ontlast van het eindeloos tijdroovend tenteeren en examineeren, en hun alzoo een ruimer tijd voor wetenschappelijk onderzoek laat; 3e. dat, waar de examens op die wijze niet aan het onderwijs van bepaalde hoogleeraren gebonden zijn, de student niet beperkt is tot het bezoeken van éene universiteit, maar aan meerdere universiteiten kan rondgaan, iets wat de veelzijdigheid van zijne ontwikkeling bevordert; en 4e. dat het de examina voor den effectus civilis meer een practisch karakter doet dragen met het oog op de levenspractijk en de behoeften der maatschappij".

Het stelsel bestaat reeds gedeeltelijk voor de artsen en werd voor de theologische faculteit door de kerken ingevoerd. Maar van een geheele doorvoering er voor „schijnt de tijd nog niet gekomen te zijn. We zijn met onze Staatsexamens tot dusver niet al te gelukkig geweest, en de geest aan onze openbare universiteiten is voor zulk een stelsel nog slechts matig gewonnen. Bij dien stand van zaken scheen het ongeraden reeds nu tot de invoering van dit stelsel over te gaan. Men mag niet, om het bijzonder universitair onderwijs uit een gedwongen positie te redden, aan het openbaar universitair onderwijs geweld aandoen".

De moeilijkheid in het gekozen stelsel was de noodige waarborgen te scheppen voor de deugdelijkheid der door de bizondere Universiteiten te verleenen diploma's. Hun gelijke voorwaarden te stellen als met de Amsterdamsche gemeente-universiteit was geschied, ging niet aan: Amsterdam kon den wedstrijd met het Rijk op voet van gelijkheid aan, maar de bizondere Universiteiten waren hiertoe niet bij machte. Er kon hier slechts sprake wezen van gelijksoortige voorwaarden, zooals men die in ons overzicht van het wetsontwerp vindt aangegeven.

Verder verdedigt de Memorie het instituut der bizondere leerstoelen:

„Het vrije onderwijs is uit zijn aard veelvormig en laat zich in geen keurslijf wringen. Wie voor het vrije hooger onderwijs pleit, mag niet ter bevrediging van wat hem zelf op dit gebied gewenscht voorkomt, aan anderer afwijkend inzicht geweld aandoen. Nu is het bekend, hoe meerdere voorstanders van het vrije universitaire onderwijs aan het oprichten van vrije leerstoelen bij de bestaande overheidsscholen voorkeur geven boven het stichten van eigen scholen. Er zijn er die zoo oordeelen, omdat zij de middelen en krachten om eigen universiteiten te stichten nog niet aanwezig achten. Er zijn er ook, die uit beginsel in aanvullende en corrigeerende saamwerking met de overheidsschool meerder heil zien. Ondergeteekende, hoewel zelf deze overtuiging niet toegedaan, mag als bewindsman aan wien zoo oordeelt den pas niet afsnijden". . . . . .

Uitvoerig worden de voorstellen omtrent het technisch onderwijs toegelicht. Dit gedeelte der Memorie van Toelichting, breed opgezet en ook voortreffelijk gestilleerd, heeft zeer terecht vermaardheid gekregen. Hoe had deze predikant-staatsman zich ingewerkt in den aard van het technisch onderwijs en hoe wist hij, wat ten dezen hier te land geëischt moest worden. Het onderscheid van de te stichten technische hoogeschool met de universiteiten wordt aldus omschreven:

„Hoewel met de indeeling der universiteit in faculteiten groote overeenkomst aanwezig schijnt, brengt het afwijkend karakter van de technische hoogeschool mede, dat inderdaad tusschen de afdeelingen hier en de faculteiten girds een kenmerkend onderscheid bestaat. Waar toch de faculteiten eener zelfde universiteit een gansch van elkander afgescheiden eigen bestaan leven, zullen aan de technische hoogeschool de afdeelingen veel nader aan elkander verwant zijn en met hare belangen en haar onderwijs voortdurend ineengrijpen. Wat een hoofdvak vormt voor de studenten der eene afdeeling zal tevens voor die andere een bijvak zijn, terwijl wederom andere vakken, als wis- en natuurkunde, voor het onderwijs in elke der afdeelingen de grondslagen zullen uitmaken. De onderscheidene afdeelingen zullen mitsdien het karakter erlangen niet van even zóóvele, los van elkander levende, faculteiten, maar van onderdeelen eener zelfde faculteit, die der toegepaste wis- en natuurkunde".

Daarna wordt gehandeld over de indeeling van vakken en docenten, waarbij de voorkeur is gegeven aan die van verscheidene Duitsche technische hoogescholen, „volgens welke op de eerste plaats wordt gesteld onze afdeeling van algemeene wetenschappen". Hiertoe zullen behooren de propaedeutische vakken, als wiskunde enz., „algemeene vakken in dien zin, dat de studie daarvan voor verschillende soorten van aanstaande ingenieurs, in welke richting hunne vakstudie later moge uiteengaan, vereischt is". Bovendien zullen hiertoe gebracht worden „die vakken van meer algemeenen aard als staathuishoudkunde, geschiedenis, handelsrecht, aardrijkskunde, cultuurgeschiedenis en dergelijke, tot kennismaking waarmede, ook als het geen examen-vakken zijn, aan eene technische hoogeschool de gelegenheid niet zal mogen ontbreken". Daarnaast zullen de eigenlijke vakwetenschappen verdeeld worden over vier afdeelingen. Het onderwijs zal, evenals aan de universiteiten, moeten worden toevertrouwd aan hoogleeraren, lectoren en privaatdocenten. Een college van curatoren zal het beheer en toezicht onder oppertoezicht van den minister van binnenlandsche zaken in handen krijgen.

Aan de Memorie zijn toegevoegd overzichten van eenige buitenlandsche wetgevingen betreffende de verhouding van den Staat tot het Hooger Onderwijs en van het hooger technisch onderwijs. Beide, met een opgave der door den steller der overzichten geraadpleegde literatuur voorzien, geven — als trouwens de geheele memorie — een hoogen dunk van den ernst, waarmede deze zaak was aangevat en bestudeerd.

De schriftelijke behandeling dezer belangrijke voorstellen duurde ongeveer een jaar. Terwijl de reorganisatie der Polytechnische School over het algemeen instemming vond, werd het wetsontwerp in zijn geheel allerminst op dezelfde wijze ontvangen [1]):

„Een aantal leden verklaarden met de indiening van dit wetsontwerp geenszins ingenomen te zijn.

„Eenigen keurden de methode van wetgeving, welke dat ontwerp naar hun inzien kenmerkt, af, en meenden, dat de materie daarbij te zeer van den kleinen kant is aangevat. Het ontwerp strekt tot verwezenlijking van enkele wenschen, die den Minister van Binnenlandsche zaken bijzonder ter harte gaan, maar een grondige herziening van het hooger onderwijs is van de baan geschoven door de benoeming der Commissie voor de betere ineenschakeling van de verschillende takken van het onderwijs [2])".

Zoo begon het Voorloopig Verslag met een zeer persoonlijken aanval op den Minister, die er niet rechtstreeks op antwoordde, maar ontwijkend alleen zei:

„Ingenomen met dit wetsontwerp is de ondergeteekende allerminst. Eene herziening van de geheele wettelijke regeling van onze universiteiten zou hem veel sterker hebben toegelachen; maar juist wijl zulk een grondige herziening rechtstreeks verband houdt met de zoo noodige reorganisatie van ons middelbaar en gymnasiaal onderwijs, en deze laatste weer kan ingrijpen in

1) Voorloopig Verslag en Memorie van Antwoord: Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen 1903—1904, n°. 18.

2) Ingesteld 21 Maart 1903, onder voorzitterschap van dr. J. Wolter, hoogleeraar aan de Vrije Universiteit. Het rapport dezer „Ineenschakelingscommissie" werd eerst 25 April 1910 uitgebracht (gedrukt in 2 dln.). Het is tot dusverre buiten toepassing gebleven.

de organisatie van het lager onderwijs, viel hieraan voorshands niet te denken. Het resultaat van het onderzoek der benoemde Staatscommissie moet daarvoor worden afgewacht; eene benoeming die de principieele verbetering van ons hooger onderwijs geenszins van de baan schuift, maar integendeel de rails legt, waarlangs ze te sneller zal worden bereikt".....

Alsof hiermede de vraag beantwoord ware, waarom dan het bizonder universitair onderwijs ook nog niet wat kon wachten. Het technisch hooger onderwijs, waarvan de regeling inderdaad urgent was, kon zeer goed zelfstandig aan de orde zijn gesteld. Ook verder maakte de minister er zich met algemeenheden af. Den „velen" uit het Voorloopig Verslag, die de vraag hadden te berde gebracht, of niet alle onderwijs-herziening op de uitkomsten van het onderzoek der commissie behoorde te wachten, antwoordde hij: „Het ministerieele leven is ten onzent kort van duur. Aan alle voorstel op onderwijsgebied zich te spenen, tot het advies van bedoelde commissie bij hem ware ingekomen, zou hem uit dien hoofde zeer vermoedelijk de pas hebben afgesneden, om eenig wetsontwerp op onderwijsgebied in gereedheid te brengen". En immers! „de actie bij de stembus van 1901" had „onmiskenbaar" de beteekenis, dat „meerdere vrijmaking van het onderwijs zonder verwijl aan de orde zou worden gesteld". Wat schoot er dus anders over? Dan komt een wezenlijk motief, *hèt* motief eigenlijk:

„Te minder bestond hiertegen bedenking, naardien de voorgestelde wijziging en aanvulling slechts zeer van ter zijde in aanraking komen met de vraagstukken waarover het onderzoek der Commissie loopt, terwijl niets belet, om bij de latere principieele reorganisatie van onze onderwijswetgeving ook hetgeen nu gewijzigd of aangevuld wordt, aan nadere herziening te onderwerpen. Dat dit den ondergeteekende niet behoefde te weerhouden, om nu reeds in enkele opzichten van zijn denkbeelden op dit gebied rekenschap te geven, schijnt in den aard der zaak te liggen. Niet wel toch is aan te nemen, dat wie zelf jarenlang op dit gebied zich èn theoretisch èn practisch bewoog, van zijne vaststaande overtuiging omtrent de grondbeginselen, die deze materie beheerschen, aan het bewind gekomen, zou worden afgebracht. Onjuist is het overigens, dat hij door dit wetsontwerp vooruitloopt op de voorstellen der Commissie in zake de onderlinge verhouding van gymnasium en hoogere burgerschool. Te dezen opzichte laat hij integendeel de bestaande verhouding onveranderd en geheel ongepraejudicieerd. Van de toelating tot de universiteit geldt geheel hetzelfde"...

Wij doen beter de overige argumenten vóór en tegen het hoofddeel der wetsvoordracht te bewaren tot de mondelinge behandeling en nu alleen te constateeren, dat het voorstel omtrent een Staatscommissie door den minister werd teruggenomen wegens de bezwaren, door „zeer vele leden" hiertegen — of althans tegen het instellen van deze commissie naast de examineerende faculteiten der universiteiten — ingebracht. Overigens werden, in verband met de gemaakte opmerkingen, ettelijke wijzigingen van minder beteekenis in het ontwerp aangebracht, waardoor in verscheidene opzichten tevens een andere volgorde en redactie tot stand kwam [1]).

De openbare behandeling begon op 17 Februari 1904 en duurde tot 15 Maart.

De algemeene beschouwingen werden op zeer gelukkige wijze geopend door Van der Vlugt [2]). Hij begon met te erkennen, dat er in de grieven tegen het openbaar hooger onderwijs, die van kerkelijke zijde in het midden gebracht waren, wel iets rechtmatig school:

1) Alsvoren, blz. 42 vlg., in het bijzonder blz. 69 vlg., waar een duidelijk overzicht van de veranderingen, die in de Hooger Onderwijswet stonden gebracht te worden.

2) Handelingen Tweede Kamer 1903—1904, blz. 1273.

„Het was in den overmoed der jaren om en na 1848. Men genoot van de overwinning, pas onder Thorbecke's leiding in het Staatsleven behaald. En zie, kort daarna kwam op het gebied van de wetenschap een geheele reeks van vondsten en gelukkige onderstellingen, die bij geestdriftige oppervlakkigheid den indruk wekten als was nu de oude Christelijke wereldbeschouwing mooi op weg om wetenschappelijk te worden weerlegd".

Hij noemde verschillende voorbeelden, o. a. „de bekende onderstelling van Darwin nopens het ontstaan der soorten", welke „heette krachtig te hebben geschokt het geloof aan den vinger Gods in de wording der levende natuur," en ging dan voort:

„Al die theorieën nu gaven voedsel aan den waan dat wetenschap en openbaringsgeloof toch eigenlijk niet meer kunnen samengaan in een normalen geest en die geest is, een tijd lang, niet zonder beteekenis geweest voor ons universitair leven, zoowel voor het bezetten van opengevallen katheders als ook voor de methode van het hooger onderwijs. Destijds is inderdaad bij sommige professorenbenoemingen nu en dan onrecht gepleegd. Om de bescheidenheid van hier aanwezigen niet te kwetsen, noem ik, als illuster voorbeeld, alleen Groen van Prinsterer.

„Destijds mag het ook wel zijn voorgekomen, dat van de hoogte van liberale katheders met een zekere laatdunkendheid over afwijkende meeningen werd gesproken of ook wel gezwegen. Geheel uitgewerkt heeft die geest ook thans nog niet....

„Tot zoover mijn erkenning van dat deel van waarheid en van recht dat in de genoemde grieven is te vinden. Maar nu neem ik de vrijheid om eenig voorbehoud te maken, eenig voorbehoud dat den omvang en het gewicht van die grieven tot wat engere maar juiste proportiën zal terugbrengen.

„Zonder er lang bij stil te staan, wil ik in de eerste plaats wijzen op dit feit, dat zelfs gedurende de onbetwiste heerschappij der liberalen er toch nooit een tijd is geweest, waarin de katheders aan de openbare Universiteiten geheel voor andersdenkenden ontoegankelijk bleven."... volgen eenige voorbeelden.

„Maar meer nadruk leg ik op deze overweging. Voor het onderwijs en een zeer groot deel der universitaire leervakken zijn, dunkt mij, praemissen van des leeraars wereldbeschouwingen nagenoeg van geen beteekenis.

„Dit geldt met name van bijna alle onderdeelen der geneeskunde en ook van verreweg de meeste takken der wis- en natuurkunde.

„Ik weet het wel, door sommige Calvinisten wordt dit anders geleerd. Zij postuleeren, dat de scheiding tusschen geloovig en ongeloovig denken zal doorloopen door alle vakken van wetenschap, ook door die ik zooeven noemde.

„Maar dat postulaat is mij altijd een raadsel gebleven"...

De „netelige leerstoelen" vormen in werkelijkheid de kleinere helft „Men mag er toe rekenen de gezamenlijke katheders in de faculteit der Godgeleerdheid, de meerderheid der juridische faculteit, de minderheid der literarische en eenige onder de philosophische en medische.

„Maar nu kom ik tot mijn belangrijkste reserve ... Het oude vooroordeel, hier en daar in liberale kringen indertijd verbreid, hetwelk tot die grieven stof gaf, de waan, als gingen wetenschappelijkheid en Openbaringsgeloof niet langer samen in één geest, zijn sedert eenigen tijd beslist en zichtbaar aan het tanen

„Mijnheer de Voorzitter! Verlangt die thesis nog een uitvoerige toelichting? Mij dunkt, niemand die een open oog heeft voor de teekenen der tijden, kan blind gebleven zijn op den duur voor dit feit: het dalen van den toon, waarop onleerstellige wetenschap spreekt èn over de eigen vooruitzichten èn

over het goed recht van geloof aan goddelijke dingen. Een begaafd Franschman, Ferdinand Brunetière, heeft nog niet zoo heel lang geleden zich de vrijheid veroorloofd die onleerstellige wetenschap bankroet te verklaren. Die uitspraak was zeker voorbarig, ik mag wel zeggen ongerijmd.

„De Nederlandsche Bank met haar bescheiden maar altijd nog betamelijke dividenden, zou toch niet bankroet mogen worden verklaard, ook al kon het bewijs geleverd worden, dat overgedienstige vrienden, tientallen van jaren geleden, aan de aanhouders dividenden van 200 pct. hadden voorgespiegeld.

„Evenmin mag de wetenschap worden bankroet verklaard eenvoudig op dezen grond, dat voor een vijftig jaar geestdriftige heethoofden, als b.v. Ernest Renan, zich gouden bergen van hare verdere ontwikkeling hebben beloofd.

„Nochtans eenige waarheid schuilt er achter die bankroetverklaring niettemin. En die waarheid is m. i. deze: geen van de geestelijke beteekenis van Ernest Renan zou het nu nog ondernemen op de voortgezette ontwikkeling der wetenschap zulke immense verwachtingen te bouwen als Renan daarop bouwde in zijn boek *L'avenir de la Science.*

„Door die zichtbare ebbe in den vroegeren overmoed van onkerksche wetenschappelijkheid zijn nu natuurlijk op den duur de hoogleeraren aan onze Rijksuniversiteiten niet onaangedaan gebleven. En de geschiedenis van menige aanbeveling voor het bezetten van een opengevallen leerstoel en ook de tegenwoordige methode van het universitair onderwijs leveren voor die stelling m. i. sprekende bewijzen".

Van der Vlugt ontwikkelt deze bewering verder met eenige sprekende voorbeelden, erkent, dat er ook nog uit den allerjongsten tijd „negatieve instantiën" bestaan, zooals dat „van mijn vurigen en geestdriftigen collega Bolland, propagandist si quis alius". Maar tegen zulk propagandisme bezitten de openbare universiteiten „een middel van ontwijfelbare doeltreffendheid" in zich, dat is: „haar eigen karakter; haar karakter van observatorium en laboratorium, niet van conservatorium der wetenschap", waarna volgt:

„Het is nu eenmaal de historische roeping van onze openbare universiteiten allerminst om een vast, afgerond compleet geheel van kennis zooveel mogelijk te bewaren en achtereenvolgens onvervalscht aan de studentengeslachten te leveren; neen veeleer om de leerlingen op te wekken en in te leiden in de wetenschap.

„En nu ben ik ouderwetsch genoeg om mij verzekerd te houden, dat zulk een idee, waaruit dergelijk instituut leeft, niet missen kan een machtigen invloed te oefenen op zijn levensgang. En wat is nu het medium, waardoor de levensgedachte der openbare universiteiten zich verwezenlijkt in feiten? Dat medium zoek ik vooral in de élite, de intelligentere minderheid van de studenten; want mijn ervaring, in mijn eigen studentenjaren en later als hoogleeraar opgedaan, is deze: op den gemiddelden student oefent de gemiddelde hoogleeraar onvergelijkelijk minder prestige dan de superieure mede-student. Nu dan, Mijnheer de Voorzitter, in die keurbende van de studenten-maatschappij aan onze universiteiten leeft krachtig het besef van die raison d'être, die levensgedachte der openbare universiteit, gelijk ik haar daareven noemde, het besef van het „zelf moet gij het zoeken, en zelf moet gij het vinden", waarbij de hoogleeraar slechts de behulpzame hand heeft te bieden. Dat plaatst nu in een tijd als de onze de studenten over het algemeen in een doorloopend critische houding". Het is nu heel wat anders dan „in de dagen toen Zijne Excellentie de Minister aan de Leidsche Universiteit studeerde". Nauwelijks was het bij het Nederlandsche volk uit met de alleenheerschappij der moderne en liberale ideeën, of de weerslag daarvan openbaarde zich in de studenten-maatschappij. Daar kwamen toen ook de „oppositioneele figuren" op.

Hierna ging de spreker over tot de gronden uit de Memorie van Toelichting, waarmede — behalve met de grieven tegen het Openbaar Hooger Onderwijs — de wetsvoordracht gemotiveerd werd. Hij betuigde zijn eerbied voor de offervaardigheid van hen, die om hunne overtuiging de oprichting en instandhouding der Vrije Universiteit mogelijk maakten. Hij betwistte, dat het overdoen van examens aan een openbare Universiteit voor leerlingen der bizondere Universiteiten meer dan „een lastige formaliteit" zou wezen, om dan te spreken over „het ingrijpendste verschil, dat voor- en tegenstanders van deze wetsvoordracht houdt gescheiden", de waardeering nl. van de „digniteit eener instelling van hooger onderwijs, wier leeraren vooraf worden gebonden aan een bepaald gedachtenstelsel". Hij rescontreerde daarbij de uiting van den Minister in de Memorie van Toelichting, dat er ten dezen tusschen de hoogleeraren aan de Vrije en aan de openbare Universiteiten slechts een graadverschil zou bestaan.

„Natuurlijk", zegt hij, „de openbare orde en de goede zeden, zij zijn de grens voor alles wat de Staat behartigt, beschermt, betaalt... Prediking van vorstenmoord mag dus niet worden geduld, hetzij die vindiciae contra tyrannos komen van de zijde van het anarchisme door de daad, hetzij van de zijde van het theoretisme van de daad. Want het is niet te ontkennen, dat in de dagen der monarchomachi die erge zonde ook is gepredikt door mannen, die zeer beslist op den bodem van het Openbaringsgeloof stonden".

„Ook", gaat hij verder, „ware het de natuurlijkste zaak der wereld, dat een kerkelijk hoogleeraar, overgaande naar een andere gezindte dan die hem oorspronkelijk toelachte, niet in zijn ambt zou kunnen blijven. Hij zou dit zelf terstond inzien en bedanken.

„De vrees, zoo zeg ik hier, mutatis mutandis Zijne Excellentie zelve na, dat gehechtheid aan zijn positie hem tot blijven zou kunnen verleiden, is, waar het wetenschappelijke mannen geldt, eenvoudig ondenkbaar. Maar iets geheel anders is het: de algemeene vrijheid van hooger onderwijs te omschrijven met inachtneming van modaliteiten zoo van zelfsprekend als deze; iets anders: een instelling van hooger onderwijs te begunstigen, die haar docenten vooraf bindt aan een bepaald systeem van levens- en geschiedbeschouwing, en de beslissing over hun trouw of ontrouw aan dien band opdraagt in laatste instantie, niet aan eigen geweten, maar aan een college van directeuren, min of meer onder oppertoezicht van een algemeene vergadering. Daartoe gelden mijns inziens nog altijd ten volle de woorden van verontwaardiging, die in het Verslag werden ontleend aan het bekende verweerschrift van Mr. de Savornin Lohman...

„Hier, leg ik, dunkt mij, den vinger op een zeer donkere zijde aan deze inrichting: de volslagen rechtsonzekerheid van haar professoren en haar studenten. Of men enghartig zal te werk gaan hangt aan het goedvinden der heeren directeuren, mogelijkerwijs aan het besluit, genomen na een tumultueuse discussie, van de een of andere ledenvergadering...

„Stellig, Mijnheer de Voorzitter, ik vrees geen oogenblik, dat zij door wie dit ach en wee aangeheven is, er aan zullen denken, nog veel minder, dat zij er ook in zullen slagen, om wegens deze ketterijen den auteur der Encyclopedie [1]) de woestijn in te jagen tot gezelschap van zijn broeder en oud-collega De Savornin Lohman. Maar wel vraag ik dit:

„Gesteld eens, tijdens een volgende generatie wordt niet een tweede Kuyper, maar een geheel gewoon sterveling met het onderwijs in de wetenschap

1) In het door mij weggelaten voorgaande gedeelte had prof. Van der Vlugt er op gewezen, dat over enkele passages uit Kuyper's Encyclopedie der H. Godgeleerdheid van zekere zijde ook „ach en wee" geroepen was.

van het Oude Testament belast. Gesteld, deze nieuwe professor waagt het de kettersche voetstappen te drukken van den schrijver den Encyclopedie. Wie staat er dien ongelukkige dan voor in, dat het ach en wee, tot heden een vox clamentis in deserto, dan niet ten slotte weerklank vinden kan in de oogen der hoogeerzame heeren directeuren?

„Nog een voorbeeld. Welke beteekenis heeft het Calvinistische beginsel voor de beoefening der Staatswetenschappen, met name: ademt het Calvinisme al of niet democratischen geest? Het antwoord op die vraag was nooit gemakkelijk.

„De vurige Hugenoot, die de Vindiciae contre tyrannos schreef, maakte zich sterk om de onvervreemdbare en onverjaarbare volkssouvereiniteit (het is of men bij het vernemen van die adjectiva den aartsrevolutionnair Jean Jacques Rousseau hoort) te radiceeren in twee hoofdstukken van het Eerste Boek Samuel. Wat Calvijn betreft, voor zoover ik hem op dit stuk heb begrepen, wilde hij van een volksregeering alleen weten, mits zij zeer krachtig was getemperd in aristocratischen zin. En eindelijk Groen van Prinsterer. Van dien grooten man weet ieder, hoe hij onder de bekoring van Van Haller en Stahl gaarne zijn besliste voorkeur voor de monarchie te kennen gaf.

„Sedert het verschijnen van het lijvige standaardwerk in dubbelen zin: „Ons Program", kon men een tijd lang meenen, dat nu eindelijk de officieele Staatsrechtelijke catechismus ten dienste van het Nederlandsche Calvinisme gekomen was. Maar zie, daar komt een korten tijd geleden een man van de beteekenis van Mr. Anema in een vlugschrift: *„Calvinisme en rechtswetenschap"* met de mededeeling, dat die catechismus, neergelegd in *„Ons Program"*, eigenlijk maar zeer voorloopig werk geweest is. Ja, indien wij hem willen gelooven, moet het onderzoek naar en de opbouw van de Calvinistische rechtswetenschap eigenlijk nog van voren af aan beginnen.

„Bij zoo groote onzekerheid in de hoofdzaken staan, dunkt mij, voor een instituut als de Vrije Universiteit, maar twee wegen open. Zij kan eenerzijds dit doen: naar het precept van den heiligen Augustinus: in dubiis — en de dubia zijn nog heel wat talrijker dan de twee die ik genoemd heb — het probeeren met het beginsel der vrijheid, maar dan — ik zie het al aankomen — openbaart zich onvermijdelijk een verscheidenheid, die, volgens het eigen zeggen der heeren, zoo hoogst bedenkelijk is, immers slechts strekt om twijfelzucht aan te kweeken in de harten der teedere jeugd; een beduchtheid waarvoor *in casu* zeker wel eenige grond zou bestaan, nadat de eenheid op zoo beslisten toon was beloofd. En van den anderen kant kan zulk een instituut ook dit doen: die onvermijdelijke verscheidenheid kunstmatig beletten naar buiten uit te slaan.

„In dat geval zie ik nog wel hier en daar een enkelen aanval op Seinpost in het verschiet.

„Of neen, er is nog een derde mogelijkheid en die acht ik voor mij zelf de waarschijnlijkste. Men kan ook nog voortgaan de bezwaren, aan positief opbouwen van beginselen verbonden, altijd maar weer te ontwijken door gedurig zijn heil te zoeken in een bepaalde soort van polemiek, wier eigenaardig en m. i. bedenkelijk karakter ik reeds vroeger hier in de vergadering van 2 December j.l. [1]) aan de hand van een speciaal voorbeeld ontvouwde.

„Het recept dier polemiek is zeer eenvoudig.

„Men begint hiermede: men doodverft letterlijk alle schakeeringen van andersdenkenden als min of meer consequente of beschroomde geestverwanten van hun alleruitersten vleugel. Dan leest men uit de beweringen van dien

1) Zie Handelingen der Tweede Kamer op 2 Dec. 1903.

uitersten vleugel ettelijke samen van evidente ongerijmdheid. En eindelijk duidt men de dwaling des verstands, aldus aan het licht gebracht, en waaraan volgers de eerste praemisse al die overige andersdenkenden min of meer deel hebben, als principieele ongehoorzaamheid van wil jegens den Heere God. De onaantastbaarheid van het eigen standpunt schijnt daarmede voldoende betoogd.

„Wat praat je toch, zal men zeggen? Onbillijke polemiek kan immers ook voorkomen aan openbare universiteiten, is er wel voorgekomen en komt misschien nog heden ten dage wel vóor. Ik weet, dat is mogelijk; en ik heb die mogelijkheid ook toegegeven; maar ik voegde er bij dat dergelijk onbillijk polemiseerend onderwijs aan de openbare universiteit altijd betrekkelijk onschadelijk blijft, omdat de levensgedachte dier openbare universiteit, zich weerspiegelend in de critische geesteshouding van de besten onder haar leerlingen, onvermijdelijk de strekking heeft om de spits van dergelijke polemische stoutigheden te keeren tegen de borst van den professor zelf, die zich daaraan zou mogen hebben bezondigd.

„Maar juist dat eigenaardige, dat principieele correctief, ik zoek het in de bizondere universiteit, althans wanneer zij beantwoordt aan het beeld, door den Minister zelf in de stukken van haar geschetst, tevergeefs. Die bijzondere universiteit immers zal moeten zijn propagandaschool; dat is haar bestemming, dat is haar levensbeginsel, en — dit vooral — haar kweekelingen weten dat. Zij weten, dat zij aan deze universiteit zijn gekomen, niet om zich zelf hun overtuiging op te bouwen, neen om te worden opgeleid, versterkt, bevestigd in de overtuiging van hun leermeesters daar, van hun ouders thuis....

„Nog eens: de idee van zulk een bijzondere universiteit is propaganda en polemiek, kortom, handteering van het woord als strijdmiddel. De idee, daarentegen, van haar openbare zuster onder velerlei struikelingen en misstappen toch nooit geheel ten ondergegaan, is onbevangen onderzoek en opwekking daartoe, in het kort handteering van het woord als instrument tot het benaderen van waarheid en het mededeelen daarvan, voor zoover die benadering mocht zijn gelukt.

„Onze tijd, die onverzadigd is van woordenstrijd, heeft meer dan eenige andere tijd vóór dezen er behoefte aan, dat zijn meest belovende zonen, alvorens ook zij het strijdperk van het maatschappelijk leven intreden, eerst een vijftal leerjaren ademen in een atmosfeer, althans naar geest en bedoeling, van objectiviteit. En ziet, wat gaat men nu doen? Een deel van die jongelieden aanmoedigen, uitlokken om voor hun leertijd zich te begeven naar zulk een bijzondere universiteit, waar juist de geest van propagandisme van den aanvang tot het einde de lucht vervult".....

Van der Vlugt verwijst dan verder voor „dien ramzaligen toeleg" naar een tijdschrift-artikel van hem zelf [1]) en geeft een citaat uit de Nederlander, dat zegt, dat de Vrije Universiteit „vaardige debatters, goede partijleiders, mannen van door dik en dun" kweekt, maar dat op die wijze de wetenschap verlaagd wordt „tot nederige dienstmaagd der politieke partijen" en dat ons land in dat stelsel met zooveel hoogescholen als er partijen zijn, dreigt overstroomd te worden. Hij zelf voegt dan hieraan nog één vraag toe:

„Hoe zal de invloed zijn van de hier ons voorgelegde wetsvoordracht, van het hier ons aangeboden stelsel op het eenheidsbesef van het Nederlandsche volk? Dat besef van eenheid, dat een kleine natie, vooral in een tijd als de onze, een tijd van brutale krachtvergoding, noodiger heeft dan brood? Is het voor dat besef onverschillig, als men nu de scheur, sinds jaren

1) Onze Eeuw, Oct. 1903.

in ons lager onderwijs tusschen de kinderen des lands getrokken, gaat doortrekken in het hoogere ?"

Erkennen, doe ik, zegt de spreker dan, dat de lager-onderwijs-actie wegens de van liberale zijde aangenomen houding geheel verdedigbaar was. Dien strijd heb ik als rechtvaardig medegevoeld. Maar hier is geen uittarting, die de wetsvoordracht rechtvaardigt. Zij is „een anachronisme, zij strekt niet om te gemoet te komen aan de grieven van het heden, grieven die allicht in de naaste toekomst anders even ernstig zouden blijven, ja misschien zouden verergeren. Neen, deze wetsvoordracht teert op oud zeer". En ten slotte vraagt de spreker hun, die, aan rechtsche zijde gezeten, zich met den loop van zaken betreffende het lager onderwijs niet geheel ingenomen verklaard hadden : — „hoe kunt gij dan nu weer in het hooger onderwijs medewerken tot het bevorderen van een soortgelijke scheiding, terwijl toch juist de provocatie, die destijds uw bittere stemming verklaren, uw gedrag rechtvaardigen kon, ik wil niet zeggen in deze ten eenenmale heeft ontbroken, maar wel zienderoogen afneemt, verstomt, dag aan dag ?"

Zoo was van vrijzinnigen kant het debat op niet kwetsende wijze ingezet en toch was de tegenstelling zeer scherp gemarkeerd, waren ook de zwakke plaatsen bij rechts terdege aangewezen. De rede maakte binnen en buiten de Kamer indruk. De overige liberale sprekers konden er enkele punten nader van uitwerken, enkele dingen scherper stellen, veel aan de hoofdzaak toedoen, konden ze niet. Alleen het bezwaar, dat de Vrije Universiteit met hare drie faculteiten niet als een volwaardige inrichting voor universitair onderwijs mocht beschouwd worden en daarom niet met de Rijks-universiteiten gelijkgesteld, kon nog als argument tegen de wetsvoordracht aangevoerd worden — en dit geschiedde dan ook, o. a. door Röell, wiens „hoofdbezwaar" juist hierin gelegen was [1]):

„Men maakt dergelijke regelingen niet op den groei, men heeft met den bestaanden toestand te maken, en nu meen ik, dat wij hiermede een grooten teruggang doen, waarvan de gevolgen voor ons hooger onderwijs niet te overzien zijn.

„Ik wil nu niet zeggen, dat het woord: Universiteit altijd heeft beteekend universitas scientiarum et litterarum ; ik geloof ook wel, dat het woord oorspronkelijk beteekend heeft: de vinculum magistrorum et scolarium, maar een feit is het, dat in de laatste eeuwen, ook in ons land, in de Universiteit wordt gezien de vereeniging zelf van de verschillende takken van wetenschap, of zooals Thorbecke dit uitdrukte : „instellingen van universeel onderwijs in dien zin, dat aldaar de wetenschappen in haar volledig verband worden voorgedragen".

Geen enkele stem van links verhief zich ten gunste van dit deel der wetsvoordracht, dat van zelf in het midden der discussiën stond, terwijl de overige gedeelten — waarover trouwens vrijwel eenstemmigheid bestond — haast niet werden aangeroerd. Ook de sociaal-democraten bestreden Kuyper's hoofdvoorstel. Troelstra [2]), die zijnerzijds den liberalen, bepaaldelijk Van der Vlugt verweet, dat zij niet principieel genoeg front tegen de clericalen durfden maken, sprak het rond uit als zijn vaste overtuiging, dat „het theologisch dogma en de wetenschap onvereenigbaar zijn met elkaar" :

„Wanneer de geachte afgevaardigde uit Goes in den strijd met den broodheer van de Vrije Universiteit zegt : ik zoek de openbaring niet alleen uit de Schrift, maar ook uit de natuur, de geschiedenis, de maatschappelijke verschijnselen, en wanneer dan die geachte afgevaardigde weigert om vooraf

1) Alsvoren, blz. 1281.
2) Alsvoren, blz. 1299.

al te zeggen, wat hij wil vinden, als hij weigert te verklaren : de inhoud der openbaring is vooraf vastgesteld en nu mag ik niet anders vinden dan wat ik vooraf heb gepostuleerd ; als hij weigert, het begrip openbaring op deze wijze op te vatten, maar wat hij vindt met dezelfden methode, waarvan de wetenschap in het algemeen gebruik maakt, Openbaring noemt, dan wordt daardoor de wetenschap volstrekt niet aan banden gelegd.

„Als het de bedoeling is van den heer Van der Vlugt, dat in dien zin openbaring en wetenschap niet tegenover elkander staan, zou ik mij daarmede kunnen vereenigen. Maar aan de Vrije Universiteit wordt — dit is gebleken uit haar geschriften en geschiedenis — die opvatting van den heer Lohman niet gedeeld.....

„Maar Mijnheer de Voorzitter, wat de openbaring omtrent de wetenschap leert, dat wordt aan de Vrije Universiteit uitgemaakt door de theologen".....

En Troelstra eindigde aldus:

„Vooralsnog meen ik duidelijk te hebben aangetoond, dat wij alleen worden geleid door de overweging, dat wij niet willen medewerken tot het sanctionneeren van inrichtingen, die onder den naam van universiteiten niets anders zijn dan isoleerinrichtingen voor zwakke geesten, die zooveel mogelijk moeten gehouden worden in den plooi, waarin de geesten van papa en mama nu eenmaal zijn gelegd. Het is een verkrachting der wetenschap, dergelijke inrichtingen te sanctionneeren....

„Maar onze geestelijke nakomelingschap zal noch moet gelijk zijn aan ons. Wij moeten ze ook niet isoleeren. Wat zou er terechtkomen van den vooruitgang der menschheid, wanneer wij ze allen opsloten in onze eigen beginselen en ze zorgvuldig afsloten van die van anderen ?

„Inrichtingen die dit willen doen, zijn geen levende bronnen van waarheid, maar doodkisten vóor het wetenschappelijk leven en de Nederlandsche studeerende jeugd zal, met het volste respect voor haar ouders, zich ook niet willen onderwerpen aan de verderfelijke keur, die door den heer Anema en zijn vrienden op haar zal worden toegepast. Zij zal zelf willen zoeken en leven, en dit is noodzakelijk voor den vooruitgang der wereld".

Van rechts ondervond Kuyper steun genoeg, zoowel bij de Katholieken als bij de anti-revolutionnairen. Heemskerk, Nolens, Talma, Aalberse schonken allen hun adhaesie aan het plan van Kuyper, terwijl van Katholieke zijde — zooals trouwens ook van liberale zijde, o. a. bij monde van Borgesius, geschiedde — in het bizonder instemming betuigd werd met het instituut der bizondere leerstoelen, die aan de Rijksuniversiteiten zouden gevestigd kunnen worden. Er werd door genoemde sprekers, en door nog anderen van rechts, heel wat afgedongen op den lof onzer Rijksuniversiteiten, die Van der Vlugt gezongen had. Niet zonder eenige reserve verklaarde Van Idsinga zich voor de voordracht. Met spanning werd de rede van Lohman tegemoetgezien : de man, die uit de Vrije Universiteit gedrongen was! Zou hij geen wraak over Seinpost nemen ? De eerste woorden, die hij sprak, getuigden onmiddellijk, dat hij niet de man der kleine middelen zou zijn [1]):

„Mijnheer de Voorzitter : Ik zal beginnen, waarmede ik eigenlijk zou moeten eindigen, namelijk met mede te deelen, dat het mijn voornemen is te stemmen vóór dit wetsontwerp. Niettemin meen ik daarom mijn redevoering niet achterwege te moeten laten, en de uit te brengen stem eenigszins uitvoerig te moeten motiveeren ; want wanneer twee hetzelfde doen, is het daarom nog niet hetzelfde"....

De rede, die toen volgde, mocht inderdaad gehoord worden. Wie mocht gemeend hebben zich hier te kunnen verkneuteren in een post-Seinpost-oratie,

1) Handelingen blz. 1329.

kwam bedrogen uit. Lohman spaarde de Vrije Universiteit niet alle kritiek, maar hij gaf in hoofdzaak te kennen haar te beschouwen als een nuttige aanvulling onzer openbare universiteiten. Hij achtte het echter verkeerd haar subsidie toe te kennen: een Universiteit, welke ook, die propaganda wenscht te maken voor haar dogma of voor hare richting, heeft geen recht om een deel der Staatsinkomsten hiertoe op te eischen. Het zou hare vrijheid bovendien aan banden leggen en voor die vrijheid kwam de spreker met allen nadruk op:

,,Met alle kracht meen ik de vrijheid van de Universiteiten te moeten handhaven ook omdat ik niet mede wil werken om een geloof te doen ontstaan in ,,*de* wetenschap," iets waartegen men onzerzijds steeds met recht in verzet is gekomen".

In haar geheel een rede van overtuiging, in bewondering van de Vrije Universiteit, lichtelijk getemperd door de eigen ondervinding. Maar deze man, die de vrijheid zoo hoog toonde te stellen, had recht de linkerzijde in zijn peroratie toe te roepen:

,,Ik heb, ik zal niet zeggen den moed, maar in elk geval de eerlijkheid gehad om te zeggen, wat naar mijn voorstelling van de zijde van mijn vrienden niet goed is, maar ik meen, dat ook de overzijde, wanneer onzerzijds gehandhaafd wordt de vrijheid en de goede naam van de openbare Universiteiten, nu ook harerzijds moet medewerken tot het tot stand komen van deze wet. Er ligt in deze wet wel degelijk een beginsel van vrijheid, en wanneer gij, mijne heeren, meent, dat uw richting het best tot de waarheid leidt, dan hebt gij vóór u in elk geval Universiteiten, die op dit oogenblik bezet zijn door hoogleeraren, voor het grootste deel van uw richting. Maar hebt dan ook eerbied voor de macht en de kracht van degenen die meenen een andere richting tegenover de uwe te kunnen stellen. Neem elke belemmering weg, die aan de vrije ontwikkeling dier richting in den weg staat. Gij moet zeer gewichtige reden hebben om dat te weigeren. Gij kunt het alleen als gij uwerzijds afdoende bewijzen kunt dat dit stelsel niet met voldoende inachtneming van het Staatsbelang kan worden toegepast. Maar wanneer gij dit niet kunt bewijzen, dan weigert gij alleen, omdat gij bang zijt voor de opinies van anderen, en dan heeft uw partij in het geheel niet meer het recht den naam van vrijzinnig, dien zij tot dusver gevoerd heeft, nog langer te dragen".

Moeilijk als voor Lohman was ook de positie voor de Christelijk-historischen, die, ofschoon rechts zetelende, moeilijk geacht konden worden voor de Vrije Universiteit sympathie te koesteren. Wel met groote belangstelling, niet met groote opgewektheid verklaarde Schokking aan de deliberatiën te willen deelnemen [1]) en principieel bestreed De Visser enkele uitlatingen van Kuyper uit het Voorloopig Verslag, na verklaard te hebben, dat hij als lid der rechterzijde zijn ,,algeheele vrijheid tegenover dit wetsontwerp" vindiceerde [2]). Het is opmerkelijk genoeg, om wat deze predikant van de Nederlandsche Hervormde Kerk hierbij sprak, ook nog kortelijk te analyseeren. Hij bracht bepaaldelijk ter sprake Kuyper's woorden: ,,Over het geheel genomen bezit alleen de moderne levensbeschouwing hare universitaire organisatie", waartegen bij hem overwegend bezwaar bestond:

,,Niet dat ik de waarde voor de wetenschap ontken van het Christelijk beginsel. Voor mij geeft de wetenschap nooit *waarheid*, maar alleen *juistheid*; zij is slechts phenomenaal en bepaalt zich tot de verschijnselen. Dientengevolge moet elke poging, om ergens in den omtrek een punt te vinden, vanwaar zij binnen den cirkel, tot het inwendig wezen, liefst tot het middelpunt der

---

1) Alsvoren, blz. 1304.
2) Alsvoren, blz. 1292.

dingen komen kan, naar mijn overtuiging op een mislukking uitloopen. Trouwens, vele hedendaagsche geleerden erkennen dat. De wetenschap, die alleen inleidt in de waarheid, bloeit op zedelijk-godsdienstigen wortel, op de kennis van het absolute in de wereld, de immanentie Gods. Vandaar trekt zij haar lijnen naar den omtrek, die zich steeds breeder uitstrekt. Zij leert den onderzoeker doordringen tot den grond, tot het wezen der dingen. In zooverre en in zooverre alleen spreek ook ik van het Christelijk beginsel in de wetenschap.

,,Maar juist deze wetenschap nu heeft in haar ontwikkeling de gedurige correctie van wat men in den regel de ongeloovige wetenschap meent, noodig. Want anders wordt zij spoedig scholastiek, kerkelijke wetenschap. Onder Christenen toch bestaat voortdurend het gevaar de formuleering van de waarheid te verwarren met het absolute karakter van de waarheid zelf. Het verleden bewijst dit. Maar dientengevolge worden dan ook de scherpste reacties in het leven geroepen. Nu eens een speculatieve wijsbegeerte, die zich verliest in onvruchtbaar idealisme; dan weder een empirische wetenschap, die de dood is voor idealen; eindelijk weder de evolutieleer, de vijandin van alle intens, hooger leven. De uitersten komen dientengevolge op wetenschappelijk terrein hoe langer zoo scherper tegenover elkander te staan, maar raken in zooverre elkander, dat zij de grenslijn tusschen juistheid en waarheid uit het oog verliezen. Welnu, om dat euvel zooveel mogelijk tegen te gaan en de wetenschap in het goede spoor te houden, erken ik het betrekkelijk recht aan onze Universiteit, laat mij zeggen, van de wetenschap, die zich grondt op de rede, en van die, welke uitgaat van de Openbaring. De eerste houdt telkens elken overspannen idealist, al is het soms pijnlijk, de nuchtere werkelijkheid voor. Zij is de noodzakelijke contrôle, om de laatste af te houden van ijdele bespiegelingen en zich te houden binnen de grenzen der erkenbare wereld. Ik voor mij beschouw de betrekking tusschen deze twee richtingen in de wetenschap ongeveer dezelfde als die op het gebied van den godsdienst bestaat tusschen de godsdienstige behoeften, waarvan de natuurlijke godsdiensten, en de vervulling dier behoefte, waarvan de godsdienst spreekt, die uit de Openbaring voortvloeit. Welnu, op dit standpunt moet ik de uitspraak maken, dat ,,de eenig normale toestand voor hem die op geloovig standpunt staat, is hooger onderwijs, gegrond op Christelijke beginselen".

,,Ik kan mij afwenden van wetenschap van een zekere kleur, van een bepaalde richting van wetenschap, die in den dienst staat van een stelsel. Ik kan ook afwijzen een wetenschap, die uit de veelheid der verschijnselen tracht op te klimmen tot eenheid, maar vergeet, dat hierbij de empirische methode ons in den steek laat en het woord is aan de intuïtie, de synthese. Voor mij kan alleen dáár van *de* wetenschap sprake zijn, waar haar beoefenaar van uit de innerlijke convictie der immanentie Gods, dat is van uit het standpunt der waarheid, het geheele gebied der werkelijkheid zoekt te grijpen en te begrijpen. En dat eenvoudig, omdat wie de waarheid wil zien, de waarheid moet leeren liefhebben. Dat is voor mij de zedelijke basis van het gebouw der wetenschap. En nu kan ik, om dit standpunt zuiver te houden, den dagelijkschen toets begeeren van de zoogenaamde ongeloovige wetenschap; prijs stellende op het evenwicht in den gang der wetenschappen, zelfs het betrekkelijk recht dier wetenschap erkennen; en derhalve, uit Christelijke overtuiging, opkomen voor de openbare Universiteiten, omdat daar vóór den beginselstrijd de hechtste waarborg wordt geschonken, dat de wetenschap niet verlaagd wordt tot een samenstel van kundigheden; een vermenging van verkregen resultaten en gewaagde stellingen; een pêle-mêle, bijeengevoegd tot verdediging van goede en kwade zaken, maar in dien kamp de wetenschap de hoogste wijding, zekerheid van methode, vastheid van beginsel zal verkrijgen, in den door mij aangegeven zin. Maar daarmede is

toch niet gezegd, dat ik voorstander of propagandist van de een of andere rationalistische richting ben?"

De spreker zet verder uiteen, dat wie zijn wetenschappelijk leven niet uit het Roomsche of het Calvinistische beginsel doet ontstaan, daarom niet uit het rationalistisch of evolutionistisch beginsel leeft. Hij ontkent — als Van der Vlugt gedaan had —, dat men op het gebied van het hooger onderwijs van een bepaalde richting kan spreken. Hij betwijfelt, of het beperkte aantal faculteiten aan de Vrije Universiteit goed hooger onderwijs mogelijk maakt. Hij gispt het, dat het wetsontwerp den invloed van den Staat op de Rijksuniversiteiten vergroot; hij had liever gezien, dat deze partieele herziening ware achterwege gebleven, totdat de geheele materie zelfstandig, „wellicht in de richting van zelfregeering onzer Universiteiten", ware geregeld.

„Ik eindig. Ik ben in de Staatkunde een warm voorstander van het voortbouwen op de Christelijke grondslagen. Elke poging om volkszonden te bekampen; elk streven naar Christelijke opvoeding van de kinderen onzer natie; elke maatregel in waarlijk Christelijk-socialen geest vindt bij mij daarom onverdeelde sympathie. Maar juist omdat ik ernstigen twijfel koester, of door dit wetsontwerp zulk een opbouw plaats vindt, gevoel ik mij vooralsnog bezwaard mijn stem er aan te geven".

Het wordt tijd, om den minister van binnenlandsche zaken zelf het woord te geven. Al zou er ook uit andere redevoeringen nog veel geciteerd kunnen worden: wij hebben hier niet de onbeperkte ruimte, die de Handelingen den sprekers in de Tweede Kamer, — voor ditmaal zegt men dit zonder zucht — bieden. Men moet inderdaad slechts enkele klanken uit het debat hebben vastgehouden, wanneer men, als Van der Zwaag deed [1]), er van sprak als van „het gekijf tusschen den kok en de keukenmeid" en „met verbazing" sprak van wat hij gehoord had over de opleiding aan onze openbare Universiteiten, die in zoovele opzichten niet deugde. „Arm volk, dat aan de voorlichting van zulke slecht opgeleide menschen overgeleverd is, — aan de heidenen zou ik zeggen, wanneer er geen Christenen onder schuilden".

Kuyper dan begon aldus — en niet zonder reden [2]):

„Mijnheer de Voorzitter! Ik meen te mogen constateeren, dat de beraadslagingen in deze Kamer bij de behandeling van dit ontwerp niet alleen een hooger peil dan gewoonlijk bereikten, maar een peil waardoor in sommige oogenblikken ons het genot werd gegeven van een parlementaire welsprekendheid, die het beste Parlement in Europa tot eere en sieraad zou verstrekken".

Na enkele bizondere punten beantwoord te hebben, die wij hier moeten voorbijgaan, komt de minister tot zijn eigenlijke rede, waarin hij de vrijmaking van het hooger onderwijs bespreekt, en wel in de eerste plaats als liggende in de lijn der historie, dan als in het aanhangig wetsontwerp op billijke wijze bevorderd en in de derde plaats als „geëischt door den tegenwoordigen stand in het proces der wetenschap". Hij toont aan, dat er — vergeleken bij den tijd der Republiek — grootere vrijheid ten opzichte van het onderwijs, ook van het hooger onderwijs, was gekomen. Hij verdedigt het bestaan van de Vrije Universiteit op wettelijken grondslag en in het bizonder haar bevoegdheid in vergelijking met de Rijksuniversiteiten. Wat hij in de derde plaats betoogde, verdient echter het allermeest de aandacht. Hij onderzoekt daarbij drieërlei: de bestemming der Universiteit, het karakter van het hooger onderwijs, den eisch der wetenschap.

Vooraf stelde hij de meening ter zijde, „alsof het bijzonder hooger onderwijs

1) Alsvoren, blz. 1355.
2) Alsvoren, blz. 1356.

in onze wet, en in dit ontwerp, zoo onderscheiden ware te maken, dat waar het openbaar hooger onderwijs uit den aard der zaak was indifferent in uitgangspunt, het bijzonder hooger onderwijs krachtens zijn aard in uitgangspunt principieel was". Werd dit ontwerp wet, dan zou het ook wel degelijk mogelijk wezen de bevoegdheden, als nu voorgesteld voor de Vrije, toe te kennen aan een Universiteit van bijzonderen aard, die zich zou willen modelleeren naar het voorbeeld van de Université libre te Brussel.

„Wanneer ik nu vraag: wat is de bestemming van een Universiteit, dan heb ik mij daarbij van deze plaats niet te stellen op een standpunt, dat ik mij zelven persoonlijk zou wenschen te kiezen, maar heb ik mij bij de verdediging van het ontwerp te stellen op het standpunt van de wet. Nu is omtrent de bestemming van een Universiteit tweeërlei meening hier verdedigd. Eenerzijds de meening, dat een Universiteit is instituut van vorming en opleiding, en anderzijds de meening, dat een Universiteit is: een instituut voor de wetenschap.

„Ik mag en kan geen oogenblik aarzelen om, wanneer wij vragen naar de finis primus van de Universiteit, zooals dit door onze wet van 1876 bepaald is, beslist en stellig uit te spreken, dat de bestemming van een Universiteit ligt in de vorming en voorbereiding, die ten goede moet komen aan de kweekelingen, zoowel ten einde verkregen worde hun wetenschappelijke formatie, als hun geschiktheid voor het bekleeden van openbare betrekkingen. Dit staat in art. 1 zoo duidelijk uitgesproken, dat ik het niet versta, hoe men in een Kamer als deze, wanneer men zich met wetgeving bezighoudt en zich niet in een academische gehoorzaal bevindt, deze denkbeelden verkondigt; hoe men op dit punt een oogenblik van mij zou kunnen verschillen.

„Wanneer er geen behoefte bestond aan vorming of voorbereiding van kweekelingen voor de toekomst, dan ware het mogelijk, dat men allerlei inrichtingen in het leven riep en niet de Universiteiten, zooals zij krachtens onze wet op het hooger onderwijs bestaan".

Bos had in zijn rede de Universiteit genoemd „een open markt, waar allerlei wetenschappelijk fruit te verkrijgen was"... Hiertegen kwam Kuyper op:

„Hij neemt dus aan, dat wij te doen hebben met een markt zonder marktmeester. Natuurlijk, op een andere markt zouden voor de gezondheid schadelijke producten geweerd worden. Kan het worden toegestemd, dat in dien zin de Universiteit moet zijn een open markt, zonder marktmeester? Ik ontken dit ten stelligste. De Universiteit omvat niet de wetenschap.

„Het terrein der wetenschappen en der instituten, waarover zij beschikt, is veel uitgebreider dan de Universiteit en wanneer men zelfs vraagt naar inrichtingen, die als finis primus bevordering der wetenschap ten doel hebben, dan is een inrichting als de Koninklijke Academie van Wetenschappen, dan zijn allerlei vereenigingen van wetenschappelijken en historischen aard, die in ons land bestaan, veel meer in uitsluitenden zin wetenschappelijke inrichtingen....

„Wanneer de geachte spreker de Universiteit genoemd had een voorraadschuur van wetenschap, die voor de daar komende kweekelingen en voor de professoren bij het zich voorbereiden voor het onderwijs noodig is, zou ik met hem kunnen instemmen. Ik erken nl. gaarne, dat de Universiteiten metterdaad zijn de groote centra van wetenschap in ons land. Nergens komt zoo groot gezelschap te zamen en nergens vindt men de hulpmiddelen voor de wetenschap zoo geheel bijeen, maar dat alles kan niets afdoen aan de eerste bestemming van de Universiteit, om nl. te zijn en te blijven in de eerste plaats een onderwijsinrichting".

Dan over het karakter van het hooger onderwijs sprekende, zegt de minis-

ter: het strekt in de eerste plaats „om te conserveeren de tot dusver verkregen wetenschap"; de hoogleeraar moet de leerlingen hierin den weg wijzen: „Een hoogleeraar, die niets doet dan een handboek uitgeven en tot zijn discipelen zeggen: leert dat van buiten en ge kunt dan examen doen, verstaat zijn roeping niet. Neen, de schat van kennis van het verleden, die in de boekenwereld aanwezig is, is niet voor iedereen die aan de Universiteit komt, dadelijk een open markt". Men moet leeren, hoe men „achter literatuur kan komen" en hoe men „bij de enorme massa literatuur" zijn weg vindt. De leerlingen moeten verder leeren zelf te observeeren, wat hen moet leiden tot kritiek:

„Degene, die tot de lagere kringen in de maatschappij behoort, kan daartoe niet geraken, omdat hem de middelen en de tijd ontbreken. Hij kan niet anders doen dan zich laten instrueeren en daarop afgaan. Maar daarentegen moeten de kweekelingen van het hooger onderwijs weten, dat zij zelf hebben te oordeelen, dat zij zelf uit eigen oogen moeten leeren zien, en met hun overtuiging moeten staan op eigen beenen. Daaruit volgt, dat zij, in onderscheiding van de anderen, zelf verantwoordelijk zijn voor de overtuiging, die zij naderhand de wereld zullen indragen, en dat het daarom aan een Academie geen pas geeft, dat men de jongelui, op welke wijze ook, wil noodzaken de colleges bij te wonen. Dat moeten zij zelf weten en de gevolgen er van aanvaarden".

Ten derde moet de Universiteit wezen een laboratorium:

„De man van wetenschappelijke vorming, die straks de wereld ingaat, moet zelf op wetenschappelijk erf weten voort te werken, en het is dus niet genoeg, dat hij den weg weet te vinden in het constateeren van de voorhanden kennis; niet genoeg, dat hij in de tweede plaats door eigen observatie critisch tegenover dien voorhanden schat van kennis komt te staan, maar hij moet ook leeren werken, en om wetenschappelijk te leeren werken, moet hij methode leeren. Dat moet hem worden voorgedaan, en hij moet het onder toezicht probeeren".

Moet nu voor het hooger onderwijs een „indifferent" of een „preferent" stelsel worden gekozen? De minister stelt dit voor als een „paedagogische quaestie":

„Het betreft nl. de vraag, op welke wijze men het zoo straks omschreven doel, de vorming en voorbereiding voor wetenschappelijke bekwaamheid en geschiktheid voor betrekkingen, beter bereikt: door bij het onderwijs als uitgangspunt te nemen de veelheid, om daarna op te klimmen tot de eenheid, of wel door als uitgangspunt te nemen de eenheid en daarvan tot de veelheid af te dalen.

„Dit is een vraagstuk, waarvan geldt, dat het in utramque partem disputare voor de hand ligt; in alle eeuwen is over dat stelsel verschillend gedacht. De een acht het uit paedagogisch oogpunt ter doelsbereiking beter om als uitgangspunt te nemen de eenheid, de ander zegt: neen, dat moet gij niet doen, gij moet de veelheid als uitgangspunt nemen en daaruit zullen de kweekelingen zelf hun eigen levens- en wereldbeschouwing opbouwen. De geachte afgevaardigde, de heer Bos, sprak zelfs van brokstukken, waaruit dat gebouw moest worden opgetrokken.

„Wanneer men mijn gevoelen vraagt, zeg ik: ik eerbiedig volkomen degenen, die er anders over denken, en het zal mij aangenaam zijn als bijv. de geachte afgevaardigde uit Leiden mij, als ik in Leiden kom, met een 10 of 12-tal van die heeren in aanraking brengt, die zoo hun eigen levensbeschouwing hebben opgebouwd, en wil gaarne die uit verschillende brokstukken samengestelde gebouwen zien. Maar ik moet zeggen, als al die negenhonderd of duizend jongelui zoo hun eigen levens- en wereldbeschouwing moeten optrekken, dan zijn Kant, Hegel en dergelijke menschen kinderen geweest

vergeleken bij de tegenwoordige studenten, want Kant en Hegel hebben daar met hun eminente intelligentie jaren lang over getobd en zijn eerst op rijperen leeftijd tot het vormen van een eigen levens- en wereldbeschouwing gekomen. Wanneer men nu nog sprak van de keuze van een levens- en wereldbeschouwing, zou ik niets zeggen, maar wanneer men zegt, dat zij hun eigen levens- en wereldbeschouwing moeten opbouwen, dan moet ik zeggen, dat wij een Leidsch korps hebben van mannen, die met Kant en Hegel op één lijn staan en waarvoor ik respect heb. Maar ik moet zeggen, ik heb dat genus onder de jongelieden nog niet ontdekt."

Er zijn er echter, die daarover anders denken, meesmuilt de minister. Hij zal er zich niet warm over maken. Wel wil hij uiteenzetten, wat hij onder het principieele stelsel verstaat, omdat dat „in deze vergadering" het minst bekend is:

„Ik heb van dat principieele stelsel wel eens een caricatuur gezien; ik zal niet ontkennen, dat die caricatuur hier en daar in het debat is komen doorgluren. Het wordt voorgesteld alsof men had een zeker stel dogma's en gegevens; daaraan mocht niet getornd worden; die lagen daar zoo, en dan had men verder zijn wetenschappelijke studies te doen. Ik zou dat niet durven noemen het principieele stelsel. Ik versta onder het principieele stelsel dit, dat men een vast uitgangspunt kiest; dat men dit maakt tot het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek; dat men dat wetenschappelijk onderzoek, zooals ik dit bij een vorig debat met den geachten spreker uit Leiden heb aangegeven, moet beginnen met dezelfde gegevens in mensch en wereld, die men op een ander standpunt kiest; dat men bij geen wetenschappelijke studie, welke ook, ooit anders kan uitgaan, dan van den bestaanden mensch, zooals die is, en van de bestaande wereld, en dus altijd moet beginnen, ook bij het principieele stelsel, met te redeneeren uit de realiteit, uit de dingen der natuur en uit hetgeen men door de rede in de natuur ziet. De geschiedenis toont aan, dat men daar, waar het principieele stelsel gehuldigd werd, aan het onderzoek der dingen en de aanwijzing der „necessitas" altijd de uiterste zorg besteed heeft.

„Ik noem als voorbeeld, dat, wanneer wij, Christenen, Christus belijden als onzen Verlosser, in de meeste scholen der theologie nauwkeurig de „necessitas" aangetoond is, niet alleen van een verlossing, maar om zulk een verlossing te hebben; en die necessitas kan alleen uit de bestaande orde der dingen verklaard worden. Wanneer de heeren dit willen nazien in de werken van de vroegere principieele richting, zullen zij bevinden, dat, wanneer over de „loci de Sacra Scriptura" gehandeld werd, het altijd eerst was over de „necessitas de locis de Sacra Scriptura". In die „necessitas" ligt, naarmate men de natuur en de menschen ziet, het aangewezen middel om er uit te concludeeren. Voorts is er nooit een deductie uit dit uitgangspunt geweest, die niet nauwkeurig onderzocht is geworden.

„De vraag: als men komt tot een overtuiging bij zijn onderzoek, die doet oordeelen, dat het uitgangspunt niet deugt, wat moet ik dan doen, beantwoord ik aldus: natuurlijk de waarheid belijden en voor de waarheid zich zelf ten offer stellen. Want ik versta niet, hoe men op wetenschappelijk gebied, waar men niet anders bedoelt dan de waarheid zoeken, aanvaarden, handhaven en propageeren, ooit iets anders kan bedoelen dan wat men voor zich zelf als waarheid erkent. Ik begrijp niet hoe bijv. dr. de Visser heeft kunnen zeggen, dat het bij de studie niet te doen is om waarheid, maar om juistheid. Ik kom daarop later terug en misschien zal ik dan het punt toucheeren, waarop hij komen wil.

„Ik wensch dit te doen, omdat ik het ellendig zou vinden als uit dien kring een stem opging, die den schijn kon wekken, dat er aan gedacht werd,

niet de waarheid volgens zijn overtuiging uit te spreken en zoo te eeren en hoog te stellen, dat men er elk offer, zelfs zijn leven, voor zou over hebben. Ik zeg niet: de waarheid bovenal, maar de waarheid alleen; want wat anders dan de waarheid kan noch volgens het indifferente, noch volgens het principieele stelsel worden bedoeld en aanvaard.

„Mag ik er op wijzen dat beide stelsels, het indifferente zoowel als het principieele, m. i. vóór- en nadeelen hebben. Ik stem gaarne toe dat het indifferente stelsel, dat met de veelheid begint, om op te klimmen tot de eenheid, verscheidene voordeelen bezit; o. a. het voordeel dat het bij de bewegingen op wetenschappelijk gebied vrijer uitgaat, dat men ruimere keuze voor hoogleeraren schept en dat het meer zich aansluit aan de dispositie voor twijfel die tegenwoordig in vele zaken heerscht. Maar ik stel er tegenover, dat het indifferente stelsel het nadeel heeft, dat het, vooral voor de opleiding van de middenklasse van studenten, veel tegen heeft en in zoover, atomistisch van aard, indifferentisme kweekt en niet zelden leidt tot scepticisme. Gevolg daarvan is dan ook, dat men niets in den breeden kring van onze beschaafde wereld, als vrucht van het indifferente stelsel, zoozeer mist dan wijsgeerige bepalingen, niets zoozeer mist dan een besliste overtuiging bij de levens- en wereldbeschouwing, en dat men aan dat hesitante, dat juist in die kringen gevonden wordt, in niet geringe mate moet toeschrijven dat wankele, dat in ons intellectueele en hoogere leven in Nederland stellig de vastheid van overtuiging en de vastheid van karakter niet bevordert.

„Van de andere zijde erken ik, dat het principieele stelsel tegen zich heeft, dat het meer gevaar oplevert voor eenzijdigheid.

„Ik erken ook, dat het principieele stelsel, wanneer het principe te uitsluitend geestelijk wordt gekozen, het gevaar met zich mede kan brengen, waarop de Visser heeft gewezen, sprekende van scholastiek. Ik zal dien naam, die een historische beteekenis heeft, liever niet gebruiken, maar ik stem toe, dat het er toe leiden kan om vele dingen, waarin men minder belang stelt, te verwaarloozen".

Welke „grens", vraagt de minister eindelijk, geldt voor de vrijheid van beide stelsels? In het „indifferentisme" ziet hij deze niet en hij vraagt „den geachten afgevaardigde uit Leiden" hem nader in te lichten: „hoe de passer gesteld moet worden waarmede de omtrek van de limite wordt getrokken". Bij het „principieele" is dit geheel anders, al geeft de spreker toe, dat men hier de grondslag al te nauw kan kiezen en dat de „broodheeren" een grooten invloed kunnen krijgen. Hij noemt het dan ook wenschelijk, dat elke stichting haar kracht zoeke in eigen kapitaal en duidt zijn ideaal nog als volgt aan:

„Ik wil er aan toevoegen, dat mijn ideaal zou zijn, dat alle openbare Universiteiten en bijzondere Universiteiten van karakter veranderden; dat wij in plaats daarvan kregen één enkele Universiteit van Rijkswege — zij het in twee of drie steden — op de rijkste wijze ingericht en voorzien van alle hulpmiddelen, voor het onderzoek en de bevordering der wetenschap noodig, en dat iedere vereeniging onder bepaalde voorwaarden recht kreeg hoogleeraren te benoemen en faculteiten in te richten. Kringen, die er geen belang in stelden, zouden niet vertegenwoordigd zijn; andere kringen wel, en deze zouden een faculteit oprichten, maar gewenscht zou zijn, dat de benoeming van hoogleeraren voor goed aan de Overheid onttrokken werd, opdat men niet met den band, daardoor gelegd tusschen den Staat en het universitair onderwijs, voortdurend te worstelen zou hebben".

Om dan te komen tot het laatste punt, dat hij aan de orde had gesteld. Hierbij bespreekt hij in de eerste plaats de vraag, wat wetenschap is. Hij doet dit aan de hand van een definitie van Kant en vervolgt dan:

„De wetenschap moet dwingend zijn; draagt een dwingend karakter. Men heeft ze ook genoemd: „Allgemeingültigkeit".

„Wanneer ik niets heb dan data, bij voorbeeld een elementum simplex uit de natuur, dan kan ik nooit noodzakelijk aantoonen, dat dit elementum simplex moet bestaan, en eerst, wanneer ik de relatie van verschijnselen bij dit object aanneem en naga en in verband breng met de overige daarnevens bestaande, dan werkt voor mij in die gegevens de gedachte en dan kan mijn denken een poging wagen, om die gedachte, nadenkende en bij dit eene object gedacht, in verband te brengen met de gedachte, die ik krijg uit de overige objecten, die ik waarneem, en daaruit opbouwen een beeld, omdat ik, geloovende aan den organieken samenhang van den kosmos, moet vinden, wanneer het object juist en goed is, in mijn denken, de organieke samenhang, waaruit mijn denken bestaat.

„Wij zien zóó: in den beginne was de Logos en die Logos was God en zonder dien Logos is niets geschapen; waaruit volgt, dat in het geschapene niet de brute stof is geschapen, maar in onderlingen samenhang en de werking daarvan is het product van denken.

„Voor ons is God de Overdenker van alle gedachten, die in den kosmos ligt uitgedrukt, en heeft de wetenschap ten doel om, hetgeen daarin uitgedrukt ligt, met ons denkend bewustzijn op te nemen en niet te rusten, eer wij dat in volkomenheid en in organischen samenhang in ons eigen bewustzijn kunnen terugvinden. Waar het zoo staat met het begrip van wetenschap, daar treedt in onze tegenwoordige maatschappij, in het stadium, waarin het proces der wetenschap thans gekomen is, op een macht, welke zegt: dat is de wetenschap, of zooals professor Holwerda[1]) dat noemde, de ware wetenschap.

„Die wetenschap maakt de pretentie van alleen waarheidbrengend te zijn en stelt zich, evenals de Kerk, op het standpunt, dat haar wetenschap mag gestempeld worden als de orthodoxe en dat alles wat buiten haar heiligdom zich beweegt, sectarisch is. In de adviezen, welke ik van de senaten der Universiteiten heb ontvangen, is ook het woord „sectarisch" gebezigd, terwijl eveneens de geachte afgevaardigde uit Leiden het gebruikte".

Tegen dit denkbeeld, dat er één wetenschap is, is zich een andere macht gaan verheffen. Om dit te doen inzien, houdt de minister een historisch betoog over de ontwikkeling der wetenschap en wijst daarbij in het bizonder op de groote beteekenis van de toeneming van onze kennis van de natuur. Begrijpelijk was het, dat men de methode, waarmede zoo groote resultaten verkregen werden in de „visibilia", daarna ook wilde toepassen op de „invisibilia". Dit heeft verzet gewekt:

„Wat is geschied? Men heeft het daarbij niet gelaten; men heeft niet alleen thetisch gehandeld, maar is ook antithetisch opgetreden. Men heeft uit diezelfde kringen met groote beslistheid zich er toe gezet alles wat in de geloovige kringen der Christenen heilig was anti-thetisch aan te tasten en te verklaren, dat al wat onder de Christenen voor heilig werd gehouden, op illusie en dwaling berustte, zoo niet erger.

„De strijd is begonnen met den strijd over de mogelijkheid van wonderen. Die strijd is voortgezet door de Heilige Schrift van alle kanten zoo te behandelen, dat er van Schrift als Schrift niets overbleef. Die strijd heeft zich eindelijk voortgezet tegen den heiligen Persoon van den Christus, want waar in de kringen der Christenen die Christus niet de Christus is, tenzij men

---

1) In een brochure: Bijzondere universiteiten en bijzondere professoren, een studie over Hooger Onderwijs (Leiden, 1903), had de Leidsche hoogleeraar A. E. J. Holwerda Kuyper's voorstel verdedigd.

voor Hem kan knielen met de betuiging: mijn Heer en mijn God, heeft men in de kringen van die wetenschap hem verlaagd tot den Rabbi van Nazareth, een uitnemend godsdienststichter, een prediker van lieflijke barmhartigheid en ontferming".

Het verzet hiertegen heeft er toe geleid, dat de geloovigen de wetenschap zelfstandig zijn gaan beoefenen:

„En nu vraag ik, is de wetenschap gebonden of staat de wetenschap te hoog om gebonden te worden? En wanneer nu in ons land evenzeer als daar buiten twee groepen van mannen staan, die beiden erkend worden te zijn wetenschappelijk ontwikkelde mannen, waarvan de eene groep zegt: wij moeten naar onze overtuiging, wij kunnen niet anders, de lijn volgen van de wetenschap, optredende met pretentiën, straks geschetst, en daar staat naast en tegenover een andere groep die zegt: ons subject leidt ons tot een ander uitgangspunt en brengt ons daardoor tot andere resultaten, — moet dan beslist worden, dat alleen die eerste groep de wetenschap representeert en de andere niet?

„Een rechter tusschen beiden is er niet. Om gezamenlijk over een zaak te kunnen redetwisten, moet er een gezamenlijk uitgangspunt zijn. Dit ontbreekt, wanneer die uitgangspunten tegenover elkander staan. Mag de Overheid zich het recht aanmatigen, waar dit zoo is, van te zeggen: de eene wetenschap zal ik bevredigen en de andere op eigen kracht laten uitgaan?

„Neen, de Overheid als zoodanig heeft geen wetenschappelijke keuze. De Overheid als zoodanig heeft in zich geen macht om op wetenschappelijk gebied te beslissen, wat wèl en wat niet wetenschappelijk is".

En na nog enkele opmerkingen aan het adres der tegenstanders te hebben gemaakt, eindigde Kuyper met deze peroratie:

„Wij staan in het land in twee principieel onderscheiden groepen.

„Wat is nu de liberaliteit?

„Is de liberaliteit om te zeggen: mijn hand zal u klein drukken en ik zal u mijn stelsel opleggen? Of wel, eischt de liberaliteit, die niet alleen aan de liberale partij eigen is, maar die elke goede Staatspartij moet voorstaan, te zeggen: waar een diepe overtuiging ons scheidt, zullen wij van Staatswege de rechten gelijk maken en uw wetenschappelijk optreden even goed eerbiedigen als gij het onze doet?

„Welnu, dat standpunt neemt men niet in, maar men neemt vooral aan de linkerzijde het standpunt in, dat hetgeen men daar eenmaal aan macht op het gebied der wetenschap bezit, onverkort daar moet blijven.

„De Rijks-universiteiten zijn niet in het geding; zij worden met geen vinger aangeroerd, haar inkomsten, haár eer, haar invloed, haar autonome karakter, alles wat zij hebben, wordt haar gelaten.

„Er wordt niet anders gevraagd, dan dat aan andere groepen in het land, die uit heilige overtuiging iets anders willen, de gelegenheid zal worden gegeven om te kunnen opkomen.

„En nu zegt de afgevaardigde uit Zutphen, dat als dit geschiedt, als men aan die wetenschappelijke groep, die de Christelijke overtuiging op wetenschappelijk gebied wil verdedigen, dit kleine recht wil geven, dit een ramp zou zijn voor het land en het verderf voor het volk.

„Welnu, Mijnheer de Voorzitter, ik accepteer dit, want dan is daarmede uitgesproken, voor zoover ik dien geachten afgevaardigde niet alleen als chef de file, maar ook als porte parole van de linkerzijde mag beschouwen, dat de linkerzijde het een ramp acht voor het land en het verderfelijk voor het volk noemt, indien de Christelijke levensovertuiging zich beter dan tot dusver op wetenschappelijk gebied zal kunnen handhaven".

Wat zijn er in deze rede een macht mooie dingen op voortreffelijke wijze

gezegd! Zonder hoon van de oppositie, met veel overtuiging, was gesproken door een man, die den aard van het hooger onderwijs o! zoo goed begreep en zijne denkbeelden hierover voortreffelijk wist uit te drukken. Maar Kuyper mocht niet verwachten de tegenstanders overtuigd te hebben. Bij hen school ook oprechte overtuiging en de herinnering aan den vroegeren schoolstrijd, die immers beëindigd heette.

Uitvoerige replieken en duplieken volgden. Men begon pas op 3 Maart met de behandeling der artikelen. Hierbij trad de behandeling der voorstellen aangaande de reorganisatie van de polytechnische school en die aangaande de gymnasia op den voorgrond. Er openbaarden zich hieromtrent geen diepgaande verschillen. Bij de hooger-onderwijs-artikelen zelf was het belangwekkendste moment het debat over de positie der theologische faculteit aan de Rijksuniversiteiten, die vooral de aandacht had van de beide Christelijk-historische leden. Zij wilden gaarne deze faculteit, die bij de wet van 1876 tot een zuiver wetenschappelijke instelling was gemaakt, zonder direct verband met de kerk, hervormd zien en den band met de Nederlandsche Hervormde kerk hersteld. Het was een delicate kwestie, die eigenlijk niet beslist werd. Bij de behandeling van een der alinea's van art. 107 legde de minister van binnenlandsche zaken, naar aanleiding vooral van door Schokking uitgeoefenden drang, een verklaring af, volgens welke de vraag althans in de toekomst aan de orde zou worden gesteld. De passage, waarop het aankwam, luidde [1]):

„Dan toch verklaar ik gaarne dat het ook in mijn bedoeling ligt, te trachten die gewichtige vraag bij de komende reorganisatie tot zulk een oplossing te brengen, dat, wat nu feitelijk de faculteit der godsdienstwetenschap is, weder in echten zin een faculteit der godgeleerdheid worde, d. i. een faculteit, die niet het verschijnsel van den godsdienst maar de kennisse Gods tot voorwerp van onderzoek heeft en wel op grond van de in Christus gegeven openbaring; niet een faculteit dus met het vak dogmatiek er los aangehecht, maar zulk een die principieel theologisch geconstrueerd is".

Schokking was door deze belofte bevredigd en stemde ten slotte dan ook voor het wetsontwerp. De Visser daarentegen achtte zijne bezwaren niet weggenomen en stemde tegen: hij was het eenige lid van rechts, dat dit deed. Overigens was het — op 24 Maart — een zuivere stemming van links tegen rechts (56 tegen 41 stemmen), waarbij het wetsontwerp werd aangenomen.

Hiermede waren echter nog niet alle klippen omzeild. De Eerste Kamer was nog altijd in meerderheid liberaal, ofschoon deze meerderheid sedert 1888 reeds eenigermate geslonken was. De Provinciale Staten van Zuid-Holland, Zeeland en Gelderland waren sedert „omgegaan" onder dezelfde invloeden, die de sterke vermindering der liberalen in de Tweede Kamer bewerkten. De gevolgen hiervan waren bij de driejaarlijksche verkiezingen van een derde der leden van de Eerste Kamer niet uitgebleven, zoodat deze in 1904 bestond uit 27 liberalen en 22 mannen van rechts [2]). Bij geregelde doorwerking der driejaarlijksche verkiezingen, die in 1905 zouden plaats vinden, mocht men een verdere verplaatsing naar rechts verwachten.

Maar Kuyper's hooger-onderwijs-ontwerp kwam voor een in meerderheid nog liberale Kamer, bij welke zij op 19 April 1904 inkwam, en vond bij deze een zeer slecht onthaal. In het Voorloopig Verslag [3]) klonk een dreigende toon als zelden in onzen Senaat wordt gehoord:

1) T. a. p., blz. 1536.
2) Men zie verder de bijlagen aan het einde van dit werk.
3) Handelingen Eerste Kamer 1903—1904, blz. 377.

„Zeer vele leden hadden onoverkomelijke bezwaren" (nl. tegen de gelijkstelling der bizondere met de Rijksuniversiteiten). „Zij betreurden het, dat de Regeering had kunnen goedvinden bij al wat in deze wet als een wezenlijke verbetering van ons hooger onderwijs kon worden beschouwd, een novum in te lasschen, dat, gelijk te voorzien was, een hoogst ongewenschte twistappel is gebleken en wellicht een struikelblok zal blijken voor het gemeen overleg, zoo noodzakelijk inzonderheid in dezen tijd en bij het vele, dat op wetgevend gebied afdoening eischt.

„Een partieele herziening als hier voorgesteld betreffende het diplomeeringsrecht, werd ook bestreden, omdat daaraan de aanvulling van de wet met eene regeling van het hooger technisch onderwijs was verbonden. Want terwijl het oordeel over het onderwerp der aanvulling op zichzelf geheel onafhankelijk is van dat der partieele wijziging, geeft de samenkoppeling van die aanvulling, welke laatste vrij algemeen wordt wenschelijk geacht en goedgekeurd, met andere wijzigingsvoorstellen tot een vooroordeel aanleiding over de partieele wijziging, welker waarde hoogst betwistbaar en betwist is. Men achtte het zeer bedenkelijk om de mogelijkheid te doen ontstaan, dat aan hetgeen van hoogst betwistbare deugdelijkheid is, ingang worde verschaft door middel van daarvan materieel onafhankelijke voorstellen, die op zichzelf nuttig, ja, zelfs wenschelijk zijn.

„Met name werd dit afkeurenswaard geacht, waar de Eerste Kamer geen afzonderlijk oordeel over de onderscheiden gedeelten van een wetsontwerp kan uitspreken, maar zij het geheel, het goede met het slechte en het slechte met het goede, heeft aan te nemen of te verwerpen".

De argumentatie der bestrijding was in hoofdzaak dezelfde als in de Tweede Kamer; alleen werd één bezwaar, nl. dat het ontwerp met de Grondwet zou strijden, hier meer naar voren gebracht. Het Katholieke lid Van den Biesen had, ter adstructie van de verdediging, een uitvoerige nota opgesteld [1]), waarin hij een groot aantal citaten bijeengelezen had uit redevoeringen van hoogleeraren, bij de aanvaarding van hun ambt of bij andere gelegenheden gehouden, ten einde zich te vergewissen van den geest, die aan de openbare Universiteiten heerschte: deze bleek naar de meening van den opsteller buitengemeen verderfelijk en geheel strijdig met den „Christelijken geest". De nota werd zonder commentaar overgelegd: de bedoeling was er niettemin duidelijk genoeg om. Maar deze wijze van bestrijding der moderne denkbeelden bleek al heel weinig afdoende.

De mondelinge behandeling begon op 12 Juli en werd, als bij de ongevallenwet, geopend met een zeer scherpe rede van Van Boneval Faure [2]):

„Vaststaande in de overtuiging, dat de Eerste Kamer der Staten-Generaal de constitutioneele roeping heeft om bij de beoordeeling van wetsontwerpen, behalve de toetsing van hunnen inhoud aan de bepalingen en beginselen der Grondwet, bovenal te onderzoeken of daardoor alleen het Staatsbelang zal worden bevorderd, ben ik, na een veelzijdig onderzoek en nauwgezette overweging, tot het besluit gekomen, dat wat als de kern van dit wetsontwerp is beschouwd en behandeld, niet door het algemeen belang van den Staat is gedicteerd, dat door het in werking treden daarvan de vrijheid der wetenschap miskend en aan banden gelegd zou worden, en dat de macht van den Staat door die van kerkgenootschappen of confessioneele vereenigingen zóó zou worden belaagd, dat de godsdienstvrede, waaronder ons vaderland jaren van geluk en voorspoed heeft mogen beleven, ernstig bedreigd wordt ten koste van de aan alle burgers door de Grondwet gewaarborgde vrijheid van godsdienst.

1) Alsvoren, blz. 384.
2) Alsvoren, blz. 436.

„En zoo acht ik mij den onafwijsbaren plicht opgelegd om van de stem, die ik tegen dit wetsvoorstel zal uitbrengen, rekenschap te geven en vertrouw ik, dat uw Vergadering moge besluiten Hare Majesteit eerbiedig te verzoeken dit voorstel in nadere overweging te willen nemen.

„Veel is er reeds over deze zaak, zoo in als buiten de Kamers, geschreven en gesproken. Wanneer ik nu, niettegenstaande dat alles, veel te zeggen heb, en wanneer ik daarover, naar het oordeel van velen uwer, te lang mocht spreken, dan vraag ik daarvoor bij voorbaat verschooning. Het gaat met mij als met den „navita de ventis", of, zooals het Hollandsche spreekwoord zegt, als met den ouden voerman, die nog altijd gaarne hoort het klappen van de zweep. Want, al ben ik in de laatste 12 jaren niet meer aan een Universiteit werkzaam geweest, de belangstelling in onze Universiteiten, in het hooger onderwijs en in de wetenschap, die een werkzaamheid van 36 jaren in mij heeft gewekt en gekweekt, kan mij het niet onverschillig doen aanzien, hoe dit wetsontwerp, werd het aangenomen, het beginsel waarop de inrichting van ons hooger onderwijs berust, zou verkrachten, door aan bijzondere Universiteiten en meer bepaaldelijk aan de zich noemende Vrije Universiteit, behoorende aan de particuliere Vereeniging voor hooger onderwijs op Gereformeerden grondslag, het recht toe te kennen om academische graden te verleenen, met gelijk rechtsgevolg als door de wet aan de door de openbare Universiteiten toegekende graden is verbonden.

„Ten einde mijn bezwaren daartegen zooveel mogelijk te concentreeren, zal ik die trachten saam te vatten in de verdediging van drie stellingen.

I. De gelijkstelling van de bijzondere Universiteiten met de openbare schendt het beginsel, volgens hetwelk het verleenen van academische graden, met rechtsgevolg op het gebied van den Staat, uit zijn aard is een souvereiniteitsrecht van den Staat.

II. Al wil men aan dit beginsel niet absoluut vasthouden en aan Universiteiten van bijzondere vereenigingen niet alleen het recht om hooger onderwijs te geven, maar ook het recht om graden met rechtsgevolg toe te kennen, afstaan, dan nog mag dit niet geschieden op de wijze zooals het bij dit wetsontwerp wordt voorgesteld en bepaaldelijk niet, zooals men dit in concreto aan de Vrije Universiteit wil geven.

III. De afstand van het genoemde souvereiniteitsrecht aan vereenigingen van confessionneel godsdienstigen aard verleent aan deze een macht op het gebied van den Staat, waarmede een eerste stap wordt gedaan tot een inbreuk op de verhouding van Kerk en Staat, zooals die is gehuldigd in art. 5 § 1, en de artt. 167—169 der Grondwet".

Het was een met jeugdig vuur uitgesproken redevoering, waarin deze drie stellingen werden toegelicht. Aan het woord was de absoluut overtuigde, dat kerk en staat van elkander gescheiden moesten blijven en dat zeer zeker de eerste van het gebied van den laatsten had af te blijven. Zelden voelt men zoo sterk den band van de oude libertijnen, rekkelijken, Cartesianen — of hoe men ze in de oude Republiek nog meer genoemd moge hebben — met dezen liberaal van den ouden Thorbeckiaanschen stempel. Zijn slotwoord klinkt als een noodkreet:

„Ons dierbaar Vaderland kan alleen voor wanorde en tweedracht worden bewaard door die godsdienstvrijheid te huldigen, welke noch priesterheerschappij van welke zijde ook, noch inmenging van den Staat in de godsdienstige begrippen toelaat. Met dat beginsel van godsdienstvrijheid wordt in deze wet, in strijd met de Grondwet, gebroken; daardoor wordt de godsdienstvrede in hooge mate bedreigd. En zoo verbiedt mij ook het bewijs, dat ik van mijn derde stelling meen te hebben geleverd, om mijn stem aan dit wetsontwerp te geven".

Zeer de aandacht waard was ook de rede van Van Welderen Rengers, in 1890 een der groote voorstanders van de pacificatie [1]). Nu beklaagde hij er zich met eenige bitterheid over, dat de toen van rechts gegeven verzekering, waarvan hij enkele bewijzen aanhaalde, zóó werd nagekomen. Met zorg zag hij den strijd heropend [2]):

„Ik behoef niet te zeggen wat er van al die pacificatie is gekomen. De laatste dagen hebben daaromtrent weer voldoende bewijzen gegeven. Wij staan voor een ontwerp, dat den strijd opnieuw doet ontbranden en waardoor de partijen evenals destijds tegenover elkander staan. Ik verwacht dan ook, welk lot aan dit ontwerp moge te beurt vallen, allerminst dat daarvan pacificatie het gevolg zal wezen".

Bij een dergelijke stemming kon de uitslag niet twijfelachtig zijn, al hielden enkele rechtsche leden, v. n. de hoogleeraar der Vrije Universiteit Woltjer, opmerkelijke redevoeringen tot verdediging van het ontwerp, al sprak Kuyper opnieuw een vrij gematigde, over het algemeen gelukkige rede uit. Op 14 Juli viel het ontwerp met 27 tegen 22 stemmen.

En nu begon een in de staatkundige wereld zeer bewogen episode [3]), waarvan de ontbinding der Eerste Kamer de inzet was. Reeds op 16 Juli was het rapport van de ministers aan de Kroon hiertoe verzonden; op 19 Juli teekende de Koningin het besluit, dat op 23 Juli gepubliceerd werd. Door een niet geheel opgehelderde onbescheidenheid had een Haagsch Nieuwsbureau het bericht reeds op 20 Juli wereldkundig kunnen maken. De verkiezingen voor de nieuwe Kamer werden tegelijkertijd uitgeschreven tegen 3 Augustus. Zij hadden op regelmatige in de op dien dag in buitengewone vergadering bijeengekomen Provinciale Staten plaats — behalve in Overijsel — en het resultaat was, dat de meerderheid „om" ging.

In Overijsel deed zich een curieus incident voor, dat tot zeer ingewikkelde staatsrechtelijke moeilijkheden leidde. Op den dag der verkiezingen bestonden de Provinciale Staten van dit gewest uit 23 rechts tegen 23 links; er was één vacature die spoedig vervuld zou moeten worden, en de verwachting mocht gekoesterd worden, dat de hier gekozene een liberaal zou wezen. Belangrijk verschil! Terwijl de keuze voor de Eerste Kamer op 3 Augustus de uitslag ongewis liet, zou een latere keuze na de completeering der vergadering vrij zeker ten gunste van de liberalen uitvallen. Waar het gerucht liep, dat er eerst sprake van geweest was, om de verkiezingen voor de Eerste Kamer in de tweede helft van Augustus te doen plaats grijpen, ontstond er zelfs ruimte voor het booze vermoeden, dat de Regeering met opzet de verkiezingen vervroegd had, opdat de beslissing in Overijsel misschien bij loting in haar voordeel zou kunnen uitvallen. Daarom stelde een der liberale leden in de vergadering van dit gewest op 3 Augustus voor de vergadering voor 14 dagen te verdagen. De voorzitter bracht dit voorstel in stemming. De stemmen staakten. Toen verlieten de 23 liberalen de vergaderzaal. Zij maakten hierdoor de keuze onmogelijk, omdat deze volgens artikel 75 der Provinciale Wet niet mag plaats hebben, indien minder dan de helft der leden aanwezig is. De voorzitter zag zich genoodzaakt de vergadering te sluiten. Een voorstel van hem aan den minister van binnenlandsche zaken, om de vergadering der Staten van Overijsel opnieuw tegen 25 Augustus te beschrijven, werd door den laatsten afgewezen.

1) Hiervóór, blz. 37.
2) Handelingen alsvoren, blz. 478.
3) Onze voorstelling der feiten is v. n. ontleend aan de uitvoerige discussiën over het geval in de Eerste Kamer (Handelingen 1904—1905, blz. 10 vlg. en 25 vlg., en in de Tweede Kamer alsvoren, blz. 46 vlg.).

Bij de opening van de nieuwe zitting der Staten-Generaal op 20 September 1904 was dus de Eerste Kamer onvoltallig.

In en buiten de Kamers hebben de beide gebeurtenissen: de ontbinding en de Overijselsche kwestie, tot uitvoerige debatten en tot hevigen partijstrijd geleid. Zij wijzen de hooge spanning aan, waarin de politieke verhoudingen in dezen tijd waren geraakt. De staatsrechtelijke kant van beide gevallen werd zeer verschillend beoordeeld en ongetwijfeld had het partijstandpunt hierbij grooten invloed. De handeling der Overijselsche liberalen, als ding op zich zelf beschouwd, werd van rechts scherp veroordeeld. De houding van Kuyper bij beide zaken door links scherp aangevallen.

Het kan geen oogenblik betwijfeld worden, dat de Regeering volmaakt het recht had tot ontbinding der Eerste Kamer over te gaan. De vraag was alleen, of zij in dit geval tot dit middel haar toevlucht had mogen nemen. Het gold als een vaststaande, immers vrij algemeen aangenomen regel, dat een ontbinding van de Eerste Kamer, rem in onze parlementaire instellingen tegen overijlde besluiten, „het groote bolwerk voor de Kroon", die „de vastheid aan het Staatsbeleid geven moet", zooals Kuyper het uitdrukte, niet dan in een geval van noodzakelijkheid mag geschieden. Kuyper gaf bij de discussie in de Eerste Kamer volmondig toe [1]), dat van het recht „niet dan met groote behoedzaamheid en spaarzamelijk gebruik" mocht worden gemaakt. Het middel was dan ook na 1848 nooit aangewend; de Eerste Kamer was tot dusverre alleen ontbonden bij Grondwetsherziening (1884 en 1887), dus waar de Grondwet dit eischte.

Maar terwijl Van Houten, die, nu als lid der Eerste Kamer voor Friesland optredende, een der felste bestrijders van het ministerie werd, ontkende, dat de noodzaak hier aanwezig was, verdedigde Kuyper op even goede gronden, dat dit wèl het geval was. Het komt er maar op aan, welke draagwijdte men aan het votum der Eerste Kamer toekent, en waar de stemming van 14 Juli wezenlijk van zeer principieelen aard was geweest, kan men niet ontkennen, dat de hierop gegronde argumentatie der Regeering van gewicht was. De ook aangevoerde overweging, dat de samenstelling der Eerste Kamer niet beantwoordde aan die der Provinciale Staten, schijnt daarentegen tamelijk lichtvaardig. Immers hoe licht zou men bij zulk een redeneering tot ontbinding kunnen overgaan! En juist de aard der Eerste Kamer, waarvan hare trapsgewijze, langzame omzetting een der grondslagen moet vormen, zou daardoor aangetast worden.

Meer vat had de oppositie op Kuyper, waar zij de snelheid van handeling bekritiseerde. Had de Kroon wel voldoende gelegenheid gehad de zaak te overwegen? Was het wel geoorloofd, dat de minister, zonder den ministerraad of de Kroon of beiden hierin te kennen, het voorstel van den Commissaris der Koningin in Overijsel aangaande de nieuwe bijeenroeping afgewezen had? Een groote mate van overijling en eigengerechtigheid mocht hier geconstateerd worden en in zulke belangrijke aangelegenheden, als waarom het hier ging, tevens veroordeeld.

Ook de afwikkeling der Overijselsche kwestie gaf niet zonder reden aanleiding tot kritiek. De vraag, of de Eerste Kamer zonder de drie Overijselsche heeren wel als wettig geconstitueerd kon worden aangezien, mocht door hare bijeenkomst zelve op 20 September practisch als opgelost beschouwd worden: zij was daardoor alleen van theoretisch belang geworden [2]). Een motie-Van Houten, om de vergadering tot nadere bijeenroeping, te verdagen,

1) Handelingen, blz. 34
2) Zie de beide brochures van C. J. J. Westermann, de Overijselsche kwestie, en Nog eens de Overijselsche kwestie (Amsterdam, J. H. de Bussy, 1905).

werd in de bijeenkomst van 21 September met vrij aanzienlijke meerderheid verworpen [1]). Maar hoe moest de aanvulling geschieden? Kuyper gaf bij de eerste debatten in de Eerste Kamer te kennen, dat de Regeering een noodwet overwoog, en een ontwerp hiertoe is ook inderdaad ingediend: hierbij zouden de Staten van Overijsel bevoegd worden verklaard en verplicht, om tot de keuze van drie leden der Eerste Kamer over te gaan [2]). Maar toen in November de gewone vergadering der Overijselsche Staten plaats had en hier ook de keuze der Eerste-Kamer-leden geschiedde, werd het ontwerp ingetrokken en de drie Overijselaars — toch 2 mannen van rechts en 1 van links, ten gevolge van de zonderlinge houding, die een der liberalen bij de stemming aangenomen had — deden zonder veel bezwaar hun intrede in de Eerste Kamer [3]). Het was de beste en de gemakkelijkste oplossing, maar de behandeling der zaak gaf niet de overtuiging, dat de minister van binnenlandsche zaken haar van den beginne af met den noodigen ernst onder de oogen had gezien.

Ondertusschen kon Kuyper nu zijn ontwerp-Hooger-Onderwijs binnenhalen en juist dat dit de prijs van den forschen maatregel der ontbinding was, gaf aan de geheele zaak een onaangenamen bijsmaak. Een geheele omwerking van de hooger-onderwijs-wet, die natuurlijk tot een dergelijke principieelen strijd zou aanleiding gegeven hebben als de partieele gedaan had, zou den aard van het conflict in voordeeliger licht hebben laten uitkomen. Nu blijft men, terecht of ten onrechte, behept met den indruk, dat het partijbelang en de liefde voor een bepaalde instelling van hooger onderwijs op de handelingen van den minister Kuyper een te grooten invloed hebben geoefend, bepaaldelijk na het votum van de Eerste Kamer van 14 Juli. In zaken van staat is zelfbeheersching een allereerste deugd; de handelingen van den minister Kuyper mochten terecht doen vragen, of hij hieraan niet een tekort bezat en of hij zich daardoor — ook van het standpunt zijner eigen partij beschouwd — aan de oppositie niet te veel bloot gaf.

Wij behoeven de tweede phase van de behandeling van het Hooger-Onderwijs-ontwerp niet in bizonderheden na te gaan. Zij gaf opnieuw tot breedvoerige schriftelijke en mondelinge beschouwingen aanleiding. De Tweede Kamer keurde het ontwerp 9 Maart 1905 met 53 tegen 38 stemmen goed [4]), de Eerste Kamer deed dit met 27 tegen 15 stemmen op 20 Mei 1905 [5]). Twee dagen later stond de Wet in het Staatsblad [6]). Bij de behandeling in de Tweede Kamer hadden de beide Christelijk-historische leden bij amendement een nieuw artikel (XXVter) weten te doen aannemen, waarin voorgeschreven werd, dat binnen drie jaar een wetsvoorstel zou moeten worden ingediend tot nadere regeling van het bepaalde omtrent de vakken van godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteiten [7]). Hiermede was dus Kuyper's belofte, bij de eerste behandeling gedaan, in meer bindenden vorm vastgelegd en aan een bepaalden tijd gebonden; maar de tijd verstreek en het artikel bleef onuitgevoerd.

Even later bereikte ook een lager-onderwijs-novelle de veilige haven [8]).

1) Handelingen Eerste Kamer 1904—1905, blz. 21.
2) Handelingen Staten-Generaal 1904—1905, bijlagen, n°. 98.
3) Handelingen Eerste Kamer 1904—1905, blz. 89 vlg.
4) Handelingen Tweede Kamer 1904—1905, blz. 1278.
5) Handelingen Eerste Kamer 1904—1905, blz. 471.
6) N°. 141; de geheele hooger-onderwijs-wet in den nieuwen vorm in n°. 181.
7) Handelingen Tweede Kamer 1904—1905 op 24 Febr. 1905; het amendement werd met 59 tegen 31 stemmen goedgekeurd.
8) Wet van 3 Juni 1905 (Staatsblad n°. 151).

Hierbij werd aan het bizonder hooger onderwijs eenige grootere financieele tegemoetkoming toegekend dan bij de wet-Mackay was geschied. De hoofdzaak was: Aan de gemeenten zouden voortaan vergoed worden de minima der jaarwedden, waarop de onderwijzers aanspraak konden doen gelden volgens de wet (nu varieerend van f 500—f 700 en voor hoofdonderwijzers van f 750—f 1050); dezelfde vergoeding zouden de besturen der bizondere scholen ontvangen. Tegelijkertijd werd bij een wet [1]) tot wijziging en aanvulling der wet tot regeling van het lager onderwijs en der burgerlijke pensioenwet den bizonderen onderwijzers pensioen van rijkswege toegekend.

Om het eerste dezer beide voorstellen was een vrij hevige strijd gevoerd en het werd in beide Kamers niet dan bij partijstemming aangenomen. Links klaagde over de verbreking der belofte — of wat men aldus noemde — van 1889; men eischte vooral meer waarborgen, dat het geld besteed zou worden voor de doeleinden, waarvoor het gegeven werd. Rechts stelde het voor, alsof een dergelijke pacificatie als van links werd beweerd, nooit bedoeld was. Hoe dit zij, het voorstel bewees opnieuw, hoe het de regeering ernst was met de verdere vrijmaking van het bizonder onderwijs, in dezen zin nl. dat tegenover de Rijkskas gelijkstelling van openbare en bizondere scholen zou worden verkregen. Dit stelde Lohman in een brochure: de Schoolstrijd heropend [2]), als de natuurlijkste zaak ter wereld voor:

„In 1889 was, meende ik, de schoolstrijd uitgestreden.

„Geen gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs; die laat de grondwet niet toe en is ook uiteraard onmogelijk.

„Maar wel tegenover de Rijkskas gelijkstelling van de openbare en de bijzondere school. Beiderlei soort van scholen gelijkelijk geschikt voor volksopvoeding; mitsdien sta de wetgever tusschen beiden in neutraal, en worde bij de keuze der school de vrijheid der ouders gewaarborgd.

„Evenwel, — tegenover de gemeentekas doe de bijzondere school geen aanspraak gelden; geen invoering dus in de gemeente van het „restitutiestelsel", omdat dit voor de gemeentefinantiën en voor de politieke ontwikkeling der gemeente verderfelijk zou zijn.

„Zóó stond sinds 1889 de zaak. Ook in haar toepassing liep de wet-Mackay goed".

Deze toepassing, nu zij verder in den geest, door het Unie-rapport aangegeven, wordt uitgewerkt, ontmoet verzet bij de liberalen. Welke onnoozelheid eigenlijk, niet waar? Maar was, mocht men vragen, deze bedoeling ook in 1889 duidelijk uitgesproken? Immers neen! En week men nu niet al verder van de vroegere opvattingen der anti-revolutionnairen in Groen's tijd af? Het ware moeilijk te ontkennen. „Gouddorst" ging meer en meer den schoolstrijd beheerschen, „die onder Groen een ware geloofsworsteling was geweest, om tegenover den geest der Eeuw, in al zijn verschillende vormen, Gods recht op de kinderen van ons volk, te doen zegevieren", zegt E. A. Keuchenius [3]). Voelt men het verschil goed? De laatste schrijver meent dit vooral op Roomsch-Katholieke rekening te moeten stellen. Het is meer een gevolg van de geheele ontwikkeling onzer staatkundige geschiedenis, zou ik zeggen, en wij, die nu aan het einde van den langen strijd schijnen te staan en hem beter kunnen overzien, zullen wij anders oordeelen, dan dat

1) Wet van 5 Juni 1905 (Staatsblad n°. 152). — Bij wetten van denzelfden datum (n°s. 153 vlg.) werden enkele andere wijzigingen in de pensioenwetten aangebracht, o. a. door opneming van eenige categorieën van gemeente-ambtenaren onder de rijkspensioengerechtigden.
2) Nederbragt & Co., Uitgevers, Wageningen, 1905.
3) Aangehaalde brochure, blz. 124.

het zoo het beste was? Hebben de beide rukken aan de verdere vrijmaking van het bizonder onderwijs tijdens Kuyper's ministerie — en ten slotte daarop komt het het allermeest aan — het Nederlandsche onderwijs in zijn geheel slechter gemaakt? Noch van de verheffing der Vrije Universiteit noch van de grootere subsidiën aan het bizonder lager onderwijs mag men dit, meen ik, zeggen; maar ik zou niet durven beweren dat, bij een andere ontwikkeling dan de ontwikkeling der dingen heeft mogelijk gemaakt, het niet nog beter had kunnen zijn dan het is.

Onder de onderwijs-wetten-drukte door was ook een nieuwe drankwet [1]) tot stand gekomen. Een onderwerp van groote sociale beteekenis, ook door vorige ministeries ter behandeling in studie genomen, was hiermede gediend, al schijnt Kuyper's wet niet van groote ingewikkeldheid en omslachtigheid vrij te pleiten. Zij was in beide Kamers onder veel tegenkanting, in de Tweede niet dan na een lange behandeling, aangenomen [2]). Zij bracht een omwerking van de wet van 1881. Zij regelt den kleinhandel in sterken drank, benevens den verkoop van niet-sterken drank, zonder dat eigenlijk in de wet uitgesproken wordt, wat onder sterken drank te verstaan is. „In het klein," d. w. z. bij hoeveelheden van minder dan 10 liter, moet men „vergunning" hebben gevraagd en verkregen behoudens in enkele gevallen. Voor het recht van „vergunning" wordt in de meeste gevallen een zeker, wisselend bedrag geheven. Ook „bijzondere vergunningen", bij hoeveelheden van minstens 2 liter tegelijk, kunnen verleend worden. „Verlof" wordt vereischt voor het verkoopen van niet-sterke, doch tevens niet-alcohol-vrije dranken (als wijn en bier) en ook voor dat van alcohol-vrije dranken (als koffie, melk enz.). De wet stelt vast, hoeveel vergunningen in de gemeenten mogen verleend worden; het aantal wordt berekend naar het aantal inwoners. Daar bij het in werking treden der wet in de meeste gemeenten meer „vergunningen" bestonden dan de wet toestond, bevat de wet ook bepalingen, om dit aantal door verschillende middelen te verminderen. Voor het verkrijgen van vergunningen worden allerlei voorwaarden gesteld. Het recht is onvereenigbaar met de uitoefening van verscheidene bedrijven. In een lokaal met vergunning mogen geen loonen worden uitbetaald. Inspecteurs en inspectrices zijn belast met het toezicht op de uitoefening der wet, op welker overtreding verschillende straffen staan.

Bij de legislatieve werkzaamheid van Kuyper's ministerie treedt het aandeel van den „premier" zeer op den voorgrond. Over den arbeid der andere ministers — over dien van Bergansius werd reeds gesproken [3]) — kunnen wij kort zijn. Te vermelden vallen eenige hoogst belangrijke wetsontwerpen, door den minister van justitie in gereedheid gebracht, zonder dat de behandeling in de Staten-Generaal beëindigd kon worden. Vooreerst een ontwerp tot vaststelling van bepalingen, uitmakende het wetboek van administratieve rechtsvordering [4]); dan een ontwerp tot herziening van de eerste zes titels van het vierde boek van het Burgerlijk Wetboek en tot wijziging en aanvulling van enkele andere artikelen [5]) (o. a. van dat betreffende het onderzoek naar het vaderschap en van dat betreffende het arbeidscontract); ten slotte een ontwerp tot wijziging en aanvulling van het Wetboek van Strafrecht [6]),

1) Wet van 12 October 1904 (Staatsblad n°. 230).
2) Handelingen Tweede Kamer 1903—1904, blz. 1667 vlg.; alsvoren Eerste Kamer 1904—1905, blz. 62 vlg.
3) Hiervóór, blz. 230.
4) Handelingen Tweede Kamer 1904—1905, Bijlagen, n°. 159.
5) Alsvoren 1903—1904, n°. 70, 137; 1904—1905, n°. 73.
6) Alsvoren, n°. 80.

(o. a. bepalingen, rakende bordeelen, Neo-Malthusianisme, oneerlijke concurrentie, vervalsching van voedingsmiddelen). Verder nog het voorstel tot wijziging van het tarief van in- en uitvoerrechten, door den minister Harte ingediend [1]): de regeering hoopte er 9 millioen uit te halen, die zouden dienen voor de sociale wetgeving (ouderdoms-, ziekte- en invaliditeitsverzekering) en ten deele (nl. 2½ millioen) voor het bizonder onderwijs. De protectionistische strekking viel moeilijk te ontkennen; wij mogen er nu over zwijgen, omdat het voorstel ontwerp bleef en omdat wij er nog op moeten terugkomen in een volgend hoofdstuk [2]). Eindelijk een ontwerp tot afschaffing van de Staatsloterij [3]), dat het —, in tegenstelling tot een wetsontwerp op de loterijen [4]), dienende tot beteugeling van speelzucht — ook niet tot het Staatsblad bracht; evenmin als een tot herziening der Zondagswet [5]).

Wij naderen de verkiezingen van 1905. De positie van het ministerie was er in de vierjarige periode, sedert 1901 verloopen, niet sterker op geworden. De democraten en sociaal-democraten, in hunne verwachtingen op Kuyper's democratische neigingen teleurgesteld, behoorden nu tot de heftigste tegenstanders; zij scholden Kuyper en zijn ministerie ronduit voor reactionnair. In het bizonder de stakingsepisode en de „dwang"-wetten hadden de breuk vergroot. Het incident-Lindeman had er ook toe bijgedragen: den leeraar Lindeman, die in een vergadering te Gouda voor het Comité van Verweer in de stakingsdagen het woord gevoerd had, was dientengevolge ontslag verleend. De zaak werd behandeld in een interpellatie-Drucker in Maart 1904 [6]): het bleek, hoe veel verschil van opvatting er over de aan een ambtenaar toekomende vrijheid van meeningsuiting in het openbaar bestond; tevens, hoezeer een regeling van den rechtstoestand der ambtenaren gemist werd.

Maar sterker had het ministerie afkeer tegen zich ingeboezemd, doordat de premier de „antithese" meer en meer op den voorgrond had geschoven. Vooral in zijn rede, op 10 December 1904 tijdens de algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting gehouden, deed hij dit met bizondere emphase. Wij lichten een paar passages uit deze rede, die algemeen opzien baarde [7]):

„Men zal, geloof ik, willen toestemmen, dat het kinderachtig zou zijn voor het steeds scherper worden van die antithese de oogen te sluiten.

„Door den heer Troelstra is terecht gezegd, dat het liberalisme, bij al het uitnemende dat het in vele opzichten tot stand bracht — want al gaat daarover onze critiek, er is toch veel uitnemends in, bij vroeger vergeleken — beperkt is in zijn geestelijk gebied en niet verder gaat dan het intellect. Ik zou een heel stuk met den heer Troelstra kunnen medegaan in de erkenning dat het liberalisme als zoodanig mist de kracht om te groeien. Het liberalisme kan onmogelijk, waar het in de wereld der geesten het bestaan dier antithese ontkent, langer de geesten bezweren. De antithese tusschen de Christelijke en de moderne levensopvatting laat de moderne theologie reeds mijlen ver achter zich.

‚Men heeft eerst bij de Academiën het zwaartepunt gehad bij de theologische faculteit, toen, in het liberale tijdvak, bij de juridische, nu is het al

1) Alsvoren, 1903—1904, n°. 151.
2) § 8 van dit gedeelte.
3) Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, Bijlagen, n°. 191.
4) Wet van 6 Juni 1905 (Staatsblad n°. 171).
5) Genoemd bij Oosterbaan, t. a. p., IV (Utrecht, H. Honig, 1905), blz. 97.
6) Handelingen Tweede Kamer 1903—1904, blz. 1581 vlg.
7) Handelingen Tweede Kamer 1904—1905, blz. 540.

lang overgebracht bij de medische en wis- en natuurkundige faculteit. Daar waar, volgens het Darwinisme, door evolutie samenhang tusschen het hoogste en het laagste is erkend geworden en het hoogere zich niet leent voor nader onderzoek, moest men zich richten tot het lagere, de planten- en dierenwereld, en moest de beschouwing van den mensch, vroeger anthropologisch en psychisch gereduceerd uit een hooger ideaal, opgetrokken worden als een product van lager sferen.

„Ten gevolge daarvan heeft nu de antithese, die vroeger op beperkte schaal bestond, zoo doorgewerkt, dat zij allengs in alle landen heerscht; dat zij ook in ons land voortdurend dieper, men kan zeggen nu tot den wortel van het leven is doorgedrongen. Wanneer men den strijd van de optimisten en de pessimisten op verschillend terrein nagaat, kan men het beste zien, hoe de optimisten — en ik mag zeggen dat dit ook de schoolquaestie in een gansch andere phase brengt — zich thans voorstellen, dat zij door wat men de leer der Eugenie noemt, in staat zullen zijn om op de menschenwereld over te brengen, wat wordt toegepast op tulpen en paarden, en dat men door keurteelt de rassen zal verbeteren....

„Ik heb het straks aangetoond, en ik moet daarop telkens terugkomen — de heeren zullen het mij ten goede houden dat ik mij iets uitvoeriger er over uitspreek — wanneer waar is wat ik straks zeide, dat tegenwoordig anthropologie en psychologie, die ons een geheel ander beeld van den mensch ontwerpen, en niet meer de juridische en de theologische wetenschap het zijn, waarin de antithese het scherpst uitkomt, dan zou ik willen vragen: heeft de Staat en het staatsrecht niet in hoofdzaak met den mensch te doen, niet te doen met de verhoudingen van mensch tot mensch, niet te doen met al de gevolgen die uit die verhoudingen voortvloeien? Ik zal ze niet opnoemen, dat behoeft niet, ik klem mij vast aan het anthropologisch uitgangspunt, maar hoe zou men kunnen zeggen dat daar waar op anthropologisch gebied twee zóó principieele opvattingen tegenover elkander komen te staan als het geval is met de Christelijke en de moderne levensopvatting — hoe zou men daar kunnen zeggen, dat Staat en staatsrecht, die altoos en schier alleen met menschen en verhoudingen tusschen menschen te doen hebben, daardoor niet zouden worden beroerd? Men gevoelt, dat is metterdaad een ondenkbaarheid.

„Wanneer men nu spreekt over de vraag of die groote antithese die in het leven bestaat, ook op staatkundig terrein moet medespreken, dan dient men twee dingen te onderscheiden: den invloed van die antithese op den Staat, en den invloed van den Staat op die antithese.

„Wat ik zooeven besprak, is de invloed van de antithese op den Staat, ik kom nu tot het tweede punt: den invloed van den Staat op de antithese.

„Er is een staat, een Overheid, een land, een volk, en in den boezem van dat volk worstelen onderling de twee richtingen die tegenover elkander staan. Welken invloed moet nu de Staat op die richtingen uitoefenen, op die worsteling trachten te verkrijgen?

„En dan zijn er vier mogelijkheden. Dan kan óf de Staat zeggen: ik laat mij er niet mee in, het standpunt van onthouding. Zoo is het ook op menig terrein in Amerika, waar de Staat zich niet inlaat met kerken of kerkelijke traktementen of hooger onderwijs of dergelijke. In vele Staten althans — niet overal — in Michigan is het anders — zegt de Overheid: dat moet gij onder elkander met gelijke wapenen uitvechten.

„Dat is het systeem van Staatsonthouding, een stelsel dat groote aantrekkelijkheid heeft, dat ook van Christelijke zijde wel eens is aanbevolen, maar waarvan men aan de andere zijde niet weten wil. Natuurlijk is dat alleen mogelijk wanneer het consequent geschiedt: de heeren zullen zich herinneren,

dat dikwijls gezegd is: Staat en gemeente moesten geen cent geven voor de school, aan niemand, en dat alsdan, in vrije geestelijke worsteling met gelijke wapenen, zou worden uitgemaakt wie het winnen kan. Maar de liberalen hebben dit stelsel van zelf betalen nooit gewild.

„Het tweede stelsel is dat van partij kiezen voor één der beide stelsels, dat men de ééne richting met alle macht steunt, de andere onderdrukt. Wij hebben daarvan het voorbeeld in alle landen waar een heerschende Kerk was of is; wij hebben daarvan ten deele nog een voorbeeld van gansch andere strekking, in een land, hier veel besproken, maar een land, dat ik van de Ministertafel liever niet met name noem.

„Het derde stelsel is, dat men zegt: laat men verzoenen, laten wij een mixtuur maken — zooveel van de eene richting en zooveel van de andere — laten wij die twee deelen bij elkaar nemen, en op die mixtuur het etiket zetten van neutraal, en laten wij dan van Staatswege die neutrale schoolinrichting zien te bevorderen. Dat stelsel hebben ook wij gekend, het stelsel van de wet van 1857, maar wij weten ook, dat, al was dit stelsel mogelijk in een tijd, toen de twee richtingen nog niet door een zoo diepe klove gescheiden waren, elk jaar dat die klove dieper wordt, het stelsel moeilijker valt te handhaven. Daarom heeft dat stelsel zich zelf dan ook overleefd.

„En eindelijk de vierde mogelijkheid is, dat de Staat zegt: ik kan die richtingen niet aan zich zelf overlaten, want zij hebben geen middelen genoeg om zelf vooruit te komen, ik mag niet voor deze of gene partij kiezen, maar ik zal nemen het stelsel van het parallelisme, ik zal ze beide evenwijdig laten loopen, ik volg het stelsel van rechtsgelijkheid. Met dat stelsel zijn wij sinds 1889 — het is, Mijnheer de Voorzitter, aan Uw naam en heugenis verbonden — op een beteren weg gekomen. Het is dit stelsel, waarmede het tegenwoordige Kabinet wil voortgaan. Niet aan deze of gene groep den voorrang toekennende, niet de eenheid der natie prijsgeven, geen bevoorrechting of miskenning, doch aan de beide antithetische deelen eenzelfden band laten, evenals de vader van het huis zijn beide zonen, al verschillen ze in levensopvatting, gelijkelijk zal steunen en voorthelpen".

Het ware moeilijk te ontkennen, dat tusschen rede en geloof een groote, in het menschelijk leven diep doordringende tegenstelling gaapt. Niemand zal dit kunnen doen. Maar beheerscht deze tegenstelling ook de Nederlandsche staatkundige partijen? Zijn er onder de vrijzinnigen niet even goed geloovigen als onder de niet-vrijzinnigen? Rechtvaardigden de door het kabinet ingediende wetsvoorstellen, in hun geheel beschouwd, het epitheton: Christelijk bij uitstek? En was het van een staatsman goed gezien of zelfs geoorloofd, om zulk een scherpe scheiding te trekken onder het geheele volk, welks geheel hij toch behoorde te behartigen? Kon men dit verwachten van een man, die de tegenpartij zóó heftig aanviel? Het leidde tot hartstochtelijk verweer en stellig heeft dit krassen nadruk leggen op de partij-opvatting velen tot nadenken gebracht over de vraag, of dit zóó mocht voortgaan en of dit geen gevaar voor het heele staatsleven zou opleveren.

En er was nog een andere omstandigheid, die den afkeer tegen Kuyper's ministerie deed groeien en die doorwerkte tot in de onmiddellijke nabijheid van den premier, ja tot in het ministerie zelf. Wij raken hier opnieuw [1]) aan de nu nog moeilijk te beantwoorden vraag: hoe ver ging de bemoeizucht van den voorzitter van den ministerraad? Meer dan eens werd er in de Staten-Generaal over gesproken, dat Kuyper — meer dan gewenscht was — neiging toonde zich met het departement van buitenlandsche zaken te bemoeien

1) Cf. hiervóór, blz. 226.

en dat zijne verblijven in het buitenland, die soms zeer de aandacht trokken, geruchten deden ontstaan, alsof deze betrekking hadden op de internationale positie van Nederland [1]). Het vrij plotselinge, althans onverwachte aftreden van den minister van buitenlandsche zaken, Melvill van Lynden, gaf in het voorjaar van 1905 nieuw voedsel aan bestaande vermoedens ten dezen. Van Lynden's houding had allesbehalve een indruk van fermheid gegeven: o. m. had hij bij de behandeling van de begrooting van buitenlandsche zaken voor 1905 bij een gerechtvaardigden aanval van Goeman Borgesius op zijn beleid in zake de verplaatsing van het Nederlandsche consulaat-generaal in Zuid-Afrika van Pretoria naar Johannesburg een vrij ongelukkig figuur gemaakt [2]). Waarom ging hij nu ineens heen? Van Kol interpelleerde er de Regeering over in de Tweede Kamer [3]), maar kreeg op de vraag, waarop het het meest aankwam, een ontwijkend antwoord. Het landsbelang verbood, gaf de premier in een namens de Regeering afgelegde verklaring te kennen, te zeggen, of het aftreden verband hield, zooals de geruchten zeiden, met de houding, tegenover Japan en Rusland aangenomen tijdens den tusschen deze beide mogendheden gevoerden oorlog (1904—1905). Wel verklaarde Kuyper in antwoord op andere vragen van den interpellant, die vrij veel gevraagd had, dat in het „interimaat", zoodra zulks mogelijk zou blijken, zou worden voorzien; dat hij zelf niet genegen zou zijn naar Buitenlandsche Zaken over te gaan, zelfs al werd dit hem aangeboden; bovendien — en dit was het belangrijkste — dat de minister van binnenlandsche zaken in zijn qualiteit van voorzitter van den ministerraad nooit eenige onderhandelingen met buitenlandsche regeeringspersonen gevoerd had; nooit buitenaf zich onder anderen titel dan dien van minister van binnenlandsche zaken had aangediend of eenig bezoek had afgelegd. En eindelijk, dat nimmer door den minister van binnenlandsche zaken eenige bespreking was gehouden om „een nauwe aansluiting van België en Nederland bij Duitschland [4]) te bewerken".

De zaak-Van Lynden is ook tot dusverre onopgehelderd gebleven, evenals zoo menig ander punt uit onze buitenlandsche politiek van deze jaren. Wel zijn, bepaaldelijk bij de affaire-Van Heeckeren, nieuwe staaltjes te berde gebracht van Kuyper's ingrijpen in de buitenlandsche zaken, maar deze waren in 1905 in den lande niet bekend en kunnen dus weinig of geen invloed op de beschouwingswijze van het publiek over Kuyper gehad hebben: wij bespreken het geval beter in ander verband [5]). En hetzelfde geldt van de befaamde lintjes-kwestie [6]), die later zou bewijzen, met hoeveel recht Van Houten eenmaal Kuyper als den „grand-électeur" zijner partij had aangewezen, terwijl hij de vereeniging van deze waardigheid met de ministerieele afkeurde [7]), zonder op dat oogenblik zelf te weten, hoe zeer hij hier spijkers met koppen sloeg.

Het kabinet-Kuyper had de democratische ontwikkeling niet bevorderd. Wel had de oppositie een poging hiertoe in het werk gesteld. Zoowel de vrijzinnig-democraten als de sociaal-democraten hadden voorstellen tot

1) Zie o. a. Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, blz. 44 vlg.
2) Handelingen Tweede Kamer 1904—1905, blz. 591—594 vlg.
3) Alsvoren, blz. 1517.
4) Zie over dit punt zelf nader § 8 van dit gedeelte.
5) Alsvoren.
6) Zie § 9 van dit gedeelte.
7) Handelingen Eerste Kamer 1904—1905, blz. 26.

grondwetsherziening bij de Tweede Kamer aanhangig gemaakt [1]), beide om te komen tot algemeen kiesrecht. Deze zijn echter niet in behandeling gekomen en wij mogen ons daarom hier vergenoegen met hunne indiening te constateeren. Zij hebben alleen belang als getuigenis van wat er leefde in de beide partijen, die ze indienden, en hoe zij zich de toepassing hunner ons bekende denkbeelden in de praktijk voorstelden [2]). Ongetwijfeld heeft hunne actie er toe bijgedragen, dat de grondwetsherziening — met algemeen kiesrecht als meest begeerenswaardig object — van nu af in de practische staatkunde wat meer naar voren kwam.

1) Handelingen Tweede Kamer 1902—1903, Bijlagen, n°. 32 en 208; 1903—1904, n°. 40 en 41; 1904—1905, n°. 32 en 33.
2) De sociaal-democraten wilden in hoofdzaak: algemeen kiesrecht, ook voor vrouwen; de mogelijkheid van evenredige vertegenwoordiging; vervanging van de Eerste Kamer door referendum. De vrijzinnig-democraten: algemeen kiesrecht voor mannen, beperkt voor vrouwen; de mogelijkheid van evenredige vertegenwoordiging; directe verkiezing der Eerste Kamer.

§ 6. De Verkiezingen van 1905.

Meer dan ooit te voren ging de strijd in 1905 om één persoon, om Kuyper. In hem zag de oppositie de belichaming van al wat kwaad in hare oogen was: een gevaar voor den godsdienstvrede — men hoorde van een mogelijken nieuwen godsdienstoorlog spreken —; een gevaar voor het koningschap zelfs — er waren er, die in allen ernst meenden, dat Kuyper de Republiek wilde en zich zelf als president —; de wijze van behandeling van de ontbinding der Eerste Kamer en de Overijselsche kwestie moeten hiertoe vooral aanleiding hebben gegeven; een hinderpaal ook voor de verdere democratische en sociale ontwikkeling. Maar in hem zagen de aanhangers den van God gegeven leider.

„Het ministerie-Kuyper was een middel in Gods hand, om ons voor den ondergang te bewaren". — „Voor of tegen den Christus beheerscht den strijd".

Dit zijn een paar citaten uit een der brochures, die elkander in een langen stroom opvolgden en waarin de tegenstanders elkander hevig te lijf gingen. Ziehier nog een ander citaat [1]:

„Als wij het slagveld overzien, staan de kansen ongelijk. Immers, wat staat aan de zijde der wereld, wat aan die der Gemeente Gods?

„Aan die der wereld:
„de groote macht der meerderheid;
„de macht der brutale kracht; over alle stoffelijke middelen valt te beschikken;
„de macht van het geld, dat alles verantwoordt;
„de macht van invloed en aanzien;
„de macht van wetenschap en kunst;
„de macht van wetgeving en rechtspraak;
„de macht om over de toekomst middellijk te beschikken.
„Van al deze machten en wapenen maakt de wereld gebruik, met eenheid, list en trots.
„Aan de andere zijde:
„een zeer kleine minderheid;
„onverlichte,
„onbeschaafde
„hardnekkige dompers (de wetenschappelijken onder hen heeten bevooroordeeld, of huichelachtig);

1) Evenals de beide vorige uit: Alle man in 't Geweer! Eene wapenschouwing bij rechts en links door M. van den Berg enz. (Nederbragt & C°., uitgever, Wageningen, 1905), resp. blz. 49, 44 en 5.

„'t zijn „aanhangers van 't oude boek";
„gevaarlijke lieden;
„men zal hen wel klein krijgen;
„hun getal zal slinken;
„daar moet er ten laatste niet één overblijven.
„Naar den mensch is de strijd beslist.
„Maar — „die in den hemel woont zal lachen".
„Het laatste woord zal niet aan Satan, maar aan Christus, en daarom niet aan de wereld maar aan de Gemeente des Heeren zijn.
„Veldslagen kunnen verloren worden, maar de oorlog wordt gewonnen.
„Met die worsteling staat de politieke strijd in onze dagen in onmiskenbaar verband".

Grooten lof brengt dr. H. Bavinck aan Kuyper in de jaarlijksche rede in de deputaten-vergadering [1]: „jure suo de leider onzer partij, de drager onzer beginselen, de tolk onzer gedachten, de bezieler van onze kracht". Inderdaad! men voelt het, wanneer men deze toch ook zeer goede rede leest, welk een verschil er was tusschen den tijdelijken plaatsvervanger en den leider, die nu was „voorganger van heel ons volk, voorzitter van den Ministerraad, raadsman der Kroon". Men mist die eigenaardige aantrekking, die van Kuyper's woord op zijne volgelingen in zoo hooge mate moet uitgaan. De spreker spoort tot inspannen van alle krachten aan. „Wij hebben geen belofte, dat na Groen en Kuyper weer een leider van hun talent en energie ons beschoren zal zijn. — God kan verlossen door velen en door weinigen, door groote en kleine kracht". Maar wij moeten misschien nu leeren meer „op eigen beenen te staan". Het zal er dan op aan komen door eendracht machtig te zijn, om onze organisatie in stand te houden en te volmaken, om door onderlinge toewijding aan de zaak het gemis van eene allesbeheerschende persoonlijkheid te vergoeden".

Zeer ernstig bedreigd was de onderlinge eendracht niet. In hoofdzaak zijn het dezelfde partijen als in 1901, die elkander in 1905 bestrijden. De coalitie van anti-revolutionnairen en Katholieken is verstevigd. De samenwerking met de Christelijk-historischen en de vrij-anti-revolutionnairen heeft de proef doorstaan in de afgeloopen periode, al kraakte het soms een beetje. Alleen een klein deel der anti-revolutionnairen, de democraten, is ernstig boos geworden en heeft een Christen-democratische partij gesticht. Links ontstaat meer samenwerking om het gevaar, dat allen hier gevoelen.

Nieuw is de Christelijk-historische partij, ontstaan uit de samensmelting van de Christelijk-historische en vrij-anti-revolutionnaire. Zij dateerde van April 1903. Zij bevat geen program van actie, als zijnde van oordeel, dat de Regeering zelve, in overleg met de Kamermeerderheid, heeft te bepalen, wat urgent was. Haar algemeen beginselprogram [2]) biedt geen nieuwe gezichtspunten van belang, na wat wij vroeger uit de programma's der beide partijen, waaruit zij was ontstaan, hebben medegedeeld [3]). Op verschillende plaatsen zijn de laatstbedoelde programma's, vooral dat der vrij-anti-revolutionnairen, woordelijk overgenomen. Duidelijker wordt er nu de nadruk op gelegd, dat het Nederlandsche volk een Protestantsche natie is. Men leze artikel 2:

„Wij erkennen, dat de Nederlandsche natie is geboren uit den worstel-

1) Christelijke en neutrale staatkunde, rede — op 13 April 1905 (Hilversum, Witzel & Klemkerk).
2) Oosterbaan, t. a. p., IV, blz. 3, en cf. V (Utrecht, H. Honig, 1909), blz. 14).
3) Hiervóór, blz. 96 en 217.

strijd voor Gods woord en de Vrijheid des Vaderlands en dat daardoor haar nationaal karakter is bepaald.

„Als Protestantsche natie hebben wij derhalve te strijden tegen alles wat zou kunnen leiden tot verkorting van gewetensvrijheid of tot opheffing van de rechtsgelijkheid der verschillende kerken. Geen kerk behoort van haar verkregen rechten te worden beroofd. Maar ook behoort niemand op eenigerlei wijze te worden bevoordeeld om zijne persoonlijke overtuiging of belijdenis, opdat onze Heer Jezus Christus niet om uiterlijke eer of voordeel werd gediend en de Overheid aldus hare roeping om mede te werken tot bevordering van het Koninkrijk Gods kunne vervullen".

Het hoofdbestuur dezer partij telde in 1905 onder meer de namen van De Savornin Lohman, De Geer, De Visser, Verkouteren. De Friesche Christelijk-historische partij leefde haar eigen bestaan voort; zij vereenigde zich, om dit alvast hier te vermelden in Juli 1908 met de Christelijk-historische partij, die toen den naam van Christelijk-historische Unie kreeg.

Nieuw was ook — naar reeds is opgemerkt — de Christen-democratische partij, de partij van Staalman. Zij vertegenwoordigt het democratisch deel der anti-revolutionnairen en verklaart zich in haar program van actie, dat in April 1905 werd vastgesteld [1]), voor grondwetswijziging, om te kunnen komen tot invoering van kiesrecht voor gezinshoofden en daarmede gelijkgestelden, benevens voor verschillende maatregelen van sociale wetgeving. Dit program, dat in menig opzicht aan dat der anti-revolutionnairen zelf doet denken — het brengt alleen het democratische element hieruit meer bewust naar voren —, steunt op een tegelijkertijd aangenomen beginselverklaring, die aldus aanvangt:

„De Christen-democraten belijden de opperhoogheid van God Almachtig ook in den Staat en in zijn recht en wenschen zich te onderwerpen aan Zijn volstrekt gezag en aan Zijn alles beheerschenden heiligen wil.

„Richtsnoer voor hunne staatkundige gedragslijn is alzoo niet alleen het verstand, de rede, het geweten, maar ook, en in de allereerste plaats, dat wat God in Zijn Woord heeft geopenbaard als Zijn wil ook voor 't volksleven".

En het komt verder in dit program, nadat front is gemaakt tegen het sociaal-democratische beginsel van den klassenstrijd, vooral op dezen passus aan:

„Overwegende intusschen hoe de ervaring heeft geleerd, dat de algemeen Christelijke belijdenis meer en meer wordt misbruikt om te dekken een onchristelijke politiek, zoo verlangen de Christen-Demokraten van hunne candidaten volledige instemming met hun program van actie en verklaren zij voorts in beginsel, bij voorkeur die staatkundige richting en candidaten te zullen steunen, welke in de practische politiek het meest aan de eischen van dat program beantwoorden".

Maar de Christen-democraten waren weinig talrijk. Evenals de aanhangers eener andere nieuwe partij, die men zoowat tusschen rechts en links in zal moeten plaatsen. Deze Nationaal-historische partij, opgericht in October 1904 door mannen van zekeren naam, maar op politiek gebied weinig bekend, plaatste zich blijkens haar program van actie [2]) „op den bodem van het historisch staatsrecht" en streefde „dientengevolge naar eene ontwikkeling van Staat en maatschappij op historischen grondslag". Zeer duidelijk was overigens de richting, waarin ten opzichte der brandende vraagstukken gestuurd zou moeten worden volgens de inzichten dezer partij, niet aangegeven. Zij was

1) Oosterbaan, t. a. p., IV, blz. 14.
2) Alsvoren, blz. 19.

stellig niet democratisch. Zij keurde alle samenwerking met de liberale Unie en de vrijzinnig-democraten af; zij verklaarde in een motie van 12 Mei 1905 [1]), dat het in 's lands belang wenschelijk was, dat de verschillende gematigde groepen zoo sterk mogelijk in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zouden zijn. Waarom zij zich eigenlijk niet frankweg conservatief noemde? Het woord was nu eenmaal na het uitsterven der vroegere conservatieven in een kwaden reuk, bedenke men. Invloed van eenige beteekenis kreeg de partij nooit; zij bracht het zelfs niet tot vertegenwoordiging in de Kamer.

De beide machtigste partijen van het oogenblik behoefden het zich met de opstelling van nieuwe programma's in 1905 niet druk te maken. De anti-revolutionnaire partij vergenoegde zich op de deputaten-vergadering van April 1905 [2]) met handhaving van het program van actie van 1901 [3]). Zij sneed tevens het tafellaken tusschen zich en de „zich noemende" Christen-democraten door, eischte althans, dat deze hunne houding scherp zouden belijnen en afbakenen, wat — naar wij boven zagen — even later geschiedde.

Bij de Katholieken valt alleen meer organisatie te constateeren. Er was — sedert 1904 — een algemeene bond van Roomsch-Katholieke kiesvereenigingen in Nederland, die de centrale Roomsch-Katholieke kiesvereenigingen in zich wilde vereenigen [4]). De Provinciale Bond van Roomsch-Katholieke kiesvereenigingen in Noord-Brabant, meenende, dat door de verdeeling van het stemmenaantal in den algemeenen bond, de invloed van het overwegend Roomsch-Katholieke Zuiden niet voldoende tot zijn recht zou komen, bleef echter buiten de nieuwe organisatie [5]). Principieel verschil bestond er niet. De algemeene bond, ook bekend als de Roomsche Katholieke Staatspartij, stelde zich ten doel de samenwerking der Katholieke kiezers in Nederland te bevorderen door gemeenschappelijk overleg, zoo noodig ook in overleg met de vertegenwoordigers van andere politieke partijen. Blijkens zijn program van actie van April 1905 wilde hij „het behoud van de Christelijke regeeringsmeerderheid en loyale medewerking aan de verdere afwerking van het in de Troonrede van 1901 medegedeelde regeeringsprogram". Hij stelde zich dus op den grondslag van de beginselverklaring der Katholieke Kamerleden [6]). In het bestuur kwamen ook eenige geestelijken voor.

Wij komen tot de liberale fracties en merken eerst op, dat hier concentratie komt — onder handhaving van het eigen principieel inzicht, een bewijs, dat de scheiding der éene liberale partij van vroeger ten slotte tot betere verhouding kon leiden.

De vrije liberalen toonden nu onderling meer neiging tot aaneensluiting. Zij wendden zich in Februari 1905 met een manifest [7]) — „het manifest der 75" — tot de „liberale kiezers". Na verklaard te hebben, dat 's lands belang naar hun oordeel geen bestendiging van de tegenwoordige regeeringsmeerderheid gedoogde, zeiden zij zich verplicht te achten „zoowel zelfstandig als — met handhaving van eigen standpunt — door het verleenen van steun aan vrijzinnige candidaten der linkerzijde, die niet tot hun naaste geestverwanten behooren", tegenover de genoemde meerderheid front te maken. Hun eigen beginselen omschreven zij dan in enkele paragrafen, waarvan wij de eerste laten volgen:

1) Alsvoren, blz. 27.
2) Alsvoren, blz. 1.
3) Hiervóór, blz. 219.
4) Oosterbaan, t. a. p., IV, blz. 7; cf. Parlement en Kiezer, t. a. p., blz. 72.
5) Alsvoren, V, blz. 34.
6) Hiervóór, blz. 218.
7) Oosterbaan, t. a. p., IV, blz. 29.

„Als hoofdbeginsel van liberale staatkunde stellen zij, dat de Staat, naar den eisch van strikte onpartijdigheid, aan alle burgers zonder onderscheid de ruimst mogelijke vrijheid verzekere".

Voor de gezonde werking onzer constitutioneel-monarchale staatsintellingen achten zij noodig „geleidelijke uitbreiding van kiesbevoegdheid naar gelang van toenemende geestelijke ontwikkeling en stoffelijke onafhankelijkheid der burgers". In verband hiermede is de passage over de kiesbevoegdheid in het laatste gedeelte van het manifest, waarin de onderteekenaars hunne meening over enkele onderwerpen van actueel staatsbeleid blootleggen, van overwegend belang:

„Het op den voorgrond brengen van een nieuwe regeling van kiesrecht met een daaraan voorafgaande en daarvoor noodzakelijke Grondwetsherziening achten zij thans niet gewenscht. Voor een Grondwetsherziening, waarbij het kiesrechtvraagstuk in zijn geheelen omvang, dus ook het gemeenteraadskiesrecht, het vrouwenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging, alsmede andere belangrijke onderwerpen die daarmede samenhangen, zooals de samenstelling en de bevoegdheden der Eerste Kamer, worden in behandeling genomen, achten zij de denkbeelden niet rijp. Een poging daartoe is bij voorbaat met onvruchtbaarheid geslagen en zoude slechts eene ongewenschte stremming in den wetgevenden arbeid teweegbrengen. Een Grondwetsherziening uitsluitend strekkende om den gewonen wetgever algeheele vrijheid te geven voor de regeling van het kiesrecht, ontleent in de gegeven omstandigheden hare beteekenis aan den wensch om tot spoedige invoering van algemeen kiesrecht over te gaan. Waar, afgezien van het vermoedelijk onvruchtbare ook van deze poging, die wensch door de ondergeteekenden niet gedeeld wordt, achten zij het weinig aanbevelenswaardig op zoodanige Grondwetsherziening aan te dringen, te minder, waar eene samenwerking op dit stuk van hen, wier gevoelens over de kiesrechtregeling zelve uiteenloopen, weinig bevorderlijk schijnt aan klaarheid in de politieke verhoudingen".

Zij willen „krachtige handhaving van orde en gezag", onverzwakte handhaving van de „grondwettelijke waarborgen der van overheidswege ingerichte volksschool", uitbreiding en herziening der sociale wetgeving, die van een meer practischen geest doordrongen moet worden, bezuiniging op de staatsuitgaven, weerbaarmaking van een zoo groot mogelijk deel van het volk. Het manifest, onderteekend door M. T y d e m a n als voorzitter en waaronder verder een aantal goed bekende liberale namen stonden, was nog niet de uiting eener partij-formatie als zoodanig; deze kwam pas later tot stand.

Vooral om de gewenschte samenwerking met de overige vrijzinnigen lag in de verklaring over het kiesrecht de kern der verklaring. De Liberale Unie toch had zich nu, evenals de Vrijzinnig-Democratische Bond (hoewel in minder directen vorm), voor algemeen kiesrecht verklaard; beide hadden op den basis daarvan ook een accoord gesloten.

In de Liberale Unie, waarin B o r g e s i u s na 1901 opnieuw als voorzitter een groote rol speelde, was het kiesrechtvraagstuk in 1903 opzettelijk weer aan de orde gesteld. Er was een commissie benoemd (D e K a n t e r, P a t i j n en R i n k), om hierover een rapport uit te brengen. Zij stelde in dit rapport voor, om den wetgever voor regeling van het kiesrecht voor de Tweede Kamer volkomen vrijheid te geven: hier hebben wij het spoedig vermaard geworden blanco-artikel. Zij wilde volgens de in de kieswet op te nemen bepalingen den minimum-leeftijd van den kiezer brengen op 23 jaar; wanbetalers van belasting en bedeelden, wanneer zij in het laatst afgeloopen jaar van rijk, provincie of gemeente onderstand genoten hadden, alleen zouden van het kiesrecht uitgesloten zijn. Het eerste gedeelte dezer voorstellen, die door de Liberale Unie werden aangenomen, sloot grondwetsherziening in.

Het oude plan-T a k v a n P o o r t v l i e t werd hiermede dus geheel verlaten. Het ging nu om grondwetsherziening eerst en kiesrechtregeling daarna.

Op dezen grondslag werd in Januari 1905 een gemeenschappelijk program van actie door de Liberale Unie en den Vrijzinnig-Democratischen Bond goedgekeurd. Het luidde, wat het meest actueel punt betrof [1]):

„Daarnevens worde, zonder dat andere wetgevende arbeid hierbij behoeft achter te staan, wijziging in de Grondwet — in dien zin dat aan den gewonen wetgever volkomen vrijheid bij de regeling van het kiesrecht wordt toegekend — ter hand genomen, terwijl het vertrouwen wordt uitgesproken, dat deze zoodanig worde voorbereid, dat vóór het einde van het vierjarig tijdvak de eerste beslissing over een daartoe strekkend voorstel kan genomen worden".

Men verstond zich verder over verheffing van het onderwijs met handhaving der openbare school, over sociale hervormingen, waaronder verzekeringswetten en armenwet, over hervorming van het defensiewezen in de richting van een volksleger, over een meer rationeele regeling der directe belastingen ter voorziening in de financieele behoeften, waartoe echter „in de eerste plaats bezuiniging op militaire en andere uitgaven" zou moeten worden toegepast.

Tot een gemeenschappelijk program van actie met de vrije liberalen kwam het niet. Maar er was toch neiging elkander te ontzien. In een rondschrijven van het hoofdbestuur der Liberale Unie aan de kiesvereenigingen, leden dezer Unie, heet het [2]):

„Door enkele kiesvereenigingen, leden van de Liberale Unie, is tot uw Hoofdbestuur de vraag gericht, of het gewenscht of raadzaam is, tegenover de zittende oud-liberale Kamerleden eigen candidaten te stellen.

„Uw bestuur heeft, naar aanleiding daarvan, deze vraag met ernst overwogen en met algemeene stemmen besloten, de aangesloten kiesvereenigingen beslist en met nadruk te ontraden, aan de zitting hebbende oud-liberalen hunne zetels te betwisten.

„Bij dit besluit plaatste Uw Bestuur zich op het standpunt, dat de actie der vrijzinnigen, die het program van 21 Januari jl. hebben aangenomen, er op gericht moet zijn, bij de a. s. verkiezingen de grootst mogelijke zegepraal te verzekeren van de daarin nedergelegde beginselen, met vermijding van alles, wat die zegepraal in de waagschaal zou stellen".

Mocht de Vrijzinnig-Democratische Bond een andere gedragslijn volgen, dan adviseerde het hoofdbestuur een dergelijke actie niet te steunen. De Unie was dus als de beschermende moeder, die hare armen over hare afvallige kinderen, tot steun en bescherming, uitstrekte.

Over de sociaal-democraten behoeft ditmaal niet veel gezegd te worden. De S. D. A. P. had den storm van 1903 goed doorstaan in tegenstelling tot de vakvereenigingen, waarvan verschillende na de nederlaag, in de algemeene werkstaking geleden, een tijdelijken achteruitgang beleefden. Zij bleef in ledental langzaam vooruitgaan; ook onder de intellectueele jongelingschap, vooral te Amsterdam en Delft, groeide haar aanhang. In Augustus 1904 had te Amsterdam in groote opgewektheid het internationaal socialistisch congres plaats, waar vertegenwoordigers uit zeer vele landen aanwezig waren: als teeken der algemeene verbroedering van de „proletariërs aller landen" aanschouwde men het, dat een Rus en een Japanner, wier landen juist oorlog voerden, elkander omhelsden; „het was het symbool, van de waarheid, dat de oorlogen slechts zullen verdwijnen, als het socialisme gezegevierd heeft, het kapitalisme overwonnen is," zegt de partijsecretaris in zijn Verslag over

1) O o s t e r b a a n, t. a. p., IV, blz. 58.
2) Alsvoren, blz. 40.

1904. Toch klinkt er in de gelederen een toon van onvoldaanheid. Was de ware, de goede geest wel aanwezig? Offerde men niet te veel aan het oogenblikkelijk succes? Werd wel genoeg gelet op de democratische organisatie en het socialistisch principe? Dit diende toch allereerst in het oog gehouden. Het waren voorboden van een nieuwen storm, die op til was. De steller van het binnenlandsch overzicht in het Jaarboekje der S. D. A. P. voor 1906, die deze doffe tonen het duidelijkst liet hooren, was D. Wijnkoop. In aantal was er stellig geen reden tot klagen: nog geen 39.000 in 1901 en in 1905 zouden het er 65.000 zijn op een totaal aantal kiezers van ongeveer 625.000. Zeker, het waren bij lange na niet de stemmengetallen, die de socialisten in Duitschland en in Frankrijk haalden, maar de omstandigheden hier waren immers ook zoo anders.

De S. D. A. P. trad bij de verkiezingen zelfstandig op; alleen bij de herstemmingen kwam het tot eenige samenwerking met de liberalen, tegen den gemeenschappelijken vijand: „het clericale gevaar".

Wat is er tegen dit gevaar in de verkiezingsagitatie gewaarschuwd! En hoe werd van de andere zijde het bittere verwijt beantwoord! Wij kunnen niet alle brochures, die aan den strijd herinneren, hier noemen of zelfs maar aanduiden. Bij de enkele van rechts, waaraan wij straks iets ontleenden, herinneren wij nog alleen aan die van Mr. J. A. Levy, een der vinnigste aanvallers van links op de „antithese", die men in elk verkiezingsjaar weer op de bres ziet komen. Nu besprak de schrijver [1]) het rapport eener commissie uit de synode der Gereformeerde kerken van 1905, naar aanleiding van een gravamen, door enkele predikanten, onder wie Kuyper, in 1896 ingediend, tegen artikel 36 der belijdenis, zooals deze te Dordrecht in 1619 vastgesteld was; in het derde lid van dit artikel werd der Overheid de plicht opgelegd, om afgoderij en valschen godsdienst, desnoods met het zwaard, uit te roeien, en hiertegen ging het gravamen. De commissie adviseerde dit gravamen gegrond te verklaren; zij verklaarde echter tevens, dat door het schrappen der geïncrimineerde woorden alleen werd uitgemaakt, dat de Overheid niet „met straf en dwang" zou mogen optreden; wel degelijk had zij tot taak, om met geestelijke wapens, d. w. z. door de prediking des Woords enz., tegen de afgoderij en den valschen godsdienst op te treden, en zelfs ook met straf „tegen valsche religies als b.v. de Anabaptisten of Mormonen, die de zedewet aantasten of revolutionaire beginselen in toepassing brengen". Hoe is nu, vraagt Levy, het constitutioneele ambt van minister, gebonden aan artikel 5 en 167 der grondwet (resp. benoembaarheid van elken Nederlander tot elke landsbediening en volkomen vrijheid van godsdienstige meeningen inhoudende), vereenigbaar met den genoemden belijdenisplicht. Dit mogen de „ketters" wel eens weten, hoezeer zij het als „eene allerliefste attentie" zullen opvatten van de zijde van Kuyper, die immers het gravamen mede onderteekende, „dat zij, krachtens zijn bevel, niet langer behoeven te worden *gedood*". En verder toont Levy dan aan, dat de Kuyperiaansche leuze, dat het onder de „puriteinsche banier" héél goed leven zou zijn — leuze, die ook in buitenlandsche bladen, weerklank vond — eigenlijk was ontleend aan Rome [2]), was vertaald uit het Duitsch [3]) en „verraad pleegde aan den geest van de grondleggers van ons gemeenebest". Een strijdschrift — maar een zeer opmerkelijk strijdschrift, dat in vele opzichten te denken geeft, ook nu nog, over de ontwikkeling onzer historie.

---

1) In: Het Clericale gevaar ('s Gravenhage, Boekh. v. Gebr. Belinfante, 1905). — Van denzelfden ook: Het goed recht der vrijzinnige samenwerking — (alsvoren).

2) Nl. aan: „Il fait bon vivre sous la crosse".

3) „Es wird sich unter puritanischem Banner ganz gut weiterleben lassen".

De verkiezingen hadden plaats op 17 Juni, de herstemmingen op den 29en. De uitslag der eerste was: gekozen 23 Katholieken, 13 anti-revolutionnairen, 7 Christelijk-historischen, 1 Friesch Christelijk-historische, 8 Unie-liberalen, 3 vrije liberalen, 5 vrijzinnig-democraten; de herstemmingen veranderden deze cijfers voor de Katholieken in 25, voor de anti-revolutionnairen in 15, voor de Unie-liberalen in 25, voor de vrije liberalen in 9, voor de vrijzinnig-democraten in 11, terwijl toen ook 7 sociaal-democraten de meerderheid haalden. De coalitie leed dus de nederlaag, en wel doordat de anti-revolutionnairen niet minder dan 8 en de christelijk-historischen 2 zetels verloren. De „Christelijke" meerderheid daalde van 58 op 48. Met dit al was er geen vrijzinnige meerderheid, wel een „anti-Christelijke", gevormd door 45 vrijzinnigen en 7 socialisten, medegerekend het lid voor Schoterland (de laatsten verloren één zetel). De Unie-liberalen hadden de meeste winst behaald. In zóó verre kan men zeggen, dat op hen in de eerste plaats de plicht rustte een nieuwe regeering te vormen, indien Kuyper heenging; en naast hen op de vrijzinnig-democraten.

---

§ 7. Het ministerie De Meester (1905—1908).

Men werkte in deze jaren bij de voorstelling van de partij-verhoudingen in den lande gaarne met beelden. Bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting van 1905 werden er verschillende gebruikt. „Karretjes, rossinanten en paradepaarden hebben in dit debat veel dienst gedaan", zei Goeman Borgesius op 12 December 1904 [1]). Troelstra had gesproken van „een aristocratisch karretje, dat door Kuyper met een democratisch vlaggetje in de hand door de velden der kapitalistische politiek werd gereden". Kolkman „bracht een statiekaros voor, waarin de voormannen van de linkerzijde met Troelstra inclusis heel genoeglijk samenreden". Dit laatste beeld vooral deed opgeld. Kuyper maakte het nu, na de verkiezingen, nog wat levendiger: hij liet Troelstra met anderen naar den bok verhuizen en drukte hèm de zweep in de hand. De linkerzijde onder Troelstra's zweep! Vernederender kon het al niet.

Het was een zeer moeilijk geval, waarvoor de vrijzinnigen zich in den zomer van 1905, toen het kabinet-Kuyper ontslag vroeg, gesteld zagen. Alleen met de socialisten vormden zij een meerderheid; zonder dezen waren ze tegenover rechts zelfs in de minderheid. De kabinetscrisis duurde in deze omstandigheden vrij lang. De formatie van het nieuwe ministerie werd opgedragen aan en aanvaard door Goeman Borgesius. De namen der nieuwe ministers stonden eerst op 13 Augustus in de Staatscourant. Borgesius zelf was er niet onder. De motieven van deze handelwijze zijn niet ten volle bekend; ook particuliere overwegingen schijnen medegegolden te hebben [2]). Een antecedent bood Thorbeeke's wijze van doen in 1868 [3]).

De Meester, oud vice-president van den Raad van Indië, trad als tijdelijk voorzitter van den ministerraad op: het reglement van orde van dezen raad werd wel gewijzigd, in zoo verre de vaste voorzitter verdween, maar het onvoldragen premierschap bleef toch eigenlijk bestaan [4]). Hij had de portefeuille van financiën. Rink, lid der commissie uit de Liberale Unie voor het kiesrecht in 1903 [5]), die van binnenlandsche zaken, Van Raalte die van justitie; Fock, die een bekend advocaat in Indië geweest was, kwam voor koloniën, Kraus, een zeer bekwaam ingenieur, voor waterstaat, Van Tets van Goudriaan voor buitenlandsche zaken, Staal, chef van den generalen staf, voor oorlog en Cohen Stuart voor marine. Er kwam één collega

---

1) Handelingen Tweede Kamer 1904—1905, blz. 563.
2) Zie H. van de Mandere, t. a. p., blz. 121.
3) De Bruyne, III, blz. 371.
4) Van Raalte, t.a.p., blz. 184 vlg.; cf. hiervóór, blz. 224.
5) Hiervóór, blz. 278.

bij, want er werd spoedig na het optreden van dit ministerie, nl. op 7 September, een afzonderlijk departement voor landbouw, handel en nijverheid ingesteld; het eerste hoofd hiervan was Veegens, die zijne sporen op sociaal gebied reeds lang verdiend had.

Unie-liberalen en vrijzinnig-democraten telde het ministerie, geen vrije liberalen. Maar zooals van de eersten de leider Borgesius ontbrak, zoo van de tweeden de leider Drucker. Men schijnt het er op te hebben toegelegd geen al te markante persoonlijkheden in het kabinet op te nemen. Of dit verstandig mocht heeten, waar toch een zeer duidelijk en gewichtig program — dat tot basis aan de samenwerking bij de stembus gediend had natuurlijk — moest uitgevoerd worden? Hier was een groot verschil met het boven aangeduide antecedent, dat trouwens op zich zelf niet veel goeds voorspelde.

De „Staal-meesters" noemde C. K. Elout de nieuwe ministers in een zijner geestige schetsen over „de Heeren in Den Haag", verlucht met niet minder geestige teekeningen van Louis Raemaekers [1]). De naamspeling is gelukkig getroffen, de tronies op Raemaekers' plaat doen het ook wel goed onder de zwierige 17e-eeuwsche hoeden. Maar er is in dit ministerie overigens niet de minste verwantschap met 17e-eeuwsche kracht. Het was eigenlijk van stonde aan een der zwakste ministeries, die Nederland heeft gekend, maar men zal pas later, wanneer men de over de formatie gewisselde stukken kent, kunnen beoordeelen, in hoe verre verkeerd beleid, in hoe verre gemis aan besef voor de juiste verhoudingen hieraan schuld zijn geweest. Het ministerie-De Meester is niet meer geweest dan een zeer korte episode in onze parlementaire geschiedenis, waarin een totaal mislukte poging is gedaan, om den Staat in meer democratischen zin, niet alleen door de invoering van algemeen kiesrecht, maar ook in andere opzichten, te ontwikkelen.

De eerste troonrede tijdens dit ministerie, op 19 September 1905 door de Koningin uitgesproken, was een lang stuk, van duidelijk uitgesproken verzoenenden geest vervuld. De aandacht der Kamers zou worden gevraagd „zoowel voor reeds door de afgetreden Ministers ontworpen als voor nieuwe voorstellen". Genoemd werden „de aanhangige overeenkomsten betreffende de arbeidsovereenkomst, de regeling van het bewijs in burgerlijke zaken en de administratieve rechtspraak". Als nieuw werd aangekondigd onder meer de „herziening van het in menig opzicht verouderde Tweede Boek van het Wetboek van Koophandel" benevens enkele aanvullingen van het algemeene gedeelte van het Wetboek van Strafrecht, waaronder de invoering der voorwaardelijke veroordeeling; dan een herziening van de Armenwet; verplichte ziekteverzekering in verband met wijziging der Ongevallenwet, van welke tevens een uitbreiding tot eenige andere categorieën van arbeiders werd in uitzicht gesteld; verplichte invaliditeits- en ongevallenverzekering, „zoodra de vereischte middelen beschikbaar zullen zijn". Waar het op aan kwam, stond in de volgende paragrafen:

„De toestand van 's lands financiën maakt een zuinig en omzichtig beheer beslist noodzakelijk. De stijging van de opbrengst der middelen is, hoewel belangrijk, niet voldoende om het hoofd te kunnen bieden aan de toeneming der uitgaven. Versterking der middelen is derhalve noodig; aanstonds en tijdelijk, met het oog op het voor 1906 geraamde tekort; duurzaam, ook ter bestrijding van de te verwachten uitgaven voor het lager onderwijs en voor sociale hervormingen. Voor de tijdelijke versterking wordt U bij de Staats-

---

1) De Heeren in Den Haag —, Eerste Reeks (Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel, 1907).

begrooting voor het volgend dienstjaar een voorstel aangeboden; voor de duurzame worden maatregelen voorbereid.

„Bepalingen zullen worden ontworpen betreffende vooroefening der jeugd, ten einde de mogelijkheid te openen om op den duur, door eene verkorting van den diensttijd onder de wapenen, te geraken tot verhooging van het militie-contingent, geleidelijk voerende tot weerbaarheid van het geheele volk.

„Een regeling wordt voorbereid om het daarheen te leiden, dat steeds over een jong en krachtig kader kan worden beschikt.

„Ten einde den gewonen wetgever vrijheid te geven bij de regeling der kiesbevoegdheid, zal U eene herziening worden voorgesteld van de daarover handelende bepalingen der Grondwet.

„Vooraf wensch ik te doen onderzoeken, welke andere wijzigingen nog in de Grondwet moeten gebracht worden.

„Bij de uitvoering der aangekondigde voornemens zal zooveel doenlijk rekening gehouden worden met de wenschen van alle groepen van Mijn Volk, zonder onderscheid van richting".

„Gewichtig is de taak, die U wacht". Met zulk een programma voor zich, mochten de Staten-Generaal zich dit terecht voor gezegd houden.

De grondwetsherziening, zooals zij hier aangekondigd werd, was ruimer opgevat dan in het program van actie van Liberale Unie en Vrijzinnig-Democratischen Bond. Immers! Zij zou niet alleen de kiesrechtvraag omvatten. Ongetwijfeld zou zij bij normale afwerking van het werkprogram de voornaamste taak van het ministerie vormen. Zij werd met bekwamen spoed aangevat. 23 October 1905 werd een Staatscommissie ingesteld, welker samenstelling bewees, dat de Regeering naar onpartijdigheid gestreefd had. Voorzitter was De Beaufort, oud-minister van binnenlandsche zaken, die zich als tegenstander van algemeen kiesrecht had doen kennen: hij behoorde tot de vrije liberalen; leden waren Mr. E. Fokker, oud-lid der Tweede Kamer, nu voorzitter van den Centralen Raad van Beroep te Utrecht, Jhr. Mr. W. H. de Savornin Lohman, lid van den Hoogen Raad, Mr. J. de Louter, hoogleeraar te Utrecht, Mr. J. Oppenheim, hoogleeraar te Leiden, Jhr. Mr. G. L. M. H. Ruys de Beerenbrouck, Staatsraad in buitengewonen dienst en commissaris der Koningin in Limburg, Mr. J. J. Willinge, lid van de Eerste Kamer; als secretaris fungeerde Mr. Dr. H. J. Romeijn[1].

De Commissie werd 11 November geïnstalleerd met een rede van den minister van binnenlandsche zaken, die hierin de taak der commissie alleen in zóó verre beperkte, dat de wijze van regeling der kiesbevoegdheid er buiten viel; hieromtrent (dus betreffende de artikelen 80, 127 en 143 der Grondwet) maakte de regeering zelf voorstellen gereed. Van de leden der Commissie werd geen instemming met de regeeringsopvatting ten dezen gevraagd. Zij zou zich naar het oordeel der Regeering vooral, hoewel dit niet „expressis verbis" werd voorgeschreven, moeten bezighouden met de grondwettelijke bepalingen, die met het onderwerp der kiesrechtbevoegdheid in rechtstreeksch of zijdelingsch verband stonden, waaronder genoemd werden de Eerste Kamer, de vereischten voor de benoembaarheid harer leden, het kiesrecht voor die Kamer, de ontbindbaarheid der Provinciale Staten, het al dan niet toekomen van het recht van amendement aan de Eerste Kamer, de evenredige vertegenwoordiging, de verdeeling van het Rijk in kiesdistricten, de zittingsduur der leden

1) Zie over het werk der Commissie: Handelingen over de herziening der Grondwet van 1815 (1887), uitgegeven onder toezicht van Mr. Dr. H. J. Romeijn, I ('s Gravenhage, Boekhandel van gebroeders Belinfante, 1907). — Hierin zijn ook opgenomen de hiervóór, blz. 273, genoemde voorstellen van Drucker c.s. en van Troelstra c.s.

van de Staten-Generaal en hunne schadeloosstelling, de vereeniging van het lidmaatschap van een der beide Kamers met andere ambten of bedieningen.

In ruim een jaar had deze Grondwetscommissie haar taak volbracht. Haar rapport, waarbij gevoegd is een ontwerp van wet tot het in overweging nemen van veranderingen in de hoofdstukken I—V, VII, VIII en XI der Grondwet en waaraan verschillende nota's van enkele leden waren toegevoegd, dateert van 20 December 1906. Men zal dit, gegeven het belangrijke verslag en de ingrijpende voorstellen, die de Commissie deed, niet te lang mogen noemen. Eerst tien maanden later bood de Regeering hare voorstellen aan de Tweede Kamer aan bij Koninklijke Boodschap van 11 October 1907[1]). Dit treft te meer, omdat van de uitvoerige voorstellen der Commissie slechts weinig was overgenomen. Alles, wat op de hoofdstukken I—II (o. a. over de troonsopvolging) VII, VIII en XI betrekking had, was weggelaten. De minister van binnenlandsche zaken beschrijft deze handelwijze in zijn zeer sobere Memorie van Toelichting aldus:

„Het resultaat van den zoo voortvarend volbrachten, hoogst gewichtigen arbeid versterkte de Regeering in haar aanvankelijke meening, dat alleen de Hoofdstukken III en IV in de beoogde herziening zijn te betrekken. Allerminst omdat ook ten aanzien van andere onderwerpen niet der rijpe overweging waardige denkbeelden door de Staatscommissie of door hare individueële leden zouden zijn opgeworpen — het tegendeel is het geval....

„Maar dat met het aanroeren hiervan tekortkomingen der hoogste Staatswet zouden zijn blootgelegd, die de ontwikkeling van ons staatkundig leven zóózeer bedreigen, dat onmiddellijke voorziening noodig is, is een bewering die wel niemand voor zijn rekening zal nemen".

Alleen betreffende „de problemen welke de samenstelling en bevoegdheid der vertegenwoordigende lichamen raken", bestond, meende minister, „praedispositie der geesten", „drang in de richting der grondwetsherziening":

„Zou het onder deze omstandigheden van beleid getuigen het terrein waarop straks de onvermijdelijke strijd staat gevoerd te worden, te verruimen? Aan de vele twistappels nieuwe toe te voegen? Aldus de kans op herziening der bepalingen welke vóór alles verbetering behoeven, te verminderen?

„Voor de Regeering is het antwoord niet twijfelachtig en de aangeboden wetsontwerpen beperken zich dan ook tot de Hoofdstukken III en IV en de daarmede onmiddellijk verband houdende bepalingen in enkele organieke wetten".

Maar had de Regeering, mocht men vragen, dit niet vooruit kunnen weten? En had zij zich het tijdroovende werk der Commissie niet kunnen besparen? Zooals het er nu uitzag, was het regeeringsvoorstel van zeer beperkten aard: het ging alleen om de mogelijkheid van algemeen kiesrecht te scheppen en om de onmiddellijk hieruit voortvloeiende veranderingen; daarom betroffen de voorstellen slechts hoofdstuk III: Van de Staten-Generaal, en hoofdstuk IV: Van de Provinciale Staten en de Gemeentebesturen. Hierbij had de Regeering met de voorstellen der Commissie, voorzoover deze zich krachtens hare opdracht over de aanhangig gemaakte wijzigingen uitgesproken had, slechts voor een klein deel rekening gehouden.

Wij bepalen ons tot het opsommen der belangrijkste veranderingen, die werden voorgesteld. Artikel 80, vaststellende de wijze van keuze van de leden der Tweede Kamer, zou niets meer omvatten dan de woorden: „De leden der Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door de kiezers, die de wet aanwijst"[2]). Hierbij sloot artikel 81 aan: „Alles wat de uitoefening van

1) Behalve in het bovengenoemde werk vindt men ze: Handelingen Tweede Kamer 1907—1908, Bijlagen, n°. 156.

2) De Commissie liet dit artikel „blanco".

het kiesrecht en de wijze van verkiezing betreft, wordt door de wet geregeld". Door een wijziging in artikel 84, waarin de vereischten der verkiesbaarheid voor de Tweede Kamer omschreven zijn, nl. de weglating van het woord: „mannelijk", werd de toekomstige mogelijkheid geopend, om vrouwen tot lid dezer Kamer te doen benoemen. In artikel 85 werd de duur van den zittingstijd van de leden der Tweede Kamer op vijf jaar gesteld. Artikel 90, omschrijvende de vereischten, om lid der Eerste Kamer te kunnen zijn, bepaalde, dat men hiertoe alleen zou behoeven te voldoen aan de vereischten van het lidmaatschap der Tweede Kamer. In artikel 112 werd het recht van amendement alleen aan de Tweede Kamer toegekend — en dus ontnomen aan de vereenigde zitting der beide Kamers, die het tot dusverre ook had bezeten; de Grondwetscommissie had voorgesteld het ook aan de Eerste Kamer te geven, maar een nieuw artikel (na artikel 125) willen invoegen, dat dit recht ten opzichte van ontwerpen van begrootingswetten alleen aan de Tweede Kamer zou behooren. Artikel 127 bepaalde, dat ook de leden der Provinciale Staten zouden worden gekozen door de kiezers, die de wet aanwees, terwijl ook hier het vereischte van mannelijkheid voor de verkiesbaarheid uitviel. In artikel 128 werd vastgesteld, dat ontbinding der Eerste Kamer van rechtswege die der Provinciale Staten ten gevolge zou hebben. Dergelijke wijzigingen als in de artikels 80 en 127 werden in artikel 143 voorgesteld ten opzichte van de keuze van de verkiesbaarheid der leden van den gemeenteraad. Betreffende de „additionnele" artikelen werden de wijzigingen voorgesteld, die de voorstellen betreffende de Grondwet zelf noodzakelijk maakten.

Een meer democratische ontwikkeling onzer staatsinstellingen zou het voornaamste, eigenlijk ook het eenige gevolg van deze ontwerpen van wet tot het in overweging nemen van voorstellen van verandering in de grondwet zijn. Het besluit, om de Grondwet niet langer het beletsel te doen zijn voor de oplossing van het kiesrechtvraagstuk — naar we weten de hoofdgrond voor het ingrijpen der Regeering —, m. a. w. om algemeen kiesrecht mogelijk te maken, motiveerde de minister Rink in een der beste passages uit zijn met vele vreemde woorden doorspekte Memorie van Toelichting op de volgende wijze:

„Mag men het streven naar steeds grooter uitbreiding van het kiezerskorps als een „waan van den dag" brandmerken? Zijne langdurigheid en wassende kracht pleiten voor het tegendeel. Die stroomingen zijn veeleer het natuurlijk uitvloeisel van een ongekende evolutie, in de laatste tientallen van jaren doorloopen. Het volksonderwijs, de pers, de middelen van verkeer, het vereenigingsleven en de dooreenmenging der standen bij het leven buitenshuis — in vroeger tijden bleven de denkbeelden, gewoonten en zeden van elken kring veelal binnen vier muren besloten — hebben in alle lagen der bevolking meer ontwikkeling en beschaving gebracht. Meer algemeene mondigheid is ingetreden. Terzelfdertijd heeft de werkzaamheid van den Staat zich op oudtijds ongedachte schaal uitgebreid. En het streven, om op de richting waarin die werkzaamheid wordt geleid invloed uit te oefenen is, naar de overtuiging der Regeering, alleszins verdedigbaar. Zoolang de bemoeiïng van den „état gendarme" zich bepaalde tot onderwerpen, welke in de geestelijke en stoffelijke belangen van ons volk in al zijne geledingen minder diep ingrepen, werd het gemis van medezeggingsrecht veel minder dan thans gevoeld.

„Onder dien samenloop van omstandigheden, zoo oordeelen velen, mag thans eene splitsing der natie in twee deelen, het eene met recht van medespreken, het andere zonder directen invloed, nog alléén berusten op duidelijk waarneembare en begrijpelijke gronden van uitsluiting. Het streven om, ongerekend persoonlijke eigenschappen, voor het kiezerscorps een te

voren met meer of minder angstvalligheid getraceerd kader te scheppen, moge alsnog in kleiner of grooter kringen bijval vinden, de prealable vraag, of die methode van kiesrechttoebedeeling in het openbaar belang nog reden van bestaan heeft, behoort vrijelijk en zonder grondwettelijk gegarandeerden voorsprong voor de aanhangers dier methode — te kunnen worden beslist.

„Naar het gevoelen van een aanzienlijk deel van ons volk bereikt de zedelijke kracht der wet eerst haar hoogtepunt bij algemeene medewerking; werd onder het engbegrensde kiesstelsel van 1850 aan de behoeften en nooden van het volk achter de kiezers onbewust niet de rechtmatige aandacht geschonken; is de vrees voor scheiding van het Nederlandsche volk in bemiddelden en mingegoeden, die wederzijds aaneengesloten tegenover elkander in het politieke strijdperk zouden treden, een hersenschim; leveren Denemarken en Zwitserland, landen, waarmede het onze, ook politiek gesproken, zich gevoegelijk laat vergelijken, geen schrikbeelden op, gelijk zij, die aan grondwettelijke beperking zich vastklampen schijnen te meenen: en vertoont het oude Nederlandsche volkskarakter een geheél van eigenschappen hetwelk geen reden tot beduchtheid oplevert voor getrouwe afspiegeling van die eigenschappen, goede en minder goede, in de Volksvertegenwoordiging".

Meerdere vrijheid voor den wetgever ook in andere zaken, het kiesrecht betreffende, als de uitlating van het woord „mannelijk", bepleitte de minister met deze woorden:

„Naar de meening der Regeering hebben ook zij, die de tijden voor een meer of minder uitgebreid vrouwenkiesrecht nog niet rijp achten, zich te verzoenen met het denkbeeld om, mocht de rechtsovertuiging van het Nederlandsche volk zich gewijzigd hebben, hare uitspraak niet bij voorbaat met onmacht te slaan.

„Ook ten opzichte van de leeftijdsgrens en de uitsluitingen acht zij vrijheid voor den wetgever raadzaam. Leert bijvoorbeeld in den loop der jaren de ondervinding, dat het wenschelijk is de leeftijdsgrens te verhoogen, of wel, dat die grens veilig zoude kunnen worden verlaagd, waartoe zou alsdan de Grondwet tegen wijziging een beletsel moeten vormen? Evenzoo komen bij de uitsluitingen tal van praktische vragen ter sprake, waarvan de beantwoording niet vooraf voor eene gansche reeks van jaren behoort te worden geketend aan een Grondwetsartikel".

Het feit, dat deze voorstellen gedaan konden worden, bewijst afdoende, welken vooruitgang de beweging voor algemeen kiesrecht hier te lande sedert de dagen van den strijd om Tak's en Van Houten's ontwerp-kieswetten gemaakt had. Zeker, ook thans openbaarde zich verzet. Van Houten waarschuwde reeds van 1903 af, toen de voorstellen-Drucker c. s. en Troelstra c. s. ingediend werden, tegen „onberaden stappen" [1]). Den Beer Poortugael verhief zijn stem tegen algemeen kiesrecht, dat hij met revolutiegeest in verband bracht, waarbij hij ook den toestand in andere landen naging en als zijn vrees te kennen gaf, dat „demoralisatie der natie op dezelfde wijze en op dezelfde gronden als overal elders, niet in eens, doch langzaam maar zeker", zou intreden [2]). Waren de grondwetsontwerpen-Rink in behandeling gekomen, er zou een heete strijd over gevoerd zijn en de samenstelling der Tweede Kamer maakte hun lot, gezien de meening der vrije liberalen, hoogst onzeker. Het kwam er echter niet toe, zelfs niet tot een Voorloopig Verslag van de Tweede Kamer. Want het ministerie trad om redenen, buiten deze ontwerpen gelegen, reeds in Februari 1908 af

1) In een brochure met dezen titel (Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1903).

2) Algemeen Kiesrecht en Revolutiegeest ('s Gravenhage, W. P. van Stockum & Zoon, 1903), blz. 45.

en Rink's opvolger, Heemskerk, berichtte 4 Maart 1908 aan den voorzitter der Tweede Kamer, dat hij ingevolge koninklijke machtiging de ontwerpen introk. Het zou echter spoedig blijken, dat daarmede de grondwetsherziening niet van de baan was.

Maar wij moeten eerst nog nagaan, wat het ministerie-De Meester wèl tot stand heeft gebracht. Het zal ons niet lang bezighouden. De tijd was het ministerie krap toegemeten — twee en een half jaar — en in deze twee en een half jaar is er door onze legislatieve machine niet veel geproduceerd. Bladert men de Handelingen der Tweede Kamer door, van 1905—1908, dan zal men vooral getroffen worden door zeer lange algemeene beschouwingen bij de Staatsbegrooting en zeer lange beraadslagingen over de verschillende begrootingshoofdstukken zelf. Het is opmerkelijk, hoe veel meer ruimte deze nuttige, maar voor een groot deel overbodig schijnende discussiën allengs innemen, vooral nà de afschaffing van het adres van antwoord van de Tweede Kamer op de troonrede, behalve wanneer bizondere omstandigheden een antwoord wenschelijk maakten, waartoe in 1906 besloten was [1]). Deze algemeene beschouwingen hebben zeker hare waarde als barometer voor den stand der partijen, die men trouwens ook van elders kan leeren kennen. Maar de neerslag wordt in deze jaren haast te dik en menig lid der Tweede Kamer, die zijne redevoeringen in latere jaren eens herleest, zal met een verzuchting vragen: was het nu noodig, om dit alles te zeggen en te herhalen? Een oude nationale zonde zit hierin. Reeds de raadpensionarissen van Holland hadden ten tijde der oude Republiek in opdracht „tedieuse rediten" te voorkomen. Wij weten niet, bij het ontbreken van de beraadslagingen uit dien vroegeren tijd, die niet officieel werden opgeteekend, of en hoe zij hun plicht ten dezen hebben vervuld. Is hun succes niet grooter geweest dan dat van de Voorzitters der Tweede Kamer uit de laatste tien, jà twaalf jaren, die herhaaldelijk op bekorting der discussiën aandrongen — want de zonde nam met de jaren in omvang toe — dan was het niet groot. Eerst de invoering van beperkte spreektijden, althans bij de replieken en bij bepaalde hoofdstukken, geeft eenige verlichting.

Hoe vaak, om een voorbeeld te noemen, is in de jaren van het kabinet-De Meester de formatie door iemand, die ten slotte buiten het ministerie gebleven was, ter sprake gebracht. Vooral voor Borgesius zelf, die om zijn ongewone positie deze beschouwingen stilzwijgend placht aan te hooren, was dit hoogst onaangenaam. En men kwam er zoo weinig verder mee, zooals gewoonlijk in zulke gevallen. Ik herinner mij altijd het woord van Röell [2]), wanneer ik in de Handelingen de bladzijden omsla, die aan zulk onvruchtbaar geredekavel gewijd zijn, waarmede ik niet wil zeggen, dat aan het parlement geen recht van contrôle op de formatie der regeering en alles, wat hiermede samenhangt, zou toekomen [3]). Allerminst! Men zou het recht, om de meening van het parlement of die van een bepaalde partij in verband met deze en dergelijke gevallen na onderzoek te doen kennen, alleen wat bescheidener en verstandiger willen zien toegepast. Het zou ook de studie van de parlementaire geschiedenis heel wat aangenamer maken.

1) Handelingen Tweede Kamer 1905—1906, blz. 2009—2011.
2) Hiervóór, blz. 68.
3) B.v. ook bij het aan den minister Kraus in 1906 verleende verlof, om een reis te doen naar Chili; het bleek bij de behandeling dezer zaak, dat de minister zich vóór de aanvaarding van het ministerschap contractueel tegenover Chili verbonden had en zich niet van zijn verplichting had kunnen losmaken (zie o. a. Handelingen Tweede Kamer 1905—1906, blz. 1212).

Er is eigenlijk maar één wetsontwerp uit de jaren van het ministerie-De Meester, dat een zeer breede behandeling onderging en ook van noode had. Het is het wetsontwerp op het arbeidscontract. Het werd door Van Raalte in hoofdzaak in ongewijzigden vorm overgenomen van zijn voorganger [1]). Het ontwerp bedoelde een wijziging en aanvulling van de bepalingen in het Burgerlijk Wetboek omtrent huur van dienstboden en werklieden, de daarmede samenhangende artikelen in dat Wetboek en in de wetboeken van koophandel en burgerlijke rechtsvordering, in de wet op de rechterlijke organisatie en het beleid der justitie en in de faillissementswet [2]). Tot de openbare behandeling in de Tweede Kamer kwam het in het voorjaar van 1906. Zij duurde van 7 Maart—21 Juni, een record-tijd [3]): het waren minder de algemeene beraadslagingen, die in enkele dagen afliepen, dan de behandeling der artikelen, die zooveel dagen in beslag namen. In het bizonder was dit het geval met de nieuw voorgestelde artikelen 1638 en 1639 van het Burgerlijk Wetboek, handelende het eerste over het loon, het tweede over de wijze, waarop de dienstbetrekking kon eindigen. Men kan gerust zeggen, dat het belangrijkste uit de heele beraadslagingen bij deze artikelen geconcentreerd werd. Vooral bij artikel 1639. Immers leidde de vraag, of een aangegaan contract door werkstaking onrechtmatig verbroken werd tot een principieel debat over de werkstaking als verschijnsel in de maatschappelijke samenleving. Troelstra verklaarde bij den aanvang van dit gedeelte der discussiën [4]):

„De werkstaking is nu eenmaal het eenige middel, waardoor zich de vakorganisatie der arbeiders, als het niet anders kan, moet uiten. Wanneer men in het algemeen het recht van vereeniging der arbeiders erkent evenals het recht van werkstaking, heeft dit geen kracht indien er bij de regeling van het arbeidscontract bepalingen worden aangenomen, waardoor feitelijk de arbeider een belemmering ondervindt indien hij tot dit uiterste wapen zijn to vlucht neemt".

Men zal, ging hij voort, er de sociaal-democraten niet van kunnen verdenken, dat zij niets liever wenschten dan het industrieele leven en de arbeiderswereld zoo dikwijls mogelijk in de war te sturen door dezen vorm van strijd tusschen kapitaal en arbeid. Het nieuwe vakverbond [5]), kort geleden opgericht, als een reactie tegen de lichtvaardige wijze, waarop in sommige kringen van arbeiders met het wapen der werkstaking omgesprongen wordt, bewijst dit zoo duidelijk mogelijk.

„Maar, Mijnheer de Voorzitter, moet het wapen der werkstaking met beleid worden gehanteerd, het is onmisbaar, en in dit opzicht, geloof ik, dat wij het met elkander eens zijn. Wanneer dan dit wapen onmisbaar is, dient men steeds, maar met name wanneer men komt met wetsontwerpen, waarin men de belangen der arbeidersklasse wenscht te behartigen, en vooral de oeconomisch zwakkeren wil te hulp komen, zorgvuldig, nauwgezet alles te vermijden, waarvan ook maar met eenigen schijn van recht kan worden aangetoond, dat het de vrije uitoefening der organisatie en de werkstaking zou kunnen belemmeren.

„Noodzakelijk is de vakorganisatie en haar onmisbare sanctie, de werkstaking, omdat nog steeds de arbeiders al te veel onderhevig zijn aan de brutaliteit van den patroon; omdat zij tegenover zich hebben, bij conflict van belangen, den bezitter der arbeidsmiddelen, den eigenaar der fabrieken, den

1) Hiervóór, blz. 272.
2) Handelingen Staten-Generaal 1903—1904, Bijlagen, n°. 137; 1905—1906, Bijlagen, n°. 23.
3) Handelingen Tweede Kamer 1905—1906, blz. 1231 vlg.
4) Alsvoren, blz. 1895.
5) Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen; zie volgend hoofdstuk.

leider der industrie; omdat zij steeds bedreigd worden door de concurrentie hunner medearbeiders, vooral voor zoover deze niet georganiseerd zijn. Bovendien is de werkstaking ook nog voor de arbeiders van belang, afgezien van de directe gevolgen, die men er mede nastreeft, om de nog ongeorganiseerde arbeiders te organiseeren".

In dit opzicht nu gaf het artikel 1639 den socialisten geen bevrediging. Het bond zich te veel aan een bepaalden opzeggingstermijn. Het is onmogelijk, meende Troelstra, het economisch leven aldus vast te leggen. Bij werkstakingen moet rekening worden gehouden met allerlei psychische momenten. Het volgende levendige schetsje geeft een duidelijk voorbeeld van wat de spreker bedoelde:

„De werkstaking in het Ruhr-gebied, waaraan 200.000 man deelnamen, was daarvan een bewijs. Eerst het conflict aan éene mijn. Weigering van brandkolen. Plotselinge wijziging, zonder overleg, in den arbeid. Bruusk optreden der chefs, toorn en verontwaardiging. Dit heeft aanleiding gegeven tot nederlegging van den arbeid, tot aanvragen om onderhandelingen met de directies, die deze weigerden. Hiervan ging uit een beweging naar andere mijnen; opgekropte grieven deden zich gelden; de geest werd levendig; de staking grijpt overal om zich heen. Wat komt er onder zulke omstandigheden terecht van een opzeggingstermijn? Het leven spot in zulk geval met juridische constructies.

„Er zijn dramatische acties, die zich daaraan niet storen. Wanneer nu dergelijke stukken leven zich afspelen, waarbij het onverwachte een groote rol speelt en moet spelen, waarbij de arbeider, gewoon aan onderdanigheid aan den patroon, zijn leven en toekomst op het spel zet, daar gaat het niet aan om 14 dagen te wachten totdat de opzeggingstermijn is afgeloopen. Als men desniettegenstaande de opzeggingstermijnen eischt en dus de arbeiders strafbaar stelt, lokt men contractbreuk uit, kweekt wetsovertredingen en vermeerdert de verwikkelingen, die toch al bij zulke acties zulk een groote rol spelen".

De afstand, dien de socialisten hier van de andere leden der Kamer, scheidde, werd zeer scherp geformuleerd door Van Idsinga[1]):

„De oppositie van den heer De Savornin Lohman, en ook de mijne, rust op de overweging, dat er, behalve de werklieden, ook nog andere personen burgers zijn van Nederland, en dat wij, hier voor allen wetten makende, algemeene rechtsbeginselen hebben te eerbiedigen en zoo vast te stellen in bepalingen, die voor allen gelden kunnen; dat die bepalingen geen onrecht teweegbrengen noch aan deze noch aan gene zijde. Het ware standpunt, — en daarom verwondert het mij, dat de geachte afgevaardigde uit Groningen de door mij gewraakte opmerking heeft gemaakt, — het ware standpunt in deze is door dien geachten afgevaardigde zelf zeer juist aan het slot van zijn rede aangegeven; en het is dat standpunt, hetwelk wij hier in dezen hoek steeds hebben aangenomen; dat is, dat wij niet te vragen hebben, wat de werklieden zelf verlangen; maar slechts welke vorderingen rechtvaardig zijn, gemeten naar algemeene rechtsbeginselen. Het komt mij voor dat men geen slechter dienst zou kunnen bewijzen aan de arbeiders dan door in de wet op te nemen datgene wat zij zelf voortdurend wenschen en vorderen".

Het was dezelfde gedachte, door Drucker geformuleerd bij de algemeene beschouwingen, toen deze aangelegenheid kortelijk reeds aangeroerd was[2]):

„Mijn standpunt is, dat bij deze economische verhoudingen door den wetgever vooral gedacht moet worden aan de belangen der arbeiders, maar dat

1) Alsvoren, blz. 1951.
2) Alsvoren, blz. 1259.

men ook moet bedenken, dat wij hebben een verhouding tusschen twee partijen en dat wij dus ook het belang der andere partij niet uit het oog mogen verliezen. Ik voeg er bij, dat wat de heeren bepleiten als in het belang der arbeiders soms alleen in schijn in hun belang is, want als de heeren door een absoluut verbod de een of andere contractsbepaling onmogelijk maken, dan zal de praktijk allicht middelen uitvinden, die scherper werken dan wat zij door hun verbod hebben tegengehouden".

Het einde was, dat de sociaal-democratische fractie, die het artikel niet in haren geest veranderd had kunnen krijgen, bij de eindstemming, op 29 Juni gehouden, tegen het ontwerp stemde, daarbij in gezelschap verkeerende van Van Idsinga, die op andere gronden — het ontwerp ging hem te ver, o. a. omdat dienstboden met arbeiders werden gelijkgesteld, — eveneens tegenstemde. Met 79 tegen 8 stemmen ging het ontwerp er door[1]). De Eerste Kamer nam het op 10 Mei 1907 aan met 29 tegen 15 stemmen. Het werd 13 Juli tot wet verheven[2]).

Als arbeidsovereenkomst geldt de overeenkomst, waarbij de éene partij, de arbeider, zich verbindt in dienst van de andere partij, den werkgever, voor loon gedurende zekeren tijd arbeid te verrichten. Arbeider wordt genomen in den allerruimsten zin van het woord, met uitzondering van arbeiders in de zeevaart of de zeevisscherij, personen in dienst van publiek-rechtelijke lichamen, arbeiders in dienst van een spoorwegmaatschappij. Mondelinge overeenkomst is gewoonlijk voldoende. Wij kunnen niet ingaan op de velerlei bepalingen betreffende het loon, de vaststelling hiervan en de loonvormen, evenmin als op de uitvoerige bepalingen omtrent het einde der dienstbetrekking. Het belangrijkst hierbij is, dat een dienstbetrekking tusschentijds om dringende redenen kan worden verbroken, indien de verbrekende partij tegelijkertijd schadeloosstelling betaalt of onmiddellijk aan de verbrekende partij de dringende reden mededeelt.

Overigens werd in deze legislatieve periode eenige voortgang gemaakt met enkele andere van het vorige ministerie overgenomen ontwerpen, o. a. met een andere wijziging van het Burgerlijk Wetboek, die het onderzoek naar het vaderschap zou mogelijk maken: het ontwerp hiertoe bracht het tot de Eerste Kamer, maar de behandeling hier liep tijdens het kabinet-De Meester niet af[3]). Een nieuw ontwerp van verzekering van arbeiders tegen geldelijke gevolgen van ziekte, bevalling en ouderdom[4]) werd ingediend. Veranderingen van geringe beteekenis werden aangebracht, o. m. in de Gemeentewet[5]), de Landweerwet[6]), de wet op het Lager onderwijs[7]), de wet op de personeele en de grondbelastingen[8]), terwijl het tarief van invoerrechten in zoo verre werd herzien, dat de heffing naar de waarde der goederen zou geschieden[9]); verder in de drankwet[10]).

Belangrijk uit deze jaren is de Tiendwet van 16 Juli 1907, terwijl 31 Januari

1) Alsvoren, blz. 2261.
2) Staatsblad nº. 193. — 1 Februari 1909 in werking getreden.
3) De wet is vastgesteld 16 November 1909 (Staatsblad nº. 363).
4) Handelingen Staten-Generaal 1906—1907, Bijlagen, nº. 90, en 1907—1908, idem, nº. 36 en 164.
5) Wet van 25 Mei 1908 (Staatsblad nº. 144).
6) Wetten van 27 April 1906 (Staatsblad nº. 73) en 13 Juli 1907 (alsvoren nº. 187).
7) Wet van 28 December 1907 (Staatsblad nº. 381).
8) Wetten van 7 Juli 1906 en 15 Juli 1907 (Staatsblad 1906, nº. 176, en 1907, nº. 200 en 203).
9) Wet van 9 Juli 1906 (Staatsblad nº. 190).
10) Wet van 1 November 1907 (Staatsblad nº. 291).

1908 de wet tot het instellen van een fonds voor de uitvoering dezer wet werd aangenomen [1]). Dit was noodig, want de Tiendwet zelf bepaalde in artikel 1:

„Alle tiendplichtigheid is vervallen.

„Tiendplichtigheid kan niet meer worden gevestigd".

En in artikel 3: de gerechtigden tot tiendheffing krijgen schadeloosstelling van Rijkswege, nl. twintigmaal de jaarlijksche zuivere opbrengst in geld.

Tot uitvoering dezer wet werden tiendcommissiën en schattingscommissiën ingesteld, die de vele netelige vraagstukken, dikwijls alleen door historische onderzoekingen op te lossen, te beslissen kregen.

Talrijke onderwerpen werden afzonderlijk ter sprake gebracht, waaronder de bespreking over den toestand van het spoorwegpersoneel in Februari 1906 [2]) — het onderwerp was bij de beraadslagingen over de Staatsbegrooting voor 1906 bij hoofdstuk IX (Waterstaat) uitgeschakeld — en de motie van Troelstra tot het tegengaan van knoeierijen door middel van naamlooze vennootschappen e. d. [3]) hier genoemd mogen worden. De laatste hield verband met de crisis in de geldwereld in 1906, die zich in alle landen had doen gevoelen en hier te lande, o. m. in de residentie, verscheidene slachtoffers gemaakt had. Troelstra drong in zijn motie aan op ingrijpende wijzigingen in de Wetboeken van Koophandel en Strafrecht, die de „ergerlijke knoeierijen" in de naamlooze vennootschappen e. d. dringend noodig maakten, en zag zijn motie zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Maar van verdere gevolgen blijkt niets.

Het is het tragische lot van dit democratische ministerie geweest, dat het het allermeest last had van militaire zaken, waarover het ten slotte gestruikeld is. Ook kleinere volkeren ondergingen natuurlijk den invloed van den bewapeningswedstrijd der grooteren, van den zoogenoemden gewapenden vrede. Al drong men van verschillende kanten nog zoo op zuinigheid aan — op een afzonderlijke commissie tot het instellen van een onderzoek naar bezuinigingen werd reeds in 1906 aangedrongen [4]) — de eischen, om aan een eenigszins behoorlijke uitrusting te voldoen, werden ook in steeds ernstiger mate gehoord. Voor de aanschaffing van snelvuurgeschut was in 1903 en 1905 een bedrag van ± 7 millioen samen gevoteerd, bij twee verhoogingen van hoofdstuk VIII der Staatsbegrooting [5]). Niet zonder vele bedenkingen, die in 1903 een vrij scherpe discussie ten gevolge hadden: niet minder dan 33 stemmen hadden zich toen tegen verklaard [6]). In de Troonrede van 1907 [7]) werd aangekondigd, dat maatregelen tot betere voorziening in de kustverdediging de Staten-Generaal zouden bereiken. De noodzakelijkheid hiervan werd reeds vroeger ingezien: in 1903 was een commissie tot het instellen van een onderzoek naar de kustverdediging benoemd, die reeds in September 1904 haar rapport had uitgebracht. De voorziening in de behoeften der marine stiet op voortdurende moeilijkheden. De minister Cohen Stuart, die bij de verdediging zijner begrootingen voor 1907 en 1908 met groote moeite gelden voor den aanbouw van twee nieuwe schepen had gevoteerd gekregen, trad — naar het schijnt uit onvoldaanheid over den geheelen gang van zaken, zijn departement betreffende — af (Augustus 1907) en werd vervangen door

1) Staatsblad 1907, n°. 222, en 1908, n°. 50.
2) Handelingen Tweede Kamer 1905—1906, blz. 1131 vlg.
3) Alsvoren, blz. 2260 vlg.
4) Door Talma (Handelingen Tweede Kamer 1906—1907, Bijlagen, n°. 164).
5) Wetten van 9 Januari 1904 (Staatsblad n°. 4) en 6 Juni 1905 (alsvoren n°. 175).
6) Handelingen Tweede Kamer 1903—1904, blz. 1148.
7) Oosterbaan, t. a. p., V, blz. 114.

Wentholt. Wij zullen op den toestand der marine, die zonder twijfel tot veel bezorgdheid aanleiding mocht geven, in een volgend hoofdstuk hebben terug te komen [1]).

Het ministerie viel echter niet over voorstellen tot verzwaring van militaire lasten, maar juist ten gevolge van pogingen tot verlichting, zeer goed bedoelde pogingen ongetwijfeld, liggende in de democratische lijn, maar die toch, vooral nu we ze in het licht van de latere gebeurtenissen kunnen beschouwen, wat erg avontuurlijk lijken.

Wij moeten ons herinneren, dat bij de totstandkoming der legerwetten van 1898 [2]) in het militie-leger twee gedeelten werden onderscheiden: de miliciens met korten en die met langeren oefentijd. Om de laatsten, het zgn. blijvend gedeelte, werd nu tijdens dit ministerie een scherpe strijd gevoerd. Het bleek bij de behandeling van hoofdstuk VIII (Oorlog) der Staatsbegrooting voor 1907 zeer duidelijk, dat de door den minister reeds getroffen maatregelen, om dit blijvend gedeelte te verminderen, op grooten tegenstand zouden stuiten.

De minister van oorlog, Staal, had zijne plannen ten dezen het eerst uiteengezet bij de behandeling zijner eerste begrooting en in een rede op 21 December 1905 [3]) onder meer gezegd:

„Niets zou mij aangenamer zijn dan onmiddellijk tot een afschaffing (van het blijvend gedeelte) te kunnen komen. Ik zou de miliciens naar huis kunnen zenden, mits er gezorgd kon worden voor de zaken waarvoor gezorgd moet worden.

„Ik heb dus geen het minste bezwaar tegen het sluiten van de kazernen in den winter.

„Voor de binnenlandsche rust is zulk een groot aantal niet noodig, doch er zijn leden die noodig achten de manschappen bijeen te houden in enkele der groote steden, en de Minister van Oorlog zal zeker op dit punt niet lichtzinniger zijn dan zij, tenware andere maatregelen daarvoor in de plaats kunnen worden genomen. Hoe hierin zou kunnen worden voorzien, laat ik voor het oogenblik buiten beschouwing. Ik wil er alleen op wijzen, dat men de plaatselijke landweer zou kunnen organiseeren en dus een soort van revival van de schutterij bewerken.

„Er zijn menschen — en ik zelf ook, zooals ik reeds zeide — die wenschen zoo spoedig mogelijk te komen tot opheffing van het blijvend gedeelte. Inderdaad zou ik nu reeds, in December, zoo niet voor de eerste, dan voor de tweede ploeg tot dezen maatregel willen overgaan.

„Op de door mij aangegeven gronden was het onmogelijk, om dit jaar nog te komen tot een vermindering van het blijvend gedeelte.

„Thans is het blijvend gedeelte ook nog noodig voor de dekking der mobilisatie... In de toekomst is het de taak van de landweer om tot dekking te dienen, en wanneer de landweer die taak behoorlijk heeft overgenomen, zal het blijvend gedeelte, ook in dit opzicht, niet meer noodig zijn".

En toen de Eerste Kamer hem om zijne voornemens hard viel, antwoordde hij [4]):

„Het doet den ondergeteekende leed, dat zijn voornemen om het blijvend gedeelte zooveel mogelijk te beperken algemeen afkeuring vond, omdat hij door die beperking hoopt te bereiken vermindering van persoonlijken en financieelen druk, waarop gewoonlijk zoo sterk wordt aangedrongen.

„Wanneer het hem mogelijk blijkt tot de vermindering c. q. opheffing van

1) Hoofdstuk 9c.
2) Hiervóór, blz. 170.
3) Handelingen Tweede Kamer 1905—1906, blz. 934.
4) Handelingen Eerste Kamer 1905—1906, blz. 155.

het blijvend gedeelte, over te gaan, behoeft men geen vrees te koesteren, dat men dientengevolge bij rustverstoring of plotseling opkomende moeilijkheden geruimen tijd zonder troepen zal zijn.

„Integendeel, hij overweegt maatregelen, waardoor in de behoefte aan troepen zou kunnen worden voorzien, zonder dat men dadelijk gedwongen is tot het oproepen van geheele lichtingen der militie."

Bij de behandeling der volgende begrooting van oorlog bleek, dat het beleid van den minister, wiens optreden in 1905 vrij eenstemmig was toegejuicht, teleurstelling bij meerdere leden wekte. Immers [1]:

„Van verschillende zijden verklaarde men van meening te zijn, dat, al bestaat er ten aanzien van 's Ministers inzichten en plannen nog groote onzekerheid, nochtans genoeg aan het licht is gekomen om een afkeurend oordeel over zijn beleid te wettigen. De hier aan het woord zijnde leden verklaarden, dat zij ten vorigen jare, bij de behandeling van de begrooting voor 1906, in den Minister een bewindsman meenden te mogen begroeten, die, de hem toevertrouwde belangen bovenal uit een militair oogpunt beziende, met kracht wenschte te waken voor de weerbaarheid van het land en die geene bezuiniging wilde, indien daardoor de kracht der defensie zoude worden geschaad. Uit hetgeen de Troonrede in 1905 inhield betreffende militaire maatregelen had men den indruk verkregen, dat den Minister in zijn streven om de weerkracht der natie tot hooger peil op te voeren eene vaste lijn voor oogen stond, en men waardeerde dit te meer, wijl in het overgangstijdperk, waarin onze legerorganisatie zich bevindt en die uitteraard zijn ongunstigen invloed op onze weerkracht doet gevoelen, vastheid van plannen boven alles gewenscht is.

„De maatregelen echter, die de Minister sedert heeft genomen, zijn, naar de meening dezer leden, met de door hem opgewekte verwachtingen allerminst in overeenstemming. In stede van zich krachtig te doen gelden in de richting, die hij zich het vorig jaar scheen te hebben gekozen, is de Minister thans blijkbaar gezwicht voor den aandrang tot bezuiniging, onder den druk der stembusbeloften van een deel der vrijzinnige partijen in 1905 op hem uitgeoefend, en heeft hij aan dien drang de belangen der defensie opgeofferd. Zijn optreden noemden zij stelselloos en op onze weerbaarheid van desorganiseerenden invloed. Zij hadden bij deze beschouwingen in de eerste plaats het oog op de inkrimping van het blijvend gedeelte. Naar zij meenden, moet die maatregel noodwendig de waarde van ons leger verminderen en is de schade, daardoor aangericht, van te ernstiger aard, omdat zij niet door eenvoudige intrekking ongedaan is te maken; de schade zal zich in dat geval toch nog gedurende vele jaren doen gevoelen".

Betreffende het blijvend gedeelte zelf, dat tot het misnoegen de meeste aanleiding gegeven had, werd dan opgemerkt, dat verzwakking hiervan onverantwoordelijk was met het oog op mogelijke rust- en ordeverstoringen. Het maximum van 7500 man, bereden en onbereden troepen samen, dat de wet voor het blijvend gedeelte toestond, achtten enkele leden hiertoe zelfs onvoldoende. Met het oog op de onbekendheid met 's ministers voornemens — en in hoe verre deze reeds uitgevoerd waren, waarover aan de Kamer geen duidelijke mededeelingen waren verstrekt, — werd overlegging van een vergelijkend overzicht van de sterkte van het blijvend gedeelte voor elk garnizoen, zooals die vroeger was en nu voor het vervolg was vastgesteld, gevraagd. In het bizonder werd gesproken over de mobilisatie: was deze bij inkrimping van het blijvend gedeelte voldoende gewaarborgd? De minister

1) Het volgende is ontleend aan het Voorloopig Verslag over Hoofdstuk VIII der Staatsbegrooting van 1907, blz. 3 (in bijlage A bij de Handelingen: Staatsbegrooting 1907).

zelf, merkte men op, had vroeger in de Tweede Kamer gezegd, dat volledige sterkte der cavalerie en het blijvend gedeelte vanzelf voor de dekking der mobilisatie noodig was. In de toekomst eerst zou de landweer deze taak moeten overnemen. Was deze daartoe reeds berekend? Zij was nu wel voor een deel georganiseerd; maar de eerste oefeningen hadden, meenden de bestrijders van den minister, bezwaarlijk de overtuiging kunnen vestigen, dat de landweer reeds tegen deze taak opgewassen zou wezen.

's Ministers maatregelen vonden ook krachtige verdediging. De voorstanders van de inkrimping van het blijvend gedeelte voerden in hoofdzaak het volgende aan [1]:

„Het instituut van het blijvend gedeelte kan niet anders dan als een kwaad in de organisatie onzer weermacht worden beschouwd, ook, naar zij meenden, door hen, die dit kwaad dan overigens noodzakelijk achten. De werkzaamheden, die door de dienstplichtigen, die als blijvend gedeelte onder de wapenen zijn, moeten worden verricht, zijn van zoo weinig opwekkenden aard, dat niet slechts van eigenlijken lust in den dienst geen sprake kan zijn, maar zelfs de tucht en discipline daaronder in hooge mate lijden. Zoo iets op het leger desorganiseerend werkt, dan is het juist het blijvend gedeelte. Daarom juichten deze leden de inkrimping daarvan uit een militair oogpunt ten zeerste toe en meenden sommigen, voor het geval, dat voldaan mocht worden aan den wensch, om het gevoelen te kennen van de inspecteurs der bereden wapens, reeds vooraf te moeten waarschuwen daaraan niet veel gewicht te hechten, wanneer het blijken mocht ongunstig te zijn.

„Tegen deze beschouwing werd echter anderzijds opgemerkt, dat, moge zij misschien al juist zijn voor zooveel de onbereden wapens betreft, zij zeker niet is te aanvaarden voor de bereden korpsen. In verband met den langen oefeningstijd bij die korpsen is daar steeds een voldoend contingent onder de wapenen om het mogelijk te maken, dat het blijvend gedeelte zijn tijd aan doeltreffende oefeningen besteedt.

„Aangaande de dekking der mobilisatie werd van de zijde der leden, die 's Ministers standpunt wenschten te verdedigen, betoogd, dat die dekking door vermindering, zelfs door afschaffing van het blijvend gedeelte, geen schade zoude lijden. Thans is die dekking in de allereerste plaats opgedragen aan de cavalerie, maar aangezien de sterkte van dit wapen daarvoor geheel onvoldoende is, is zij voor het tegenwoordige metterdaad eene fictie. De landweer zal voortaan die taak hebben te vervullen. Er is, naar deze leden opmerkten, geene reden om 's Ministers oordeel omtrent de bruikbaarheid der landweertroepen, zooals die hem in den afgeloopen zomer is gebleken, te wantrouwen. Zij zullen ongetwijfeld zeer spoedig de geschiktheid bezitten voor de genoemde taak, vooral indien ze bij volgende oefeningen onder leiding van officieren van het leger, speciaal met het oog daarop zullen worden geoefend, dus niet in kampementen vereenigd".

De minister reciproceerde [2]) de voornaamste aanmerking op zijn beleid met een verwijzing naar zijn rede van 21 December 1905. De hierin aangekondigde voornemens was hij eenvoudig begonnen ten uitvoer te leggen en overtuigd, dat „noch tijd, noch geld, noch werkkracht onnut mag worden gebruikt", was hij van plan ze ook verder ten uitvoer te leggen. Met het genoemde beginsel was het blijvend gedeelte, zooals het tot nu toe werd toegepast, „in flagranten strijd": bij de onbereden wapens stonden wacht- en corvée-diensten zóó op den voorgrond, dat van oefeningen slechts weinig sprake kon zijn; bij de bereden wapens was de toestand niet veel anders.

1) Alsvoren, blz. 6.
2) In zijn Memorie van Antwoord: alsvoren, blz. 25.

„Daardoor werden tal van miliciens onder de wapenen gehouden voor het verrichten van diensten, die met hunne oefening niets gemeen hadden". Den druk hiervan te verlichten was de wensch van den minister, terwijl voor de schatkist reeds dadelijk een niet onaanzienlijke bate zou worden afgeworpen. De minister gaf dan verder een overzicht van de maatregelen, die genomen waren, en meende, dat de schadelijke gevolgen hiervan schromelijk overdreven waren voorgesteld. Over de oefeningen van de landweer verklaarde hij zich tevreden: ook de daarvoor aangewezen afdeelingen zouden, naar de minister verwachtte, de in haar gestelde verwachtingen niet teleurstellen. De vermindering van het blijvend gedeelte zou de handhaving der openbare rust niet in gevaar stellen noch de weerkracht van het leger aantasten. Recapituleerend, schreef de minister [1]):

„Ten slotte wenscht de ondergeteekende nog onder de aandacht der Kamer te brengen, dat waar zich bij hem, na rijp beraad, de overtuiging gevestigd heeft, dat noch voor de weerkracht van het volk, noch voor de mobilisatie, noch voor de openbare orde, noch voor den goeden gang der oefeningen eenig nadeel van dezen maatregel te wachten is, hij gemeend heeft dien te moeten voorstellen, niet alleen of in de eerste plaats omdat daarvan een belangrijke vermindering van lasten voor de schatkist het gevolg zal zijn, maar omdat daarmede bovendien eene zeer aanmerkelijke ontheffing van persoonlijken druk voor een groot deel der militieplichtigen gepaard gaat.

„Natuurlijk zullen om aan dit beginsel uitvoering te geven, behalve de voorbereidingen, die reeds werden getroffen, nog andere noodig blijken, ook voorzieningen die geldelijke uitgaven zullen vereischen, doch, behalve dat deze nimmer, zelfs in de verte niet, het bedrag zullen vertegenwoordigen dat het blijvend gedeelte thans minder kost, blijft dan toch onverkort bestaan het voordeel, verkregen door de vermindering van persoonlijken druk en door de verhooging van den goeden geest bij den troep, welk het gevolg zal zijn van de omstandigheid dat de dienstplichtigen niet meer gedurende een groot gedeelte van hun verblijf onder de wapenen nagenoeg uitsluitend tot wacht- en corvée-diensten geroepen worden.

„De uitvoering van bovenbedoeld beginsel moge al niet zoozeer aan de vermogenden ten goede komen – immers aan deze bieden de bestaande bepalingen gelegenheid zich van den dienst voor het blijvend gedeelte vrij te koopen, door zich te doen vervangen — zij zal in hooge mate strekken ten bate van de onbemiddelde dienstplichtigen, waaronder er zoovelen zijn, die bij eene korte dienstvervulling groot belang hebben".

Men zal opmerken, dat het hier wel degelijk om een democratisch beginsel ging: het zooveel mogelijk gelijk maken nl. van de lasten voor allen. Er lag bovendien iets zeer sympathieks in 's ministers overigens nog slechts vaag aangekondigde plannen, om den verkorten oefentijd der miliciens goed te maken door vooroefeningen voor de jeugd in het leven te roepen. Zóó kon men den weg naar een volksleger, zooals door enkelen, o. a. Thomson, een der meest bekende militaire specialiteiten van die dagen, gewenscht werd, langzamerhand inslaan. Maar hiertegenover stond de groote vraag van 's lands weerbaarheid, die in de bestaande internationale verhoudingen zooveel te meer zorg vereischte. 's Ministers overtuiging, dat deze niet werd aangetast, werd door verscheidene leden der Tweede Kamer, ook na zijn verdediging in de Memorie van Antwoord, niet gedeeld. Dit kwam uit bij de openbare behandeling der Oorlogsbegrooting in de tweede helft van December 1906, die tot lange, soms stormachtige debatten leidde.

1) Alsvoren, blz. 28.

Duymaer van Twist leidde de beraadslagingen op de volgende wijze in [1]):

„Mijnheer de Voorzitter! Het zal geen nadere bevestiging behoeven, wanneer ik constateer, dat in de Kamer, evenals in het geheele land, dit jaar de begrooting van Oorlog bijzondere belangstelling inboezemt.

„Zou dit feit in alle andere gevallen een verblijdende omstandigheid, een teeken van vooruitgang kunnen genoemd worden, dat allengs aan de defensie des lands meerdere aandacht geschonken wordt, thans is dit om de redenen, die ik zoo aanstonds ontwikkelen ga, eerder te betreuren dan te loven.

„Sinds geruimen tijd is het beleid van dezen Minister aan de orde. In dikwijls heftige artikelen kwam het bij een gedeelte van de pers tot afkeuring, terwijl het andere deel 's Ministers optreden toejuichte. Het stond daarbij tot mijn blijdschap niet rechts tegen links, waar ook bladen als b. v. de Nieuwe Courant en het Utrechtsche Dagblad en tot op zekere hoogte ook de Nieuwe Rotterdamsche Courant en als tijdschrift de Militaire Gids, zich aan de zijde plaatsten van hen, die bezwaar maakten tegen de wijze, waarop de Minister van Oorlog 's lands belang meent te moeten dienen".

Hij wees dan verder op het getob met de legerzaken in Nederland, bejammerde het, dat ook nu de politiek zich in het geval mengde, en riep uit: „Laat men zich liever rekenschap geven van den ernst van den tijd, waarin wij ten opzichte onzer defensiebelangen leven". En dan volgde een betoog, dat de minister met zijne maatregelen, niet alleen ten opzichte van het blijvend gedeelte, het leger groote schade had berokkend. Voor het blijvend gedeelte, aldus de spreker, beroept de minister zich veel te veel op corveeën en wachtdiensten. Alsof er niet veel hoogere belangen op het spel staan! De minister is op zeer lichtvaardige wijze te werk gegaan! Als voorbeeld noemde de spreker:

„Op 1 April zullen er paarden zijn en geen manschappen; de oefeningen zullen niet naar behooren kunnen plaats hebben. De gevechtswaarde van het beetje bereden artillerie, dat we hebben, zal nog belangrijk verminderen".

Er werd hier en elders in deze rede lichtelijk gechargeerd, maar de bezwaren zelf vonden veel weerklank. Ook een andere militaire specialiteit in de Kamer, Van Vlijmen, uitte zich op zeer ongunstige wijze over de zaak: eigenlijk, riep hij o. a. uit, wordt het volk door den minister misleid, „want men denkt een kader, een legermacht te krijgen, maar het zijn schimmen" [2]). Ook bezuiniging zouden 's ministers plannen niet brengen, meende deze spreker — en hij stond hierin niet alleen —: men moet toch immers een groot deel van de corvée-diensten door andere krachten laten vervullen. Ernstig sprak De Stuers [3]):

„Mijnheer de Voorzitter! Ik wensch een korte verklaring uit te spreken, eenvoudig om mijn stem te motiveeren. Ik wil nl. zeggen, dat ik voor mij de overtuiging heb erlangd, dat onze defensie nog nooit in zulk een angstwekkenden staat is geweest als heden, en dat van dezen Minister niet die verbeteringen zijn te wachten, welke ik meen, dat noodig zouden zijn.

„Het thans aangenomen stelsel om het leger in den winter tot niets te reduceeren heeft tal van bezwaren; het belemmert de oefening en het aankweeken der discipline, het heeft ten gevolge, dat de aanvoerders hun soldaten niet meer kennen en omgekeerd, het vernietigt de cohesie in het leger en maakt ons leger tot iets, dat de schutterij, zaliger gedachtenis, zeer nabij gaat komen".

Een scherp afkeurend oordeel gaf ook Van Karnebeek. Hij wees er vooral op, dat de minister uit de houding der Eerste Kamer bij de behan-

1) Handelingen Tweede Kamer 1906—1907, blz. 1088.
2) Alsvoren, blz. 1111.
3) Alsvoren, blz 1127.

deling der Oorlogsbegrooting voor 1906 had kunnen afleiden, dat zijne toen nog slechts aangekondigde maatregelen ten opzichte van het blijvend gedeelte hier volstrekt geen instemming vonden, en hij hield vol, dat de minister — getuige zijn toen gegeven antwoord — wel degelijk van houding veranderd moest zijn. Immers, waar waren de toen in uitzicht gestelde troepen? En dan vroeg hij [1]):

„Wat is er gebeurd sedert dien tijd?

„Toen de Minister zich op deze wijze had uitgelaten, is begonnen de intimidatie. Toen is den minister duidelijk gemaakt, dat hij met dergelijke opvattingen als hij had te kennen gegeven bij de beraadslaging over de Oorlogsbegrooting, moeilijk lid kan zijn van een Kabinet dat zich stelde op het bekende program van 21 Januari [2]). En toen is na de intimidatie gekomen de capitulatie, of laat ik heden, om niet te scherp te zijn, zeggen, de bekeering van den Minister, de bekeering tot de meening, dat ook zonder die voorbereidende maatregelen, zonder hervorming van onze legerorganisatie, er een offer moest gebracht worden aan dit program van 21 Januari.

„Als ik dit naga, en ik kan dit verband van de zaak niet van mij afschuiven, hindert dat mij zoozeer, dat ik wel zou willen vragen of men zich voorstelt, dat wanneer onverhoopt — het is geen hersenschim in de tegenwoordige omstandigheden zoo iets te onderstellen — onze soldaten moesten optrekken naar de grenzen, om ons land en onze vrijheid te verdedigen, dit zou gebeuren onder het een of ander politiek program, gestoken op een stok, en tot hen zou te zeggen zijn: vervult uw moeilijke, uw levensgevaarlijke taak onder deze banier!

„Neen, Mijnheer de Voorzitter, dan zou boven hun hoofden wapperen de oude driekleur, die eervol gewapperd heeft op zoo menig slagveld, en die vlag heeft een witte baan, waarop geen politiek program, van welken aard ook, geschreven staat".

Tegenover de aanvallers stonden niet vele verdedigers: de sociaal-democraat Ter Laan, die 's ministers handelwijze toejuichte, Thomson, die echter sterke reserves maakte, want hij eischte een bewuste ontwikkeling van ons leger in de richting van een volksleger en vond 's ministers maatregelen daarom eigenlijk veel te eng, Eland, echter ook niet zonder reserves, Marchant. En vooral de verdediging klonk zooveel minder krachtig dan de aanval. De minister, een goed spreker, was niet ongelukkig, toen hij zijne bestrijders in een uitvoerige rede op 20 December — de sprekers in eersten termijn hadden toen reeds twee dagen gevuld — trachtte te weerleggen [3]), en maakte ook wel eenigen indruk. Hij herhaalde betreffende het blijvend gedeelte, wat wij reeds weten uit de Memorie van Antwoord, er nogmaals den nadruk op leggende, dat elk minister van oorlog verplicht was te sparen, waar hij kon. Er waren zooveel andere noodzakelijke voorstellen, die uitgevoerd moesten worden: voltooiing van de stelling van Amsterdam, van de organisatie der landmacht, verbetering der kustverdediging. Politiek, zei de minister, school er dan ook volstrekt niet achter. „Zelfs de meest conservatieve Minister van Oorlog zal geen Minister van Financiën vinden, die hem de noodige middelen zou verschaffen; ook hij zal moeten bezuinigen en besparen". Maar de hoofdgrond van zijn handelwijze was, dat de druk van den dienstplicht op meerderen gelegd moet worden, nu de persoonlijke dienstplicht ingevoerd is en gestreefd zal worden naar algemeener maken van den dienstplicht, wat de minister wenschte. Hij protesteerde in kalme bewoordingen tegen Van Karnebeek's aantijging, dat hij onder politieke invloeden

1) Alsvoren, blz. 1130.
2) Hiervóór, blz. 279.
3) Handelingen alsvoren, blz. 1183.

zou hebben gehandeld, en gaf dan een duidelijke uiteenzetting zijner maatregelen en de gevolgen, die hij meende, dat deze zouden hebben.

Er heerschte in de korte winterdagen, toen deze discussiën gevoerd werden, een atmosfeer van zenuwachtige spanning in de Kamer. Ieder voelde, dat er iets belangrijks stond te gebeuren, en meer dan eens kwam het tot rumoerige tooneelen. Het allermeest op den 19en December nà de pauze, toen de minister van financiën, tijdelijk voorzitter van den Ministerraad, het woord vroeg naar aanleiding van de rede van Van Karnebeek [1]). Zooals Staal twee dagen later op kalme wijze, zoo protesteerde toen De Meester op hartstochtelijken toon tegen de verdachtmaking, waardoor het geheele Kabinet zich geraakt voelde. De verklaring zelf hield geen nieuws in. De spreker verwees naar het in de schriftelijke stukken verhandelde, bep. naar een verklaring van hem zelf bij de beantwoording van het Voorloopig Verslag, bevattende de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1907, waarin ook op het dragen van goede zorg voor 's lands weerbaarheid buiten politieke overwegingen om aangedrongen was, toen hij gezegd had, dat de minister van oorlog zich ook in het minst niet liet leiden door „misplaatsten aandrang tot zuinigheid", en eindigde:

„Nu wil ik toch vragen, of, waar ik met de stukken bewijs dat toen die geachte afgevaardigde bekend was met de voornemens van den Minister, die na dien tijd tot uitvoering zijn gekomen, of er daar eenige schijn van reden kan bestaan zulk een beschuldiging te uiten, die na de verklaring, die ik in de Memorie van Antwoord, op het Iste hoofdstuk van de Staatsbegrooting heb afgelegd, niet alleen mijn geachten ambtgenoot maar ons allen treft. Voer den strijd met alle wapenen die gij hebt, maar laat onzen eerlijken naam onaangetast. Wil ons niet toedichten bijredenen en nevenmotieven, maar wil gelooven in onze eerlijkheid en goede trouw.

„Ik geloof dus aan den geachten afgevaardigde te mogen vragen de beschuldiging die hij gisteren heeft geuit, te willen terugnemen".

Er ontstond tijdens en na deze verklaring een oogenblik van buitengewone opwinding in de Kamer, dat vereeuwigd is in een teekening van Raemaekers [2]). Men ziet een aantal leden van de Kamer, waaronder van de meest bekende, om de ministerstafel dringend, druk gesticuleerend, en drie ministers, De Meester, Fock en Staal, de beide eerstgenoemde ook in een houding, die groote gemoedsbeweging verraadt, rechtop achter de tafel; alleen Staal doodkalm, saevis tranquillis in undis. En het gelukte den voorzitter Röell, die in deze jaren met bewonderenswaardige vastheid en regelmaat de Kamer leidde, vrij spoedig de orde te herstellen, zoodat de vergadering kon doorgaan. De verklaring zelf miste overigens uitwerking. Van Karnebeek gaf kalmweg te kennen, dat hij, alvorens te antwoorden, Staal zelf wilde hooren, en zeide, in tweeden termijn sprekende, hoewel zich verwonderd betoonende over de inmenging van den premier, omdat hij zich niet tegen het Kabinet gericht had [3]):

„Intusschen visch ik — ditmaal met groot genoegen — uit het optreden van den heer Minister van Financiën de verklaring op, dat het gansche Kabinet den invloed van dat programma van 21 Januari, wat de defensieaangelegenheden betreft, afwijst. Ik visch die verklaring op als „une perle de grand prix", die in de schatkamer van de staatkundige verhoudingen bewaard verdient te worden, en ik geef daarbij gaarne de verzekering, dat ik aangaande de eerlijkheid, waarmede die verklaring is afgelegd, geen twijfel koester".

1) Alsvoren, blz. 1153.
2) In het hiervóór, blz. 283, noot 1, genoemde werk, blz. 14.
3) Alsvoren, blz. 1239.

Hij sprak verder over „de schitterende verdediging" van den minister van oorlog zelf, elders van diens „talentvolle rede", maar in de kern der zaak was zijn meening niet gewijzigd, nl. dat 's ministers maatregelen voor hem onaannemelijk waren.

Het was in den morgen van 21 December, dat deze woorden werden gesproken. Een lange oorlogsdag, want de vergadering had toen pas besloten, om zich coûte que coûte dien dag door de Oorlogsbegrooting heen te werken. Er was nog zóó veel af te doen, had de Voorzitter gezegd, en men moest toch vóór Nieuwjaar gereed zijn met al die begrootingsontwerpen; dus diende men tusschen Kerstmis en Nieuwjaar nog even terug te komen. Dat had er den schrik in gejaagd en Heemskerk had toen met twee andere leden voorgesteld „hedenavond zoo lang te vergaderen, totdat de behandeling van hoofdstuk VIII der begrooting ten einde zal zijn gebracht", welk voorstel met 50 tegen 25 stemmen aangenomen was [1]).

Het werd dan diep in den nacht, den „nacht van Staal", vóórdat de Kamer uiteenging. Nieuwe gezichtspunten vindt men niet geopend. De alles beheerschende vraag, al komt zij in de 54 folio's druks beslaande Handelingen van Vrijdag 22 December uit de discussiën zelf slechts nu en dan naar voren, was: hoe zal dit nu afloopen? Zonder den gunstigen indruk van de rede van Staal ware de begrooting naar alle berekening verworpen geweest. Nu heeft men een ezelsbruggetje gebouwd, om den minister te redden. Bij het begin van de avondvergadering om 8 uur was de horoscoop nog ongunstig: Troelstra stelde een motie voor, ten einde over de zaak van het blijvend gedeelte een afzonderlijke stemming uit te lokken. De sociaal-democraten — gewoon tegen de Oorlogsbegrooting te stemmen — waren in een moeilijke positie: zij wenschten den minister toch zoo gaarne te behouden. Maar toen Troelstra bemerkte, dat zijn toeleg, om de stemmingen over de begrooting en over het blijvend gedeelte uiteen te houden, mislukken zou om de houding, die de rechterzijde aannam, trok hij haar in en verklaarde, dat bij de eindstemming de socialisten de zaal zouden verlaten, om „verder de heeren met elkaar het kabaal, tegen dezen Minister op touw gezet, te laten uitvechten". Maar het „kabaal" liep mee. Toen de verschillende begrootingsposten waren afgehamerd en de eindstemming voor de deur stond, vroeg eerst De Savornin Lohman in het algemeen, of het niet mogelijk zou wezen, dat de Kamer later nog eens in de gelegenheid gesteld werd, om over de uitvoering van den maatregel betreffende het blijvend gedeelte te oordeelen, en daarna Tydeman meer positief:

„Is de Minister bereid den maatregel tot wegzending van de blijvende gedeelten der bereden wapens met 1 April alleen dan tot uitvoering te brengen, indien Zijn Excellentie gebleken is, dat de door hem beoogde voorzieningen in allen deele doeltreffend en voldoende zijn?

„Is de Minister — dit is mijn tweede vraag — bereid, vóór 1 April tijdig mededeeling aan de Kamer te doen van de genomen maatregelen en van de voornemens des Ministers met het oog daarop".

Staal antwoordde:

„Wat de eerste vraag betreft, deze houdt niet anders in dan hetgeen ik heb verklaard.

„Wat de tweede aangaat, wensch ik te vragen, of ik daarin een bewijs van wantrouwen zien moet voor het geval ik den maatregel toch zou uitvoeren, ofschoon ik met de voorbereiding nog niet klaar was. Zou men daarin dan een reden zien te zeggen, dat ik ontrouw aan mijn belofte was?

---

1) Alsvoren, blz. 1251.

„De tweede vraag luidt: Is de Minister bereid vóór 1 April tijdig mededeeling aan de Kamer te doen van de genomen maatregelen en van de voornemens des Ministers met het oog daarop"?

Bemerkende de aarzeling van den minister, kwam de Voorzitter hem ridderlijk te hulp door hem voor te stellen de vergadering voor een kwartier te schorsen, wat Staal gaarne aanvaardde. Na dezen bedenktijd verklaarde hij:

„De eerste vraag heb ik zooeven reeds bevestigend beantwoord en daarbij blijf ik.

„Wat de tweede vraag betreft, was mij de beteekenis daarvan niet dadelijk volkomen duidelijk. De Kamer zal mij ten goede houden, dat ik mij van die beteekenis een oogenblik in kalmte rekenschap heb meenen te moeten geven.

„Na die overweging komt het mij voor, dat hier niet meer gevraagd wordt dan het verstrekken van zoodanige mededeelingen als waarop de Kamer te allen tijde aanspraak kan maken.

„Ik ben derhalve ten volle bereid te verklaren, dat ik bereid ben vóór 1 April aanstaande tijdig aan de Kamer mededeeling te doen van de door mij genomen maatregelen en van mijn voornemens met het oog daarop".

En Lohman en Kolkman verklaarden, resp. uit naam zijner en een deel zijner partijgenooten, hiermede genoegen te nemen. De zaak was gezond. Troelstra kon nu gerust zeggen, dat, „wijl de zaak van het blijvend gedeelte niet meer het onderwerp uitmaakt van de stemming over de begrooting van Oorlog", hij zijn verklaring van vroeg in den avond introk, m. a. w. dat hij en de zijnen zich konden veroorloven alsnog tegen te stemmen. Maar behalve de socialisten waren nog bovendien 31 stemmen tegen (50 voor), onder wie eenige Katholieke, de meeste anti-revolutionnairen en Van Karnebeek. Het was in den nacht van 21 op 22 December om kwart na één, toen de heeren uiteengingen: den volgenden morgen om 1 uur zette de Kamer hare werkzaamheden voort met hoofdstuk IX en op 24 December was de behandeling der geheele begrooting ten einde.

Staal's overwinning bleek spoedig een Pyrrhus-overwinning te zijn en het geheele verdere loop dezer aangelegenheid wettigt de uitspraak, dat het maar beter ware geweest in den nacht van 21 December geen bruggetjes te bouwen. Bij de behandeling der Oorlogsbegrooting in de Eerste Kamer in Januari 1907 bleek het verzet nog veel sterker dan in de Tweede. Het kwam eigenlijk van alle zijden. Er werd ook op de handelwijze der Tweede Kamer vrij scherpe aanmerking gemaakt. Allerlei onderwerpen — ook nog andere dan de zaak van het blijvend gedeelte — waren uit de behandeling der begrooting geëximeerd. Vele leden betuigden hiertegen bezwaren te hebben [1]):

„Voorwaardelijke aanneming van een wetsvoorstel is bij onze Grondwet niet bekend. Evenmin, meende men, zou constitutioneel te achten zijn eene praktijk, waarbij de Tweede Kamer uit een haar door de Regeering toegezonden wetsontwerp, strekkende tot het toestaan van eenige kredieten, enkele met dit wetsontwerp samenhangende quaesties, onder behoud overigens van den vorm, daaruit zou lichten, om die later, na de aanneming van zoodanig ontwerp, nader met de Regeering te bespreken, en waarbij laatstgenoemde zich zedelijk zou verbinden, om van dat verleende krediet geen ander gebruik te maken, dan overeenkomstig het resultaat van dit nader tusschen de Regeering en de Tweede Kamer gehouden overleg".

Enkele anderen wilden de begrooting voor een credietwet doen doorgaan. De begrooting had een „voorwaardelijk karakter": zoo kreeg de minister tijd, om zijne plannen uit te werken, en men kon zoolang een afwachtende houding aannemen. Maar dezen waren ver in de minderheid en bij de ver-

---

1) Voorloopig Verslag (Handelingen Eerste Kamer 1906—1907, blz. 137).

dere schriftelijke en mondelinge behandeling kwam het ook niet tot meerdere toenadering, ofschoon vooral Van Welderen Rengers zich hiertoe moeite gaf [1]). Toen kon men voorzien, wat er zou gebeuren. Zeer duidelijk gaf De Meester vóór de stemming te kennen, dat het geheele Kabinet zich bij de zaak geïnteresseerd achtte [2]):

Het beginsel van het blijvend gedeelte maakt „deel uit van het programma, waarmede door de Regeering is opgetreden". Met het oog daarop — en vooral omdat dit beginsel juist in de Eerste Kamer scherp bestreden was — „zullen mijne ambtgenooten en ik, bij onverhoopte afstemming van dit hoofdstuk der Staatsbegrooting, het ons tot plicht rekenen ernstig te overwegen, welke van dit votum de *politieke* gevolgen behooren te zijn".

Het votum viel met 27 tegen 17 stemmen: alleen de liberalen, naar we weten sedert 1905 in de minderheid, hadden vóór gestemd en van hen had Van Houten zich nog afgescheiden, wat hem van liberale zijde zeer kwalijk genomen werd en wat op zijn niet-herkiezing in ditzelfde jaar stellig van grooten invloed geweest is.

Het ministerie vereenzelvigde zich met den minister van oorlog, die na de verwerping zijner begrooting niet kon aanblijven. Het diende op 11 Februari collectief ontslag bij de Koningin in.

Nu volgde een zeer bewogen tijd in de politieke wereld, waarvan door mededeelingen in de Tweede Kamer na afloop van de crisis, die ruim zes weken duurde, heel wat bekend is geworden. De feiten zijn, dat de Koningin naar gewoonte de voorzitters der beide Kamers, den vice-president van den Raad van State en eenige leden der Tweede Kamer raadpleegde. De voorzitter der Eerste Kamer, baron Schimmelpenninck van der Oije van Hoevelaken, gaf als zijn oordeel te kennen, dat er voor de rechterzijde geen genoegzame gronden bestonden, om de regeering over te nemen. De Koningin overwoog toen, ook naar aanleiding van andere adviezen, het kabinet uit te noodigen op zijn ontslagaanvrage terug te komen. De Raad van Ministers meende echter, dat de rechterzijde in elk geval in de gelegenheid moest gesteld worden een ministerie te vormen, desverlangd met vrijlating, om aan de Koningin een voorstel tot ontbinding der Tweede Kamer te doen, en dat er alleen dan, wanneer gebleken was, dat zij niet geneigd was, de bestuurstaak over te nemen, sprake zou kunnen zijn van een terugkomen op de ontslagaanvrage; de Raad adviseerde de Koningin in dezen zin. Op 27 Februari deed de Koningin daarop de opdracht tot kabinetsformatie aan Schimmelpenninck zelf, die 1 Maart mededeelde in zijn opdracht niet te zijn geslaagd; de rechterzijde wilde niet eerder tot oplossing van de crisis medewerken dan nadat gebleken zou zijn, dat de partijen, die in 1905 de meerderheid behaalden, zich niet bij machte gevoelen, een zoo niet-parlementair, dan toch een extra-parlementair kabinet te vormen. Toen ontving Cort van der Linden, nu lid van den Raad van State, op 17 Maart opdracht een extra-parlementair kabinet te vormen: vier dagen later verzocht hij van de opdracht ontheven te worden. Het dan volgende deelen wij mede in de eigen woorden van De Meester [3]), aan wiens rede bij de discussiën in de Tweede Kamer omtrent den loop en de beëindiging der Kabinetscrisis de vorige feiten ook ontleend zijn:

„Inmiddels hadden de Ministers — nadat hun was medegedeeld, dat en met welk gevolg aan de rechterzijde een opdracht tot Kabinetsformatie was gedaan, en dat de vorming van een extra-parlementair Kabinet in overweging was — op 16 Maart aan de Koningin, op daartoe van Hoogst Dezelve ontvangen verzoek, hun zienswijze doen kennen omtrent de gedragslijn welke zou zijn te volgen, wanneer Hare Majesteit hen mocht uitnoodigen van de ontslagaanvraag terug te komen, met bijvoeging evenwel, dat de Minister van Oorlog, de heer H. P. Staal, zeer beslist verklaard had in de bestaande omstandigheden bij zijn verzoek om ontslag te willen volharden.

„Die gedragslijn beoogde de benoeming, ter vervanging van den heer Staal, van een Minister van Oorlog, die, mede voor het overige instemmende met het programma van het Kabinet, bereid zou zijn, zoo spoedig doenlijk, indien eenigszins mogelijk te gelijk met het op de leest der onlangs tot stand gekomen kredietwet [1]) te schoeien wetsontwerp tot definitieve vaststelling der Oorlogsbegrooting voor 1907, bij de Staten-Generaal, voor zoover van hem afhangt, voor te brengen en aldaar te verdedigen een afzonderlijk wetsontwerp, waarbij de quaestie van het blijvend gedeelte der militie opnieuw aan het oordeel van de Staten-Generaal wordt onderworpen en daaromtrent, met volledige toelichting van de taak, zoowel met betrekking tot het beginsel als tot de wijze van uitvoering, een beslissing wordt voorgesteld in den geest van het Kabinet.

„Den 28sten Maart deed de Koningin, die intusschen met den heer Schimmelpenninck van der Oije nog nader overleg pleegde, berichten, dat Hare Majesteit zich vereenigde met het volgen der even omschreven gedragslijn, en de Ministers, dien van Oorlog overeenkomstig zijn wensch uitgezonderd, verzocht hun ontslagaanvrage terug te nemen.

„In den heer W. F. ridder van Rappard, generaal-majoor, commandant van de stelling van Amsterdam, bevelhebber in de eerste militaire afdeeling, werd de gewenschte Minister van Oorlog gevonden. Nadat de Koningin den Raad van Ministers had gevolmachtigd dezen opperofficier ter benoeming tot dat ambt voor te dragen, volgde de intrekking van het verzoek om ontslag en daarop bij Koninklijk besluit van 4 April jl. no. 3, het eervol ontslag van den heer Staal en de benoeming van den heer Van Rappard.

„Het ligt in het plan der Regeering, dat het afzonderlijk wetsontwerp, waarvan ik zooeven gewaagde, zal zijn een ontwerp tot wijziging van de Oorlogsbegrooting voor 1907".

De mededeelingen van regeeringswege werden aangevuld door Lohman, die bij het overleg aan de rechterzijde een belangrijke rol had gespeeld. Hij legde er vooral den nadruk op, dat geen beslissing was gevallen in de Eerste Kamer tegen het program van het Kabinet, ontvouwd in de Troonrede van 1905 [2]):

„Vermits de Minister van Oorlog zelfs nog in de Memorie van Antwoord op zijn begrooting in de Eerste Kamer had verklaard, dat de vermindering van het blijvend gedeelte geen verband hield met verdere legerhervormingsplannen, en die vermindering op geenerlei wijze kon gedistilleerd worden uit het program in de Troonrede vervat van 1905, terwijl ook in de Eerste Kamer, die het conflict heeft doen ontstaan, wel van de linkerzijde om politieke redenen voor de begrooting van Oorlog gestemd is, maar verscheidene leden van de rechterzijde uitdrukkelijk hebben verklaard slechts tegen de methode van den Minister van Oorlog bezwaar te hebben, en bereid te zijn hervormingsvoorstellen, mits in hun onderling verband en samenhang, te willen onderzoeken, zoo was het klaar, dat de rechterzijde het voorgevallene in de Eerste Kamer niet kon beschouwen als een daad gericht tegen

Footnotes p. 302:

1) Alsvoren, blz. 316.
2) Alsvoren, blz. 338.
3) Handelingen Tweede Kamer 1906—1907, blz. 1420.

Footnotes p. 303:

1) Deze wet was 15 Maart 1907 (Staatsblad nº. 72) vastgesteld. Definitief werd de begrooting van oorlog voor 1907 pas op 13 Juli 1907 (Staatsblad nº. 184) vastgesteld.
2) Alsvoren, blz. 1422.

het Kabinet of diens Regeeringsprogram, doch hoogstens als de afkeuring van het persoonlijk beleid ten aanzien van eenen niet met het Regeeringsprogram verband houdenden maatregel".

Afgescheiden van eenige nevenbeschouwingen, draaide de zaak dus om de vraag: welke de beteekenis van het votum der Eerste Kamer was geweest? Hierover is in de Tweede Kamer van 17—19 April een zeer breedvoerige discussie [1]) gevoerd, waaraan sprekers van alle partijen deelnamen. Resultaten hadden de besprekingen niet. Beide opvattingen lieten zich wel verdedigen en evenzoo was het verdedigbaar, dat het kabinet bij de houding der rechterzijde op zijn ontslagaanvrage terugkwam. De meening van den premier, die de aanvaarding van de bestuurstaak nu op dezelfde wijze verdedigde, als waarop hij vroeger het optreden van het Kabinet verdedigd had, nl. dat bij een samenstelling van de Tweede Kamer als de bestaande „geen ministerie denkbaar is, dat in meerdere mate de verwachting zou mogen koesteren een meerderheid voor zijn voorstellen te zullen krijgen dan een Kabinet als het tegenwoordige", bewijst, hoe onzeker de basis, was, waarop het ministerie rustte.

Ten gevolge van het voorgevallene met het blijvend gedeelte was het militaire element geheel op den voorgrond geraakt. Goeman Borgesius had er bij de pas genoemde discussiën wel op aangedrongen — wat op zich zelf overigens een opmerkelijk verschijnsel was —, dat het ministerie nu flinken voortgang zou maken met de grondwetsherziening, maar niemand kon zich verhelen, dat dit nu voorloopig niet het belangrijkste was. Alles kwam aan op het aangekondigde wetsontwerp betreffende het blijvend gedeelte en hieraan had de geheele Regeering nu haar lot gebonden; daaromtrent kon voortaan geen twijfel bestaan.

Met dit wetsontwerp liep het nu al heel ongelukkig en de nieuwe minister van oorlog, hij moge met de beste bedoelingen bezield zijn geweest, en een indruk van groote oprechtheid hebben gemaakt, bleek allesbehalve een krachtig bewindsman. Het wetsontwerp kwam vrij laat in, Juni 1906 [2]). Behandeling vóór het zomerreces bleek toen onmogelijk en het bleef ook na de heropening der zitting in September liggen. Maar de minister nam toch enkele maatregelen, om zijne denkbeelden betreffende het blijvend gedeelte, die in détails van die zijns voorgangers heel wat verschilden, uit te voeren. Er ontstond toen inderdaad groote verwarring, die vooral uitkwam bij de behandeling der vraag — incidenteel bij een interpellatie-Marchant in de Tweede Kamer op 20 November behandeld [3]) —, of de miliciens der lichting 1907 op 1 December naar huis zouden gaan of niet: zij was ten slotte ten gunste van het verlof opgelost. Maar ook afgezien van de onzekerheid, die hij aldus teweegbracht, was 's ministers handelwijze kwalijk te rijmen met de toezegging, dat de zaak van het blijvend gedeelte bij de wet zou geregeld worden. Groot wantrouwen in 's ministers beleid kwam dan ook natuurlijkerwijs te voorschijn bij de behandeling zijner begrooting in de Tweede Kamer, precies op den dag af een jaar nà die van Staal [4]). Er was nu minder opwinding, maar de kritiek van Thomson, Eland, Van Vlijmen — deze laatste meende met volle recht te mogen zeggen: „Ons leger is in verval", en hij schreef de groote fout aan den politieken invloed toe [5]) — was veel scherper. De hoofdaanval kwam van de rechterzijde in een zeer goed gedocumenteerde rede van Heemskerk [1]). Wij behoeven nu niet meer uitvoerig op de discussiën in te gaan. Van Rappard erkende eerlijk zijn ongelijk, beloofde geen verdere stappen te zullen doen zonder medewerking der Staten-Generaal, maar dit kon hem niet redden. Ditmaal verwierp de Tweede Kamer zijn begrooting met 53 tegen 38 stemmen [2]), en onder de voorstemmers bevond zich Lohman, die onder vrij sterk voorbehoud verklaard had voor ditmaal den minister zijn vertrouwen nog niet te willen ontzeggen; met Van Bylandt was hij de eenige van de rechterzijde, die vóór stemden. Bij de rechterzijde voegden zich de socialisten en Thomson; Van Karnebeek had grooter vertrouwen in dezen minister en stemde voor.

Nu achtte zich de heele Regeering voorgoed geraakt. Zij bood opnieuw ontslag aan en de rechterzijde, ofschoon men moet aannemen, dat zij niet bewust op een kabinetscrisis had aangestuurd [3]), onttrok zich nu niet meer aan de overneming der bestuurstaak.

1) Alsvoren, blz 1427 vlg.
2) Handelingen Tweede Kamer 1906—1907, Bijlagen, n°. 252.
3) Handelingen Tweede Kamer 1907—1908, blz. 527 vlg.
4) Alsvoren, blz. 1236 vlg.
5) Alsvoren, blz. 1253 en 1255.

1) Alsvoren, blz. 1265.
2) Alsvoren, blz. 1339.
3) Zie hieromtrent v. n. Mr. Th. Heemskerk, Een woord over de genummerde driestarren van Dr. Kuyper (1915, Drukkerij „Libertas", Amsterdam), blz. 8 vlg.

---

§ 8. De Tweede Vredesconferentie. — Belgisch-Nederlandsche Toenadering. — De Noordzee-Conventie.

De eerste Vredesconferentie had niet onder een gelukkig gestarnte plaats gehad[1]. Vooral in Nederland was de onder invloed van den Zuid-Afrikaanschen oorlog gewekten indruk hoogst ongunstig. Het kwam sterk uit bij de discussie in de Tweede Kamer in Maart 1900, toen de ratificatie van het verdrag over de vreedzame beslechting van internationale geschillen in de Tweede Kamer aan de orde kwam. Veegens en zeven anderen dienden een motie in, om de behandeling uit te stellen met het oog op den oorlog in Zuid-Afrika. Zij werd gelukkig ten slotte ingetrokken en het wetsontwerp goedgekeurd. Harde woorden waren vooral gesproken door Pyttersen. Maar zij gaven ongetwijfeld weer, wat velen toen dachten[2]:

„Terwijl wij staan voor hetgeen thans gebeurt, terwijl nog plaats grijpt de bloedige strijd voor recht tegenover onrecht, worden wij uitgenoodigd onze goedkeuring te hechten aan dit verdrag.

„Ik vraag: kunnen wij als eerlijke mannen, die zich bewust zijn van hun zedelijken plicht, onze stem geven aan dit verdrag?

„Natuurlijk zal men er op wijzen welke de gevolgen zullen zijn, indien wij aan het verdrag onze goedkeuring onthouden. Ik wensch deze onder de oogen te zien.

„Nederland zal alsdan geen deel uitmaken van de toegetreden Mogendheden, zich niet kunnen beroepen op de bepalingen van dit verdrag. Het is waar. Maar welke waarde is aan deze conventie te hechten, indien, bij een geschil met een groote Mogendheid, deze eenvoudig kan volstaan met te antwoorden, „dat het niet in zijn bedoeling ligt de bemiddeling van eenige Mogendheid, welke ook, aan te nemen, zooals het antwoord luidt, dat dezer dagen door Engeland gegeven werd aan de Vereenigde Staten van Noord-Amerika?

„Dan zal, om het recht over het onrecht te doen zegevieren, slechts de gewapende tusschenkomst van andere Mogendheden overblijven, ten einde den weigerachtige te dwingen....

„Een ander gevolg van de niet-goedkeuring zal zijn, dat 's Gravenhage niet de zetel zal zijn van het tribunaal van het Permanente Hof van Arbitrage. Hier zou ik willen vragen, of het voordeel niet geheel aan onze zijde is.

„Het is een bekend spreekwoord, dat het met groote heeren slecht kersen eten is, en de waarheid daarvan hebben wij reeds leeren erkennen. Immers

---

1) Hiervóór, blz. 137 vlg.
2) Handelingen Tweede Kamer 1898—1900, blz. 1089.

allen zullen het er wel over eens zijn, dat Nederland's aandeel in het bijeenroepen der conferentie nu juist niet aanleiding is geweest tot het spelen van een schitterende rol. Deze woorden bedoelen geenszins een verwijt tot de Regeering gericht. Onze rol kon niet schitterend zijn, omdat de macht om die te spelen ontbrak. En dat gemis aan macht, de macht om eigen zienswijze zoo noodig te handhaven tegenover de bedreigingen en den onwil van groote Mogendheden, zal blijven bestaan en te ernstiger gevoeld worden, als 's Gravenhage zal geworden zijn de cosmopolitische kuipplaats van de geheele diplomatie".

Men heeft het spoedig anders leeren inzien. De invloed van den Bond: „Vrede door Recht", waarin De Beaufort en Goeman Borgesius een leidende rol hadden, deed zich ten goede gelden. Het besef nam toe, dat er voor Nederland in de vredesbeweging ook een zeer groot nationaal belang stak, en bij de tweede Vredesconferentie in 1907 was de publieke belangstelling onmiskenbaar toegenomen.

Het schijnt overigens heel wat moeite gekost te hebben deze conferentie bijeen te doen komen. Maar dit was een gevolg van de internationale verhoudingen, bepaaldelijk tusschen de groote mogendheden, die veel meer gespannen geworden waren. Meer dan ééne explosie was reeds losgekomen. Spanje en Amerika (1899), Engeland en Zuid-Afrika, Rusland en Japan (1904—1905) hadden gevochten en vooral de beide laatstgenoemde oorlogen hadden veel indruk gemaakt. Ernstig gevaar school in de toenemende mededinging op economisch gebied tusschen Duitschland en Engeland[1], die — spoedig na het einde van den oorlog in Zuid-Afrika — ook tot grootere verwijdering op politiek gebied leidde. De toenadering, die Engeland nu weldra tot het tweevoudig verbond toonde, werd in Duitschland als een bedreiging gevoeld. Zij bleek uit de overeenkomst van 1904 tusschen Engeland en Frankrijk, v. n. over Noord- en West-Afrika (bep. over Egypte en Marokko), en nog duidelijker uit die van 1907 tusschen Engeland en Rusland over hunne uiteenloopende belangen in Perzië, Afghanistan en Thibet. Zij kwam aan het licht bij de moeilijkheden, waartoe de neiging van Frankrijk, om Marokko aan zijn invloedssfeer te onderwerpen, leidde: in 1906 werd op de conferentie van Algesiras een conflict bezworen door een overeenkomst[2], die Frankrijk's rechten op Marokko voor een gering deel erkende, maar overigens de politiek der „vrije deur" handhaafde, dus den handel voor allen vrijliet. Maar daarmede was de spanning niet bedwongen.

Voor het oogenblik schijnt het niet wel mogelijk met alle zekerheid vast te stellen, welke factoren bij de groepeering der voornaamste Europeesche mogendheden in twee vijandige kampen, met als gevolg steeds grooter bewapening te land en ter zee, beslissend hebben medegewerkt. Zij zijn natuurlijk wel in het algemeen aan te geven, zooals wij dit ook hebben gedaan. Maar hunne onderlinge co- of subordinatie en de persoonlijke invloeden, in het bizonder de veel besproken invloed van koning Eduard VII, kunnen bezwaarlijk nog worden aangegeven. Waarop het aankomt: in hoe verre hadden de mogendheden der entente (cordiale) — zooals de verstandhouding van Rusland, Engeland en Frankrijk spoedig genoemd werd — wezenlijk gevaar te duchten van aggressieve, niet geprovoceerde, doeleinden van Duitschland en in hoe verre werd het drievoudig verbond, werd in het bizonder Duitschland in zijn nieuwe ontwikkeling bedreigd door aanvallende oogmerken der tegenstanders? Deze kapitale vragen zullen, vooral in onze dagen, zeer gemakke-

---

1) Hiervóór, blz. 138.
2) Van 7 April 1906 (Lagemans, t. a. p., continué par J. B. Breukelman, XVI, 1908, p. 52).

lijk op twee geheel verschillende wijzen beantwoord kunnen worden, maar de waarde van deze antwoorden is betrekkelijk gering. Het resultaat alleen staat: Duitschland of liever centraal-Europa werd politiek van twee kanten met een insluiting bedreigd, waaraan Bismarck altijd had weten te ontkomen.

In een Nederlandsche geschiedenis behoeven wij niet verder te gaan dan de groote vragen, waartoe de wereld-constellatie aanleiding geeft, te stellen. De Nederlandsche politiek staat er geheel buiten, al heeft Nederland zich natuurlijk niet aan de gevolgen der dreigende verhoudingen kunnen onttrekken: wij komen hierop aanstonds terug. Nu is het voldoende te constateeren, dat Nederland als belanghebbende mogendheid op de conferentie van Algesiras vertegenwoordigd was: het stond hier aan Duitsche zijde, omdat zijn belang dit medebracht.

In het licht dezer verhoudingen gezien, had de tweede Vredesconferentie slechter kansen van slagen dan de eerste. Er was zelfs een vrij sterke aandrang van buiten Europa voor noodig, om haar bijeen te doen komen [1]). De president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, Roosevelt, die zich bij de beëindiging van den oorlog tusschen Rusland en Japan verdienstelijk had gemaakt, diende als gangmaker. In den winter van 1906 op 1907 werd tot het houden eener tweede conferentie besloten. Maar de wensch van Roosevelt, om het oude voorstel omtrent de vermindering der bewapeningen ook opnieuw aan de orde te stellen, werd niet vervuld; enkele mogendheden — en naar het schijnt ook Rusland — hadden verklaard in zulk een geval niet aan de conferentie te zullen deelnemen of zich althans aan besprekingen hierover te zullen onttrekken. Het voorstel kwam op het programma dan ook niet voor.

De uitnoodigingen gingen ook nu van de Nederlandsche regeering uit; het program werd door Rusland, dat opnieuw het initiatief genomen heette te hebben, rondgezonden. Het aantal uitgenoodigde staten was ditmaal veel grooter dan in 1899. Op verlangen van Noord-Amerika waren nu ook alle Zuid- en Midden-Amerikaansche Republieken tot deelneming opgeroepen. Het aantal dientengevolge steeg tot 44 (Honduras en Costa-Rica ontbraken).

De bijeenkomsten, nu gehouden in de Ridderzaal op het Binnenhof, vingen op 15 Juni 1907 aan [2]). De openingsrede werd door den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken uitgesproken. De publieke belangstelling openbaarde zich in veel sterker mate: uit het buitenland waren over de honderd journalisten overgekomen en de Nederlandsche dagbladen ruimden aan de Conferentie veel grootere plaats in en bespraken haren arbeid in hoofdartikelen.

De conferentie heeft lang geduurd, tot 18 October. Men fluisterde wel eens, dat de lange duur verband hield met de groote moeilijkheid, om een goed einde te vinden: men wilde niet voor het publiek komen met leege handen. Toch is dit eigenlijk het geval geweest. De vredesvrienden moesten het ten slotte doen met eenige vergulde pilletjes in den vorm van niet-bindende, dus platonische verklaringen en met een vaststelling van eenige regels betreffende het internationale zee- en oorlogsrecht. De geringe voorbereiding van het werk der conferentie is als reden der mislukking, wat het bereiken van groote resultaten betreft, genoemd, men zal zeker minstens even veel kracht mogen

1) Zie voor het volgende Asser, t. a. p., blz. 5 vlg., en De Louter, t. a. p., II, blz. 107 vlg.

2) Evenals die der eerste zijn ook de „Actes et documents" der tweede Vredesconferentie (in 3 deelen: s' Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1908) uitgegeven vanwege de Nederlandsche Regeering.

toekennen aan een andere reden: de geringe onderlinge sympathie der groote Europeesche mogendheden.

De resultaten van de tweede Vredesconferentie liggen in dezelfde lijn als die der eerste [1]). Zij had gearbeid volgens dezelfde methode; alleen was zij nu in vier, niet in drie commissiën verdeeld geweest. Zij had de codificatie van internationaal recht opnieuw belangrijk vooruitgebracht. Zoo was er onder de op 18 October onderteekende en later voor het grootste gedeelte geratificeerde-verdragen een nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land, een nopens de rechten en verplichtingen der onzijdige mogendheden in geval van oorlog te land: zij gaven in het algemeen voorschriften betreffende den oorlog te land en het neutraliteitsrecht. Verder voortgezet was de regeling van het zeerecht. De rechtstoestand van vijandelijke vaartuigen bij den aanvang der vijandelijkheden — zij zouden vrijheid tot vertrek krijgen onmiddellijk of na een voldoende goedgunstig aan dat vaartuig gelaten tijdruimte — werd omschreven. Bepalingen omtrent de verandering van handelsvaartuigen in oorlogsschepen werden aangenomen, evenals over het stellen van onderzeesche zelfwerkende contactmijnen — o. a. zouden alle mogelijke voorzorgsmaatregelen genomen moeten worden voor de veiligheid der vreedzame scheepvaart — en over het bombardement van niet verdedigde havens enz. door een scheepsmacht, wat verboden werd. De beginselen van de conventie van Genève tot verbetering van het lot der gewonden en zieken bij de legers te velde [2]) werden ook toepasselijk verklaard op den zeeoorlog. Enkele beperkingen van het buitrecht, o. a. in zake de brievenpost en den rechtstoestand der bemanningen van buitgemaakte handelsvaartuigen, werden ingevoerd. Ook werden de rechten en verplichtingen der onzijdige mogendheden in geval van zeeoorlog omschreven; o. a. werd de rechtstoestand van oorlogsschepen van een belligerent, die in een onzijdige haven kwamen, vastgesteld (zij mochten slechts van een bepaalde hoeveelheid levensmiddelen en brandstoffen voorzien worden).

Het allerbelangrijkst in deze materie van het zeerecht was het verdrag nopens de vestiging van een internationaal prijzenhof. Hiermede werd voor de prijzen-rechtspraak, in eerste instantie uitgeoefend door de prijsgerechten van den prijsmakenden oorlogvoerende, hooger beroep mogelijk gemaakt, althans in bepaald omschreven gevallen. Deze internationale rechtbank zou worden samengesteld uit rechters en plaatsvervangende rechters, benoemd door de verdragsluitende mogendheden en „die allen moeten zijn rechtsgeleerden van erkend gezag in vragen van internationaal zeerecht en die de hoogste achting als mensch genieten". Het aantal rechters bedroeg 15, te benoemen door de acht groote mogendheden (Duitschland, de Vereenigde Staten, Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk, Groot-Britannië, Italië, Japan, Rusland) en door de andere mogendheden bij beurten (Nederland mocht in elke zes jaar voor drie jaar één rechter en voor de andere drie jaar één plaatsvervangend rechter aanwijzen; het was daardoor bevoorrecht boven de andere kleine mogendheden en stond alleen bij Spanje iets achter). Het hof zou zetelen te 's-Gravenhage. Het is van allerlei kanten erkend [3]), dat dit eigenlijk de voornaamste vrucht der conferentie was. Maar — zij is ten slotte

1) De tot stand gekomen verdragen bij Lagemans—Breukelman, t. a. p., p. 429—527 (nos. 994—1009). Afzonderlijk in: Overeenkomsten en Verklaringen tusschen de mogendheden betreffende Oorlog, Arbitrage en Neutraliteit (s' Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1915); men vindt ze hier in Nederlandschen, Duitschen, Engelschen en Franschen tekst.

2) Nl. die van 6 Juli 1906, dienende tot aanvulling van die van 1864 (hiervóór, blz. 139.) Lagemans—Breukelman, t. a. p., p. 255; Overeenkomsten enz., n°. V.

3) Zie o. a. De Louter, t. a. p., II, blz. 482.

een niet geheel rijpe vrucht gebleken. Het verdrag is niet geratificeerd geworden en dit is de schuld van Engeland, waar zich langen tijd sterk verzet geopenbaard had tegen inperking van het buitrecht, dat wel verminderd, maar nog niet verdwenen was, en waar nu ook weinig lust bestond de eigen rechtspraak aan een hoogere, niet-nationale instantie te onderwerpen. De toenmalige Engelsche regeering zette zich echter over deze bezwaren heen. Zij riep zelfs in het begin van 1909 een nieuwe zeerecht-conferentie te Londen bijeen, waar behalve Engeland vertegenwoordigd waren Nederland, Duitschland, de Vereenigde Staten, Oostenrijk-Hongarije, Spanje, Frankrijk, Italië, Rusland en Japan en waar een verdrag, bekend als de declaratie van Londen [1]), geteekend werd. Dit behelsde uitvoerige voorschriften omtrent de blokkade, oorlogscontrabande (onderscheiden in absolute en voorwaardelijke), over de vernietiging van neutrale prijzen e. d. Maar toen het nu op de ratificatie hiervan en van de conventie over het internationaal Prijzenhof aankwam, weigerde het Hoogerhuis zijn toestemming te verleenen. En zoo bleef het geheele Prijzenhof achterwege, terwijl de declaratie van Londen een niet zeer vaststaand karakter kreeg.

De tweede Vredesconferentie stelde ook een verdrag op betreffende de opening der vijandelijkheden. De Russisch-Japansche oorlog, die van de zijde van Japan onverhoeds was begonnen met een vloot-aanval op Port-Arthur, gaf hiertoe aanleiding. Nu werd erkend, dat de vijandelijkheden niet mochten beginnen „zonder voorafgaande en ondubbelzinnige waarschuwing, die den vorm eener met redenen omkleede oorlogsverklaring hetzij van een ultimatum met voorwaardelijke oorlogsverklaring moet hebben". Men herhaalde verder de verklaring van 1899 betreffende het verbod om projectielen en ontplofbare stoffen uit ballons te werpen.

Dit alles omvat een regeling van wat men oorlogsrecht pleegt te noemen. Betreffende het gewichtiger onderwerp der arbitrage was men ter conferentie niets verder gekomen. Er waren verschillende plannen besproken nopens de invoering van verplichte arbitrage in alle of in bepaalde gevallen. Vooral Duitschland had zich tegen bindende regels ten dezen verzet. Ten slotte vergenoegde men zich met het aannemen eener motie, waarbij verklaard werd, dat allen het over het beginsel der verplichte arbitrage eens waren en dat slechts bezwaren van juridischen aard het tot stand komen van een verdrag verhinderd hadden; dat verder de leden der conferentie eenparig erkenden, dat al de Staten van den aardbol door hunne samenwerking gedurende meer dan vier maanden niet alleen elkander hadden leeren begrijpen en meer tot elkander genaderd waren, „mais ont su dégager au cours de cette longue collaboration un sentiment très-élevé au bien commun de l'Humanité". Zij werd op het allerlaatst aangenomen — deze fraaie niets zeggende motie. Juist de wensch, om in de arbitrage-zaak dan toch iets te doen, had de conferentie zoo lang aan de praat gehouden. Reëel was alleen een overigens weinig belangrijke herziening der conventie van 1899 betreffende de vreedzame beslechting van internationale geschillen.

Gloednieuw was het verdrag, dat als uitvloeisel der zgn. Drago-leer valt te beschouwen. Luis Drago, een Argentijnsch staatsman, verkondigde, dat inning van schulden van staten door andere staten niet met wapengeweld zou mogen geschieden. Deze opvatting beteekende eenigermate een uitbreiding der bekende Amerikaansche Monroe-leer, in zooverre zij bemoeiingen van Europeesche mogendheden met Amerikaansche republieken, die juist dikwijls een uitvloeisel van schuldvorderingen waren, zou voorkomen. Drago, die

1) Van 26 Februari (Lagemans, Breukelman, t.a.p., XVII, p. 46; Overeenkomsten enz., nº. XX).

zijn leer ter conferentie zelf verdedigde, had de voldoening, dat een verdrag in den door hem voorgestelden geest gesloten werd, maar met een voorwaarde, die de beteekenis er van ten zeerste verminderde: het verbod van het gebruik van wapengeweld zou nl. niet gelden, wanneer de Staat, die schuldenaar was, een aanbod van arbitrage afsloeg of onbeantwoord liet of, in geval van aanneming, het tot stand komen van een compromis onmogelijk maakte of, na de arbitrage, naliet zich te gedragen naar de gevallen uitspraak.

Het was een uiting van de nieuwe wereld, deze Drago-overeenkomst. Over de groote behoefte, die zich in de oude wereld openbaarde — een vermindering van bewapening —, kwam men niets verder dan in 1899. De zaak behoorde nu immers niet eens tot het program der conferentie. Maar zij kwam toch ter sprake en de Engelsche vertegenwoordiger wijdde haar een uitvoerige rede — in de algemeene vergadering van 17 Augustus —, waarna, als in 1899 was geschied, een motie werd aangenomen. Dit geschiedde bij acclamatie. „Ware het niet beter geweest", vraagt Asser [1]) niet zonder reden, „de zaak geheel te laten rusten, dan zulk eene komedie te vertoonen, waardoor zeker niemand zich bevredigd achtte"? En in de Nieuwe Rotterdamsche Courant begon een schrijver [2]), die eenige lezenswaardige artikelen aan het werk der conferentie wijdde — zeker vooral aan deze laatste motie denkende —, min of meer cynisch met een herinnering aan een gezegde van een Fransch wijsgeer, die de „huichelarij" een hulde noemde, „door de ondeugd gebracht aan de deugd".

De hoofdbeteekenis dezer conferentie ligt ten slotte, evenals die der eerste, in het bijeenkomen van een groot aantal vertegenwoordigers van de Staten der geheele aarde. Moreel dus! Maar het wijst ook juist met ontstellende duidelijkheid aan, hoe men in 1907 nog in het begin der vredesbeweging stond, dat haast alle schrijvers deze beteekenis vooropstellen. Hoop op de toekomst dus! De wenschelijkheid van voortzetting van het aangevangen werk was nu ook uitgesproken in een niet officieele bijeenkomst van de conferentie, waar op verzoek van den voorzitter, den Russischen gedelegeerde Nelidoff, onze gedelegeerde Asser [3]) een rede hield, waarin hij er met nadruk op wees, dat „gebrek aan voorafgaand diplomatiek overleg" de teleurstelling over het werk der conferentie, althans in bepaalde opzichten, verklaarde; hij noemde het als een conditio sine qua non, dat voor een derde conferentie meer voorbereiding zou plaats hebben. De Nederlandsche Regeering, altijd het hooge belang van de Vredesconferentiën voor Nederland in het bizonder beseffende, heeft niet lang na het einde der tweede conferentie ook werkelijk een studie-commissie ingesteld tot voorbereiding van den arbeid der derde, die in 1915 zou dagen. Maar 1914 kwam tusschenbeiden!

De toenemende spanning onder de groote mogendheden liet — wij wezen er reeds met een enkel woord op — Nederland niet geheel onberoerd. Men merkt een lichtelijk groeiende belangstelling in onze buitenlandsche verhoudingen, die zich het meest richt op twee onderwerpen: onze verhouding tot Duitschland en — in sterkere mate — onze verhouding tot België. Het begint na den oorlog in Zuid-Afrika, die het gevaarlijke in de positie der kleine staten zoo duidelijk heeft aangetoond, en het neemt toe omstreeks 1905 in verband met de entente tusschen Engeland en Frankrijk.

Nederland en België, sedert 1839 gescheiden, stonden geregeld in vriend-

1) T. a. p., blz. 6.
2) Nummers van 3 November 1907 en volgende.
3) De andere Nederlandsche leden waren Mr. W. H. de Beaufort, Jhr. J. C. C. den Beer Poortugael, Jhr. J. A. Röell, Mr. J. A. Loeff, benevens een viertal adjunct-gedelegeerden.

schappelijke betrekking tot elkander. De beide volkeren hebben spoedig ingezien, dat een zelfstandige ontwikkeling voor elk hunner het best was. Zoo behoefde er geen wrok over 1830 te blijven zitten en het waren maar uitingen van enkelen in Noord of in Zuid, die het uiteengaan wezenlijk betreurd hebben. Ook de Belgische en Nederlandsche vorstenhuizen geraakten op den duur in goede verhouding tot elkander, vooral sedert 1848. Maar van intimiteit was noch bij de volkeren noch bij de koningen der beide landen ooit sprake. De taal-gemeenschap van het Vlaamsche deel van België en de Noord-Nederlanders gaf aanleiding tot bijeenkomsten op de taal- en letterkundige congressen, maar men kan moeilijk staande houden, dat deze voor de verhouding der beide volkeren in algemeenen zin belangrijke resultaten hebben opgeleverd. Het Waalsche deel van België, dat ten slotte daar den toon aangaf, toonde zich voor Nederlandschen cultuurinvloed zeer onontvankelijk; het onderhield de nauwste betrekkingen met Frankrijk.

In wezen was de verdere ontwikkeling van Nederland en België sedert 1839 even verschillend als vóór de vereeniging. Het onderscheid, dat reeds in de 17e en 18e eeuw zoo scherp zich afteekende, bleef zich in sterke mate doen gelden. Dáár een in hoofdzaak industrieel, hier een in hoofdzaak handeldrijvend land. Dáár een overwegend Katholieke, hier een niet zoo sterk overwegend Protestantsche bevolking. Alleen de scherpste kanten der tegenstelling werden wat afgevijld. Immers België kreeg ook handelsbelangen, Nederland meer dan vroeger industrieele. Het Protestantsche Noord-Nederlandsche karakter werd door de gelijkstelling der kerkelijke gezindten verzacht. In België werd het Katholicisme door de moderne ontwikkeling ook wel wat teruggedrongen. Maar van overeenstemming van gezindheid of gelijkheid van economische ontwikkeling was daarom nog geen sprake.

Er was eigenlijk slechts één motief — dit trouwens zeer gewichtig —, dat toenadering teweeg kon brengen, en wel het gemeenschappelijk gevaar van de groote buren rondom. Een bepaald politiek motief dus. Kon men niet samengaan ter verdediging zoo noodig van de onafhankelijkheid? Voegde men de beide kleine legers bijeen, men zou toch wat meer gewicht in de schaal leggen dan elk alleen. Begrijpelijke overwegingen, die er tevens aan herinnerden, hoe alles anders had kunnen loopen, ware de Bourgondisch-Oostenrijksche Staat der Zeventien Nederlanden in de 16e eeuw niet uiteengescheurd —, hoe de geheele Europeesche geschiedenis een anderen gang had kunnen nemen, ware hier in Noord-West-Europa een machtig rijk gevormd. Maar dit was nu eenmaal niet geschied en met de werkelijkheid diende rekening gehouden. Er waren nu twee rijkjes, elk met zijn eigen ontwikkeling en belangen, en het is geen toeval, dat de toenaderingspogingen haast uitsluitend van het Zuidelijk deel uitgingen en in het Noorden over het algemeen koel afwijzend behandeld werden. Immers België was bij een mogelijke Europeesche uitbarsting het meest bedreigd en Nederland, dat ook met zijne koloniale belangen rekening had te houden, zou door een militaire verbintenis met België het gevaar van aangevallen te worden voor zich vergrooten.

De toenaderingspogingen geschiedden altijd bij of op de nadering van groot oorlogsgevaar. Men kan ze haast als een politieken barometer voor den Europeeschen politieken toestand gebruiken. Afgezien van een aanbod tot hulpverleening van koning Willem II aan Leopold I in 1848, wanneer van Frankrijk eenig gevaar voor een inval in België geducht wordt [1]), komen de eerste ernstige stappen in het einde der 60er jaren van de vorige eeuw, toen de voorboden van den Fransch-Duitschen oorlog aan den horizon ver-

1) Zie Gosses en Japikse, Handboek tot de Staatk. Gesch. van Nederland, blz. 477.

schenen [1]). Frère Orban, de bekende Belgische staatsman, ondernam ze, maar zonder te slagen. Deze leider der liberale partij in België legde voortdurend meer neiging aan den dag, om de toenadering te bevorderen, dan de meeste Katholieke staatslieden dit deden. Sedert herhaalden zich de pogingen meer dan éénmaal. Er was daarbij niet alleen sprake van een politieke verbinding in den een of anderen vorm, maar ook van een tol-unie. Vooral in de 60e en 70er jaren, toen België evenals Nederland een vrijhandelspolitiek huldigde, scheen zulk een unie binnen de grenzen der mogelijkheid te liggen. De Belgische nijverheid beschouwde het toen als een voordeel een ruimer afzetgebied zoo vlak bij de grens — en verder in Indië — te krijgen. Maar toen België ± 1887 het voorbeeld van de meeste andere staten volgde en protectionistisch werd, werden de bezwaren tegen zulk een tol-unie, waar men trouwens in het Noorden steeds geringe sympathie voor getoond had, van zelf veel grooter. Bovendien België kreeg ook koloniale belangen in den Kongostaat van zijn koning Leopold II [2]) en het had dientengevolge minder directe belangen bij een tol-unie met Nederland. De handelsbetrekkingen der beide landen namen desniettemin zeer toe: van Nederland naar België steeg de invoer tusschen 1897 en 1907 van 159 op 199 milloen francs en omgekeerd van 184 op 303 millioen [3]).

Was er geen voldoende motief, om de beide „broeder"-volken, waarvan men op congressen gaarne sprak, nader met elkander in eenige politieke of economische verbintenis te doen treden, er waren aan den anderen kant ook geen overwegende motieven, om een vijandige stemming uit te lokken. Zeker! er waren wel kwesties tusschen de beide landen — tusschen welke naburen en nauwe verwanten zijn die er eigenlijk niet? —, maar zij waren meestal latent. De hoofdkwestie lag in de Schelde, die sedert haar mondingsgebied geheel binnen het Noord-Nederlandsche territoir valt, dus sedert het einde der 16e eeuw, altijd en voortdurend op de wederzijdsche verhouding een machtigen invloed heeft gehad. Maar na de vrijverklaring van de Scheldevaart (1815, bevestigd in 1839) en na den afkoop der tollen op de Schelde (1863) was er althans in vredestijd weinig of geen aanleiding tot moeilijkheden. Alleen de afdamming van de Oosterschelde voor den aanleg van den spoorweg tusschen Noord-Brabant en Zuid-Beveland bracht de gemoederen in België vrij wat in beweging. Nederland was hier ontwijfelbaar in zijn recht, omdat het door den aanleg van het kanaal van Hansweert voor een andere rechtstreeksche verbinding van de Westerschelde met den Rijn gezorgd had, tot het open houden van welke verbinding het inderdaad verplicht was. De vrij groote opwinding, die deze zaak in België maakte — een heetbloedig Antwerpenaar wilde er zelfs oorlog om gaan voeren — bewijst, dat hier een teêre snaar werd aangeroerd en dat er eigenlijk wel iets meer achter school. De vraag, die op den bodem dezer zaak lag, betrof ten slotte het medezeggenschap van België over de Schelde, voor zoover deze door Nederlandsch gebied stroomt. Voor Noord-Nederland is dit eigenlijk geen vraag: onze souvereine rechten op de Schelde van Saaftingen tot de zee zijn sedert het

1) Voor het volgende vooral Karl Hampe, Belgien und Holland von dem Weltkriege (Verlag Friedrich Andreas Perthes & Co. A. G., Gotha, 1918).

2) Hiervóór, blz. 102.

3) Hampe, t. a. p., S 18.—. Toch nam België voor onzen uitvoer eerst de derde plaats in, nl. na Duitschland en Engeland, terwijl Nederland in België's uitvoer de vierde plaats had, nl. na Frankrijk, Duitschland en Engeland. De toeneming onzer handelsbetrekkingen met Duitschland was ook nog veel sterker dan die met België (cf. hiervóór, blz. 6). Men raadplege hieromtrent verder de hierna, blz. 319, noot 1, genoemde literatuur.

verdrag van Fontainebleau van 1785 uitdrukkelijk erkend [1]. In 1839 is hierin niets veranderd, al werden toen eenige regelingen voor de vreedzame scheepvaart op de Schelde getroffen. Aan een oorlogstoestand hier dacht men toen eigenlijk niet: Antwerpen zou nooit tot een oorlogshaven gemaakt mogen worden, werd er alleen vastgesteld. Maar het is voor België toch zwaar te verduwen den mond van de groote rivier, waaraan Antwerpen ligt, geheel buiten Belgische rechtsmacht te weten. Dit feit der historische ontwikkeling is voor België — het zal ons weldra nog duidelijker blijken — moeilijk als zoodanig te aanvaarden. Men zou gaarne een gelegenheid hebben dit ongedaan te maken. En zoo zijn er meer van die gewoonlijk latente kwesties, die — in bepaalde tijden — toch eenig gevaar kunnen opleveren. Het loslaten van Zeeuwsch-Vlaanderen en van een deel van Limburg heeft België in 1839 zwaar gekost, evenals dat van een deel van Luxemburg. Vooral het bezit van Zeeuwsch-Vlaanderen zou voor België van veel waarde wezen, omdat het dan tot de Schelde ook in andere verhouding zou komen te staan. Reeds ± 1880 schreef Emile Banning, vertrouwde van Leopold II, in een voor dezen vorst bestemde memorie [2]:

„La destination de la Belgique est intimement liée à la possession et à la libre disposition des deux fleuves qui la traversent. L'Escaut est un fleuve commercial; notre avenir au point de vue économique ne sera pleinement sauvegardé que par la co-souveraineté de ce fleuve jusqu'à la mer, c'est à dire par la possession de la Flandre Zélandaise".

Voor het beschouwen van de Belgisch-Nederlandsche verhoudingen in haren vollen omvang mogen wij deze factoren niet wegcijferen. Zij bewijzen reëeler dan iets anders, hoe zeer de historische ontwikkeling, waarvan èn de grensverhoudingen èn de Schelde-regeling de neerslag zijn, de Nederlandsch-Belgische betrekkingen mede beheerscht. Zij hebben ongetwijfeld mede hunne beteekenis voor de verklaring van het verschijnsel, dat Belgen en Nederlanders zóó ver van elkander zijn blijven staan, dat een Belgisch oud-minister van financiën, Charles Graux, in 1906 kon schrijven: „wij moeten het ronduit bekennen, dat er in Europa weinig nabuurvolken zijn, die zóó geheel van elkander zijn gescheiden als de Nederlanders en de Belgen" [3].

En toen was men nog wel in de dagen, dat er zoo ijverig toenaderingspogingen gedaan werden als ooit te voren. Wij deelden de aanleiding hiertoe reeds mede. Het was eigenlijk deze vraag: hoe zou de positie van Nederland en België wezen tegenover de groote mogendheden, nu de kans op een botsing tusschen deze met de jaren steeg? Zouden zij zich maar niet in één der beide kampen begeven en aldus de veiligheid voor zich en het hunne vergrooten? Vooral uit Duitschland kwamen rond 1900 tal van lokstemmen. Wij waren immers eenmaal ook deelen van het Duitsche Rijk geweest! Waarom de oude banden niet hernieuwd, nu Duitschland zich uit zijn verval opgericht had? De „Alldeutscher Verband", een stichting uit de 90er jaren, in het bizonder uitte wenschen in dezen zin [4]. Ook kalmere beschouwers spraken van aaneensluiting, zij het dan alleen op economisch gebied. Bij dezen was echter wel een duidelijke erkenning, dat Nederland toch iets geheel anders dan Duitschland was geworden. Het is nooit beter uitgedrukt dan

1) Handboek, blz. 344.

2) In 1901 uitgegeven door É. Gossart in: La Belgique au point de vue militaire et international (Bruxelles, Alfred Castaigne).

3) Geciteerd bij Hampe, t. a. p., S. 1.

4) V. n. Frits Beer, Der Kampf um das Deutschtum. Die alldeutsche Bewegung und die Niederlande (München, 1897, Verlag von J. F. Lehmann).

door Treitschke, reeds in 1869, in een merkwaardig opstel over onze Republiek [1]:

„Diese kleine Nation besteht mit einer selbständigen Sprache, mit fester Eigenart und starkem Selbstgefühl, und für die Völker ist das Dasein gemeinhin schon das Recht des Daseins. Wir würden, wenn wir je als Eroberer aufträten auf Hollands Boden, zwar schwerlich einen neuen achtzigjährigen Krieg entzünden, wohl aber ein Volk von untreuen, meuterischen Bundesgenossen uns erwerben. Wer darf einen so zweifelhaften Gewinn wünschen? Nein, was wir wollen ist gerecht und redlich: ein treues freund-nachbarliches Verhältnisz, also dasz uns unser Strom, den Holländern ihr weites Hinterland zu schrankenlosem Verkehre offen stehe".

Maar dezelfde Treitschke achtte toch in 1886 een economische toenadering wel wenschelijk. De neiging, om Duitschland eenige medezeggenschap te bezorgen over den mond van den Duitschen Rijn, speelde hier ook onder [2].

In Nederland vonden deze lokstemmen nog minder gehoor dan die uit België. Het Nederlandsche volk heeft de stichting van het groote Duitsche Rijk, hoeveel voordeel het daaruit voor zich mag getrokken hebben [3], van stonde af met argwaan beschouwd. Al wende men na 1870 langzamerhand wat aan het bestaan van den grooten nabuur op de Oostgrens, men voelde het toch aanhoudend als een bedreiging en men begreep instinctmatig, dat de eigen positie het zuiverst en het best bewaard bleef in volkomen zelfstandigheid. Dan kon men als middelaar dienst doen tusschen de grooten aan weerskanten, wat tegelijk voor dezen en voor Nederland zelf nuttig en voordeelig was. Er zijn dan ook zeer weinig uitingen aan te wijzen in Nederland, waarin eenige sympathie voor de Duitsche aanbiedingen van ± 1900 uitkomt. Zij blijven in hoofdzaak beperkt tot een opstel in het Utrechtsch Dagblad, afkomstig van den hoofdredacteur en lateren hoogleeraar Valckenier Kips, en tot een artikel in dezelfde krant van den hoogleeraar De Louter. Het zijn economische en veiligheidsargumenten, die deze voorstanders van een toenadering tot het Duitsche Rijk — de laatstgenoemde niet zonder belangrijke reserve — te berde brengen. Zij lokken onmiddellijk bestrijding uit, van niet minder dan den Staatsraad Den Beer Poortugael [4], terwijl vooral ook van uit Amsterdam, o. a. in meer dan één opstel van De Koo in de Groene, op het groote gevaar van den toenemenden invloed van Duitschland hier te lande gewezen wordt. Het duurt niet lang, of de Duitsche stemmen worden minder luide. De zich hier te lande openbarende tegenstand moet daarop wel van invloed geweest zijn.

Zeer juist formuleert naar onze meening Den Beer Poortugael Nederlands positie in Europa en de hieruit van zelf voortvloeiende bezwaren tegen een verbond met Duitschland aldus [5]:

„Gelooft men nu in ernst, dat als een of andere Mogendheid, stel Engeland, met ons zou willen en kunnen doen wat het met Transvaal heeft gedaan, de andere Mogendheden even onverschillig zouden toekijken als nu bij Transvaal en den Oranje-Vrijstaat; staan de belangen gelijk? Nederland behoort tot de Europeesche Statenfamilies; 't is een oude, bekende familie, die

1) Preusische Jahrbücher, XXIV (1869), S. 254; herdrukt in: Historisch und Politische Aufsätze, II.

2) Hist. und Pol. Aufsätze, II, S. 569.

3) Hiervóór, blz. 6.

4) Nederland en Duitschland ('s-Gravenhage, W. P. van Stockum & Zoon, 1902) en Professor de Louter's „Nationale Plicht" en een verbond tusschen Nederland en België (alsvoren).

5) In de eerstgenoemde brochure, blz. 39.

eigenlijk aan den familiedisch niet gemist kan worden. Het is een onmisbare schakel in het Europeesch Statenverband. Het belang, let wel het belang van de overige Staten vordert, eischt het onafhankelijk voortbestaan ervan. Wij zijn van zóóveel beteekenis, hebben zoo'n intrensieke kracht, dat als Nederland zich schaart aan de zijde van één der groote machten, het evenwicht, dat de Vrede bewaart, wordt verbroken en er onmiddellijk oorlog zou ontstaan". En hij waarschuwt verder ernstig tegen een verbond van ons kleine land met een groote mogendheid: „In alle belangrijke zaken zouden wij te dansen hebben naar de pijpen van een ander; wij zouden niet meer meester zijn in ons eigen huis. En daarvoor zijn wij nu te oud geworden. Dat willen wij niet, dat behoeven wij niet" [1]).

Terzelfdertijd wordt de toenadering tot België weêr drukker besproken en in Nederland is nu stellig meer sympathie er voor dan vroeger. In 1898 reeds bepleitte F. A. C. Ruysch een verbond met België, o. m. op militaire gronden [2]):

„Welke wegen zullen de legers van Centraal-Europa volgen om Frankrijk de verpletterende slagen toe te brengen? Deze zoo talrijke heerscharen zullen zich niet kunnen wringen door Frankrijks bergachtige en sterk verdedigde oostgrens, maar zullen zich verspreiden over de laagvlakte en van alle wegen voerende door België en Nederland gebruik trachten te maken, ten einde door Noord-Frankrijk Parijs te bereiken. Het zal in de toekomst slechts mogelijk zijn in vlakke terreinen de beslissende veldslagen te leveren. Sinds eeuwen reeds zijn de vlakten van België het schouwtooneel der worstelingen tusschen de Staten van Europa. Thans echter zijn de legers oneindig sterker dan in vroeger dagen; teneinde elkaar te kunnen bereiken, zal dus niet alleen van België, maar ook van ons vaderland moeten worden gebruik gemaakt. De geschiedenis wijst uit hoe in den loop der jaren de oorlogen steeds korter en minder bloedig zijn geworden naarmate de verdelgings-werktuigen meer en meer de volmaaktheid zijn nabij gekomen".

In een zijner pas genoemde brochures verklaart ook Den Beer Poortugael zich tot een voorstander van zulk aan verbond [3]):

„Tegen een verbond met het aangrenzende België, hoe wenschelijk ook, was — dacht mij — in de bij de tractaten van 19 April 1839 door de Groote Mogendheden gewaarborgde permanente neutraliteit, een beletsel.

„Door ernstig onderzoek en nadenken ben ik echter tot de overtuiging gekomen, dat die bijzondere internationale verhouding wel nog altijd een bezwaar is, maar dat er ook voor te zeggen kan zijn, dat België wel een verbond, onder bepaalde voorwaarden, met eene bepaalde Mogendheid, zou kunnen sluiten, mits dat verbond hetzelfde doel beoogde als waarvoor de permanente neutraliteit indertijd was gewaarborgd, en dat in elk geval die gewaarborgde neutraliteit geen onoverkomelijk bezwaar zou behoeven te blijven.

„Als dit zoo zijn mocht, zou het m. i. voor beide Staten, zoowel voor Nederland als voor België, van het allergrootst belang wezen, indien kon bewerkt worden dat zulk een verbond tot stand gebracht werd. Daarin ligt voor beide landen eenerlei belang en geenerlei gevaar. België is de voormuur voor Nederland tegen gevaar uit het Zuiden, Nederland voor België tegen een uit het Noord-Oosten. Beide landen, Nederland met zijn 5¼ en België met zijn 6½, tellen te zamen bijna 12 millioen inwoners en hunne legers eene 400.000 man. Dat legt gewicht in de schaal. Ook hier zou eendracht macht maken".

1) T. a. p., blz. 55.
2) Een verbond met België ('s-Gravenhage, gebroeders Belinfante, 1898); de aangehaalde passage: blz. 4—5.
3) Professor de Louter's „Nationale Plicht" —, blz. 16—17.

In hoeverre deze theoretische bespiegelingen tijdens het ministerie-Kuyper een kans van verwezenlijking gehad hebben, blijft een open vraag. Kuyper's buitenlandsche reizen gaven in elk geval tot veel opspraak aanleiding [1]). Zoo een reis naar Brussel in November 1903. Meer dan eens werd toen de veronderstelling in de pers uitgesproken, dat hieronder de bedoeling school een tol-unie voor te bereiden, althans over een economische toenadering te spreken; de juist in Nederland aanhangig gemaakte herziening van het tarief van invoerrechten [2]) zou, werd ze aangenomen, een dergelijke toenadering nu beter dan vroeger mogelijk maken [3]). De Regeering kreeg bij de behandeling der begrooting voor buitenlandsche zaken aanleiding, naar aanleiding van een in het Voorloopig Verslag gestelde vraag, een verklaring af te leggen, die het punt, waarop het aankwam, niet aanroerde [4]):

„Nopens de reis van den Minister van Binnenlandsche Zaken kan worden medegedeeld, dat de Koning van België den heer Kuyper in November ll. door den toenmaligen Belgischen gezant tot een persoonlijk bezoek aan het Hof te Brussel deed uitnoodigen, aan welke vereerende uitnoodiging onlangs gevolg werd gegeven.

„Er was noch kon dus sprake zijn van een stap dezerzijds, en alzoo evenmin van eenig politiek doel".

Ernstiger vorm kregen de geruchten in 1905. Kuyper had nu opnieuw Berlijn en ook Weenen en Rome bezocht. Nu ging het, werd er beweerd, om een defensieve alliantie tusschen Nederland en België, die zich in een of anderen vorm bij het drievoudig verbond zouden aansluiten. Men hoorde ook van een garantie van Nederland's koloniaal bezit in Indië door Duitschland, dat daar één of meer kolenstations zou krijgen [5]). In verband met de moeilijkheden, uit de handhaving onzer neutraliteit in den Russisch-Japanschen oorlog voortspruitende, schreef de Standaard meer dan eens in waarschuwenden vorm over het gele gevaar, dat Europa bedreigde en waartegen front moest worden gemaakt; zij achtte het Engelsch-Japansche verdrag een „onheilige alliantie" [6]).

Wij kunnen volstaan met naar de in ander verband ter sprake gebrachte interpellatie-Van Kol over het ontslag van den minister van buitenlandsche zaken Van Lynden te verwijzen [7]). Hierbij ontkende Kuyper, dat ooit eenige bespreking door den minister van binnenlandsche zaken was gehouden, om „een nauwere aansluiting van België en Nederland bij Duitschland te bewerken". Het zal waarschijnlijk pas aan een later geslacht beschoren zijn de geruchten over Kuyper's diplomatieke werkzaamheden tot haar juiste waarde terug te brengen. Resultaten, die tastbaar zijn, hebben de bemoeiingen van den premier in elk geval niet gehad. Opmerkelijk blijft het inmiddels, dat de onderhandelingen over een Nederlandsch-Belgisch arbitrage-verdrag, die zonder twijfel in 1904 en 1905 gevoerd zijn, mislukten [8]).

Nu volgt de campagne van Eugène Baie, redacteur van „le Petit Bleu" te Brussel, in October 1905 [9]), dus na het aftreden van het ministerie-

1) Cf. hiervóór, blz. 272.
2) Alsvoren, blz. 269.
3) Hampe, t. a. p., S. 18—19, noemt verscheidene uitingen.
4) Handelingen Eerste Kamer 1903—1904, blz. 140 en 166.
5) Hampe, t. a. p., S. 29, die hier ook uit Belgische gezantschapsberichten put.
6) Standaard van 15 en 25 Maart 1905.
7) Hiervóór, blz. 272. Zie ook nog aan het slot van dit hoofdstuk.
8) Hampe, t. a. p.
9) Voor het volgende Hampe, t. a. p., S. 320 vlg., en ook Dirr, Belgien als französische Ostmark (Max Kirstein, Berlin, 1917), S. 447 vlg.

Kuyper en blijkbaar zonder eenige relatie tot Kuyper's vroegere diplomatieke actie. Met eenige andere Walen, advocaten en journalisten van beroep, wierp hij de vraag van een Belgisch-Nederlandsche toenadering opnieuw in het openbaar op, ditmaal met meer entrain dan ooit te voren geschied was. Zoowel een tol-unie als een militair verbond lag in de bedoeling dezer heeren. Maar waar vroegere plannen gestaan hadden onder den indruk van uit Frankrijk dreigend gevaar, daar stonden deze nieuwe onder den indruk van vrees voor Duitschland's toenemende macht. Tegen Duitschland's doordringing moest een bolwerk opgeworpen worden. De voorstellers van het plan hadden zonder twijfel groote sympathie voor Frankrijk en dus voor de entente. In hun optreden mag men den invloed zien der ten gevolge van de Fransch-Engelsche toenadering veranderde Europeesche verhoudingen.

Zeer druk werd nu het geval hier te lande besproken en van alle kanten bekeken. Mocht België, een door vijf mogendheden neutraal verklaard land, een verbond met eenige mogendheid sluiten ? Vrij algemeen werd deze vraag bevestigend beantwoord, maar toch met dit voorbehoud, dat het zich niet mocht verplichten tot hulpverleening, althans niet zonder toestemming der de neutraliteit garandeerende mogendheden. Zoo oordeelde o. a. De Beaufort, de oud-minister van binnenlandsche zaken, die de zaak kort en bondig besprak in een Gids-artikel , dat indruk maakte [1]). Hij verklaarde zich zeer duidelijk tegen een militair verbond. Zelfs al bestond het bezwaar van België's neutraliteit niet, ook dan nog was hij geen voorstander : samen zou men, zei hij, „te groot voor een servet en te klein voor een tafellaken wezen". Van militair standpunt werd de zaak bekeken in een vergadering van de Vereeniging voor de Krijgswetenschappen, waar de kapitein Tonnet er zeer belangwekkende beschouwingen aan wijdde [2]). Hij meende, dat elk van beide partijen het best zou doen op zich zelf te blijven en zoowel voor de lands- als voor de kustverdediging de noodige maatregelen te treffen ; dan vermeed men ook de teere vraag, aan wie het opperbevel zou komen in geval van vereeniging der beide legers ; een overleg tusschen de generale staven van beide landen achtte hij niet ongewenscht. Zijn hoofdbezwaar tegen een militair verbond is van groote beteekenis : zulk een verbond, meent hij terecht, zou groot wantrouwen wekken ; Duitschland zou er door gedwongen worden zijn militaire voorbereiding geheel te wijzigen en dit zou ten gevolge hebben, dat ook de onze radicaal veranderd zou moeten worden. Alleen met de kracht van hun eigen verweer moeten de kleine staten hunne actie in verband brengen. Zij moeten er zich voor wachten „van de eervolle plaats van vredesapostelen af te dalen tot die van oorlogsagenten". En verder : „In den strijd voor den vrede staan beide kleine Staten krachtiger gescheiden dan vereend". Er waren in de vergadering ook Belgische gasten aanwezig, die argumenten ter weerlegging van Tonnet's opvattingen inbrachten, maar weinig gehoor schijnen gevonden te hebben [3]). Economisch werd de zaak van verschillende zijde uiteengezet, maar steeds werd gewezen op het verschillend karakter der beide landen, zoowel wat hunne productie als hunne bronnen van bestaan en hunne handelspolitiek betreft, en hieraan werden gewichtige bezwaren tegen een tol-unie ontleend, terwijl er met nadruk op gewezen werd, dat de handelsbetrekkingen bij den bestaanden toestand zich toch vol-

---

1) Herdrukt: Nieuwe Geschiedkundige Opstellen (Amsterdam, P. N. van Kampen en Zoon, 1911), blz. 216 vlg.

2) Zie het Orgaan dezer vereeniging, 1906—1907.

3) Van Nederlandsche zijde ging alleen de overste Hoogeboom niet geheel met kapitein Tonnet mede (t. a. p.).

doende uitbreidden [1]). Slechts enkele Noord-Nederlandsche stemmen toonden bepaalde neiging op het voorstel der heeren Baie e. a. in te gaan. Vooral deed dit de heer Klerck in een ook lezenswaardige brochure [2]) — op dezelfde gronden als vroeger de heeren Ruysch en Den Beer Poortugael, maar de zaak wat breeder beschouwende.

Laat men den zeer welwillenden toon tegenover België en de Belgen, die in al deze geschriften heerscht, buiten beschouwing, dan treft onmiddellijk, dat bij het dieper gaand onderzoek, nu aan de toenaderingsmogelijkheid gewijd, de bezwaren grooter dan men bij oppervlakkige beschouwing zou vermoed hebben, bleken. De ontvangst der nieuwe Belgische plannen was, op den keper beschouwd, even weinig bemoedigend als die der vroegere. Het bleek zonneklaar, hoe groot onderscheid er tusschen de belangen der beide mogendheden bestond. De dreigende Europeesche verhoudingen hadden niet meer uitwerking dan toeneming der gezindheid, om te onderzoeken, wat de beide volkeren voor elkander zouden kunnen doen.

Is de niet verbloemde entente-sympathie der heeren Baie c. s. op de ontvangst ten onzent ook van invloed geweest ? Het wordt nergens uitdrukkelijk geconstateerd, al blijkt implicite — b. v. uit de voordracht van den kapitein Tonnet — voldoende, dat men hier veel meer prijs stelt op het blijven staan tusschen de beide groote verbonden in dan bij de Belgische voorstellers het geval is. De ophef, waarmede het plan aangekondigd werd, schijnt wel kwaad gedaan te hebben [3]) : in Noord-Nederland is men op luidruchtige propagande nu eenmaal niet gesteld.

En hoe ver, om deze vraag ten slotte aan te roeren, ging de entente-sympathie der Belgische heeren ? Ging hun voorstel ten slotte terug op een initiatief uit Engeland of uit Frankrijk ? Men heeft op niemand minder dan den algemeen bekenden Franschen staatsman Clémenceau gedoeld [4]), maar met zekerheid schijnt hiervan niets bekend. De gezindheid der heeren Baie c. s. in aanmerking nemende, behoeft men er zich niet over te verbazen, dat hun poging in de entente-landen een zeer goed onthaal vond, zelfs al lag het initiatief niet bij dezen. Fransche en Engelsche bladen, v. n. de Temps en de Times, wijdden sympathieke artikelen aan het geval. Zoo bevatte de Times in Januari 1906 [5]) een uitvoerige beschouwing van zijn militairen medewerker, waarin na een historische inleiding en een waarschuwing tegen dreigende Duitsche overheersching de volgende conclusie wordt gesteld :

„De krachtigste waarborg tegen een inval in de Nederlanden, als een oorlog is uitgebroken, is een vast besluit van Engeland, Frankrijk, België en Nederland, om de onschendbaarheid van de lage landen te handhaven, het koste wat het wil en tegen wie ook. De Vereenigde Provinciën werden eerst onder de Europeesche mogendheden opgenomen, toen Elisabeth en Hendrik IV ze erkenden en zij met Engeland en Frankrijk het drievoudig verbond sloten. Toen volgden de overwinning van Maurits van

---

1) V. n. dr. Blink in Vragen van den Dag van Jan. 1906, en O. Guthmann, Ein Zollbündnis zwichen Belgien und den Niederlanden (Tübingen, Lauppsche Buchhandlung, 1907), zijn hier van belang. Een samenvatting bij Colenbrander Droombeelden en Werkelijkheid (in Gids, Nov. 1907; herdrukt in Tien Jaren Wereldgeschiedenis — 1905—1915 — in overzichten door dr. H. T. Colenbrander — 's-Gravenhage, De Zuid-Hollandsche Boek- en Handelsdrukkerij, 1915 — I, blz. 24 vlg.). — Cf. ook hiervóór, blz. 313.

2) Jhr. Mr. R. A. Klerck, Nederland en België ('s-Gravenhage, W. P. van Stockum & Zoon, 1907).

3) Hampe, t. a. p, S. 38.

4) Alsvoren, S. 33.

5) Weergegeven in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 25 Januari 1906, waaraan het volgende citaat ontleend is.

Nassau te Turnhout en de vrede van Vervins van 1598, toen Frankrijk Spanje de vredesvoorwaarden voorschreef. Naar de politiek van Elisabeth en Hendrik IV moeten we misschien terug, en hoe gauwer er in de lage landen een Maurits van Nassau optreedt, hoe meer kans er is voor het behoud van Nederland's en België's onafhankelijkheid.

„Gelukkig hebben de Nederlanders hun plicht ingezien, en nu de inrichting van hun landweer bijna voltooid is, moeten zij binnenkort in staat kunnen zijn om 200.000 man in het veld te brengen, in stellingen die onder zekere gebeurlijkheden onneembaar moeten zijn. België kan ongeveer evenveel troepen op de been brengen, en met een gepast beroep op de vaderlandsliefde kunnen beide landen dat aantal aanzienlijk verhoogen. Aan België moet beduid worden, dat Engeland zijn verplichtingen naar letter en geest zal nakomen, maar dan moet België al zijn krachten geven om zich te verdedigen en niet den tijd in onvruchtbare beraadslagingen verspillen. De eerstvolgende groote oorlog in West-Europa, nabij of in de verte, zal de groote proef zijn voor België's gedrag, karakter en moed. De groote mogendheden zijn de aardsche Voorzienigheid van de kleine naties. Zij helpen wie zich zelf helpen.

„Als die oorlog komt, zal hij voor beide Nederlanden de vraag van leven of dood zijn. Als zij hun leven waard zijn, zullen zij niets ongedaan laten om hun leger zoo talrijk mogelijk te maken. Zij moeten inzien, dat het halve millioen of meer manschappen, die zij gemakkelijk op de been kunnen brenbrengen, de weegschaal, na een uitputtenden oorlog, in het belang van hun onafhankelijkheid kunnen laten doorslaan. Volken die onbekwaam of onwillig zijn, om tot de hoogte van hun plicht te rijzen, wanneer de gelegenheid het eischt, zijn een land en een naam niet waard. Zij komen onbetreurd onder het juk, dat zij zich zelf met hun zwakke handen gemaakt hebben".

Het lange citaat behoeft, meen ik, geen verontschuldiging. Het bevat klanken, waarmede wij nu zeer gemeenzaam zijn geworden, maar die in 1906 onze ooren nog zoo heel anders aandeden. Wij voelden toen de portée niet zoo goed. En meer dergelijke uitingen zijn zonder veel moeite bijeen te garen, wanneer men de dagbladpers van dezen tijd maar doorbladert [1]). Aan Fransche zijde bepleitte in het bizonder de generaal Langlois [2]) de zaak op in het oog vallende wijze. Min of meer schuchter steekt hierbij de houding van Duitschland af. De kwestie van een economische toenadering tusschen Nederland en Duitschland, toen ook weer in de pers besproken, heet het in een artikel van het Berliner Tageblatt: „Onze Nederlandsche buren" [3]), moet „voorzichtig en met beleid" behandeld worden. De Duitsche politiek immers heeft nog altijd den kwaden naam van gaarne in te palmen. Er zijn teekenen, dat het wantrouwen begint te verdwijnen. Een economische toenadering zou aan beide kanten groot voordeel toebrengen. Van een politiek verbond kan thans geen sprake zijn. Met eenige voldoening constateert de ongenoemde schrijver, dat men in Nederland evenmin een bondgenootschap met België wenscht; men heeft de uit België toegestoken hand — „waarbij wel zekere invloeden uit Parijs in 't spel zijn geweest, als onderdeel van het algemeene streven naar vereenzaming van Duitschland, de zgn. „Einkreisungspolitik" —

1) Bizonder venijnig tegen Duitschland is een artikel van J. Ellis Barker in de Nineteenth Century (zie Nieuwe Rotterdamsche Courant van 1 Juli 1906). De schrijver, Duitscher van oorsprong, is een groot Duitschland-hater; tegenover ons land legde hij een weinig gunstige gezindheid aan den dag in zijn van 1906 dateerend boek: The Rise and Declin of the Netherlands, een zeer tententieus historisch werk zonder groote waarde.

2) Weergegeven in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 29 Juni 1906.

3) Verzamelde artikelen van hem in: La Belgique et la Hollande devant le pangermanisme (Berger Levrault & Cie., éditeurs, Paris—Nancy, 1906).

— vrij algemeen teruggewezen. Tastenderwijs, naar men ziet, gaat het Tageblatt hier te werk. Er is niets opdringerigs in. En zoo schijnt de Duitsche pers de actie der entente-pers over het algemeen rustig te hebben laten passeeren [1]).

Het valt na de bescheiden, tijdens den wereldoorlog van Duitsche zijde uit Belgische archieven aan het licht gebracht, niet meer te loochenen, dat de Engelsche regeering zelf juist in dezen tijd, nl. in April 1906, besprekingen heeft doen houden door haren militairen attaché te Brussel met den chef van den generalen staf in België over de landing van een Engelsch expeditiecorps van 100.000 man in België en over voor dit geval door België te treffen maatregelen. En het zal evenmin betwijfeld mogen worden, dat Nederland eveneens gepolst is over zijn in een eventueelen oorlog aan te nemen houding. Immers sprak de pas bedoelde attaché, Barnardiston, in zijn onderhoud met Ducarne van „son peu de confiance actuellement sur [2]) l'appui ou l'intervention de la Hollande". Hij voegde hieraan nog toe, dat „son gouvernement projetait de transporter la base d'approvisionnement anglaise de la côte française à Anvers dès que la mer du Nord serait nettoyé de tous les navires de guerre allemands".

Onzerzijds werden blijkbaar alle pogingen, om tot besprekingen over een dergelijke aangelegenheid te geraken, consequent afgewezen. Aan Belgische zijde liet men zich met besprekingen in, hoewel alleen in dezen zin, dat de binnenkomst der Engelschen in België niet zou plaats hebben dan na een schending der Belgische neutraliteit door Duitschland, en verdere gevolgen hebben de besprekingen ook niet gehad. Onvoorzichtig mag men de handeling van Ducarne misschien achten; ze te beschouwen als een breuk der Belgische onzijdigheid zelve gaat naar onze opvatting te ver [3]).

Inmiddels bleek de belangstelling der regeeringen van Frankrijk en Engeland in het werk der heeren Baie c.s. op zeer in het oogvallende wijze, toen het eerste tastbare resultaat van dit werk voor den dag kwam. Het was de Belgisch-Nederlandsche commissie: bij hare installatie te Brussel op 4 November 1907 keken de Engelsche gezant, de secretaris van het Fransche gezantschap en generaal Langlois uit een loge toe, terwijl de Duitsche gezant zich van elk bewijs van instemming onthield [4]). De commissie bestond uit 58 leden, voor de helft Belgen en voor de andere helft Nederlanders, waaronder enkele bekende staatslieden, als de Belgische oud-minister Beernaert, die sedert lang voor een toenadering geijverd had, de Nederlandsche leden der Tweede Kamer Tydeman, Treub en Heemskerk. Het was een zuiver particuliere commissie. Beide regeeringen hadden zich buiten den persveldtocht gehouden [5]). De Nederlandsche minister van buitenlandsche zaken, Van Tets van Goudriaan, zei in de Tweede Kamer [6]), zich aansluitende bij woorden, die De Beaufort aan het onderwerp gewijd had, dat het „op den weg van kleine Staten ligt, om bescheiden te zijn, maar zelfstandig. De leden mochten gerust zijn: de tegenwoordige Regeering voelde geen neiging voor het plan van le Petit Bleu. In een gesprek met een journalist van dit blad is", voegde hij hieraan toe, „mijn ambtgenoot, de minister van Finanoiën, eenigszins het slachtoffer geworden van de beleefdheid, waar-

1) Cf. Hampe, t. a. p., S. 35.

2) Er staat in het stuk „sous", maar dit is klaarblijkelijk een schrijffout.

3) De op deze zaak betrekking hebbende documenten, bekend als „conventions anglo-belges", zijn sedert hunne ontdekking in October 1914 herhaaldelijk gepubliceerd (o. a. met facsimile in een bij George Stilke te Berlijn uitgegeven boekje: Die Belgische Neutralität); cf. ook Hampe, t. a. p., S. 34.

4) Hampe, t. a. p., S. 35; cf. Colenbrander, t. a. p., I, blz 241, noot 2.

5) Alsvoren, S. 39.

6) Handelingen 1905—1906, blz. 537.

mede hij den journalist heeft ontvangen, die eenige overigens volkomen onbeduidende opmerkingen, welke hij bij die gelegenheid heeft opgevangen, in zijn blad heeft opgenomen". Koeler kon het al niet. De Belgische minister van buitenlandsche zaken, De Favereau, achtte het zelfs voor het oogenblik niet geraden een voorstel, om militaire attachés van beide landen, resp. in Den Haag en te Brussel, te benoemen; de Nederlandsche regeering zou dit verkeerd kunnen uitleggen [1]). Het had ook veel moeite gekost de commissie samengesteld te krijgen. Tegenover het eerste Belgische voorstel hieromtrent was van Nederlandsche zijde bezwaar gemaakt, omdat de commissie volgens dit voorstel een uitsluitend interparlementair karakter zou hebben gekregen. Nadat dit bezwaar naar den zin van het Noorden uit den weg geruimd was, meenden de Vlamingen zich verongelijkt door het te geringe aantal Vlaamsche leden, dat daarop vermeerderd werd. Deze moeilijkheden hadden ten gevolge, dat de werkzaamheden der commissie pas in het einde van 1907 konden aanvangen. En dan nog op beperkt programma! Immers het eenige doel was eenige onderwerpen in studie te nemen, waarbij echter elk denkbeeld van een politiek of militair verbond zou zijn uitgesloten.

En zelfs van dit beperkt program is niets verwezenlijkt geworden! De commissie heeft driemaal vergaderd: te Brussel in 1907 en 1910 onder voorzitterschap van Beernaert, in Den Haag in 1909 onder dat van Tydeman. Er werden sub-commissies ingesteld voor de bestudeering van bepaalde vraagstukken, zooals de verlaging van de posttarieven, de inning van geldelijke vorderingen, de bescherming van geestelijken arbeid (patentwezen, auteursrechten), erkenning van school-diploma's, universitaire titels e. d. Onderwerpen zeker van belang en welker regeling tot de goede nabuurschap zou kunnen bijdragen; men mocht zich afvragen, waarom regelingen omtrent zulke aangelegenheden al niet lang bestonden. Maar toch geen onderwerpen, waarom Baie — zelf secretaris der commissie — zijn veldtocht zou begonnen zijn. Er zijn verschillende rapporten over meerdere dezer onderwerpen uitgebracht. Maar verder heeft men het niet gebracht, de Nederlandsche minister van buitenlandsche zaken moge zich dan in 1912 en 1913 met sympathie geuit hebben over het werk der commissie, die bij de Regeering ook voorstellen had aanhangig gemaakt [2]). De vierde vergadering der commissie, die in 1912 in Den Haag zou plaats vinden, is uitgebleven. De commissie is doodgebloed.

Wat hiervan de reden mag zijn? De dood van Beernaert in 1912 was een gevoelig verlies, maar kan bezwaarlijk als de oorzaak gelden. De wetenschap bij de oorspronkelijke promotoren van het plan, dat van hunne bedoelingen toch niets terecht zou komen? Meer dan één Waalsch blad uitte zich al spoedig op weinig vriendelijke wijze over de beperkte werkzaamheden der commissie [3]). Dezerzijds de versterkte overtuiging, dat het gevaarlijk was in eenige nadere relatie met België te treden bij de al groeiende spanning in Europa, die in 1911 — opnieuw om Marokko — scherp aan den dag kwam? En hoe groot gevaar voor België inderdaad bestond, bleek uit een boodschap, die de Engelsche militaire attaché te Brussel in 1912 aan een Belgischen generaal overbracht, nl. dat de Engelsche regeering naar aanleiding der jongste gebeurtenissen onmiddellijk een troepenmacht op Belgisch gebied zou hebben ontscheept, zelfs al had België geen hulp gevraagd. België immers was niet in staat den Duitschers den doortocht door Belgisch gebied te betwisten [4]). Dit feit kende men hier toen wel niet, maar men kon

1) Hampe, t. a. p., S. 38.
2) Handelingen 1911—1912 en 1912—1913, Bijlage A: Staatsbegrooting, resp. blz. 141 en 171.
3) Hampe, t. a. p, S. 45 en 47.
4) Ook dit stuk behoort tot de hiervóór, blz. 321, noot 3, genoemde documenten.

op zijn vingers narekenen, dat België bij een algemeene uitbarsting hoogstwaarschijnlijk zou worden meegesleurd. Zou niet een min of meer onbestemde vrees voor de toekomst bij de Nederlandsche leden remmend gewerkt hebben?

Van dit alles wat vermoedelijk. Het is opmerkelijk, hoe de stemming aan de zijde der entente tegenover Nederland veranderde, zoodra de toenaderingspogingen in haar eersten vorm op een feitelijke mislukking uitgeloopen waren. In 1908 reeds bevatte de Temps een uiterst onvriendelijken brief uit Den Haag, die over de „troonsopvolging" in Nederland handelde [1]). De schrijver behandelt de intrekking der voorstellen tot grondwetsherziening van het ministerie-De Meester door het ministerie-Heemskerk [2]). Hij insinueert, dat dit geschied zou zijn, omdat de Koningin niet meer wilde, dat de regeling der troonsopvolging aan de orde zou worden gesteld. Hij brengt dit in verband met een bezoek van den Koning van Wurtemberg in Den Haag en levert als resultaat van een onderzoek het volgende relaas, waarbij men in het oog moet houden, dat volgens zijn meening bij kinderloos overlijden der Koningin „het huis Reuss, satellieten van de Hohenzollern's", hier aan de regeering zou komen en daarmede „het gevaar van een Duitsch voogdijschap" zou opdoemen:

„Na onderzoek stellen wij dan in de eerste plaats dit vast. Het bespreken van de kwestie werd door de kroon drie jaren geleden toegelaten, aangemoedigd zelfs, maar dit wordt thans ter allerhoogste plaatse onaangenaam gevonden; en van deze veranderde stemming geven blijk de weglating in de troonrede van September 1907 en het intrekken van de wetsontwerpen tot grondwetswijziging. Vanwaar de ommekeer? Is het eerste ontwerp aangeboden aan de Koningin in termen die haar hebben gekwetst? Dit is een opvatting. Is de ommekeer het gevolg van drang van buitenaf? en is het bezoek van keizer Wilhelm te Amsterdam [3]), in December, niet een bevestiging geweest van een voorafgaande schikking over deze kwestie, vastgekoppeld misschien aan het vraagstuk van den status quo in de Noordzee? Of is de Koningin, bij het voortspoeden van den tijd, huiverig, uit instinct, de verwachtingen, die zij nog altijd niet opgeeft, prijs te geven aan de brutale politiek? De een meent dit, de ander dat. Het is een feit, dat het verzet van de kroon thans de belemmering vormt voor de oplossing der kwestie.....

„Aan den anderen kant is men het naar het schijnt ook lang niet eens over de wijze van grondwetsherziening". Hierna volgen nog eenige — onder reserve te aanvaarden — mededeelingen van Nederlandsche staatslieden van verschillende partijen over de wenschelijkheid van de troonregeling met het oog op de toekomst.

Toen kwam bovendien het spektakel over de Vlissingsche fortenbouw, in Juli 1910 voorgesteld, waarover wij in ons volgende hoofdstuk moeten handelen, want het geldt ten slotte een binnenlandsche aangelegenheid. Dit voorstel nu, dat beoogde den Scheldemond in staat van verdediging te brengen, heeft een buitenlandsch stof opgejaagd als geen enkel voorstel der Nederlandsche Regeering ooit heeft gedaan. De stemming, die het in België opwekte, heeft stellig ook het werk der Hollandsch-Belgische commissie geen goed gedaan. De stemming, die het bij de entente uitlokte, en vooral in Frankrijk, is in versterkten vorm een voortzetting van de geringe sympathie, die nu, althans op politiek gebied, voor Nederland bestond.

Ons recht, om in ons souverein gebied versterkingen aan te leggen, was eigenlijk zoo onbetwistbaar mogelijk [4]). Wij waren er zelfs toe verplicht, omdat

1) Vertaald in Nieuwe Rotterdamsche Courant van 1 April 1908, Avondblad B.
2) Hiervóór, blz. 288.
3) Alsvoren, blz. 135.
4) De geheele vraag wordt met opgave van de v.n. literatuur goed uiteengezet bij Hampe, t. a. p., S. 51 vlg.; cf. Dirr, t. a. p., S. 461.

wij in tijd van oorlog — in overeenstemming met artikel 4 der conventie van 1907 betreffende het neutraliteitsrecht [1]) — zoo noodig onze neutraliteit, ook op de Schelde, zouden moeten handhaven en de bestaande verdedigingswerken waren hiertoe geheel onvoldoende. Aan de zijde der entente, en ook in België, wierp men de zaak dan ook vooral over een anderen boeg. Men pretendeerde hier, dat Nederland niet zou mogen verhinderen, dat de garanten van België's neutraliteit desnoods België ook over de Schelde te hulp zouden komen. Maar steekhoudende bewijzen voor deze argumentatie, die o. a. door den Belgischen rechtsgeleerde Nys verdedigd werd, en hier te lande door Den Beer Poortugael bestreden, werden eigenlijk niet aangevoerd. De garanten konden België toch even goed over Oostende of Zeebrugge te hulp komen en Nederland zelf behoorde immers in het geheel niet tot de garandeerende mogendheden. Bovendien: de fortenbouw sloot niet uit, dat Nederland, ware het hiertoe verplicht, hulpzending aan België over de Schelde zou kunnen toelaten. Ware het niet geweest in een tijd van ernstige internationale spanning, dat de fortenbouw aan de orde kwam, zij zou zeer waarschijnlijk niet dan als een interne Nederlandsche aangelegenheid behandeld zijn.

Maar voor de wijze, waarop nu werd opgetreden, is het woord spektakel niet te sterk. Frankrijk toonde zich meer geraakt dan Engeland. In het bizonder de Temps beijverde zich de Nederlandsche voorstellen aan te vallen. In België volgde de Indépendance Belge het voorbeeld van het Fransche blad en in Engeland deed vooral de Times mede. Begrijpelijkerwijze werd het Nederlandsch voorstel aan Duitschen invloed geweten, — zelfs in het Belgische ministerie van oorlog heerschte deze voorstelling [2]) —, die zich in denzelfden tijd ook in Denemarken zou hebben doen gelden. Het valt niet te ontkennen, dat bij de constellatie der Europeesche mogendheden Duitschland door het voorstel gebaat werd, omdat het bij een eventueelen oorlog bij een voldoende bescherming der Schelde van die zijde geen overrompeling behoefde te duchten. Toch is tot dusverre geen enkel afdoend bewijs geleverd, dat de Nederlandsche Regeering, wier voorstellen tot voorziening in de kustverdediging — zooals wij in ons volgend hoofdstuk nader zullen zien — reeds in 1903 in de maak waren, hier onder Duitsche pressie heeft gehandeld. Ook nu vatte de Duitsche pers de zaak nogal gemoedelijk op en de Duitsche Regeering gaf in de Kölnische Zeitung officieus een démenti van de van entente-zijde rondgestrooide geruchten. Daarentegen antwoordde de Fransche minister van buitenlandsche zaken Pichon op een interpellatie over het geval in het Fransche Parlement — waarbij de interpellant, Jules Delafosse, zoo ver gegaan was, van de voorstellen wezenlijk aan Duitschen invloed toe te schrijven —, op voor Nederland weinig aangename wijze. Hij wees op de bezorgdheid, die de voorstellen, bepaaldelijk in België, verwekt hadden, en hij verklaarde zich bereid met de andere garanten, indien deze hiertoe bereid waren, in overleg te treden over de zaak. Er was weinig kans op, dat de minister met stappen in deze richting succes zou hebben; of hij ze gedaan heeft, is ons onbekend [3]).

1) Hiervóór, blz. 309. Het artikel luidt: „Une puissance ne doit tolérer sur son territoire aucun des actes visés par les articles 2 à 4" (nl. verbod van troepen- of convooi-vervoer over neutraal gebied door de belligerenten en verbod van vorming van legercorpsen enz. op neutraal gebied ten voordeele der belligerenten).

2) Dirr, t. a. p., S. 464. — Het hier bedoelde document is in extenso gepubliceerd in Das Belfried van April 1918 (cf. Nieuwe Rotterdamsche Courant van 22 Mei 1918, Avondblad C).

3) Juist terwijl ik dit corrigeer, lees ik in een uit de Manchester Guardian overgenomen artikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 25 October 1918, Ochtendblad B, dat kort vóór den oorlog onderhandelingen over de Schelde-kwestie aangevangen geworden waren.

De Nederlandsche Regeering ging kalm, maar consequent haars weegs. Dat het met de voorstellen zoo lang aanliep, vóór ze aangenomen waren in gewijzigden vorm — het duurde tot in 1913 —, was een gevolg van binnenlandsche omstandigheden. De minister van buitenlandsche zaken De Marees van Swinderen verklaarde in de schriftelijke gedachtenwisseling over zijn begrooting voor 1913 met de Tweede Kamer [1]):

„Zij, die ondergeteekende meenen in het kustverdedigingsontwerp te moeten betrekken, begaan naar zijn bescheiden meening dezelfde fout als zoovelen buiten de Kamer en vooral buiten de landsgrenzen, die nl. aan dit wetsontwerp eene beteekenis van internationaal politieken aard hechten. Het verwijt, dat de ondergeteekende niet genoegzaam zou opkomen voor de belangen, welke hij meer in het bijzonder heeft te behartigen, heet hem in dezen te treffen, doordat hij niet had weten te voorkomen de indiening van een wetsontwerp, waarmede hij door het feit, dat hij het niet mede onderteekende, bleek niet in te stemmen. Het zij den ondergeteekende veroorloofd te verzekeren, dat men hier geheel naast de waarheid tast. Hij toch begroet het wetsontwerp als Nederlander met de grootste voldoening, ziet van de urgentie de groote noodzakelijkheid in, draagt er als lid der Regeering gaarne de verantwoordelijkheid voor, maar meent desniettemin, dat geen enkele reden bestaat, waarom hij het als Minister van Buitenlandsche Zaken mede zoude onderteekenen, waardoor in dat ontwerp een element van buitenlandsch beleid zou gezien kunnen worden, dat er vreemd aan moet blijven". Op de wijziging, die in het ontwerp aangebracht is, zegt de minister verder, behoeft hier niet ingegaan te worden: „Slechts zij het den ondergeteekende veroorloofd nadrukkelijk te verzekeren, dat stof van welken aard ook, in en door het buitenland opgejaagd, ook voor niet een greintje gewicht in deze schaal gelegd heeft. De ondergeteekende heeft hetgeen over dit onderwerp in het buitenland gesproken of geschreven is met belangstelling steeds gevolgd en de mate zijner belangstelling natuurlijkerwijze zien vermeerderen of verminderen al naar gelang van de meer of mindere verantwoordelijkheid en deskundigheid van de sprekers of schrijvers. Hij heeft niet nagelaten op de bres te staan, wanneer, door welke afdwaling dan ook, in de ten beste gegeven redeneering, het souvereine recht van Nederland om zijne grenzen naar eigen goedvinden te verdedigen, werd aangetast. Hij heeft met name in den loop van dit jaar meerdere malen gelegenheid gehad om leidende staatslieden in West-Europa, met wie hij het voorrecht had in aanraking te komen, over onze kustverdediging te spreken en deze in het ware licht te stellen. Van geen hunner heeft hij ook maar één enkel woord van bezwaren gehoord, laat staan een protest, dat hem aanleiding zou kunnen geven tot het voorzien van moeilijkheden. Daarnevens heeft de ondergeteekende integendeel alle reden te veronderstellen, dat ook daar, waar het meeste van dat stof is opgejaagd, zulks nimmer binnen de Regeeringsgebouwen is doorgedrongen". De minister wenschte inmiddels niet te ontkennen, dat „aan de Schelde-quaestie" nog wel iets „te bestudeeren" viel: „de kustverdediging is echter geen Schelde-quaestie".

Welke plaats neemt in de ontwikkeling der Europeesche verhoudingen, voor zoover Nederland hierbij betrokken was, de Noordzee-overeenkomst van 24 April 1908 in? Zij werd te Berlijn gesloten tusschen de regeeringen van Duitschland, Denemarken, Frankrijk, Groot-Britannië, Nederland en Zweden [2]), die — zooals de tekst luidt:

„Animés du désir de consolider les liens de bon voisinage et d'amitié

1) Handelingen 1912–1913, Bijlage A: Staatsbegrooting, blz. 170.

2) Lagemans—Breukelman, t. a. p., XV, p. 7.

existant entre leurs Etats respectifs, et de contribuer par là à la conservation de la paix générale et reconnaissant que leur politique par rapport aux régions limitrophes de la Mer du Nord a pour objet le maintien du statu quo territorial actuel,

„déclarent qu'ils sont fermement résolus à conserver intacts et à respecter réciproquement les droits souverains dont jouissent actuellement leurs pays sur leurs territoires repectifs dans ces régions.

„Dans le cas où d'après l'opinion d'un des Gouvernements désignés cidessus le statu quo territorial actuel dans les régions limitrophes de la Mer du Nord serait menacé par des événements quelconques, les Puissances signatories de la présente Déclaration entreront en communication pour se concerter, par la voie d'un accord a conclure entre elles, sur des mesures qu'elles jugeraient utile de prendre dans l'intérêt du maintien du statu quo de leurs possessions".

In een aan de overeenkomst toegevoegd memorandum werd nog gepreciseerd:

„que le principe du maintien du statu quo, consacré par la dite Déclaration, ne vise que l'intégrité territoriale de toutes les possessions actuelles des Hautes Parties Contractantes dans les régions limitrophes de la Mer du Nord et que, par conséquent, la Déclaration ne pourra d'aucune manière être invoquée lorsqu'il s'agirait du libre exercice de droits de souveraineté des Hautes Parties Contractantes sur leurs possessions respectives susmentionnées.

„2e. qu'en regard de ladite Déclaration la Mer du Nord sera considérée comme s'étendant vers l'Est jusqu'à son alliance avec les eaux de la Mer Baltique".

Een ongeveer gelijkluidende conventie betreffende de Oostzee werd terzelfdertijd geteekend door de regeeringen van Zweden, Duitschland, Denemarken en Rusland [1]). Het was toen ter tijd reeds van algemeene bekendheid, dat deze overeenkomsten op initiatief van Duitschland tot stand zijn gekomen, dat een dergelijke Fransch-Spaansch-Britsche conventie betreffende de Middellandsche Zee van 1907 als model kon nemen. Op den vorm der overeenkomst betreffende de Noordzee had Nederland eenigen invloed, doordat het bewerkte, dat Frankrijk mede onder de onderteekenaars opgenomen werd, ofschoon dit oorspronkelijk niet in de bedoeling lag [2]); dit was zeer juist gezien, omdat een deel der Fransche kust door de Noordzee bespoeld werd. Ook verlangde Nederland van den aanvang af, dat de regeling omtrent de Oostzee van die omtrent de Noordzee zou afgescheiden blijven. Als algemeene bedoeling der overeenkomst stond de neiging, om meerdere zekerheid, althans gerustheid in de onderlinge verhoudingen der aan de Noordzee liggende mogendheden te brengen, op den voorgrond.

„Den omvang der aangegane verbintenis" besprekende, verklaarde de minister van buitenlandsche zaken op 1 Mei 1908 in de Tweede Kamer [3]), dat zij „haar ontstaan te danken heeft aan een sterk gevoelde behoefte, met onloochenbare oprechtheid gedurende den loop der onderhandelingen door alle deelhebbende partijen aan den dag gelegd, om het wantrouwen weg te nemen, dat reeds gedurende zulk een tal van jaren zich deed gevoelen omtrent hetgeen enkele Staten, die door de Noordzee bespoeld worden, met elkander voor hadden, en waarbij Nederland door zijn zoo bevoorrechte geographische ligging zoozeer betrokken was. De taak om aan dat wantrouwen een einde te maken, kon niet anders dan met graagte aanvaard worden door hen, die daartoe geroepen werden, en deze algemeene en diepgevoelde

1) Alsvoren, p. 7, noot 1.
2) Nieuwe Rotterdamsche Courant 26 April 1908, Tweede Blad B.
3) Handelingen Tweede Kamer 1907—1908, Aanhangsel, blz. 35

verantwoordelijkheid heeft ongetwijfeld niet weinig bijgedragen tot de bijzondere overeenstemming, welke de gevoerde onderhandelingen heeft gekenmerkt. Bij de Nederlandsche regeering niet minder dan bij een der andere, heeft van den beginne af de wensch voorgezeten, om tot die zuivering van den politieken dampkring met al hare krachten bij te dragen, en de hoofdgedachte, die haar geleid heeft, is steeds gebleven om slechts in zooverre eigen belangen te doen gelden, dat zij door den vorm en inhoud der te treffen overeenkomst voor het betrokken worden in eenige verwikkelingen in de toekomst gevrijwaard bleef".

Met dat al overdreef de minister de beteekenis der overeenkomst, waaraan elke sanctie in den vorm eener garantie ontbrak, die trouwens voor Nederland natuurlijk hare zeer gevaarlijke zijde zou gehad hebben, geen oogenblik en over het algemeen beschouwde men hare waarde tamelijk sceptisch. Zij is alleen een uiting van de strooming tot vastlegging der bestaande territoriale verhoudingen, die naast die andere, die tot omverwerping van het bestaande voortdreef, liep, en deze is, althans tijdelijk, de zwakkere gebleken. Wie spreekt nu nog van de Noordzee-overeenkomst dan uit historisch oogpunt?

In Nederland kreeg de overeenkomst zelve een staartje door de affaire-Van Heeckeren van Kell in 1910. Deze oud-gezant te Stockholm, toen lid van de Eerste Kamer, verklaarde eerst bedektelijk [1]) en daarna in een comité-generaal der Eerste Kamer op 9 Februari 1910, dat de Duitsche Keizer in een brief aan de Koningin, vermoedelijk van 1904, gezinspeeld zou hebben op een bezetting van ons grondgebied, die zou plaats vinden, indien onzerzijds niet zekere maatregelen, op de landsverdediging betrekking hebbende, werden genomen; hij zelf was omtrent deze zaak geraadpleegd. Hij veroordeelde het beleid van den minister, omdat deze bij de onderhandelingen over de Noordzee-entente met dit feit geen rekening zou hebben gehouden. Hierop antwoordde de minister van buitenlandsche zaken den 10en Februari met een zeer pertinente ontkenning, die — in tegenstelling met de geheimzinnigheid, door Van Heeckeren betracht — in de openbare zitting werd afgelegd en waarvan de quintessens luidde [2]):

„Hare Majesteit de Koningin heeft nooit of te nimmer van Zijne Majesteit den Duitschen Keizer noch een brief, noch een telegram, noch een nota, noch eenig ander schrijven hoegenaamd, betreffende de militaire verdediging van ons vaderland in het algemeen, noch omtrent eenige in verband daarmede staande zaak ontvangen.

„Door H. M. de Koningin is nooit in eenig gesprek met den Duitschen Keizer hierover getreden. H. M. de Koningin is nooit benaderd door een derden persoon, die in opdracht van den Keizer met Haar over deze zaak heeft gesproken of opdracht had om dit onderwerp met Haar te bespreken, gelijk door den heer Van Heeckeren is ondersteld....

„Met groote voldoening mag ik constateeren de ongestoorde vriendschappelijke betrekkingen, die steeds hebben bestaan en die wij thans ook onderhouden met het machtige naburige Rijk, en bij deze gelegenheid stelt de Regeering er hoogen prijs op te getuigen van de vereering, den eerbied en de diepgewortelde sympathie die zij gevoelt voor den Duitschen Keizer, wiens oprechte genegenheid voor ons land zoo vaak op ondubbelzinnige wijze aan het licht is getreden".

Het geval was hiermede niet uit, maar verloor toch zijn algemeene betee-

1) In verband hiermede valt te herinneren aan de briefwisseling tusschen hem en den minister van buitenlandsche zaken in 1906, medegedeeld in Handelingen Eerste Kamer 1905—1906, blz. 389.
2) Handelingen Eerste Kamer 1910—1911, blz. 421.

kenis. Het verliep nu in een krakeel tusschen Van Heeckeren en Kuyper, die kort nà de verklaring van Van Swinderen door den eersten als zijn bron werd aangewezen in een brief aan den voorzitter der Eerste Kamer [1]). De gebeurtenis, waarop hij gedoeld had, was hem medegedeeld door den „toenmaligen minister-president", met wien hij over aard en beteekenis er van herhaaldelijk van gedachten gewisseld had, en hij was volstrekt niet de eenige, die van het feit kennis droeg. Kuyper heeft in de Standaard zich ten slotte ook in de zaak gemengd met een artikel, waarvan de belangrijkste passage luidde [2]):

„De Minister had zich nu eenmaal op 10 Februari met opzet bepaald tot de bespreking van het ééne feit' van den brief, en nog wèl van zulk een brief, t. w. over 's Lands defensie. Van het bestaan nu van zulk een brief is nooit door eenig oud-Minister aan den heer Van Heeckeren de stellige verzekering gegeven. Hij heeft daarom zijn eigen zaak geschaad, door zich niet ijlings uit deze onhoudbare positie terug te trekken, en zonder voorbehoud de verklaring van den Minister op dit punt te aanvaarden.

„Iets wat hij te eer had kunnen doen, daar de Minister met geen woord, noch toen, noch nu, ontkend of geloochend heeft, wat in 1904 wel is geschied, maar hetgeen zoomin door het Kabinet van 1904, als door het tegenwoordig Ministerie voor publieke bespreking vatbaar werd geacht. Beide Kabinetten hebben geoordeeld, dat de zaak van meet af een geheim karakter droeg, en dit moest blijven behouden".

Sedert verloopt de zaak in het mysterie en wij kunnen niet anders zeggen dan dat uit de woorden van Van Heeckeren en van Kuyper schijnt te volgen, dat er in 1904 iets gaande is geweest, maar dat wij niet recht weten wat en dat wij dit voorloopig ook wel niet zullen te weten komen. De oud-gezant ondervond de ongunst der tijden door zijn niet-herkiezing tot lid der Eerste Kamer, toen hij in 1911 aan de beurt van aftreding was.

1) Geheel in Nieuwe Rotterdamsche Courant van 15 Febr. 1910, Avondblad C. — Later uitvoeriger in een nota van 12 Mei 1910; alsvoren 12 Mei 1910, Avondblad D, en 20 Mei 1910, Ochtendblad.
2) Standaard 6 Juli 1910.

§ 9. Het ministerie Heemskerk (1908—1913).

a. *Het eerste jaar.*

De kabinetscrisis, waartoe de ontslagaanvrage van het kabinet-De Meester aanleiding gaf [1]), duurde vrij lang. Het nieuwe ministerie trad 11 Februari 1908 op. Het was gevormd door Mr. Th. Heemskerk [2]), zoon van den bekenden conservatieven minister uit de dagen van Willem III, behoorende, althans nà zijn studententijd, tot de anti-revolutionnaire partij; het scheen na het voorgevallene bij de behandeling der beide laatste oorlogsbegrootingen — en vooral bij die van Van Rappard — volkomen natuurlijk, dat rechts opnieuw de regeeringstaak overnam. Over de wijze, waarop het nieuwe ministerie tot stand gekomen was, is zeer weinig bekend geworden. Waarom b. v. Kuyper ditmaal geheel buiten de formatie werd gelaten? In hoe verre hij in de samenstelling van het ministerie gekend is? Er zijn later [3]) duidelijke aanwijzingen losgekomen, dat hij, die nog altijd als de leider der anti-revolutionnaire partij fungeerde, zich min of meer gegriefd gevoeld heeft over niet voldoende consideratiën, ditmaal tegenover hem in acht genomen; maar deze aanwijzingen geven in het voorgevallene toch slechts vaag inzicht en laten onverklaard, welke invloeden tot Kuyper's uitsluiting hebben medegewerkt. Een zeer rake plaat van Hahn [4]): „Als de Kinderen groot worden", die Heemskerk en Talma in het rijtuig en Kuyper, voortstrompelende op het Binnenhof, weergeeft, stelt de situatie waarschijnlijk alleen gechargeerd voor; Heemskerk zegt: „Wat staat die oude man ons aan te gapen? Kent U hem misschien"? Talma: „Kennen niet, maar ik meen zijn gezicht toch wel eens gezien te hebben". In zijn straks reeds genoemde brochure [5]) gebruikt Heemskerk zelf omtrent de kabinetsformatie en Kuyper de volgende woorden:

„Toen mij de formatie van een Kabinet was opgedragen, en wel, hoe vereerend die opdracht ook was, tegen mijn zin en wensch, heeft het geruimen tijd geduurd eer ik haar aanvaardde.

„Ik heb, alvorens daarover te beslissen, overleg gepleegd met de bevoegde mannen der rechterzijde, natuurlijk ook met Dr. Kuyper. Toen zijn, (dit werd publiek), de heeren Kuyper, de Savornin Lohman, en Kolkman door de Koningin gehoord. De bejegening, die ik van Dr. Kuyper

1) Hiervóór, blz. 305.
2) Zie een karakterschets van hem in Hollandsche Revue 1910, blz. 23 en 86.
3) In een polemiek, waarover meer in § 10.
4) Gereproduceerd in het in noot 2 genoemde art., blz. 31.
5) Hiervóór blz. 305, noot 3.

in dien tijd ondervond, was onaangenaam, en heeft mij veel moeilijkheid bezorgd. Ik wenschte het daarheen te mogen leiden, dat, in plaats van mij, Dr. Kuyper met de Kabinetsformatie werd belast en dat hij die op zich zou nemen; en weinig heeft het gescheeld, of ik had verklaard, de opdracht niet te kunnen aanvaarden. Ik heb de opdracht eerst aanvaard, toen het bleek, dat zij moest aanvaard worden door mij, zou de rechterzijde niet haar rechtmatigen invloed op de gang van 's lands zaken prijsgeven. Op aandrang van al de vrienden, die in die dagen met mij samenwerkten, heb ik mij ten slotte gegeven".

Behalve uit den premier, die de portefeuille van binnenlandsche zaken genomen had, bestond het ministerie uit De Marees van Swinderen voor buitenlandsche zaken, Nelissen voor justitie, Wentholt (overgegaan uit het vorige ministerie) voor marine, Kolkman voor financiën, Sabron voor oorlog, Bevers voor waterstaat (die in het begin van 1909 stierf en toen door L. H. W. Regout opgevolgd werd), Talma voor landbouw, nijverheid en handel, Idenburg, die wegens ziekte pas in Mei in functie kon treden, voor koloniën.

Katholieken en anti-revolutionnairen vormden de meerderheid in dit ministerie en hadden de belangrijkste portefeuilles; de verdeeling was dezelfde als in 1901, behoudens dat Oorlog nu niet door een Katholiek beheerd werd. De Christelijk-historischen stonden er buiten. Het ministerie deed dus in sterke mate aan dat van 1901 denken, maar met dit groote onderscheid, dat de ministers van oorlog en marine zonder eigenlijk politieke kleur waren. In zóó verre stonden de nieuwe heeren voor eenzelfde moeilijkheid als de pas afgetredenen, dat ook zij op geen meerderheid in de Tweede Kamer konden rekenen, dat zelfs de rechtsche partijen minder sterk waren dan de linksche, wanneer men de sociaal-democraten buiten de rekening liet. Dit stemde van zelf tot grootere gematigdheid dan in de dagen van Kuyper. Trouwens, ook de persoon van den nieuwen premier gaf van zelf tot minder scherp optreden aanleiding. Men hoorde in de komende jaren — en vooral na de verkiezingen van 1909, die rechts opnieuw de meerderheid zouden bezorgen — wel van de antithese, maar zij werd veel minder naar voren geschoven. Spotters spraken van het „jolig Christendom", dat nu den boventoon kreeg.

Niet minder dan ruim vijf jaar is het ministerie Heemskerk aan het bewind gebleven. Wij zullen de behandeling dezer vijf jaar in tweeën splitsen, nl. tot en na de verkiezingen van 1909, die wij dan als een tusschenstuk in dit hoofdstuk inlasschen. Het eerste gedeelte kunnen wij vrij kort afdoen: zooals begrijpelijk is, kon het nieuwe ministerie in dit eerste jaar niet veel meer doen dan voorbereiden. Het tweede gedeelte is van meer belang, niet zoo zeer om de vele legislatieve vruchten, die het opleverde, dan wel omdat het rechtsche regeeringsprogram zich toen veel vaster in zijn reëele vormen begon af te teekenen dan nog ooit het geval was geweest.

Den eersten keer, dat het nieuwe ministerie voor de Tweede Kamer verscheen — op 10 Maart 1908 —, legde Heemskerk een verklaring af, die den relatief-gematigden aard van het kabinet duidelijk deed uitkomen [1]:

„Mijnheer de Voorzitter! Het zij mij vergund mijne ambtgenooten en mij met een kort woord bij de Kamer in te leiden.

„Tot ons leedwezen zijn wij nog niet voltallig, daar den met ingang van 20 Mei benoemden Minister van Koloniën wegens gezondheidsredenen tot dien datum verlof moest worden verleend.

1) Handelingen Tweede Kamer 1907—1908, blz. 1381; ook bij Oosterbaan t. a. p., V, blz. 123.

„Wij hebben ons verplicht geacht de roeping te aanvaarden om het bewind te voeren, en wel overeenkomstig de beginselen, levende in de partijen der rechterzijde.

„Wij oordeelden ons aan die taak niet te mogen onttrekken, nu de mogelijkheid der formatie van een nieuw Kabinet, steunende op eene geconcentreerde linkerzijde, niet kon worden aangenomen.

„Het Kabinet wil trachten door de toepassing zijner beginselen zooveel mogelijk bevrediging te schenken. Waar principieele tegenstellingen zich voordoen, zal het die niet mogen ontwijken, doch het oordeelt de mogelijkheid te moeten aannemen, dat omtrent verschillende onderwerpen, die rijp zijn voor behandeling of die aanhangig moeten worden gemaakt, zonder verzaking van beginselen, ook in deze Kamer voldoende overeenstemming kan worden verkregen.

„In dien geest wenscht de Regeering dan ook gemeen overleg te plegen met de Staten-Generaal aangaande de onderwerpen, waarvan de behandeling thans het meest voor de hand ligt.

„Door de werkzaamheid der Kabinetten van 1901 en 1905 zijn verscheidene wetsontwerpen in deze of in de andere Kamer in staat van wijzen, en derhalve vatbaar om, ten deele wellicht na eenige wijziging, in openbare behandeling te komen; kan omtrent andere het gemeen overleg met de Staten-Generaal worden voortgezet, en kan van een aantal andere het onderzoek in de afdeelingen plaats hebben. Ik zou op Uwe leiding, Mijnheer de Voorzitter, vooruitloopen door thans van die wetsontwerpen eene opsomming te geven.

„Ten aanzien van eenige wetsontwerpen, zooals b.v. dat tot aanleg van een gedeelte der afsluiting der Zuiderzee en indijking en droogmaking van de Wieringermeer moet de Regeering zich nadere overweging voorbehouden.

„De Regeering hoopt harerzijds binnen een niet te lang tijdsverloop nog eenige wetsontwerpen te kunnen indienen, waaronder tot wijziging en aanvulling van het Wetboek van Strafrecht, met name van de bepalingen ter bestrijding der openbare onzedelijkheid; tot subsidieering van bijzondere middelbare scholen en tot wijziging der Gemeentewet ter verruiming van het belastinggebied der gemeenten, zooveel mogelijk in aansluiting aan het voorstel der Staatscommissie voor de gemeentefinanciën, waaromtrent evenwel nog advies van Gedeputeerde Staten is gevraagd. Wijziging der Rijksuitkeering aan de gemeenten eischt met het oog zoowel op de zorg voor de Rijksfinanciën, als op de maar al te zeer uiteenloopende meeningen aangaande dit onderwerp groote omzichtigheid.

„In zake wettelijke bescherming van arbeiders hoopt de Regeering binnenkort voorstellen te doen tot nadere regeling der inspectie van den arbeid, ten einde eene betere naleving der bestaande bepalingen en tevens eene behoorlijke voorlichting bij de voorbereiding der nieuwe bepalingen te bevorderen. Inmiddels wordt de indiening voorbereid van eenige voorstellen, die daarvoor rijp kunnen worden geacht.

„De Regeering heeft gemeend het ontwerp van wet tot wettelijke verplichting van vaste werklieden om zich en hunne gezinnen te verzekeren tegen geldelijke gevolgen van ziekte en bevalling en dat tot wettelijke verplichting van werklieden om zich en hunne weduwen te verzekeren tegen geldelijke gevolgen van ouderdom te moeten intrekken.

„De ouderdomsvoorziening moet naar hare meening worden beschouwd en geregeld als onderdeel der invaliditeitsverzekering, terwijl tegen het ontwerp voor de ziekteverzekering bij haar bezwaren bestonden, die eene zoo ingrijpende omwerking noodzakelijk maken, dat zij meende de totstandkoming eener wet het beste te bespoedigen door niet af te wachten, dat het Voorloopig Verslag dezer Kamer haar zou worden medegedeeld, maar die omwerking aanstonds ter hand te nemen.

„Naast de ziekteverzekering is de Ongevallenwet 1901 in hare werking een onderwerp van overweging. Het tekort, waarvoor bij het in deze Kamer ingediende wetsontwerp dekking is gevraagd, maakt urgent het antwoord op de vraag, of niet door wijziging van de geldende bepalingen een herhaling van een dergelijk deficit is te voorkomen. De Regeering hoopt de daartoe noodige voorstellen te kunnen doen te gelijk met andere wijzigingen in de Ongevallenwet, waarvan de voorbereiding zoover gevorderd is, dat indiening binnen niet te langen tijd kan worden tegemoet gezien.

„Met de beschikbare krachten zal intusschen gewerkt worden aan de voorbereiding der invaliditeitsverzekering.

„Wij hebben ons verplicht gezien om, gemachtigd door Hare Majesteit de Koningin, nog eenige wetsontwerpen in te trekken, waaronder die tot het in overweging nemen van een voorstel tot verandering in het IIIde, in het IVde hoofdstuk en in de Additioneele Artikelen der Grondwet; die tot heffing eener inkomstenbelasting en instelling van raden van beroep voor de directe belastingen, benevens die houdende nadere bepalingen betreffende den accijns op de suiker en verhooging van den accijns op het gedistilleerd.

„De ingediende voorstellen tot grondwetsherziening konden niet worden gehandhaafd, dewijl de Regeering zich daarmede geenszins kon vereenigen; zij acht de tegenwoordige parlementaire periode te ver gevorderd, om te pogen het vraagstuk der herziening, dat in ieder geval een nader onderzoek vereischt, binnen deze periode nog tot oplossing te brengen.

„De vraag of en op welke wijze versterking van 's Rijks middelen in de eerste toekomst noodig is, eischt nadere overweging.

„Dat de regeering overwegende bezwaren heeft tegen de inperking van het blijvend gedeelte zooals die in de jaren 1906 en 1907 is tot stand gebracht, zal de Kamer hebben ontwaard uit de indiening van het ontwerp eener noodwet, ten einde in het tekort voor dit seizoen aanstonds te voorzien.

„Bij het in te dienen wetsontwerp tot vaststelling van hoofdstuk VIII der Staatsbegrooting voor 1908 zal dan ook op een blijvend gedeelte van dezelfde sterkte worden gerekend als bij de wet tot voorloopige vaststelling van dat hoofdstuk.

„Ten einde aan de bezwaren, voortvloeiende uit de bestaande wettelijke bepalingen aangaande het blijvend gedeelte, zonder te groot nadeel voor andere belangen, zooveel mogelijk te gemoet te komen, stelt de Regeering zich voor, een wijziging in de Militiewet aanhangig te maken, welke, wordt zij aangenomen, een opkomst der militie bij de onbereden wapens in twee ploegen mogelijk maakt.

„Evenwel zal, ook bij gunstig verloop van den daartoe te verrichten wetgevenden arbeid, de nieuwe wettelijke regeling voor het eerst van toepassing kunnen zijn op de lichting die in 1909 voor eerste oefening onder de wapenen komt, zoodat ook bij de begrooting van hoofdstuk VIII voor 1909 voor den tijd van zeven maanden gerekend zal moeten worden op een blijvend gedeelte als hierboven voor 1908 werd aangegeven.

„De Regeering wenscht de hierbedoelde wetswijziging slechts als een hulpmaatregel en dus niet als een afdoende herziening van de Militiewet te zien aangemerkt. Zij stelt zich voor, zoodra mogelijk, een meer ingrijpende herziening van de Militie- en van de Landweerwet ter hand te nemen.

„In overeenstemming met het vrij algemeen uitgesproken gevoelen wordt het in beteren staat brengen der kustverdediging noodzakelijk geoordeeld. Het noodige wordt daartoe voorbereid. Met het oog op de aan die verbetering verbonden kosten, wenscht de Regeering den aanbouw van groot materieel voor de verdediging van Nederland zooveel doenlijk te beperken.

„De Regeering is voornemens, met bekwamen spoed en alvorens tot het

indienen van de voorstellen, die ik de eer had zooeven kortelijk aan te duiden, wordt overgegaan, een Raad van Defensie in het leven te roepen, waarin opperofficieren en vlagofficieren zitting zullen hebben, en ook het burgerlijk element niet zal ontbreken. Wettelijke regeling is in overweging; inmiddels acht de Regeering het instellen van dien Raad bij Koninklijk besluit gewenscht.

„De Regeering meent op dit oogenblik geen meer uitgebreid program te moeten geven. Wat ik opnoemde, — en het kon uit den aard der zaak niet volledig zijn — geeft reeds zooveel stof, dat er in de naaste toekomst werk te over zal zijn.

„De Regeering meent te mogen vertrouwen, dat de Kamer met wederzijdsch behoud van beginsel tot samenwerking bereid zal wezen".

Het regeeringsprogram, zooals het hier uiteengezet werd, was inderdaad niet zoo heel uitgebreid, maar wel was het zeer belangrijk, waarom wij het bij uitzondering in extenso hebben medegedeeld. Een geheel nieuw stel sociale wetten — betreffende de allerbelangrijkste onderwerpen —, in de verte aankondiging van een nieuwen vorm van grondwetsherziening, duidelijke aankondiging van wat met het blijvend gedeelte zou gebeuren en van verdere regeling op militair gebied.

De regeeringsverklaring, waarover een paar dagen lang gepraat werd [1]), maakte geen ongunstigen indruk. Natuurlijk sprak uit de uitingen van Borgesius en Drucker teleurstelling, dat de voorstellen tot grondwetsherziening in hun geest van de been waren, en de socialisten toonden zich bij monde van Schaper den nieuwen ministers weinig gunstig gezind, maar de vrije liberalen, waren, zooals uit de woorden van Tydeman bleek, tamelijk tegemoetkomend. Vergissen wij ons niet, dan spreekt uit de discussiën een vrij algemeene opluchting, dat het zeer zwakke ministerie-De Meester was heengegaan.

Wetsontwerpen van beteekenis, waarbij groote vragen van actueele politiek betrokken waren, kwamen in het eerste jaar van het nieuwe ministerie niet aan de orde. De eerste troonrede, 12 September 1908 door den minister van binnenlandsche zaken uitgesproken [2]), gaf geen nieuw licht omtrent de gedragslijn, die het ministerie zou volgen. Men kon dit na de nog zoo kort geleden afgelegde regeeringsverklaring ook niet verwachten. Wel mocht het de aandacht trekken, dat in de nu iets uitvoeriger gestelde financieele paragraaf, waarin van de noodzakelijkheid van „duurzame versterking der middelen tot behoud van het financieel evenwicht" gesproken werd, geen tariefsverhooging werd aangekondigd; maar o. a. wel een algemeene inkomstenbelasting met een kapitaalbelasting als aanvulling ter vervanging der vermogens- en bedrijfsbelasting. In het algemeen krijgt men uit den politieken toestand den indruk, dat men leefde in afwachting van wat de verkiezingen van 1909 zouden brengen.

De Handelingen van 1908—1909 zijn van betrekkelijk geringen omvang. Het „Kort Verslag" van de Handelingen, tot het uitgeven waarvan de Tweede Kamer in Mei 1908 in comité-generaal besloten had [3]) en dat met September 1908 begon te verschijnen — het moest de belangstelling van de Nederlanders in de verrichtingen van het machtigste staatscollege in Nederland aanwakkeren — telt in het eerste jaar niet meer dan 97 stukken [4]). Zelfs de algemeene beschou-

---

1) Alsvoren, blz. 1385 vlg.
2) Oosterbaan, t. a. p., V, blz. 120.
3) Handelingen Tweede Kamer 1907—1908, blz. 2017.
4) In 1910-1911 reeds 108 en sedert is het getal tot 1914 stijgend. — Vergelijk de opgaven in: „Parlement en Kiezer", o. a. 1911—1912, blz. 140.

wingen over de Staatsbegrooting liepen in dit jaar vrij vlug af en leverden weinig merkwaardigs op: het Kabinet verklaarde zich in het algemeen homogeen met dat van 1901. Men moest de praktijk afwachten, om te zien, hoe ver deze homogeniteit ging.

Tot de wetsontwerpen, die afgedaan werden, behoort onder meer een tot wijziging van de militiewet van 1901, in verband met de moeilijkheden, waartoe het blijvend gedeelte had aanleiding gegeven: het ontwerp kwam in October 1908 in de Tweede Kamer in behandeling [1]) en werd met 63 tegen 12 stemmen goedgekeurd; in de Eerste Kamer werden slechts 2 stemmen tegen uitgebracht [2]) en reeds 5 December werd de wet vastgesteld [3]). De voornaamste wijziging, nu aangebracht, was, dat de ter volledige oefening opgeroepenen in twee ploegen, resp. in het voor- en in het najaar, zouden opkomen; de sterkte van elke ploeg werd door de Regeering vastgesteld. Van verkorting van oefentijd kwam niets in. In Maart 1909 werden vrij uitvoerige discussiën gewijd aan een ontwerp tot wijziging en aanvulling van de wet op het middelbaar onderwijs [4]), waarbij de mogelijkheid van de verleening van subsidiën aan bizondere middelbare scholen werd aanvaard. De Tweede Kamer nam het 29 April aan (met 48 tegen 27 stemmen), de Eerste op 10 Juni (met 32 tegen 7 stemmen) [5]).

Opmerkelijk is ook nu het groote aantal interpellatiën en motiën, waaronder te noemen vallen de nog in Mei van het vorige zittingsjaar behandelde motie van Bos, de wenschelijkheid uitsprekende om over te gaan tot de exploitatie door den Staat van het spoorwegbedrijf [6]); zij werd na ampele bespreking met 46 tegen 39 stemmen verworpen. De interpellatie van Troelstra naar aanleiding van de heerschende werkloosheid (October 1908) [7]), die, door den minder bevredigenden toestand van handel en nijverheid, mede als gevolg van voortdurende moeilijkheden op de geldmarkt, zich voor het oogenblik in sterkere mate dan gewoonlijk voordeed, v. n. in het scheepvaartbedrijf. De motie, die de wenschelijkheid uitsprak, dat in het bizonder de gemeentebesturen dienden te worden ondersteund, om met of zonder hulp van particulieren de noodige maatregelen tot bestrijding der werkloosheid en hare gevolgen te nemen, kreeg slechts 8 stemmen (de aanwezige socialisten met Nolting, Thomson en De Klerk). Een motie-Treub over hetzelfde onderwerp, waarbij de Kamer o. a. als haar oordeel uitsprak, dat de Regeering de werkzaamheid van particulieren en gemeenten ter tegemoetkoming in de bestaande werkloosheid behoorde te bevorderen en te steunen, werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Dan een motie-Schaper, handelende over de beperking van arbeidsduur voor volwassen arbeiders (Maart 1909), die verworpen werd, terwijl een motie-Aalberse over hetzelfde onderwerp werd aangenomen [8]). Eindelijk een interpellatie-Bos over de houding der Regeering ten aanzien van de vereenvoudigde schrijfwijze der Nederlandsche taal (Maart 1909), de zgn. Kollewijnsche spelling, die reeds sedert jaren de gemoederen in de taalwereld zoo zeer in beweging had gebracht [9]). De Kamer scheidde reeds op 19 Mei: de verkiezingen gingen de belangstelling in beslag nemen.

1) Handelingen Tweede Kamer 1908—1909, blz. 167 vlg.
2) Alsvoren Eerste Kamer, blz. 100.
3) Staatsblad n°. 347.
4) Handelingen Tweede Kamer 1908—1909, blz. 1891 vlg.
5) Alsvoren Eerste Kamer, blz. 531. — Wet van 14 Juni 1909 (Staatsblad n°. 173).
6) Handelingen Tweede Kamer 1907—1908, blz. 1978 vlg.
7) Handelingen Tweede Kamer 1908—1909, blz. 75 vlg.
8) Alsvoren, blz. 1785.
9) Alsvoren, blz. 1848.

b. De verkiezingen van 1909. — *De „lintjeshandel".*

Wanneer wij in 1909 de ronde doen langs de politieke partijen, zal ons niet veel nieuws of belangrijks treffen. Het is in hoofdzaak dezelfde constellatie als in 1905. Enkele verschijnselen, die zich toen reeds aankondigden, zijn tot rijpheid gekomen. Aan liberale zijde valt een zekere matheid op, wat na de ervaring, tijdens het ministerie-De Meester verkregen, weinig zal verwonderen. Het aantal brochures, aan deze verkiezingen gewijd, is geringer dan dat van vier jaar vroeger en de inhoud is weinig zeggend.

Er was nu een bond van vrije liberalen, gesticht in 1907 en voortgekomen uit de actie, die tot het manifest der 75 [1]) had geleid. De inhoud van dit manifest is in het beginselprogram, dat in de vergaderingen van 25 Mei en 14 September vastgesteld was [2]), gemakkelijk te herkennen. De geleidelijke historische ontwikkeling met behoud van een groote mate van vrijheid voor den enkeling zijn hier de leidende motieven. Men leze het artikel over het kiesrecht:

„Als waarborg voor de onpartijdige behartiging der onderscheidene volksbelangen naar mate van hunne beteekenis voor de gemeenschap, behooren de Staten-Generaal te bestaan uit twee Kamers, op verschillende wijze verkozen en met zoodanige grondwettelijke bevoegdheden bekleed, dat aan beide nagenoeg gelijke invloed op de wetgeving zij verzekerd.

„Is aan die eischen voldaan, dan kan het kiesrecht voor de Tweede Kamer worden verleend aan de mannelijke Nederlanders, wien de geschiktheid tot uitoefening niet op grond van persoonlijke hoedanigheden of omstandigheden moet worden ontzegd, en aan die vrouwelijke Nederlanders, welke aan te bepalen vereischten beantwoorden. Onder persoonlijke hoedanigheden of omstandigheden zijn bij elke kiesrechtregeling te rekenen gebrek aan stoffelijke onafhankelijkheid en verwaarloozing van de verplichtingen jegens den Staat, met name het niet voldoen van verschuldigde belastingen.

„Voor de gemeenteraden zij het kiesrecht bovendien afhankelijk gesteld van den aanslag in de plaatselijke directe belasting of in eene met gemeentelijke opcenten bezwaarde rijksbelasting".

En dat over de sociale wetgeving:

„De wetgeving strekke tot verheffing van het stoffelijk, geestelijk en zedelijk peil van het geheele volk.

„Bij de wetgeving, die meer in het bijzonder gericht is op economische versterking van de zwakkeren in de samenleving, worde bovenal gestreefd naar ontwikkeling en verhooging van zelfstandige kracht.

„De Staat trede door ambtenaarsbemoeiing en strafbepaling eerst dan dwingend op, wanneer persoonlijk initiatief en vrije samenwerking voor de behartiging van eenig algemeen belang op den duur zouden te kort schieten.

„Hulp, welke het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid van den burger voor zich en zijn gezin verzwakt, vinde, op het gebied van het armwezen, van overheidswege geenerlei aanmoediging".

Vrijhandelsstelsel, goedkoop verkeer, deugdelijk onderwijs van staatswege, inrichting van leger en vloot op deugdelijk militairen voet, beleidvolle zuinigheid in alle onderdeelen der staathuishouding — worden verder als zoovele te handhaven of te verwezenlijken desiderata genoemd.

In de verklaring, die deze partij in Mei 1909 met het oog op de aanstaande

1) Hiervóór, blz. 277.
2) Oosterbaan, t. a. p., blz. 54 vlg.

verkiezingen aannam [1]), vindt men haar standpunt aangaande een grondwetsherziening uitgesproken:

„Eene grondwetsherziening uitsluitend of in hoofdzaak ten doel hebbende de invoering van algemeen kiesrecht mogelijk te maken begeeren wij niet. Gewenscht achten wij eene herziening van wijdere strekking, die onder meer beoogt aan de Eerste Kamer, op andere wijze dan de Tweede gekozen, een grooteren invloed op de wetgeving dan haar thans toekomt te verzekeren, en die evenredige vertegenwoordiging, alsmede het kiesrecht voor vrouwen, mogelijk maakt. Daarbij kan dan tevens de mogelijkheid worden geopend tot uitbreiding van het kiesrecht voor de Tweede Kamer, in den zin van ons Beginsel-program".

Hier maakte de partij dus front tegen overhaasting, om nl. om de wille van één zaak een grondwetsherziening door te zetten, en algemeen kiesrecht aanvaardde zij nog niet als noodzakelijk. Opmerkelijk is ook haar standpunt ten opzichte van het onderwijs, zooals dit hier geformuleerd werd:

„Nieuwe eischen van Staatssubsidie aan het bijzonder lager onderwijs moeten, in afwachting van de gevolgen der Lageronderwijswet 1905, niet ingewilligd worden".

Verdere fusie onder de Christelijk-historischen had de oprichting van de Christelijk-historische Unie ten gevolge gehad: op 9 Juli 1908 was de Christelijke historische partij met de Friesche Christelijk-historischen vereenigd [2]). Ook de Unie heeft geen program van actie, maar alleen een beginselprogram. Wij ontleenen er de beide paragrafen aan, die het doel der Unie omschrijven. Vooral het tweede hiervan is opmerkelijk om de antithese tusschen rechts en links, die hier zeer voorzichtig wordt gesteld:

(art. 7) „Het doel van de Christelijk-Historische Unie is, de door haar beleden beginselen tot erkenning — niet om de regeermacht in handen van met zekere Christelijke-beginselen instemmende personen — te brengen.

„Het is dus niet zoozeer te doen om majoriteit (de meerderheid der kiesgerechtigden) als wel om autoriteit (gezag van het woord Gods); niet om het succes van de partij, maar om de macht van het beginsel.

„Hierop dient, zoowel bij de organisatie van de partij, als bij de samenwerking met andere partijen in de eerste plaats te worden gelet.

(art. 8): „Vermits geheel het volk zich aan de ordeningen Gods heeft te onderwerpen, verzet de Christelijk-Historische Unie zich tegen een groepeering des volks in twee deelen naar godsdienstige onderscheiding.

„Daaruit volgt evenwel niet, dat geen rekening moet worden gehouden met het feit, dat hier te lande, ten gevolge van de inwerking der beginselen door de Fransche revolutie gehuldigd, de daaruit voortvloeiende loochening van het Goddelijk gezag op staatkundig gebied, het uiteengaan der politieke partijen ten aanzien van de al- of niet -erkenning van dat gezag heeft plaats gehad en in de hand is gewerkt".

Scheiding was er onder de socialisten gekomen. Men voelde het onweder in 1905 al rommelen [3]). In 1909 op een buitengewoon congres te Deventer brak het los, nadat op vorige congressen meer dan één voorbode was verschenen. Was de Marxistische sociaal-democratische geest wel vaardig over de partij? Werd het beginsel niet te veel uit het oog verloren om oogenblikkelijk succes? Er waren er in de partij — en ook wel daarbuiten —, die meenden, dat de S. D. A. P., haar revolutionnair karakter verliezende, op weg was een gewoon-burgerlijk parlementair aspect te krijgen. De bedillers

1) Alsvoren, blz. 60.
2) Alsvoren, blz. 14; cf. hiervóór blz. 276.
3) Hiervóór, blz. 280.

uitten zich het scherpst in het blad: „de Tribune", waarin heftige aanvallen op de leiding der partij, ook op de Kamerfractie, die bewust op een blok met de burgerlijke partijen zou aansturen, werden gedaan. Dit mocht niet zoo blijven, meende het bestuur; er zou gevaar voor de S. D. A. P. zelve kunnen voortkomen uit de bestaande onzuivere verhoudingen.

Op het Deventersche congres nu (13 en 14 Februari) werd een voorstel van het bestuur in behandeling genomen [1]), dat de partij een weekblad zou uitgeven, dat als bijblad aan het „Volk" zou verbonden worden en waarvan de redactie geregeld overleg met die van het „Volk" zou moeten houden; de „Tribune" zou dan moeten worden opgeheven; wilden de partijgenooten, die de „Tribune" uitgaven, hierin niet toestemmen, dan zouden zij van hun lidmaatschap van de partij vervallen moeten worden verklaard. Stormachtige zittingsdagen waren het, waarop deze zaak besproken werd. Een openbaar kettergericht werd gehouden. Troelstra droeg den voornaamsten last van de verdediging van het voorstel, dat de heftigste bestrijding van Wijnkoop onderging. Een deel der partijgenooten liet zich ten slotte vinden voor het voorstel, o. a. Van der Goes en Henriëtte Roland-Holst. Het kleinste deel, onder wie Wijnkoop, bleef weigeren: over hen werd het royement met vrij aanzienlijke meerderheid uitgesproken. De gebeurtenis herinnert aan de scheiding in den Socialistenbond in 1894 [2]), maar met dit onderscheid, dat het nu niet ging om parlementaire vertegenwoordiging, maar zuiverder om een beginselvraag.

De uitgestootenen stichtten een nieuwe partij: de Sociaal-Democratische Partij (S. D. P.), die in Maart 1909 tot stand kwam. Het beginsel-program, korter geformuleerd dan dat van de S. D. A. P., staat natuurlijk evenals dit laatste op den grondslag van den klassenstrijd. Het doel der socialisten wordt aan het einde geformuleerd in de volgende bewoordingen [3]):

„Het is de internationale sociaaldemocratie, waarin de arbeiders der geheele wereld, die tot bewustzijn van hunne taak in den klassenstrijd zijn gekomen, zich hebben georganiseerd.

„De sociaaldemocratische partij in Nederland stelt zich ten doel, ook het Nederlandsche proletariaat te doen deelnemen aan dien internationalen strijd der arbeidende klasse.

„Zij wil daarbij zooveel mogelijk elke oeconomische of politieke beweging der arbeiders ter verkrijging van betere levensvoorwaarden zoodanig ondersteunen, dat daardoor hun klassebewustzijn wordt opgewekt en hunne macht tegenover de bezittende klasse wordt versterkt.

„Zoolang het den arbeiders nog niet mogelijk is, de staatsmacht in handen te nemen, zal zij trachten, alle politieke rechten te veroveren en deze te gebruiken, zoowel om het geheele proletariaat in den klassenstrijd te organiseeren, als om invloed te verkrijgen op de wetgeving ter invoering van onmiddellijke verbeteringen in den toestand der nietbezittende klasse en ter bespoediging der oeconomische revolutie".

Een macht van groote beteekenis werd de S. D. P. tot dusverre niet. Hare aanhangers hebben bij meer dan één gelegenheid getoond meer neiging te gevoelen voor gewelddadig optreden dan de aanhangers der S. D. A. P. Deze laatste bleef, al duurde de beginselstrijd in haar midden nog wel voort, het centrum der Nederlandsche socialistische beweging; zij doorstond den schok van 1909 glansrijk en vertrouwde meer en meer op de leiding van Troel-

1) Het volgende naar het officieele Verslag (Brochuren-handel der S. D. A. P., — Amsterdam).
2) Hiervóór, blz. 87.
3) Oosterbaan, t.a.p., V, blz. 81 vlg.

stra, wiens invloed in partijvergaderingen aan dien van Kuyper op de anti-revolutionnaire deputaten-vergaderingen doet denken. Toenemen in aantal deed overigens de partij in deze jaren niet sterk. Uit het jaarverslag van den partijsecretaris over 1908 blijkt, dat het aantal afdeelingen iets gedaald was, terwijl ook het ledental zeer weinig was gestegen [1]). Verblijdend was daarentegen de uitbreiding der vakvereenigingsbeweging, en wel nu vooral van die op sociaal-democratischen grondslag. In 1905 (31 December) was het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen (N. V. V.) opgericht, dat, hoewel zelfstandig ageerend, in nauw verbond met de S. D. A. P. stond, die dus ook op dit terrein machtiger werd. Het eerste vijf-jarig verslag van den secretaris, Jan van den Tempel [2]), was in juichtoon gesteld en niet zonder reden. Het verbond had slechts te roepen over voorspoed: in 1911 waren er 28 organisaties bij aangesloten en het aantal breidde zich constant uit. Het Nederlandsch Arbeids-Sekretariaat ging in beteekenis dientengevolge zeer achteruit.

Van de overige partijen behoeven wij niet veel te zeggen. Zij hadden hare programma's hier en daar wat omgewerkt of uitgebreid — o. a. hadden de Vrijzinnig-democraten dit gedaan op militair en koloniaal gebied —, maar in den grond der zaak was er weinig of niets veranderd. De Liberale Unie en de Vrijzinnig-democraten hielden natuurlijk vast aan de wenschelijkheid van de spoedige invoering van algemeen kiesrecht. Het blijkt o. a. uit het manifest, dat de laatstgenoemden in samenwerking met het nu bij hen aangesloten Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond in Februari 1909 uitgaven [3]), en uit de motie van het Hoofdbestuur der Unie, door de algemeene vergadering terzelfdertijd aangenomen [4]). Alleen van het blanco-artikel hoort men niet meer. Maar zij kunnen zich niet ontveinsd hebben, dat hierop voorloopig geen kans was, en de toon van Treub in de rede [5]), op de buitengewone vergadering van den Vrijzinnig-Democratischen Bond in Januari 1909 uitgesproken, klonk niet zeer hoopvol, hoe belangwekkend de rede zelf was.

De samenwerking van de liberale partijen reikte in 1909 niet verder dan in 1905. Die der rechtsche partijen evenmin. Kuyper, die bij deze verkiezingen meer van zich deed hooren dan in de voorafgaande jaren, ried in de rede ter deputaten-vergadering in April 1909 [6]) natuurlijk tot handhaving der coalitie, maar opnieuw met nadruklegging op de handhaving van het eigene in de partij:

„Vrees nooit voor een duurzaam uiteenvallen der Coalitie. Al werd ze straks tijdelijk losgewrikt, altoos zal ze uit natuurlijke aandrift haar kracht herwinnen, en hoe voller nadruk ge op de Antithese legt, des te vaster zal ze inwortelen. Bij tal van afgelegen vraagstukken moogt ge gedeeld staan, zoodra deze Antithese trilt, huivert de zenuw in uw gevoel vanzelf op. Die Antithese is van de Coalitie het cement. Wie haar omnevelt of verzwakt, verzwakt tegelijk het saamwerken der Christelijke partijen. De stoot, dien zij aan het hart geeft, trilt in heel het aderenweefsel van ons volksbestaan door, en ze beheerscht heel het samenstel van ons volksleven, in gezin en maatschappij, in Staat en Kerk.

„Maar hoe ernstig ook wij uit dien hoofde de roeping verstaan om, waar

1) Gevoegd bij het Verslag van het 5e Congres der S. D. A. P., gehouden op 11, 12 en 13 April 1909 te Rotterdam (Brochurenhandel der S. D. A. P., Amsterdam).
2) Na vijf jaren —, bewerkt door Jan van den Tempel (1911, z. p.).
3) Oosterbaan, t. a. p., blz. 63.
4) Alsvoren, blz. 46.
5) Vrijheid en democratie (overgedrukt uit het dagblad Land en Volk).
6) Wij, Calvinisten.... (Kampen, J. H. Kok, 1909). — De geciteerde passage, blz. 18.

het even kan, met andere Christelijke partijen saam op te trekken, nooit mag die drang naar Coalitie tot verflauwing der grenzen leiden, en steeds moet door ons als geesteskinderen van Calvijn de zelfstandigheid van onze eigen groep verweerd worden".

Ook deze rede heeft iets mats, vergeleken bij die van 1901. Het moet den lezer onmiddellijk treffen, dat de positie van het kabinet-Heemskerk en dit kabinet zelf haast geheel onaangeroerd blijven, evenals in Kuyper's verkiezingsrede in Juni 1909 te Dordrecht [1]). Moesten de anti-revolutionnairen voor den aan het bewind zijnden minister strijden, ja dan neen? De leider liet hen over zijn meening geheel in het onzekere. Wel legde hij — minder in de rede dan in eenige artikelen in de Standaard [2]) — meer nadruk op de sociale wetgeving, hoewel dan „onder eigen banier", dan men nà de praktijk van het ministerie-Kuyper had mogen verwachten:

„Op eigen vakorganisatie onder eigen banier moet aangedrongen:

„1e. om te niet te doen den valschen schijn alsof de radicalen heel den arbeidersstand vertegenwoordigen; 2e. om wie den Christus belijdt uit allezins verkeerd en gevaarlijk gezelschap te houden; maar ook ten 3e. om hen die den Christus belijden, saam te brengen, te vereenigen, daardoor sterker te maken, en hen zoodoende in staat te stellen zich op eigen terrein beter te bekwamen, en tot het opkomen voor gemeenschappelijke belangen in staat te stellen".

Van onmin aan rechtsche zijde bemerkt men echter niets. Alleen het Protestantsche gevoel komt van tijd tot tijd in verzet tegen de Katholieken, vooral wanneer hiertoe een bepaalde aanleiding aanwezig is. Zoo wanneer in 1907 bij decreet der Heilige Roomsche en Algemeene Inquisitie, door den Paus goedgekeurd, 65 stellingen worden veroordeeld [3]), waarvan éene, luidende, dat „de Roomsche Kerk het hoofd van alle Kerken (is) geworden, niet door de beschikking der goddelijke Voorzienigheid, maar door omstandigheden van zuiver staatkundigen aard" (no. 56). Of in nog sterkere mate, wanneer in 1910 de encycliek Editae saepe (ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der heiligverklaring van den H. Carolus Borromeus) verschijnt, die eenige voor Protestantsche ooren zeer kwetsende uitdrukkingen bevatte en in de kerkelijke wereld van Nederland een stormpje verwekte benevens een interpellatie-Van Doorn in de Tweede Kamer. De synode der Nederlandsche Hervormde Kerk protesteerde er formeel tegen [4]). De paus legde daarop een verklaring af, die officieel ter kennis van de Koningin werd gebracht, dat hij in geenen deele gedoeld had op de vorsten uit het huis van Oranje noch op de voorouders der niet-Katholieke onderdanen van Hare Majesteit [5]).

Toen vooral werd in anti-revolutionnaire en Christelijk-historische kringen de vraag druk besproken, of samengaan met Rome wel voortgezet mocht worden. De Nederlander verdedigde de coalitie [6]) en verklaarde, dat de encycliek, die immers alleen bekende dingen herhaalde, de Protestanten vrij koud

1) Het groote keerpunt (uitgave: Stoomdrukkerij J. de Lange te Dordrecht).
2) Herdrukt onder den titel: Sociale organisatie onder eigen banier (Electr. drukkerij, Bootsma, Den Haag). Zie ook nog: Kuyper, Vóór den Slag (in „Om het roer van Staat", serie politieke vlugschriften onder redactie van prof. dr. H. Visser en mr. P. A. Diepenhorst, nº. 8; Utrecht, G. J. A. Ruys, 1909).
3) Een vertaling in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 23 Juli 1907, Eerste Blad A.
4) Opgenomen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 8 Augustus 1910; zie ook het nummer van 1 Juli 1910.
5) De v. n. feiten hierover bij P. J. L. M. Goulmy, 's Pausen diplomatie in de Nederlanden (Utrecht—Den Bosch, 1917), blz. 95.
6) Nederlander van 25 Juni 1910, 1e blad.

kon laten. Ronduit erkende het blad aan succespolitiek te doen: „Ons is geen mensch bekend die ooit anders handelt dan met het oog op succes, op welslagen"; zonder samengaan met Rome is echter succes onmogelijk. Het herinnert ons klanken uit de dagen van het ministerie-Mackay en het was nu de zoon van Mr. Keuchenius, E. A. Keuchenius, die hiertegen in het vuur kwam; hij voerde den ook voor de kennis van de geschiedenis der rechtsche samenwerking belangwekkenden strijd, die tot een scherpe polemiek werd, in „de Beukelaar" [1]), het orgaan van den bekwamen publicist Mr. dr. A. R. van de Laer, die, meer om het democratisch beginsel, niet met de coalitie kon medegaan.

Maar van beteekenis voor de oplossing der coalitie waren deze anti-Roomsche stemmingen niet, evenmin bij de verkiezingen van 1909 als voorloopig daarna. Zij blijven meer als symptoom opmerkelijk op dezelfde wijze als de socialistische en democratische strooming, die zich onder de Katholieke arbeiders hier en daar openbaart [2]), zonder echter tot scheuring in de Katholieke staatspartij te leiden; evenals ook dergelijke stroomingen onder de anti-revolutionnairen, die in de vroeger genoemde Christen-democratische partij [3]) uitmondden.

De verkiezingen werden gehouden op 11, de herstemmingen op 23 Juni 1909. De uitslag was voor de linksche partijen zeer onbevredigend, wat vrij algemeen verwacht werd. De eerste ronde bracht 25 Katholieken, 21 anti-revolutionnairen, 7 Christelijk-historischen, 6 Unie-liberalen, 4 vrijzinnig-democraten, 1 vrije liberaal, de tweede deed deze getallen (dat der Katholieken bleef hetzelfde) stijgen resp. tot 23, 12, 26, 8, 4, terwijl de S. D. A. P. 7 vertegenwoordigers in de Kamer kreeg. Rechts 60, links 40 tegenover in de vorige Kamer rechts 49 en links 51. Een débâcle voor „links" als in 1901 met dit onderscheid, dat ditmaal de voornaamste slagen waren gevallen niet in het Noorden, maar in de groote steden, waar èn aan de rechtsche partijen èn aan de socialisten meerdere zetels verloren waren gegaan. De verkiezingen accentueerden de ebbe van het liberalisme, die zich bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1907 ook reeds had doen gevoelen, toen in Zuid-Holland de liberalen de rechtsche meerderheid niet hadden kunnen verminderen, terwijl bovendien Overijsel was omgegaan. Het sterkst leden de vrije liberalen, die nu, niettegenstaande hunne organisatie, in de Tweede Kamer van 9 op 4 zetels waren achteruitgegaan; het meest treffend was de niet-herkiezing van Röell in Utrecht.

Zou deze belangrijke victorie in de samenstelling van het Kabinet wijziging brengen? Er werd voor gevreesd, bepaaldelijk dat de Kuyper-koers opnieuw de richting zou aangeven. Dit was de voornaamste aanleiding voor de publicatie der documenten — vlak nà de verkiezingen —, die de beruchte lintjes-kwestie aan de orde hebben gebracht.

Dat de advocaat P. Tideman te Bloemendaal in Kuyper's zich opnieuw vertoonende ambitie naar de hoogste trap in den Staat aanleiding vond over te gaan tot de publicatie der bovenbedoelde, onder hem berustende documenten, heeft hij zelf zoo duidelijk mogelijk gezegd, minder nog in het onderhoud, dat hij in Juni 1909 met een der redacteuren van het „Volk" had, dan in een ingezonden stuk, dat hij – nadat de „Standaard" geweigerd

1) Nummer van 14 Juli 1910 en volgende.

2) Men leert ze het best kennen uit verscheidene brieven, die een Katholiek medewerker van de Nieuwe Rotterdamsche Courant eenige jaren geleden vrij geregeld in dat blad schreef.

3) Hiervóór, blz. 276.

had het op te nemen — plaatste in de Nieuwe Rotterdamsche Courant [1]). Aan het einde hiervan — na verteld te hebben, dat hij op verzoek zijner berichtgeefster Kuyper eerst gespaard had — zegt hij:

„Ik zal den avond niet vergeten, dat dit geluid (nl. van het verzoek) voor goed verstierf bij lezing van 't bericht dat dr. Kuyper weder naar de hoogste staatstrap stuurde.

„Toen wist ik dat, niet zijne richting, niet de zoogenaamde gereformeerde beginselen, maar zijn persoon een wezenlijk gevaar was voor mijn land, en ik heb geen oogenblik meer de gedachte uit mij kunnen bannen, dat het mijne taak zou zijn, te doen wat menschelijkerwijs gesproken mogelijk was de opkomst van eene nieuwe excellentie Kuyper te verhinderen. Om met de taal van dr. Kuyper zelf te spreken, ik gevoelde dat dit voorbeschikt was in Gods eigen Raad, of anders gezegd, dat hier geen toeval maar een natuurlijk te verklaren wereldverloop aan 't werk was; en men had lichter een boom kunnen laten veranderen in steen, dan mij een slot te leggen op den mond, dien ik noch door eene bindende belofte, noch door de vrees voor eigen lijfsbehoud gebonden voelde".

En de schrijver dreigde ook verder niet te zullen zwijgen, indien dit noodig mocht blijken, m. a. w. hij had nog meer gegevens ter beschikking dan die toen reeds gepubliceerd waren. Voorloopig zag hij de noodzakelijkheid hiervan niet in. Van wat hij gedaan had, had hij geen berouw; het was geschied door „onweerstaanbaren aandrang"; het doel:

„den grooten man te dwingen zich te laten zien zooals hij, al of niet bewust, is voor ons volk: een gevaar voor onze goede zeden, zelfs in onzen parlementair geregeerden staat, een gevaar te grooter naar de grootte zijner persoonlijkheid".

Eigenlijk is dit het allerbelangrijkste van de heele zaak. De feiten zelf, waarop de beschuldiging tegen Kuyper gegrond was, komen op het volgende neer [2]): in 1903 was R. Lehman, consul-generaal van Griekenland, wonende te Amsterdam, gedecoreerd, terwijl tevens kon worden aangetoond, dat hij belangrijke bedragen aan de kas der anti-revolutionnaire partij had geschonken; in 1905 was E. A. Lehman, eveneens wonende te Amsterdam, voor decoratie voorgedragen, die ten slotte wegens het aftreden van het ministerie-Kuyper uitbleef, terwijl van hem hetzelfde kon worden aangetoond, en in dit geval tevens, dat deze gelden waren gegaan door handen van Kuyper, die bovendien middelen aan de hand gedaan had, waardoor Lehman zich in nationalen zin verdienstelijk kon maken, ten einde aanspraak op een decoratie te krijgen. De gegevens waren geput uit fragmenten eener correspondentie van mejuffrouw Mathilde Westmeijer (waaronder briefjes van E. A. Lehmann en Kuyper zelf), die in nauwe verbinding met Kuyper stond, als officieus agente der anti-revolutionnaire partij ageerde en voor zich zelf, bepaaldelijk van R. Lehmann, wiens voorspraak zij ook bij Kuyper zou zijn geweest, geld had aangenomen; zij waren Tideman in handen gekomen als curator in een faillissement (einde 1906). Van de zijde van Kuyper werden de feiten niet ontkend, maar in een ander licht geplaatst: de decoratie van R. Lehman was ter dege verdiend om den geldelijken steun, door hem verleend bij de overbrenging van Boeren-krijgsgevangenen van St. Helena naar Zuid-Afrika en bij het herstel eener Hollandsche kerk te Colombo op Ceylon; zijne bijdragen aan de kas van de partij, waartoe hij zelf ook behoorde, begonnen pas

1) Dd. 20 November 1909.

2) E. Polak, Het Lintje. De Feiten der Kuyperzaak (Brochurenhandel der S. D. A. P., Amsterdam, 1910), geeft de belangrijke stukken in extenso.

daarna. De schenkingen van hem noch die van E. A. Lehmann waren ooit voor Kuyper zelf bestemd geweest, zooals hier en daar geïnsinueerd was; deze had ze als voorzitter van het Centraal Comité van anti-revolutionnaire kiesvereenigingen in ontvangst genomen en doorgezonden naar den penningmeester. Het voordragen van E. A. Lehmann voor een decoratie werd eerst — niet geheel terecht, naar later bleek — ontkend.

Was hier nu „corruptie" ? Alvorens het hierover eens te kunnen worden, moet men eerst duidelijk stellen, wat onder „corruptie" is te verstaan. Omkooping of bederf in algemeenen zin ? In beide beteekenissen wordt het, ook wanneer men van „regenten-corruptie" in de 17e en 18e eeuw spreekt, voortdurend dooreengebruikt. De beide begrippen liggen niet zoo héél ver uiteen. Iemand, die geld aanneemt ter bevordering van een bepaald doel, dat hij in zich zelf goed of voldoende gemotiveerd acht, kan er ook licht toe komen geld aan te nemen ter bevordering van iets, dat hij in zich zelf niet goed of ongemotiveerd acht. Toch is alleen in het laatste geval sprake van eigenlijke omkooping, van corruptie dus in den ergsten zin. In dit teeken nu staat, meen ik, de affaire-Kuyper niet geheel. Voor zoover te oordeelen valt uit de over deze zaak algemeen bekend geworden stukken, is het voor mij buitengesloten, dat Kuyper geld voor zich zelf zou hebben aangenomen, maar ook vrij wel uitgemaakt, dat hij bereid was E. A. Lehman voor een decoratie voor te dragen, niettegenstaande hij niet de overtuiging kon hebben, dat de voorgedragene dit verdiende. Tusschen zijn bereidheid en de gelden, door E. A. Lehmann aan de anti-revolutionnaire partijkas gefurneerd, schijnt dus oorzakelijk verband te moeten worden aangenomen. Corruptie in algemeenen zin zal hierom in elk geval moeilijk ontkend kunnen worden. Verder zou ik niet durven gaan.

De zaak maakte in Nederland groot gerucht. Ons land is arm aan politieke „schandalen", maar hier was er nu dan toch één. Het is een heuglijk bewijs voor de reinheid onzer politieke zeden, dat er in breede kringen, ook van rechts, groote verontwaardiging over werd betoond. En Kuyper's eerste verdediging, die verre van afdoende bleek te zijn, spoedig gevolgd door zijn vertrek „buitenaf" — het woord heeft na het gebruik, dat Kuyper er van maakte in de Standaard in een antwoord op de op zijn verdediging uitgeoefende kritiek — een zekere vermaardheid gekregen, waren niet geschikt, om de stemming beter te maken. Het zich beroepen door Kuyper op electorale gewoontes, in Amerika en Engeland bestaande, deed ook al geen goed.

Het spreekt van zelf, dat de „affaire" in de Staten-Generaal niet buiten de deur kon gehouden worden. Vooral de socialisten wilden dit niet. Zij kwam ter sprake, zoodra de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1910 aan de orde waren. Kuyper vond toen in de in het Voorloopig Verslag gemaakte opmerkingen aanleiding tot het afleggen op 18 November eener verklaring, die oprechter was dan de eerste verdediging en gunstiger indruk maakte. Hij erkende uiterst onvoorzichtig geweest te zijn [1]):

„En vraagt men mij nu ten slotte, of ik dan toch niet voel, dat ik in genoegzame voorzichtigheid te kort schoot, zoo aarzel ik niet, om op zichzelf gulweg de mogelijkheid te erkennen, dat ik gewikkeld werd in de draden van een weefsel, dat ik niet doorzag; om voetstoots toe te geven, dat ik mij allicht van een der handelende personen eene voorstelling heb gevormd, die naderhand blijken kon niet geheel met de werkelijkheid overeen te komen; en om ruiterlijk toe te stemmen, dat het zeer zeker voorzichtiger, ja, eisch van vroed beleid ware geweest, mij vooraf nauwkeuriger op de

1) Handelingen Tweede Kamer 1909—1910, blz. 330.

hoogte te stellen. Maar al moge ik mij dan, het boetekleed ontsiert den man niet, aan de eischen van goede voorzichtigheid en vroed beleid bezondigd hebben, met mijn al dan niet schuldig staan aan het eigenlijke feit, dat men mij ten laste legt, heeft mijne erkentenis van schuld door onvoorzichtigheid niets uitstaande".

Maar dit werd niet voldoende geacht en de zaak werd, ook na Kuyper's verklaring, bij de algemeene beschouwingen van meer dan één zijde besproken. Troelstra diende in het einde van December 1909 een voorstel in tot het houden eener parlementaire enquête omtrent de handelingen van den minister Kuyper gedurende de jaren 1903 en 1905 ter zake van de aan de gebroeders Lehmann verleende en toegedachte decoratiën [1]). Het waren zeer ruim gestelde vragen, waarover Troelstra de enquête wilde doen loopen. Het meest kwam het aan op de 2e, 4e en 5e vraag, die luidden:

„Heeft dr. A. Kuyper ter zake de uitoefening zijner functie in de Uitvoerende Macht gebruik gemaakt van de diensten van voormelde persoon of aan haar, of door hare bemiddeling aan anderen, in die qualiteit diensten bewezen en, zoo ja, van welken aard waren die diensten en waarin bestond voor beide personen het belang van hun wederzijdsch optreden in deze ?

„Is er, nadat mej. Westmeijer bij dien minister stappen had gedaan ter bekoming eener decoratie voor de heeren Lehmans, tusschen hem en deze heeren, zoodanige verhouding ontstaan als waaruit eenige praestatie hunnerzijds voortvloeide, ten gevolge waarvan de verleende of te verleenen decoraties het karakter kregen van begunstiging van bepaalde personen niet — of niet slechts — wegens aan den lande bewezen diensten, doch wegens diensten bewezen aan den minister, hetzij persoonlijk, hetzij in zijne qualiteit van hoofd zijner partij ?

„Welke geldelijke bedragen heeft dr. Kuyper van de heeren Lehmans ontvangen; op welke tijdstippen zijn deze geïnd; voor welke doeleinden waren zij bestemd of zijn zij gebruikt en dient eenig — zoo ja welk — verband tusschen die gelden en de verleende of te verleenen decoraties te worden aangenomen ?"

Tegen het voorstel werden juridische en opportunistische bezwaren ingebracht, zoowel bij de schriftelijke als bij de mondelinge behandeling. De eerste kwamen vooral van De Savornin Lohman, die in een afzonderlijke nota [2]) betoogde, dat het voorstel krachtens de enquête-wet van 1850 [3]) niet voor behandeling in aanmerking kon komen, omdat een enquête tegenover een afgetreden minister niet toelaatbaar zou zijn. De andere van hen, die het nut van een verder onderzoek om de een of andere reden niet inzagen. Zij zijn het best geformuleerd in een rede van De Beaufort, waarmede in Mei 1910 de algemeene beschouwingen over het voorstel in de Tweede Kamer geopend werden. De Beaufort betoogt [4]), dat men nu eigenlijk van de zaak al genoeg wist en dat het, ofschoon hij het met de juridische opvatting van Lohman niet eens was, niet in 's lands belang kon geacht worden de enquête te houden. Zeer duidelijk sprak hij zijn afkeuring over het gebeurde uit, er aan toevoegende — met een klaarblijkelijke zinspeling op Kuyper's bemoeiingen met de buitenlandsche zaken —, dat er in een andere aangelegenheid dingen aan het licht waren gekomen, zóó onverklaarbaar, dat zij haast nog eerder een onderzoek zouden vorderen dan de lintjeszaak. Dingen, die zouden kunnen vallen onder den strafrechter, waren in deze zaak toch niet te vinden, al waren ze misschien wel gebeurd: er

1) Handelingen Staten-Generaal 1909—1910, Bijlagen, n°. 193.
2) Alsvoren, n°. 193, blz. 11—12.
3) De Bruyne, I, blz. 141.
4) Handelingen Tweede Kamer 1909—1910, blz. 17—24.

was hier gehandeld door behendige menschen, die elkander met halve woorden en zinspelingen verstonden. De hoofdzaak voor spreker, nl. dat K u y p e r als minister tevens thesaurier zijner partij bleef, was voldoende toegelicht en zou als waarschuwing voor het vervolg dienen. Waarom dan nog naar meer onverkwikkelijke bizonderheden gezocht? En hij zei ten slotte het allerscherpste woord, dat over deze geheele affaire gezegd is:

„Ik heb weinig meer te zeggen. Ik gevoel weinig opgewektheid om in al die treurige zaken nog verder in te dringen en wensch geen onderzoek van allerlei dingen, die ik in het belang van het land voor mij eigenlijk niet noodig heb te weten. Ik zou hier bijna een zeer onparlementair woord gebruiken, een uitdrukking, die de Voorzitter misschien ook niet zou kunnen toelaten, maar die ik ook niet in letterlijken zin wil hebben opgevat. *Ik heb geen lust om in het slijk te wroeten* [1])."

De voorzitter, toen V a n B y l a n d t, interrumpeerde hier met de opmerking, dat hij vertrouwde, dat de spreker hier slechts beeldspraak bedoelde. Maar beeldspraak wondt ook!

Niettegenstaande een meesterlijke rede van T r o e l s t r a [2]), kalm gehouden en rustig de feiten uiteenzettende, werd het voorstel op 25 Mei met 49 tegen 31 stemmen verworpen; „rechts" was tegen met T h o m s o n [3]). (D e B e a u f o r t en V a n K a r n e b e e k waren niet aanwezig bij de stemming).

Een eereraad [4]), op verzoek van K u y p e r door den voorzitter der Eerste Kamer benoemd in het begin van 1910, sprak in Juli 1910 als zijn meening uit, dat de feiten op zich zelf, ook in het geval van E. A. L e h m a n n, geen grond opleverden, „om corruptie aan te nemen"; in elk geval ging naar zijn oordeel K u y p e r voor de strafwet vrij uit, omdat niet gebleken was van eenige aanduiding, dat hij ten eigen bate geld had aangenomen van de heeren L e h m a n n [5]).

K u y p e r's minstens genomen in hooge mate onvoorzichtige handelwijze heeft zonder twijfel bewezen, dat men voor Nederland, na het bekend worden dezer feiten alleen, moest wenschen, dat de premier van 1901—1905 niet meer in het Torentje op het Binnenhof terugkeerde. Zooals dan ook niet is geschied! In zijn partij schijnt K u y p e r's invloed weinig gedaald, al heeft de partij er stellig onder geleden en al heeft meer dan één lid haar om de handelingen van den leider verlaten. Op ons openbaar leven in het algemeen is deze invloed sedert 1909 merkbaar verminderd. K u y p e r, die reeds in Februari 1910 had te kennen gegeven, dat hij, hangende het enquêtevoorstel, aan de beraadslagingen der Tweede Kamer niet meer zou deelnemen [6]), hield zich ook sedert in de Kamer op den achtergrond en nam wegens toenemende doofheid in 1912 zijn ontslag. Sedert 1913 fungeerde hij geregeld als lid der Eerste Kamer.

c. *Het tweede gedeelte van het ministerie-H e e m s k e r k* (1909—1913).

In de tweede periode van het ministerie-H e e m s k e r k verdienen vooral drie zaken onze aandacht: 1e. militaria; 2e. T a l m a's voorstellen van sociale wetgeving; 3e. de nieuwe voorstellen tot grondwetsherziening. Wij zullen

1) Cursiveering van mij.
2) Alsvoren, blz. 1744 vlg.
3) Alsvoren, blz. 1814.
4) Zij bestond uit Jhr. Mr. P. J. van Swinderen, vice-president van den Raad van State, H. J. Kist, lid der Eerste Kamer, Van Karnebeek, lid der Tweede Kamer.
5) O. a. opgenomen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 23 Augustus 1910, Avondblad C.
6) Handelingen Tweede Kamer 1909—1910, blz. 1347.

deze drie aangelegenheden achtereenvolgens behandelen en tusschen de in de 2e en 3e plaats genoemde enkele kleinere onderwerpen ter sprake brengen.

Maar eerst nog de vraag: was er nà de verkiezingen van 1909 in de positie van het ministerie iets gewijzigd? Uiterlijk veranderde er niets. De vervanging van S a b r o n, die om gezondheidsredenen aftrad, door W. C o o l als minister van Oorlog (Juli 1909) had niet de minste politieke beteekenis. Ook in den toon van het Kabinet is geen verandering van beteekenis op te merken, al meenden bedillers wel eens, dat de antithese nu wat scherper werd gesteld. Er is eigenlijk maar één punt, waarop een ommekeer, of misschien beter gezegd: een aanvulling, valt waar te nemen. In de Troonrede van 21 September 1909, ook ditmaal door den minister van binnenlandsche zaken uitgesproken, omdat de Koningin wegens hare moederplichten verhinderd was dit te doen, kondigt de aan de financiën gewijde paragraaf een ontwerp tot herziening van het tarief van invoerrechten aan, dat nog vóór den afloop van het zittingjaar zou kunnen worden ingediend. De financieele toestand, die „dringend voorziening" behoefde, maakte dit noodig. Een algemeene inkomstenbelasting was in bewerking. Tot aanvulling der middelen werden bovendien buitengewone maatregelen in het vooruitzicht gesteld: voortzetting van de heffing van opcenten op de vermogens- en bedrijfsbelastingen — onder veel tegenkanting sedert een paar jaar geheven —, de reeds voorgestelde verhooging van het accijns op het gedistilleerd en een voorloopige verhooging van het tarief van invoerrechten zouden hiertoe dienen.

De militaire zaken hebben in het tijdvak van 1909—1913 een groote beurt gehad. Dit was in verband met den oorsprong van het ministerie en in verband met de dreigende internationale verhoudingen eigenlijk vanzelfsprekend. Reeds in April 1908 was overeenkomstig de toezegging, in de kort te voren afgelegde regeeringsverklaring [1]) gedaan, een Raad van Defensie ingesteld [2]), waarin hooge militaire autoriteiten als de commandant van het veldleger en de chef van den generalen staf zitting kregen benevens een vijftal niet-militaire leden; hij werd verdeeld in drie afdeelingen, waarvan de eerste van advies te dienen zou hebben over algemeene defensie-belangen en de tweede en derde over aangelegenheden, resp. de land- en de zeemacht betreffende. Twee jaar later werd tevens een staatscommissie ingesteld [3]) voor een onderzoek aangaande geldelijke en persoonlijke lasten voor de landsverdediging, eigenlijk een commissie van bezuiniging, waarop in de Staten-Generaal en daarbuiten menigmaal aangedrongen was. Er was hiertoe te meer reden, omdat de uitgaven voor de landsverdediging voortdurend stegen, moesten stijgen, terwijl twijfel gewettigd was, of de gevoteerde gelden steeds op de doelmatigste wijze werden besteed.

Het eerste belangrijke voorstel op militair gebied, tijdens het kabinet H e e m s k e r k ingediend, was dat tot het instellen van een fonds ter verbetering van de kustverdediging, in verband waarmede tegelijkertijd een nieuwe wijziging in de militie-wet van 1901 [4]) zou moeten worden aangebracht. Dit was nu het voorstel, waarvan reeds jaren sprake was [5]). Het was in de Troonrede van 1909 aangekondigd als „eerlang te verwachten", terwijl daar tevens de aanvulling en verbetering van het materiaal der zeemacht, bestemd

1) Hiervóór, blz. 330.
2) Bij Koninklijk Besluit van 16 April, n°. 79. (bijblad tot het Staatsblad, n°. 185).
3) Alsvoren van 12 December 1910, n°. 56.
4) Tevens een wijziging van gering belang in de wet van 23 Mei 1899 (hiervóór, blz. 176).
5) Hiervóór, blz. 323, waar ook over de buitenlandsche opspraak, waartoe het voorstel aanleiding gaf.

voor de verdediging der zeegaten, werden genoemd. Beide zaken vindt men dan ook in het door niet minder dan zes ministers (marine, oorlog, financiën, binnenlandsche zaken, justitie, waterstaat) gecontrasigneerde wetsontwerp, dat 26 Juli 1910 bij de Tweede Kamer werd ingediend [1]). Het getuigde van een breeden opzet. De hoofdzaak is vervat in het eerste artikel:

„Er wordt een fonds ingesteld tot:

1e. verbetering van de zeefronten der vestingwerken met hunne bewapening en uitrusting en met de versperringen ter verdediging van:

de Texelsche zeegaten,
de haven van IJmuiden,
het zeegat van den Hoek van Holland,
de Goereesche zeegaten,
het Hollandsch Diep en het Volkerak:

2°. verbetering van het landfront van het fort Kijkduin;

3°. aanbouw van nieuwe werken met het oog op de handhaving der onzijdigheid op de Wester-Schelde en tevens tot aanvulling van de bovengemelde verdedigingsmiddelen, ten einde die in behoorlijken staat van tegenweer te brengen, in verband met de verbeterde middelen van aanval;

4°. aanvulling van het materieel van 's Lands Zeemacht, strekkende tot verdediging van de Vliegaten en de Zuiderzee, alsmede van de onder 1°. genoemde zeegaten en wateren door den aanbouw of de aanschaffing van:

acht zeegaande torpedobooten,
veertien pantserbooten,
twee onderzeebooten met de daarbij behoorende inrichtingen, en het vereischte aantal verspermijnen met twee daarvoor bestemde magazijnen.

De inkomsten en uitgaven van dit fonds zouden jaarlijks bij afzonderlijke begrooting worden vastgesteld. Op de begrooting van het departement van marine zou tot dekking der uitgaven worden beschikbaar gesteld een som van *f* 3.200.000 voor 1911, minstens *f* 3.800.000 voor de jaren 1912, 1913, 1914, minstens *f* 1.700.000 voor 1915 en volgende jaren; deze bedragen hielden verband met terugbetalingen uit het fonds van voorloopig uit 's Rijks schatkist te verstrekken voorschotten. Ten laste van de achtereenvolgende begrootingen van het fonds zelf zou in totaal geen grooter bedrag dan *f* 40.000.000 mogen worden beschikbaar gesteld. De wijziging in de militiewet 1901 had hierop betrekking, dat een deel van elke lichting zou kunnen worden aangewezen voor de zeemilitie en dat deze ook voor diensten te land bestemd zou zijn, voor zoover deze aan de zeemacht waren opgedragen.

In de Memorie van Toelichting gaven de ministers de hoofdbedoeling van hun ontwerp zeer duidelijk aan:

„Naar de meening van de ondergeteekenden heeft bedoeld onderzoek [2]) overtuigend in het licht gesteld, dat voorziening in den toestand der kustverdediging niet langer behoort te worden uitgesteld, zulks niet alleen voor zooveel betreft de inrichting en de bewapening der kustversterkingen met de middelen tot versperring en verlichting der nabij gelegen wateren, maar ook wat het drijvend materieel der Zeemacht, bestemd ter handhaving der onzijdigheid en verdediging der zeegaten en vaarwaters, aangaat. De noodzakelijkheid dezer voorziening is grootendeels een gevolg van de omstandigheid, dat de aanvalsmiddelen, waarover eene vijandelijke vloot, welke tegen onze kusten of zeegaten opereert, kan beschikken aanzienlijk in vermogen zijn toegenomen sedert den tijd, waarin onze kustversterkingen tot stand

1) Handelingen Tweede Kamer 1909—1910, Bijlagen, n°. 307.
2) Nl. dat van de commissie van 1903 (hiervóór, blz. 292 en 324).

kwamen of laatstelijk verbeterd werden. Maar die noodzakelijkheid wordt tevens verscherpt door de algemeen veldwinnende overtuiging, dat het dringend noodig is de mogelijkheid onder de oogen te zien, dat 's Lands maritieme grenzen te eeniger tijd kunnen zijn blootgesteld aan eene onverhoedsche bedreiging of een coup de main, zeer kort na of gelijktijdig met eene formeele oorlogsverklaring.

„Het geval van een rechtstreeks tegen de Nederlandsche kust gerichten aanval — al of niet gepaard met eene bedreiging onzer onafhankelijkheid aan de landzijde — voor het oogenblik ter zijde latende, is het van het hoogste gewicht, dat wij, bij dreigende verwikkelingen of feitelijken oorlog tusschen andere mogendheden, in staat zijn onze onzijdigheid, ook aan de zeezijde, stipt te handhaven en daartoe aan ieder der strijdende partijen het in bezit nemen of gebruiken onzer havens, zeegaten en vaarwaters, met beslistheid te kunnen ontzeggen. Deze overwegingen moeten er toe leiden, aan het stelsel van kustverdediging den eisch te stellen, dat de kustversterkingen ten allen tijde in voldoenden staat van tegenweer en in zoodanigen gevechtsvaardigen toestand verkeeren, dat op elk oogenblik over een voldoend — zij het dan niet het volle — afwerend vermogen kan beschikt worden.

„Dit voorop stellende, levert de tegenwoordige onvoldoende toestand onzer weermiddelen aan de zeezijde een gevaar op, dat niet langer dan bepaald onvermijdelijk is, mag bestendigd blijven. De ondergeteekenden achten het daarom noodig de aanvulling en verbetering onzer kustverdediging te doen plaats hebben binnen den kortsten tijd waarin zulks uit een technisch oogpunt, mogelijk zal zijn. Deze uitkomst zal echter alleen dan te bereiken wezen, indien tevens de voorziening in de daartoe benoodigde geldmiddelen wordt verzekerd".

Naar het Oosten paraat door het verbeterde stelsel der landsdefensie, naar het Westen door dat der kustdefensie. De veranderde Europeesche verhoudingen, vooral sedert de toenadering van Engeland tot het tweevoudig verbond [1]), vinden hier in onze defensie hare scherpe uitdrukking.

De Memorie zet verder uiteen, dat voor dit deel een vast fonds — ten einde het hierbij betrokken gewichtig landsbelang aan den invloed van wisselende omstandigheden te onttrekken — het best werd geoordeeld, zooals er ook een fonds tot afwerking der stelling van Amsterdam was voorgesteld tijdens het ministerie-D e M e e s t e r, en treedt verder in bizonderheden over de wijze, waarop de geldmiddelen voor de nieuwe forten en de nieuwe schepen zouden worden besteed, over de bevelvoering, over de bezetting der kustforten e. d. De adviezen van den Raad van Defensie en verschillende andere adviezen werden bij de Memorie overgelegd, hoewel niet alle openbaar gemaakt.

Het voorstel vond bij lange na geen algemeene instemming. Het was haast te groot voor ons. Ofschoon de belangstelling in militaire dingen groeide — het aantal brochures, er over handelende, getuigt het — was toch van een vast gevestigde overtuiging, dat zeer krachtige maatregelen noodig waren, geen sprake. Men hoorde een waarschuwing naar aanleiding van het bezoek van het Britsche Kanaal-eskader, dat in 1905 plaats had, in een zeer goed geschreven brochure: „Een overvalling van Nederland" [2]), waarvan de anonieme schrijver op grensbewaking en grensbescherming naar West en Oost aandrong. Even goed maakte in 1904 het bezoek van een Duitsch eskader

1) Hiervóór, blz. 307.
2) Amsterdam, G. S c h r e u d e r s, 1905.

van niet minder dan 33 oorlogsschepen indruk [1]). Er gaan krachtige stemmen op, om „Allen Weerbaar" te maken [2]). Van meer dan één zijde werd er op gewezen, dat de landsdefensie geen partijzaak mocht worden [3]), zooals in de zaak van het blijvend gedeelte het geval dreigde te zijn. Over het algemeen blijft men toch behept met den indruk, dat het ook in onze dagen zoo dikwijls geciteerde woord van Johan de Witt [4]), dat de aard der „Hollanders" zoodanig is, dat zij alleen, wanneer de gevaren hun zeer duidelijk voor oogen staan, kunnen bewogen worden voor eigen veiligheid te zorgen, niet veel van zijn waarde verloren heeft.

De behandeling van het wetsontwerp betreffende de kustverdediging bewijst dit ook. Het regende in en buiten de Tweede Kamer bezwaren, vooral van democratische zijde en het meest om de hooge kosten; verdediging vond het ontwerp wel, maar toch gewoonlijk onder zekere reserve. De behandeling ging uitermate langzaam en de wijze van doen der Regeering nà de indiening mocht terecht tot eenige kritiek aanleiding geven.

De moeilijkheden begonnen al, toen 21 October 1910 de Voorzitter der Tweede Kamer mededeelde, dat de Centrale Sectie besloten had 8 November een aanvang te doen maken met het afdeelingsonderzoek van het ontwerp [5]). Zoowel Troelstra als Eland dienden toen moties in — verschillend gemotiveerd, maar beide de regeering uitnoodigende alsnog over te gaan tot openbaarmaking van het rapport der commissie van de samenwerking tusschen land- en zeemacht (alleen ter inzage van de leden ter griffie gedeponeerd), dat de basis vormde van het ontwerp; de eerste motie bedoelde tevens het ontwerp niet eerder in behandeling te nemen. Onnoodig en schadelijk noemde Eland de geheimhouding, omdat het rapport in het buitenland reeds min of meer bekend was geworden. Troelstra meende, dat geheimhouding in een zaak, die zóó veel zou kosten, niet mocht plaats hebben. De Regeering bleef bij monde van Heemskerk weigeren het rapport te publiceeren, maar zegde toe een afzonderlijke nota aan de Kamer over te leggen, waarin, voor zoover de belangen van het land dit gedoogden, de gronden, waarop het voorstel berustte, zouden worden uiteengezet [6]). In verband hiermede nam de Centrale Sectie haar voorstel betreffende het afdeelingsonderzoek terug [7]).

De nota kwam bij schrijven van 9 December 1910 in [8]). Nogmaals wordt als eisch vooropgesteld, dat de inrichting en het vermogen van ons verdedigingsstelsel in de eerste plaats „volledige waarborgen" behooren op te leveren „voor eene krachtige en besliste *handhaving onzer onzijdigheid*":

„Niet alleen moet elke schending van onze land- en zeegrenzen kunnen worden belet of gestuit, maar tevens moet met kracht kunnen worden tegengegaan, dat door oorlogvoerenden in het Nederlandsche watergebied of in onze territoriale wateren handelingen worden bedreven, welke strijdig zijn met de internationale verdragen en rechtsbeginselen.

„Wanneer eene vreemde strijdmacht, in een oorlog met een anderen Staat, onze onzijdigheid opzettelijk schendt, moet worden aangenomen dat dit zal

---

1) Hampe, t. a. p., S. 58.

2) O.a. in een brochure onder dezen titel van A. E. Dudok van Heel (Amsterdam 1905). Vooral in 1905—1906 zijn de brochures zeer veelvuldig.

3) O. a. in een brochure van dezen titel van De Savornin Lohman ('s Gravenhage, 1907).

4) Brieven van Johan de Witt (uitg. Fruin—Japikse), IV, blz. 120.

5) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 25.

6) Alsvoren, blz. 29.

7) Alsvoren, blz. 30.

8) Alsvoren, Bijlagen, n°. 73².

geschieden met een bepaald politiek of strategisch oogmerk, hetwelk den inzet der machtsmiddelen wettigt, welke voor het slagen der onderneming worden vereischt. Maar steeds zal die inzet beteekenen eene verzwakking van de krachten, welke deze partij op het hoofdtooneel van den strijd zal kunnen in werking brengen. Daaruit volgt, dat ons weerstelsel meer volledige waarborgen voor eerbiediging onzer onzijdigheid zal opleveren, naarmate wij beter en krachtiger op het keeren van elke inbreuk daarop zijn toegerust.

„Het is te meer noodzakelijk, dat ons verdedigingsvermogen in vorenstaanden zin zóó goed worde ingericht, als redelijkerwijze binnen de grenzen onzer personeele en materieele krachten is te bereiken, omdat elke schending onzer onzijdigheid aanleiding kan zijn, dat wij worden meegesleept in een oorlog, waarbij onze onafhankelijkheid op het spel kan staan. Wie zich eenmaal voorneemt, met een gewichtig doel voor oogen, desnoods zelfs zonder zich om bestaande verdragen of internationale gebruiken te bekommeren, onze rechten te schenden, zal er ook wel op bedacht zijn de noodige middelen aan te wenden, om te trachten elk verzet tegen zijne handeling te breken. Onzerzijds met een schijn van weerstand daartegen te volstaan ware evenzeer met onze nationale waardigheid als met onzen internationalen plicht in strijd en zou ons geen hoopvol uitzicht overlaten op erkenning en behartiging onzer belangen bij de onderhandelingen en verdragen aan het einde van den oorlog. Slechts door met alle macht en middelen, die ons ten dienste staan, de onrechtmatige aanranding te bestrijden, zullen wij onze roeping vervullen en eerbied en belangstelling afdwingen. Maar dan hangt het ook slechts af van den omvang der offers welke wij, door onze krachtsontwikkeling, de tegenpartij noodzaken voor het bereiken van haar doel te brengen, of uit die schending onzer neutraliteit niet een feitelijke oorlog zal voortvloeien.

„Vooral wanneer eene der strijdende partijen het om operatieve redenen nuttig of noodzakelijk mocht achten, ons gebied als doortochtsland voor een deel zijner legers naar het operatietooneel der wederzijdsche hoofdmachten te gebruiken, ten einde langs dien weg in strategisch gunstige richting in den beslissingsstrijd in te grijpen, zou door ons al het mogelijke moeten worden in het werk gesteld om een dergelijken aanval te keeren".

Bij een aanval van de zeezijde zal de aanrander onzer onzijdigheid zich in het ongestoord bezit en gebruik van een of meer onzer havens moeten trachten te stellen. Daartegen kan alleen een krachtige verdediging onzer havens en zeegaten waarborgen bieden. Daarop vervolgt de nota:

„De Regeering is intusschen van meening, dat bij de organisatie van ons verdedigingsstelsel ook de mogelijkheid van een rechtstreeks tegen ons land gerichten oorlog niet mag worden voorbijgezien. Bij de tegenwoordige politieke constellatie in Europa moge eene dergelijke eventualiteit minder op den voorgrond treden dan de kans op verwikkelingen, voortvloeiende uit de handhaving onzer onzijdigheid, toch kunnen er toestanden intreden, die zulke kansrekeningen omverwerpen. De geschiedenis leert, dat de verhouding en groepeeringen der natiën soms in korten tijd ingrijpende wijzigingen ondergaan. Ons weerstelsel behoort niet slechts op den toestand van heden te zijn gegrond; het moet ook rekening houden met de eischen, die de toekomst kan stellen. Het zou onverantwoordelijk zijn aan te nemen, dat Nederland nimmer in eenig ernstig conflict met eene andere Mogendheid zou kunnen geraken, dat wij nimmer geroepen kunnen worden onze souvereine rechten tegen onrechtmatige aanranding te verdedigen.

„Slechts eene organisatie van ons weerstelsel, die — naar den eisch der Grondwet — „de handhaving van de onafhankelijkheid van het Rijk" en „de verdediging van zijn grondgebied" tot het uiterste als einddoel heeft en die in haar vermogen en proportiën aan dat hooge doel geëvenredigd is,

kan ons eerbiediging onzer internationale positie en veiligheid tegen lichtvaardige bedreiging of ongewettigde inmenging verzekeren.

„Naar het gevoelen der Regeering moet dus bij het beramen van de in het hierna volgende te behandelen middelen ter verdediging naar de zeezijde zoowel de handhaving der neutraliteit als de afweer van een rechtstreekschen aanval in het oog worden gehouden".

Nu volgt een beschrijving der aangewezen aanvalspunten van zee uit, dus van de havens en de zeegaten, die hiertoe toegang geven, van het Friesche zeegat af tot de Westerschelde. Voor al deze zeegaten en havens zonder onderscheid geldt, dat wij er voor de stipte opvolging der neutraliteitsbepalingen hebben te zorgen en elke hiermede strijdige handeling te voorkomen. Kunnen wij dit niet, dan zullen wij in de internationale verplichtingen te kort schieten en onmiddellijk in een oorlog worden medegesleept. Van dit standpunt uit worden dan verder de voorstellen, zooals ze liggen, toegelicht. Er wordt aangetoond, dat hiertoe samenwerking van de levende strijdkrachten te land, de vloot en de kustverdediging met den aankleve van dien noodig is. De vloot alleen kan het niet af:

„Is wel eens gezegd, dat de beste verdediging van eene kust geschiedt door eene krachtige oorlogsvloot in zee, en hebben wij dit middel in de tijden, toen wij nog over het meesterschap ter zee beschikten, dikwijls met goed gevolg toegepast, in den tegenwoordigen tijd, bij de bestaande machtsverhoudingen, kunnen wij ons tot dit middel niet meer bepalen".

De zeemacht zal trouwens de volledige kustverdediging nooit geheel af kunnen, omdat zij toch veilige toevluchtsplaatsen noodig heeft, „waar zij hare voorraden aanvult, herstellingen ondergaat en nieuwe krachten put voor het voortzetten van den strijd". Deze toevluchtsplaatsen moeten verzekerd worden door „versterkingen, versperringen en troepen". Er wordt dan verder gehandeld over de taak van het leger, ten onzent te moeilijker, omdat de lange kustlijn landingen op verschillende plaatsen mogelijk maakt. De opvoering der troepen naar een bepaald punt moet wachten, totdat de plaats van aanval onderkend is. Immers:

„Is eenmaal eene concentratie der verdedigende troepen in uitvoering, d. w. z. het spoorwegvervoer in eene bepaalde richting in vollen gang, dan kost het veel tijd een samentrekken der troepen naar eenig ander, soms ver verwijderd, kustgedeelte tot stand te brengen".

Toch moet gezorgd worden, dat al dadelijk middelen bij de hand zijn, om de tegenpartij oponthoud te bezorgen. Heeft een landing plaats gehad op de open kust — en alléén hier zal zij kunnen geschieden, wanneer onze zeemacht en de toegang tot de havens voldoende versterkt worden —, dan zal de vijand zoo spoedig mogelijk moeten trachten een haven te bezetten:

„Bij eene kust als de onze, bij welke het aan wal brengen, vooral van paarden en materieel, tal van bezwaren met zich brengt, en waar men zoo weinig kan rekenen op eene voldoend lange periode van gunstig weer, zal de tegenpartij zoodra mogelijk trachten zich in het bezit te stellen van eene goede haven, welke hem bovendien tal van hulpmiddelen voor de verpleging biedt".

Een zeer zaakkundig en ook zeer leesbaar stuk, dat een zeer gunstig denkbeeld geeft, ook in de verdere uitwerking van verscheidene bizonderheden, van den ernst, waarmede deze zaak van alle kanten bekeken was. Er zit overleg en systeem in en het zal een gedenkwaardig monument blijven in de ontwikkeling onzer denkbeelden ten opzichte onzer defensie.

Nu had het afdeelingsonderzoek plaats. Het Voorloopig Verslag werd echter eerst 7 Juli 1911 uitgebracht. Men mist er den breeden blik op de behoeften der landsdefensie, die uit het ontwerp zelf en bepaaldelijk uit de pas geciteerde nota spreken, wat al te veel in. De bedenkingen waren veelvuldig.

Van belang was het bezwaar van „sommige leden", waarmede het Verslag aanvangt [1]:

„De uitsluitende voorziening der verdediging aan de zeezijde en inzonderheid het voorstel tot het bouwen van een fort te Vlissingen moest bij de tegenwoordige politieke constellatie de aandacht van het buitenland trekken en het liet zich te meer voorzien, dat door dit voorstel beroering zou worden verwekt, waar, ook in het buitenland, herhaaldelijk is beweerd, dat door eene naburige mogendheid pressie is uitgeoefend ten aanzien van de inrichting onzer defensie; dat wij althans ten aanzien onzer militaire voorzieningen te zeer den invloed dier mogendheid ondergaan. Daarom had het wetsontwerp — gesteld dat de daarbij gedane voorstellen noodig zijn te achten — niet behooren te zijn ingediend dan nadat voorbereidende maatregelen waren genomen, ten einde zoodanige beroering te voorkomen. Dit nalatende, heeft de Regeering aanleiding gegeven tot eene beoordeeling in het buitenland, welke onze belangen grootelijks heeft geschaad".

Gelukkig, dat deze bedenkingen bij „andere leden" op verzet stuitten. Deze brachten de Regeering hulde voor de indiening van dit ontwerp:

„Het verdiende huns inziens waardeering, dat zij zich door de oppositie, welke, vooral met het oog op den ongunstigen toestand van 's lands financiën, te wachten was, niet heeft laten weerhouden de voorstellen te doen, welke naar haar inzien noodig zijn ten einde onze onafhankelijkheid te waarborgen en onze neutraliteit zoo goed mogelijk te handhaven".

Deze leden wezen dan verder op de lange geschiedenis, die de verbetering der kustverdediging reeds had, en uitten zich over het buitenlandsche geschrijf als volgt:

„Aan het misbaar, dat in de buitenlandsche pers over het voorstel tot het bouwen van een fort te Vlissingen gemaakt is, hechtte men dezerzijds weinig gewicht, ook al heeft de uitgeoefende kritiek in enkele parlementen weerklank gevonden. Bij die kritiek werd toch uitgegaan van het denkbeeld, alsof dit voorstel is gedaan met het oog op eene enkele eventualiteit en in het belang eener enkele mogendheid. Dit was in zekere mate begrijpelijk, omdat de tegenwoordige politieke constellatie daartoe aanleiding gaf. Maar daarbij is voorbijgezien, dat die constellatie geenszins aanleiding heeft gegeven tot het ter hand nemen van de verbetering der kustverdediging, aangezien de plannen voor die verbetering dateeren van een tijd, toen de onderlinge verhoudingen van sommige mogendheden geheel anders waren dan in den laatsten tijd. Ook werd voorbijgezien, dat gelijk uit de door de Regeering tot toelichting van het wetsontwerp gepubliceerde stukken duidelijk blijkt, de bouw van het fort niet is voorgesteld met het oog op de enkele thans ter sprake gebrachte eventualiteit".

Ander soort bedenkingen golden de niet voldoende toelichting, om de voorstellen te kunnen beoordeelen. En waarom had de minister van buitenlandsche zaken het ontwerp niet mede onderteekend, vroegen sommigen. Omdat het hem niet aan ging, antwoordden anderen terecht. Niet moeilijk te herkennen is de zijde, waarvan de volgende beschouwingen kwamen:

„Enkele leden achtten het niet gerechtvaardigd gelden, voor de verbetering der kustverdediging uit te geven, omdat zij verzet tegen eene groote mogendheid, die onze onafhankelijkheid zou willen vernietigen, hopeloos achtten. Ook werd dezerzijds aangevoerd, dat de verdediging des lands enkel te beschouwen is als een belang van vermogende Nederlanders en dat de arbeidende klasse dan ook niets voor uitgaven tot verbetering der kustverdediging gevoelt. Worden hiervoor uitgaven gedaan, dan zouden de middelen tot bestrij-

1) Handelingen Staten-Generaal 1910—1911, Bijlagen, n°. 73⁴.

ding daarvan naar het inzien dezer leden gevonden moeten worden uit verhooging van de aanslagen in de vermogensbelasting".

Verscheidene leden meenden het niet noodig nieuwe versterkingen aan de zeezijde te maken:

„Zij achtten het te minder wenschelijk daartoe over te gaan, nu het gebruik van luchtschepen en vliegmachines in de wijze van oorlog voeren ingrijpende wijziging kan brengen en men gevaar loopt werken te maken, die, heeft die wijziging plaats gehad, onvoldoende zullen blijken. Naar hun inzien kan men zich bepalen tot verbetering van bestaande verdedigingswerken".

Ook omtrent de verschillende onderdeelen van het voorstel werden verscheidene bezwaren te berde gebracht, waarvan verscheidene duidelijk den indruk maken van door deskundig technische zijde gemaakt te zijn. In het bizonder kreeg de fortenbouw te Vlissingen hier nog een beurt:

„Vele leden verklaarden zich met het voorstel om te Vlissingen een fort te bouwen niet te kunnen vereenigen, indien daarvoor niet meer klemmende gronden worden aangevoerd dan tot dusver te hunner kennis waren gekomen.

„Aangevoerd werd, dat dit voorstel niet kan worden verdedigd als maatregel tot handhaving der neutraliteit. Naar men meende, behoort ook bij de inrichting der kustverdediging het belang der defensie hoofdzaak te zijn en kan niet gevergd worden dat maatregelen, die voor de defensie van geen belang zijn, genomen worden enkel ter wille van de handhaving der onzijdigheid".

Vrij algemeen werd bezwaar gemaakt tegen de wijze, waarop de Regeering de bezetting en bediening der kustversterkingen wilde regelen; men meende dit niet de taak der marine. Vele leden achtten de kosten te hoog. Op bezuiniging werd aangedrongen.

Het was duidelijk, dat er heel wat zou moeten gebeuren, wilde de Regeering dit ontwerp ongeschonden in veilige haven loodsen. Zij overhaastte zich niet. Het Voorloopig Verslag bleef meer dan een jaar onbeantwoord. Maar wij dienen, ter verklaring hiervan, er mede rekening te houden, dat er inmiddels mutatiën in het ministerie hadden plaats gehad. De minister van oorlog, Cool, was in Januari 1911 afgetreden ten gevolge van de bij de behandeling zijner begrooting aangenomen motie-Duymaer van Twist, waarbij de minister werd uitgenoodigd de door hem aanhangig gemaakte voorstellen betreffende de verbetering van de financieele positie der officieren terug te nemen, omdat de regeling der pensioenen er niet tegelijk in begrepen was [1]), en vervangen door Colijn. De minister van marine, Wentholt, was Cool gevolgd in Mei 1912 [2]) en Colijn nam zijn erfenis ad interim waar — een interim tot aan het aftreden van het kabinet [3]). De Memorie van Antwoord [4]) bracht een groote verrassing: het ontwerp bleek gewijzigd en vooral zeer besnoeid. Wat hiertoe het hoofdmotief is geweest? De Memorie van Antwoord geeft er, naar het schijnt, alle licht over:

„In de eerste plaats zij de aandacht gevraagd voor de in het wetsontwerp voorgestelde bezetting en bediening van de zeefronten der kustversterkingen door personeel van de marine. Bij het voorstellen van die regeling is uit-

1) Handelingen Tweede Kamer 1910-1911, blz. 1176.
2) Zie nog hierna, blz. 356.
3) Er werd door dit ministerie in 1913 een wetsontwerp ingediend tot instelling van een ministerie van defensie (samensmelting van oorlog en marine), maar dit is niet in behandeling gekomen (Handelingen 1912—1913, Bijlagen, n°. 243).
4) Ingekomen bij brief van 3 Juli 1912 (Handelingen Tweede Kamer 1911—1912, Bijlagen, n°. 42).

gegaan van de onderstelling, dat de marine over genoegzaam personeel zou kunnen beschikken om eene voldoende bezetting van die zeefronten te kunnen waarborgen.

„Was die onderstelling bij de indiening van het ontwerp volkomen gerechtvaardigd, thans komt het den ondergeteekenden voor, dat zich omstandigheden kunnen voordoen die het twijfelachtig zouden kunnen maken of daarop ook in de toekomst te rekenen valt. Met name wordt daarbij gedacht aan de mogelijkheid, dat het weldra aan te vangen onderzoek betreffende de defensie van Indië tot voorstellen zal kunnen voeren, die ook op het personeelvraagstuk bij de marine van invloed zijn.

„Het zou verkeerd zijn indien men bij dit onderzoek reeds van meet af gebonden was door het feit dat ruim een paar duizend manschappen vooraf bestemd moesten worden voor de kustverdediging hier te lande.

„Beter komt het voor dienaangaande thans nog geen beslissing te nemen, te meer waar tegen de bezetting van de zeefronten der kustversterkingen door de zeemacht zulke ernstige bezwaren in het midden zijn gebracht, dat ook uit dien hoofde nadere overweging van de wenschelijkheid van dien maatregel noodig voorkomt.

„Op grond hiervan zijn de ondergeteekenden dan ook tot de overtuiging gekomen, dat van die voorgestelde regeling althans voorshands moet worden afgezien".

Maar nu was dan ook de aanleiding vervallen, om de aanvulling en verbetering der kustverdediging en van het materieel der zeemacht in éénzelfde wetsontwerp op te nemen. Dus kon alles, wat op het laatste betrekking had, vervallen. Maar er volgde nog meer:

„Wat nu de aanvulling en verbetering der kustversterkingen betreft, zoo was daarvoor in het oorspronkelijk wetsontwerp een bedrag van ƒ 25.080.000 uitgetrokken.

„Al de daarmede beoogde voorzieningen zijn voor ons defensiewezen van beteekenis en zullen op den duur tot uitvoering moeten komen. Zij hebben echter niet alle dezelfde mate van urgentie.

„Bij den tweeden ondergeteekende heeft zich voorts sedert zijn optreden meer en meer de overtuiging gevestigd, dat, gelet op de behoeften der levende strijdkrachten, vooral aan meer artillerie en aan behoorlijke organisatie van het verplegingswezen, op de verbetering der kustverdediging bezuinigd moet worden en wel door tot een in financieel opzicht gunstiger tijdstip uit te stellen die verbeteringen, welke geacht moeten worden in belangrijkheid bij die dringende behoeften der levende strijdkrachten achter te staan.

„Een en ander heeft er toe geleid, dat van het meerendeel der oorspronkelijk beoogde voorzieningen is afgezien en slechts die worden gehandhaafd, welke in de eerste plaats worden noodig geacht om in den onvoldoenden toestand onzer kustverdediging te voorzien.

„Mitsdien wenscht men de aanvulling en verbetering der kustversterkingen thans te beperken tot:

1e. het maken van een fort bij Vlissingen;

2e. het verbeteren van het fort Kijkduin;

3e. het vermeerderen van de vuuruitwerking van de bestaande pantserforten aan den Hoek van Holland, bij IJmuiden en op de Harssens".

Dit reduceerde de kosten zeer aanmerkelijk, nl. op ƒ 10.850.000. Het in de wet voor het fonds vast te stellen bedrag werd nu maximaal op ƒ 12.000.000 gesteld. Eerst na dit te hebben vooropgesteld, beantwoordde de Memorie het Voorloopig Verslag zelf. Zij deed dit zeer kort en gaf weinig nieuws. Wij lichten er nog alleen deze passage uit:

„De neutraliteit op de Wester-Schelde moet kunnen gehandhaafd worden;

het gebruik maken van de uitmuntende, voor eene op onze kust opereerende vloot van groot gewicht zijnde, haven en reede van Vlissingen moet aan die vloot kunnen ontzegd worden. Aangezien tot een en ander onze zeemacht alleen niet in staat is en die taak ook niet aan de levende strijdkrachten te land kan worden toevertrouwd, moet daarin door den bouw van een krachtig verdedigingswerk voorzien worden".

Men zou kunnen veronderstellen, dat de Tweede Kamer na deze belangrijke omwerking een nieuw afdeelingsonderzoek wenschelijk zou geoordeeld hebben. Maar hiervan bleek niets. 26 September verklaarde de commissie van rapporteurs het wetsontwerp voor mondelinge behandeling voldoende voorbereid [1]). De Kamer was in haar laatste zittingsjaar, zooals gewoonlijk, dusdanig met werkzaamheden overladen, dat de openbare behandeling eerst in April 1913 aan de orde kwam. De sociaal-democraten deden dan ook een poging, om het ontwerp van de agenda af te voeren, waarin zij niet slaagden [2]). De behandeling duurde slechts enkele dagen (23, 25, 28—30 April). Er werden weinig nieuwe gezichtspunten geopend; wel hoorde men soms de stem der „politiek" — de verkiezingen waren dichtebij — door de discussiën heenklinken. De minister van oorlog [3]) gaf zich vooral moeite den langen duur der schriftelijke behandeling en de gewichtige verandering in het ontwerp te verklaren: behalve op het motief, dat de marine nu uitgeschakeld moest worden om de (aanstonds te noemen) staatscommissie tot onderzoek hiervan, beriep hij zich ook op de wenschen der Regeering, om de sociale wetgeving te laten voorgaan en om rekening te houden met de door de Kamer te berde gebrachte bezwaren. De eindstemming had op 6 Mei plaats [4]), nadat een amendement-Eland tot splitsing van het fonds in tweeën (nl. 1e, tot het maken van een fort bij Vlissingen enz., 2e. tot het verbeteren van de werken aan de Westerschelde) verworpen was. Tegen 54 vóór- stonden 35 tegenstemmers (van links stemde alleen Van Karnebeek voor; rechts stemden allen vóór). Naast tegenstand om principieele redenen, die wij uit het Voorloopig Verslag in voldoende mate leerden kennen, heeft de niet geheel consequente houding der Regeering in deze belangrijke aangelegenheid tot dezen niet zeer bemoedigenden uitslag aanleiding gegeven. In de Eerste Kamer werd het ontwerp ruim een maand later met 21 tegen 9 stemmen aangenomen en 23 Juni stond de wet in het Staatsblad [5]).

Iets vroeger was een belangrijke aanvulling der militiewetten tot stand gekomen door de wet op den landstorm. Wij weten, dat de instelling hiervan sedert 1901 in de bedoeling had gelegen [6]). Het werd 1911, vóórdat het ontwerp de Tweede Kamer bereikte, en het werd 7 Maart 1913, vóórdat de Tweede Kamer het ontwerp, tijdens de schriftelijke behandeling nog vrij wat gewijzigd, aannam. Tegelijk met een wijziging in de wet op de landweer. De Eerste Kamer volgde dit voorbeeld nog in dezelfde maand. In April werden beide ontwerpen tot wet verheven [7]).

Tot den landstorm, gevormd door hen, die ingevolge de nieuwe wet konden worden opgeroepen tot vervulling van verplichtingen ten aanzien van 's Lands verdediging, behooren in hoofdzaak de volgende, op enkele nader (in art. 16) opgenoemde categorieën na: ieder, die van den dienst bij de militie

1) Handelingen Staten-Generaal 1912— 1913, Bijlagen, n°. 22.
2) Handelingen Tweede Kamer 1912—1913, blz. 2923 vlg.
3) Alsvoren, blz. 3037.
4) Alsvoren, blz. 3113.
5) N°. 309-310.
6) Hiervóór, blz. 168.
7) Wetten van 28 April 1913 (Staatsblad n°ˢ. 148 en 149).

was vrijgesteld; ieder, die aan de loting voor de militie had deelgenomen en niet was aangewezen, om daarbij te worden ingelijfd; ieder, die na volbrachten dienst bij de militie of de landweer daaruit ontslagen was; ieder, die tot een vrijwillige verbintenis was toegelaten. De dienstplicht bij den landstorm eindigt na volbrenging van het 40e levensjaar. De landstorm kan uitsluitend in geval van oorlog, oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden tot werkelijken dienst, gewapenden of ongewapenden, worden opgeroepen.

Tot de landweer behooren volgens de wet, zooals die nu gewijzigd werd: zij, die ingevolge wettelijk voorschrift van de militie naar de landweer overgaan; zij, die bij de landweer zijn geplaatst; zij, die daarbij dienen krachtens wettelijk voorschrift. De diensttijd is 5 jaar.

Inmiddels was in 1912 ook een wet tot regeling van de verplichtingen ten aanzien van de militie tot stand gebracht [1]), die een nieuwe uitvoering gaf aan artikel 181, 2e lid, 1e volzin, der Grondwet en dus een omwerking bracht van de militiewet 1901. De grootte van elke lichting werd hierbij gebracht op 23.000 man. De diensttijd werd voor de zeemilitie op 5, voor de onbereden korpsen op 5, voor de bereden korpsen op 8 jaar gesteld. De wet regelt omstandig de inschrijving, vrijstelling, uitsluiting, keuring, loting, inlijving, werkelijken dienst enz. Wat den laatsten betreft, werd de duur der eerste oefening bepaald op ten hoogsten 8½ maand bij de zeemilitie; bij de onbereden corpsen op resp. 6½ en 8½ maand, al naar mate de militie-plichtigen meer of minder voorgeoefend waren; bij de bereden corpsen op ten hoogste 2 jaar.

Met deze wetten kan men de reorganisatie van het Nederlandsche leger, door Eland begonnen, als afgedaan beschouwen. Bleven over de wenschen naar algemeenen dienstplicht of die naar een volksleger, van meer dan één zijde voorgestaan, van andere zijde bestreden om de hoogere kosten, die te duchten waren, of om de ongeschiktheid van een wezenlijk volksleger bij den weinig militairen aard onzer natie. Tot iets wezenlijks leidde dit niet. Voegt men echter aan de reorganisatie van het leger toe, dat, in verband met veranderde militaire inzichten, ook een geheele verandering in onze defensie-plannen, naar buiten o. a. blijkende uit de benoeming van een commandant van het veldleger, ingetreden was, dan mag men gerust zeggen, dat de weerbaarheid van Nederland in 1913, vergeleken bij een 15 jaar vroeger, zeer merkbaar was vooruitgegaan. De stelling van Amsterdam was ook gereedgekomen en hield naast de Hollandsche Waterlinie hare groote beteekenis, al was in het algemeene defensie-plan door de vorming van een mobiel leger het belang dezer stellingen relatief minder groot dan vroeger te achten. Aan den minister Colijn komt de eer toe aan deze evolutie door krachtig ingrijpen de laatste hand te hebben gelegd.

Minder gelukkig verging het de marine. Wij hebben reeds vroeger gewezen op de groote bezwaren voor een kleine natie, om deze in den modernen tijd op peil te houden [2]). Reeds in 1907 werd de gevechtswaarde der sedert 1893 aangebouwde pantserschepen en pantserdekkruisers zeer gering geacht, die der sedert 1898 aangebouwde pantserschepen (type-Regentes) niet veel hooger aangeslagen [3]). De Russisch-Japansche oorlog, voor zoover ter zee gevoerd, had de overtuiging bijgebracht, dat er zeer veel aankwam op zware artillerie: het type-dreadnought, later super-dreadnought kwam in gebruik bij de groote zeemogendheden. De volgende pogingen, tot versterking der Nederlandsche vloot gedaan, hebben alle schipbreuk geleden op de moeilijkheid,

1) Wet van 2 Febr. 1912 (Staatsblad n°. 20).
2) Hiervóór, blz. 83.
3) Zie de drie artikelen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 25, 28, 29 December 1907, resp. Iᵉ blad C, Iᵉ blad C, Iᵉ blad D.

om de nieuwe eischen van bewapening met die van snelheid benevens de beperktheid van het budget in overeenstemming te brengen. Daarbij kwam de moeilijkheid, om een voldoende bemanning, bepaaldelijk voor een grootere scheepsmacht in Indië te vinden, te meer, waar de lust tot vrijwillige dienstneming bij de oorlogsvloot afnam. Ook gingen er stemmen op — niet alleen van minder deskundige zijde —, die voor ons land den aanbouw van klein materiaal (torpedo- en duikbooten) alleen voldoende achtten; voor de verdediging van Indië achtten slechts enkelen dit voldoende. Het ontbreken van een krachtige, doelbewuste leiding aan marine, die vooral tijdens de ministers Cohen Stuart en Wentholt uitkwam, heeft het niet vinden van een uitweg uit deze moeilijkheden zeer bevorderd. De eerste kreeg bedragen gevoteerd voor een paar schepen, meer bij toeval dan door principieele beslissing der vraag, hoe de verdere aanbouw volgens een vast plan zou geschieden; alleen de aanbouw van ongetwijfeld zeer nuttig klein materiaal werd door hem flink vooruitgeholpen. De tweede verloor door de weinige standvastigheid, die in zijne voorstellen viel op te merken, álle vertrouwen. De politieke factor — „links" was hem weinig gunstig gezind, omdat hij bij den val van het ministerie-De Meester in het ministerie-Heemskerk was overgegaan — speelde hierbij niet dan een bijkomstige rol. De situatie werd reeds in 1910 voortreffelijk geteekend, toen de minister bij de behandeling zijner begrooting voor 1911 „alle leden", die hem steun hadden verleend, willende bedanken, bij interruptiën van Thomson en Schaper te hooren kreeg: „Wie zijn dat?" [1]) Toch kon de minister aanblijven tot in Mei 1912, toen na een vrijwel vernietigende kritiek de door hem voorgestelde bouw van een voor de verdediging van Indië bestemd pantserschip werd geweigerd met 63 stemmen tegen 26 [2]) (onder de tegenstemmers waren verscheidene rechtsche leden).

Kort daarop werd een commissie ingesteld [3]) — overeenkomstig een denkbeeld, aan de hand gedaan in een door Lohman tijdens de beraadslagingen over het pantserschip voorgestelde, maar ten slotte ingetrokken motie —, om de verdediging van Nederlandsch-Indië, zoo te land als ter zee, van een staatkundig, technisch en financieel standpunt in beschouwing te nemen en voorstellen te doen, om deze, voor zooveel noodig, te herzien en in verband met de financieele draagkracht van Nederland en Nederlandsch-Indië een billijke verdeeling van kosten der vloot tusschen beide voor te dragen. De commissie werkte met groote voortvarendheid. Reeds 21 Mei 1913 kon zij haar rapport bij de Koningin indienen en het was een werk, dat er zijn mocht. De commissie had hare taak breed opgevat. Zij nam als basis de zoo zeer veranderde verhoudingen op staatkundig gebied in en om den Oost-Indischen archipel en het uitnemend belang, dat voor Nederland betrokken was bij het behouden van den band met Indië. Zij beschouwde in den breede den bestaanden toestand in zake de verdediging van het Nederlandsche koloniaal bezit in den archipel en de eischen, waaraan deze zou moeten voldoen. Een harer voornaamste conclusiën luidde, dat de verdediging van Nederlandsch-Indië tegen een buitenlandschen vijand, met inbegrip van de bescherming der neutraliteit, in hoofdzaak door de zeemacht

1) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 1279.
2) Alsvoren, blz. 2237.
3) Bij Koninklijk Besluit van 5 Juni 1912, n°. 60. Voorzitter was de minister van binnenlandsche zaken, ondervoorzitters de ministers van marine en van koloniën; verder 9 leden, waaronder marine-, leger- en financieele specialisten. Haar rapport is ook uitgegeven als extra-aflevering van het Marineblad van Augustus 1913 (Helder, C. de Boer Jr.); deze uitgave gebruikte ik hier.

behoorde te geschieden (blz. 27). De taak der zeemacht omschreef zij nader aldus (blz. 37):

1e. „de handhaving der neutraliteit aan de zeezijde waar mogelijk in samenwerking met de Landmacht;

2e. het samenwerken met de Landmacht tot het afweren van een aanval aan de zeezijde;

3e. het bemoeilijken van een blokkade van ons kustgebied;

4e. het samenwerken met de Landmacht bij de verdediging van de Zuiderzee en enkele rivierovergangen in het Zuiderfrontier;

5e. het beschermen van de belangen van den Staat buiten de Indische en daaraan grenzende wateren".

De vloot, die zij noodig achtte, zou moeten bestaan uit 5 pantserschepen van ± 21.000 ton waterverplaatsing, 6 torpedokruisers, 8 torpedojagers, 8 onderzeebooten, 8 torpedobooten, ten minste 2 groote mijnenleggers. Hiertoe zou een jaarlijksche uitgave van 17 millioen vereischt zijn. De wijze van aanbouw, de bemanning, bewapening, onderhoud werden in den breede uiteengezet benevens de verhouding tot de marine in Nederland. Een breed opgezet plan ongetwijfeld, een koloniale mogendheid als Nederland ten volle waardig. Maar men begrijpt ook, dat het lid der commissie Ant. van Gijn, thesaurier-generaal aan het departement van financiën, tegen de financieele eischen zulke bezwaren had, dat hij in een afzonderlijke nota te kennen gaf zich met het rapport niet te kunnen vereenigen. Als getuigenis blijft het werk der commissie de aandacht waard: van de uitvoering is nog niets gekomen.

Sociale wetgeving. Zij is tijdens het ministerie Heemskerk haast onophoudelijk aan de orde geweest, wat aan de onvermoeide, bedrijvige werkzaamheid van Talma, ex-predikant met groote idealen, te danken viel. Maar opnieuw, en in sterkere mate dan voorheen, kwam het altijd weer uit, hoe buitengemeen groote moeilijkheden het in train brengen der verschillende desiderata op sociaal gebied telkens weer opwerpt [1]). Ware Talma's hoofdwerk, de arbeidersverzekering, verwezenlijkt, wij zouden, voorloopig van de mérites afzien, een compleet stel wetten op dit gebied hebben bezeten. Want dit is het aantrekkelijke en grootsche in Talma's arbeid, naar het mij wil voorkomen, dat hij niet één onderdeel heeft aangepakt, maar het geheel, tevens in het vroeger tot stand gebrachte voorstellende te wijzigen, wat niet in zijn systeem paste. Maar Talma's schip is gezonken, toen het de haven reeds bereikt had, en slechts een klein deel der lading werd gered, althans tot dusverre. Deze afloop ontslaat ons van de verplichting, om Talma's levenswerk zóó uitvoerig te behandelen, als het geval zou moeten zijn, waren zijne verzekeringswetten ten uitvoer gelegd en een levende factor in de Nederlandsche maatschappij geworden. Nu mogen wij het kort samenvatten: de zeer langademige behandeling, die in de Tweede Kamer van 1909 tot 1913 duurde, waarop in de Eerste Kamer een „run" volgde, zal ons toch noodzaken er ettelijke bladzijden aan te wijden.

Maar wij beginnen met enkele sociale wetten van minder groote beteekenis, die, hoewel niet alle met succes, in korteren tijd werden afgehandeld. Vooreerst komt dan ter sprake een wijziging der arbeidswet 1891 [2]), die in Mei 1910 bij de Tweede Kamer werd ingediend [3]) en in April 1911 met algemeene stemmen op één na (die van Van Idsinga) werd aangenomen [4]),

1) Cf. hiervóór, blz. 180.
2) Hiervóór, blz. 33.
3) Handelingen Staten-Generaal 1909—1910, Bijlagen, n°. 257.
4) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 1956.

waarna ook de Eerste Kamer haar vlug afdeed [1]): hier verklaarden zich 10 leden tegen en 30 voor. Deze wet [2]) verstaat onder arbeid alle werkzaamheden, in een of andere onderneming verricht, uitgezonderd v. n. die voor een landbouw-, tuinbouw of boschbouw-onderneming of veehouderij, die buiten fabrieken en werkplaatsen in of voor de onderneming van hem, bij wien degene, die ze verricht, inwoont. Kinderen beneden 13 jaar, of nog leerplichtig, mogen geen arbeid verrichten. Jeugdige personen (d. w. z. tot 18 jaar) en vrouwen, voor wie sommige soorten van arbeid verboden kunnen worden, mogen in een fabriek en werkplaats niet langer arbeiden dan 10 uur per dag en 58 uur per week en geen arbeid verrichten tusschen 7 uur des namiddags en 6 uur des voormiddags. Verschillende bizondere regelingen hieromtrent en enkele uitzonderingen worden nader omschreven. De arbeidsinspectie werd ten deele opnieuw geregeld.

Van sociaal-democratische zijde, bepaaldelijk door Schaper, was bij deze gelegenheid de invoering van den algemeenen 10-urigen arbeidsdag verdedigd in overeenstemming met de motie-Aalberse uit 1909 [3]).

Spoedig daarna volgde de steenhouwerswet, die, eveneens ingediend in Mei 1910 [4]), in Juni 1911 door de Tweede Kamer en in October daaraanvolgende door de Eerste Kamer werd aangenomen, resp. met 69 tegen 9 en met 19 tegen 16 stemmen [5]). Zij diende tot beveiliging van werklieden bij steenhouwersarbeid [6]). Hieronder werd verstaan: „arbeid, als door een steenhouwer wordt verricht aan natuur- of kunststeen met al of niet machinaal bewogen gereedschap, met uitzondering van het nat slijpen, het nat zagen en het polijsten" (art. 1).

Minder fortuinlijk verging het de bakkerswet. Reeds in 1909 was een ontwerp, houdende beperking van Zondags- en nachtarbeid in broodbakkerijen benevens van den arbeidsduur der bakkersgezellen, ingediend [7]). Het kwam in October 1910 in behandeling, maar de beraadslagingen werden spoedig geschorst [8]). Zeer groote moeilijkheden bleken zich bij dit in de praktijk van het dagelijksche leven diep ingrijpend wetsvoorstel voor te doen. Tot een hervatting der beraadslagingen na een nieuw afdeelingsonderzoek en nadat het ontwerp meer dan éénmaal sterk gewijzigd was [9]), kwam het pas in Mei 1912; dezen keer leidden de beraadslagingen tot de verwerping van het voorstel met 49 tegen 42 stemmen [10]). De partijen waren ditmaal gemengd: de voorstemmers waren rechtsche leden en socialisten. Spoedig daarop kwam een nieuw ontwerp in van Aalberse en enkele andere leden der Kamer [11]), maar de verdere behandeling hiervan bleef uit.

Nu de hoofdschotel. Bij Koninklijke Boodschap van 18 Juli 1910 werd aan de Tweede Kamer toegezonden een ontwerp-Radenwet en een ontwerp-ziekte-

1) Handelingen Eerste Kamer 1911—1912, blz. 50.
2) Wet van 7 October 1911 (Staatsblad n°. 319).
3) Hiervóór, blz. 334. Schaper's philippica hierover: Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, op 17 Maart. — Kort daarop dienden Schaper c.s. een wetsontwerp betreffende bescherming van den arbeid in (Handelingen Staten-Generaal 1910—1911, Bijlagen, n°. 297), dat niet in behandeling is gekomen.
4) Handelingen Tweede Kamer 1909—1910, Bijlagen, n°. 263.
5) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 2320, en Handelingen Eerste Kamer 1911—1912, blz. 56.
6) Wet van 5 October 1911 (Staatsblad n°. 315).
7) Handelingen Staten-Generaal 1908—1909, Bijlagen, n°. 296, en 1909—1910, n°. 59.
8) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 220.
9) Alsvoren, Bijlagen, n°. 11.
10) Handelingen Tweede Kamer 1911—1912, blz. 2591.
11) Alsvoren, Bijlagen, n°. 299.

verzekering [1]). In Mei 1911 volgde een ontwerp, houdende bepalingen tot verzekering van arbeiders tegen de geldelijke gevolgen van invaliditeit en ouderdom [2]). Deze trits hield nauw verband met elkander en tevens stond hiermede een ontwerp tot herziening der Ongevallenwet [3]) in verband. Zelfstandige ontwerpen dus ditmaal, niet als de vroeger ingediende gedacht als onderdeelen van het Burgerlijk Wetboek.

Aan de indiening was in Maart 1910 een algemeene discussie over de sociale verzekering voorafgegaan [4]). Dit geschiedde naar aanleiding van uitingen van Talma, toen hij over zijne plannen ten dezen bij de behandeling der Staatsbegrooting voor 1911, zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer, gepolst was. De minister had toen reeds te kennen gegeven, dat hij met de ziekte-verzekering wenschte te beginnen, en de vrees was opgekomen, dat de zoo langzame werkwijze de ouderdomsverzekering, ten slotte toch de allerbelangrijkste, ook nu zou doen uitblijven. In het bizonder Schaper nam de gelegenheid te baat, om te klagen — niet zonder reden — over het gesukkel met de arbeidersverzekering, waarvan de voorbereiding reeds was ter hand genomen tijdens het ministerie Röell [5]), terwijl nu, ook na de ontwerpen van Lely, Kuyper en Veegens [6]), nog niet het minste resultaat bereikt was. Ook bleek nu direct het zeer verschillend inzicht. Staatsverzekering wilden de sociaal-democraten. Lijnrecht hiertegenover stond de vrijwillige verzekering, die onder de vrije liberalen den meesten aanhang had en — hetzij terloops opgemerkt — in de laatste jaren hier te lande eenigen vooruitgang had gemaakt, doordat in 1909 en 1910 de vrijwillige ongevallenverzekering voor land- en tuinbouw ingevoerd was, terwijl de hooge kosten van de ongevallenverzekering volgens de wet van 1901 velen van verder gaan in de richting hiervan afschrikte. Dwangverzekering, d. w. z. verzekering van de werklieden op eigen kosten of op die der werkgevers of gedeeltelijk op kosten van beide, met hulp of met bemiddeling van den Staat, stond hier tusschenin en vond bij de regeeringsmeerderheid de meeste voorstanders. Treub had een eigen plan, dat hij ook bij deze discussiën uiteenzette [7]): het bedoelde vooral samenwerking van overheidszorg en coöperatie, waarvan men op het platteland reeds gelukkige voorbeelden zag; hij ging hierbij uit van de opvatting, dat verzekering een soort coöperatie is, waarbij in dit geval een zekere Staatsmedewerking niet kon worden gemist; tegen uitsluitende staatsverzekering had hij ook om de hooge kosten bezwaar [8]). Omtrent de regeeringsvoorstellen bleef ook na het antwoord van Talma vrij groote duisterheid hangen. In zooverre hadden deze discussiën een onbevredigend verloop.

En het einde er van was allerongelukkigst. Toen de minister op 15 Maart zijn antwoord had uitgesproken, verklaarde de voorzitter, constateerende, dat niemand meer het woord verlangde, de beraadslagingen gesloten [9]). Het ging, zonder bewust opzet van den voorzitter, min of meer bij verrassing. Den volgenden dag vroegen Goeman Borgesius en Schaper,

1) Alsvoren 1909—1910, Bijlagen, n°. 302, en 1910—1911, n°. 68.
2) Alsvoren 1910—1911, n°. 258.
3) Alsvoren, n°. 272.
4) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 1481 vlg.
5) Hiervóór, blz. 83.
6) Hiervóór, blz. 213, 269 en 291.
7) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 1567.
8) F. M. Wibaut, Staatspensioneering (Rotterdam, 1907, H. A. Wakker & Co.), geeft een bevattelijk overzicht der verschillende systemen, op de ontwikkeling waarvan hier te lande ook buitenlandsche voorbeelden sterk gewerkt hebben.
9) Handelingen alsvoren, blz. 1564.

verklarende, dat de sluiting hen overvallen had, heropening der discussiën voor korte replieken. Hiertegen verzette zich De Savornin Lohman, van oordeel, dat er reeds lang genoeg over de zaak gepraat was. Bij zuivere partijstemming werd toen het verzoek geweigerd [1]). Deze weinig plausibele houding der meerderheid gaf tot een hevig kabaal aanleiding. Vooral Schaper voelde zich sterk verongelijkt en uitte zijne gevoelens in den uitroep: „Smerige bende, smerige troep ben jelui", aan het adres der rechterzijde. Zijn meening, dat Lohman bij de sluiting der discussiën op 15 Maart den voorzitter beïnvloed had, maakte zijn boosheid te erger: Lohman was sedert jaren de bête noire der socialisten. Een zeer heftige woordenwisseling tusschen Schaper en Lohman op 17 Maart [2]), toen de laatste zich tegen de insinuatie van den eerste wilde verdedigen, deed dit opnieuw uitkomen. Ondertusschen was Schaper op 16 Maart begonnen met, bij wijze van afstraffing der rechterzijde, over alle aan de orde komende ontwerpen, artikelsgewijze, stemming te vragen, en hij zette dit den 17en voort, totdat de „strafoefening" 20-maal was toegepast. Een eerste uiting van obstructie-praktijken in onze Tweede Kamer, die — elders — door de minderheid, wanneer zij zich verongelijkt acht, meermalen werden toegepast, een voor het aanzien der Kamer uiterst gevaarlijk middel. De episode is overigens op zich zelf kenmerkend voor de opgewondenheid, waartoe de sociale wetgeving onze volksvertegenwoordiging vermag te brengen. Zij is gevolgd door enkele dergelijke voorvallen, niet alleen bij de verzekeringswetten, waarbij de voorzitter, Van Bylandt, zich tegen de moeilijke taak van ordehandhaver niet opgewassen toonde. Deze gebeurtenissen en de vele persoonlijke incidenten, soms ook door het dikwijls temperamentvolle optreden van Talma uitgelokt en door de ongemeene slagvaardigheid van Duys, die bij de behandeling der verzekeringswetten gewoonlijk als sociaal-democratisch woordvoerder optrad, bevorderd, deden aan de waardigheid der Kamer geen goed. Er drong in de Kamer, in vergelijking van tien jaar vroeger, een heel andere atmosfeer binnen en men kan niet zeggen, dat de afdoening van zaken er door bevorderd werd, evenmin als door de voortdurende uitzetting der beraadslagingen [3]).

Vier maanden na deze voorloopige discussiën kwamen Talma's eerste, bovengenoemde ontwerpen in. In het ontwerp-Radenwet werd voorgesteld:

„Artikel 1: 1) voor elk der gebieden, waarin het Rijk bij algemeenen maatregel van bestuur wordt verdeeld, wordt opgericht een Raad van Arbeid.

2. „De plaats, waar de Raad van Arbeid gevestigd is, wordt mede bij algemeenen maatregel van bestuur bepaald.

3. „Het gebied van den Raad van Arbeid telt ten minste 25.000 inwoners.

„Artikel 2: 1) Voor iedere groep van Raden van Arbeid, bij algemeenen maatregel van bestuur aangewezen, wordt opgericht een Verzekeringsraad.

2. „De plaats waar de Verzekeringsraad gevestigd is, wordt mede bij algemeenen maatregel van bestuur bepaald".

Het ontwerp omschreef verder, wat onder arbeider, dagloon, werkgever was te verstaan, hoe de raden van arbeid en de verzekeringsraden zouden worden samengesteld en welke hunne taak zou zijn. Het gaf als het ware den onderbouw voor de verschillende verzekeringen aan. In het ontwerp-ziektewet vonden de Raden hun eerste toepassing. Dit was een vrij uitvoerig ontwerp (136 artikelen), waarin de geldelijke uitkeering bij ziekte van arbeiders werd geregeld. Alle arbeiders zouden verzekerd worden (art.

1) Alsvoren, blz. 1568.
2) Alsvoren, blz. 1589.
3) Cf. hiervóór, blz. 288.

16). De premie was voor de helft door de werkgevers en voor de helft door de werknemers verschuldigd (art. 52). Ziekenkassen werden ingesteld, terwijl met bestaande ziekenfondsen tot op zekere hoogte werd rekening gehouden en aan de vrijwillige verzekering een plaats werd ingeruimd.

In de Memorie van Toelichting liet de minister zich in tamelijken vagen vorm uit over zijn opvatting van sociale wetgeving:

„Het recht, immers de taak der Overheid, is, om, waar zij daartoe in staat is, zorg te dragen, dat niet de verhoudingen, die door haar beschermd en in stand gehouden worden, voor de burgerij of een deel daarvan gevolgen hebben, die het rechtsbesef bij de bevolking ondermijnen en daardoor het rechtsleven en daarmede haar eigen bestaan bedreigen. En dat de bestaansonzekerheid van den arbeider tot de bovenaangehaalde gevolgen van onze maatschappelijke verhoudingen behoort, behoeft wel geen lang betoog.

„Men kan beweren, dat een arbeider, die gewerkt heeft en zijn loon heeft ontvangen, betaald is en niets meer te vorderen heeft en deze bewering kan, waar het betreft een bepaalden arbeider in zijne verhouding tot een bepaalden werkgever, onaangevochten en volledig zijn. Maar het is in strijd met het rechtsbesef, wanneer een arbeider, die gearbeid heeft zoolang hij kon, op het oogenblik, dat hij niet meer kan werken, aangewezen is op onderstand van derden. De zedelijke eisch, dat het loon den arbeider in staat stelle om te leven met zijn gezin, moge niet omgezet worden in een rechtsbepaling: waar het mogelijk is recht te vormen, dat de verwezenlijking van den zedelijken eisch bevordert, behoort dit niet nagelaten te worden, wil men de juiste verhouding tusschen zedelijkheid en recht handhaven.

„En het behoeft geen betoog, dat wil het loon strekken, ook voor den tijd van ziekte, ook voor den tijd dat hij hetzij door ouderdom, hetzij door algemeene ongeschiktheid wegens andere oorzaak niet werken kan, een opzettelijke regeling noodig om dit te verzekeren".

Over het verband dezer beide ontwerpen onderling en in verband met de te verwachten verdere ontwerpen zeide de minister:

„De Raden van arbeid zullen zijn de dragers der ziekteverzekering; wegens het geringere risico dezer verzekering, kan zij geschieden bij de kassen, die bedoelde organen zullen beheeren. Hun taak ten opzichte van de andere takken van verzekering komt ter sprake, voor zooveel de Ongevallenwet betreft, bij een daartoe in te dienen ontwerp tot wijziging dezer wet, voor zooveel aangaat de invaliditeits- en ouderdomsverzekering bij het hierop betrekking hebbende ontwerp. Wat deze laatste betreft zij echter nu reeds gezegd, dat de kassen, waarbij de ziekteverzekering geschiedt, niet tevens kunnen dienen voor de invaliditeitsverzekering. Deze laatste vereischt een geldelijk sterke kas, dus die zich over een grooter gebied uitstrekt, dan de ziekteverzekering. Daarentegen brengt de eisch van decentralisatie, waarover straks, mede, dat de bij één ziekenkas verzekerden tot een zoo beperkt mogelijk gebied behooren. Gemeenschappelijke kassen zouden dus òf voor de invaliditeit en ouderdom te klein, òf voor de ziekte te groot zijn. Het is mede deze overweging, welke ondergeteekende de voorkeur deed geven aan regeling van beiderlei verzekering in afzonderlijke wetsontwerpen.

„In het hier medegedeelde omtrent het verband tusschen de verschillende takken van arbeidersverzekering, ligt tevens voor een gedeelte de verklaring van de splitsing, ook van de regeling der ziekteverzekering, in twee ontwerpen. De Raden van Arbeid, samengesteld uit een gelijk aantal werkgevers-leden en arbeiders-leden, onder voorzitterschap van een door de Kroon benoemden ambtenaar, zullen, naast dragers der ziekteverzekering, zijn organen bij de uitvoering van andere takken van verzekering. Doch ook buiten het gebied der arbeidersverzekering zal de wetgever, naar de bedoeling van

ondergeteekende, van hun diensten gebruik maken, hun bevoegdheden verleenen.

„Immers naast de organisaties van werkgevers en van arbeiders, die van zeer groote beteekenis zijn voor een gezonde ontwikkeling van het leven der maatschappij, is noodig een publiekrechtelijk orgaan, waaraan de Overheid kan opdragen de vervulling van bepaalde functies. In hare aanraking met het leven van den arbeid ziet de Overheid zich aangewezen òf op besturen, wier samenstelling plaats heeft zonder dat voldoende rekening gehouden kan worden met een hun op te dragen sociale taak, òf op eigen ambtenaren, die tenzij men hun aantal tot in het ongerijmde zoude willen vermeerderen haar niet in staat kunnen stellen eenerzijds met voldoende kennis van zaken en lenigheid van bepalingen op te treden en anderzijds een behoorlijke naleving der gemaakte bepalingen te verzekeren. Bij de uitbreiding der wettelijke arbeidersbescherming zal het gemis aan een organisatie van den arbeid, eenerzijds leiden tot het maken van gebrekkige bepalingen, anderzijds tot klachten tegelijk over belemmerende ambtenaarsbemoeiing en onvoldoende contrôle".

Nu kon de slag beginnen. De Tweede Kamer aanvaardde hem niet dan behoedzaam. Een commissie van voorbereiding (voorzitter: Nolens) werd spoedig benoemd, maar deze kwam eerst in Mei 1911 met een eerste resultaat van haar omvangrijken arbeid te voorschijn. Ondertusschen had Talma, gehoor gevende aan een door Nolens bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1911 geuiten wensch [1]), reeds in December 1910 een korte uiteenzetting gegeven van de voornaamste wijzigingen, welke, naar zijn meening, in verband met de aanhangige Raden- en Ziektewet, in de Ongevallenwet zouden behooren aangebracht te worden [2]). De minister dacht zich geen samenvatting der beide, maar een in elkander grijpen met behoud van afzonderlijke, voor elk der wetten dienende organisatiën; voor de Ongevallenwet wilde hij meerdere decentralisatie. Geheel voldoende werden de inlichtingen niet geacht en toen de Voorzitter in Februari 1911 voorstelde het ontwerp in de afdeelingen te doen onderzoeken, meende Schaper zich hiertegen te moeten verzetten: hij wilde wachten, totdat het ontwerp tot herziening der Ongevallenwet verschenen zou zijn, maar vond bij zijne medeleden geen gehoor [3]). Maar met het afdeelingsonderzoek wilde het toch niet recht vlotten.

In Mei dan bleek uit het boven bedoelde resultaat van de werkzaamheden der commissie van voorbereiding, dat het geheele ontwerp op ernstige bezwaren stiet. Zij nam toen een wijs besluit [4]):

„Het is der Commissie van voorbereiding gebleken, dat tegen sommige hoofdpunten der in die wetsontwerpen vervatte voorstellen bij de leden der Kamer ernstige bezwaren bestaan. De Commissie heeft overwogen, dat de omvangrijke arbeid, welke voor de voorbereiding van het openbaar debat over deze wetsontwerpen noodig is, vrijwel vergeefsch zou zijn, indien de Kamer zich met die hoofdpunten niet kon vereenigen en deze voorstellen omwerking zouden behoeven om hare instemming te kunnen verwerven. Bovendien zou in dat geval het tot stand komen eener ziekteverzekering door het verrichten van dien omvangrijken arbeid aanmerkelijk vertraagd worden. Daarom heeft de Commissie besloten van de bevoegdheid, haar geschonken bij art. 43 van het Reglement van Orde, gebruik te maken en aan de Kamer de volgende vraagpunten voor te leggen:

1) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 563.
2) Alsvoren, Bijlagen, n°. 68[1].
3) Alsvoren, blz. 1436.
4) Alsvoren, Bijlagen, n°. 68[4].

„I. Is het wenschelijk Raden van Arbeid in te stellen, belast met de taak om mede te werken tot de uitvoering van wetten betreffende den arbeid?

„II. Is het wenschelijk de wettelijke ziekteverzekering te beperken tot uitkeering van ziekengeld, met uitsluiting van de zorg voor geneeskundige hulp?

„III. Is het wenschelijk de ziekteverzekering uitsluitend te doen plaats hebben bij van Overheidswege in te stellen organen"?

Deze vraagpunten, van een uitvoerige toelichting voorzien, werden door den minister spoedig beantwoord en daarop door de Tweede Kamer einde Juni in openbare behandeling genomen. Het eerste werd met 51 tegen 37 stemmen bevestigend, het tweede ontkennend beantwoord met 54 tegen 13 stemmen (vóór waren alleen de sociaal-democraten, vrijzinnig-democraten met één anti-revolutionnair en één christelijk-historische). Het derde was na een wijziging, door den minister aangebracht in het ontwerp, waardoor duidelijk was gemaakt, dat de Raden van arbeid alleen hunne medewerking bij de arbeidersverzekering zouden hebben te verleenen, ingetrokken [1]). Nu was althans een gedeeltelijke omwerking der Ziektewet noodig, wilde de minister een conflict met de Kamer vermijden.

Ondertusschen waren de ontwerpen der wetten betreffende verzekering van werklieden tegen geldelijke gevolgen van invaliditeit en ouderdom en dat tot herziening der Ongevallenwet ingekomen [2]). Het eerste was een zeer uitvoerig ontwerp (in 394 artikelen), waarvan het hoofdbeginsel in de beide eerste artikelen is neergelegd:

„Artikel 1 (1) Ieder werkman moet verzekerd zijn voor een rente (verplichte rente) in geval van invaliditeit en na het bereiken van den 70-jarigen leeftijd voorzoover hij niet in deze wet uitgezonderd is.

„2e. De verplichte verzekering brengt mede een recht van de door den verzekerde bij overlijden nagelaten kinderen beneden 13 jaar op een rente (weezenrente).

„Artikel 2: (1) Naast de verplichte verzekering bestaat een vrije verzekering voor een rente (vrije rente) in geval van invaliditeit of na het bereiken van den 70-jarigen leeftijd.

„2. Op de vrije verzekering zijn alleen toepasselijk de bepalingen dezer wet, die uitdrukkelijk daarop toepasselijk zijn verklaard.

„3. De verzekerde voor een verplichte rente kan bovendien verzekerd zijn voor een vrije rente".

Bij de tenuitvoerlegging speelden de Raden van arbeid hun rol, evenals de Rijksverzekeringsbank. Ook hier waren werkgever en werknemer elk de helft der premie verschuldigd en betaalde — op bepaald aangewezen gevallen na — de werkgever haar. Het geheel leverde een tamelijk omslachtig en ingewikkeld systeem, dat vrij veel overeenkomst vertoonde met dat van het ontwerp van 1905.

De Memorie van Toelichting treedt niet in uitvoerige algemeene beschouwingen over de ouderdomsverzekering als zoodanig. Het opmerkelijkst is wat de minister mededeelt omtrent de samenkoppeling van ouderdom en invaliditeit:

„De bedoeling van het ontwerp is eene uitkeering te verzekeren zoowel aan hen, die door invaliditeit zijn getroffen, als aan hen, die den 70-jarigen leeftijd hebben bereikt; en daarenboven eene uitkeering van de nagelaten kinderen beneden 13 jaar van verzekerden.

„Invaliditeit staat in dit ontwerp dus op den voorgrond. In dat opzicht

1) Handelingen alsvoren, blz. 2400—2442.
2) Resp. bij Koninklijke Boodschap van 5 Mei en 2 Juni 1911 (hiervóór, blz. 359). Het eerste was mede onderteekend door de ministers van justitie en financiën.

keert het ontwerp terug tot het hoofdbeginsel van het ontwerp-Invaliditeitswet van 1905. Tegen een ouderdomsverzekering zonder invaliditeitsverzekering bestaan naar de overtuiging van ondergeteekenden overwegende bezwaren.

„In de eerste plaats wordt dan niet voorzien in den nood van zeer velen, die in ongeveer gelijke omstandigheden verkeeren als degenen, wie hulp gebracht wordt. Zeer velen, immers het aantal invaliditeitsrenten gaat het aantal ouderdomsrenten (wanneer deze op 70-jarigen leeftijd verleend worden) ver te boven; in de groote frequentie van vroegtijdige invaliditeit was juist één der redenen gelegen, waarom het ontwerp-Ouderdomswet van 1907 invaliditeitsverzekering achterwege liet. Gelijke omstandigheden, immers ook de ouderdomsverzekering strekt om te voorzien in het levensonderhoud in den tijd, waarin door den last der jaren de werkkracht is verminderd of opgeheven.

„En voorts is er, tegen ouderdomsverzekering alléén, dit bezwaar, dat daarbij de vaststelling van de ouderdomsgrens onoverkomelijke moeilijkheden oplevert. De ouderdom met zijn bezwaren, de leeftijd, waarop de arbeider verondersteld mag worden niet meer te werken, komt niet voor allen op denzelfden tijd; er is verschil tusschen stad en land, tusschen bedrijf en bedrijf. Vooral de landarbeider geraakt eerst op later leeftijd dan anderen door ouderdom buiten werk. Daar bovendien de landarbeider gemiddeld hooger leeftijd bereikt dan de industrie-arbeider, zou ouderdomsverzekering alleen ertoe leiden, dat een deel der premiën der industriearbeiders moest strekken tot betaling der ouderdomsrenten der landarbeiders, terwijl de industriearbeiders daarvoor geen compensatie zouden vinden in rente bij invaliditeit. Vervroeging van den ouderdomsleeftijd verhelpt dit bezwaar niet; om de balans te doen sluiten, moeten daarvoor de premiën aanmerkelijk hooger worden en terwijl het bezwaar blijft bestaan, dat een groot deel der invaliden toch altijd ongeholpen blijft, komt daarnaast de omstandigheid, dat de vervroeging der ouderdomsrente velen rente doet krijgen, die nog tot werken in staat zijn. Krijgen zij rente, dan zal in een groot aantal gevallen dit voor hen niet zijn de aanleiding om niet meer te werken, maar een betere arbeidskans, omdat zij door hun rente hun diensten voor lager loon kunnen aanbieden. Het is duidelijk, dat dit het loon der niet-rentetrekkenden zal drukken.

„Op deze gronden stelt de Regeering hoogen prijs erop, de ouderdomsverzekering niet zonder invaliditeitsverzekering tot stand te brengen. Daaruit volgt echter niet, dat zij aan ouderdomsverzekering niet hechten zou. Reeds ter vereenvoudiging van de toepassing der wet zou het aanbeveling verdienen, op een zekeren leeftijd ouderdomsrente te verleenen, om een telkens te herhalen onderzoek naar invaliditeit te voorkomen. Maar er is meer. In de volksovertuiging wordt ouderdom (ook afgezien ervan, of de gebreken, die hij pleegt mede te brengen, in concreto aanwezig zijn) ten aanzien van het verrichten van arbeid met invaliditeit gelijkgesteld. Het wordt, terecht, onnatuurlijk geacht, in strijd met de plaats die den grijsaard in de maatschappij toekomt, dat wie behoorlijk gearbeid heeft op hoogen leeftijd nog verplicht is voor zijn brood te werken. Vandaar dat in de kringen der werklieden vooral naar ouderdomsverzekering wordt verlangd".

De Kamer besloot reeds 30 Juni na een vrij verward debat dit ontwerp in de afdeelingen te doen onderzoeken met dien verstande, dat dit onderzoek onmiddellijk na heropening der zitting zou plaats hebben [1]). Dit geschiedde dan ook in October 1911.

Van nu af had de Kamer het met de sociale verzekering uitermate druk.

1) Handelingen Tweede Kamer 1910—1911, blz. 2481.

De rechterzijde toonde, niettegenstaande zij geen onverdeelde instemming met Talma's plannen had, groote neiging, om de ontwerpen vóór het einde der loopende legislatieve periode af te handelen. De linkerzijde, hoewel volstrekt niet tegen behandeling gekant, verzette zich tegen overhaasting. De door ons reeds geconstateerde spanning in de Kamer, verergerd door heftige voorvallen bij een poging van Troelstra, om het kiesrechtvraagstuk besproken te krijgen (September 1911) [1]), was nu haast voortdurend merkbaar.

Nadat het ontwerp Raden- en Ziektewet, naar aanleiding van de beantwoording der vraagpunten, door den minister was omgewerkt — een omwerking, die niet op zichzelf stond, want de wijzigingen, in dit ontwerp successievelijk voorgesteld, ook ten gevolge van nader schriftelijk en mondeling overleg tusschen minister en voorbereidingscommissie, zijn legio, evenals het aantal amendementen, dat bij de openbare behandeling ingediend werd —, kwam 1 Mei 1912 het zeer lijvige Voorloopig Verslag voor den dag [2]). Uit het zeer uitvoerige stuk blijkt, met hoeveel degelijkheid en ernst de Kamer hare taak had opgevat. Er komen in het bizonder, wat den rechtsgrond betreft, zeer opmerkelijke beschouwingen in voor, die bewijzen, hoeveel verschil van inzicht er ten opzichte van de staatstaak aangaande de bescherming van de maatschappelijke verhoudingen nog altijd bestond. Van meer practischen aard waren de opmerking van vele leden over de volgorde, waarin de minister zijne ontwerpen had voorgediend. Hier schijnt inderdaad een zeer gegronde reden tot kritiek te liggen:

„Vele leden betreurden, dat de Regeering aan de organisatie der ziekteverzekering den voorrang heeft gegeven boven die van de ouderdoms- en invaliditeitsverzekering. In de kringen der arbeiders is het verlangen naar het tot stand komen eener ziekteverzekering veel minder sterk dan de wensch naar verzekering tegen de gevolgen van invaliditeit en vooral van ouderdom en het valt ook niet te ontkennen, dat er meer behoefte bestaat aan voorziening in den nood van ouden van dagen dan aan eene wettelijke regeling tot verstrekking van ziektegeld. Bovendien is een voorname reden, waarom op het geven van voorrang aan de ziekteverzekering is aangedrongen, deze, dat men op die wijze eene met vereenvoudiging van het beheer der Rijksbank gepaard gaande decentralisatie der ongevallenverzekering zou kunnen verkrijgen. Dit doel zal echter naar de meening van sommige dezer leden door aanneming van de voorgestelde regeling niet worden bereikt, gelijk reeds in de toelichting der vraagpunten werd betoogd.

„De Minister wil de Raden van Arbeid ook aan de uitvoering der ouderdoms- en invaliditeitsverzekering dienstbaar maken en heeft het daardoor bezwaarlijk gemaakt allereerst de laatstgenoemde verzekering tot stand te brengen. Men wenschte hem desniettemin gevraagd te zien, of hij in het wetsontwerp betreffende die verzekering niet zoodanige verandering kan brengen, dat het mogelijk worde de behandeling daarvan aan die van de voorstellen betreffende de ziekteverzekering te doen voorafgaan. Sommigen meenden, dat dit niet zoo moeilijk zou zijn".

De minister verklaarde zich niet geneigd met deze wenschen rekening te houden: het kon ook moeilijk meer, nu eenmaal de volgorde was vastgesteld. Toch houdt men den indruk tijdens de geheele behandeling dezer ontwerpen, dat de broksgewijze indiening een groote fout is geweest en veel last heeft veroorzaakt. Begrijpelijkerwijze bleek ook omtrent de verschillende onderdeelen

1) Zie aan het einde van dit hoofdstuk.

2) Handelingen Staten-Generaal 1911—1912, Bijlagen, n°. 56⁶. In dit n°. 56 vindt men ook de verschillende wijzigingen en amendementen. Voor wijzigingen in het ontwerp-Ziektewet zie men nog: alsvoren 1912—1913, n°. 14.

der voorgestelde regeling (inrichting der raden, uitbreiding aan de verzekering te geven, ziekenkassen) en omtrent de kosten, die zij zou medebrengen, groot verschil van inzicht te bestaan. Ernstiger was het misschien, dat na al het schriftelijk en mondeling overleg ook nu nog over onduidelijkheid in 's ministers uitingen en bedoelingen werd geklaagd.

Nog in dezelfde maand Mei kwam het ontwerp-Raden- en Ziekteverzekeringswet in openbare behandeling, die tot begin Juli — haast onafgebroken — [1]) aanhield en in de vermoeide Kamer tot menig heftig incident leidde. Het liep eerst groot gevaar denzelfden weg te gaan als het vlak te voren behandelde ontwerp-bakkerswet, omdat links èn bij de sociaal-democraten èn bij de meeste liberalen principieele bezwaren bestonden, terwijl onder de rechtsche leden zich ook een sterke strooming tegen openbaarde, vooral in de Christelijk-historische fractie, die in een 25-tal zeer ingrijpende amendementen van De Savornin Lohman uiting had gevonden. De Kamer besloot zelfs, nadat zij 6 Juni waren ingekomen, op voorstel van Van Karnebeek, over deze amendementen expres het advies der commissie van voorbereiding te vragen [2]), waartoe de openbare behandeling een paar dagen werd onderbroken. Maar bij de hervatting kwam het tot een wel zeer curieuse oplossing der moeilijkheid. Lohman trok de amendementen in! Het gevolg van het in de commissie gedane voorstel, om ze naar de afdeelingen te verzenden, zou, betoogde hij, ten gevolge hebben, dat er van de ontwerpen niets terecht kwam: het zou zooveel tijd kosten en de tijd was toch al zoo krap toegemeten. Bovendien — maar dit moet men in de eigen woorden van den spreker hooren [3]):

„Ik ben — ik behoef het niet te herhalen, ik heb het reeds meermalen gezegd — geen bewonderaar van de voorstellen van dezen Minister. Dat weet de Minister ook, en ik behoud mij mijn volkomen vrijheid voor om voor of tegen deze ontwerpen te stemmen. Maar als lid van de Regeeringspartij ligt het niet op mijn weg een fair trial met de ontwerpen van de Regeering onmogelijk te maken. Dat kan wel liggen op den weg van de linkerzijde. Het is natuurlijk niet haar roeping om te zeggen: wij willen trachten te doen behandelen wat dit Kabinet voorstelt. Maar ik wil dat wel behandeld zien.

„Wanneer ik mij de vrijheid vindiceer om tegen een ontwerp van deze Regeering te stemmen, dan ga ik van de onderstelling uit, dat de Regeering harerzijds rekenen mag op stemmen van den overkant der Kamer. Dit is juist het stelsel, dat ik hier altijd heb voorgestaan. De individueele vrijheid der leden aan deze zijde brengt mede de individueele vrijheid aan de overzijde. Of de overzijde van die vrijheid gebruik maakt, laat ik in het midden, maar als de Regeering een voorstel doet, dat door een deel van rechts en door een deel van links aangenomen wordt, dan krijgt zij toch haar zin, en dat vind ik goed, al ben ik het individueel met haar voorstel niet eens".

Was het wonder, dat Goeman Borgesius verklaarde: „ik sta paf". Had Lohman dit alles dan niet vooruit kunnen bedenken? Hoogst ondoordacht was zijn handelwijze in elk geval: dit was al het minste, wat men er van kon zeggen. En nu nam Roodhuyzen de amendementen over, waarop de Kamer het voorstel van Van Karnebeek, om nu hierover het advies der commissie van voorbereiding te vragen, wel moest aannemen. De meerderheid hiervan adviseerde nu ze niet naar de afdeelingen te verzenden, met welk advies de Kamer zich bij stemming van rechts tegen links vereenigde [4]). Toen ging dus de behandeling van het ontwerp voort.

1) Handelingen Tweede Kamer 1911—1912, blz. 2366.
2) Alsvoren, blz. 2645.
3) Alsvoren, blz. 2697.
4) Alsvoren, blz. 2734.

De eindstemming over het Radenwet-ontwerp had 5 Juli plaats [1]). Het werd aangenomen met 54 tegen 41 stemmen (rechts tegen links met Van Idsinga). De Ziektewet zelf moest nog blijven liggen.

Na het reces begon de Tweede Kamer in October met het ontwerp-invaliditeits- en ouderdoms-verzekering. De schriftelijke behandeling hiervan was op dezelfde wijze geschied als die van het ontwerp Raden- en Ziektewet. 13 September 1912 kon het zeer omvangrijke Voorloopig Verslag uitgebracht worden [2]). Wij moeten er ons toe beperken uit de algemeene beschouwingen een paar grepen te doen:

„Dat Staatsinmenging ter zake van de geldelijke gevolgen van invaliditeit en ouderdom door het Staatsbelang gerechtvaardigd wordt, vond geen tegenspraak. Daarentegen bestond verschil van gevoelen omtrent de vraag, of de wettelijke voorziening zich behoort te bepalen tot de loontrekkenden en of daarvoor een stelsel van verplichte verzekering moet worden ingevoerd.

„Verscheidene leden kwamen tegen de beperking der overheidszorg tot loontrekkenden op. Waar de grond voor Staatsinmenging huns inziens gelegen is in het Staatsbelang om te voorkomen, dat groote groepen van personen wegens ouderdom of invaliditeit niet in hunne behoeften kunnen voorzien, gaat het huns inziens niet aan de wettelijke voorziening te bepalen tot de loonarbeiders. Er zijn duizenden kleine patroons, die evenzeer behoefte hebben aan voorziening tegen de gevolgen van ouderdom en invaliditeit als de werklieden. Volgens het wetsontwerp zullen kleine neringdoenden, kleine kooplieden, schippers, visschers, kleine landbouwers uit den arbeidersstand opgekomen, tal van zelfstandige handwerkslieden, niet alleen niets ontvangen, maar bovendien nog moeten medebetalen in de millioenen, die de Staat voor de arbeidersverzekering offert, en, voor zooveel zij personeel in dienst hebben, een deel van de premie moeten opbrengen. Toch is hunne economische positie vaak even slecht of nog slechter dan die van de arbeiders. Het zal voor mingegoede werkgevers zeer bezwaarlijk zijn de helft der premie te betalen.

„In verband met deze bezwaren werd voor de ouderdomsverzorging door een aantal leden op de volgende gronden het stelsel van staatspensioneering aanbevolen".

Dit stelsel van staatspensioneering werd verder verdedigd op grond hiervan, dat het beginsel er van hier te lande „op schier ongeëvenaarde wijze" vorderingen had gemaakt (nl. door de actie van den Bond voor Staatspensioneering werd bedoeld) en dat zij de door een groot deel der bevolking meest gewenschte hervorming op staatkundig gebied was. Anderen bestreden het; op het motief van duurte werd hierbij de nadruk gelegd. Natuurlijk bleef het stelsel der verplichte verzekering niet onbestreden [3]).

Maar „vele leden" konden zich ook met het stelsel van het wetsontwerp vereenigen; zij motiveerden dit als volgt:

„De Regeering behandelt de verzorging van de invaliden en ouden van dagen als eene loonregeling. Dit achtte men het juiste standpunt. De verplichte verzekering berust, naar men betoogde, op dezen grond, dat het loon, om rechtvaardig te zijn, ook dan behoort te voorzien in de behoeften der arbeiders, wanneer zij door invaliditeit of ouderdom buiten staat zijn te werken, en dat dit alleen kan worden bereikt door invoering van een stelsel van verzekering. Arbeiders hebben in den regel niet genoeg inkomen om

1) Alsvoren, blz. 3121.
2) Handelingen Staten-Generaal 1911—1912, Bijlagen, n°. 68[3]. Alsvoren, 1912—1913, n°. 58, vindt men de wijzigingen in en de amendementen op dit ontwerp.
3) Dit geschiedde in het bizonder in een afzonderlijke nota van Lohman en Van Idsinga (alsvoren, n°. 68[1]).

zelfstandig uit eigen middelen in die gevallen van nood te voorzien. Verlies van het loon brengt voor hen veelal de zekerheid mede, dat zij zich moeten wenden tot een armbestuur om het noodige te verkrijgen. Bij personen, die niet in loondienst zijn, staat de zaak anders. Wie zelfstandig arbeidt, loopt gevaar niet te slagen, maar heeft ook de kans wel te slagen, doch voor den arbeider beteekent het verlies van het loon in den regel onmacht om in eigen behoeften te voorzien. Voor kleine werkgevers kan de verplichting om een deel der premie te betalen inderdaad drukkend zijn, maar de verplichting vloeit voort uit het feit, dat zij werkgevers zijn. Bovendien moet men hier niet uitgaan van het standpunt van den enkelen werkgever tegenover zijn arbeider, maar van dat van de gezamenlijke werkgevers tegenover de loonarbeiders. In elk geval wordt door het opleggen der verplichting tot betaling der premie aan werkgevers en arbeiders niet beslist, of de last der premie in werkelijkheid door den werkgever of door den arbeider wordt gedragen, en in vele gevallen zal de werkgever in staat zijn den last op zijne afnemers of lastgever te verhalen. Voorts werd opgemerkt, dat het geven van eene blijvende bijdrage door den Staat eene gedeeltelijke Staatspensionneering zou zijn, maar niet zou passen in het stelsel van verzekering. Wel kent het wetsontwerp ook eene Staatsbijdrage, maar deze is tijdelijk en berust op gronden van opportuniteit, niet van beginsel".

De mondelinge behandeling nam de maanden October en half November in beslag en werd voortgezet in Februari 1913 [1]). Het ging nu, zooals in dit laatste zittingsjaar voortdurend, rustiger in de Kamer toe, wat stellig voor een deel te danken viel aan den nieuwen voorzitter, Van Nispen tot Sevenaer, het lid voor Nijmegen. Wij mogen er van afzien op de meermalen belangwekkende, hoewel ook zeer lange en over dezelfde onderwerpen, als in de schriftelijke stukken behandeld waren, rouleerende beschouwingen in te gaan. Er bestond over het algemeen meer sympathie voor dit ontwerp, dat immers in een wezenlijk lang gevoelde behoefte voorzag, dan voor het ontwerp-Radenwet, maar de wijze, waarop in de behoefte voorzien werd, stuitte links op de ernstigste bedenkingen, zooals trouwens reeds uit het Voorloopig Verslag kon worden afgeleid. De eindstemming op 7 Maart besliste ten gunste van het ontwerp op dezelfde wijze als bij het ontwerp-Radenwet (Van Idsinga was ditmaal afwezig) [2]).

Op den laatsten dag der behandeling van het ontwerp, 28 Februari, had Duys, de onvermoeide woordvoerder van socialistische zijde, een succes behaald, dat voor de uitvoering der wet van groote beteekenis was. Bij het laatste artikel (394), dat luidde [3]):

,,(1) De artikelen dezer wet treden in werking op een door Ons te bepalen tijdstip, dat voor verschillende artikelen verschillend kan worden gesteld. Echter mag artikel 57a niet in werking treden vóór artikel 30.

,,(2) Drie jaren na de inwerkingtreding van artikel 357 treden de artikelen dezer wet, die dan nog niet mochten in werking getreden zijn, van rechtswege in werking",

had de sociaal-democratische fractie als amendement voorgesteld:

,,Artikel 357 treedt in werking binnen zes maanden na den dag van afkondiging van deze wet. De overige artikelen treden in werking... enz." en hierbij als toelichting gevoegd:

,,Dit amendement heeft de strekking, de overgangsbepaling zoo spoedig

---

1) Handelingen Tweede Kamer 1912—1913, blz. 47 vlg. en 2172 vlg.
2) Alsvoren, blz. 2684.
3) Alsvoren, blz. 2590 vlg.

mogelijk in werking te doen brengen, onafhankelijk van de totstandkoming van al hetgeen voor de uitvoering van deze wet overigens noodig is".

En bij de mondelinge toelichting veranderde Duys het amendement nog in dezen zin:

,,Binnen zes maanden na den dag der afkondiging van deze wet treedt art. 357 van rechtswege in werking, indien het niet reeds vroeger in werking is getreden".

Onmiddellijk daarop verklaarde Talma het amendement over te nemen. De beteekenis moge men afleiden uit artikel 357 [1]) zelf:

(1) ,,Hij, die bij het in werking treden van dit artikel den leeftijd van 70 jaar heeft bereikt of overschreden, heeft recht op een rente, indien hij aannemelijk maakt, dat hij in het tijdvak van tien jaren, dat onmiddellijk voorafgaat aan het in werking treden van dit artikel of aan de vervulling van zijn zeventigste jaar, te zamen gedurende ten minste 156 weken in de termen van verzekeringsplicht zou zijn gevallen, indien de verzekering bij den aanvang van dat tijdvak reeds ingevoerd ware. Daarbij blijven de artikelen 4, eerste lid, b, 42 en 31a in verband met artikel 342 buiten aanmerking [2]).

(2) ,,Voor de bepaling van de 156 weken, in het vorige lid bedoeld, komt mede in aanmerking de tijd, dat ten gevolge van ziekte niet is gewerkt, voor zoover over dien tijd de premie door een ziekenkas zou zijn betaald, indien de verplichte verzekering ten aanzien van invaliditeit en ouderdom en ten aanzien van ziekte reeds had bestaan bij den aanvang van het tienjarig tijdvak.

(3) ,,Is de betrokkene bij het in werking treden van dit artikel geen Nederlander, dan heeft hij geen recht op een rente, tenzij hij aantoont gedurende de vijf jaren, onmiddellijk voorafgaand aan het in werking treden van dit artikel, zijn woonplaats of zijn hoofdverblijf binnen het Rijk te hebben gehad.

(4) ,,Het verzoek om rente wordt afgewezen, indien de verzoeker of zijn echtgenoot in de vermogensbelasting was aangeslagen over het belastingjaar, eindigend den 30sten April van het jaar, waarin dit artikel in werking treedt. De inspecteur of ieder der inspecteurs der registratie, binnen wiens of wier divisie de verzoeker in dat jaar heeft gewoond, geven daaromtrent aan het bestuur der Bank op zijn verzoek een verklaring af".

Zeventigjarigen, die in dit artikel begrepen waren, konden dus nu binnen 6 maanden na de afkondiging der wet op een ouderdomsrente rekenen. Het was een beau geste van den minister, om het voorstel van Duys aan te nemen en de sympathie, die het ondervond, — alleen Goeman Borgesius sprak enkele woorden over de ondoordachtheid van dezen sprong in het duister — is verklaarbaar uit het algemeene besef, dat er voor deze 70-jarigen zoo spoedig mogelijk iets moest worden gedaan. En hoe gelukkig dit amendement heeft gewerkt — afgezien van de vrij zware kosten voor den Nederlandschen staat, die er uit zijn voortgevloeid — volgt uit het feit, dat artikel 369 het eenige artikel uit Talma's verzekeringsontwerpen is, dat tot dusverre is ten uitvoer gelegd.

Dit was een gevolg van den loop der omstandigheden. De Tweede Kamer, die in dit jaar een bizonder groot aantal vergaderingen hield, deed in April ook het ontwerp-Ziektewet af. Het werd den 25en April met 58 tegen 22 stemmen aangenomen [3]). De sociaal-democraten, ofschoon ze ook na de veranderingen, tijdens de mondelinge behandeling in het ontwerp gebracht,

---

1) In de definitieve redactie van het ontwerp werd dit art. 369. — In art. 358 (definitief 370) werd dit artikel nog iets nader uitgewerkt.
2) In de definitieve redactie waren dit de artikelen 5^b, 51 en 33 in verband met de artikelen 353 en 354. Zij betreffen bizondere regelingen, waarvoor wij naar de wet zelf moeten verwijzen.
3) Handelingen alsvoren, blz. 3017.

bezwaren overhielden, stemden ditmaal voor, de vrijzinnigen, nu met Lohmann, ook ditmaal tegen.

De Eerste Kamer nam daarop de ontwerpen Raden-, Ziekte- en Ouderdomswet zeer spoedig in behandeling en nam ze alle drie op 3 Juni 1913 met 24 tegen 12 stemmen aan; ook hier stond het rechts tegen links [1]). Twee dagen later stonden de wetten in het Staatsblad [2]). De herziening der Ongevallenwet alleen was onafgedaan gebleven.

Maar in dezelfde maand hadden de verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats [3]) met den uitslag, dat rechts in de minderheid raakte. En het nieuwe ministerie schorste, zooals wij nader zullen zien, de tenuitvoerlegging van Talma's wetten op het éene artikel 369 na, op. Het stemt droevig te moeten constateeren, dat al dit werk van 1909—1913 ten slotte zoo weinig resultaat heeft opgeleverd. Men mag alleen aannemen, dat de zaak nu van alle kanten zóó bekeken is, dat bij het opnieuw intreden van normale verhoudingen — want de wereldoorlog heeft hier belemmerend gewerkt — gemakkelijk òf door gedeeltelijke omwerking òf door toepassing der wetten, zooals ze nu eenmaal zijn, een uitkomst zal zijn te bereiken. Dan zal men ervaren, dat al dit werk ten slotte toch niet vergeefsch geweest is.

Onder de kleinere ontwerpen, waaronder enkele zeer gewichtige, die tijdens het ministerie-Heemskerk aan de orde kwamen of ingediend werden, behooren in de eerste plaats enkele van rechtelijken aard. De meeste aandacht van den om zijn bekwaamheid als jurist hoog geprezen minister van justitie Regout trok de zgn. zedelijkheidswet, die in Mei 1911 tot stand kwam [4]). Zij had ten doel bestrijding van zedeloosheid, in verband waarmede de bevoegdheden van justitie en politie op enkele punten werden uitgebreid. Tot bereiking van dit doel werden verschillende wijzigingen vastgesteld in het Wetboek van Strafrecht; zoo betreffende het verbod van verspreiden of in voorraad hebben, ten toon stellen of te koop bieden van een geschrift, „waarvan hij den inhoud kent", en van eenige afbeelding of voorwerp, die aanstootelijk voor de eerbaarheid zijn; dergelijk verbod ten opzichte van middelen ter voorkoming van zwangerschap; zoo verschillende bepalingen betreffende het plegen van ontucht, het verstoren van zwangerschap; eveneens betreffende het hazardspel, waaronder begrepen alle kansovereenkomsten over den uitslag van wedstrijden of verdere spelen; op overtreding dezer bepalingen werden vrij hooge geldboeten en gevangenisstraf gesteld. Van eenig belang is ook de eedwet van Juli 1911 [5]), die vaststelde, welke woorden iemand bij het afleggen van een eed of een belofte of een bevestiging heeft uit te spreken, resp. „Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig", „Dat beloof ik", „Dat verklaar ik", tenzij aan de godsdienstige gezindheid de plicht werd ontleend dit op andere wijze te doen. Eershalve mogen hier ook de wetten, houdende maatregelen ter regeling der administratieve rechtspraak (nl. de vaststelling van de klassen en samenstelling der gerechten en de heffing van griffierechten) [6]) worden genoemd, die nog altijd wachten op de vaststelling van het wetboek van administratieve rechtspraak zelf, dat alleen in ontwerp bestaat [7]).

1) Handelingen Eerste Kamer 1912—1913, blz. 839—840.
2) Resp. nos. 203, 204 en 205.
3) Zie de volgende §.
4) Wet van 20 Mei 1911 (Staatsblad no. 130).
5) Wet van 17 Juli 1911 (Staatsblad no. 215).
6) Wetten van 5 Juli 1910 (Staatsblad nos. 181 en 182).
7) Nog valt te wijzen op de z.g.n. achterstands-ontwerpen (wet van 27 Sept. 1909, Staatsblad nos. 323—324), o. a. tot vermeerdering van het aantal rechters in de rechtbanken te Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.

De octrooiwet [1]), door den minister van landbouw, handel en nijverheid verdedigd, heeft genoeg zuiver juridische elementen in zich, om haar in deze afdeeling te bespreken. Zij regelt de belangrijke materie van het verleenen van octrooien in Nederland voor uitvindingen. Het doel blijkt uit artikel 1: „Onder den naam van octrooi worden aan hem, die een nieuw voortbrengsel, een nieuwe werkwijze, of een nieuwe verbetering van een voortbrengsel of van eene werkwijze heeft uitgevonden, op zijne aanvrage uitsluitende rechten toegekend". Tot het verleenen van octrooien werd de octrooiraad ingesteld. Nederland volgde hier een door verschillende andere landen reeds gegeven voorbeeld [2]).

De geldmiddelen trekken in de 30-jarige periode, die het onderwerp van dit werk uitmaken, de aandacht door een voortdurende stijging der uitgaven [3]) en de poging, om die der inkomsten hiermede gelijken tred te doen houden. De eerste, gevolg der zich aanhoudend uitbreidende staatsbemoeiing, van toenemende kosten van het onderwijs en van de defensie, waren op de begrooting voor 1908 reeds geklommen tot ƒ 194.768.959.06 [4]). Tusschen 1850 en 1908 zijn — om één voorbeeld te noemen — de uitgaven voor binnenlandsche zaken geklommen van ƒ 1.935.654 tot ƒ 30.476.144 en hieronder de uitgaven voor lager onderwijs van ƒ 219.650 op ƒ 18.664.000. Op de begrooting voor 1913 waren de gezamenlijke uitgaven geraamd op ƒ 231.219.868.03, waaronder alleen voor lager onderwijs ƒ 1.197.940 [5]).

Hoe zou men de inkomsten evenredig doen stijgen, vooral nu uit de verzekeringswetten nog aanzienlijk hoogere kosten dreigden voort te vloeien? Zij zorgden er gelukkig voor een belangrijk deel zelf voor, want de inkomsten uit verschillende bronnen brachten voortdurend in deze jaren meer op, een gevolg van de toeneming van den nationalen rijkdom. Voor 1908 werden de inkomsten geraamd op 183 millioen, terwijl de werkelijke opbrengst bleek te zijn: ƒ 191.302.688.83½. Voor 1913 waren de geraamde inkomsten ƒ 209.531.459.50.

Maar men kon niet buiten verdere versterking der middelen. Er werden verscheidene opcenten geheven. Er werd in 1910 40 millioen geleend [6]). De wet op de successie-belasting werd herzien [7]) en de bij verschillende categorieën van bloedverwantschap te betalen rechten werden verhoogd (volgens de tabel bij art. 41). Een ontwerp-inkomstenbelasting (samensmelting van vermogens- en bedrijfsbelasting) werd ingediend, maar kwam nog niet in behandeling [8]). De hoofdbron voor de nieuwe behoeften meende de minister van financiën, Kolkman, te vinden in een wijziging van het tarief van invoerrechten, waartoe het voorstel in April 1911 bij de Tweede Kamer inkwam [9]). Maar het bleef ontwerp, nu evengoed als indertijd het voorstel Harte [10]).

1) Wet van 7 November 1910 (Staatsblad no. 313).
2) Op enkele kleinere wetten van minister Talma, als de wijziging der Boterwet (11 Jul 1918: Staatsblad no. 227), de Schepenwet (1 Juli 1909: Staatsblad no. 219), de wet tot opsporing van delfstoffen van Staatswege (6 October 1908: Staatsblad no. 312) kan hier slechts met een enkel woord de aandacht worden gevestigd.
3) Hiervóór, blz. 31 en 207.
4) Ik noem met opzet dit jaar, omdat Mr. A. Polak, Bijna 200 milioen (J. B. Wolters' Groningen, 1908), het gekozen heeft als uitgangspunt voor een duidelijke uiteenzetting van de wijze, waarop de staatsgelden worden besteed; ter raadpleging is dit werkje zeer aan te bevelen.
5) Deze en de volgende cijfers zijn aan de Staatsbegrootingen zelf ontleend.
6) Wet van 31 Dec. 1910 (Staatsblad no. 412).
7) Wet van 22 Mei 1911 (Staatsblad no. 132).
8) Handelingen Staten-Generaal 1911—1912, Bijlagen, no 144, en 1912—1913, no 44.
9) Alsvoren 1910—1911, no. 241, 1911—1912, no. 60, 1912—1913, no. 28.
10) Hiervóór, blz. 269.

Om dit laatste ontwerp ontstond een geduchte strijd. Was het protectionistisch of niet? De minister ontkende het, beweerde althans, dat het bestaande tarief ook reeds beschermend werkte in enkele opzichten en dat daarom van een eigenlijke verandering van koers in de handelspolitiek geen sprake was. De vrijhandelaars, zich vooral uitende door de Vereeniging „het Vrije Ruilverkeer", die een vinnige propagande tegen het ontwerp voerde, maakten duidelijk, dat deze ontkenning bij nader onderzoek moeilijk vol te houden was. Op zeer krachtige wijze geschiedde dit ook in een zeer goed ingekleed adres van de Rotterdamsche Kamer van Koophandel aan de Tweede Kamer [1]), die betoogde, dat bij aanneming van het regeeringsvoorstel zou worden afgeweken van de richting, waarin wij ons gedurende een halve eeuw hadden bewogen, en dat gebroken stond te worden met een handelspolitiek, waaronder handel, nijverheid en landbouw tot grooten bloei waren gebracht. Zulk een stem mocht uit Rotterdam wel in de allereerste plaats worden verwacht, maar zij drukte ongetwijfeld de overtuiging van een zeer groot deel van het land uit.

De werkzaamheid van den minister van binnenlandsche zaken zelf toonde zich niet in groote daden, de aanstonds te bespreken voorstellen tot grondwetsherziening daargelaten. De weinige vruchtbaarheid van Heemskerk op legislatief gebied gaf zelfs tot veelvuldige klachten aanleiding. In het bizonder dat Heemskerk, die als oud-wethouder van Amsterdam den nood, waarin de gemeente-financiën verkeerden, zoo goed had leeren kennen, niets deed, om dit veelbesproken punt tot oplossing te brengen, lokte kritiek uit [2]). Maar men mag zich aan den anderen kant afvragen, of belangrijke voorstellen, b. v. op het gebied van het onderwijs, ook maar de geringste kans op behandeling zouden hebben gehad, nu de parlementaire agenda in de laatste jaren van het kabinet reeds zoo overladen vol was. Het is waar, dat de minister het rapport der ineenschakelingscommissie [3]) naast zich heeft neergelegd, althans geen voorstellen naar aanleiding hiervan heeft ingediend. Maar stel, het ware wel geschied, zou de basis van een nieuwe onderwijsregeling, die het rapport, dat van deskundige zijde aan vrij veel kritiek bloot stond, aangaf, dan gelegd hebben kunnen worden in de jaren 1910—1913? Credat Judaeus Apella.

Inmiddels heeft Heemskerk wel enkele wijzigingen in de wet op het lager onderwijs doen aanbrengen [4]), waarbij o.a. een nadere regeling van de aan de actes van bekwaamheden verbonden bevoegdheden en een regeling van het meer uitgebreid lager onderwijs tot stand kwamen. Ook in die op het hooger onderwijs [5]): deze laatste onthief de Regeering van de verplichting, om de positie der theologische faculteit binnen drie jaar te regelen; het zou „nader" bij de wet geschieden [6]). Het hoofddoel der wijzigingen betreffende het lager, evenals ook die betreffende het middelbaar [7]) onderwijs, is met een enkel woord aan te geven: het geldt de verdere financieele gelijkstelling van het openbaar en het bizonder onderwijs; o. a. konden bizondere scholen voortaan ook aanspraak maken op bouwsubsidiën. Zonder twijfel nam de afkeer hiertegen ook in liberale

1) Opgenomen in een bijvoegsel van de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27 Juni 1911.
2) Wel kwamen enkele wijzigingen der gemeentewet tot stand (9 November 1908: Staatsblad n°. 338; 30 December 1909: Staatsblad n°s. 416—417).
3) Hiervóór, blz. 243.
4) Wetten van 14 Juli en 18 Aug. 1910 (Staatsblad n°s. 202 en 260 en vgl. 273 en 274), 23 Sept. 1911 (Staatsblad n°. 299), 27 April 1912 (Staatsblad n°. 164).
5) Wet van 22 Mei 1911 (Staatsblad n° 54).
6) Cf. hiervóór, blz. 266.
7) Alsvoren, blz. 334.

kringen in deze jaren toe [1]). De houding van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers, die voor een z.g.n. republikeinsche school [2]), d. w. z. een school zonder hoofd, met de leiding van het geheele onderwijs belast, ijverde en die voedsel gaf aan op overdreven wijze geuite en geëxploiteerde vrees voor sociaal-democratische propagande op de lagere school, heeft hiertoe ongetwijfeld bijgedragen.

Behalve de onderwijs-novelle bracht Heemskerk een nieuw vaccinewetje tot stand ter tegemoetkoming aan de bezwaren van sommigen, v.n. anti-revolutionnairen, tegen vaccine-dwang [3]), benevens de erfgooierswet tot regeling van den ingewikkelden rechtstoestand der gemeene heiden en weiden van Gooiland [4]). Verder kwam er een nieuwe regeling van het armbestuur [5]), waarvan de hoofdgedachte was: den bestaanden toestand op dit gebied — zonder invoering van vele nieuwigheden — vast te leggen. Als instellingen van weldadigheid werden volgens artikel 2 onderscheiden: gemeente-instellingen, instellingen eener kerkelijke overheid, instellingen, door bizondere personen of vereenigingen en stichtingen bestuurd, instellingen van gemengden aard.

De grondwetsherziening. Wij hebben reeds gezien, dat Heemskerk in 1908 bij zijn optreden het denkbeeld hiervan niet geheel verwierp [6]). In de Troonrede van 1909 [7]) werd zijn plan met deze lakonieke woorden nader aangekondigd:

„Het voornemen bestaat om een Staatscommissie in het leven te roepen ten einde te onderzoeken, welke wijzigingen in de grondwet behooren te worden aangebracht".

De benoeming dezer grondwetscommissie liet nog op zich wachten tot 24 Maart 1910. Zij werd 2 Mei geïnstalleerd en bestond uit den minister van binnenlandsche zaken zelf als voorzitter, Jhr. Mr. J. Röell, ondervoorzitter; Jhr. S. van Citters, Commissaris der Koningin in Gelderland, Jhr. Mr. W. Th. C. van Doorn, Mr. H. L. Drucker, Mr. J. W. H. M. van Idsinga, Dr. A. Kuyper, Mr. J. A. Loeff, Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, Mr. F. A. C. graaf van Lynden van Sandenburg, Jhr. Mr. O. P. A. M. van Nispen tot Sevenaer, Dr. W. H. Nolens, Mr. P. J. Troelstra, Mr. M. Tydeman jr., allen lid der Tweede Kamer; Mr. G. W. baron van der Feltz, Mr. F. J. M. A. Reekers, Jhr. Mr. H. M. J. van Asch van Wijck [8]), leden der Eerste Kamer; Mr. P. W. A. Cort van der Linden, Mr. J. Oppenheim, leden van den Raad van State. Als secretaris fungeerde Mr. J. B. Kan, secretaris-generaal aan het departement van binnenlandsche zaken.

De commissie was voorbeeldig onpartijdig samengesteld. Hare opdracht was onbeperkt. Zij heeft dan ook, zooals zij in haar 15 Mei 1912 aan de Koningin uitgebracht Verslag [9]) zegt, zich „van elke bepaling der Grondwet

1) Zie b.v. Colenbrander in Gids, 1913, II, blz. 363.
2) Zie hieromtrent o. a. de behandeling in de Serie „Pro" en „Contra", Serie IV, n° 5, (Baarn, Hollandia-Drukkerij, 1908).
3) Wet van 17 Juli 1911 (Staatblad n°. 208.)
4) Wet van 25 April 1212 (Staatsblad n°. 149).
5) Wet van 27 April 1912 (Staatsblad, n°. 165).
6) Hiervóór, blz. 332.
7) Parlement en Kiezer, 1911—1912, blz. 120.
8) Na het overlijden van dit lid werd mr. H. A. van de Velde in zijn plaats benoemd (Koninklijk besluit van 18 April 1910, n°. 34).
9) Te vinden met al de stukken, op de werkzaamheid der Commissie betrekking hebbende, in: Handelingen over de Herziening der Grondwet, uitgegeven door mr. J. B. Kan —, 3 dln. ('s Gravenhage, Boekh. v.h. Gebr. Belinfante, 1916—1918).

rekenschap gegeven en, voortbouwende op historischen grondslag, getracht eene oplossing te vinden voor de vraagstukken van staatkundigen aard, die sedert de laatste herziening van de Grondwet op den voorgrond zijn getreden, en gepoogd de bezwaren en twistpunten uit den weg te ruimen, die de praktijk der Grondwet en de wetenschap in den loop der jaren aan het licht hebben gebracht". Als resultaat van dit onderzoek kwam de Commissie met vrij omvangrijke wijzigingsvoorstellen — voor een groot gedeelte redactie-veranderingen —, waarbij alle hoofdstukken waren betrokken, terwijl door inschuiving van twee nieuwe hoofdstukken (4 en 5) het aantal op 13 werd gebracht. Niet alle leden hadden zich met alle voorstellen tot wijziging kunnen vereenigen, zooals eigenlijk van zelf sprak; zij hadden gelegenheid gevonden van hunne afwijkende inzichten in afzonderlijke nota's getuigenis af te leggen (o.a. opmerkelijke nota's van Kuyper over het huismanskiesrecht en van Troelstra over de democratische richting, waarin zich ons politieke en sociale leven naar zijn meening diende te ontwikkelen).

Bij Koninklijke Boodschap van 5 Februari 1913 werden daarop twaalf ontwerpen tot het in overweging nemen van voorstellen in de Grondwet bij de Tweede Kamer aanhangig gemaakt [1]). Natuurlijk veel te laat, om nog in behandeling te worden genomen in het loopende zittingjaar. Zij blijven dan ook — als de voorstellen uit de vorige jaren — voorloopig alleen als getuigenis merkbaar en als zoodanig mogen wij volstaan met er hier een kort overzicht van te geven. De regeeringsvoorstellen komen in hoofdzaak met de voorstellen der Commissie overeen, op enkele belangrijke punten na.

In het tweede hoofdstuk werden ettelijke wijzigingen ter verduidelijking voorgesteld. De aandacht moge er op gevestigd worden, dat in het formulier van afkondiging der wetten en algemeene maatregelen van bestuur worden ingevoegd de woorden: „bij de gratie Gods Koning der Nederlanden".

Belangrijk is in hoofdstuk III de wijziging van artikel 80:

„De leden der Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die den leeftijd van 25 jaar bereikt hebben en aan het hoofd van een gezin staan, of zonder aan het hoofd van een gezin te staan als zelfstandige personen in de maatschappij optreden, een en ander nader te regelen bij de wet".

Overigens bleef dit artikel in hoofdzaak ongewijzigd. De Staatscommissie had hier niet tot een voorstel kunnen komen. Geen der voorgeslagen veranderingen had blijkens het verslag der Commissie een meerderheid gevonden. Voor behoud van het bestaande artikel had zich slechts één lid verklaard en ook was slechts één lid voor een blanco-artikel geweest.

Na artikel 83 werd een nieuw artikel (83 bis) ingelascht, dat bepaalde, dat alles, wat verder het kiesrecht en de wijze van verkiezing door de Staten-Generaal betreft, door de wet zou worden geregeld.

Hoofdstukken IV en V waren nieuw: van „de wetgeving" en van „de begrooting en van de rekening"; zij bevatten een deel der artikelen (109—122 en 123—126), die vroeger in hoofdstuk III stonden. In het eerstgenoemde dezer beide hoofdstukken werd aan de Eerste Kamer het recht toegekend wijzigingen in een wetsontwerp aan de Tweede Kamer in overweging te geven en daartoe het ontwerp aan haar terug te zenden (artikel 114 bis).

In verband met de verandering in artikel 80 werd in hoofdstuk VI (oud IV) voorgesteld de artikelen 127 en 143 aldus te wijzigen:

„De leden der Provinciale Staten worden voor zes jaren rechtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen der provincie, tevens Nederlanders,

1) Handelingen Staten-Generaal 1912—1913, Bijlagen, n°. 250.

die voldoen aan de eischen in artikel 80 gesteld. Het tweede en derde lid van dat artikel zijn mede van toepassing".

„In elke gemeente is een raad, welks leden rechtstreeks voor een bepaald aantal jaren worden gekozen door de mannelijke ingezetenen der gemeente, tevens Nederlanders, die voldoen aan de eischen in artikel 80 gesteld. Het tweede en derde lid van dat artikel zijn mede van toepassing".

In hoofdstuk VIII (oud VI) had de Commissie een alleszins belangrijke wijziging voorgesteld in artikel 171:

„Aan de godsdienstige gezindheden, welke of welker leeraars thans gelden, onder welken naam ook, uit 's Rijks kas genieten, wordt eene jaarlijksche uitkeering toegelegd, bedragende het door elke dier gezindheden of hare leeraars in 1912 genotene, behoudens het bepaalde in het vierde lid. Onder het genotene wordt mede verstaan hetgeen in 1912 uit 's Rijks kas aan pensioenen voor oud-leeraars en voor de weduwen en weezen van leeraars en oud-leeraars is uitbetaald.

„Aan de overige thans bij de Regeering bekende gezindheden, welke en welker leeraars tot dusver geene gelden uit 's Rijks kas genieten, wordt eene jaarlijksche uitkeering toegelegd, bedragende voor elk vol duizendtal leden ƒ 455.

„Aan gezindheden, ontstaan door splitsing van eene of meer der in de eerste twee leden bedoelde gezindheden, wordt uit 's Rijks kas eene jaarlijksche uitkeering toegelegd, bedragende voor elk vol duizendtal leden ƒ 455, indien die gezindheden overigens voldoen aan de vereischten door eene algemeene wet te stellen.

„Elke tien jaren, te beginnen met 1921, wordt de jaarlijksche uitkeering aan elke der gezindheden, in de eerste drie leden bedoeld, met ƒ 455 verhoogd of verlaagd voor elk vol duizendtal, waarmede het aantal harer leden blijkt te zijn toe- of afgenomen. Zoolang, krachtens het eerste lid, eene gezindheid voor elk vol duizendtal leden meer dan ƒ 455 geniet, vindt geene verhooging, zoolang zij minder dan ƒ 455 geniet, geene verlaging van de jaarlijksche uitkeering plaats.

„De uitkeeringen worden, onverschillig of de gezindheden samengesteld dan wel enkelvoudig zijn, en in het laatste geval onverschillig of zij al dan niet in onderling verband met andere gezindheden leven, afgedragen aan personen of colleges door haar daarvoor aan te wijzen.

„Voor de uitkeering wordt met gezindheid gelijkgesteld eene groep van gezindheden, die behooren tot een verband waarin zij met elkander leven.

„De in het derde lid bedoelde algemeene wet behelst mede de nadere bepalingen, noodig ter uitvoering van dit artikel en waarborgt aan de onderscheidene gezindheden de rechten welke zij aan bijzondere titels ontleenen".

Dit artikel werd echter door de Regeering niet overgenomen. Van groote beteekenis was ten slotte de wijziging, die artikel 192 in hoofdstuk XII(oud X) onderging:

„Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.

„Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der Overheid en bovendien, voor wat het lager en middelbaar onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en de zedelijkheid van den onderwijzer; het een en ander door de wet te regelen.

„Voor zoover zich eene behoefte aan ander algemeen lager onderwijs openbaart dan waarin door de ingezetenen wordt voorzien, wordt dit onderwijs van Overheidswege verstrekt. De inrichting van dit van Overheidswege gegeven onderwijs wordt, onder eerbiediging van de godsdienstige gevoelens van de ouders der schoolgaande kinderen, door de wet geregeld.

„Het overige onderwijs van Overheidswege gegeven wordt eveneens bij de wet geregeld.

„In de kosten voor het algemeen lager onderwijs, op scholen door ingezetenen opgericht, wordt, onder voorwaarden en volgens regels door de wet te stellen, door de openbare kassen voorzien, op gelijken voet als zulks geschiedt ten aanzien van dit onderwijs op scholen van de Overheid uitgaande.

„De Koning doet van den staat van het geheele onderwijs jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal toekomen".

De voorstellen werden zeer sober toegelicht. Aan de Memorie van Toelichting van den minister behoeven wij slechts enkele gedeelten te ontleenen. Omtrent de wijziging in artikel 80 werd opgemerkt:

„Ten aanzien van de wijziging van artikel 80 en de daarmee nauw verband houdende bepalingen der artikelen 127 en 143 heeft de Regeering zich op hetzelfde standpunt geplaatst, als, blijkens het Verslag der Staatscommissie en de daarbij gevoegde Nota's, door onderscheidene leden werd ingenomen. Zij is van meening, dat de Grondwet zelve de grondslagen voor het kiesrecht heeft te leggen; dat die grondslagen niet worden aangetroffen in de vage formuleering welke artikel 80 thans behelst. Het volk behoort in al zijne geledingen gelijkelijk deel te nemen aan de keuze der Volksvertegenwoordiging. Vermits het gezin is de kern der maatschappij, moet derhalve in de eerste plaats aan de hoofden van gezinnen het kiesrecht worden toegekend. De leden van het gezin verkeeren als regel in zoodanige afhankelijke positie, dat zij de maatschappelijke zelfstandigheid missen, welke voor de toekenning van het kiesrecht noodzakelijk is. Wie echter, ofschoon lid van een gezin, of, geheel staande buiten elk gezinsverband, in de maatschappij eene zelfstandige plaats inneemt, behoort, in denzelfden gedachtengang, ook tot het kiesrecht te worden geroepen.

„Bij een en ander heeft de Regeering alleen mannen, geen vrouwen, op het oog. Ook in de Staatscommissie was geene meerderheid voor vrouwen-kiesrecht te vinden".

Betreffende het nieuw, aan de Eerste Kamer toe te kennen recht:

„Het denkbeeld om aan de Eerste Kamer een recht van regres toe te kennen, in den door de Staatscommissie voorgedragen vorm, vond instemming bij de Regeering.

„De Eerste Kamer zal dan, wanneer een wetsontwerp haar tot gewichtige bedenkingen aanleiding geeft, deze, gesteund door haar gezag, aan de Tweede Kamer kunnen voorleggen en aldus wellicht voor eene andere oplossing de baan openen. Van zoodanig recht dient slechts spaarzaam gebruik te worden gemaakt; niet dan bij het bestaan van overwegende bedenkingen moet het worden gehanteerd. De Grondwet kan dit bevorderen door te bepalen, dat de Eerste Kamer, een wetsontwerp met een besluit tot wijziging terugzendende, geacht wordt tot verwerping te hebben besloten, indien de Tweede Kamer niet genegen blijkt wijziging aan te brengen. Langs dezen weg kan het scherpe oordeel, dat eene niet-aanneming insluit misschien achterwege blijven, en zal de invloed, welken de Eerste Kamer kan uitoefenen ten bate van een goeden gang der wetgeving, worden versterkt, wat ook aan het aanzien der Kamer niet anders dan bevorderlijk kan zijn".

Ten slotte omtrent de wijziging van artikel 192:

„Het grondwettelijk voorschrift, waarin het onderwijs regeling vindt, is, wat de hoofdstrekking aangaat, niet meer van dezen tijd. Artikel 194 der Grondwet van 1848, in 1887 ongewijzigd gebleven, gaf hoe langer hoe minder uitdrukking aan hetgeen in een machtig deel van het volk bleek te leven. Naar de oorspronkelijke bedoeling zou het onderwijs van Overheidswege worden verstrekt met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen. De wetgever vleide zich aldus de godsdienstige verdraagzaamheid en de eenheid der natie te zullen bevorderen. Nochtans werd de mogelijkheid voorzien dat er

zouden zijn, die met zoodanig onderwijs geen genoegen konden nemen. Hun werd gelegenheid gelaten zelf scholen op te richten.....

„Aan het bijzonder onderwijs dient de plaats toegewezen te worden welke daaraan, ook krachtens de macht der feiten, toekomt. Slechts voor zoover dit te kort schiet, trede de Overheid op. De waarborg, dat overal, waar de behoefte daaraan zich openbaart, gelegenheid zal bestaan voor het genieten van, van Overheidswege gegeven, lager onderwijs wordt daarmede niet prijs gegeven. Voorts moet de Grondwet, ten einde aan den eisch der billijkheid te voldoen, aan scholen, door particulieren opgericht, gelijke geldelijke aanspraken tegenover de Overheid verzekeren als aan openbare scholen".

Na kennismaking met deze ontwerpen kunnen wij het werk van het kabinet-Heemskerk in zijn geheel overzien. Het program der coalitie begint zich in dit derde „Christelijke" ministerie duidelijker af te teekenen [1]). Zij was nu aan de praktijk genoeg gewend, om te laten blijken, wat zij voor had. Was ditmaal de sociale politiek het meest op den voorgrond getreden, de onderwijs-, tarief- en de grondwets-politiek waren tegelijk duidelijker geworden en men kan een zeer merkbaar onderscheid met de liberale politiek, of misschien beter met de democratische, constateeren. De antithese was in de nu eindigende periode veel minder scherp belicht; een jeugdiger fractie der coalitie, mannen van meer jolijt naar een veel gebruikte uitdrukking, was aan het woord geweest. Men mocht zich trouwens ook met steeds meer recht afvragen, of nu werkelijk in de geheele legislatieve richting der rechterzijde een Christelijk element school. Zondert men het onderwijs en een enkele der in de Grondwet voorgestelde wijzigingen uit, dan speurt men hiernaar toch eigenlijk tevergeefs. Veel meer treft een conservatieve trek met een toe te juichen zorg voor de defensie als overheerschend.

Toch is er nog een enkel geval, waarin men een speciaal kerkelijk karakter vermag te onderkennen. Wij zullen niet uitweiden over de meermalen van liberalen kant geuite klacht, dat kerkelijke personen bij benoemingen meermalen werden voorgetrokken en dat bij sollicitatiën wel naar het geloof werd gevraagd. Wij bedoelen hier alleen de weigering van den minister van justitie, Regout, om bij de uitvoering der kinderwetten subsidie toe te kennen aan niet op kerkelijken grondslag staande vereenigingen ten behoeve van de zgn. voogdij-kinderen, bepaaldelijk aan de Vereeniging voor „Zedelijke opvoeding". Toch schreef de beginselen-wet [2]) in artikel 14 alleen voor, dat aan te subsidieeren vereenigingen geen andere dan voorwaarden betreffende maatregelen van gezondheid, zedelijkheid, schoolonderwijs en vakonderricht konden worden gesteld. Het motief, dat Regout v. n. aanvoerde, nl. dat de bedoelde vereeniging proselieten trachtte te maken [3]), schijnt zeer gezocht en het geheele geval is er een, waarin de Christelijke geest zich niet van zijn besten kant deed kennen.

Conservatief noemden wij den overheerschenden trek van de coalitie. Het woord dient opgevat in den zin van niet-democratisch. Inderdaad stond de democratische ontwikkeling der staatsinstellingen, onder het vorige ministerie zoo voorop gesteld, in deze periode stil. Althans voor zoover de Regeering betrof. Buiten haar nam de democratische strooming, zich vooral uitende in den wensch naar algemeen kiesrecht, sterk toe en de socialisten zorgden er voor, dat er de noodige propagande voor gemaakt werd. Ook op straat! Sedert

1) Cf. hiervóór, blz. 222.

2) Hiervóór, blz. 205.

3) Cf. W. P. C. Knuttel, Regeeringskinderen ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1918, blz. 144, noot 1). Verder o.a. Handelingen Tweede Kamer 1912—1913, blz. 966, en Eerste Kamer, blz. 323.

1911 hadden op den dag van de opening der Staten-Generaal in Den Haag groote demonstratiën plaats met de bedoeling op de Staten zelf direct invloed te oefenen. Uitgebreide politie-maatregelen waren dan noodig, om wanordelijkheden te voorkomen. Toch valt het moeilijk te betwijfelen, dat deze daden van getuigenis der massa wezenlijken invloed hebben geoefend op de dingen, die in 1913 zouden gebeuren.

Ook in de Tweede Kamer trachtten de socialisten meer dan eens de kiesrechtvraag ter sprake te brengen, eveneens meer bij wijze van getuigenis dan omdat zij er directe gevolgen van konden hopen. In 1911 leidde zulk een poging tot het tumult, waarop straks reeds met een enkel woord gezinspeeld werd [1]). Troelstra c. s. stelden op 20 September voor de Troonrede ditmaal met een adres van antwoord te beantwoorden [2]); de bedoeling was duidelijk genoeg: men wilde de Kamer zich over de vraag van algemeen kiesrecht doen uitspreken. De Savornin Lohman kwam tegen het voorstel in verzet; hij noemde het nodeloos oponthoud en stelde zijnerzijds voor het niet in behandeling te nemen. Dit werd aangenomen met 38 tegen 25 stemmen (rechts tegen links). Deze „guillotine"-taktiek der rechterzijde, zooals de socialisten haar bestempelden, had een heftigen uitval van Troelstra ten gevolge, die „schande" over zulk een beslissing riep, en den volgenden dag deed de obstructie in optima forma hare intrede in ons parlement. Lange redevoeringen van Schaper en Ter Laan, afgewisseld door stemmingen, om te zien, of het hiertoe vereischte aantal leden wel aanwezig was, namen de dag- en avondvergadering van 21 September geheel in beslag, die alleen bestemd was voor regeling van werkzaamheden. Het korte reces bracht raad. De rechterzijde bleek, toen de Kamer opnieuw bijeenkwam op 11 October, in te gaan op een nieuw voorstel der socialistische kamerfractie, nl. om een adres te ontwerpen aan de Koningin, waarin zou worden aangedrongen op indiening van voorstellen tot grondwetsherziening door de Regeering in de loopende legislatieve periode wegens de urgentie van het kiesrechtvraagstuk [3]). Zij nam er genoegen mede, dat dit voorstel zou behandeld worden vóór de Indische begrooting. En aldus geschiedde. De discussiën hadden op 1 November en volgende dagen plaats. Het voorstel haalde maar zeven stemmen. Een motie-Borgesius, uitsprekende de wenschelijkheid van algemeen kiesrecht en van evenredige vertegenwoordiging benevens van een zóó spoedig mogelijk aanhangig maken eener beperkte grondwetsherziening, ten einde haar nog vóór de verkiezingen in 1913 in eerste lezing af te doen, werd tegelijkertijd met 42 tegen 37 stemmen verworpen [4]). Rechts tegen links (behalve Van Karnebeek en Tydeman). In deze stemming lag de toekomst van 1913 verscholen.

1) Hiervóór, blz. 365.
2) Handelingen Tweede Kamer 1911—1912, blz. 15.
3) Alsvoren, blz. 49.
4) Alsvoren blz. 635.

§ 10. Het Jubileums- en Verkiezingsjaar 1913. — Het eerste jaar van het ministerie Cort van der Linden.

Er werd in 1913 in Nederland druk en opgewekt feestgevierd. Het gold de honderdjarige herdenking van het herstel van Nederland's onafhankelijkheid. De feesten droegen uitsluitend een locaal, provinciaal en stedelijk, karakter. Er werden onder opperste leiding van een nationaal comité tal van tentoonstellingen ingericht, om vreemdelingen en landgenooten bekend te maken met wat Nederland produceert op landbouw- en industrieel gebied. Tot de gedenkwaardigste tentoonstellingen behoorde de scheepvaart-tentoonstelling te Amsterdam. Er werden ook tal van optochten gehouden.

Een echt-nationaal karakter kon men eigenlijk alleen in deze veelheid terugvinden. Een daad van de natie als zoodanig, die b. v. in een standbeeld voor Van Hogendorp hare uiting had kunnen vinden, mist men.

De Koningin richtte zich op 21 November, den dag, waarop vóór honderd jaar het Voorloopig Bestuur door Van Hogendorp en Van Limburg Stirum werd aanvaard, tot haar volk met de volgende proclamatie [1]):

„Aan Mijn Volk.

Het is Mij een behoefte Mij op dezen gedenkwaardigen dag te wenden tot het Nederlandsche Volk.

Heden voor 100 jaren was het oogenblik geboren, waarop de Vereenigde Nederlanden hun nationaal bestaan hernamen.

Ik herdenk met dankbaarheid de woorden, waarmede Van der Duyn van Maasdam en Gijsbert Karel van Hogendorp den 21 November 1813 het bewind hebben aanvaard:

„Wij voldoen aan den wensch van alle onze Bondgenooten [2]), wanneer wij, in afwachting van de komst van Zijne Hoogheid den Heere Prince van Oranje, en in Zijnen Naam, dezen dag ons stelden aan het hoofd der regeering; wij namen die taak op ons, met vertrouwen op de hulp der Goddelijke Voorzienigheid, wier hand de aanstaande verlossing van ons verguisde vaderland zoo zigtbaar bestuurt; maar wij deden het ook met vertrouwen op den

1) In een extra-nummer der Staatscourant van 21 November 1913 en in alle gemeenten aangeplakt.
2) Een polemiek ontstond over de vraag, of dit woord hier juist is dan wel of er landgenooten moest staan (zie voor de samenvatting Koolemans Beijnen in Handelingen Maatsch. Ned. Letterkunde 1913—1914, blz. 196, en 1915—1916, blz. 120).

bijstand, op de hulp van elk Nederlander, die zonder herinnering aan het verledene, zonder onderscheid van rang of staat of van Godsdienstige gezindheid, met ons de behoefte gevoelt van nog eenmaal te herwinnen dat Vaderland, dat op de elementen, op Philips en Alba veroverd, van den moed onzer voorvaderen zoo heerlijk getuigde, doch met smaad en schande te lange bezoedeld werd".

Dat vertrouwen is niet beschaamd.

Het Vaderland *is* herwonnen.

De gewesten van Nederland zijn saamgegroeid tot onverbreekbare nationale eenheid.

Moederland en koloniën zijn nauw verbonden.

De vrijheden en het zelfbestuur der bevolking zijn gestadig uitgebreid.

's Lands welvaart, begunstigd door een opgewekten ondernemingsgeest en verbeterde arbeidsvoorwaarden, is belangrijk toegenomen.

Een krachtig streven naar zedelijke en geestelijke verheffing heeft zich baan gebroken.

In wetenschap en kunst dingt Nederland met andere volken om den voorrang.

Het is Mijn innige wensch, dat onder Gods zegen vrede, vrijheid en voorspoed mogen bewaard blijven.

De eendracht van alle Nederlanders „zonder onderscheid van rang of staat of van Godsdienstige gezindheid" zij ook in de toekomst de hechte grondslag der nationale onafhankelijkheid.

Met het Nederlandsche Volk hoop Ik samen te werken tot geluk van het Vaderland.

WILHELMINA".

Tot een daad trachtte de Leidsche hoogleeraar C. van Vollenhoven het Nederlandsche volk te bewegen. In een evenzeer door stijl als betoogtrant medesleepend boekje: „De Eendracht van het Land" [1]), bepleitte hij zijn vóór eenige jaren gelanceerd [2]), niet geheel nieuw denkbeeld tot het vormen eener internationale politiemacht, om inbreuken op vastgesteld internationaal recht tegen te gaan. Het plan vond reeds lang verdedigers. Het werd nu in meer concreten vorm belichaamd en bovenal: het werd aan het Nederlandsche volk tot taak gesteld het initiatief te nemen tot de verwezenlijking er van. Het ontbreken van een algemeen doel, om voor te lijden en te strijden, zooals het dit in de 17e eeuw bezat, is een gevaar voor ons volk, aldus Van Vollenhoven. Hier is een nieuwe roeping voor Holland weggelegd: na twee honderd jaar verval moet Holland zijn internationale rol hebben hernomen. Maar Holland, niettegenstaande zijn groot verleden, aarzelde. De Leidsche hoogleeraar wist het wel. Hij wilde met zijn boekje in 1913 medestuwen met die warme golf van publieke meening, die het ijsvlak aan het kruien zou moeten brengen. Zichtbare gevolgen — neen! zij zijn van dit nog immer het overdenken ten volle waardige geschrift nog niet gekomen. Maar wij mogen niet nalaten het hoofddoel in herinnering te brengen, al is ons persoonlijk het plan, om de realiteit der dingen, altijd en vooral toen wat idealistisch voorgekomen:

„Zoolang [3]) geen dwingkrachtig gezag boven de staten, door hen zelf geformuleerd, aanwezig is om recht en rust te handhaven, moet ieder wel waken voor eigen recht en rust, al wordt het zoowel den grooten als den kleinen

---

1) 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1913.
2) Het eerst in de Gids van October 1910. — Zie nu ook van denzelfde: De drie treden van het Volkerenrecht (alsvoren, 1918).
3) Blz. 9.

staten veel te duur, en al is het voor de kleine staten nooit afdoende. Doch stelt men naast een internationalen rechter, die de geschreven of ongeschreven regels van het internationale en verdere recht altijd en overal handhaaft met het woord, nu ook een wereldstrijdmacht die, als instrument of onder het oog van dien rechter, recht en rust handhaaft met de daad, dan zullen de groote zoo goed als de kleine staten hun nationale wapeningen geleidelijk opgeven; dan ontstaat een waarborg, voor de groote staten even afdoende doch minder kostbaar, voor de kleine staten veel meer afdoende en toch ook minder kostbaar; dan vervalt meteen het gevaar, dat de wereld altoos blijft bedreigen, zoolang een der staten een Vreesniemand is; dan eerst heeft de wereldvrede zijn fondament".

Het plan, dat bijval vond, maar ook scherp bekritiseerd werd, moest te meer de aandacht trekken, nu juist in dit jaar ook het Vredespaleis werd geopend. Dit dankte zijn ontstaan aan de eerste Vredesconferentie en aan het daaruit ontsproten initiatief van den Amerikaanschen millionair en „vredesapostel" Andrew Carnegie, die op aandrang van Andrew White, toen Amerikaansch gezant te Berlijn en weer handelende op verzoek van den Russischen rechtsgeleerde De Martens, een groote som gelds voor den bouw beschikbaar had gesteld (1902). Reeds in 1905 was een internationale prijsvraag voor dezen vredestempel uitgeschreven. De eerste prijs werd behaald door den Franschen architect L. Cordonnier van Rijsel (Lille). De uitvoering van diens plan kwam voor rekening van den Nederlandschen architect Van der Steur. De eerste steen werd gelegd bij gelegenheid der tweede Vredesconferentie. Van verscheidene staten kwamen belangrijke geschenken voor het paleis in; de Nederlandsche Regeering stelde het terrein beschikbaar. Het paleis werd ingewijd op 28 Augustus 1913. Het was bestemd voor de huisvesting van het Permanent Hof van Arbitrage [1]) en voor de bibliotheek, die onder het bestuur der Carnegie-stichting zelf staat en dus niet bij het Hof behoort. Tevens werden zalen bestemd voor de academie voor internationaal recht, aan welker organisatie toen gewerkt werd, maar die tot dusverre om den tusschenbeiden vallenden oorlog niet is tot stand gekomen.

Aldus omschreef Van Karnebeek, de voorzitter van het bestuur der Carnegie-stichting, de bedoeling van het Paleis [2]):

„Het Vredespaleis zal niet alleen de werkplaats zijn, waarin men arbeidt aan het handhaven van den vrede door het recht, maar het zal ook tot de verbeelding spreken, en een merkteeken zijn voor allen die gelooven aan het vooruitstreven van het menschdom naar dat ideaal der beschaving, waarin er geen oorlogen tusschen de volkeren meer zullen zijn. Het zal bezoekers trekken, pelgrims, het zal de regeeringen uitnoodigen om hun geschillen aan arbitrage te onderwerpen en zal in zijn bibliotheek en wellicht in zijn academie een plaats van geestelijke gemeenschap en samenwerking vormen voor hen, die door de studie van het internationale recht de toenadering der beschaafde volkeren beoogen.

„In dien zin zal dit Paleis een Tempel des Vredes zijn, waarin, zelfs als de golven van den oorlog aan den gezichteinder rijzen, de betere gevoelens een wijkplaats kunnen vinden om, evenals de duiven van de Arke Noachs, na den storm hun vlucht te hervatten".

Een ieder weet, hoe de oorlog de ontwikkeling van de beteekenis dezer stichting heeft belemmerd, en kan slechts hopen, dat de laatste woorden van Van Karnebeek een profetie zullen blijken te hebben ingehouden.

---

1) Hiervóór, blz. 150.
2) In zijn rede bij de opening: Nieuwe Rotterdamsche Courant van 28 Augustus 1913. Avondblad B.

Er werden in 1913 in Nederland ook verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden. Zij werden beheerscht door het perspectief van de coalitie-politiek. Want er is waarheid in de woorden, waarmede Kuyper in een zijner als altijd merkwaardige redevoeringen van de jaren 1912 en 1913 de situatie kenschetste [1]):

„Heel het land over voelt al wie 't zich een eere rekent, anti-revolutionnair te zijn, hoe de ingang van onze twintigste eeuw ons toebracht aan een keerpunt in onze historie. In de eeuw die achter ons ligt, kenden we — Mackay's episode uitgezonderd — niet anders dan druk, en tegen dien druk onzen strijd; maar in de eeuw die sinds intrad, weerklonk op eenmaal het hooge lied der vrijmaking en gaf God de Heere 't ons, te juichen in onze tenten. Van de elf jaren, die nog pas van deze eeuw verliepen, wimpelde nu reeds acht jaren lang meê onze kleur in de vlag die van het Regeerkasteel uitwoei. Ja, derwijs sloeg geheel de toestand om, dat zelfs de hoofdleiding van 's Lands zaken nu reeds ten derden male aan een anti-revolutionnair staatsman werd toevertrouwd. Zulk een keerpunt op onzen weg nu legt ons vanzelf den duren plicht op, om ons klaarlijk rekenschap te geven van wat onze God ons hierin te zeggen heeft".

Den druk daargelaten, die meer posterieur werd te berde gebracht dan dat hij eenmaal als realiteit was gevoeld, is hier volkomen juist aangeduid, dat de politieke stroomingen, die zich, vooral sedert 1870, hadden voorgedaan, nu hadden geleid tot de dichtbij schijnende verwezenlijking van een in verscheidene opzichten nieuw staatsbestel.

Het is ten volle begrijpelijk, dat al wie niet met dit nieuwe sympathiseerde zich tot duchtigen tegenweer geroepen achtte. Dit geeft de verklaring, dat het, bij alle onderling verschil, nu tot een als „concentratie" bekend geworden samenwerking der drie vrijzinnige partijen in Nederland is ingekomen. Reeds in November 1912 kon het concentratie-manifest deze Vrije Liberalen, Unie-liberalen en Vrijzinnig-Democraten worden vastgesteld. Na opsomming van de grieven tegen de regeeringsdaden en -bedoelingen gaat het manifest [2]) voort:

„De hoofdbesturen van de drie vrijzinnige partijen zijn met elkander in overleg getreden, om te overwegen, wat in deze ernstige omstandigheden de taak is der vrijzinnigen. Zij oordeelen dat het noodzakelijk is — met behoud van eigen zelfstandigheid — de handen ineen te slaan, ten einde gezamenlijk de gevaren te kunnen afwenden, die het land bedreigen. Die noodzakelijkheid klemt te meer, daar de vrijzinnigen strijd te voeren hebben niet alleen tegen de rechterzijde, maar evenzeer tegen de sociaal-democratie, die, zich stellende op het standpunt van den klassenstrijd, tot bereiking van een hersenschimmig einddoel, de grondslagen van de hedendaagsche maatschappij ondermijnt.

„De samenwerking van de drie vrijzinnige partijen zal berusten op den navolgenden grondslag:

„Algemeen kiesrecht voor mannen moet worden ingevoerd, zonder dat aan die hervorming als voorwaarde wordt verbonden het nemen van maatregelen tot verzwakking van den volksinvloed, dien men door het algemeen kiesrecht tot volle ontwikkeling wil brengen.

„De gelegenheid moet worden geopend, aan de vrouw het kiesrecht te verleenen, zonder dat daarbij eischen van maatschappelijken welstand mogen worden gesteld. De beletselen tegen verkiesbaarheid der vrouw moeten worden weggenomen.

„Evenredige vertegenwoordiging moet worden ingevoerd.

1) Uit het Diensthuis uitgeleid — (Kampen, J. H. Kok, 1912).
2) Parlement en Kiezer 1913—1914, blz. 48.

„De verhouding tusschen Kroon en Volk, zooals die in onze Grondwet is geregeld, moet worden bestendigd.

„Onverzwakt moet — ook als waarborg voor de deugdelijkheid van het geheele volksonderwijs — de openbare school worden gehandhaafd, waar ieders godsdienstige gevoelens worden geëerbiedigd. Herziening van het schoolwezen en verbetering van de opleiding en de positie der onderwijzers, ten einde het volksonderwijs op hooger peil te brengen, is dringende eisch.

„Verandering in onze vrijhandelspolitiek moet worden afgewezen.

„In de behoeften ontstaan door ouderdom moet voorzien worden door uitkeeringen uit de staatskas, onverschillig of de behoeftigen al dan niet tot de loonarbeiders behooren. Verzekering van uitkeeringen boven het minimum, dat aan behoeftigen wordt verstrekt, dient van staatswege bevorderd en geldelijk gesteund te worden.

„Noodzakelijk is een algemeene voorziening op het gebied van de geneeskundige en geldelijke hulp bij ziekte en invaliditeit van on- en minvermogenden. Hiervoor zal een wettelijke regeling van de ziekenfondsen en ziekenkassen en van den daarbij van staatswege te verleenen steun het uitgangspunt moeten zijn.

„Tot het verkrijgen van de voor sociale hervormingen benoodigde middelen zal voor zoover die niet gevonden worden uit bijdragen van belanghebbenden en uit bestaande inkomsten van den Staat niet mogen worden teruggedeinsd voor verhooging van directe heffingen".

Men ziet hier licht de gapende tegenstelling tusschen wat de rechtsche regeering wilde en wat links voor oogen stond. Treffend komt in het concentratie-program de vooruitgang van het democratisch beginsel van algemeen stemrecht, waarmede nu ook de vrije liberalen zich vereenigd hadden, uit. Zeer opmerkelijk zijn de paragrafen over de evenredige vertegenwoordiging en het vrouwenkiesrecht. Het eerste had in Nederland sedert eenige jaren veel aanhang gevonden; al waren er reeds lang stemmen voor opgegaan, men merkt toch eigenlijk pas in de laatste jaren vóór 1913 een vrij sterke actie ten gunste ervan. Er schijnt zoo op het eerste gezicht een groote billijkheid in te liggen, dat elke partij een aan haar stemmenaantal evenredig aantal vertegenwoordigers in de Tweede Kamer krijgt, maar in de praktijk tellen de bezwaren in de landen, waar het evenredig stelsel ingevoerd is, lang niet gering [1]). Hier te lande schenen in het bizonder de liberale partijen bij het stelsel, zooals het bestond, te kort te zijn gekomen [2]) en in zooverre is het begrijpelijk, dat nu vooral in hare rijen voorliefde voor de evenredigheid werd betoond.

Ook de beweging voor het vrouwenkiesrecht had na een langzaam beginnende evolutie een vrij snelle vaart genomen. Het was bij monde en geschrifte ijverig gepropageerd door de in 1894 opgerichte Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, waarnaast in 1907 de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht was verrezen, in 1908 gevolgd door een mannenbond voor vrouwenkiesrecht [3]). En nu, in 1913, was men zóó ver, dat de vrouwen, die actief en passief kiesrecht of een van beide wenschten, steun kregen van de drie vrijzinnige fracties — ofschoon niet alle tot dezelfde grens — en van de sociaal-democraten. Het was een succes, waarvan de rechtmatigheid moeilijk te betwisten valt, en het was het resultaat eener beweging, waarin Nederland met de meeste andere landen gelijken tred had gehouden. Verwezenlijking vonden

1) Cf. De Beaufort, Staatkundige Opstellen, blz. 62 en 183, en in Gids, 1910, III, blz. 311 vlg.
2) Zie vooral het betoog van Ramaer in diens hiervóor, blz. 20, noot 2, genoemd werk; verder de aanstonds nader te noemen brochure van Joh. C. Hoos, blz. 20.
3) De drie programma's: Parlement en Kiezer 1913—1914, blz. 117 vlg.

de vrouwen-wenschen in 1913 nog slechts weinig (b. v. voor den landdag in Finland).

De concentratie bedreef een zeer ijverige propagande en — afgezien van eenige moeilijk te vermijden verkiezingsaccenten — vindt men in de literatuur, die hiervan het uitvloeisel was, zeer duidelijk de tegenstellingen terug, die inderdaad bestonden. Wij denken hier in het bizonder aan het propagandaboek van de vrijzinnige concentratie 1913 [1]), waaraan door liberalen van verschillenden huize was medegewerkt en waarin het kiesrecht, het onderwijsvraagstuk —, waarbij niet zonder reden op het gevaar, dat de openbare school in haar bestaan bedreigde, indien de coalitie aan het roer bleef, werd gewezen —, het tarief, de maatschappelijke vraagstukken, de financiën door deskundigen werden behandeld, en waarin tevens front werd gemaakt tegen de sociaal-democratie, terwijl in den aanhef de „ernst van het oogenblik" door Borgesius, Drucker en Tydeman werd uiteengezet. Hier heeft men de keerzijde van Kuyper's triumfkreet, helaas! niet in diens krachtigen stijl.

Gezamenlijke actie was het wachtwoord in 1913 bij de vrijzinnigen. Van elk der fracties op zich zelf valt weinig nieuws te vertellen dan dat de Liberale Unie in Juni 1910 een nieuw, uitvoerig hervormingsprogram [2]) vastgesteld had. Hiervan luidde de beginselverklaring:

„De Liberale Unie is van oordeel, dat voor den bloei onzer Volksgemeenschap in het heden en in de toekomst de Staatkunde gericht behoort te zijn op geleidelijke uitbreiding en verhooging van zedelijk, geestelijk en stoffelijk welvaren van het geheele volk, samengaande met eene harmonische verhouding tusschen de belangen van individuen en groepen en die van het geheel.

„Het hoofdbeginsel, dat het streven naar bereiking van dat doel moet beheerschen, is het beginsel der vrijheid.

„Dienovereenkomstig worde de vrije uiting van gedachte geëerbiedigd en verdedigd; de persoonlijke vrijheid gehandhaafd; de vrije ontwikkeling der in het volk aanwezige krachten gesteund; met vooropstelling van eene vrijzinnige handelspolitiek, zoowel de productie en de volkswelvaart bevorderd, als de economische onvrijheid der zwakken door krachtige sociale hervormingen zooveel mogelijk opgeheven.

„De Liberale Unie oordeelt, dat naar bereiking van bovengenoemd doel gestreefd moet worden met behoud van ons constitutioneel stelsel, onder uitoefening van het volle Staatsburgerschap door allen, die niet om redenen van staatsbelang daarvan behooren te worden uitgesloten".

Evenmin behoeft ditmaal bij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij lang te worden stilgestaan. Zij hield gemakkelijk de voorhand tegenover de Sociaal-Democratische partij, al bestookten de propagandisten dezer laatste haar vinnig met meermalen heftige tooneelen op vergaderingen als gevolg. Op het congres te Leiden in April 1912 had ook zij een nieuw beginselprogram vastgesteld. Het wijst de ontwikkeling der partij duidelijk aan. Zij bleef op Marxistischen grondslag staan, maar hield tevens rekening met de wetenschappelijke en practische ervaring, in de maatschappelijke ontwikkeling opgedaan, en bracht het politieke doel meer naar voren. De voornaamste passages er uit mogen hier volgen [3]):

1) Z. j. en p. — Vgl. ook Joh. C. Hoos, De Sikkel in het Graan — (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar's Uitgevers Mij., 1913).

2) Parlement en Kiezer 1913—1914, blz. 73. Nieuw was de provinciale bond van vrijzinnigen in Friesland, opgericht in 1911 (alsvoren, blz. 91), die van geen groote beteekenis is geworden; hij heeft op het tot stand komen der concentratie eenigen invloed gehad.

3) Alsvoren, blz. 91. Cf. voor de toelichting Troelstra's rede in het verslag van het achttiende Congres —, gehouden op 7, 8 en 9 April 1912, te Leiden (Brochurenhandel S. D. A. P., — Amsterdam), blz. 14 vlg.

„De ontwikkeling der maatschappij heeft geleid tot de kapitalistische voortbrengingswijze, waarin de massa der voortbrengers is gescheiden van de voortbrengingsmiddelen. Deze zijn voor hunne bezitters het middel om winst te maken uit den arbeid der arbeiders, die ter voorziening in hun levensonderhoud verplicht zijn hunne arbeidskracht te verkoopen. Twee klassen, het proletariaat en de kapitalistische klasse, staan aldus in duurzame belangentegenstelling tegenover elkaar".

Na een uiteenzetting van den toestand der arbeidersklasse, die de slechte gevolgen van het bestaande productie-systeem ondergaat, volgt:

„Dit wekt verzet bij het proletariaat, dat zich organiseert, zoowel in vakvereenigingen als op politiek gebied, en daarbij meer en meer tot het besef komt van zijne taak, om het kapitalisme zelf te bestrijden en de leiding der maatschappij van de kapitalistische klasse over te nemen. Bij haar strijd om politieke rechten en sociale hervorming toch, stuit de arbeidersklasse, zoolang zij de maatschappij niet beheerscht, op de overmacht der heerschende klasse, die niet dan noodgedwongen, onder den invloed der wassende macht van het proletariaat, aan zijne eischen tegemoet komt en daarbij niet verder gaat, dan de handhaving harer heerschappij en het wezen van het kapitalistische stelsel het gedoogen.

„Intusschen schept de kapitalistische ontwikkeling zelve de ekonomische voorwaarden voor een nieuw stelsel van voortbrenging, niet berustend op uitbuiting eener klasse door eene andere, maar op maatschappelijk bezit en beheer der voortbrengingsmiddelen, waarvan het doel niet is het maken van winst voor enkelen, doch voorziening in de behoeften van allen.

„De konkurrentie, in verband met den voortgang der techniek, dwingt steeds meer tot voortbrenging in het groot, vermindert de maatschappelijke beteekenis van het kleinbedrijf en maakt de kleinere ondernemers afhankelijk van het grootbedrijf of tot loonarbeiders".

Het proces van bedrijfsorganisatie doet zich in de landbouwbedrijven tot heden niet op dezelfde wijze gelden. Het agrarisch kleinbedrijf, hoewel in benarde omstandigheden, handhaaft zich. In het algemeen ontwikkelt zich het grootbedrijf in sterke mate en het gevolg dreigt te worden:

„Bij verdere ontwikkeling van het grootbedrijf brengt de konkurrentie de winst in gevaar, hetwelk leidt tot toenemende uitbreiding van het kapitalistisch monopolie en beperking van het gebied der konkurrentie. Meer en meer komen voortbrenging en verkeer onder de heerschappij van het bankkapitaal en wordt de winstheffing onafhankelijk van elke funktie in voortbrenging en ruil. De kapitalist verliest de beteekenis van bedrijfsleider en wordt slechts een parasiet op de volkswelvaart. Het bedrijf wordt ingericht op een voet, dat het voor overneming door de maatschappij gereed is. Hiermede is de grondslag gelegd, waarop het stelsel der socialistische voortbrenging kan worden gevestigd en van waar uit het over de voortbrenging in haar geheel kan worden uitgebreid.

„Intusschen worden verschillende bedrijven uit partikulier in publiek beheer overgebracht, terwijl ook door de koöperatie het terrein van het partikulier bedrijf wordt beperkt.

„Met deze toenemende mogelijkheid van het socialisme gaan gepaard een wassende aandrang en macht om het te verwezenlijken".

Na een nadere uiteenzetting van de tegenstelling tusschen arbeiders en kapitalisme eindigt het program aldus:

„Het proletariaat kan den tegenstand der kapitalistische klasse tegen de overbrenging der bedrijfsmiddelen van partikulier in maatschappelijk bezit slechts breken door de verovering der politieke macht. Voor dit doel hebben zich over de geheele wereld de arbeiders, die tot bewustzijn van hunne taak in den klassenstrijd zijn gekomen, georganiseerd.

„De S. D. A. P. in Nederland stelt zich ten doel, het Nederlandsche proletariaat te organiseeren in eene zelfstandige politieke partij ter deelneming aan dien internationalen strijd der arbeidersklasse. Zij streeft naar eenheid van den proletarischen klassenstrijd en ondersteunt zooveel mogelijk elke ekonomische of politieke beweging der arbeiders ter verkrijging van betere levensvoorwaarden zoodanig, dat daardoor hun klasse-bewustzijn en hunne macht tegenover de bezittende klasse worden versterkt".

Met groote voldoening mocht de partij-secretaris op het congres van Maart 1913 te Utrecht constateeren, dat het aantal afdeelingen 284 was en dat in 1912 niet minder dan 31 nieuwe waren verrezen. Het aantal leden steeg tot 15.667 en vermeerderde in 1912 met bijkans 25% [1]). Terzelfdertijd was het aantal bij het Nederlandsch verbond van Vakvereenigingen aangesloten organisaties gestegen tot 32 met 52.235 leden; in 1914 werd dit 35 met 84.434 leden [2]).

Bij de rechtsche partijen was een nieuwe: de Christelijk-sociale partij. Zij was ontstaan uit afkeer van de samenwerking der anti-revolutionnairen en Christelijk-historischen met de Roomsch-Katholieken, wier voortdurend stijgende invloed ongerustheid wekte, en bovendien uit openlijk uitgesproken teleurstelling over Kuyper's handelingen, zooals deze bepaaldelijk in den lintjeshandel [3]) waren aan het licht gekomen. Mr. dr. A. R. Van de Laer en E. A. Keuchenius zijn de voornaamste harer oprichters. Haar Christelijk en anti-revolutionnair standpunt blijkt uit artikel 1 en 2 van haar in November 1912 vastgesteld program [4]):

„De Christelijk-sociale partij belijdt Jezus Christus als Verlosser en Koning zonder Wien geen ding gemaakt is, dat gemaakt is. Zij wil zoo alle terrein des levens voor Hem opeischen en God verheerlijken, doordat alle krachten, die in een volk zijn gelegd, tot volle ontwikkeling en ontplooiïng komen, Zijn naam ten prijs.

„Met verwerping van de beginselen der revolutie vindt zij noch in den volkswil, noch in de wet, noch in het staatswezen, noch in de Kerk, doch alleen in God de bron van het souverein gezag; terwijl zij anderzijds de souvereiniteit van Oranje eert, als onder de leiding Gods in onze geschiedenis geworden".

De partij is voor algemeen kiesrecht. Zij is voor een krachtige sociale politiek en wil alle bedrijven, daartoe geschikt, door de Overheid doen naasten. Zij wil geen tariefsverhooging en bij belastingen, behalve met de draagkracht, rekening houden met de talrijkheid van het gezin, dat ook bij de salarissen van alle ambtenaren en beambten in aanmerking dient genomen. Zeer opmerkelijk zijn de artikelen, aan het onderwijs en aan de kerk gewijd, waaruit het anti-Katholiek karakter duidelijk blijkt (artikelen 10, 11 en 23):

„De Overheid drage zorg, dat voor de kinderen van het volk voldoende gelegenheid tot onderricht opensta, zij brenge dit onderwijs op zoo hoog mogelijk peil. Voor alle Overheidsscholen worde ieder beletsel voor het belijden van Christus weggenomen. Met volkomen eerbiediging van de persoonlijke vrijheid der onderwijzers, worde door ieder, die op deze Overheidsscholen onderricht geeft, naar zijn overtuiging en begeerte van Christus getuigd. Enkel met deze beperking, dat niets in strijd met de Apostolische Geloofsbelijdenis worde geleerd, terwijl noodeloos kwetsen van anderer overtuiging vermeden

1) Verslag van het 19e Congres — gehouden op 23, 24 en 25 Maart 1913, te Utrecht (Brochurenhandel der S. D. A. P., Amsterdam), blz. 37.
2) Zesde verslag van den toestand — van het N. V. V. 1 Januari 1912—31 December 1913 (Ter Naaml. Venn. Diamantbewerkersbonds-drukkerij).
3) Hiervóór, blz. 340 en 344.
4) Oosterbaan, t. a. p., VI, blz. 80.

moet worden. Aan de bizondere scholen blijve de bestaande subsidie verzekerd. En deze subsidie kan zoo noodig worden verhoogd, zoo slechts niet de oprichting van bizondere scholen met volkomen onderhoud van Overheidswege mogelijk worde".

„Ook de aard van het onderwijs zelf worde aan de Christelijke levensbeschouwing getoetst; zoo worde een schadelijk intellectualisme bij dit onderwijs bestreden. Bij de vakken van onderricht worde ook met verhooging van kunstgevoel rekening gehouden als zijnde noodzakelijk naast verstandelijke ontwikkeling. Door het onderwijs worde onze volkskracht gesterkt; al wat deze volkskracht verzwakt, worde aldus uit ons onderwijs gebannen; examens en het voortdurend onderzoek naar de oogenblikkelijke kennis der leerlingen moeten zooveel mogelijk worden beperkt"....

„De Kerk worde door de Overheid erkend als een Goddelijke instelling, die onafhankelijk is van den Staat. De pluriformiteit der Kerk als ideale toestand worde volkomen verworpen. Art. 171 der Grondwet blijve voorloopig ongewijzigd. Mocht echter tot wijziging worden overgegaan, dan worde aan de Nederlandsch Hervormde Kerk wegens haar historische rechten en haar karakter als volkskerk aanzienlijk belangrijker uitkeering gedaan dan aan de andere Kerken. Daarbij zij echter uitgesproken, dat deze Kerk eerst dan aan hare roeping als Kerk en dus ook als volkskerk volkomen kan voldoen, zoo zij uitdrukkelijk de belijdenis van den Christus naar de Schriften handhaaft".

De partij bleek voorloopig niet over een grooten aanhang te beschikken en bracht het nog niet tot een vertegenwoordiging in de Tweede Kamer. Maar als uiting van anti-revolutionnaire ontwikkeling, naar de meening van hare stichters niet zonder reden in meer Groeniaansche richting gaande dan Kuyper's partij, is zij een merkwaardige verschijning.

Aan de eenheid van samenwerking der drie rechtsche partijen ontbrak overigens weinig. Er waren in de afgeloopen jaren wel enkele uitingen van onmin geweest, bepaaldelijk bij de verkiezing te Ommen na Kuyper's aftreden als lid der Tweede Kamer in 1912, toen Mr. A. E. baron Mackay, Christelijk-historisch, tegen Kuyper's zin gekozen werd en, nadat Mackay bedankt had, eveneens tegen Kuyper's zin, Mr. Bichon van IJsselmonde, die een zeer onafhankelijk standpunt innam, en ook te Ede, waar na het aftreden van den anti-revolutionnair Van Citters een Christelijk-historisch lid tegenover een anti-revolutionnair gesteld en gekozen was. Maar dit belette niet, dat het in 1913 in volkomen onderlinge harmonie ging tusschen anti-revolutionnairen en Roomsch-Katholieken en Christelijk-historischen. In April 1913 was een overeenkomst tot samenwerking, verdeeld in een politiek en een electoraal accord, tot stand gekomen [1]). Het eerste hield in:

„De drie partijen komen overeen steun aan de Regeering te verleenen ter zake van hare voorstellen tot Grondwetsherziening, inzonderheid voor wat betreft artikel 192, naardien in haar voorstel tot wijziging van dit artikel, eenerzijds het beginsel wordt vastgelegd, dat door de openbare kassen in de kosten van het algemeen lager onderwijs op scholen, door ingezetenen opgericht, op gelijken voet wordt voorzien, als zulks geschiedt ten aanzien van dit onderwijs op scholen, van de Overheid uitgaande — en anderzijds wordt uitgesproken, dat bij de inrichting van het van Overheidswege te geven lager onderwijs de godsdienstige gevoelens van de ouders der schoolgaande kinderen zullen worden geëerbiedigd — terwijl zij tevens achten, dat bij de behandeling van deze voorstellen tot Grondwetsherziening het eerste lid van artikel 171 niet aan de orde is te stellen".

De Christelijk-historische Unie had als voorwaarde aan de aanneming dezer

1) Alsvoren, blz. 1.

overeenkomst verbonden een verklaring [1]) „tegen de toespitsing der „antithese" tot eene volstrekte op bijna elk gebied"; zij verwerpt daarom de uitdrukking Christelijk en niet-Christelijk volksdeel, omdat zij meent, dat het Christelijk ideaal voor ons volk als volk hooggehouden moet worden, gelijk dit staat uitgedrukt in art. 8 van haar Program van beginselen".

Er stond bij de verkiezingen van 1913 wel degelijk beginsel tegenover beginsel. Toch voelt men ook nog sterk de nawerking van den strijd om Kuyper, die in zijne redevoeringen opnieuw een zeer hoogen toon had aangeslagen Vooral de deputaten-rede van April 1913: de Mei-boom in de kap, met een op den politieken toestand zeer juist staanden titel dus, lokte scherpe bestrijding uit [2]). Zooals trouwens de heele Kuyper-politiek — en tevens de Kuyper-kerkopvatting [3]) — aan zeer vinnige kritiek blootstond [4]). En dit is te opmerkelijker, omdat de „geweldige" volstrekt niet enthusiast over het ministerie had gesproken. Wie de pas genoemde redevoeringen opmerkzaam doorleest, zal hierin reeds een voorbode speuren van de zeer krasse beoordeeling, die Kuyper zich twee jaar in de Standaard op het toen afgetreden ministerie veroorloofde en waarin hij de débâcle, die de anti-revolutionnaire partij in 1913 maakte, aan het ontaktische optreden van Heemskerk in 1907 bij het ten val brengen van Van Rappard toeschreef, terwijl hij verder duidelijk deed uitkomen, dat de „leider" der partij toen en later naar zijn opvatting niet voldoende geraadpleegd was. Heemskerk en andere leden der partij bleven het antwoord niet schuldig en het kwam tot een ernstige crisis in de partij, waarbij Kuyper's persoonlijke geraaktheid wel als het hoofdmotief moet beschouwd worden [5]). Men kwam ten slotte tot een schikking. De toekomst pas zal uitmaken, of er ook in dit geval geen nawerking zal komen.

Ditmaal hadden de verkiezingen plaats op 17 Juni en de herstemmingen den 25en. De eerste dag bewees reeds, dat er opnieuw, als in 1905, een ebbe in de coalitie was ingetreden; de herstemming accentueerde dit. Terwijl in de aftredende Kamer de sterkte aan het einde was geweest 41 links en 59 rechts [6]) werd nu de verhouding: 55 links en 45 rechts. De sterkte der partijen was bij de eerste stemming en na de herstemming: vrije liberalen resp. 3 en 10, Unie-liberalen 7 en 20, vrijzinnig-democraten 2 en 7, sociaal-democraten 1 en 18, anti-revolutionnairen 10 en 11, christelijk-historischen 7 en 8, Roomsch-Katholieken 24 en 25, plus den onafhankelijke Bichon van IJsselmonde. Rechts verloren de anti-revolutionnairen niet minder dan 9 zetels; links wonnen de vrije liberalen er 6, maar hen overtroffen de sociaal-democraten met 11. De roode stroom was dus het sterkst gewassen, de anti-revolutionnaire en christelijk-historische het sterkst teruggegaan. De concentratie telde 37

1) Alsvoren, blz. 50, noot 1.

2) Kampen, J, H. Kok, 1913. — Verder in een rede te Amsterdam op 30 Mei: Heilige Orde (alsvoren).

3) Bepaaldelijk van de zijde van den Leidschen hoogleeraar Eerdmans (zie hierover v.n.: Dr. C. B. Hylkema, Oud- en Nieuw-Calvinisme, Haarlem, H. D. Tjeenk Willink, 1911).

4) O.a. in een rede van Mr. P. Tideman: De Meidoorn in de kap (N.V. Haarlemsche Drukkers- en Uitgevers-Mij, v/h. gebrs Nobels, 3. j.) en in de reeds genoemde brochure van Joh. C. Hoos.

5) Zie behalve de hiervóór, p. 305, noot 3, genoemde brochure van Heemskerk: Dr. A. Kuyper, Starrentritsen. Editio Castigata (J. H. Kok, 1915, Kampen) en mr A. Anema e.a., Leider en Leiding iu de anti-revolutionaire partij (Amsterdam, W. ten Have, 1915).

6) Rotterdam V was in 1910 aan de Unie-liberalen overgegaan (zie de bijlagen aan het einde van dit werk).

zetels, zij had dus als geheel niet veel gewonnen. De sterkste ommekeer was, evenals in 1909, in de groote steden, waar de coalitie nu al hare zetels verspeeld had. De Katholieken hadden van hunne 3 boven-Moerdijksche districten Beverwijk verloren. Bij de na-verkiezingen verloren de socialisten twee zetels (Hoogezand en Rotterdam I), die resp. aan de Unie-liberalen en de Christelijk-Historischen toevielen [1]).

Het kabinet-Heemskerk wenschte na dezen uitslag niet aan te blijven. De stembus had ook wel zeer sterk tégen het kabinet gesproken. Maar dit negatieve resultaat was duidelijker dan het positieve. Vóór wie was de uitslag? De vrijzinnige partijen stonden voor een dergelijk geval als in 1905 [2]). Zij hebben niet dezelfde fout begaan als toen door alleen de regeering op zich te nemen. De Koningin bood de Kabinets-formatie aan Bos aan, maar deze verklaarde zich alleen bereid, indien de sociaal-democraten in het ministerie werden opgenomen.

Voor het eerst werden deze laatsten nu gesteld voor de vraag, of zij samen met de vrijzinnige burgerlijke partijen een ministerie zouden vormen. Bos trad hiertoe in overleg met Troelstra, die ook door de Koningin geraadpleegd werd. Bos' voorstel aan Troelstra luidde [3]), dat de sociaal-democraten in het ministerie drie zetels zouden krijgen en dat de taak van het ministerie beperkt zou zijn tot het tot stand brengen van die hervormingen, welke de Vrijzinnige Concentratie en de S. D. A. P. thans in de allereerste plaatsen wenschten, voor zoover daaromtrent bij de laatste verkiezingen eenstemmigheid was gebleken. Die hervormingen waren: grondwetsherziening tot invoering van algemeen kiesrecht voor mannen, wegneming van de belemmering in de Grondwet tegen vrouwenkiesrecht en vrouwen-verkiesbaarheid; wijziging der invaliditeitswet; invoering eener rijksinkomstenbelasting en wijziging der successie; evenredige vertegenwoordiging. Troelstra stemde met dit program in, maar vroeg, waarom opneming van sociaal-democraten in het ministerie tot uitvoering er van bepaald noodig werd geacht. Het antwoord lag voor de hand. Men wilde, dat de sociaal-democraten mede de verantwoordelijkheid der Regeering zouden dragen. Maar hiertoe toonden deze zich ten slotte niet bereid. 21 Juli deelde Troelstra Bos mede, dat na een gehouden partijconferentie (Partij-bestuur en Kamerfractie) niet te verwachten was, dat vanwege de S. D. A. P. medewerking tot het vormen van een kabinet uit de geheele linkerzijde zou verleend worden. Deze opvatting werd kort daarna bevestigd door een buitengewoon congres der S. D. A. P. te Zwolle, waar 376 tegen 317 stemmen zich verklaarden voor een resolutie, waarin o. m. verklaard werd, dat in de politieke situatie en de machtsverhouding van het oogenblik het toetreden van sociaal-democraten tot een burgerlijke regeering in strijd zou zijn met het belang van het proletariaat. Deze beslissing wekte vrij veel teleurstelling. Het is niet onwaarschijnlijk, dat het verlies, dat de socialisten bij de na-verkiezingen leden, hiermede in verband moet worden gebracht.

Ten gevolge van deze weigering der S. D. A. P., om de gevolgen harer overwinning in politieken zin geheel te dragen, zag Bos, geheel in overeenstemming met de leiders der concentratie, van de kabinetsformatie af. Van de overleggingen, die verder gevolgd zijn, om een ander kabinet samen te stellen, is weinig bekend geworden. Het duurde tot 29 Augustus, vóórdat het nieuwe

1) Iets later ging nog Amsterdam III voor de S. D. A. P. verloren.

2) Hiervóór, blz. 282.

3) Het volgende is ontleend aan de correspondentie van Bos en Troelstra, die onmiddellijk gepubliceerd werd en o.a. is opgenomen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 29 Juli 1913, Avondblad C.

ministerie in elkander zat. Het werd gevormd door Cort van der Linden en is bekend geworden onder den naam van extra-parlementair kabinet, omdat de leden er van niet tot eenige partij of tot bepaalde partijen in de Staten-Generaal in zeer nauw verband stonden; de „premier" behoorde zelfs in het geheel niet tot eenige politieke partij. De naam bevredigt eigenlijk niet geheel. De reden van het ontstaan van dit ministerie lag in het feit, dat geen der politieke partijen op zich zelf of eenige in verband met elkander zich in staat voelden een op links of rechts steunende regeering te vormen. Deze omschrijving geeft de duidelijkste verklaring. De koers van het ministerie was echter vrijzinnig in zeer algemeenen zin.

Behalve den uit het ministerie-Borgesius reeds als minister bekende Cort van der Linden zelf, die binnenlandsche zaken voor zich nam, traden op Loudon voor buitenlandsche zaken, Ort voor justitie, Rambonnet voor marine, Bertling voor financiën, Lely voor waterstaat, Treub voor landbouw, handel en nijverheid, Pleyte voor koloniën. De meest marquante politieke persoon uit het ministerie, Treub, had vóór de verkiezingen te kennen gegeven geen zetel in de Tweede Kamer meer te begeeren en stond daarom nu tegenover de partijen ook vrijer dan vroeger.

Men leert het programma van de nieuwe raadslieden der Kroon het best kennen uit de Troonrede, door de Koningin kort na het tot stand komen van het kabinet uitgesproken [1]) (16 September). De paragrafen, waarop het hier aankomt, zijn de volgende:

„Naast de behandeling van reeds aanhangige wetsvoorstellen zullen nieuwe voorstellen tot wettelijke voorzieningen Uwe aandacht vragen.

„Grondwetsherziening tot toekenning van het kiesrecht, behoudens vast te stellen uitsluitingen, aan alle mannelijke Nederlanders van een te bepalen leeftijd en tot wegneming der grondwettelijke belemmering tegen het toekennen van kiesrecht aan vrouwen zal onverwijld worden voorbereid.

„Ik stel Mij voor aan eene Staatscommissie het onderzoek op te dragen, in hoever eene algemeen bevredigende regeling mogelijk is ter zake van de subsidieering van het bijzonder onderwijs en de voorwaarden welke daaraan verbonden moeten worden.

„Indiening van een wetsontwerp tot het kosteloos verleenen van ouderdomsrente aan behoeftige zeventigjarigen, die gedurende een te bepalen termijn geen ondersteuning genoten van eene instelling van weldadigheid, kan in den loop van deze zitting worden tegemoet gezien.

„Wetsontwerpen tot vereenvoudiging van de Invaliditeitswet en de Radenwet, alsmede tot het toekennen van een recht ook op geneeskundige hulp aan de verzekerden krachtens de Ziektewet, worden voorbereid.

„De toestand van 's lands geldmiddelen eischt dringend voorziening.

„Ook bij zuinig beheer is de stijging welke bij voortduring in de opbrengst der belastingen valt waar te nemen niet voldoende om in de behoeften der schatkist te voorzien.

„Onafhankelijk van de in uitzicht gestelde sociale maatregelen eischen eenige in vorige zittingen aangenomen wetten reeds nieuwe middelen.

„Uwe medewerking zal allereerst worden gevraagd tot vaststelling van eene algemeene inkomstenbelasting en tot wijziging en verhooging der successiebelasting.

„Het ligt in het voornemen de spoedige indiening van een ontwerp tot algeheele herziening van het Wetboek van Strafvordering te bevorderen.

„Ten behoeve van de verdediging van Nederlandsch-Indië zal de aanbouw worden voorgesteld van een slagschip ten laste van de Indische geldmiddelen.

1) Parlement en Kiezer 1913—1914, blz. 120.

„De reorganisatie der levende strijdkrachten, die na de invoering der nieuwe Militiewet en in aansluiting aan die wet werd ter hand genomen, zal eerlang worden voltooid; met de voorziening in de behoeften betreffende de uitrusting en de verpleging van het leger zal worden voortgegaan".

Het program staat, naar men zal opmerken, vrij dicht bij dat der concentratie, zooals Bos het aangegeven had; alleen de onderwijs-regeling en de verdedigings-maatregelen kon men hier minder direct mede in verband brengen. Er werd verder nog gesproken van „de afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee", waartoe de tijd gekomen was: hierin valt de invloed van Lely te constateeren, die als minister in het kabinet-Borgesius een plan hiertoe had ingediend [1]), dat zijn bizondere voorliefde had.

Gelegenheid, om over de stelling van het kabinet een gedachtenwisseling te houden, werd eerst gevonden bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1914. Zij waren ditmaal zeer, zeer lang — de Kamer had voor het oogenblik allen tijd, want er was weinig werk te doen — en de partijen vonden alle gelegenheid na te praten over den uitslag der verkiezingen en hare houding toen en na dien. Reeds in het Voorloopig Verslag werden breedvoerige discussiën omtrent den politieken toestand weergegeven: het was als een naspel der verkiezingen in wat meer bezadigden vorm. Wat rechts tijdens het ministerie-Heemskerk had tot stand gebracht of waarin dit was te kort geschoten, hoe men elkander in Juni bestookt had, waarom de concentratie geen ministerie gevormd had, hoe Cort van der Linden zijn ministerie gevormd had en waarom niet een zgn. zakenkabinet was opgetreden en in hoeverre de formateur met beide hoofdgroepen overleg had gepleegd? Dan volgden verschillende punten van min of meer algemeen belang, o. a. waarom evenredige vertegenwoordiging in de Troonrede niet genoemd was en wat de plannen met Talma's wetten waren? De Regeering stelde zich blijkens de Memorie van Antwoord op het standpunt, dat de uitvoerige gedachtenwisseling over den loop en den uitslag der verkiezingen haar minder direct aanging: zij gaf haar althans geen aanleiding tot eenige opmerking. Omtrent de bezwaren tegen haar eigen optreden antwoordde zij in hoofdzaak het volgende [2]):

„Het optreden van het Ministerie zou niet te rijmen zijn met goede parlementaire gebruiken. Op welke gebruiken wordt gezinspeeld? De politieke situatie die de Regeering bij haar optreden vond, was exceptioneel. Gebruiken bij zulke toestanden passend zijn der Regeering niet bekend. Doelt men wellicht op de praktijk der politieke balans, volgens welke, indien de regeeringspartij bij de verkiezingen de nederlaag lijdt, de regeermacht behoort te worden overgenomen door de oppositie? Het verwijt tegen dat gebruik te hebben gezondigd zoude toch alleen de oppositie treffen, die de verantwoordelijkheid afwees, niet de Regeering die de verantwoordelijkheid aanvaardde. Men zoude echter ook over het hoofd zien, dat de geregelde werking van het parlementaire stelsel naar vaste gebruiken mogelijk was, zoolang twee principieel gescheiden partijen elkaar de bestuursmacht betwisten, maar dat bij drie of meer partijen crises kunnen ontstaan die niet naar gebruiken, maar alleen naar hetgeen oogenblikkelijk 's Lands belang eischt, kunnen worden opgelost.

„Verschillende oplossingen van de crisis worden aan de hand gedaan die allen de voorkeur zouden verdienen boven die, voor welke de Regeering de verantwoordelijkheid heeft aanvaard. De vraag is wellicht geoorloofd of het wel zoo zeker is dat men van die voorkeur zou hebben getuigd,

1) Hiervóór, blz. 209.

2) Handelingen Staten-Generaal, Bijlage Staatsbegrooting voor 1914, Ie Hoofdstuk n°. 5.

indien een der aanbevolen Ministeries werkelijk ware opgetreden. Het is trouwens niet zoozeer de vraag of de opgetreden Regeering theoretisch de best denkbare is maar of zij beantwoordt aan de eischen die haar mogen worden gesteld.

„Beproefd had moeten zijn de vorming van een zakenkabinet: een Kabinet dus dat geen rekening hield met de uitspraak der kiezers, dat geen rekening hield met de groote vraagstukken die ons volk in breeden kring zoolang hebben bezig gehouden. Gesteld het ware levensvatbaar, zoude het in 's Lands belang zijn geweest naar den achtergrond te verschuiven wat in de natie met klemmenden aandrang op den voorgrond was gebracht?"

Na enkele andere mogelijkheden onder de oogen te hebben gezien, verklaart de Regeering haar optreden en doel als volgt:

„De opdracht der Koningin tot vorming van een extra-parlementair Kabinet scheen derhalve der Regeering niet alleen een oplossing van de crisis aan te geven waardoor zij de volle verantwoordelijkheid kon aanvaarden maar inderdaad de beste die bij de gegeven situatie mogelijk was.

„Het Kabinet toch had zich in de eerste plaats rekenschap te geven van het feit dat het niet kon zijn een partij-Ministerie, d. w. z. een Ministerie dat geroepen was door zijn Regeerings-programma uitvoering te geven aan het programma van een der parlementaire partijen. Ook een partij-Ministerie voert zelfstandig het bewind, maar het behoort zich steeds bewust te zijn dat zijne handelingen in overeenstemming blijven met de beginselen der partij die het tot de Regeering bracht. Bij een dergelijk Kabinet bestaat een doorloopend verband tusschen Regeering en Regeeringspartij: het is de partij die door het Kabinet aan het bewind is. Eene partij echter in staat eene meerderheid te vormen in de Volksvertegenwoordiging bestond niet.

„Een parlementair Kabinet ware ongetwijfeld nog mogelijk in den vorm van een coalitie-Ministerie. Maar eene dergelijke coalitie was onbereikbaar gebleken. Derhalve was het eene logische en politieke noodzakelijkheid, dat de Regeering aan een extra-parlementair Kabinet werd toevertrouwd, d. w. z. aan een Kabinet dat, uit geen der partijen voortgesproten, buiten ieder partijverband 's Lands zaken zou behartigen.

„Dat de leden der Regeering buiten het Parlement staan, is dus niet het eigenlijke kenmerk van het Kabinet, maar veeleer de consequentie van de gedachte die aan zijn vorming ten grondslag ligt. Want hoewel het ongetwijfeld niet was uitgesloten dat gekozen leden der Kamer in het Kabinet zitting zouden nemen, zoo ligt het toch voor de hand, dat, afgezien van den aan de leden van zulk een Kabinet te stellen eisch van onbevangenheid, de gekozen leden van de Tweede Kamer door de aanvaarding van hun mandaat veel meer met het ook door hen onderschreven verkiezingsprogramma vereenzelvigd zijn dan wel voor de richtige vervulling van de buitengewone regeertaak die hun zou worden toevertrouwd, gewenscht moest worden geacht.

„Dat het Ministerie een concentratie-Ministerie zoude zijn, al dan niet „verkapt", moet dan ook door de Regeering beslist worden ontkend. Waar is, dat de Regeering het hoofdpunt van het programma der vrijzinnige partijen tot uitvoering tracht te brengen en op een ander belangrijk punt daarvan aan de wenschen dier partijen grootendeels tegemoet komt. Waar is het ook, dat de mannen die er in zitting namen de vrijzinnige beginselen zijn toegedaan en deze ook in de Regeering niet zullen verloochenen. Maar een en ander geeft geen recht aan het Kabinet een karakter toe te kennen dat in strijd is met de bedoeling die bij zijn vorming werd beoogd. De beschouwingen in het Voorloopig Verslag vastgeknoopt aan het feit dat de Ministers niet uit de tegenwoordige leden der Kamer zijn gekozen, missen dan ook feitelijken grond.

„Terwijl echter eenerzijds vast stond dat het Kabinet niet anders dan extra-parlementair kon zijn, was het anderzijds eisch van eene gezonde constitutioneele Staatkunde dat rekening werd gehouden met de uitspraak der kiezers. Immers welke invloeden ook bij den verkiezingsstrijd zich deden gelden, het staat vast dat de kiezers door hun stem uit te brengen op die candidaten die finale uitbreiding van het kiesrecht voor mannen en kostelooze ouderdomsrente als hoofdpunten in hun verkiezingsprogram hadden opgenomen, daarmede voor die beide hervormingen partij hebben gekozen. In een constitutioneel geregeerd land moest iedere optredende regeering daarmede rekening houden. Een Kabinet, dat daaraan niet voldeed, zoude noch in de vertegenwoordiging, noch in het land steun vinden.

„Het gevolg van deze dubbele noodzakelijkheid — extra-parlementair en hervormend — moet dan ook zijn dat de taak van deze Regeering zal zijn volbracht zoodra het terrein geëffend is voor eene hervatting van een regelmatigen politieken strijd".

De Regeering geeft dan te kennen in zekere opzichten ook op steun der rechterzijde te mogen rekenen en beantwoordt zonder veel omslag de verder gestelde vragen. Men komt, deze Memorie lezende, omder den indruk, dat hier een zeer practisch staatsman aan het woord is en dat in de gegeven omstandigheden het optreden van dit ministerie — hoe men het dan ook wilde noemen — alleszins gerechtvaardigd en zeer nuttig was. Over den naam liet de premier zich bij de mondelinge algemeene beschouwingen, die een geduchte reprise van het schriftelijk verhandelde te hooren gaven, nog aldus uit [1]):

„Het Kabinet, dat met dat programma optrad, moest zijn een extra-parlementair Kabinet. Mijnheer de Voorzitter! Die titel is niet heel gelukkig geweest. Het komt mij voor, dat wanneer men de gedachte, waarop het Kabinet is samengekomen, scherper had gevat, men ook wel een beter woord had kunnen vinden. De geachte afgevaardigde uit Goes heeft het genoemd een Koninklijk Kabinet. Ik kan die qualificatie niet aanvaarden. In de eerste plaats kan ik niet zien, waarom het Kabinet meer of minder Koninklijk zou zijn dan welk ander Kabinet ook, dat hier optreedt, en ik zou den geachten afgevaardigde toch dit willen vragen, of wanneer men het noemt een Koninklijk Kabinet, dit niet de gedachte zou opwekken — die aan hem zeker vreemd is — dat de critiek, waaraan dit Kabinet blootstaat, over het Ministerie heen zou kunnen treffen Hare Majesteit de Koningin. Een Koninklijk Kabinet in den zin van het Pruissische staatsrecht wenscht de Regeering niet te zijn".

Een beteren titel gaf echter Cort van der Linden niet aan. Hij legde er wel den klemtoon op, dat het Kabinet, hoe zeer „extra-parlementair", in hoofdzaak door vrijzinnige beginselen werd beheerscht in overeenstemming met den uitslag der verkiezingen. In dit verband zei de Minister nog enkele zeer fraaie zinnen, die van zelfbewustheid, maar ook van groote neiging tot verzoening getuigden:

„Nu is het onze overtuiging — het is natuurlijk ook slechts een appreciatie van ons — dat wij gedragen worden door een krachtige strooming in het land en wanneer wij in een van de Kamers der Staten-Generaal ten aanzien van de kiesrechthervorming de nederlaag leden, dan zou naar onze meening die strooming in het land zich toch baan breken, de kiesrechthervorming zou toch tot stand komen, hetzij met ons, hetzij zonder ons.

„Maar zou het nu niet zijn een slechte politiek, wanneer wij zelf dit strijd-

1) Handelingen Tweede Kamer 1913—1914, blz. 686.

punt gingen verplaatsen, wanneer wij dit gingen afleiden, en wanneer wij zoo brachten verwarring in de publieke opinie?

„Ik wil het nog eens tot de rechterzijde zeggen: men moet trachten zich te verplaatsen in het standpunt van de Regeering. Men kan tegen de Regeering zeggen, dat haar appreciatie niet juist is, maar men kan toch niet wegnemen, dat dit de appreciatie van de Regeering is. Op dat standpunt geplaatst, zult ge moeten erkennen, dat de politiek van de Regeering logisch was en dat het de goede politiek was.

„Wanneer nu niettegenstaande dit alles toch door deze Regeering het onderwijsvraagstuk aan de orde wordt gesteld, waarom geschiedt dit dan? Mij dunkt, men heeft aan de rechterzijde van de Kamer zich daarvan niet juist rekenschap gegeven. Waarom geschiedt dit dan? Dan geschiedt dit juist omdat deze Regeering innig overtuigd is van het groote belang voor ons volk bij een pacificatie; dan geschiedt dit juist omdat deze Regeering als een zelfstandig Kabinet de kracht in zich voelt om op te treden, niet, gelijk de heer Lohman wilde, als een arbiter, maar als een eerlijke makelaar. Dan geschiedt dit — laat ik er dit bijvoegen — juist omdat de Regeering werkelijk rekening wil houden, voor zoover op haar standpunt mogelijk is, met de wenschen, neen, Mijnheer de Voorzitter, dit is te zwak, met het rechtsgevoel van de rechterzijde.

„De politieke schoolstrijd is als het ware een wig, die in ons volksleven is geslagen, die van ons volk twee volken maakt, en het is een overtuiging, die niet alleen bij rechts, maar ook bij links levendig is, dat, zoolang die wig niet uit ons volksleven is uitgehaald, er van een krachtige ontwikkeling van ons volk, van een losmaken van de energie waarover ons volk moet beschikken, geen quaestie kan zijn. En nu heeft de Regeering gemeend, dat zij een weldaad zou kunnen doen voor het volk, indien het haar mocht gelukken een grondslag te vinden, die een eind zou kunnen maken aan deze ongelukkige belemmering van onze volksontwikkeling".

In deze richting is het ministerie van den beginne af werkzaam geweest. Het werk der nu zeer beperkte grondwetsherziening werd door den minister van binnenlandsche zaken spoedig in studie genomen. Een commissie werd ingesteld [1]) onder presidium van Bos, om „wettelijke voorschriften te ontwerpen ten aanzien van de voorziening in de kosten van het openbaar en het bijzonder onderwijs, waardoor de deugdelijkheid en de krachtige voortgang van het onderwijs der jeugd wordt verzekerd, onder voorbehoud van de opvoedkundige zelfstandigheid van het bijzonder onderwijs", en „zoo noodig eene redactie te ontwerpen van art. 192 der Grondwet, welke met deze voorschriften niet in strijd is". Leden waren De Savornin Lohman, tevens onder-voorzitter, De Beaufort, Ketelaar, K. ter Laan, De Meester, Van der Molen, Nolens, Roodhuyzen, Troelstra, Tydeman, Van Veen, Van der Voort van Zijp en Van Wijnbergen, allen leden der Tweede Kamer. Reeds vroeger was een commissie benoemd [2]), om een onderzoek te doen naar de vraag, welk stelsel van evenredig kiesrecht voor onze vertegenwoordigende lichamen het verkieslijkst was, en dit stelsel in een of meer wetsontwerpen te belichamen. Als voorzitter dezer commissie fungeerde de staatsraad Oppenheim, terwijl als leden optraden De Geer, Koolen, Rink en Vliegen, leden, Van Gilse, oud-lid der Tweede Kamer, en Mr. F. A. C. graaf van Lynden van Sandenburg, lid van Gedeputeerde Staten in Utrecht.

1) Bij Kon. Besluit van 31 December 1913, n°. 10 (Staatscourant 1—2 Januari 1914).
2) Bij Kon. Besluit van 15 November 1913, n°. 45 (Staatscourant 19 November 1913).

Op legislatief gebied viel in het eerste zittingjaar niet veel voor. Enkele noodzakelijke of van het vorig ministerie overgenomen wetten werden zonder veel moeite tot stand gebracht. In de eerste plaats een wet tot uitvoering van de artikelsn 369 en 370 [1]) der invaliditeits- en ouderdomswet, waarvan de uitvoering overigens was opgeschort. De wijziging was in studie bij Treub, naar wiens ministerie de afdeeling: Arbeid, van het ministerie van Landbouw enz. bij zijn optreden overgebracht was. Dan de stuwadoorswet [2]), in ontwerp overgenomen van het vorige ministerie en dienende tot bescherming der arbeiders, werkzaam bij het laden en lossen van zeeschepen: men kan haar brengen in dezelfde categorie als de steenhouwerswet e. d. [3])

Voltooid werd nu ook de Inkomstenbelasting [4]), in gewijzigden vorm door Treub opnieuw ingediend. Zij bracht de samensmelting van Pierson's bekende belastingen op het bedrijf en op het vermogen [5]), maar met vrij wat hooger druk. Herinnert men zich, met hoeveel omzichtigheid Pierson zijne voorstellen indiende, dan mag men uit het gemak, waarmede Treub's ontwerp er door ging — het werd in de Tweede Kamer op 3 Juni met 68 tegen 12 stemmen goedgekeurd —, de gevolgtrekking maken, dat de afkeer van dit soort directe belastingen heel wat verminderd was. De wet [6]) stelt in artikel 1 vast, dat de inkomstenbelasting zal worden geheven van hen, die binnen het Rijk wonen, van de binnen het Rijk gevestigde naamlooze vennootschappen en dergelijke vereenigingen, van de binnen het Rijk gevestigde stichtingen, die een bedrijf of beroep uitoefenen, benevens van buiten het Rijk wonenden, die in het genot zijn van een binnen het Rijk gelegen onroerend goed of van een op zulk een goed gevestigd recht of onder enkele, nader omschreven categorieën vallen. De binnen het Rijk wonende natuurlijke personen zijn belastingplichtig naar hun zuiver inkomen. Onder inkomen wordt verstaan de opbrengst in geldswaarde van onroerende, roerende goederen, onderneming en arbeid, rechten of periodieke uitkeeringen, van het leven afhankelijk (art. 4). Deze bronnen van inkomen worden verder nader gedefinieerd. Het tarief voor de heffing bedraagt ƒ1.25 voor een inkomen van ƒ650—ƒ700, stijgt gradueel en wordt ƒ14 bij een inkomen van ƒ1450—ƒ1500; daarna ƒ15 voor inkomens van ƒ1500—ƒ2000 benevens ƒ2 voor elk geheel bedrag van ƒ100 boven de ƒ1500 enz.; is de belastbare som ƒ20.000 of meer, dan is de belasting ƒ665 benevens ƒ5 voor elk geheel bedrag van ƒ100 boven de ƒ20.000 (art. 37). Met strafbepalingen wordt de ontduiker bedreigd, terwijl navordering van belasting wordt mogelijk gemaakt, indien geen of valsche opgaven hebben plaats gehad. De bedrijfsbelasting verviel (art. 131). De vermogensbelasting bleef gehandhaafd, maar alleen voor vermogens boven ƒ16.000: voor vermogens tusschen ƒ16.000 en ƒ30.000 is verschuldigd ƒ1 van elke geheele som van ƒ1000 boven de ƒ15.000; voor vermogens van ƒ30.000 of meer ƒ0.50 voor elke geheele som van ƒ1000 (art. 130).

Zóó ver was men, toen de wereldoorlog Nederland en de Regeering verraste. Een complete ommekeer in den gang van zaken was er het natuurlijk gevolg van.

1) Hiervóór, blz. 369. — De wet is van 1 Dec. 1913 (Staatsblad n°. 427). Een bedrag van ƒ840.000 werd er voor uitgetrokken.
2) Wet van 16 Oct. 1914 (Staatsblad n°. 486).
3) Hiervóór, blz. 358.
4) Cf. hiervoor, blz. 371.
5) Alsvoren, blz. 51.
6) Van 19 December 1914 (Staatsblad n°. 563).

§ 11. De buitenlandsche betrekkingen.

1898—1914.

Evenals in hoofdstuk VIII van het eerste gedeelte brengen wij hier enkele aangelegenheden van min of meer belang voor ons buitenlandsch beleid, zooveel mogelijk in onderlingen samenhang, bijeen. Het allervoornaamste werd echter ditmaal reeds in een paar afzonderlijke hoofdstukken behandeld [1])

Asser's groote arbeid op het gebied van het internationaal privaatrecht dijde in deze periode op gelukkige wijze verder uit. Nieuwe conferentiën hadden plaats in 1901, 1904, 1910 en 1912. In 1904 waren de voorziening nopens het procesrecht en het eerste boek van het internationale privaatrecht, vrij wel gereed — op erfrecht en faillissement na. Daarmede eindigt de eerste periode der conferentiën. De tweede begint pas in 1910, wanneer Duitschland en Italië zich tot Nederland wenden met verzoek het wissel- en chèque-recht ter hand te nemen [2]). De hieraan nu gewijde conferentiën van 1910 en 1912, waarvan ook Engeland meedeed en die tot belangrijke resultaten leidden [3]), hebben bizonder veel van Asser's krachten geëischt: hij was toen reeds de 70 gepasseerd. Het bleek spoedig na de laatste conferentie, dat de kracht gebroken was. Asser overleed in Juli 1913 en een gevoel van groote leegte ging door het land. Hoe moest het gaan zonder hem. Wie moest hem vervangen? Is er wel iemand, die het gekund heeft? Spoedig daarna zou de wereldoorlog zijn moeizaam opgebouwd levenswerk een harden klap geven. Het ligt nu tegen den grond. Zou het ooit — in afzienbaren tijd — weer opkomen?

De beweging op het gebied der arbitrage, voor zoover tot uiting komende in verdragen tusschen twee landen onderling, maakte in het eerste decennium der 20e eeuw groote vorderingen en Nederland deed hieraan van harte mede. Verdragen van dezelfde strekking als reeds vroeger met enkele landen gesloten waren [4]), kwamen tot stand met Frankrijk (6 April 1904) en met Engeland (15 Februari 1905) [5]). Beide zijn in hoofdzaak gelijkluidend. De beide artikelen, waarop het aan komt, hebben den volgenden inhoud:

„Les différends d'ordre juridique ou relatifs à l'interprétation des traités existant entre les deux Parties contractantes, qui viendraient à se produire

---

1) Hiervóór, blz. 137 en 306.

2) Cf. Vollenhoven in Asser's Levensbericht, t.a.p., blz. 21. — Zie de tractaten bij Lagemans—Breukelman, t.a.p., XVI, p. 9.

3) Zie het protocol der eerste en de conventie, gesloten op de tweede, bij Lagemans—Breukelman, t.a.p., resp. XVII, p. 162, en XVIII, p. 159.

4) Hiervóór, p. 105.

5) Lagemans—Breukelman, t.a.p., XV, p. 294 en 361. — Gesloten voor 5 jaar, maar later verlengd.

entre elles et qui n'auraient pu être réglés par la voie diplomatique, seront soumis à la Cour permanente d'arbitrage établie par la Convention du 29 juillet 1899, à La Haye, à la condition, toutefois, qu'ils ne mettent en cause ni les intérêts vitaux, ni l'indépendance ou l'honneur des deux Etats contractants et qu'ils ne touchent pas aux intérêts de tierces Puissances.

„Dans chaque cas particulier, les Hautes Parties contractantes, avant s'adresser à la Cour permanente d'arbitrage, signeront un compromis spécial, déterminant nettement l'objet du litige, l'étendue des pouvoirs des Arbitres et les délais à observer en ce qui concerne la constitution du Tribunal Arbitral et la procédure".

Met Portugal werd overeengekomen (1 October 1904), om het vroeger gesloten verdrag [1]) in dezer voege aan te vullen, dat het Permanent Hof van Arbitrage als rechtbank bij geschillen, waarin arbitrage zou toegepast worden, zou fungeeren [2]).

Een verdrag van veel verdere strekking kwam in 1904 (12 Februari) tot stand met Denemarken en werd gevolgd door een dergelijk verdrag met Italië in 1909 (20 November) [3]). In beide worden alle geschillen, die niet langs diplomatieken weg oplosbaar blijken, onderworpen aan het Hof van Arbitrage. In dat met Italië wordt in artikel 3 bovendien overeengekomen:

„Si un accord à ce sujet aurait été vainement essayé, même une seule des Parties pourra adresser à la Cour Permanente d'Arbitrage la requête d'établir le compromis.

„Dans ce cas le compromis sera établi par une commission composé de cinq membres, désignés de la manière prévue à l'article 24, alinéa 3, 4 et 5, de la Convention de La Haye pour le règlement pacifique des conflits internationaux du 29 juillet 1899 et des dispositions de l'article 45, alinéa 3, 4, 5 et 6, de la Convention de La Haye du 18 Octobre 1907, aussitôt qu'elle sera entrée en vigueur entre les Parties Contractantes.

„Le cinquième membre est de droit Président de la commission.

„Cette commission fonctionnera elle-même comme tribunal d'arbitrage".

En in artikel 4: „Si un accord ne pouvait s'établir aux effects de l'article précédent, alinéa 2, la désignation d'un arbitre unique ou d'un tribunal arbitral sera déférée, sur requête des deux Parties ou de l'une d'Elles, à Sa Majesté le Roi de Suède.

„Le choix des arbitres sera fait sur la liste des Membres de la Cour Permanente d'Arbitrage en dehors des Membres désignés par les Parties et n'étant des nationaux d'aucune d'Elles.

„Le tribunal ou l'arbitre ne pourra siéger dans les territoires d'aucune des Parties, il jugera sur la base des prétentions qui lui auront été soumises".

Omtrent de verhouding dezer internationale rechtspraak tot de nationale bepaalt het verdrag met Denemarken, dat het verdrag niet toepasselijk is op geschillen, waarin de rechtbanken van één der beide staten competent zijn vonnis te wijzen, en dat met Italië, dat de contracteerenden in zulk een geval het recht hebben een geschil niet aan arbitrage te onderwerpen, vóórdat de nationale competente rechter definitief vonnis gewezen heeft, behalve in geval van rechtsweigering.

Het is duidelijk genoeg, dat de arbitrage-clausule hier zeer ver gaat. Alleen de vraag, hoe het vonnis moet uitgevoerd worden en wie het zal uitvoeren, blijft open. Het schijnt, dat Nederland, vooral in de dagen der tweede Vredesconferentie, pogingen heeft aangewend, om meer zulke ver-

---

1) Hiervóór, p. 106.

2) Lagemans—Breukelman, t.a.p., XI, p. 344.

3) Alsvoren, resp. XV, p. 285, en XVII, p. 109.

dragen te sluiten en dat alleen de zoo vér gaande strekking het sluiten er van in den weg heeft gestaan. Terecht heeft men gezegd, dat het beter was, hier naar *multum* dan naar *multa* te streven [1]): verdragen van mindere beteekenis zou men waarschijnlijk zonder veel moeite in grooter aantal hebben kunnen sluiten.

Een verdrag van wat anderen inhoud, maar eveneens van groot belang werd tusschen Amerika en Nederland — die in 1908 (2 Mei) ook reeds een overeenkomst als de onze met Engeland en Frankrijk aangegaan hadden [2]) — gesloten in 1913 (18 December) [3]). Het wordt, naar den toenmaligen Amerikaanschen minister van buitenlandsche zaken, Bryan [4]) - tractaat genoemd. Het bepaalt in artikel 1:

„De Hooge Verdragsluitende Partijen komen overeen, dat alle geschillen van welken aard ook, die tusschen hen mochten ontstaan en waarvan de beslechting niet wordt voorzien in vroeger aangegane arbitrageverdragen en overeenkomsten, of indien de bepalingen dier verdragen en overeenkomsten feitelijk niet worden toegepast, ter fine van onderzoek en verslag zullen worden onderworpen, nadat alle diplomatieke middelen ter regeling dezer geschillen gefaald hebben, aan eene Permanente Internationale Commissie, die zal worden benoemd op de wijze voorgeschreven in het volgend artikel; en zij komen overeen noch den oorlog te verklaren, noch vijandelijkheden te beginnen loopende dat onderzoek en totdat het verslag zal zijn ingediend".

In artikel 2 wordt de wijze van samenstelling der internationale commissie aangewezen; zij zal benoemd worden binnen zes maanden na de ratificatie van het verdrag. In artikel 3 wordt nog overeengekomen:

„Voor het geval de Hooge Verdragsluitende Partijen niet zullen geslaagd zijn een tusschen hen gerezen geschil te beslechten langs diplomatieken weg, zullen zij het onverwijld aan de Internationale Commissie onderwerpen ter fine van onderzoek en verslag. De Internationale Commissie kan echter tot dat doel uit eigen beweging hare diensten aanbieden, in welk geval zij beiden Regeeringen daarvan kennis zal geven, en beider medewerking tot een onderzoek zal verzoeken".

Het verslag der commissie moet binnen een jaar gereed zijn, tenzij partijen dezen termijn wilden bekorten of verlengen. Nadat het verslag aan partijen zal zijn aangeboden, behouden deze zich „volledige vrijheid van handelen voor in het geschil, dat het onderwerp van het onderzoek uitmaakt". De zwaartekracht van deze overeenkomst ligt in de slot-alinea van het eerste artikel, die een ruimen termijn stelt, waarin bekoeling kan intreden, indien verhitte hartstochten tot oorlog mochten drijven bij het zich opdoen van een geschil. Het verdrag werd eerst in 1916 aan onze Staten-Generaal ter goedkeuring voorgelegd, wat een gevolg was van de overstelpende drukte, die de Wereldoorlog ons ministerie van buitenlandsche zaken bracht. Het werd gunstig ontvangen, maar de afhandeling is nog niet voltooid [5]).

Internationale regelingen van onderwerpen van meer specialen aard waren in dit tijdvak niet veelvuldig — er was op dit gebied reeds zoo veel geregeld! Een nieuwe overeenkomst betreffende de post [6]), die een herziening

1) Nieuwe Rotterdamsche Courant 5 Juni 1910, Ochtendblad D.
2) Lagemans—Breukelman, t.a.p., XVII, p. 16.
3) Lagemans—Breukelman, t.a.p., XVIII, p. 323; verlengd in 1913.
4) William Jennings Bryan.
5) Handelingen Staten-Generaal 1915—1916, Bijlagen, no. 332; 1916—1917, n°. 74.
6) Van 25 Mei 1906 (te Rome): Lagemans—Breukelman, t.a.p., XVI, p. 92.

behelsde van die van 1897, kwam in 1906 tot stand. Ook werden wijzigingen aangebracht in de politie-verordeningen van de Rijnscheepvaartacte [1]). In 1913 werd tusschen een aantal staten een conventie gesloten betreffende de instelling van een internationale handelsstatistiek [2]).

Van beteekenis is in dit verband vooral Nederland's toetreding tot de conventie van Bern betreffende de bescherming van literaire en artistieke werken. Nederland's toetreding heeft veel voeten in de aarde gehad. Men duchtte, dat het beëindigen van de vrije vertaling van literaire werken aan onze geestelijke ontwikkeling schade zou doen, omdat de vertaling dan niet zoo licht tot stand zou komen — en Nederland had zoo weinig in ruil ter vertaling aan te bieden. Maar de bezwaren tegen het voortgaan met het overbrengen van vreemde werken in onze taal, zonder dat met den auteur of den uitgever ook maar de minste rekening werd gehouden — een toestand, die de menschen buitenaf deed spreken van den „roofstaat", die in onze lage landen bestond —, werden ten slotte toch te zeer als billijk gevoeld, terwijl tevens een betere waarborg van de rechten van Nederlandsche auteurs als wenschelijk werd beschouwd. Langzamerhand kenterde de publieke opinie, ijverig door de belanghebbenden bewerkt, in dezen zin en toen de conventie, dateerende van 1886 en in 1896 gewijzigd, te Berlijn in 1908 opnieuw herzien zou worden, nam de Nederlandsche Regeering de uitnoodiging, om zich te Berlijn te doen vertegenwoordigen, aan. De vertegenwoordigers kregen weliswaar nog geen opdracht de conventie [3]) te teekenen, maar de Regeering had toch den eersten stap gedaan, die een principieele beslissing ten gevolge moest hebben. In 1910 diende zij bij de Staten-Generaal dan ook een ontwerp van wet in, strekkende om de Kroon de bevoegdheid voor te houden, om Nederland en zijne koloniën tot de conventie te doen treden — behoudens dat voor ons land een termijn van 10 jaar na de uitgave voor het vertalingsrecht, in plaats van gedurende het leven van den auteur en 50 jaar daarna, zooals de conventie voorschreef (art. 7), werd aangenomen. Van de bevoegdheid tot toetreding zou eerst 6 maanden na het tot stand komen eener nieuwe Nederlandsche auteurswet gebruik gemaakt mogen worden. Het wetsontwerp werd zonder vele bezwaren aangenomen [4]). Het ontwerp-auteurswet, ter vervanging van de wet van 1881, werd in 1912 ingediend en nog in dit jaar tot wet verheven [5]). Hierin wordt het auteursrecht omschreven (art. 1) als het uitsluitend recht van den maker van een werk van letterkunde, wetenschap of kunst of van diens rechtverkrijgenden, om dit openbaar te maken en te verveelvuldigen, behoudens de beperkingen, bij de wet gesteld. Het wetsontwerp kreeg terugwerkende kracht, want in artikel 37 werd bepaald, dat de wet van toepassing zou zijn op alle werken van letterkunde, wetenschap of kunst, „welke hetzij vóór, hetzij na haar in werking treden voor de eerste maal door den maker zijn uitgegeven in het Rijk in Europa of in Nederlandsch-Indië". Met deze wet was de voorwaarde voor Nederland's toetreding tot de conventie vervuld, die dan daarna ook een feit is geworden [6]).

Nederland werd gemengd in enkele der groote internationale moeilijkheden,

1) 14 Sept. 1906 (alsvoren, p. 269).
2) 31 Dec. 1913 (alsvoren, XVIII, p. 327). In verband hiermede is de Nederlandsche handelsstatistiek nu op beteren leest geschoeid.
3) Lagemans—Breukelman, t.a.p., XVII, p. 27.
4) Wet van 26 Juni 1911 (Staatsblad n°. 197).
5) Wet van 23 September 1912 (Staatsblad n°. 308); cf. H. L. de Beaufort in Gids 1912, II, blz. 130 vlg.
6) In 1914 werd een afzonderlijk protocol aan de conventie toegevoegd, dat deze in enkele opzichten aanvulde (Lagemans—Breukelman, t.a.p., XVIII, p. 452).

die zich in dezen tijd voordeden. In de eerste plaats in die, welke voortvloeiden uit den Boksersopstand in China in 1900, die gericht was tegen den in de laatste jaren sterk toenemenden invloed der groote mogendheden in China en aanleiding gaf tot den opmarsch van een uit contingenten van verschillende mogendheden bestaand leger onder den Duitschen veldmaarschalk Von Waldersee. Nederland zond drie oorlogsschepen tot bescherming van de Nederlandsche belangen — die o.a. geschaad werden door de vermoording van den missionaris, monsr. Hamer en zijne gezellen —[1]), maar de commandant had in last blijkens een antwoord, door den minister van buitenlandsche zaken De Beaufort op een vraag van Fransen van de Putte in de Eerste Kamer gegeven, zich met geen krijgsverrichtingen in te laten, tenzij de Nederlandsche belangen hem hiertoe bepaald noopten[2]). Ook hier dus een bewuste afzijdigheid van alle groote politiek!

Dan ook in de moeilijkheden omtrent Marokko, althans in zoo verre de regeling hiervan betreft op de conferentie van Algesiras (1906)[3]). Het sprak van zelf, dat Nederland, een der eerste Europeesche mogendheden, die belangen — en ook capitulatie-rechten — in Marokko[4]) hadden verworven, hier vertegenwoordigd was. Het stond aan Duitschland's zijde, omdat dit land opkwam voor het behoud van de „open deur", dus den vrijen handel, in Marokko.

En Nederlanders als particulieren hebben ook enkele keeren toegegeven aan een zekere neiging, om zich te bemoeien, door het afleggen van verklaringen e. d., met moeilijkheden in andere landen. Zoo toen tijdens de eerste vredesconferentie de Jong-Turken en de Armeniërs, door het régime van Sultan Abdoel Hamid II meedoogenloos vervolgd en voor een groot deel buitenslands vertoevende, door protest-vergaderingen in ons land de aandacht op zich trachtten te vestigen. Nadat de politie in Den Haag zulk een vergadering verboden had, kwam zij samen te Amsterdam onder presidium van Kuyper, die hier met kracht voor de vrijheid van het woord in Nederland opkwam[5]); hij werd gesteund door Lieftinck en Vermeulen. Minas Tcheraz, een Armeniër, vond toen gelegenheid zijne klachten over de behandeling, die zijn volk ten deel viel, te uiten. Onze Regeering schijnt om vrees voor moeilijkheden met Turkije en gevolgen hiervan in Indië wat te ver gegaan te zijn in haar tegenwerking van het optreden dezer mannen, al kan men begrijpen, dat de Vredesconferentie als zoodanig zich niet met het geval wilde inlaten. Op andere wijze weer, toen Rusland aan de zelfstandigheid van Finland een einde maakte door dit groothertogdom, waaraan bij de verwerving door Rusland een groote mate van zelfstandigheid beloofd was, te incorporeeren (1898); aan de internationale deputatie, die toen naar Rusland toog, om de Russische regeering te verbidden van hare plannen af te zien, nam ook de Nederlander Van der Vlugt deel; het gelukte haar niet toegang tot Nicolaas II te krijgen[6]). Of toen de deerlijke gevangenistoestand in Rusland eenige jaren geleden tot een protest-beweging hiertegen leidden. En ook vonden sommigen in de wijze, waarop Pruisen

1) Een beschrijving hiervan in Het Katholiek Nederland 1813—1913 — (L. L. G. Malmberg, Nijmegen, [1913]), II, blz. 321 vlg.).
2) Handelingen Eerste Kamer 1906—1907, blz. 10.
3) Hiervóór, blz. 307. Het verdrag: Lagemans—Breukelman, XVI, p. 52.
4) Deze zijn sedert, nadat Marokko onder Fransch protectoraat gekomen is, met toestemming der Nederlandsche regeering opgeheven.
5) Conférence arménienne à Amsterdam — (Librairie Höveker & Wormser, Amst.—Pretoria).
6) Zie o.a. Van der Vlugt, Finland, de Rechtsvraag (Amsterdam, 1900).

de Denen in Sleeswijk-Holstein behandelden, aanleiding van hun misnoegen te doen blijken.

Anderzijds vond men buitenaf ook hier te lande niet alles, zooals het behoort. Er werd geklaagd over de losbandigheid onzer straatjeugd en de baldadigheid van de menschen op de Veluwe en in Groningen, v.n. bij een automobiel-tocht van een paar Franschen (April 1914)[1]). Naar aanleiding hiervan sprak men zelfs van „Barbaarsch Nederland" en het geval — ietwat overdreven, schijnt het — kwam in de Staten-Generaal ter sprake! Het is onze dartele vrijheidslust, die sommigen in Nederland tot die eigenaardige, hinderlijke belangstelling drijft in alles, wat maar eenigszins van het gewone afwijkt. Een kostelijke bijdrage tot onze cultuur-geschiedenis van de 20e eeuw blijft echter die bejegening der Fransche automobilisten ongetwijfeld, eveneens de omstreeks denzelfden tijd opgerichte Tucht-Unie, die de Nederlandsche losbandigheid de boeien wil aandoen. Maar gemakkelijk zal dit historische product zich zeker niet laten overweldigen en er zou ook iets mede doodgedrukt kunnen worden, wat men niet gaarne zou missen.

Geschillen met andere landen, die Nederland in het bizonder raakten, deden zich zoo goed als niet voor. De clausule, in de Troonrede elk jaar terugkeerende, dat de betrekkingen met de buitenlandsche mogendheden van vriendschappelijken aard waren, was geen phrase. Slechts één keer werd een uitzondering gemaakt en wel voor Venezuela. In de Troonrede van 1908[2]) werd gezegd:

„In de vriendschappelijke verhouding tot de Regeering der Republiek Venezuela is eene storing gekomen, naar welker vreedzame oplossing door Harer Majesteits Regeering wordt gestreefd".

Na het protocol van 1894[3]) was de vriendschappelijke verhouding tusschen Venezuela en Nederland toch eigenlijk nooit geheel hersteld geworden, al hadden de beide landen in 1903 een overeenkomst aangegaan betreffende de arbitrage over schuldvorderingen van Nederlanders op Venezuela[4]). Er bleef in Venezuela voortdurend een minder welwillende stemming tegenover Nederland heerschen, die in het bizonder tijdens het presidentschap van Cipriano Castro (sedert 1899), een eerzuchtige met groote, fantastische plannen in het hoofd, die in Venezuela zelf een dictatuur wist in te voeren, tot uiting kwam. Door de maatregelen der Republiek werden handel en scheepvaart van Curaçao steeds in ongunstigen toestand gehouden. Ook kwamen meerdere willekeurige daden tegenover Nederlandsche schepen (o.a. in 1902 opbrenging van een paar schepen van Aruba) en tegenover Nederlandsche onderdanen voor. De zending van een oorlogsschip tot bescherming der Nederlandsche belangen werkte niets uit. Herhaalde burgertwisten in Venezuela bevorderde de onveiligheid van den handel op dit land, „hoofdader van het Curaçaosche volksbestaan", in hooge mate. Wisselende bepalingen betreffende de invoerrechten, die soms hoog werden opgevoerd, dan weer verlaagd, droegen er het hare toe bij, om den toestand voor Curaçao, dat als overscheephaven van Venezuela van groote beteekenis is, alleronaangenaamst te maken[5]).

Uit deze verhoudingen kwam het conflict van 1908 voor. De directe aanleiding was een besluit van Castro's regeering, om den Nederlandschen

1) Zie Nieuwe Courant van 6 Mei 1914.
2) Parlement en Kiezer 1911—1912, blz. 118.
3) Hiervóór, blz. 104.
4) Lagemans—Breukelman, t. a. p., XV, p. 75.
5) Voor een overzicht valt te verwijzen naar de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 26 en 27 Juni 1908, beide Eerste Blad A.

minister-resident, De Reus ongeschikt te verklaren, om in het vervolg als diplomatiek vertegenwoordiger dienst te doen (Juli 1908). Wat haar hiertoe aanleiding gaf en welke feiten zich hierom heen groepeeren, wordt zeer duidelijk en zakelijk uiteengezet in den goed ingekleeden brief van onzen minister van buitenlandsche zaken, De Marees van Swinderen, aan den minister van buitenlandsche zaken van Venezuela, J. de J. Paul, dd. 3 September 1908. Hieruit nemen wij de volgende passages over:

„Wat de door Uwe Excellentie vermelde grieven [1]) aangaat, merk ik op:

„1°. dat reeds in mijn schrijven van 20 Augustus, zijnde onmiddellijk na ontvangst van Uwe Excellentie's nota van 20 Juli j.l. ter zake, mededeeling werd gedaan van den pijnlijken indruk door het schrijven van den Minister-Resident De Reus gemaakt op Hr. Ms. Regeering, die zelve zonder aarzeling diens terugroeping zou hebben bewerkstelligd, indien niet de President der Republiek door zijn weinig correcte handelwijze haar daartoe de gelegenheid had afgesneden.

„2°. dat de Nederlandsche Regeering de ongeregeldheden, door eene volksmenigte op Curaçao bedreven tegen het gebouw van het Venezolaansch Consulaat en de personen zijner bewoners, betreurt. Geenszins ter verontschuldiging, maar slechts ter verklaring der gebetenheid van die bevolking op den Consul, veroorloof ik mij te wijzen op het voor die bevolking zoo grovelijk beleedigend artikel in een dagblad te Puerto Cabello verschenen en naar verzekering van den schrijver, Venezolaansch burger, verblijvende op Curaçao, slechts door hem onderteekend, maar door den bewusten Consul geschreven. Uit alle officieele ambtelijke berichten, bij Hr. Ms. Regeering daaromtrent ingekomen, blijkt haar ten duidelijkste, dat door de politie zoowel als door de militaire macht alle maatregelen waren genomen om den persoon van den Consul geheel te beveiligen, hetwelk blijkens dezelfde rapporten door den Consul herhaaldelijk is erkend en waarvoor door hem niet minder herhaaldelijk dank is betuigd geworden. Dat het aan de overheden niet gelukt is, het wapenschild van het Consulaat, hetwelk verloren is gegaan, terug te vinden, wordt ook door Hr. Ms. Regeering betreurd, en zij zal te allen tijde bereid gevonden worden, de daaruit voortgekomen schade te herstellen. Reeds bij schrijven van 31 Juli verstrekte de Gouverneur van Curaçao aan den Duitschen Gezant te Caracas, tijdelijk belast met de waarneming der Nederlandsche belangen, volledige inlichtingen omtrent het op Curaçao gebeurde en hij gaf daarbij uiting aan zijne gevoelens van leedwezen over het verloren gaan van het wapenschild. Die brief zou door den Commandant van Hr. Ms. „Gelderland" den 1sten Augustus. aan het Duitsche Consulaat te La Guaira ter doorzending aan baron Von Sekendorf zijn afgegeven. Het is voorzeker niet de schuld der Nederlandsche Regeering, dat dit niet is geschied.

„Hoe volkomen welwillend de gevoelens zoowel van Hr. Ms. Regeering als van het Koloniaal bestuur zijn, blijkt ten overvloede nog uit het feit, dat een officier, die den 29sten Juli door zijne uiting van anti-Venezolaansche gevoelens gegronde aanleiding gaf tot klachten, reeds thans van zijne detacheering in de Kolonie Curaçao is ontheven.

„3°. dat, naar ik mij vlei, eene onbevooroordeelde kennisneming van de overwegingen van den Commandant van Hr. Ms. „Gelderland" Uwe Excellentie tot de overtuiging zal brengen, dat inderdaad geen grond bestaat voor ontstemming wegens het niet salueeren door dien oorlogsbodem en

1) N.l. in Paul's schrijven van 28 Juli. De correspondentie is te vinden in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 10 November 1908, 2e Blad A.

dat aan eene onvriendelijke handeling van de zijde van den Commandant niet kan worden gedacht.

„Hr. Ms. pantserdekschip „Gelderland" bezocht 1 October 1907 de haven van Puerto Cabello en 5 October d.a.v. die van La Guaira. Bij beide gelegenheden werd door genoemd oorlogsschip het Venezolaansche Gouvernement met het voorgeschreven aantal schoten gesalueerd.

„De voorschriften van Hr. Ms. Zeemacht luiden dat, wanneer binnen een jaar eenzelfde schip bij herhalen eenzelfde reede bezoekt, de vlag der natie, waartoe de reede behoort, in den regel niet andermaal wordt gesalueerd, (derhalve evenmin bij aankomst als bij vertrek).

„Toen dan ook Hr. Ms. „Gelderland" binnen het jaar beide meergenoemde havens aanliep, handelde de Commandant van den kruiser geheel overeenkomstig de voor de Nederlandsche Zeemacht geldende voorschriften, toen hij niet andermaal het Venezolaansche Gouvernement op dezelfde reeden salueerde. Deze handelwijze kan dus op geen enkelen grond als een minder hoffelijke daad tegenover het Venezolaansche Gouvernement worden aangevoerd.

„Maar bovendien heeft de vermelding van deze feiten bij Hr. Ms. Regeering eenige verwondering gewekt, aangezien het Haar uit het rapport van den Commandant van Hr. Ms. „Gelderland" is gebleken, dat de Generaal, commandeerende het militair district, waarin La Guaira ligt, aan den Nederlandschen Consul aldaar schriftelijk heeft gevraagd, waarom de „Gelderland" niet salueerde en dat genoemde Consul — dank zij de voorlichting van den Commandant — in staat was den Generaal ter zake in te lichten.

„Kan dus naar de meening van Hr. Ms. Regeering den Commandant van Hr. Ms. „Gelderland" geen blaam treffen, zij vraagt zich met reden af, hoe het mogelijk is, dat de Venezolaansche Regeering na de officieele mededeelingen van Haren Generaal te La Guaira, betreffende het niet afgeven van een saluut aan het Venezolaansche Gouvernement gedaan, daar thans nog een grief van kan maken.

„Uit het afgeven der beide persoonlijke saluten na het bezoek langszijde van den kruiser „Gelderland" aan de beide Nederlandsche Consuls te Puerto Cabello en La Guaira, welke saluten geheel ingevolge de voorschriften van Hr. Ms. Zeemacht plaats grepen, kan met het hiervoren gezegde omtrent de voorschriften ten aanzien der saluten aan een Gouvernement geen enkele inconsequentie op welke wijze ook geput worden. Het niet en wel afgeven dezer verschillende saluten staat tot elkander in geen verband.

„Uwe Excellentie brengt wijders ter sprake, dat de havenmeesters te Puerto Cabello en te La Guaira geen communicatie verkregen met Hr. Ms. „Gelderland". Het wil Hr. Ms. Regeering voorkomen, dat, gelet op de quarantainemaatregelen te Curaçao uitgevaardigd, het de plicht van den Commandant was, om zich buiten gemeenschap te houden met den wal. Uit de brieven van den Commandant van Hr. Ms. „Gelderland" blijkt, dat zelfs op 1 Augustus d. j. de verhouding tusschen de Venezolaansche en Nederlandsche autoriteiten nog van hoffelijken aard was, en het verwondert Hr. Ms. Regeering dan ook geenszins, dat van Venezolaansche zijde aan het vertrek van Hr. Ms. Minister-Resident en het embarkement op Hr. Ms. „Gelderland" geen enkel beletsel in den weg werd gelegd. Tot een daarvan afwijkende gedragslijn zou in verband met de correcte wijze van optreden van de zijde van den Commandant van Hr. Ms. „Gelderland" geen enkele grond aanwezig geweest zijn.

„Uwe Excellentie meent in haar schrijven alsnog een grief te moeten maken van de wijze, waarop Hr. Ms. „Gelderland" de havens van Venezuela binnenliep; daarin wordt beweerd, dat de Commandant noch van de aankomst, noch van het doel der reis aan de Venezolaansche autoriteiten melding maakte.

„De onjuistheid eener dergelijke bewering blijkt o. a. reeds daaruit, dat in de rapporten van den Commandant van Hr. Ms. „Gelderland” aan de Regeering een afschrift van een schrijven van dien Commandant aan den havenmeester te La Guaira was gevoegd, gedagteekend 1 Augustus 1908, waarin genoemde hoofdofficier zijn mondelinge mededeeling aan den tolk van den havenmeester schriftelijk bevestigt, dat Hr. Ms. „Gelderland” aangekomen is, opdat hij — Commandant — zich met den Duitschen Minister te Caracas in verbinding zoude kunnen stellen.

„Toen het verder den Commandant toescheen, dat de door hem gewenschte verbinding met de Duitsche autoriteit niet tot stand zoude komen, en hij bovendien in verband met de internationale gebruiken verplicht was aan de bevoegde autoriteiten kennis te geven van de op den volgenden dag te houden feestviering bij gelegenheid van den verjaardag van Hare Majesteit de Koningin-Moeder en het daarbij af te geven saluut van 33 schoten op den middag, zond hij te 5 uur nam. een officier naar den wal, met opdracht daarvan mededeeling te doen.

„Toen heeft zich een incident voorgedaan, zoo in strijd met eenige vriendschappelijke verhouding als waarvan door Uwe Excellentie steeds verzekering wordt gedaan, dat de Commandant van Hr. Ms. Gelderland geen oogenblik langer van de gastvrijheid in de Venezolaansche haven La Guaira mocht gebruik maken. Een der Venezolaansche havenautoriteiten toch heeft den Nederlandschen zeeofficier, belast met het overbrengen van de schriftelijke mededeeling der voorgenomen feestviering, belet zijne opdracht te vervullen en zelfs de onhoffelijkheid zoover gevoerd, dat hij weigerde de bedoelde schriftelijke mededeeling in ontvangst te nemen. Deze weigering werd gegrond op uitdrukkelijke bevelen uit Caracas ontvangen.

„Hr. Ms. regeering houdt zich overtuigd dat, indien de president der republiek in deze volledig was ingelicht geweest, hij zijne medewerking tot deze buitengewoon onhoffelijke daad niet zou verleend hebben, en zij spreekt haar vertrouwen uit, dat zij daarvan alsnog de verzekering zal mogen erlangen”.

Daarna volgt een uiteenzetting der grieven, die van Nederlandsche zijde tegen Venezuela bestonden, en wel alleen die op de gebeurtenissen der laatste maanden sloegen:

„I. *Aanhouding van schepen.* In de eerste plaats meent Hr. Ms. regeering te moeten wijzen op de herhaalde aanhoudingen van schepen onder Nederlandsche vlag. Hoewel bij de regeering de overtuiging bestaat dat zulks meermalen buiten de territoriale wateren van Venezuela plaats heeft, zal zij daarvan geen bepaalde grief maken omdat het, bij de tegenstrijdige verklaringen der partijen, dikwerf moeilijk is een juist oordeel te vormen omtrent de plaats der aanhouding, alsook, omdat er in deze materie eenige ruimte dient te worden gelaten voor vergissingen van ondergeschikte Venezolaansche ambtenaren, waarvoor Hr. Ms. regeering die der republiek thans niet verantwoordelijk wil stellen.

„Krachtig daarentegen meent Hr. Ms. regeering er tegen te moeten opkomen dat de aangehouden vaartuigen — ook wanneer er niet de minste grond voor verdenking van smokkelarij bestaat — naar een der Venezolaansche havens worden opgebracht en derhalve geheel onnoodig overlast en oponthoud ondervinden. In dit verband meent Hr. Hs. regeering te mogen wijzen:

„a) op het geval van de „Estela”, die eerst naar Los Taques werd gebracht en vervolgens werd genoodzaakt naar La Vela de Coro te gaan (begin November 1907).

„b) op dat van de „Penelope”, die eerst naar La Vela de Coro werd opgebracht en vervolgens naar Puerto Cabello werd opgezonden (begin Maart 1908).

„c) op dat van de „Justiela”, die naar Puerto Cabello werd opgebracht (Maart 1908).

„d) op dat van de „Carmita”, die eerst naar Adicora en vervolgens naar La Vela de Coro werd opgebracht (half Juni 1908).

„e) op dat van „De Marion”, die eerst naar Ricla en vervolgens eveneens naar La Vela de Coro werd opgebracht (half Juni 1908).

„Insgelijks meent Hr. Ms. Regeering te moeten opkomen tegen de langdurige gevangenhouding van de bemanning van de aangehouden vaartuigen, zelfs, zooals met die van de „Justicia” geschiedde, geruimen tijd na de vrijspraak in hoogste instantie, alsmede tegen het gebruiken van opgebrachte vaartuigen als kustwachter, zooals met de „Estela” het geval was.

„II. *Maatregelen tegen handel en scheepvaart van Curaçao.* In de tweede plaats is ernstig bezwaar gerezen tegen een tweetal maatregelen, waardoor de scheepvaart van Curaçao grootelijks wordt bemoeilijkt, nl. de aanwijzing van Puerto Cabello als overscheephaven voor de goederen uit het westen der Republiek afkomstig of voor daar bestemd, alsmede het verbod van verkeer met zoogenaamde kleinere schepen (buques menores).

„Hr. Ms. Regeering verliest niet uit het oog, dat, streng formeel opgevat, die maatregelen de binnenlandsche aangelegenheden van Venezuela betreffen. Zij getuigen echter van zoo weinig vriendschappelijke gezindheid en van zulk een geringschatting van de belangen van Hr. Ms. onderdanen, dat Hr. Ms. regeering, op dien grond alleen reeds, moeilijk zou kunnen nalaten daaraan aanstoot te nemen.

„De wijze van toepassing heeft echter tengevolge, dat Hr. Ms. Regeering zich des te meer genoodzaakt acht deswege een woord van protest te doen hooren.

„Die maatregelen toch hebben een tijdvak ingeluid, waarin de scheepvaart van Curaçao op de kust van Venezuela ten gevolge van het optreden der Venezolaansche autoriteiten practisch onmogelijk geworden is. Hr. Ms. Regeering is van oordeel dat dat optreden niet in alle gevallen door de reeds genoemde maatregelen noodzakelijk werd gemaakt. Als voorbeeld worde genoemd:

„1°. de weigering van den Venezolaanschen Consul op Curaçao om het stoomschip „Christiansted” uit te klaren, waarop door Hr. Ms. Minister-Resident onder dagteekening van 6 Juni 1908 no. 542/34 de aandacht van U. E. werd gevestigd:

„2°. de door den Minister van Financiën der Republiek aan den Administrateur der douane te Carupano verstrekte telegrafische last (d.d. 20 Mei 1908) om onder een voorwendsel goederen van het S.S. „Prins Frederik Hendrik” van den Kon. W.-I. Maildienst te weigeren;

„3°. het door het uitvoerend gezag gegeven verbod om schepen naar Curaçao uit te klaren, waarop de aandacht van U. E. werd gevestigd bij brief van 12 Juni 1908 n°. 565/36.

„Het daardoor feitelijk onmogelijk maken van den uitvoer tot verbruik van Venezuela naar de Curaçaosche eilanden is almede een maatregel van de zijde van Venezuela, waartegen protest moet worden aangeteekend, zooals zulks eveneens moet geschieden tegen de differentieele behandeling van Nederlandsche en Venezolaansche vlaggen bij het vervoer der overladingen van uit Curaçao.

„Voorts meent Hr. Ms. Regeering het recht te hebben zich te beklagen over de handhaving der maatregelen nadat Hr. Ms. Minister-Resident bij brief van 21 Mei jl. n°. 496/30 had aangetoond dat de voorstelling van zaken, in de overwegingen van het decreet van den 14den dier maand gegeven, met betrekking tot zekere door de Curaçaosche autoriteiten getroffen sanitaire maatregelen, ten eenenmale onjuist was.

„III. *Het intrekken der exequateurs van de Nederlandsche Consulaire ambtenaren.* Dat de President der Republiek het nuttig geoordeeld heeft, na de hoogst onregelmatige wijze waarop Zijne Excellentie den Nederlandschen Minister-Resident zijne paspoorten had gezonden, eveneens aan de Nederlandsche consulaire ambtenaren het exequatur te ontnemen, is eene daad die van geene Regeering in vollen vredestijd kan verwacht worden, en beantwoordt weinig aan de voorkomendheid te zijner tijd door de Nederlandsche Regeering aan den dag gelegd toen zij, ook zonder consulaire conventie, in eene consulaire vertegenwoordiging van Venezuela op de Curaçaosche eilandengroep toestemde.

„Stelt men de ernstige bezwaren in dit en in mijn vorig schrijven van 20 Augustus ontwikkeld tegenover de grieven door Uwe Excellentie te berde gebracht, dan springt reeds dadelijk het groote onderscheid in het karakter der wederzijdsche grieven in het oog. Venezuela toch meent zich te moeten beklagen over handelingen begaan door Nederlandsche ambtenaren zonder ruggespraak met hunne Regeering; de Nederlandsche Regeering daarentegen heeft zich te beklagen grootendeels over handelingen van de Regeering van Venezuela zelve. In het licht hiervan wordt de houding, door de Venezolaansche Regeering blijkens het slot van Uwer Excellenties schrijven aangenomen, voor Harer Majesteits Regeering ten eenenmale onverklaarbaar. Zij blijft echter, zoo het haar door de Venezolaansche Regeering mogelijk wordt gemaakt, tot een minnelijke oplossing der bestaande geschilpunten bereid. Voor deze zoo tegemoetkomende houding, ingegeven door de waarachtige begeerte om tot elkanders wederzijdsch welzijn in vrede en vriendschap te leven, vertrouwt de Nederlandsche Regeering als bewijs van waardeering van de zijde der Republiek te ontvangen, hetgeen zij ook reeds in haar schrijven van 20 Augustus heeft verzocht: de onverwijlde intrekking van het decreet van 14 Mei. Op vervulling van dien wensch moet echter de Regeering van Hare Majesteit met den meest ernstigen nadruk blijven staan. Zij vleit zich met de verwachting, dat de President Uwer Republiek zich rekenschap zal willen geven in hoe hooge mate het de welvaart zijner eigen burgers schaadt indien Hij den door het schrijven van Uwe Excellentie van 28 Juli 1908 in het leven geroepen toestand bestendigt, en in dienzelfden gedachtengang koestert zij de hoop dat Hij daaraan, na aandachtige kennisname van dit schrijven, geen voortgang zal geven. Aan deze hoop meent Harer Majesteits Regeering dan ook met de daad uiting te moeten geven door vooralsnog het Protocol van 1894 te blijven inachtnemen.

„Mocht Harer Majesteits Regeering tot haar groote teleurstelling eene dergelijke goede gezindheid bij den President niet aantreffen en mochten de Nederlandsche Koloniën ook nà 1 November nog getroffen blijven door het decreet van Mei dezes jaars en de daarmee verband houdende maatregelen, dan ziet zij zich gedwongen alsdan zich van de verplichtingen van bedoeld Protocol ontslagen te rekenen en zich eene algeheele vrijheid van handelen voor te behouden, waarvan de verantwoordelijkheid uitsluitend ten laste van president Castro komt".

De zeer bezadigde, tot inschikkelijkheid geneigde toon van dit schrijven doet zeer weldadig aan. Castro wees de aangeboden hand af. Zijn minister van buitenlandsche zaken verklaarde de ophelderingen onvoldoende en gaf te kennen [1]), dat:

„aangezien de diplomatieke betrekkingen afgebroken zijn, de eenige mogelijke weg, indien de Regeering van Hare Majesteit het aldus aanneembaar vindt, zoude zijn om een vertrouwd persoon te zenden, voorzien van uitgebreide volmachten en instructies, die in staat zoude zijn beide Regeeringen nader tot elkander te brengen en de onderhandelingen in de richting van eene vriendschappelijke oplossing te leiden".

1) Alsvoren 23 November 1908, 2e Blad C.

De Nederlandsche Regeering, tevens haar schrijven van 3 September in enkele opzichten nader toelichtende, antwoordde [1]) niettemin bereid te blijven tot het voeren van onderhandelingen, „om tot een vaste basis voor duurzame goede verhoudingen te komen, ook door middel van daartoe aan te wijzen gevolmachtigden", maar tevens van oordeel te zijn, dat van zulke onderhandelingen geen sprake kan zijn, „zoolang de President zijn decreet van 14 Mei handhaafde".

Lankmoedigheid genoeg! Maar nu ging Nederland — zonder den oorlog te verklaren — tevens over tot het nemen van represaille-maatregelen. Een eskader van drie schepen werd naar West-Indië gezonden en eenige maatregelen tegen Venezuelaansche schepen werden uitgevoerd. Ook werd het verbod van uitvoer van wapens enz. uit Curaçao naar Venezuela ingetrokken en dit was wel het beste middel, waarmede men Castro kon treffen, want nu kregen diens tegenstanders de lang begeerde gelegenheid, om zich van wapens te voorzien. De groote mogendheden, van wie Engeland, Frankrijk en de Vereenigde Staten ook al in twist lagen met Castro's regeering, lieten Nederland begaan, zagen zelfs het optreden der kleine mogendheid, van wie geen verovering van Venezuela te duchten was, gaarne.

Het optreden tegen Venezuela behoefde niet lang te duren. Toen de Nederlandsche oorlogsschepen goed en wel in West-Indië waren aangekomen, eindigde de regeering van Castro, door zijne tegenstanders ten val gebracht, nadat de man zelf, om een operatie te ondergaan, buitenslands vertrokken was. De nieuwe regeering, die van Gomez, den vroegeren vice-president, trok den maatregel van Mei tegen onzen handel in en verklaarde zich tot onderhandelen bereid. De Venezuelaansche Minister van buitenlandsche zaken, Paul, kwam zelf naar Den Haag, waar 19 April 1909 een protocol geteekend werd, waarvan de hoofdinhoud luidt [2]):

„De diplomatieke betrekkingen tusschen het Koninkrijk der Nederlanden en de Vereenigde Staten van Venezuela zullen worden hersteld van af den dag der onderteekening van dit protocol en de beide Regeeringen zullen hare respectievelijke gezantschappen te Caracas en te 's Gravenhage kunnen instellen;

„De Nederlandsche Regeering zal voortgaan het protocol van 20 Augustus 1894 in acht te nemen.

„De Venezuelaansche Regeering verbindt zich:

„1° om, tot het tot stand komen van een handelsverdrag en eene consulaire conventie tusschen de twee Staten, op geene enkele wijze in de wetten en voorschriften, thans geldende in de Republiek Venezuela, wijziging te brengen ten nadeele der Nederlandsche onderdanen of van den handel en de scheepvaart van Nederland en zijne koloniën;

„2°. om, terstond en uit eigen beweging tot de Nederlandsche koloniën in de Antillen, uit te strekken alle concessies, welke in het vervolg aan Engeland ten bate van het eiland Trinidad of aan eenige andere Mogendheid ten bate van eenig ander eiland in de Antillen zullen worden verleend, met name betreffende de 30 pct. additioneele rechten, welke thans door de Venezuelaansche Republiek worden geheven, krachtens de wet van Juni 1881, in werking getreden den 3den Mei 1882.

„De Venezuelaansche Regeering verbindt zich om binnen de 3 maanden, volgende op de onderteekening van het onderhavige Protocol, aan de Neder-

1) Alsvoren.
2) Lagemans—Breukelman, t.a.p., XVII, p. 61.

landsche Regeering te betalen als vergoeding vastgesteld in gemeen overleg voor de schade, veroorzaakt door de neming der Nederlandsche schepen „Estela", „Penelope", „Justicia", „Carmita", en „Marion", de somma van bs. 20.000 (twintig duizend bolivares).

„Ten blijke dat zij de gevoelens van vriendschap aan den dag gelegd door generaal Gomez, Vice-President der Vereenigde Staten van Venezuela, sinds deze belast is met het Presidentschap der Republiek, hoogelijk waardeert, verklaart de Nederlandsche Regeering dat de kustwachters, welke door hare oorlogsschepen zijn genomen, onverwijld te Willemstad ter beschikking zullen gesteld worden van eenen tot dat doel door de Regeering van Venezuela aan te wijzen gemachtigde".

Maar hiermede bleek nog volstrekt niet alles in het reine. Castro, al intrigeerde hij nog eenige jaren tegen de nieuwe regeering van buitenaf, keerde wel niet terug, maar deze laatste desavoueerde Paul's handeling in Den Haag en bleef Curaçao door lastige tariefmaatregelen weinig vriendschappelijk behandelen. Tot een openbaar conflict kwam het echter niet meer.

Eenige moeilijkheid ontstond ook met Portugal, toen dit in 1900 den Nederlandschen consul te Lorenzo Marquez het exequatur ontnam wegens beweerde schending der neutraliteit ten aanzien van zendingen over den spoorweg naar de Zuid-Afrikaansche Republiek. De Portugeesche regeering had een voorstel onzerzijds, om de beslissing op te schorten tot na onderzoek, terwijl de consul onderwijl naar Nederland zou komen, van de hand gewezen. Deze weinig vriendschappelijke, ofschoon in den grond der zaak niet onrechtmatige handelwijze, gaf onze Regeering aanleiding den Nederlandschen gezant te Lissabon tot het geven van inlichtingen tijdelijk terug te roepen, waarop ook de Portugeesche regeering haren gezant bij het Nederlandsche hof naar Lissabon ontbood [1]). De verbreking der diplomatieke betrekkingen, niet door erger gevolgd, duurde niet lang. Kort vóór het huwelijk der Koningin keerde de Portugeesche gezant in Den Haag terug na een wisseling van depesches, waarin de zaak in der minne werd bijgelegd.

Lang en slepend waren de onderhandelingen met Portugal over de grensregeling op Timor. Er werd in 1904 een verdrag hieromtrent gesloten, nadat reeds in 1897 een commissie van zes leden tot het ontwerpen van voorstellen hiertoe ingesteld was [2]). Bij dit verdrag stond Nederland het district Maucatar aan Portugal af en ontving Noimuti, Tahakay en Tamira Ailala; de grens werd verder afgebakend. De uitvoering werd echter verhinderd door een nieuw grensgeschil in Oikassi, dat in 1913 aan de scheidsrechtelijke beslissing van den Zwitserschen rechtsgeleerde Lardy, gekozen uit de leden van het Permanent Hof van Arbitrage, werd onderworpen [3]). De regeling zelve van het verdrag van 1904 bleef bovendien lang niet onbesproken: de bewoners van Macautar o. a. gaven ondubbelzinnige blijken liever onder Nederland's gezag te willen blijven dan te komen onder dat van Portugal, welks kolonisatie-gewoontes op Timor geen bewondering konden wekken. De zaak is, na Lardy's uitspraak, definitief geregeld en de afbakening der grenzen heeft plaats gehad [4]).

---

1) Zie de verklaring van den minister De Beaufort van 11 December 1900 in Handelingen Tweede Kamer 1900—1901, blz. 624.
2) Lagemans—Breukelman, t. a. p., XIV, p. 11, en XV, p. 345.
3) Overeenkomst hiertoe van 3 April 1913 (alsv., XVIII, p. 265).
4) De stukken hieromtrent in Mededeelingen van den minister van buitenlandsche zaken aan de Staten-Generaal (Oranjeboek) December 1916—April 1918, blz. 88 vlg.; de uitspraak: ald., blz. 125.

Grensregelingen kwamen ook tot stand tusschen Brazilië en Nederland betreffende Suriname [1]) en tusschen Frankrijk en Nederland betreffende Fransch Guyana en Suriname [2]). Evenzoo tusschen Engeland en Nederland betreffende Borneo [3]).

Ten slotte moeten wij hier melding maken van de onderneming van enkele Nederlandsche officieren, die zich — zonder dat de Nederlandsche regeering als zoodanig in deze handeling gemengd was — in dienst begaven van den mbret van Albanië, prins Wilhelm von Wied. Het is voldoende er hier aan te herinneren, dat dit nieuwe vorstendom gesticht was op verlangen van Oostenrijk-Hongarije nà het einde van den Balkan-oorlog van 1912—1913, die Turkije van het grootste deel van zijn Europeesch gebied beroofd had. Het doel der Nederlandsche officieren was de vorming eener gendarmerie van Albaneezen tot handhaving der inwendige rust. Maar dit ging zeer moeilijk in het van ouds aan geen geregeld bestuur gewende land. Er kwamen oproerige bewegingen en een der onzen, de bekende majoor Thomson, viel als slachtoffer zijner plichtsbetrachting [4]) (15 Juni 1914). De mbret verliet spoedig zijn vorstendom, dat kort daarna in den maalstroom van den wereldoorlog werd medegesleept.

Nog een ander gevolg van den Balkan-oorlog: de Europeesche commissie, die Armenië zou gaan besturen, verschafte een paar Nederlanders gelegenheid tot het verrichten van nuttigen internationalen arbeid; maar dit werk was nog niet aangevangen, toen de wereldoorlog uitbrak.

---

1) Conventie van 5 Mei 1906 (alsv., XVI, p. 82).
2) Conventie van 30 September 1915 (alsv., XVIII, p. 502).
3) 28 September 1915 (alsv., p. 498).
4) Zie hierover o.a. Fabius, Zes Maanden in Albanië (Haarlem Tjeenk Willink & Zoon, 1918).

§ 12. De Koloniën.

1898—1914.

Het eerste gedeelte van dit tijdvak staat geheel in het teeken van Van Heutsz, die in Mei 1898 als gouverneur en militair bevelhebber van Atjeh optrad en nu volop gelegenheid kreeg krachtig, doortastend te blijven handelen in de richting, die eenige jaren te voren ingeslagen was [1]). Van Heutsz is de pacificator van Atjeh geworden en Van Heutsz heeft bovendien een grooten stoot gegeven aan de verdere bevestiging van ons gezag in de buitenbezittingen. Dit zijn de groote feiten in onze koloniale geschiedenis van den aanvang der 20e eeuw. Eerst gesteund door Van der Wijck en door diens opvolger als gouverneur-generaal, W. Rooseboom (1899—1904), daarna geheel op eigen wieken drijvende, toen hij op zijn beurt Rooseboom's opvolger werd (1904—1909).

Wat Atjeh betreft, behoeft hier eenvoudig het slot verhaald te worden van de episode, waarvan het begin reeds verteld werd. Toen Van Heutsz als gouverneur optrad, was het verzet in Groot-Atjeh goeddeels gebroken. De verzet-partij hield zich staande in de kuststaten, v.n. in de Pedir-streek, ten Oosten van Groot-Atjeh. Hierheen had van Juni tot September 1898 de reeds genoemde [2]) expeditie plaats, die na de bedwinging van krachtig verzet tot een goed einde werd gebracht. Een tocht naar Pasangan, verschillende kleine expeditiën naar de andere kuststreken — bij een hiervan sneuvelde Toekoe Oemar — leidden hier overal tot de definitieve erkenning van ons gezag. De onrust duurde nog eenige jaren voort: dan hier, dan daar staken „kwaadwilligen" den kop op. Maar de zeer mobiele Nederlandsche troepenmacht bleef altijd in actie en behield meer en meer de overhand. In 1903 onderwierpen zich de weinig beteekenende pretendent-sultan en verscheidene aanvoerders, onder wie de bekende Panglima Po Lém, die een paar jaar te voren den onzen in Samalangan, waar de vorst zich toen weifelend betoond had, nog vrij wat te doen hadden gegeven. Al bleef een deel der bevolking onder leiding der geestelijkheid nog tegenstand bieden, men kan zeggen, dat sedert ± 1904 het eigenlijke verzet gebroken was. Van Heutsz werd bij zijn bezoek aan Nederland in 1904 op zeer feestelijke wijze gehuldigd: men voelde, dat hij Nederland een zeer belangrijken dienst bewezen had en een op den duur ons gezag in Indië bedreigend gevaar had weggenomen [3]). Inmiddels had de beroemde tocht van overste Van Daalen de Gajoelanden, in het binnenland gelegen en tot Atjeh behoorende, ook in onderwerping gebracht. Reeds vroeger was ook begonnen met een doortastend optreden tegen

1) Hiervóór, blz. 111.
2) Alsvoren, blz. 119.
3) Beschrijving der ontvangst in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 12 Juli 1904.

Djambi [1]). De verhouding tot dit landschap was laatstelijk geregeld bij het contract van 1888, gesloten met den sultan, de beide regenten en de rijksgrooten. De sultan kreeg hierbij het rijk Djambi in leen van het gouvernement van Nederlandsch-Indië, onder de uitdrukkelijke voorwaarde van „stipte en trouwe nakoming" zijner verplichtingen, waaronder deze, dat alle aanraking met een vreemde mogendheid verboden was, dat den sultan een politiek agent als raadsman zou worden ter zijde gesteld en dat het gouvernement bevoegd was bezettingen in te legeren en versterkingen op te werpen. Maar de verhouding tot den sultan, die reeds lang veel te wenschen liet, werd hiermede niet beter. Hij leende het oor aan den bij een expeditie in 1858 afgezetten sultan Taha, die in de bovenlanden zich als een groote onruststoker gedroeg en daar zeer zelfstandig optrad. Onze ambtenaren hadden verscheidene malen ongerechtigheden te verduren en in het land zelf heerschte een toestand van anarchie; ook de omliggende landschappen leden er van en Chineesche handelaren in Djambi niet minder. In 1899 werd de sultan bewogen zijn waardigheid neer te leggen en een zoon van Taha, tot troonopvolger (pangeran ratoe) aangewezen, kwam aan het bewind; de Indische regeering eischte nu, alvorens tot de erkenning van den nieuwen vorst over te gaan, dat Taha en zijn broeder Dipa Negara eerst in onderwerping zouden komen, wat zij na 1888 steeds verschoven hadden. Zij weigerden en nu ontstond er een feitelijk ongeregelde verhouding. Deze toestand kon door ons gezag niet geduld worden en leidde in 1901 tot militair ingrijpen.

De bezetting werd met eenige honderde soldaten vermeerderd en zonder veel moeite — want de bevolking koos volstrekt niet in haar geheel tegen ons partij — gelukte het aan kleine kolonne's, die de verschillende districten bezochten, Taha's aanhangers te verslaan of te verdrijven. In 1904 vond Taha zelf aan de Boven-Batanghari den dood. Zijn broeder stierf kort daarna. Optreden tegen verschillende benden bleef ook daarna noodig, totdat in 1907 de rust volledig hersteld kon worden genoemd. De Indische regeering beproefde eerst het Djambische zelfbestuur te handhaven, waartoe zij met Taha's zoon betrekkingen aanknoopte. Maar de man bleek al te onbetrouwbaar (o.a. door zijne intriges met een Hongaarsch avonturier, die zich voor een gezant van den sultan van Turkije uitgaf) en men moest hem ten slotte verbannen, waarna Djambi onder direct Nederlandsch gezag werd gebracht; het werd met Korintji tot de residentie Djambi vereenigd.

Ook tegen Korintji was met geweld opgetreden. Dit aangrenzend landschap had van oudsher onder een zekere suprematie van Djambi gestaan. Het verleende tijdens ons optreden tegen Djambi aan ons vijandig gezinde elementen vandaar een veilige schuilplaats en bovendien ondersteuning. Een poging onzerzijds, om de hoofden van Korintji te bewegen hunne houding te wijzigen, liep geheel mis. De personen, die zich met het overbrengen van een brief belast hadden, werden vermoord. Daarop had een expeditie naar Korintji plaats, die — na bij meer dan één gelegenheid hevig verzet gebroken te hebben (v.n. bij Poelau Tengah in Zuid-Korintji) — volledig succes had. Een dergelijke aanleiding bracht ook tot ingrijpen in de Bantanghari en Kwanten-districten ten Noordwesten van Djambi, die zich zonder veel tegenkanting bereid verklaarden ons gezag te erkennen.

Voegen wij hier nu nog bij, dat in Indragiri [2]), met den vorst waarvan in 1890 een contract gesloten was, ons gezag zich geleidelijk meer en meer

1) Zie voor het volgende Kielstra, Onze verhouding tot Djambi en de ondergang van het Djambische Rijk en de gevolgen daarvan (in Indisch Nederland, blz. 242 en 264 vlg.).
2) Zie Kielstra, De Afdeeling Indragiri (in De Indische Archipel, blz. 111 vlg.).

deed gelden, en dat in de Batak-landen sedert 1907 hetzelfde geschiedde, dan ziet men, hoe zeer in den aanvang der 20e eeuw op Sumatra vooruitgang met de onderwerping aan Nederland gemaakt is. Het geheele eiland, kan men zeggen, staat nu onder min of meer direct Nederlandsch gezag. Waar nog zelfbesturen bestaan, worden zij in den laatsten tijd zooveel mogelijk verplicht tot het onderteekenen eener korte verklaring van drie artikelen, die de contracten van weleer vervangt en inhoudt: het bestuur erkent, dat het landschap deel uitmaakt van Nederlandsch-Indië, dus onder de heerschappij van Nederland staat en trouw zal wezen aan de Koningin en den Gouverneur-Generaal als haren vertegenwoordiger; het belooft zich niet in verbinding met vreemde mogendheden te zullen stellen en te zullen nakomen en handhaven alle regelingen, die met betrekking tot zijn gebied door of namens het gouvernement zullen worden vastgesteld benevens in het algemeen alle bestuursbevelen te zullen opvolgen [1]).

De proef op de som, of dit optreden gewettigd was, zal in de allereerste plaats genomen kunnen worden in de uitkomst: gedijdt het Nederlandsche gezag hier den inwoners tot welvaart en voordeel? De handhaving van rust en orde in streken, waar deze — althans volgens onzen maatstaf — dikwijls ontbraken, de meerdere rechtszekerheid, die zij genieten, moeten al van zelf den inlanders ten goede komen. De ontginning en meerdere productiefmaking van vele rijke Sumatrasche bestaansbronnen zullen hun althans geen nadeel doen, al trekken dan ook in de eerste plaats Nederlanders de voordeelen hiervan. Men mag op den duur hopen, dat de inlanders, evenals op Java, ook hier tot grootere ontwikkeling gebracht zullen worden.

Bij de ontginning van Sumatra's natuurlijke hulpbronnen, voorloopig de hoofdzaak, heeft zich groote verdiensten verworven de ingenieur Yzerman, die den spoorweg op Sumatra's Westkust aanlegde [2]) en er zeer voor ijverde dezen, om de Ombilin-kolenvelden, ook met de Oostkust door een spoorweg in verbinding te brengen: dan immers zouden zij tevens rechtstreeks met den grooten weg van het wereldverkeer in verbinding zijn gebracht [3]). Dit kon eerst geschieden, nadat het Nederlandsche gezag Kwanten beheerschte. Nu zijn er een drietal sporen op Sumatra en hiervan wordt door de Deli-Spoorweg-Maatschappij reeds ruim 100 kilometer spoor bereden. Regelrecht is dientengevolge de verbinding met Sabang op Poeloe-Weh, de door Van Heutsz aangelegde, voortreffelijke Atjehsche haven, die sedert het begin der 20e eeuw een concurrent van Penang is. Natuurlijk profiteeren ook de cultuur-ondernemingen, in het bizonder de Deli-maatschappij, van dezen aanleg.

Het Nederlandsche bestuur over Sumatra is eigenlijk pas in zijn kindsheid. Het heeft het voordeel gebruik te kunnen maken van de studiën van dr. C. Snouck Hurgronje (thans hoogleeraar te Leiden), die Sumatra uit eigen aanschouwing grondig kende en in het bizonder door zijn werk over de Atjehers en zijne adviezen aan de Regeering den weg, dien men hier had te volgen, gebaand heeft. Er zal veel afhangen van de bekwaamheid der ambtenaren, hoe de verdere ontwikkeling van de verhouding tot de bevolking zal wezen. Dat niet allen voor hunne zware en moeilijke taak berekend zijn, bleek vooral in Atjeh tijdens het bestuur van Van Daalen, toen deze hier als Van Heutsz' opvolger opgetreden was. Hem ontbrak het als bestuursman aan die kwaliteiten en takt, die hier noodig waren. Het was een gunstig teeken, dat de Regeering niet aarzelde in te grijpen, zoodra dit

1) Kielstra, t. a. p., blz. 132, noot 1.
2) Hiervóór, blz. 123.
3) Kielstra, t. a. p., blz. 140.

aan den dag kwam: Van Heutsz zelf, toen gouverneur-generaal, begaf zich naar Atjeh en stelde een zeer nauwgezet onderzoek naar den toestand van het civiel bestuur in; dit leidde tot uitkomsten, „die ik niet verwacht had, niet verwachten kón [1])". Tegelijkertijd had een onderzoek naar den toestand op militair gebied plaats door den legercommandant, M. B. Rost van Tonnigen — dit laatste bepaaldelijk in verband met een motie van de Tweede Kamer van 6 November 1907, waarin de wenschelijkheid hiervan was uitgesproken. Spoedig daarna vroeg Van Daalen als gouverneur ontslag (1908). Zijn opvolger, de toenmalige overste Swart, toonde zich beter geschikt voor zijn taak, zoodat onder hem het pacificatie-werk geregelden voortgang had.

Eenzelfde proces als op Sumatra voltrekt zich ook op Borneo en Celebes, maar het is hier nog veel meer in den aanvang. Van ontwikkeling op zoo groote schaal, in welken zin dan ook, is op deze beide eilanden nog geen sprake behalve in de gedeelten, die van ouds met Nederland in aanraking geweest zijn (v.n. de Minahassa en Makassar). Pas in den jongsten tijd begint men ze in vollen omvang beter te kennen: Borneo door de reis van dr. H. W. Nieuwenhuis (thans hoogleeraar te Leiden) door het midden van het eiland; Celebes door die van de Zwitsersche gebroeders Sarasin en door die van zendelingen, v.n. in het land der Toradja's. Van deze eilanden geldt hetzelfde als van Nieuw-Guinea, waarvan na onze vestiging [2]) door de reizen van Mr. H. A. Lorentz, prof. dr. C. A. Wichmann e.a. onze kennis belangrijk vermeerderd is.

In de geschiedenis van het eerste decennium der 20e eeuw valt voor deze eilanden het meeste licht gelegd op de militaire expeditiën, die er hebben plaats gehad en ook hier ons gezag beter hebben gevestigd. De gevolgen hiervan zullen pas later besproken en beoordeeld kunnen worden.

Op Borneo werd het rijk van Bandjernasin aangepakt [3]). Ook hier, zooals in Djambi en elders, bleek het op den duur niet mogelijk goede betrekkingen met den sultan en tevens rust in het land zelf te onderhouden. Lange jaren nam de Indische regeering meer een afwachtende dan een actieve houding aan, ofschoon de sultan en zijn aanhang verscheidene keeren hunne minachting voor het Nederlandsche gezag, dat hier in den tijd der Oost-Indische Compagnie erkend was, maar er zich in de 19e eeuw alleen bij tijd en wijle vrij krachtig deed gelden, lieten blijken. Hij had de meeste macht in het landschap Boven-Doesson en maakte van hieruit ook andere landschappen onveilig. In 1899 werden twee onzer ambtenaren vermoord en bleek van een plan, om onzen militairen post in Kendangan te overrompelen. Daarna begon een krachtiger optreden onzerzijds. Vooreerst werd een vroegere aanschrijving aan onze ambtenaren, om zich niet met de Boven-Doeson te bemoeien (uit 1884) — uit vrees voor moeilijkheden! — ingetrokken; daarna kwamen ook uitbreiding der militaire posten en patrouilleering. Een paar jaar lang werd dit volgehouden, zonder dat men verder kwam. De verzetspartij begon krachtiger op te treden, toen het bleek, dat onze militaire macht niet sterk genoeg was, om zich krachtig te doen gelden. In 1904 werden de vijandelijkheden van onrustbarenden aard. Toen werd een commissie uitgezonden, om maatregelen aan te geven ter verkrijging van afdoende verbetering. Op verzoek der commissie werd tevens de uit den Atjeh-oorlog bekende tweede luitenant H. Christoffel met een kleine macht maréchaussée uit Atjeh gezonden. De aankomst van dezen doortastenden, beproefden leider werd het sein tot

1) Een résumé van het verslag in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 21 Juni 1908.
2) Hiervóór, blz. 105.
3) Kielstra, De Bandjermasinsche Sultanspartij (in Indisch Nederland, blz. 284 vlg.).

de lang gewenschte krachtige actie. De pretendent-sultan, hoofd der verzetspartij, werd overvallen en kwam om. Daarop volgde met bekwamen spoed de onderwerping der andere verzettelingen. Binnen eenige maanden was het verzet geheel gebroken en sedert is de politieke toestand in Bandjermasin rustig gebleven.

Ook op West-Borneo [1]) deed zich ons gezag meer gelden, ofschoon in de ingewikkelde omstandigheden, welke zich hier voordoen, nog niet een toestand bereikt schijnt, zooals men wel zou wenschen. Meer dan eens was het noodig in een der vele staatjes tegen een vorst op te treden, terwijl de Dajaks in de binnenlanden nog geen algemeene neiging toonen zich te onderwerpen. Kort geleden waren er ernstige moeilijkheden met de Chineezen, die hier in grooten getale wonen en onder invloed van de omwenteling in China zelf, waar de keizerlijke dynastie werd omvergegooid en een Republiek, die de ,,ontwaking" van het hemelsche rijk zou aankondigen, gevestigd, ook in beweging kwamen. In 1914 kwam het in Mampawa, ten Zuiden van Montrado, tot een oproer, dat een oogenblik zich dreigde uit te breiden, maar door krachtig optreden spoedig bedwongen werd. Maar ongetwijfeld zal hier een vooruitziende politiek noodig zijn, om ernstige conflicten in de toekomst te vermijden.

Op Celebes gold het in de eerste plaats de leenstaten in het Zuid-Westen [2]). Hier bestonden dergelijke verhoudingen als in Bandjermasin en in Djambi: leenvorsten en bondgenooten, die zich niet of weinig om ons op contracten berustend oppergezag bekommerden, waartoe de lijdelijke houding der Indische regeering als vanzelf aanleiding gaf. Vooral de vorst van Boni gedroeg zich uittartend. En de gevolgen waren dezelfde als elders. Er heerschte onrust, waarvan de bevolking, die ook hier den vorsten weinig te danken had, het slachtoffer was. Er werden over de havenplaats Paré Paré zelfs vuurwapenen ingevoerd en slaven uit de binnenlanden naar buiten — en dit in de buurt van Makassar!

De aanleiding tot het hier opgeven van onze politiek van onthouding gaf het overlijden van den vorst van Sidenreng in 1904. Aan zijn opvolger werd medegedeeld, dat de regeering Paré Paré wenschte te bezetten, waarop zij krachtens de verdragen volle recht had. Maar de vorst schikte zich niet in den nieuwen toestand. Zelfs zonden hij en andere zelfbestuurders van den Adjataparangbond, waartoe ook Sidenreng behoorde, de met hen gesloten contracten aan den gouverneur van Celebes terug. Op deze daad, die met een oorlogsverklaring gelijkstond, volgden spoedig vijandelijkheden. Onze bezetting in Paré Paré, die reeds een feit geworden was, werd bedreigd. Het gelukte met eenige inspanning dit verzet spoedig te breken.

Inmiddels nam de gisting in heel Zuidwest-Celebes toe. Boni en Gowa namen een bepaald vijandige houding aan. Nog trachtte de Indische regeering eerst het dreigend conflict met onderhandelingen af te doen. Zij stelde in Juni 1905 den radja van Boni een reeks van eischen, die een betere erkenning van ons gezag moesten waarborgen. Deze werden van de hand gewezen. Spoedig daarop volgde het optreden van een sedert geruimen tijd uitgeruste zee- en landmacht, die — nadat de eischen herhaald en weer afgeslagen waren — tot geweld overging. De oorlog was voor de onzen niet zwaar. Reeds in het eerste gevecht (28 Juli) leed de krijgsmacht van Boni zeer zware verliezen, zoodat aan verder vechten haast niet te denken viel. De radja werd nog in hetzelfde jaar gevangen genomen en naar Java overgebracht; de bevolking was reeds vóór dien in onderwerping gekomen.

---

1) **Kielstra**, West-Banes (in de Indische Archipel, blz. 251 vlg.).
2) **Kielstra**, Zuid-West-Celebes (in Indisch Nederland, blz. 330 vlg.).

Op dit gelukkig begin volgde een optreden tegen Wadjo, ten Noorden van Boni, en tegen Loewoe, die beide weinig verzet boden. Eenige meerdere moeite gaf Gowa, dat echter ook reeds in November 1905 gedwongen was zijn verzet op te geven; de radja van Gowa kwam bij de vervolging om het leven. Soppeng volgde. Tanette, dat onder een oude vorstin altijd trouw gebleven was, behoefde niet aangetast. In 1906 werd in het gebied van den Adjataparangbond verder opgetreden: het gelukte ook hier zonder veel moeite ons gezag te doen erkennen. Hard gevochten werd er nog met den Masenrempoeloebond, die in het Noorden aan het land der Toradja's grenst; hier moest in April 1906 krachtig verzet gebroken worden. En nu volgde nog de onderwerping der Mandarfederatie aan de Westkust van Midden-Celebes.

Het methodisch goed opgezette en ten uitvoer gelegde plan had in omstreeks een jaar tijds de pacificatie van geheel Zuidwest-Celebes ten gevolge. Hier werden nu nieuwe verhoudingen geschapen. De zelfbesturen werden zooveel mogelijk gehandhaafd, maar moesten op de nu gebruikelijke wijze de korte verklaring teekenen. Een intensere bemoeiing van Nederlandsch-Indische ambtenaren met deze streken nam een aanvang.

Met een enkel woord vermelden wij — het verhaal dreigt anders te eentonig te worden —, dat ook het sultanaat van Boeton [1]) in Zuid-Oost-Celebes gedwongen werd tot nadere kennismaking met ons gezag, dat zich hier sedert 1906 krachtiger deed gelden. Na eenig militair optreden koos de sultan de wijste partij door de verklaring te teekenen en ook na te komen.

Was in de vorige periode onder de kleine Soenda-eilanden Lombok het tooneel van een hevigen strijd, in deze periode werd dit Bali [2]), het eiland, dat ons in de 19e eeuw zeer veel te doen gegeven had en nog voortdurend nieuwe moeilijkheden gaf. Ook hier moet erkend, dat onze weinig krachtige politiek uit de 19e eeuw deze in de hand werkte. De vele expeditiën sedert 1849 waren, hoe goed de militaire afloop moge geweest zijn, politiek zonder duurzaam succes gebleven. Vijandelijkheden tusschen de verschillende op Bali bestaande rijken brachten meermalen groote onveiligheid teweeg. Na de onderwerping van Lombok, die ook Karang Asem op Bali onder ons direct gezag bracht — het was immers een leenstaatje van den vorst van Lombok geweest [3]) —, bracht ons vanzelf in meerdere aanraking met de Balische vorsten; op Goesti Djilantik, hier als stedehouder gehandhaafd, kon ons gezag vertrouwen. In 1899 kwam ook het rijk Gianjar, dat door den buurstaat Bangli bestookt werd en daarom onze hulp ingeroepen had, in een dergelijke leenverhouding tot het Nederlandsch gezag te staan.

Deze uitbreiding onzer bemoeiingen was den anderen staatjes minder naar den zin en vooral Kloenkoeng nam een weinig vriendschappelijke houding aan. Een maritieme demonstratie op de reede van Kasoemba had echter dit effect, dat de vorst van Kloenkoeng de door de regeering gestelde eischen, o.a. eerbiediging van de grenzen van Giangar, aanvaardde. Ook eenige moeilijkheden, die zich dreigden voor te doen, toen de Nederlandsch-Indische regeering in 1903 eischte, dat — eerst in Tabanan, daarop in Kloenkoeng — de oud-Hindoesche, maar niet overal in Hindoestaten toegepaste gewoonte, om bij het overlijden van een vorst met diens lijk ook zijne vrouwen te verbranden, niet zou worden toegepast, kwam men te boven, doordat in beide gevallen aan den eisch voldaan werd.

---

1) **Kielstra**, Het Sultanaat van Boeton (in Indisch Nederland, blz. 306 vlg).
2) Dezelfde, Bali (alsvoren, blz. 66 vlg.).
3) Hiervóór, blz. 113.

Kort daarop volgden moeilijkheden met Badoeng, welker oplossing meer voeten in de aarde had. De aanleiding gaf de stranding van een schip uit Bandjermasin, dat volgens oud, in naam reeds lang afgeschaft klip- of strandrecht beroofd was. Toen de vorsten van Badoeng onwillig bleken de hun opgelegde schadevergoeding te betalen, werd overgegaan tot de blokkade der kust (1905). Het hielp niet, evenmin als een zending van F. A. Liefrinck, lid van den Raad van Indië, vroeger resident van Bali en Lombok, die de vorsten tevergeefs trachtte over te halen hun verzet op te geven. Tabanan koos de zijde van Badoeng en werd daarop ook geblokkeerd. Na een herhaalde weigering onzer eischen, nu ook bestaande in betaling van de kosten der blokkade, werd besloten tot een expeditie. Ook Bangli en Kloenkoeng toonden juist toen neiging, om met Badoeng mee te gaan doen.

De expeditie van 1906 op Bali heeft verschrikkelijke tooneelen gezien. De bevolking toonde zich over het algemeen ons optreden welgezind. Maar de vorsten en hun naaste aanhang wilden eerst van geen toegeven weten: zij hadden zich ten doode gewijd. Wanneer onze troepen een verblijf van een radja naderde, stortte zich een drom gewapende mannen, vrouwen en kinderen, met radja en familie in het midden, op hen; deze „poepoetan" had een noodzakelijk verweer van onze troepen ten gevolge, dat tot den dood van vrijwel den heelen drom leidde. Dit herhaalde zich tot tweemaal toe (te Dèn Pasar en te Pametjoetan). Toen onderwierpen zich de andere vorsten van Badoeng zonder verder verzet en in Tabanan ging het niet anders. De regeling van een nieuwe verhouding met Kloenkoeng en Bangli — waarbij de militaire macht nog enkele malen moest ingrijpen — volgde daarna. In het einde van 1908 was op geheel Bali ons gezag op dezelfde wijze als in Zuidwest-Celebes meer direct en werkzaam gevestigd.

Voegen wij nu hierbij nog, dat het Nederlandsche gezag zich ook op Nias (sedert 1902) [1]), en in den Lingga-Riouw-archipel (sedert 1911) [2]) krachtiger is begonnen te laten gelden en dat ons bestuur in de nieuwe districten op Timor in den allerlaatsten tijd aan het werk is getogen, om hier nuttigen arbeid te verrichten, dan heeft men in onze korte samenvatting een overzicht van wat in de zgn. buitenbezittingen bereikt werd door een optreden, waaraan ongetwijfeld de naam van Van Heutsz in de allereerste plaats verbonden zal blijven.

Betere bevestiging van het Nederlandsche gezag in den archipel, die van ouds als ons domein werd beschouwd, was noodig voor de belangen van Nederland en Indië beide, zij kon ook om de internationale verhoudingen niet langer worden uitgesteld. In Oost-Azië is en blijft het groote feit: de ontwikkeling van Japan, dat zijn kracht naar buiten het eerst toonde in den oorlog tegen China (1894—1895) en tien jaar later in dien met Rusland. Het was ondertusschen in hooger aanzien geklommen, doordat Engeland zich er mede verbonden had (1902). Onwillekeurig moet Nederlandsch-Indië den terugslag van deze ontwikkeling ondervinden en hoe krachtiger bevestigd het gezag in den heelen archipel is, hoe gemakkelijker men eventueele moeilijkheden het hoofd kan bieden. Tijdens den Russisch-Japanschen oorlog diende de neutraliteit onderhouden te worden, vooral in de dagen, toen een Russische vloot, uit het Westen gekomen, de lange reis naar Japan ondernam. Een Nederlandsch eskader werd samengetrokken bij Sabang en moeilijkheden deden zich niet voor.

1) Dezelfde, Het Eiland Nias (in Indisch Nederland, blz. 174 vlg.).
2) Dezelfde, Nederland's betrekkingen tot Riouw (in de Indische Archipel, blz. 108).

Overigens — in welken zin Japan's ontwikkeling ons Indië zal beïnvloeden, het is nu bij geen benadering te zeggen. Onmiskenbaar is een imperialistische neiging in Japan voorhanden. Enkele keeren lieten zich ook dreigende stemmen tegen ons en ons bezit gelden. Maar het is zeer waarschijnlijk, dat de Japansche expansie zich voorloopig meer naar het Westen dan naar het Zuiden zal richten en Korea en China zullen den Japanners zeer veel te doen geven. Gelukt het den Japanners eenmaal Oost-Azië te beheerschen of liever te hunnen voordeele in beweging te brengen — want van eigenlijke beheersching zal wel nooit sprake kunnen wezen —, dan zullen zulke kolossale veranderingen in heel Azië intreden, dat niemand kan zeggen, wat hiervan èn voor het Engelsche bezit in Voor-Indië èn voor het Fransche in Achter-Indië èn voor het onze in den archipel de gevolgen zullen zijn. In een wereldconflict, dat uit deze ontwikkeling kan geboren worden, waarbij ook Amerika met zijn koloniaal bezit in de Philippijnen en zijne algemeene belangen in de Pacific een groote rol zal moeten spelen, zal Nederland geen andere plaats mogen innemen dan het nu in den wereldoorlog in Europa doet, tenzij de omstandigheden noodgedrongen tot partijkiezen leidden. Ook hier zal ons belang om onze kleinheid neutraliteit gebieden en de ligging van ons koloniaal bezit midden op de groote wereldroute tusschen Oost- en Zuid-Azië en Australië schijnt ons een dergelijke gelegenheid van middelaar-spelen te geven als onze ligging in Europa dit doet ten opzichte van Engeland en Duitschland. Maar een der eerste plichten van den Nederlandschen staat zal hierbij wezen, om de neutraliteit krachtig te handhaven en den omliggenden staten de overtuiging te schenken, dat wij hiertoe niet alleen bereid, maar ook bij machte zijn. Daarom was de aanloop van de Indische defensie-commissie zoo goed [1]), al blijft de verwezenlijking van hare wenschen of een belangrijk deel hiervan om den wereldoorlog nog geheel uit.

Ondertusschen is ook een betere kennismaking met Japan in hooge mate gewenscht. Het is een hoogst opmerkelijk, maar betreurenswaardig verschijnsel, dat het eerste Europeesche land, dat sedert den aanvang der 17e eeuw betrekkingen met Japan onderhield, na Japan's ontwaking zich langen tijd weinig of geen moeite gegeven heeft, om de oude relatiën in nieuwen vorm tot ontwikkeling te brengen [2]). Dit verschijnsel pleit zeer tegen ons Indisch bestuur van de tweede helft der 19e eeuw, dat in zoo menig opzicht te kort schoot en hier een groot gebrek aan vooruitziendheid toonde. Onze vlag werd in Japan zeer zelden gezien. Met een enkel marine-bezoek werd volstaan [3]). Gelukkig zijn ook in dit opzicht in den aanvang der 20e eeuw betere tijden gekomen. In 1902 werd een vaste lijn, de Java-Japan-China-lijn, in het leven geroepen met steun der Regeering, die de ontwikkeling der handelsbetrekkingen in hooge mate heeft bevorderd. Een officieel bezoek van drie Nederlandsche oorlogsbodems had in 1909 plaats en bij zulke gelegenheden blijkt het duidelijk, dat men in Japan volstrekt niet geheel vergeten is, dat Nederlanders den Japanners de eerste kennis der Europeesche beschaving hebben gebracht. Van Kol deed een reis naar Japan, stelde, in opdracht van de Regeering, een rapport over de Japansche industrie op en gaf zijne indrukken van land en volk weer in een boek, dat niet lang geleden verscheen [4]) en ieder, die dit wenscht, gelegenheid geeft de nieuwe groote

1) Hiervóór, blz. 356.
2) De gelijkstelling van Japanners met Europeanen had eerst in 1899 plaats (wet van 19 Mei 1899, Staatblad nº. 202).
3) Zie een artikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 3 Augustus 1904, Avondblad A: Ons Marine-bezoek aan Japan.
4) H. van Kol, Japan (Rotterdam, Brusse's uitgeversmaatschappij, 1917).

mogendheid in Oost-Azië beter te leeren kennen. Ook werd een vereeniging opgericht, in den allerjongsten tijd, die zich ten doel stelt de betrekkingen tusschen de beide landen door betere kennismaking te bevorderen. Dit zijn duidelijke bewijzen, dat men hier te lande nu begrijpt, welke belangen hier te behartigen vallen.

Een ander gevaar voor ons koloniaal bezit is het Panislamisme. Het is ongetwijfeld veel minder reëel, omdat Turkije geen grootmacht meer is. Het bestond in min of meer onbestemden vorm tijdens de regeering van sultan Abdoel Hamid II, die zich gaarne als geestelijk hoofd van alle Mohammedanen voordeed, ofschoon de Turksche sultans rechtens niet als zoodanig te beschouwen zijn [1]). Hij schepte er behagen in te roeren in al de landen onder ander gezag dan het zijne, waar Mohammedanen wonen, zooals van tijd tot tijd aan het licht kwam. Zoo schreef een te Parijs verschijnend weekblad, L'Agence Ottomane, dat als officieus orgaan van het paleis te Jildiz gold, in 1900 [2]):

„De moslemsche godsdienst wordt beleden door de groote meerderheid van de bevolking van den Maleischen Archipel. Sumatra, Borneo, Java, de Soenda-eilanden, Makasser en Mindanao zijn mohammedaansche landen. Door de schuld van hun hoofden zijn die landen onder vreemd juk geraakt. Een eeuwige teleurstelling voor degenen, die den Europeaan in hun binnenlandsche aangelegenheden gehaald hebben. Thans moet het kwaad worden hersteld: zij moeten zich vereenigen. De dapperheid van de Javanen, de bewonderenswaardige tegenstand van Toek (sic) Oemar in Atjeh zullen niets vermogen; dat zijn alleenstaande pogingen. De Islam moet dus in Insulinde een modus zoeken die van eiland tot eiland alle rivaliteit buitensluit. Borneo zou slechts noode aan Java willen gehoorzamen en omgekeerd. Maar alle zullen den Chalief gehoorzamen".

Zulk een uiting is meer als symptoom van zekere geheime verlangens te beschouwen dan als van een doel, dat wezenlijk met bewustzijn werd nagestreefd. Althans, voorzoover wij weten. Een gelegenheid, om de inlanders met deze opvattingen bekend te maken, boden de tochten der Mekkagangers (hadji's), die in grooten getale jaarlijks uit Indië naar Arabië stroomden. Ook kuiperijen op Java zelf en elders zijn voorgekomen. De verdwijning van het régime van Abdoel Hamid (1908) heeft het gevaar niet weggenomen. De Jong-Turken hebben even goed zekere panislamitische aspiratiën, maar hunne moeilijkheden in het eigen land hebben tot dusverre verhinderd, dat zij hunne politiek duidelijk hebben ontwikkeld. Men verkeert in het onzekere, wat op den duur van hen is te verwachten.

Welke toekomst ons Indisch gezag beschoren moge wezen, het staat als een paal boven water, dat deze zeker nul zou zijn, wisten de Nederlanders hunne Indische onderdanen niet te overtuigen, dat zij van hen het beste te verwachten hadden: alleen met een klein koloniaal leger (± 15.000 man Europeanen en 23.000 inlanders) te midden van een vijandige bevolking, zou Nederland niet de minste kans hebben zich tegen een vijandelijke overmacht te verdedigen; samen met de bevolking, vertrouwende op ons, zou de mogelijkheid bestaan.

Hier ligt het kernpunt onzer koloniale politiek, natuurlijk in de eerste plaats voor zoover wat Java betreft. De groote ommekeer in de inzichten van ons koloniaal beleid, intredende sedert ± 1870 [3]), houdt aan, wordt meer geprononceerd:

1) Zie o.a. Snouck Hurgronje in Gids 1915, Jan.
2) Medegedeeld in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 24 Maart 1900.
3) Hiervóór, blz. 111.

om Indië moeten wij Indië besturen, niet om Nederland. Zelfs gingen stemmen op, het sterkst van Mr. C. Th. van Deventer, die het een „eereschuld" noemden, dat Nederland Indië de millioenen, sedert 1867 (invoering der comptabiliteitswet) aan Indië onttrokken, moest teruggeven, om deze te besteden tot ontwikkeling van de zedelijke en materieele welvaart der Inlandsche bevolking zelve [1]).

De programma's onzer politieke partijen, die in het einde der 19e eeuw reeds aandacht aan Indië begonnen te wijden [2]), deden dit in den aanvang der 20e eeuw meer en meer. En hier is het onderling verschil lang niet zoo groot als in het moederland, evenmin als de inzichten bij behandeling van Indische wetsontwerpen zóó breed uiteenloopen als bij die van moederlandsche zoo dikwijls het geval is. Een onderscheid over de tegenover den Islam te volgen politiek blijft bestaan, maar openbaarde zich tijdens de ministeries-Kuyper en -Heemskerk nooit in zoo scherpen vorm als in de dagen van Keuchenius [3]). Scherper doet zich meermalen een andere tegenstelling gevoelen, die het algemeen koloniaal beleid raakt: vóór en tegen wat men imperialisme pleegt te noemen; zij werd vooral door de socialisten, als wier woordvoerder sedert 1899 Van Kol pleegde op te treden, naar voren gehaald [4]).

Wij laten een kleine bloemlezing uit de programma's volgen.

De anti-revolutionnaire partij, die in haar program van 1878 een voor dien tijd reeds vrij uitvoerige paragraaf aan de koloniale politiek gewijd had, waar zij o.a. zich verklaarde tegen „de baatzuchtige neiging van onze staatkunde, om de koloniën voor de kas van den Staat of van den particulier te exploiteeren", en voor „een staatkunde van zedelijke verplichting", breidde deze paragraaf in haar herzien program van 1917 heel wat uit. Wij nemen deze paragraaf over, omdat zij beter het standpunt der partij aanduidt dan de uit den aard der zaak verouderde van 1878 en zeer duidelijk de ontwikkeling van het inzicht der partij in koloniale zaken aangeeft [5]):

„Voor zooveel het koloniale vraagstuk aanbelangt, dankt zij God, dat de aloude baatzuchtige neiging, om de koloniën voor de kas van den Staat of van den particulier uit te buiten, mede onder den drang van het antirevolutionnaire staatsbeleid, almeer plaats heeft gemaakt voor een staatkunde van zedelijke roeping. Deze zedelijke roeping leide er de Regeering steeds meer toe, om tegelijk met de deger verzorging der stoffelijke welvaart en de verbetering van de sociale verhoudingen, ook de autonomische ontwikkeling der inlandsche bevolking te bevorderen, en doe haar niet slechts op Java, maar allengs in heel onzen Archipel, tot krachtige bestuursdecentralisatie overgaan. Aan de inlanders moet niet uit Europa een hun vreemde cultuur worden opgedrongen, maar mede door onzen steun behoort hun Aziatische geaardheid tot hoogere ontplooiing te geraken. Onze Archipel vraagt niet alleen om een militaire politiemacht, die ons in staat stelt het gezag en de orde te handhaven, maar evenzoo om een vloot en leger, die elken vijandelijken inval kunnen afkeeren. De vloot moet, zooveel mogelijk

1) Gids, 1899, III, blz. 205. — Het bedrag werd van 1867 tot 1900 op 187 millioen begroot. — Cf. H. T. Colenbrander en J. E. Stokvis, Leven en Arbeid van Mr. C. Th. van Deventer, I (Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon [1916]), blz. 191 vlg.
2) Hiervóór, blz. 110.
3) Hiervóór, blz. 39.
4) H. van Kol, Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal van 1897 tot 1909 — ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1911), blz. 11 vlg. en 167 vlg. — Hiervan is in de volgende blz. meermalen dankbaar gebruik gemaakt.
5) Parlement en Kiezer 1917—1918, blz. 51.

los van die van het moederland, voor herstel en aanvulling van haar uitrusting, in Nederlandsch-Indië vinden, wat ze behoeft. Ook het leger moet zich in den Archipel zooveel mogelijk van het noodige kunnen voorzien. Voor de versterking van beide in manschap kan ook op de weerkracht der inlandsche bevolking een beroep worden gedaan.

„De Kerstening van Indië blijve roeping van het Christenvolk in het moederland, maar vinde, alsook uit staatkundig en maatschappelijk oogpunt van overwegend belang, bij de koloniale Regeering tegemoetkoming, beide in het verleenen van volle vrijheid en het geldelijk steunen van onderwijs en krankenverpleging. Ook van de bestrijding van het concubinaat en het opiumgebruik wordt niet afgelaten.

„In de West-Indische koloniën zij het beleid gericht op financieele zelfstandigheid bij de voorziening in de huishoudelijke behoeften en op economische verheffing van de bevolking. Hierbij worde aan het vrije onderwijs de voorrang gelaten".

De Christelijk-Historische Unie omschrijft in haar program van 1912 haar beginsel ten dezen als volgt [1]):

„In de Koloniën behoort een onbaatzuchtige staatkunde te worden gevolgd met nauwgezette inachtneming van het zedelijk en stoffelijk belang van de inlandsche bevolking. Met eerbiediging van het Protestantsch beginsel van Godsdienstvrijheid, zij de regeering zich bewust van hare roeping als Christelijke overheid tegenover het heidendom en het Mohamedanisme. Zij zie toe, dat de eene zending niet verstorend ingrijpe in den arbeid der andere".

De Roomsch-Katholieke Staatspartij zegt in haar program van 1896 [2]):

„Herziening der verordeningen op het toelaten van christen-leeraars, priesters en zendelingen in Nederlandsch-Indië.

„Krachtiger ondersteuning der Missiën.

„Bij het inlandsch onderwijs behoort de invloed der erkende Christelijke Kerkgenootschappen langs wettelijken weg te worden verzekerd.

„Voorziening in den rechtstoestand der inlandsche Christenen.

„Verbetering van den financieelen toestand door krachtiger ontwikkeling der natuurlijke hulpbronnen".

De Bond van Vrije Liberalen in zijn beginsel-program van 1909 [3]):

„Het koloniale beleid moet gericht zijn op het welzijn der koloniën in verband met dat van het moederland.

„De behartiging der belangen van de inlandsche bevolking is plicht, zoowel van den wetgever als van alle bestuursorganen.

„Gestreefd worde naar eene ontwikkeling der koloniën in de richting van zelfbestuur onder hoofdleiding van het moederland.

„Bij de bestuursinrichting worde gestreefd naar decentralisatie, onder daadwerkelijk toezicht der Indische regeering, met gebruikmaking van bestuurskrachten uit de inlandsche bevolking en met deelneming, waar mogelijk, van niet-ambtelijke ingezetenen aan de bestuurstaak.

„De invloed der Indische regeering breide zich geleidelijk uit over het zich onder onze vlag bevindende gebied.

„De deelneming der koloniën aan het wereldverkeer worde bevorderd en de particuliere ondernemingsgeest aangemoedigd".

De Liberale Unie heeft in haar program van 1910 een zeer uitvoerige koloniale paragraaf [4]), die aldus begint:

„Ten aanzien van het beheer onzer Koloniën en Bezittingen behoort op

1) Alsvoren, blz. 59.
2) Alsvoren, blz. 67.
3) Alsvoren, blz. 70.
4) Alsvoren, blz. 76.

den voorgrond te staan het besef, dat het moederland voor een zeer belangrijk deel zijn beteekenis en zijn bloei, stoffelijk en geestelijk, ontleent aan het historisch verkregen en bevestigd bezit van die gewesten, en de plicht der natie om dat erfdeel der vaderen steeds in een hooger stadium van ontwikkeling aan een komend geslacht over te dragen.

„Bij die ontwikkeling moet als richtsnoer gelden, dat, zonder dat getornd mag worden aan den hechten band die de deelen van het Rijk in en buiten Europa samenhoudt, op meer zelfstandigheid der overzeesche gewesten in de uitoefening der bestuurstaak — ook in financieel opzicht moet worden aangestuurd. Ook in die gewesten zelf moet zoodanig beginsel als het juiste worden erkend, in dier voege, dat een deel der bestuurstaak van het centraal gezag naar onderdeelen verlegd worde.

„De overheid streve naar meerdere bekendheid van het Nederlandsche volk met de deelen van het Rijk in den vreemde, zij neme zooveel mogelijk de belemmeringen weg en heffe de bezwaren op, welke het zoeken van een werkkring in ons overzeesch gebied tegengaan. Zoo ook bevordere ze, voor zooverre eenigszins doenlijk, de deelneming van Nederlandsch kapitaal in onze koloniale ondernemingen.

„Voorzoover het standpunt van ontwikkeling der maatschappij daarginds niet nog in sommige opzichten andere eischen stelt, moeten bij de te voeren staatkunde overeenkomstige begrippen gelden als in het moederland".

Deze laatste alinea, die van zeer ver strekkende beteekenis is, wordt dan verder uitgewerkt door een opsomming van de desiderata, naar welker verwezenlijking gestreefd moet worden: gelijkmaking van ontwikkelingsvoorwaarden voor alle bevolkingsgroepen, verkeerswegen, onderwijs, volkswelvaart, rechtsbedeeling, belastingwegen, terwijl ten slotte de nadruk wordt gelegd op de noodzakelijkheid van defensiemaatregelen.

Ook de Vrijzinnig-Democratische Bond heeft een uitvoerige koloniale paragraaf [1]), waarvan wij den considerans laten volgen:

„Bij het beheer der koloniën en bezittingen bevordere de staat de ontwikkeling harer natuurlijke bronnen van welvaart. Daarbij moeten in de eerste plaats de belangen der inlandsche bevolking worden behartigd, en worde gestreefd naar:

„*a*. scheiding van de financiën dezer gewesten van die van het moederland;

„*b*. zelfbestuur van de koloniën en bezittingen".

Ingevolge deze beginselen verlangt de Bond onder meer: „regeling der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië, met toepassing, voor zooveel mogelijk, van het beginsel der scheiding ook op het verledene" (eereschuld!); bestuurshervorming met decentralisatie en met gebruikmaking, onder inachtneming, waar mogelijk, van het beginsel van zelfbestuur, van de medewerking van behoorlijk onderlegde inlanders; verbetering van den maatschappelijken toestand van den Indo-Europeaan en den inlander, „in het bijzonder door hun op ruime schaal gelegenheid te verschaffen, om zich, overeenkomstig hun aanleg, voor verschillende betrekkingen te ontwikkelen en te bekwamen"; uitbreiding van verkeerswegen en verkeersmiddelen; afschaffing van alle heerendiensten op Java en Madoera; onthouding van alle geweldddadige veroveringspolitiek. Voor West-Indië: het sluiten van leeningen voor productieve doeleinden, zoo noodig onder garantie van het moederland, ten einde deze koloniën onafhankelijk te maken van de bijdragen van het moederland.

De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij zegt in haar strijdprogram van 1914 alleen [2]): „Ontwikkeling van het koloniaal beheer in de richting van het zelfbestuur der koloniën".

1) Alsvoren, blz. 85.
2) Alsvoren, blz. 96.

De Bond van Christen-socialisten in zijn program van 1907 [1]):

„Ontkennend, dat de koloniën en bezittingen rechtens aan Nederland toekomen, erkent de Bond, dat Nederland tegenover de volken, die het gebied bewonen, dat thans gerekend wordt als Nederlands koloniaal bezit, een zedelijke verplichting heeft. Hij eischt een koloniaal bestuur dat ontwikkeling der bevolking beoogt om deze tot zelfbestuur en staatkundige vrijheid te doen geraken".

Eindelijk de Christelijk-sociale partij in haar program van 1912 [2]):

„In de koloniën worde een onbaatzuchtige politiek gevolgd, die bedoelt de inlanders op een hooger peil van geestelijke en stoffelijke ontwikkeling te brengen. De Overheid belijde Christus tegenover een niet-Christelijke bevolking. Op de Overheidsscholen getuige ieder naar zijn overtuiging en begeerte van Christus, terwijl niets in strijd met de Apostolische Geloofsbelijdenis mag worden geleerd. Aan de bizondere scholen wordt subsidie verleend, voorzoover het onderwijs niet wordt gegeven in een aan het Christendom uitgesproken vijandige Godsdienstige richting. In onze Oostindische koloniën worde Hooger onderwijs ingevoerd, dat op gelijken voet worde ingericht als in het Moederland. De Christelijke Zending worde van Overheidswege krachtig gesteund. De Overheid wake, dat de eene zending, bepaaldelijk de Roomsche, niet verstorend ingrijpe in den arbeid der andere. De rechtspositie der Christen-inlanders worde nader geregeld. De invoer, productie en verkoop van opium worde in onze koloniën verboden".

Hier vindt men den geest van Keuchenius [3]) terug.

In den legislatieven arbeid ten opzichte van Oost-Indië in de laatste twintig jaren vallen — bij beperking tot hoofdzaken — te onderscheiden: bevordering der landontginning; verhouding van moederland en koloniën op financieel gebied; maatregelen tot verhooging van het welvaartspeil der bevolking en hare geestelijke ontwikkeling; verandering in de bestuursinrichting.

De rijkdommen, in Indië's bodem verscholen, begonnen in de laatste decennia der 19e eeuw al sterker de aandacht te trekken. Maatschappijen tot ontginning er van werden gesticht (v.n. voor petroleum: de Koninklijke Nederlandsche Petroleummaatschappij, opgericht in 1890, en de Dordtsche Petroleummaatschappij van 1887, ontstaan uit het initiatief van A. Stoop; verder ook voor steenkool, tin, goud). Het werd dientengevolge noodig de verhouding van den Staat tot dit particulier bedrijf nauwkeuriger te omschrijven dan tot dus verre (bij een koninklijk besluit van 1873) geschied was. Hiertoe diende de mijnwet van 1899, als vrucht van een langen, ingespannen arbeid van minister Cremer en de Staten-Generaal tot stand gekomen, nadat verschillende vorige pogingen waren mislukt [4]).

Het doel dezer mijnwet was de bevordering der particuliere nijverheid, dus geen ontginning van staatswege, waarvoor toen nog zeer weinig stemmen opgingen [5]) en in welke richting de Staat zich nog zeer weinig bewogen had (vrijwel uitsluitend in de tinmijnen van Banka en in de steenkoolmijn Ombilin op Sumatra). Uitgaande van de rechtstheorie, dat de eigendom van

1) Alsvoren, blz. 103.
2) Alsvoren, blz. 112.
3) Hiervóór, blz. 39.
4) Voor het volgende: H. van Kol, Mijnwetgeving en Mijnbouw in Ned.-Indië (Amsterdam, L. J. Veen, 1910).
5) Een motie-Van Kol, ingediend bij de behandeling der Mijnwet en aandringende op Staatsexploitatie als regel, werd met 57 tegen 11 stemmen verworpen.

den bovengrond van de mineralen in den grond gescheiden is, is vastgesteld, dat het recht tot opsporing van deze laatste gevraagd moet worden aan het hoofd van het gewestelijk bestuur; de vergunning hiertoe wordt niet dan voor een zeer beperkt aantal jaren verleend. Concessiën tot ontginning geeft de gouverneur-generaal, na advies van den Raad van Indië, voor niet langer dan 75 jaar; de ontdekking van een delfstof geeft recht op concessie tot ontginning. De concessie mag niet op meer dan 1000 hectare betrekking hebben behalve in bepaalde gevallen. Houders van vergunningen tot opsporing of concessiën tot ontginning kunnen alleen Nederlanders zijn of vennootschappen, waarvan de meerderheid der bestuurders Nederlanders zijn dan wel ingezetenen van Nederlandsch-Indië. De Staat heft van elke vergunning een vast recht van $2\frac{1}{2}$ cent, van elke concessie een van 25 cent per hectare; hij trekt 4% van de bruto-opbrengst.

Deze wet, waarbij aan de Indische Regeering uitgebreide bevoegdheden toegekend werden, is eerst uitgevoerd na een zeer lange voorbereiding; dit werd geregeld bij een ordonnantie van 1907.

In leemten, die spoedig aan den dag kwamen, werd voorzien bij een wijziging der mijnwet van 1899 in 1910. Het werd toen mogelijk gemaakt, dat de Staat deelgenoot zou worden in groote particuliere mijnbouw-ondernemingen; de gouverneur-generaal kan hiertoe, na machtiging bij de wet, contracten aangegaan. Hiermede werd aan de toenemende neiging tot staatsexploitatie eenige meerdere ruimte gegeven, al zijn de voorstanders van deze laatste met dezen vorm van bevoordeeling van den Staat allerminst tevreden. In den allerlaatsten tijd schijnt de Regeering neiging te toonen nog meer in hun schuitje te komen.

In zake de gouvernementscultures werd voortgegaan op den weg, die tot hare geheele afschaffing, behoudens zeer enkele uitzonderingen (o.a. kina en caoutchouc), moet leiden [1]). Ook de dwangcultuur van koffie, die het laatst nog alleen in Bandoeng bestond en waarvan de winsten wegens de veranderde omstandigheden, waarin de cultuur bedreven werd, sterk daalde, is opgeheven [2]). In het algemeen is de zorg voor den landbouw sterk toegenomen, getuige onder meer de oprichting van een afzonderlijk Indisch departement van landbouw in 1905. Betere bevloeiing, bestrijding van ziekten onder inlandsche gewassen konden van toen af meer methodisch worden ter hand genomen.

Uitgebreid zijn de bemoeiingen van de Regeering met landbouwaangelegenheden door het terugbrengen tot het Staatsdomein van enkele der zgn. particuliere landerijen, d.w.z. landerijen, die òf ten tijde der Oost-Indische Compagnie òf daarna aan private personen waren overgedragen met zeer uitgebreide rechten over de opgezetenen. Hiervoor werd de vorm van terugkoop gekozen — na ampele en herhaalde beraadslagingen in de Staten-Generaal; de eerste terugkoop had in 1910 plaats en werd door enkele andere gevolgd. In het bizonder heeft het misbruik, dat door verschillende bezitters van het hun toegekende recht op heerendiensten gemaakt werd, tot deze actie aanleiding gegeven. In zoo verre kan men haar beschouwen als een onderdeel der beweging tegen de heerendiensten, belastingen in arbeid, in heel Indië. Op hunne afschaffing is van verschillende zijden aangedrongen, maar het is moeilijk een vorm te vinden, om den Staat voor het verlies, dat deze hierdoor zou leiden, schadeloos te stellen. Voorloopig heeft men zich beperkt tot een geleidelijke vermindering, hetzij door invoering van een

1) Cf. hiervóór, blz. 121.
2) Bij de wet van 8 Mei 1915 (Staatsblad nº. 216).

hoofdgeld (sedert 1894 op Java en Madoera), hetzij door afkoop mogelijk te maken.

De financieele verhouding van koloniën en moederland had zeer dikwijls de aandacht der Staten-Generaal. Sedert Indië voor eigen behoeften, ook juist als gevolg van de pogingen tot sociale en cultureele verheffing van de inlanders, meer en meer noodig had en het zijne uitgaven met de eigen opbrengsten moeilijk kon dekken, werd het voor Nederland plicht de kolonie bij te springen. De omgekeerde verhouding van een 50 jaar vroeger! Men voelde dit hier te lande vrij algemeen, maar was het minder eens over de vraag, hoe ver de ondersteuning diende te gaan en welke vorm er aan gegeven moest worden. Weinigen dreven de opofferingsgezindheid tot de hoogte van Van Deventer. De eerste stap, die in 1904 gedaan werd door Idenburg als minister van koloniën, droeg een nog al bescheiden karakter. Belangrijke voorstudiën hiertoe waren geleverd in in opdracht van den minister samengestelde rapporten over den economischen toestand, over de middelen tot verbetering hiervan en over de financiën, het werk van Van Deventer, Kielstra en Fock[1]). In dat van den eerstgenoemde wordt het zorgwekkende van Java's economischen toestand hierin gezocht, dat, „terwijl de inlandsche bevolking tot aan de uiterste grens van haar vermogen op schatting wordt gesteld, de overheid nochtans niet te beschikken heeft over de middelen, noodig om de volkswelvaart naar behooren te bevorderen". Hier werd de wonde plek scherp aangegeven. Maar de som van 40 millioen, als geschenk aan Indië te geven, waarmede Idenburg in 1904 voor den dag kwam, mocht kwalijk toereikend worden geacht, om de wond te genezen.

Voor dit geschenk sloot Nederland een leening ten laste van zich zelf, waartoe de Staten-Generaal zonder veel moeite hunne toestemming gaven. De sommen, die nu in Indië vrijvielen, werden volgens een in gevolge de rapporten van 1904 aangenomen plan gebruikt voor aanleg van niet onmiddellijk productief geachte bevloeiings- en afwateringswerken, voor bevordering van emigratie uit Java naar de buitenbezittingen, voor vestiging van een publiek landbouwcrediet, voor verbetering van het paardenras en den veestapel, voor aanleg en verbetering van wegen, èn op Java èn in de buitenbezittingen — alle dus maatregelen in het belang der economische ontwikkeling. Van 1905 af zijn geregeld jaarlijks eenige tonnen voor deze doeleinden gebruikt en ongetwijfeld is daarmede ook een en ander, v.n. wat de verstrekking van landbouwcredieten betreft, bereikt. Het mocht ook tot tevredenheid stemmen, dat de pest, toen zij op Java in 1911 vertoonde — en als gevolg van de sociale omstandigheden zeer moeilijk uit te delgen zou zijn! —, direct krachtig bestreden werd. Maar het was er verre vandaan, dat zij, die een krachtige Indische verbeteringspolitiek voorstonden, tevreden waren gesteld:

„Een breede koloniale politiek, een hervormingspolitiek, die de volle sympathie zou hebben van den heer Idenburg, is niet te verwachten van het Christelijk kabinet", schreef Van Deventer[2]) tijdens het ministerie-Kuyper, en Idenburg heeft bij zijn benoeming tot minister „water in zijn wijn moeten doen". Juist gezien ongetwijfeld, en ook de daarna volgende kabinetten hebben deze niet gebracht: noch het liberale van De Meester noch het Christelijke van Heemskerk.

Men staat hier trouwens voor een uitermate zware taak. Het geldt op Java — want de buitenbezittingen komen hierbij nog slechts in de verte in aanmerking — een bevolking, die ruim 30 millioen bedroeg in 1905 en snel

1) Uitgegeven onder den titel: „Koloniaal-Economische Bijdragen", vanwege het ministerie van koloniën. — Cf. Colenbrander-Stokvis, t. a. p., blz. 246 vlg.
2) Alsvoren, blz. 245.

toeneemt. Economisch staat het grootste deel dezer bevolking zwak en er dreigt overbevolking. Hier kan eerst een jarenlange, methodische toepassing van goed overwogen maatregelen uitkomst verschaffen. Het is en het blijft echter in eerste instantie een kwestie van goeden wil en van geld. De eerste is er, het tweede zal er op den duur gemakkelijker kunnen komen, nu van de voortgaande ontginning van rijke delfstoffen ook de Indische schatkist profijten trekt. En de welvaart, die hieruit voortvloeit, al strekt zij in de eerste plaats ten voordeele der Europeesche ondernemers, die de kapitalen ter beschikking stellen, moet toch min of meer indirect ook de bevolking geen kwaad doen; zij zou in sterkere mate dan tot dusverre het geval is, goed hebben kunnen doen, ware men in iets, wat op sociale wetgeving voor Indië lijkt, niet geheel in gebreke gebleven. Dat het Indische crediet reeds zeer veel sterker is geworden, blijkt uit het gemak, waarmede tijdens den oorlog kort na elkander twee leeningen ten laste van Indië werden gesloten[1]). Dit leenen door Indië zelf is mogelijk gemaakt, doordat bij de wijziging der Indische Comptabiliteitswet van 1912[2]) Indië als rechtspersoonlijkheid is erkend en zelfstandig op financieel gebied is gemaakt.

De toeneming van Indië's productie is door de mijnontginning en de verbeterde landontginning in de 20e eeuw zeer groot geweest. De uitvoer uit Oost-Indië, waarvoor nog slechts sedert korten tijd goed betrouwbare cijfers bestaan, steeg in 1914 tot een waarde van ƒ 635.000.000 in totaal[3]). Hiertoe heeft de petroleum-ontginning wel het meeste bijgedragen: in de jaren 1902/3 tot 1906/7 steeg de uitvoer aan petroleum van 233.925.794 tot 497.121.844 liter[4]). De kolenproductie bedroeg in 1907 ruim 300.000 ton. Aan rietsuiker produceerde Java omstreeks 1910 1.238.000 ton of ruim tweemaal zooveel als eenige jaren vroeger; het was toen het de meeste suiker voortbrengende land der wereld ($^1/_{12}$ van de wereldopbrengst). Tabak, thee, kina breidden zich belangrijk uit — koffie niet — en in den laatsten tijd kwamen cacao en rubber tot ontwikkeling van beteekenis. Rijst-cultuur werd bevorderd en de invoer van dit voor de bevolking allernoodigste product, dat toch nog altijd ingevoerd moet worden, kon verminderd worden (in 1907 werd nog voor een waarde van ƒ 28 millioen ingevoerd). Voeg nu daarbij, wat de exploitatie van nog zoovele slechts weinig bekende terreinen in de buitenbezittingen zal kunnen brengen, en er is een toekomst van haast onbegrensde mogelijkheden. Indië is een zeer rijk land en het moet dan ook mogelijk zijn de schatten te vinden, die noodig zijn voor zijn economischen vooruitgang en voor zooveel meer, wat het noodig heeft. Natuurlijk is bij deze ontginning niet alleen Nederlandsch kapitaal betrokken. Buitenlandsche kapitalisten zijn voor niet geringe bedragen bij Indië geïnteresseerd; de machtige „Koninklijke" is een zeer sterk internationaal gekleurde vereeniging, wat haar kapitaal betreft. Een bloodaard, die dit als een gevaar mocht beschouwen! Zoolang slechts de Nederlanders in deze ondernemingen de baas blijven en zich in staat toonen ze met energie te beheeren — en daaraan ontbreekt het op het oogenblik niet —, is het een verstandige politiek buitenlandsch kapitaal niet te weren: het versterkt de exploitatie-mogelijkheid en het doet er de buitenlandsche deelnemers hun belang bij vinden, dat Nederland Indië blijft besturen.

De ontwikkeling der Indische bevolking op geestelijk gebied hangt natuurlijk nauw samen met die in economischen zin. De laatste dient voor te gaan,

1) Zie § 1, d, van het volgende gedeelte.
2) Wet van 29 Juni 1912 (Staatsblad nº. 207).
3) Zie Economisch-Statische Berichten van 1 Mei 1918.
4) Deze en de volgende cijfers van Smissaaert, t. a. pl., blz. 672 vlg.

voordat men van de andere overwegende resultaten mag verwachten. Aan inlandsch onderwijs is gedurende de 19e eeuw niet veel gedaan. Van der Kemp[1]) sprak in 1876 van de „goddelooze verwaarloozing van de geestelijke ontwikkeling der Inlanders". Sedert is de toestand geleidelijk ietwat verbeterd. Maar ± 1910 kreeg toch op Java nog niet meer dan 2% der volgens Europeesche begrippen leerplichtige kinderen gelegenheid lager onderwijs te genieten [2]). Aan de opleiding van inlandsche onderwijzers ontbreekt bovendien zeer veel. Hier ligt nog een zeer ruim veld braak, al is vooral sedert Fock's ministerschap hier de hand iets krachtiger aan den ploeg geslagen. De kwestie, of de Staat niet beter doet het Zendings-onderwijs dan de gouvernementsscholen te bevorderen — vraag, die vooral tijdens het ministerie-Heemskerk op den voorgrond is gebracht naar aanleiding van voorstellen tot verleening van subsidie aan de Christelijke scholen —, heeft ten gevolge gehad, dat de moederlandsche schoolstrijd ook op het Indische onderwijs werd overgebracht; gelukkig niet in ernstige mate tot dus verre en men moet hopen, dat de ontwikkeling van den inlander zelf er niet door in het gedrang zal geraken.

Evenals het onderwijs voor inlanders heeft dat van Europeanen in Indië meer dan vroeger de aandacht gehad en in deze veel gemakkelijker materie is ook meer bereikt. Daarbij komt niet alleen het lager, maar ook het ambachts- en het middelbaar onderwijs (het aantal Hoogere Burgerscholen is vermeerderd) in aanmerking. Daarenboven is de zorg voor de opleiding der ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur zeer verbeterd, omdat het begrip, dat men bij goed onderlegde ambtenaren het meeste belang heeft, zeer is doorgedrongen. De opleiding heeft sedert 1901 v.n. te Leiden (laatstelijk geregeld in 1907) plaats na de opheffing der Indische instelling te Delft in 1899. De gelegenheid is nu tevens geopend voor hen, die als ambtenaar eenigen tijd werkzaam zijn geweest, om aan de Indische Bestuurs-Academie in Den Haag hunne wetenschappelijke opleiding aan te vullen.

Bij de geestelijke ontwikkeling der inlanders is een uiterst belangrijke vraag: in hoe verre wenschen deze zelf ontwikkeld te worden en in welken zin? Een beweging ten dezen, uit de bevolking zelf geboren, zal de beste kans hebben goede resultaten af te werpen. In dit opzicht zijn er in de laatste jaren hoopvolle teekenen. De Vereeniging „Boedi Oetomo" (Het schoone Streven), uitgegaan van leerlingen aan de dokter-djawa-school te Batavia en van de scholen van inlandsche ambtenaren en onderwijzers, streeft naar de geestelijke ontwikkeling als het beste middel, om den strijd om het bestaan van den Javaan gemakkelijker te maken [3]). Zij is op godsdienstig gebied kleurloos en laat ook Europeanen en Christen-inlanders als leden toe. Meer naar het hart der inlandsche bevolking zelve schijnt het sympathieke streven van de begaafde en gevoelige Kartini, aan wier naam een geheele beweging is verbonden geworden. Ontwikkeling van den inlander, met gebruikmaking van de Europeesche cultuur als middel, niet als doel, wil deze inlandsche vrouw: zij is inderdaad nationaal-Javaansch. In hare richting wordt, na haren dood op jeugdigen leeftijd, gearbeid door het in 1913 gesticht „Kartinifonds", terwijl in Indië zelf eenige „Kartini"-scholen zijn opgericht. Zoo ééne inlandsche kan duizendmaal meer doen dan vele Nederlanders samen:

„Ik als geboren Javaansche weet alles van de inlandsche wereld. Een

1) P. H. van der Kemp, Oost-Indië's Inwendig Bestuur van 1817 of 1818 ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1918), blz. 83, noot 1.

2) Van Kol, t.a.p., blz. 267. Zie ook Colenbrander-Stokvis, t.a.p., blz. 286 en 349.

3) Alsvoren, resp. blz. 76 en 341, noot 2.

Europeaan, hoe lang ook op Java gewoond hebbende, kan toch niet zoo op de hoogte zijn van alles in onze inlandsche wereld als de geboren Inlander zelf. Waar geen Europeaan toegang heeft, kan de Inlander komen. Finesses in de inlandsche wereld, die zelfs den grootsten Indoloog onbekend gebleven zijn, kan de Inlander aan 't licht brengen" [1]).

Zou deze teerbesnaarde ziel met profetessenblik de toekomst aangegeven hebben, die het aantrekkelijkst lijkt: opleiding van de inlanders met Nederlandsche hulp naar eigen zin en behoefte? Zou het niet het beste zijn te streven naar nationalisatie van het onderwijs, zoodat de kennis, die Javaanschen jongelieden wordt bijgebracht, meer aanpast aan hunne maatschappij, taal en kunst, en dat dus de ontwikkeling meer van onderen dan van boven af geschiedde? Zooals immers ook de rechtspraak het best geschiedt naar den adat, die men door een Nederlandsch geleerde (prof. Van Vollenhoven) zooveel beter heeft leeren kennen, en niet naar een model van Europeesch recht.

Hoe dit zij, het gist in Indië en de uitingen betreffen niet alleen het onderwijs. De vereeniging de Sarikat Islam, die in de laatste jaren veel van zich heeft doen spreken en die op zeer verschillende wijze beoordeeld werd, stelt zich ook op islamitisch, d.w.z. — omdat zij den Islam als de nationaliteit der Inlanders beschouwt — nationalistisch standpunt, maar haar streven heeft toch wijdere strekking dan dat van Kartini. En al weer verder wilde de Indische Partij (waaraan de naam van een tweeden Douwes Dekker verbonden is) gaan: haar optreden werd zelfs staatsgevaarlijk geacht en enkele harer leiders werden uit Indië gebannen.

In dit streven, dat nog moeilijk in zijn geheelen omvang te kennen valt, neemt ook de wensch naar een bestuurshervorming en naar meerdere vrijheid van meeningsuiting [2]) een plaats in. En aan dezen wensch wordt een eind weegs tegemoetgekomen door dergelijke neigingen hier te lande. Eenig medezeggenschap van de bevolking, voorloopig vooral de Nederlandsche in Indië, en decentralisatie van het tot dusverre zeer gecentraliseerde algemeene bestuur te Batavia zijn de beide aangelegenheden, waarin men hier te lande gemeend heeft een nieuwen weg te moeten inslaan. Reeds zijn eenige stappen op dien weg gezet.

Bij de wet van 23 Juli 1903 werd met decentralisatie een begin gemaakt [3]). Gemeente- en gewestelijke, samen „locale" genoemde, raden werden hierbij ingevoerd, bestaande uit Europeesche en inlandsche leden. De Europeesche leden van de eerste werden den eersten keer door den gouverneur-generaal aangewezen, maar sedert 1909 gekozen door kiezers, voor wie als maatstaf een census geldt. De bevoegdheid, die natuurlijk zuiver plaatselijk is, wordt door de vereischte goedkeuring van den gouverneur-generaal in verschillende gevallen (o.a. bij het heffen van belastingen) beperkt. In den laatsten tijd zijn aan het hoofd van enkele der grootste steden bovendien burgemeesters gesteld.

Van grooter belang is de instelling van den Volksraad, die, nadat verschillende vorige wetsontwerpen niet het Staatsblad hadden gehaald, ingevoerd werd bij de wet van 16 December 1916 [4]), dienende tot wijziging van het reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië. Deze Volksraad, die tijdens het overleg met de Staten-Generaal over het wetsontwerp in

1) Uit Kartini's brieven, uitgegeven door mr. Abendanon, geciteerd bij Colenbrander-Stokvis, t. a. p., blz. 376.

2) Het recht van vereeniging en vergadering is niet lang geleden voor Indië erkend (Wet van 8 Mei 1915, Staatsblad n°. 215).

3) Van Kol, t.a.p., blz. 95 vlg.

4) Staatsblad n°. 535.

de plaats is gekomen van den eerst voorgestelden van „Kolonialen Raad", bestaat uit door den gouverneur-generaal benoemde Europeesche en inlandsche leden; hij is zonder groote bevoegdheden, maar moet door zijn bestaan alleen reeds van beteekenis geacht geworden, v.n. bij verstandige leiding. De Volksraad — en daarom is deze naam gelukkig gekozen — moet als het symbool worden van het gemeenebest, dat Indië onder leiding van Nederland op weg schijnt te zullen worden.

Aan de hervormingen in Indië is de naam Idenburg het meest verbonden, ofschoon niet in zóó sterke mate als die van Van Heutsz aan de uitbreiding van ons gezag over de buitenbezittingen. Of komt dit alleen, omdat we het werk van den laatste zooveel reëeler voor ons zien dan dat van den eerste, dat nog in velerlei opzichten in een aanvangsstadium ligt? Maar omnium consensu heeft Idenburg, tweemaal minister van koloniën en na Van Heutsz gouverneur-generaal (1909—1916), op Indië's ontwikkeling een grooten invloed uitgeoefend in gunstigen zin. Zijn optreden als gouverneur-generaal — in den tijd, toen hij als minister fungeerde in het Kabinet-Heemskerk — gaf tot eenige kritiek aanleiding. Men herinnerde zich het geval van de benoeming van Mijer in 1866 [1]), die tot een sterke beweging tegen het toenmalige ministerie geleid had. Maar de kritiek zweeg spoedig, omdat werd ingezien, dat de beide gevallen gelijksoortig waren, maar volstrekt niet gelijk stonden [2]). Mijer ging als conservatief en als voorstander van een koloniaal program, dat volstrekt niet de algemeene instemming der partijen had; Idenburg mocht zich in het vertrouwen van alle partijen verheugen. Tijdens den oorlog, die ten gevolge had, dat zijn ambtsvervulling wat langer dan een 5-jarige periode geduurd heeft, is hij opgevolgd door Mr. J. P. van Limburg Stirum.

Het was in 1900, toen Kuyper in een rede, die Van Kol [3]) meesterlijk noemde, de taak van Nederland ten opzichte van Indië omschreef in 4 hoofdvragen:

„1. De verhouding tusschen de hooger en lager ontwikkelde rassen; moet men deze laatste geïsoleerd laten of is onder hen een roeping te vervullen?

„2. Behoort de bodem van het land aan de bevolking, die zich daar vestigde, of heeft een recht daarop de geheele menschheid?

„3. Moet men rekening houden met historisch geworden toestanden, dan wel kan men „tabula rasa" maken? En ten

„4. Moet de toepassing der staatkundige beginselen (rechtspraak, loonen, belastingen, onderwijs, strafstelsel enz.) verschillen naarmate de cultuurtoestanden waarin die volken verkeeren, ook al mochten zij niet voldoen aan Europeesche idealen"?

Overziet men aan de hand hiervan Nederland's koloniaal beleid in de sedert verloopen jaren, dan valt het spoedig op, dat — ietwat aarzelend, stellig zonder eenige forschheid — naar een oplossing hiervan is gezocht en dat nog slechts voor een klein deel een oplossing is gevonden. Een groote taak blijft over, die zich meer en meer schijnt toe te spitsen in het totstandbrengen niet van een associatie, waarin Nederlanders en inlanders, aan elkander geassimileerd, een eenheid zullen vormen, maar van een tweeheid, waarin Nederlanders en inlanders, ieder met hun eigen cultuur, naast elkander zullen staan onder één staatswezen. De taak is voor het oogenblik oneindig verzwaard door de ontwikkeling der wereldgebeurtenissen om ons en

1) De Bruyne, III, blz. 285 vlg.
2) Cf. Colenbrander—Stokvis, t. a. p., blz. 357.
3) T. a. p., blz. 13.

om Indië heen, die ook de kwestie der defensie, reeds vóór dien gesteld [1]), van zooveel dringender aard hebben gemaakt. Zij valt nu samen met een der onopgeloste problemen, die de wereldoorlog heeft opgeworpen: in hoe verre zal de verhouding van Nederland en Indië worden beïnvloed door de reuzenworsteling, waarvan wij getuige zijn? Zal alles dan aanknoopen bij den gang der dingen, vóór den oorlog begonnen en tijdens den oorlog zoo wat voortgezet? Niemand kan hierop een antwoord geven, al lijkt het niet waarschijnlijk. Wij weten er sedert vier jaren zoo weinig van, wat er in Indië eigenlijk voorvalt en hoe het er in Oost-Azië en in Australië uitziet. Geruststellend mag men het noemen, dat oproerige bewegingen — behalve een opstand van geringen omvang in Djambi (1916), die spoedig beteugeld was — uitbleven. Getuigenissen van trouw aan het Nederlandsche gezag kwamen in: het werd in de Troonrede van 1917 uitdrukkelijk geconstateerd. Van iets positief onrustbarends bleek niets. Maar is het toch niet, of onze koloniën zonder eigen telegrafische verbinding met Nederland, zonder geregelde verbinding over zee — met het weinige verkeer, dat overbleef, geheel onderworpen aan Engelsch toezicht — daar als een notedop op een hooge golf dobberen? Daar zijn wij reeds met volle zeilen midden in het oorlogsgebeuren terechtgekomen en het wordt nu tijd van Indië afscheid te nemen, want iets over Indië te vertellen tijdens den oorlog schijnt nog geheel ondoenlijk.

Wij eindigen dit gedeelte met enkele mededeelingen over onze West-Indische bezittingen. Hare geschiedenis boodt ook in het nu behandelde tijdvak niet veel opmerkelijks. Voor die van Suriname was de instelling eener staatscommissie in 1911, onder voorzitterschap van Mr. D. Bos, het groote feit. Zij gaf blijk van een verlevendigde belangstelling in den toestand dezer oud-Nederlandsche bezitting, die reeds jarenlang zooveel te wenschen overliet en die, nu zij door verschillende ontdekkingstochten meer bekend werd, ook meer de aandacht bleek te verdienen.

De commissie had in opdracht: het instellen van een onderzoek naar den economischen en financieelen toestand der kolonie en het uitbrengen van een advies omtrent de maatregelen, welke ter verbetering van dien toestand behoorden genomen te worden. Haar verslag, dat uitgebracht werd na onderzoek ter plaatse door een sub-commissie en dat zeer waardevolle gegevens behelst voor de kennis van Suriname in het algemeen, geeft geen rooskleurige voorstelling [2]). Maar het acht de toekomst volstrekt niet wanhopig [3]):

„Voor ontmoediging op grond van de niet geslaagde pogingen (o.a. om de kolonie hare eigen lasten te doen dragen) in het verleden bestaat geen reden. Vele factoren voor economischen bloei zijn aanwezig, aan hun versterking of goede uitwerking werd echter nog niet genoeg aandacht geschonken. Een kolonie als Suriname vooruit te brengen kost tijd en geld.

„Tijd — men bedenke slechts, dat het grootste deel der bevolking een halve eeuw geleden nog in slavernij leefde en het economische besef nog niet genoeg door een samenstel van maatregelen is bevorderd. Men vergete niet, dat het nijvere Britsch-Indische bevolkingsdeel zich eerst in de laatste 15 jaar blijvend in de kolonie heeft neergezet.

„In deze landbouwkolonie dateert de voorlichtingsdienst voor den landbouw nog slechts van 8 jaren her en is hij nog onvoldoende toegerust. Een goed ingericht landbouw-, speciaal grondcrediet, ontbreekt, evenals de onmisbare grondslag: een goed kadaster.

1) Hiervóór, blz. 356.
2) Uitgebracht in September 1911 en uitgegeven ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1911).
3) Blz. 227 vlg.

„Maar ook geld is noodig om de noodzakelijke voorwaarden voor den bloei der kolonie te scheppen. In de laatste jaren heeft men dat in Nederland ingezien, al zijn de middelen, door welke men het doel heeft trachten te bereiken, niet steeds gelukkig geweest. Toch is er geen reden thans de geldelijke hulp te staken, die noodig is om Suriname zich te doen ontwikkelen tot een gemeenschap, in staat haar eigen kosten te dragen. Andere kolonies, wat bevolking en bestaansvoorwaarden betreft niet in gunstiger omstandigheden dan Suriname, blijken wel ter dege in staat hare eigen kosten goed te kunnen maken en tevens in welvaart vooruit te gaan".

De commissie wijst dan verder op Britsch-Guyana, waar men ook met groote moeilijkheden te kampen heeft gehad onder gelijksoortige omstandigheden en waar de toestand in vele opzichten beter is. Waarom zou, wat daar mogelijk was, niet hier kunnen bereikt worden? Het is nog de tijd niet, om over de resultaten van het werk der commissie, die uitvoerige adviezen omtrent den te volgen weg gaf, te oordeelen. Daartoe is dit nog te kort geleden en ook hier is de oorlog storend tusschenbeiden gekomen.

Eén der belangrijkste punten uit de adviezen der commissie betreft de versteviging van den economischen grondslag en de verbetering der financiën in de kolonie. Zij wilde o.a een centrale landbouwcredietbank met garantie van den Staat tot het verleenen van voorschotten op korten termijn. Maar de voorstellen, door de Regeering al spoedig in deze richting gedaan, mochten tot dusverre niet op succes bogen: de Tweede Kamer weigerde de op de begrooting voor 1913 aangevraagde gelden te voteeren; men vreesde dat op het octrooi der Surinaamsche bank inbreuk zou worden gemaakt, en sedert is het hierbij gebleven [1]).

Tot mislukking gedoemd vóór de uitvoering? Zooals zoovele nuttige maatregelen, die in het belang der kolonie wèl werden uitgevoerd! Wij wijzen op den aanleg van de Lawa-stoomtram tijdens het gouverneurschap van Lely (opvolger van Tonckens), die Paramaribo met het als goudrijk beschouwde Lawa-gebied verbindt, maar in de verste verte niet aan de verwachtingen heeft beantwoord [2]). Of op de bacoven-cultuur, die met groot verlies bedreven werd niettegenstaande voorschotten van wege den Staat. Er schijnt in deze kolonie niets te mogen gelukken en de bevolking zelve toont over het algemeen ook niet de noodige energie, om pogingen tot verbetering te steunen. Symptomen van ontevredenheid over het moederland ontbreken niet. De gouverneurs, die Lely opvolgden: Idenburg, Fock, Van Asbeck, mogen hunne beste krachten hebben aangewend, hun arbeid is op teleurstelling uitgeloopen. Sedert kort is G. J. Staal als gouverneur werkzaam.

Gunstiger laat zich de toekomst van Curaçao aanzien. De prachtige haven schijnt een groote ontwikkeling tegemoet te kunnen gaan, doordat de „Koninklijke" er een harer petroleum-entrepôts heeft gevestigd. De grootere rust, nu in de dichtbij liggende Zuid-Amerikaansche republieken, v.n. Venezuela [3]), heerschende, biedt kans op geregelder betrekkingen met deze landen, waarop Curaçao in de eerste plaats is aangewezen. En de Regeering erkent de beteekenis dezer kolonie door het plan, om er één der drie draadlooze telegraafstations te vestigen, waardoor Oost, West en Nederland nu spoedig geregelde, zelfstandige verbindingen met elkander zullen bezitten.

1) J. M. Plante Fébure, West-Indië in het Parlement ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1918), blz. 27 vlg.
2) Alsvoren, blz. 102.
3) Cf. hiervóór, blz. 401 vlg.

B. Tijdens den wereldoorlog.

Over Nederland tijdens den werendoorlog te schrijven, terwijl deze oorlog nog maar niet eindigen wil [1]) — te schrijven wel te verstaan in historisch verband, zoodat de onderlinge samenhang der internationale en nationale feiten, hunne wederzijdsche beïnvloeding en relatieve waarde, worden bepaald en aangegeven —, is kortweg onmogelijk. Men zou hoogstens een reeks van feiten, op een of ander binnenlandsch onderwerp betrekking hebbende, eenigermate in oorzakelijk verband kunnen trachten voor te stellen. Maar dat wil dit boek niet.

En toch gaat het ook niet aan met het uitbreken van den oorlog te eindigen. Immers aan den ontwikkelingsgang, die zich in ons land vóór den oorlog afteekende, is na eenigen stilstand voortgesponnen: de grondwetsherziening is ten einde gebracht en dit moest het eindpunt van ons boek worden. Deze alleen te vertellen, het ware kwalijk te verdedigen, omdat zij niet — natuurlijk niet! — buiten den invloed van de buitengewone omstandigheden sedert 1914 is gebleven.

Zoo zat er niet anders op — althans naar het oordeel van den schrijver niet — dan dezen weg te volgen: een omschrijving te geven van Nederland's positie ten opzichte der oorlogvoerenden, die uit het in vorige hoofdstukken [2]) uiteengezette eigenlijk als van zelf voortvloeit; een summarisch overzicht te doen volgen van de voornaamste politieke moeilijkheden, waarin Nederland ten opzichte van beide partijen geraakte; een even summarisch overzicht van de maatregelen, v.n. op militair, financieel en economisch gebied, waartoe de oorlog den Nederlandschen staat in het binnenland noodzaakte — dit alles tot het einde van 1917, tijdstip, waarop de grondwetsherziening een feit was geworden; ten slotte te beschrijven, hoe de grondwetsherziening er kwam en hoe het hieruit voortspruitende nieuwe zich nu aankondigt. Mocht de mogelijkheid zich voordoen later — na eenige jaren — een vervolgdeel op dit werk te geven, dan zal het laatste gedeelte van dit deel hierin moeten worden omgewerkt, ten minste die stukken, die direct met den oorlog in verband staan. Wat een heerlijkheid zal het wezen dan te kunnen schrijven over Nederland's stelling tijdens den geëindigden reuzenstrijd en te mogen constateeren, dat ons vaderland ongeschonden in den nieuwen tijd is overgegaan.

1) Dit werd geschreven in het voorjaar van 1918 (vgl. het „Voorwoord").
2) § 8 van het 1e gedeelte en § 2 en § 4 van het 2e gedeelte, A, van dit werk.

§ 1. Gevolgen van den oorlogstoestand.

a. Nederland's positie ten opzichte der oorlogvoerenden.

Wel waarlijk een reuzenstrijd! Hoe lang zal er nog nagepraat worden over de oorzaak van, de directe aanleiding tot, de schuld aan het uitbreken ervan en wellicht zal men het er nooit over eens worden. De geschiedenis-wetenschap is een benaderingswetenschap. Nooit zoo duidelijk als in deze jaren heeft men kunnen ervaren, hoe elk feit, elke gebeurtenis zich tot dubbele uitlegging gemakkelijk leent en hoe het historisch verleden, hoe vast het scheen te staan, op verschillende wijzen kan worden voorgesteld. Men denke eens aan Elzas-Lotharingen of aan Polen of aan Duitsche kolonisatie. Een historicus, die in alle oprechtheid naar onbevangenheid streeft, heeft het kwaad te verantwoorden en zijn taak schijnt hem soms onmogelijk. Men gelooft hem niet. Hij loopt gevaar uitgejouwd te worden.

In een Nederlandsche geschiedenis behoeven wij ons over dit alles niet zeer druk te maken. Voor ons is de oorlog voortgekomen uit een ontwikkeling der Europeesche verhoudingen, zooals deze zich sedert 1871 heeft voorgedaan [1]). De toenemende spanning, na het ontstaan van drievoudig verbond en entente, die in 1909 in de crisis ten gevolge van de annexatie van Bosnië en Herzegowina door Oostenrijk-Hongarije bijna tot de uitbarsting kwam en in de samenwerking der groote mogendheden tijdens de Balkan-oorlogen van 1912 en 1913 slechts schijnbaar verdween, leidde in het einde van Juli 1914 tot de ramp, waarvan de grootte pas langzamerhand beseft kon worden. De vermoording van den Oostenrijksch-Hongaarschen troonsopvolger en zijne gemalin op 28 Juni te Serajewo deed de tegenstellingen aan de Zuid-Oostelijke grenzen der Monarchie in haar scherpsten vorm uitschijnen. De eischen van Oostenrijk-Hongarije aan Servië brachten de diametraal tegengestelde belangen van het eerste land en Rusland tot een kookpunt. De steun, door Duitschland aan zijn bondgenoot verleend, moest zijn terugwerking op het verdere Europa hebben. Pogingen, door Engeland, daarna ook door Duitschland aangewend, om den storm te bezweren, hadden geen succes en vooral in Rusland toonde een partij in de omgeving van den tsaar zich zeer oorlogsgezind. De militaire machten, nu zoo kolossaal, raakten in beweging. Elkeen op het vasteland voelde zich bedreigd en de oorlogsverklaringen, eerst die van Oostenrijk-Hongarije aan Servië (28 Juli), dan die van Duitschland aan Rusland (1 Augustus) om de mobilisatie van dit land, aan Frankrijk (3 Augustus), die van Engeland aan Duitschland (4 Augustus), daarna die van Oostenrijk-Hongarije aan Rusland, Montenegro aan Oostenrijk-Hongarije, Servië aan Duitschland, Duitschland aan Montenegro, Frankrijk en Engeland aan Oostenrijk-Hongarije, kwamen als zoovele bliksemschichten uit een overladen atmosfeer; spoedig volgde nog Japan.

Nederland had als kleine mogendheid de ontwikkeling der verhoudingen sedert 1871 aangezien, zonder er deel aan te kunnen hebben. Het spreekt van zelf, dat deze gedragslijn nu ook zijn houding moest bepalen. Geen enkele contractueele verplichting gebood partij-kiezen. Ook niet de schending der Belgische neutraliteit door Duitschland, een daad van noodweer, waarvan de onrechtmatigheid door den Duitschen rijkskanselier in zijn groote Rijksdagrede van 4 Augustus 1914 uitdrukkelijk werd erkend. Nederland had de Belgische neutraliteit niet mede gewaarborgd en wie wat aandachtig de

1) Hiervóór, blz. 137 en 307.

Belgisch-Nederlandsche betrekkingen had gevolgd, kon er zich geen oogenblik in vergissen, dat Nederland ook om andere redenen de partij van België niet zou opnemen. Gevoelsargumenten wegen in de internationale staatkunde bitter weinig en eenig reëel belang, om België te hulp te snellen, was niet voorhanden.

Wie zich op den 3en Augustus 1914, toen bekend werd, dat de Duitschers op het punt stonden België binnen te trekken — na de weigering van koning Albert, om hen te laten passeeren —, in het centrum van Den Haag bevond, zal nooit den indruk vergeten, die de binnenstroomende tijdingen op hem maakten. En velen, tot in de Tweede Kamer, dachten niet anders, of ook de schending van ons grondgebied stond voor de deur. Toch verklaarde omstreeks dienzelfden tijd de Duitsche gezant, Von Müller, aan onzen minister van buitenlandsche zaken, Loudon, dat, „indien Nederland zijne onzijdigheid handhaafde, Duitschland deze ten volle zou eerbiedigen" — een verklaring, die eerst in 1916 door de Nederlandsche Regeering openbaar is gemaakt [1]).

Het strategisch belang, dat Duitschland er toe bracht de Belgische neutraliteit te schenden, bestond ten opzichte van Nederland niet. Daarom kon Duitschland ons grondgebied ontzien, wat het bij het optrekken van de Duitsche legers langs de Zuidgrens van Limburg dan ook met de meeste nauwgezetheid heeft gedaan; alle geruchten over een schending van ons gebied, die in het buitenland de rondte gedaan hebben, waren ten eenen male onjuist [2]). Duitschland, dat België niet met veroveringsoogmerken binnentrok, had ook geen andere belangen, om ons aan te vallen: ware Duitschland wel van plan geweest België of een stuk er van in te lijven, het zou moeilijk hebben kunnen nalaten ook een stuk Nederlandsch gebied mede te nemen. Zoo uitte zich de Duitsche staatssecretaris voor buitenlandsche zaken, Von Jagow, in een depesche aan den Duitschen gezant te Londen [3]), en hij wees hiermede aan, hoe nauw de toekomst van België en Nederland samenhangt. Daarom is het ook zoo begrijpelijk, dat de Duitsche inval in België hier te lande een kolossalen indruk maakte; hier kwam inderdaad het sentiment in beweging. In hoe verre het sentiment ook bij de eerbiediging onzer neutraliteit door Duitschland een rol speelde, moge in het midden blijven: men heeft meermalen beweerd, dat keizer Wilhelm II hiermede door gevoelsargumenten [4]) geleid werd. Dit motief schijnt echter ter verklaring van het feit zelf in waarheid geheel gemist te kunnen worden.

Nu de oorlog kwam, was het voor Nederland van het allerhoogste gewicht zoo duidelijk mogelijk te doen uitkomen, dat het bereid en in staat zou wezen zijn neutraliteit te handhaven. Duitschland moest overtuigd wezen, dat Engeland niet ongestraft een landing op onze kust zou kunnen beproeven, om de Duitsche legers in de flank te vallen; de entente, dat Duitschland evenmin ongestraft door Nederland zou kunnen trekken, om onze havens te bezetten. De maatregelen der Nederlandsche Regeering waren van

1) Bij de behandeling der begrooting voor buitenlandsche zaken voor 1916 in de Eerste Kamer op 29 Februari 1916, toen de minister pertinent de geruchten (vrij dwaze geruchten!) logenstrafte over een geheim Nederlandsch-Duitsch verbond (Handelingen Eerste Kamer, blz. 253).

2) Men zie vooral de bewijzen hiervoor, door de Nederlandsche Regeering zelf gegeven (o. a. in het Recueil de diverses communications du Ministre des Affaires Étrangères aux États-Généraux — uitg. van het Min. van Buitenl. Zaken — La Haye, Martinus Nijhoff, 1916 —, p. 5 vlg.).

3) Engelsch Witboek (Miscellaneous nº. 6 — 1914), p. 77.

4) Cf. hiervóór, blz. 135.

den beginne af geschikt, om dit vertrouwen te geven. Zij heeft cordaat en met zelfbewustheid gehandeld en is na de oorlogsverklaringen van Oostenrijk-Hongarije en Servië de eerste geweest, die op 31 Juli — naar men hier te lande toen verhaalde op grond van spionnenberichten uit Duitschland — officieel tot mobilisatie overging, na reeds eerder eenige maatregelen met het oog op een eventueele noodzakelijkheid, om de neutraliteit te doen eerbiedigen, te hebben getroffen [1]).

Op 30 Juli werd de landweer, voor zoover tot kust- en grenswacht bestemd, opgecommandeerd [2]). 31 Juli volgde het mobilisatie-bevel. Te half twee 's middags teekende de Koningin het besluit [3]):

„Alle miliciens en landweermannen met spoed opkomen". De Koningin besliste tevens, dat er oorlogsgevaar was in den zin van artikel 186 der Grondwet. C. J. Snijders, luitenant-generaal, chef van den generalen staf, werd, met den titel van generaal, benoemd tot opperbevelhebber van zee- en landmacht [4]). In verschillende proclamatiën [5]) werden de neutraliteitsbepalingen voor Nederland en Nederlandsch-Indië vastgesteld. Verschillende militaire stellingen werden in staat van oorlog verklaard (5 Augustus); later de grensgemeenten — het eerst een aantal in Zeeuwsch-Vlaanderen, Noord-Brabant en Limburg (23 Augustus) — in staat van beleg (hier werd de militaire overheid dus geheel de baas).

De aard der Nederlandsche neutraliteit werd meerdere malen omschreven. De minister van buitenlandsche zaken deed dit o.a. in gelukkige bewoordingen toen hij schreef van:

„L'impartialité qui est le trait distinctif de la neutralité" [6]).

De premier drukte zich bij discussiën over een militair onderwerp op 26 Januari 1915 op de volgende wijze uit [7]):

„De Kamer is eenstemmig met de regeering, dat de neutraliteit van ons land tot het uiterste moet worden gehandhaafd; ik meen, dat twijfel te dien aanzien is uitgesloten. Hoe heeft de regeering haar taak om die neutraliteit te handhaven, op te vatten? Er is een negatieve, speculatieve neutraliteit, een neutraliteit die gericht is uitsluitend op de materieele belangen van ons volk. Een dergelijke neutraliteit zou wankel zijn, want zij zou berusten op kansberekeningen en machtsverhoudingen. Maar er is ook een hoogere neutraliteit, en dat is de vaste wil om ons zelf te zijn; de vaste wil om die hoogere goederen van vrijheid en van verdraagzaamheid, die ons volk in een historie vol van strijden en lijden tot haar eigen goed heeft gemaakt, te handhaven en te behoeden tegenover iedereen.

„Die neutraliteit is sterk, want zij is onafhankelijk van eenige krijgskans, onafhankelijk ook van eenige voorkeur. En de regeering is er zeker van, dat Nederland nu en in de toekomst dit zijn recht aan wie het ook zij, niet goedschiks zal prijsgeven. Wij leven in een tijd van daden, niet van woorden. En niet ons recht op een onafhankelijk volksbestaan is onze beschutting, maar die beschutting is hierin gelegen, dat wij bereid zijn om dat recht ook met daden te verdedigen. Indien de Kamer zou weigeren om aan de regeering haar volle vertrouwen te schenken, zou men dan niet meenen, dat de wereld die ons gadeslaat, en dat gebeurt in deze dagen, zou gaan twijfelen aan den ernst van ons volk? Zou men niet meenen, dat, indien het gezag van de Regeering werd ondermijnd door gebrek aan vertrouwen van de zijde der Kamer, daardoor onze kracht, om ons volksbestaan te handhaven, inderdaad zou worden verminderd?"

1) Cf. M. W. F. Treub. Oorlogstijd. Herinneringen en Indrukken (Haarlem—Amsterdam, 1917), blz. 11.
2) Staatsblad n°. 331.
3) Zie de dagbladen van 31 Juli.
4) Besluit van 31 Juli (Staatscourant van 1 Augustus).
5) De eerste voor de onzijdigheid in den oorlog tusschen Servië en Oostenrijk-Hongarije in de Staatscourant van 30 Juli (n°. 176). — Zie verder het pasgenoemde Recueil, p. 1.
6) In een nota aan den Britschen gezant van 4 April 1917 (in Diplomatieke Bescheiden betreffende de toelating van Oorlogsschepen en bewapende handelsvaartuigen binnen het Nederlandsche Rechtsgebied, blz. 6).
7) Handelingen Tweede Kamer 1914—1915, blz. 614.

Een ander maal, niet minder afdoende — in een interview [1]), dat Cort van der Linden aan een correspondent van een Amerikaansch dagblad verleende — sprak hij op niet minder stellige wijze van het Nederlandsche volk als:

„een volk, dat streeft naar volmaakte onzijdigheid en poogt, de kern van het internationale recht te redden, door de belligerenten, die zijn rechten of belangen schaden, te herinneren aan de regels, die de beste en meest verantwoordelijke rechtskenners ter wereld hebben gecodificeerd".

Deze drie uitingen, die gemakkelijk met andere te vermeerderen waren, geven de gedachte, die de Nederlandsche Regeering bezield heeft, goed weer. Zij vullen elkander aan. Strevende naar onpartijdigheid ten opzichte van beide partijen der oorlogvoerenden, vastbesloten tot handhaving der zelfstandigheid, sterk door het vertrouwen van volk en Staten-Generaal, trachtte zij haren weg te vinden door zich te houden aan het gecodificeerde internationale recht en te protesteeren tegen elke, de belangen van Nederland bedreigende of schendende daad van één der belligerenten. Zoolang geen vitale belangen bedreigd schenen — en het begrip van niet-vitaal werd in de praktijk zeer ruim genomen —, bepaalde zij zich tot protesten. Hare houding te beoordeelen, ligt buiten de competentie van den schrijver van dit werk. Men mag met zekerheid vaststellen, dat hare houding doorgaans geheel in overeenstemming is geweest met de wenschen van bijkans het geheele volk.

Bij de beoordeeling dezer houding mag niet vergeten worden, dat er in onzen geheelen toestand zwakke punten waren, die een krachtig opkomen voor Nederlandsche belangen dan met protesten alleen eenigszins belemmerd moeten hebben; en bovendien, dat het hier gold een strijd op leven en dood van zeer machtige naties. In zijn bovengenoemde rede sprak de minister van binnenlandsche zaken hierover zeer opmerkelijke woorden:

„Toen in einde Juli van het vorige jaar de oorlog dreigde, was de regeering zich bewust, dat er in onze nationale stelling verscheidene kwetsbare plekken waren. En toen de oorlog was uitgebroken, waren wij ten volle gereed en wisten wij, dat de geheele Volksvertegenwoordiging en het geheele volk achter ons stonden. De erkenning van deze feiten heeft niet weinig bijgedragen, dat ons land buiten den oorlog is gebleven. Deze feiten hebben gehad een machtige preventieve werking. In de zeer zorgvolle en gevaarvolle tijden die achter ons liggen, op menig tijdstip meer zorgvol en gevaarvol dan menigeen zich bewust is, heeft de regeering tal van netelige vraagstukken te beslissen gehad, vraagstukken waarbij uit den aard der zaak nu eens het belang van de eene, dan het belang van de andere der groote belligerenten werd geschaad. Is het nu geweest de voortreffelijke leiding van de regeering die ons heeft behoed? Neen, vele van de beslissingen zullen vat hebben gegeven tot gerechtvaardigde critiek. Maar wat heeft ons behoed? Ons heeft behoed, dat hoe langer hoe meer zich de overtuiging heeft gevestigd, dat de regeering trachtte naar een loyale handhaving van onze internationale verplichtingen en dat de regeering achter zich had een ongerepte weermacht

1) Nieuwe Rotterdamsche Courant van 30 November 1917, Ochtendblad B.

en het vertrouwen van de natie, dat het woord van de regeering ook tegenover het buitenland gold als het woord van een eendrachtig volk. Nu zijn er nog, evenals in Juli en Augustus, kwetsbare plaatsen in onze internationale stelling. En nu zou ik willen vragen — wat men ook verder moge denken over de verantwoordelijkheid van de regeering en de Kamer — of het verantwoord zou zijn om thans die waarborgen, welke ons in het verleden hebben behoed, te verminderen, doordat de regeering niet meer zeker zou zijn van het vertrouwen van de Volksvertegenwoordiging.

„Een tweede overweging, die ik zou willen voorleggen is deze. Op het oogenblik is er in den grooten worstelstrijd een toestand van evenwicht en het schijnt alsof daarom een zekere gerustheid ook voor ons volk en voor onze natie gerechtvaardigd zou zijn. Maar dit weet toch iedereen, dat ieder oogenblik die toestand kan veranderen, dat ieder oogenblik zich incidenten kunnen voordoen, die de beschikking over onze gansche weermacht noodzakelijk maken. Ik zeg ieder oogenblik, want, Mijnheer de Voorzitter, de ervaring leert, dat deze incidenten zich meestal voordoen volkomen onverwacht en dat voor de beslissing aan de regeering slechts een korte tijd wordt gelaten.

„Ik zeg dit niet om eenige ongerustheid te wekken, of om de ongerustheid, die er zou mogen bestaan, te voeden, maar ik zeg dit alleen om aan te toonen, dat men uit hetgeen er op dit oogenblik is niet mag afleiden wat er morgen zal zijn. Want men mag toch geen oogenblik uit het oog verliezen, dat het hier een strijd geldt tusschen zeer machtige naties, die vechten op leven en dood, en dat de gevolgen van dien strijd zich op het onverwachtst kunnen voortplanten ook in de sfeer van de neutrale naties. Ik heb de vaste overtuiging, dat, indien voor ons het oogenblik zou aanbreken dat wij, terwijl wij nu het geweer bij den voet hebben, het geweer zouden moeten vellen, dat oogenblik van beproeving over ons zal komen met plotselinge en onverwachte hevigheid. En daarom acht ik het van het hoogste belang, dat wij blijven beschikken over alle krachten, waarover wij kunnen beschikken".

Er waren niet velen in ons land, die een andere houding van Nederland voorstonden of bepleitten. De Tweede Kamer gaf in hare zitting van 3 Augustus, waarin enkele spoedeischende ontwerpen van militairen aard zeer vlug werden afgehandeld, een schoon voorbeeld van eensgezindheid en vaderlandslievendheid. Alle sprekers van links en rechts betuigden hun vertrouwen in de Regeering en hun geneigdheid, om deze haar steun te verleenen [1]. „Een warm nationalisme", zegt de Nieuwe Rotterdamsche Courant in haar overzicht van deze zitting [2], „vervulde allen; wie anders elkaar verre stonden, vonden elkander ditmaal; en het was schier ontroerend den heer Troelstra telkens zijne instemming te hooren betuigen met uitspraken van den afgevaardigde van Goes, in gewone dagen zijn politieke antipode". Lohman uitte zich o.a. in de volgende woorden:

„Laat ons bedenken, dat alles wat naar partijdigheid zweemt, thans ter zijde moet worden gesteld. In ons leger dienen niet partijen, maar Nederlanders". En Troelstra zei onder meer: „Indien er eenige Regeering in Europa is, die onschuldig is aan de verschrikkelijke misdaad, die thans over Europa is losgelaten, dan is het — wij mogen het met trots zeggen — wel de Regeering van ons land. Om deze reden mogen mijn geestverwanten, die met mij het militarisme afkeuren, dit bedenken: zij hebben hun afkeuring te richten tegen het stelsel, dat wij bestrijden; zij hebben hun afkeuring

1) Handelingen Tweede Kamer 1914—1915, blz. 2586 vlg.
2) Ochtendblad van 4 Augustus 1914.

niet te richten tegen deze Regeering. Zij hebben hun plicht te doen als Nederlanders voor het groote doel, waarvoor zij zijn opgeroepen".

In de beschouwingen over den oorlog, zooals deze vooral in particuliere gesprekken zich uitten, bestond over het algemeen groote neiging, om Duitschland de schuld aan te wrijven. Het publiek zoekt zoo gaarne één persoon, die als de dader van een gebeurtenis, vooral wanneer deze onheil brengt, kan beschouwd worden, en het was zulk een verleidelijke gedachtengang den Duitschen keizer, machtig hoofd van een sterk-militairen staat, als zoodanig aan te wijzen. De vrees voor den grooten buurman, sedert 1870 bestaande [1], aangewakkerd door menige onvoorzichtige alduitsche uiting [2], bevorderde dezen indruk, en niet minder deed dit de inval in België, die algemeen als een groote rechtsschennis gevoeld werd. Hoe langer men de stemming in Nederland gadeslaat, hoe meer men ervaart, dat vooral deze gebeurtenis ons volk zeer tegen Duitschland heeft ingenomen. Met de zichtbare en dreigende gevolgen er van: de verwoesting, in een deel van België aangericht, de hardheid, waarmede tegen de Belgische bevolking opgetreden werd (o.m. te Leuven); de stroom van vluchtelingen, die hierheen kwam en vooral na den val van Antwerpen (9 October) zeer groot werd; dan: het gevaar, dat Duitschland België of een deel er van zou behouden en dat wij de Duitschers ook aan de Zuidgrens als buren zouden houden, met Antwerpen als Duitsche haven! Bij de kalmer beschouwingen, die langzamerhand opkwamen en waarbij ook plaats gegeven werd aan andere opvattingen dan de vooral in den beginne vrij algemeen geldende, bleef toch altijd de Belgische kwestie een machtigen invloed uitoefenen [3].

Toch waren er slechts weinigen, die hunne anti-Duitsche gezindheid zóó ver dreven, dat ze meenden, dat Nederland naar de wapenen behoorde te grijpen. Het dagblad „De Telegraaf" kwam in min of meer bedekte termen voor deze meening uit en ook onder de intellectueelen was een kleine kring, die haar beleed. Verreweg de meerderheid der Nederlanders steunde de neutraliteitspolitiek der regeering met overtuiging en dit deden ook de meeste dagbladen. Zooals „De Telegraaf" hare anti-Duitsche gezindheid openlijk beleed en in minder sterken vorm ook het weekblad, „De Amsterdammer", (de „Groene"), zoo werd in een ander, tijdens den oorlog opgericht weekblad, „De Toekomst", uiting gegeven aan zeer sterke pro-Duitsche gevoelens met als tegenstuk sterk anti-Engelsche neigingen, die zich bij een deel van ons publiek ook openbaarden.

De vredesbeweging van vóór den oorlog kwam het sterkst tot uiting in den Anti-Oorlog-Raad, opgericht in October 1914, die zich ten doel stelde, om, in samenwerking met gelijkgezinden uit alle partijen en richtingen in alle landen, de vorming van een krachtige internationale openbare meening te bevorderen ten gunste van zijn in een zgn. minimum-programma neergelegde denkbeelden: uitsluiting van annexatie of overdracht van grondgebied zonder toestemming der bevolking, algemeene godsdienstvrijheid en vrij gebruik van de volkstaal in ieder en Staat, handelsvrijheid in de koloniën, ontwikkeling van het werk der vredesconferentiën, geen militaire beslissing van geschillen tusschen Staten, beperking van militaire bewapening, wezenlijke parlementaire contrôle op de buitenlandsche politiek. Sedert April 1915 was onder zijn leiding een internationale „Centrale Organisatie voor een Duurzamen Vrede" werkzaam. Hij staat op neutraal standpunt en is dus

1) Hiervóór, blz. 315.
2) Nog in 1912 door een geschrift van E. Groh, Holland deutscher Bundesstaat? (1912, Verslag Eckstein und Engel, Berlin).
3) Men leze b.v. wat prof. Delbrück hiervan zegt in de Preussische Jahrbücher van April 1918.

van geheel anderen aard dan de Bond van Neutrale landen, die ook een afdeeling Nederland telt (opgericht in Juli 1916) en als doel heeft het naar zijn meening op overheersching gerichte streven van Duitschland en de tegen zijn opvatting van menschelijkheid indruischende beginselen der Duitsche oorlogvoering te bestrijden.

Hoewel ze zich gesteund zag door verreweg de meerderheid der bevolking, was toch de weg der Regeering lang niet gemakkelijk. Haar houvast was het internationale recht, maar, behalve dat dit recht vele disputabele punten of punten, waarover groot meeningsverschil bleek te bestaan, bevatte, werd het door de belligerenten volstrekt niet zóó ontzien, als men nà de vredesconferentiën had mogen hopen. Dit recht bleek niet bestand tegen of berekend op zulk een spanning als waarvoor het nu geplaatst werd. Het allerbelangrijkst was voor Nederland het Zeerecht. Waren de bepalingen hiervan, zooals ze op de tweede vredesconferentie waren vastgesteld, in acht genomen, men had een aanhoudenden stroom van vaartuigen den Rijn moeten zien opvaren, om levensmiddelen — immers geen contrabande, in zoo verre ze voor de burgerlijke bevolking bestemd zijn — naar Duitschland te brengen. Maar het Zeerecht, dat Engeland ging toepassen, verschilde grootelijks van het in beginsel aangenomene en dit is de eerste bron van onze moeilijkheden geworden. We zullen deze nu, in een kort bestek, v.n. aan de hand der Oranje-boeken, mededeelen.

De houding, door de Engelsche regeering — en op haar voorbeeld evenzoo door de andere entente-regeeringen — aangenomen ten opzichte van den neutralen handel, werd het eerst vastgelegd door den Order in Council van 20 Augustus 1914 [1]), die de bepalingen der Londensche declaratie van 1909 vrijwel illusoir maakte: het verschil tusschen de behandeling van voorwaardelijke en niet-voorwaardelijke contrabande werd opgeheven; aan de lijst der laatste werden verschillende goederen toegevoegd (en de lijst werd spoedig en meer dan eens nog uitgebreid); contrabande, dus ook alle levensmiddelen, aangetroffen in schepen, niet direct bestemd naar een vijandelijk land, werd toch aan een confiscatie onderhevig verklaard, totdat de belanghebbenden het bewijs van de niet-bestemming naar een vijandelijk land naar genoegen der Engelsche regeering geleverd hadden: het is de theorie der zgn. „voortgezette reis", die men hier huldigde. Van den beginne af werd het recht van onderzoek in vollen omvang toegepast en de Nederlandsche schepen werden hierom gedwongen tot het aandoen van een vreemde haven, wat, al was er geen contrabande aan boord, dikwijls tot langdurig oponthoud aanleiding gaf. Harerzijds weigerde de Nederlandsche Regeering de door Engeland geëischte waarborgen te geven, dat als contrabande beschouwde goederen Duitschland niet van over zee door Nederland zouden bereiken: zij achtte dit in strijd met hare neutraliteit en niet toelaatbaar met het oog op de Rijnvaart-akte. Om den invoer van contrabande-goederen, bepaaldelijk levensmiddelen, in Nederland te verzekeren, besloot de Regeering deze voor eigen rekening te doen komen en zij gaf bovendien Nederlandschen kooplieden vrijheid, om goederen, waaraan hier te lande behoefte bestond, aan haar te adresseeren: indirect werd daarmede gewaarborgd, dat zulke goederen alleen voor Nederlandsch gebruik bestemd waren. Maar deze taak bleek voor de Regeering te veelomvattend. In November werd toen door verschillende groote maatschappijen (als de Nederlandsche Handelmaatschappij,

1) O. a. opgenomen in het boven genoemde Recueil, p. 23. Dit „Recueil", dat ik verder meerdere malen zal citeeren, behelst een samenvatting en vertaling van de beide „Oranjeboeken" (Juli 1914–October 1915 en October 1915–Juli 1916), door het ministerie van buitenlandsche zaken aan de Staten-Generaal overgelegd.

de Nederlandsch-Indische Handelsbank, de Amsterdamsche Bank, de Twentsche Bank, de Rotterdamsche Bankvereeniging) een vennootschap opgericht onder den naam van Nederlandsch Overzee Trustmaatschappij (N.O.T.). Haar doel was het verleenen van tusschenkomst ten behoeve van Nederlandsche kooplieden, om den ongestoorden aan- en uitvoer van goederen zooveel mogelijk te verzekeren. Zij beoogde geen winstbejag, maar stond de behaalde winst af aan het Koninklijk Nationaal Steuncomité [1]). Zij nam tegenover de entente-regeeringen wel contractueel de verplichtingen op zich, die de Regeering had moeten weigeren. Zij trad dus eigenlijk in plaats van de Regeering op en men heeft haar niet zonder reden „een macht in den Staat" genoemd [2]). Door het eischen van hooge bankgaranties, die in geval van contractbreuk verloren gingen, trachtte zij bij degenen, voor wie ze handelde, het nakomen der verplichtingen te verzekeren. Het was een noodgedrongen handeling, die het onvermijdelijke gevolg had, dat de Nederlandsche in- en uitvoer in sterke mate onder entente-, v.n. Engelsch, toezicht geraakten.

De „Order in Council" van 20 Augustus — gewijzigd, naar het schijnt op aandrang van Amerika [3]), bij die van 29 October 1914 [4]), die echter den feitelijken toestand niet in gunstigen zin veranderde — was de eerste stap tot zeer ernstige belemmering van den neutralen handel. Duitschland hield zich eerst aan de Londensche declaratie. De wijze van optreden van dit land gaf echter in een ander opzicht spoedig tot bedenking aanleiding. De groote overmacht, die de entente op zee bezat, maakte het voor de Duitsche oorlogsschepen gewoonlijk niet mogelijk de neutrale schepen met contrabande, die zij aanhielden, naar een Duitsche haven op te brengen, zooals dit volgens het zeerecht gebruikelijk was; zij vernietigden daarom dikwijls hunne „prijzen" in volle zee en dit werd meer en meer tot een gewoonte, toen het gebruik der onderzee-booten toenam. Het eerste voorbeeld was de vernietiging van het schip „Maria" op 21 September 1914 [5]); het werd spoedig door andere gevolgd.

Maar van beide kanten was dit begin slechts kinderspel bij dat, waartoe de verdere loop van den oorlog hen zou brengen. Duitschland, dat spoedig op zijn verklaring van zich te zullen houden aan de Londensche declaratie terugkwam [6]) en de contrabande-lijst uitbreidde, deed 4 Februari 1915 [7]) een veel gewichtiger stap: verzekerende, dat zij slechts een maatregel van tegenweer bedoelde tegen Engeland's poging, om de Duitsche burgerlijke bevolking uit te hongeren, verklaarde de Duitsche regeering de zeeën om Groot-Brittannië en Ierland tot oorlogsgebied, waar Britsche koopvaarders door Duitsche onderzee-booten zouden worden vernietigd, zoo noodig zonder voorafgaande onderzoeking; de neutralen werden vermaand dit gebied te vermijden, omdat ook voor neutrale schepen ten gevolge van mogelijke vergissingen, vooral omdat Engelsche schepen van neutrale vlaggen gebruik maakten, gevaar dreigde. Hierop antwoordde Engeland 11 Maart [8]) met de afkon-

1) Zie § 3 van dit gedeelte.
2) Rotterdamsch Jaarboekje, 1916 (Rotterdam, W. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij), blz. 39.
3) Aldus verzekert dr. E. J. Clapp, Britisches Seekriegsrecht und die Neutralen im Kriege 1914—'16 (übersetzt von dr. E. Zimmerman — Berlin, 1916, E. S. Mittler und Sohn), S. 9.
4) Recueil —, p. 26.
5) Alsvoren, p. 107.
6) Alsvoren, p. 54.
7) Alsvoren, p. 91.
8) Alsvoren, p. 29.

diging der blokkade van Duitschland, zich er op beroepende, dat dit een maatregel van weerwraak („retaliation") was tegen het optreden der onderzee-booten en andere schendingen van het volkenrecht door Duitschland: ingevolge deze blokkade werden alle schepen, van of naar Duitschland bestemd, aan inbeslagneming blootgesteld. De maatregel was uit volkenrechtelijk oogpunt niet verdedigbaar, omdat de blokkade niet effectief was, d.w.z. niet door een voor de Duitsche kust liggende vloot werd onderhouden. Vult men dezen „Order in Council" nog aan met dien van 20 October 1915[1]), waarbij de regel, dat het karakter van een koopvaardijschip wordt bepaald door zijn vlag, ingetrokken werd, en met dien van 30 Maart 1916[2]), ten gevolge waarvan o.a. het verschil tusschen voorwaardelijke en absolute contrabande werd opgeheven, dan heeft men het stel maatregelen bijeen, waarvan in de eerste anderhalf jaar van den oorlog de neutrale handel te lijden kreeg.

Zij gaven de Nederlandsche Regeering aanleiding tot menig protest en tot het zoo noodig indienen van eischen van schadevergoeding. De eerste werden gewoonlijk beantwoord en soms ontspon zich een heele correspondentie; schadevergoeding te krijgen bleek meestal een zeer lange weg. Aan den feitelijken toestand heeft de Regeering — evenmin als de Amerikaansche — iets veranderd kunnen krijgen. Wij hadden passief te ondergaan, wat het den oorlogvoerenden geliefde te decreteeren.

Er waren tal van andere aangelegenheden, niet of wel met het zeerecht verband houdende, die tot protesten onzerzijds aanleiding gaven. Zoo het afhalen van burgers van oorlogvoerende landen van Nederlandsche schepen, die opgebracht waren. Zoo het inbeslagnemen van de mail aan boord van Nederlandsche schepen in Engeland. Ook de maatregelen, waarvan onze visscherij op de Noordzee te lijden had, eerst nog alleen op de kusten der oorlogvoerenden, maar spoedig op uitgebreider terrein. Dan het vliegen van vliegtuigen over ons grondgebied, waarbij soms bommen op Nederlandsche plaatsen neerkwamen. Velerlei bemoeiingen maakten de interneering van belligerenten, op ons grondgebied gekomen, vooral Belgen en Engelschen nà de capitulatie van Antwerpen of van oorlogsvaartuigen, binnen onze territoriale grenzen (3 Engelsche zeemijlen uit de kust) aangetroffen, noodig. Zij liepen goed van stapel, al gaf een enkele maal de vraag van de interneering van een oorlogsvaartuig of van de bemanning van een op Nederlandsch grondgebied neergekomen vliegtuig tot bedenkingen van een der oorlogvoerenden aanleiding. Op deze betrekkelijk kleinere zaken kunnen wij hier niet verder ingaan[3]).

Hoe onaangenaam de bejegening ter zee ook was, hoe weinig bevredigend het was, dat onze protesten, goed gemotiveerd en gesteld, niet hielpen, wij mochten — en zoo werd nà de eerste maand van verbijstering ook de overheerschende stemming — van geluk spreken, dat het vaderland buiten den oorlog kon blijven. Bepaald oorlogsgevaar leverden de kwesties, die zich voordeden, niet op. Althans voor zoover hiervan den niet ingewijden in de staatsgeheimen gebleken is. Slechts één kwestie schijnt in het begin van den oorlog ernstige moeilijkheden te hebben gebaard. Maar de mededeelingen juist hierover in de Oranje-boeken zijn zeer beknopt en wij kunnen ons van wat er

1) Alsvoren, p. 36.
2) Alsvoren, p. 39. — De order gelastte in de eerste plaats de intrekking van art. 19 der Londensche declaratie, nl. dat een voor een vijandelijk land bestemd schip met contrabande niet geacht kon worden de blokkade te breken, indien het naar een neutrale haven ging. In de praktijk had dit toen geen beteekenis meer.
3) Over al de hier genoemde onderwerpen vindt men mededeelingen in het Recueil.

over de vaart op de Schelde voorgevallen is — want deze bedoelen wij natuurlijk — geen geheel juiste voorstelling maken.

De bekend gegeven feiten[1]) zijn: de Engelsche gezant deed den 2en September 1914 mededeeling van de bedoeling zijner Regeering, om een zeker aantal Duitsche en Oostenrijksche schepen, die te Antwerpen bij het begin van den oorlog in handen van de Belgische Regeering gevallen waren, met Engelsche niet-militaire bemanningen langs de Schelde naar Engeland te doen overbrengen. Hierop antwoordde de Nederlandsche Regeering met een weigering. De schepen waren ten gevolge van een oorlogshandeling aan België gekomen en de toepassing der neutraliteit gedoogde niet, dat het Nederlandsche gebied gebruikt werd voor de „voortzetting van deze oorlogsdaad". Tegenover het beroep der Engelsche Regeering op de vrije vaart op de Schelde krachtens het verdrag van 1839 merkte de Nederlandsche op, dat deze vrije vaart beperkt was tot „le rapport du commerce" en dat hieronder een dergelijk transport niet was begrepen. Kwamen de schepen op Nederlandsch gebied, dan zouden ze geïnterneerd worden. „Là-dessus les bateaux sont restés en Belgique", eindigt lakoniek het relaas in het Nederlandsche Oranje-boek. Men heeft veel gefluisterd over dreigende Engelsche maatregelen, om de vaart op de Schelde te forceeren, toen — en ook reeds vroeger, nl. vlak na het uitbreken van den oorlog. Wat hiervan zij, in de praktijk heeft de Engelsche Regeering zich bij den tegenstand der Nederlandsche neergelegd. De laatste toonde zich wel bereid, toen hiertoe op 1 October een verzoek tot haar gericht werd[2]), om een hospitaalschip te veroorloven naar Antwerpen op te varen, ten einde gewonden en zieken op te nemen en naar Engeland terug te keeren. Het spoedige verloop der krijgsgebeurtenissen, die tot den val van Antwerpen leidden, maakte, dat van het verleende verlof geen gebruik kon worden gemaakt.

Veel mysterieuser dan deze Schelde-vaart-kwesties is tot dus verre gebleven de „alerte" van 31 Maart 1916. Op dien dag verspreidde het Nederlandsche Correspondentie-bureau het volgende — naar later bleek — niet-officieele bericht:

„Naar wij vernemen, worden er voorloopig geen verloven bij land- en zeemacht meer verleend.

„De hoogste militaire autoriteiten van zee- en landmacht waren heden ochtend met elkander in drukke conferentie.

„De minister van binnenlandsche zaken had hedenochtend een conferentie met den directeur van het Kabinet der Koningin en met den minister van buitenlandsche zaken.

„Naar verluidt, zou een comité-generaal der Tweede Kamer zeer ophanden zijn".

In de Nieuwe Rotterdamsche Courant, waarin dit bericht met dikke letters werd afgedrukt, volgde dan nog met wat kleinere letter:

„Hedenochtend heeft ook de voorzitter van de Tweede Kamer, Mr. Goeman Borgesius, geconfereerd met minister Cort van der Linden, tijdelijk voorzitter van den ministerraad.

„Omtrent een comité-generaal was hedennamiddag de beslissing nog niet genomen.

„Nadat gisterenmiddag de gewone ministerraad had plaats gehad, werd hedenmiddag een buitengewone ministerraad gehouden".

Menig Nederlander zal zich den schrik herinneren, die hem om het hart sloeg, toen hij dit las. Was het veel gevreesde oogenblik dan toch aangebroken? Een der Haagsche bladen bulletineerde reeds, dat een Engelsche

1) Recueil, p. 170 vlg.
2) Alsvoren, p. 172.

landing in Zeeland voor de deur stond. Den volgenden dag waren de berichten al wat geruststellender. Het Correspondentiebureau meldde o.a. [1]):

„Naar aanleiding van het van verschillende zijden geopperde vermoeden, dat de maatregel, om de gebruikelijke periodieke militaire verloven voorshands niet te verleenen, verband zoude houden met de quaestie van de vernieling van Nederlandsche schepen op de Noordzee, kunnen wij op grond van inlichtingen van bevoegde zijde melden, dat tusschen beide aangelegenheden niet het geringste verband bestaat.

„Van bevoegde zijde deelt men ons mede, dat de berichten, als zouden alle bestaande verloven zijn ingetrokken en er beslag zou zijn gelegd op alle goederentreinen, volstrekt onjuist zijn. Echter wordt opgemerkt, dat het niet mogelijk is, alle soortgelijke fantastische berichten te doen tegenspreken."

De Nieuwe Courant [2]) had al dadelijk vrij duidelijk te kennen gegeven, dat het misschien wel niet zoo heel erg zou worden:

„Of datgene, wat de Regeering blijkbaar dacht, maar omtrent welks aard wij geenerlei zekerheid konden bekomen, zich binnen een week of een maand zou kunnen voordoen, dan wel slechts in een in 't algemeen voor ons land meer kritiek geworden toestand zou bestaan, weten wij niet. Slechts wagen wij de gissing dat de verandering in den toestand welke mogelijk geacht wordt, een uitvloeisel zou zijn van de eergisteren gesloten Geallieerden-conferentie te Parijs.

„Met die gissing laat zich ook het plotselinge van de zich in de heden verspreide berichten openbare bezorgdheid verklaren. Reeds gisteren middag in den ministerraad moeten besprekingen gehouden zijn, die tot beraadslagingen van de Regeering met de hoogste militaire autoriteiten leidden en tot de overweging tot het houden van een Comité-Generaal der Tweede Kamer. Dit laatste zal echter vermoedelijk niet plaats hebben vóór aanstaanden Dinsdag, na de opening der vergadering die normaal bijeengeroepen is om een aanvang te maken met de behandeling van het ontwerp-ouderdomsrente".

Het comité-generaal had inderdaad niet vóór Dinsdag 4 April plaats. Het duurde niet langer dan anderhalf uur. Bij het begin der openbare zitting legde de premier de volgende verklaring af [3]):

„De Regeering stelt er prijs op, in aansluiting aan het medegedeelde in comité-generaal, openlijk te verklaren, dat het schorsen van het verleenen van periodieke verloven een maatregel is van voorzorg in verband met het onwrikbaar besluit om onze neutraliteit strikt te handhaven. De maatregel is niet het gevolg van bestaande politieke verwikkelingen, maar berust op gegevens welke toeneming der gevaren, waaraan ons land bloot staat, doet duchten. Het zoude niet in 's lands belang zijn omtrent den inhoud dezer gegevens eenige mededeeling te doen".

Welke gevaren dit nu eigenlijk geweest zijn, is tot dusverre onbekend gebleven. De karige mededeelingen onzer Regeering — in de Oranje-boeken werd er over gezwegen — kunnen aangevuld worden met de volgende officieele verklaring der Engelsche Regeering [4]):

„Officieel vernemen wij [5]), dat er geen gebeurtenissen tusschen Engeland of de geallieerden en Nederland zijn geweest, welke een verklaring kunnen geven voor de opzienbarende geruchten, die gisteren in Nederland de ronde deden.

„Op de Parijsche conferentie is ook over niets nadeeligs voor Nederland beraadslaagd of gerept.

1) Ontleend aan de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 1 April, Ochtendblad B.
2) Avondblad van 31 Maart.
3) Handelingen Tweede Kamer 1915—1916, blz. 1389.
4) Overgenomen uit de Nieuwe Rotterdamsche Couraat van 4 April, Avondblad C.
5) Nl. Reuter's agentschap, dat het bericht overseinde.

„Er is niets waars in het gerucht, dat de geallieerden tot het landen van een gewapende macht op Nederlandsch gebied het voornemen [1]) hebben of hadden.

„De door de Duitschers verspreide verhalen zijn pure verzinsels".

Van Duitsche zijde hoort men een officieuse stem in een mededeeling uit Berlijn aan de Frankfurter Zeitung [2]), waarin eerst met groote nuchterheid de feiten, die zich hebben voorgedaan, werden opgesomd.

„Als men de berichten, die sedert gisteren uit Nederland zijn gekomen, ontdoet van het sensationeel karakter, dat sommige aanvankelijk hadden, en de geruchten, die bij zulke gelegenheden niet te vermijden en ongegrond, voorbarig en overdreven zijn, terzijde laat, blijft er als vaststaand feit over, dat er een buitengewone ministerraad is gehouden en de hoogste autoriteiten van leger en vloot samen hebben beraadslaagd over zekere militaire toebereidselen en voorzorgsmaatregelen die, wanneer het noodig mocht worden, een snelle gereedheid van de Nederlandsche strijdkrachten waarborgen. Welken voortgang die toebereidselen zullen maken en of er dingen zullen gebeuren, waaruit hun noodzakelijkheid zal blijken, moet men afwachten.

„Volgens de mededeelingen, die tot nog toe uit Den Haag zijn ontvangen, is het niet waar, dat Engeland een doortocht door Nederland heeft geëischt, en tot nog toe schijnt het ook niet waar te zijn, dat Engeland alleen of in verbinding met andere entente-mogendheden een volledige sluiting van de Nederlandsche grenzen tegenover Duitschland in den vorm van een ultimatum heeft geëischt. Uit deze niet bevestigde geruchten is echter duidelijk op te maken, van welken kant het gevaar mogelijk zou kunnen komen, waartegen de Nederlandsche regeering in allen gevalle goed vindt voorzorgsmaatregelen te nemen".

Nadat andere mogelijkheden zijn verhaald, o. a. dat eischen zouden zijn gesteld in verband met een verscherping van den uithongeringsoorlog tegen Duitschland, vervolgt de mededeeling:

„Nederland heeft tot nog toe onder geen geringe offers een correcte en waardige onzijdigheid bewaard en het rechtmatige zelfbewustzijn, dat dit krachtige en op zijn geschiedenis trotsche volk eigen is, in niets tekort gedaan. Ofschoon Duitschland om redenen, die eerst later kunnen worden uiteengezet, bij een groot deel van de openbare meening in Nederland voor zijn bestaansstrijd niet het inzicht heeft gevonden, waarop wij gelooven aanspraak te hebben en dat voor ons gewenscht zou zijn, is toch voor de waardeering, welke dat land en zijn volk bij ons genieten, van beteekenis, dat er zich in Duitschland nu weer noch in politieke kringen, noch in de pers, zoover men haar tot nog toe kan overzien, een enkele stem heeft laten hooren, die er ook maar aan twijfelde, dat Nederland in den verderen loop van dezen oorlog vastberaden zal weten te volharden in een politiek, die aan zijn welbegrepen eigenbelang beantwoordt, welke politiek het tot nog toe in zijn onzijdigheid heeft erkend.

„Ook voor het overige staat men hier zonder opwinding tegenover de stappen van Engeland en zijn bondgenooten, die minder uit de hoop op wapengeluk dan uit het nog altijd niet opgegeven plan van uithongering voortkomen".

Ook deze en andere buitenlandsche persstemmen brachten inmiddels geen klaarheid en wij zullen waarschijnlijk nog lang moeten wachten, voordat wij de juiste beweegredenen, die tot den schrik van 31 Maart leidden, kennen. Was

1) De Engelsche legatie zond een protest aan de dagbladen naar aanleiding van het bulletin van de Avondpost (zie Nieuwe Rotterdamsche Courant van 6 April, Ochtendblad B).
2) Overgenomen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 3 April 1916, Avondblad E.

er misschien alleen een vergissing in het spel aan Nederlandsche zijde? Ook dit is wel beweerd.

Mocht dit laatste waar zijn, dan had deze „alerte" althans één goede zijde: zij herinnerde er het Nederlandsche volk aan, dat het gevaar van in den oorlog betrokken te worden, volstrekt niet illusoir was geworden. Bij de verdere ontwikkeling der gebeurtenissen zou dit meer dan eens opnieuw blijken.

Het bleef voortdurend het beloop der dingen op zee, waardoor de Nederlandsche belangen het meest in het gedrang geraakten. Eenerzijds de wijze, waarop Duitschland den duikbootoorlog voerde en die Nederland menig schip kostte. Het meeste gerucht maakte hierbij het geval van de torpedeering der Tubantia, een der grootste schepen onzer koopvaardijvloot, behoorende aan de Koninklijke Hollandsche Lloyd, in de Noordzee in Maart 1916. Het wekte te meer beweging, omdat Duitschland, niettegenstaande de onzerzijds overgelegde bewijsstukken, lang weigerachtig bleef te erkennen, dat een Duitsche onderzeeër schuldig stond aan deze daad. Eerst na langdurige onderhandelingen zijn de beide regeeringen het eens geworden over een voorstel, om het incident te onderwerpen aan een internationale commissie van enquête overeenkomstig de bepalingen der Vredesconferentie van 1907; dit onderzoek zal echter eerst na den oorlog gehouden worden[1]). Bij andere dergelijke rampen, die onzen koopvaarders overkwamen, werd zij eerder bereid gevonden, wanneer de Duitsche schuld overtuigend bleek, de aangerichte schade te vergoeden.

Anderzijds de maatregelen, om allen toevoer van over zee naar Duitschland te verhinderen. Zij werden opnieuw verscherpt door den Order in Council van 7 Juli 1916[2]), waarbij de declaratie van 20 Augustus 1914 en de hierop gevolgde ingetrokken werden behalve die van 11 Maart 1915. Nieuwe regels van zeeoorlogsrecht, die voortaan zouden worden toegepast, werden tegelijkertijd vastgesteld. In het bizonder werden de gevallen, waarin de goederen, voorkomende op de Britsche contrabandelijsten, geacht zouden worden een bestemming te hebben, die hen vatbaar deed zijn voor inbeslagneming, uitgebreid — of beter: vastgesteld overeenkomstig de wijze, die zich in de praktijk ontwikkeld had. De gevallen waren: „if the goods are consigned to or for an enemy authority, or an agent of the enemy State, or to or for a person in territory belonging to or occupied by the enemy, or to or for a person who, during the present hostilities, has forwarded contraband goods to an enemy authority, or an agent of the enemy State, or to or for a person in territory belonging to or occupied by the enemy, or if the goods are consigned to „order", or if the ship's papers do not show who is the real consigner of the goods". Men ziet, hoe moeilijk het werd contrabandegoederen te vervoeren: de bewijslast bleef altijd bij den vervoerder.

Juist in dezelfde maand, dat deze „Order" verscheen, werd het Nederlandsche publiek verrast door de opbrenging van een groot deel der Nederlandsche visschersvloot naar Engeland. Het begon einde Juni en in Juli bereikte dit optreden van Engeland zijn hoogtepunt. Als motief werd opgegeven, dat verschillende dezer vaartuigen zich bevonden binnen het gedeelte der Noordzee langs de Oostkust van Groot-Britannië, dat door de Britsche Regeering tot voor neutrale visscherssschepen gevaarlijk gebied was verklaard: op dit gevaar was de Nederlandsche Regeering gewezen in een schrijven van den Engelschen gezant van 22 Maart 1916, dat in Juni aangevuld was met een kennisgeving, dat zich in dit gebied bevindende schepen zich

1) Oranje-boek Juli—December 1916, blz. 16–17.
2) Alsvoren, blz. 5.

aan opbrenging blootstelden[1]). Ook werden verschillende dezer visschersvaartuigen beschuldigd van het vervoer van contrabande. De werkelijke reden lag dieper. De Britsche Regeering had uitgemaakt, dat groote hoeveelheden visch, door de Nederlandsche visschersschepen in Nederlandsche havens aangevoerd, vandaar naar Duitschland vervoerd werden. Zeer begrijpelijk! Maar minder begrijpelijk was het, dat zij dezen aanvoer als vervoer van contrabande beschouwde en aankondigde, dat zij het vervoer via Nederland naar Duitschland van de in de open zee gevangen visch niet kon dulden! Zij gaf als haren wensch te kennen, dat de uitvoer van visch naar Duitschland niet zou worden voortgezet. Alleen wanneer aan den uitvoer een einde werd gemaakt, verklaarde zij zich bereid alle opgebrachte vaartuigen los te laten; werd de uitvoer niet stop gezet, dan zou zij met hare handelwijze moeten voortgaan.

Ziedaar! onze geheele visscherij met ondergang bedreigd. Wat in de 17e eeuw meer dan eens aangekondigd was, nl. dat Engeland de heerschappij over de „Britsche" zeeën bezat, met het recht, om onze visscherij te belasten of te verbieden, maar wat toen nooit verwezenlijkt had kunnen worden, omdat de macht, om dit fictieve „dominium" uit te oefenen, ontbrak, werd nu een realiteit: niet omdat Engeland alsnog aan het vroegere „dominium" vasthield, maar omdat het nu de macht bezat om te doen, wat het wilde. De verontwaardiging hier te lande steeg hoog. Op het punt der visscherij, die nog immer een der groote rijkdommen van ons land uitmaakt, zijn wij, Nederlanders, zeer gevoelig. Het is deze daad van Engeland, die er zeer veel toe bijgedragen heeft, om de overgroote sympathie voor de entente te matigen. Men begon in te zien, dat beide partijen niet tegen een rechtsverkrachting opzagen, wanneer hun belang dit gebood. In een vergadering van belanghebbenden bij en belangstellenden in de Zeevisscherij, in den Dierentuin te 's-Gravenhage gehouden, werden zeer harde woorden aan Engeland's adres gesproken[2]). Men beaamde daar feitelijk ten volle, wat de voorzitter der zeeliedenvereeniging, de Volharding, een paar dagen vroeger aan den Engelschen gezant getelegrafeerd had, nl. dat de vereeniging energiek wenschte te protesteeren, tegen deze poging tot grove rechtsschennis, gepleegd door eene Regeering, „die zich voordoet als de beschermster der belangen van de kleinen"[3]).

De Nederlandsche Regeering protesteerde met kracht. Na zijne bezwaren ten opzichte van de Engelsche contrabande-opvatting ingebracht te hebben — voor de zooveelste maal —, ging de minister van buitenlandsche zaken in een brief aan den Britschen gezant[4]), die, naar het mij voorkomt, een der best geredigeerde uit onze oorlogs-Oranje-boeken is, aldus voort:

„La pêche Neerlandaise du Nord n'est pas un commerce de transports internationaux provoqué par les besoins de l'un des belligérants mais une industrie nationale d'origine reculée et nullement due à l'état de guerre. L'entrave que le Gouvernement Britannique cherche à mettre à cette industrie porterait une atteinte directe aux moyens d'existence établis d'une partie considérable de la population néerlandaise, non seulement des armateurs et des pêcheurs mais aussi de tous ceux dont le métier dérive de l'industrie de la pêche. Si le Gouvernement Britannique s'inquiète de ce que ce poisson se vend en majeure partie à l'Allemagne il est libre de s'en assurer sa part sur le marché néerlandais ouvert à tous".

1) Alsvoren, blz. 19 vlg.
2) Zie het verslag in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27 Juli 1916, Ochtendblad B.
3) Alsvoren 22 Juli 1916, Avondblad C.
4) Dd. 26 Juli 1916: Oranjeboek Juli—October 1916, blz. 20.

En in een volgenden brief, waarin met klem gewezen werd op de groote belangen, die hier voor heel Nederland en zijn industrie op het spel stonden, klonk het aan het slot [1]):

„Le Gouvernement de la Reine se flatte que le Gouvernement de Votre Excellence voudra bien se rendre compte qu'il serait conforme aux relations amicales existant entre les deux pays de modifier encore à l'heure qu'il est son attitude dans le sens susindiqué, et de relaxer tous les bateaux de pêche détenus, à l'exception de ceux au sujet desquels une décision de la Cour des Prises a été jugée inévitable pour éclaircir la question de principe".

Niet om deze protesten werden de Nederlandsche schepen in September losgelaten, maar omdat tusschen de Britsche Regeering en de Nederlandsche reeders, die op uitnoodiging der eerste vertegenwoordigers naar Engeland gezonden hadden, een overeenkomst was gesloten, waarbij was vastgesteld, dat de opbrengst der visscherij, voor zoover niet in Nederland zelf aan den man gebracht, voor een deel naar Engeland en voor een ander deel (nl. 20 %) voor export (dus aan Duitschland) zou verkocht mogen worden [2]).

Het was een dergelijke afloop als met de N. O. T. Particulieren namen zekere verplichtingen op zich — noodgedrongen ook nu! — en de visscherij raakte onder Engelsche contrôle, zooals de aanvoer van over zee reeds stond. Deze laatste dreigde zelfs langzamerhand geheel stop gezet te zullen worden. Engeland paste (sedert October 1915) een uiterst werkdadig middel toe, om dien aanvoer — ook dien uit Indië — onder toezicht te plaatsen: het weigerde onzen schepen de noodige kolen te geven, om de reis voort te zetten, eerst alleen om onze reeders te dwingen een deel der laadruimte ter beschikking van de entente te stellen, later met veel verder strekkender doel, nl. om niet meer door te laten dan wij zelf strict noodig hadden; door zulk een rantsoeneering hoopte men onzen uitvoer naar Duitschland zooveel mogelijk te belemmeren, liefst geheel te verhinderen. En op wat andere wijze ging het met den in- en uitvoer naar en uit Duitschland stap voor stap denzelfden weg op: de Duitsche Regeering harerzijds eischte van particulieren ook de noodige waarborgen, dat goederen van Duitschen oorsprong, bepaaldelijk ijzerwaren, niet aan de entente ten goede zouden komen, en zij stelde op den uitvoer van hier een centraal toezicht in, v.n. tot regeling der prijzen; maar de afhankelijkheid naar den Oostkant ging lang niet zoo ver als die naar den Westkant.

Met meer voldoening dan op hare verdediging der Nederlandsche belangen in deze zaken van in- en uitvoer mag de Regeering terugzien op hare houding in de kwestie van de toelating van gewapende koopvaarders in onze havens: van den beginne af was deze zaak in litibus geweest; zij werd tijdens den oorlog van meer belang. Waren zulke schepen om hunne bewapening „zeeroovers", oorlogsschepen zonder wettig karakter dus, zooals Duitschland het wilde doen voorkomen? Of bleven zij eenvoudig koopvaarders, omdat hunne bewapening alleen tot verdediging diende, wat de entente staande hield?

De Nederlandsche Regeering had zich van den beginne af op het standpunt gesteld, dat bewapende koopvaardijschepen als gewone oorlogsschepen moesten behandeld worden. Immers zij waren, zoo argumenteerde Nederland, door hunne bewapening in staat zoo noodig oorlogsdaden te verrichten [3]). De Engelsche Regeering gaf te kennen het krachtens hare reeds genoemde opvatting hiermede niet eens te zijn, maar drong voorloopig niet te sterk aan. Toen het aantal gewapende koopvaarders toenam ten gevolge van Duitschland's strijdwijze met de onderzeeërs, werd de zaak voor Engeland van zelf van meer belang en in een geheel acuut stadium raakte de kwestie, toen in den avond van 5 Maart 1916 het Britsche koopvaardijschip „Princess Melita" binnen den Hoek van Holland gekomen was [1]). Bij onderzoek hier bleek het schip bewapend te zijn. De gezagvoerder kreeg daarop last onmiddellijk weer naar zee te vertrekken, waaraan hij voldeed. Den volgenden morgen keerde het schip terug en verzocht toestemming, om binnen te loopen, daar een der opvarenden ernstig ziek was en dringend medische hulp noodig had. Dit verzoek werd ingewilligd — zooals in dergelijke gevallen gewoonte is — op voorwaarde, dat het schip onmiddellijk naar zee vertrekken zou, zoodra de reden der binnenkomst was vervallen. Aldus geschiedde.

Een dag later keerde het schip voor de derde maal terug: het bleek, dat nu de bewapening verwijderd was.

Dit geval gaf aanleiding tot protesten, zoowel van Duitsche als van Engelsche zijde. Duitschland gaf te kennen van meening te zijn, dat de „Princess Melita" na het eerste binnenvallen geïnterneerd had moeten worden, en beriep zich op de interneering kort te voren van een Duitschen onderzeeër, die volgens de Duitsche voorstelling niet door den beugel kon. Engeland oordeelde, dat de „Princess Melita" ook met zijn bewapening toegelaten had moeten worden. Terwijl het eerste land meende, dat nu de onderzeeër — het was de U. B. 30 — ook diende te worden vrijgelaten, vroeg Engeland, dat Nederland om den geheel veranderden aard van den oorlog ter zee er toe zou overgaan den aangenomen regel op te heffen.

Beide kregen nul op het request. Aan Duitschland werd geantwoord, dat de Nederlandsche Regeering volhardde bij hare aanvankelijke meening, dat het binnenkomen der onderzeeër niet als noodzakelijk te beschouwen viel, terwijl de „Melita" alleen daarom binnen den Hoek was gekomen, omdat het op zee geen onderzoekingsvaartuig [2]) had aangetroffen: het schip was echter direct vertrokken, zoodra het hiertoe order ontving. Aan Engeland luidde het bescheid, dat, hoewel de Nederlandsche Regeering toegaf, dat de aard van den zeeoorlog veranderd was, dit toch voor haar geen motief mocht zijn een eenmaal vastgestelden regel in te trekken. Immers [3]) — zoo argumenteerde de minister van buitenlandsche zaken in een passage, op het slot waarvan reeds eerder [4]) de aandacht gevestigd werd:

„Rien ne serait plus contraire au principe même de la neutralité que de révoquer au cours d'une guerre et à la demande de l'un des belligérants, une règle de neutralité qui par suite des événements quels qu'ils soient, se trouve être désavantageuse à ce seul belligérant. Cette révocation prendrait incontestablement le caractère d'une faveur et serait par conséquent incompatible avec l'impartialité qui est le trait distinctif de la neutralité".

Daarbij volhardde Nederland. Hier zag de Nederlandsche Regeering dus haar rechtsstandpunt zoo niet erkend, dan toch geëerbiedigd. Een kleine voldoening bij de grootere teleurstelling, dat zij niet kon voorkomen, dat de economische druk op ons land zich al sterker deed gelden. Hij steeg met de toenemende verbittering, waarmede de oorlogvoerenden elkander ter zee bekampten.

1) Dd. 17 Augustus: alsvoren, blz. 21.
2) Nieuwe Rotterdamsche Courant van 1 September 1916, Avondblad C.
3) Oranjeboek Juli 1914—October 1915, blz. 31.

1) Het volgende naar: Diplomatieke Bescheiden betreffende de toelating van oorlogsschepen en gewapende handelsvaartuigen der oorlogvoerenden binnen het Nederlandsche Rechtsgebied ('s Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1917), blz. 3.
2) Wegens de toevallige omstandigheid, dat een sneeuwstorm dit vaartuig gedwongen had binnengaats te loopen.
3) T. a. p., blz. 6.
4) Hiervóór, blz. 434.

Een nieuw stadium van den zeeoorlog, het ergste, trad in het begin van 1917 in. Met ingang van 1 Februari kondigde de Duitsche Regeering den zgn. verscherpten duikbootoorlog af. Duitschland had tot dusverre, vooral uit consideratie voor Amerika, eenige toegeeflijkheid gebruikt in het voeren van dezen oorlog door er na het geval van de „Lusitania" in toe te stemmen, dat koopvaardijschepen in het oorlogsgebied niet dan na voorafgaande waarschuwing en nadat aan de passagiers en de bemanning gelegenheid zou gegeven zijn het schip te verlaten, in den grond zouden worden geboord. Het maakte nu aan deze toegeeflijkheid een einde en motiveerde dit door er zich op te beroepen, dat zij en hare bondgenooten zich in December 1916 bereid verklaard hadden vredesonderhandelingen met hare tegenstanders aan te knoopen op den grondslag van het bestaan, de eer en de vrije ontwikkeling hunner volkeren, terwijl dit beantwoord was met een verklaring der geallieerden, die door de zeer zware voorwaarden de vernedering van Duitschland en zijne bondgenooten ten doel had. Dientengevolge was een nieuwe stand van zaken ingetreden, die het Duitschland ten plicht stelde van alle middelen gebruik te maken, die ten dienste stonden, zoowel om de uithongeringspolitiek van Engeland te beantwoorden als om den oorlog zelf zoo spoedig mogelijk tot een einde te brengen. Zoo argumenteerde de Duitsche Regeering in een nota, die door den Duitschen gezant aan de Nederlandsche Regeering werd toegezonden [1]. De climax werd bereikt in deze woorden:

„Le Gouvernement Impérial ne saurait assumer la responsabilité devant sa propre conscience, devant le peuple allemand et devant l'histoire, de ne pas utiliser tous les moyens pour hâter la fin de la guerre. Il avait le désir et l'espoir d'y parvenir par la voie de négociations. Les adversaires ayant répondu à la tentative d'entrer dans cette voie par l'annonce d'un redoublement de la lutte, le Gouvernement Impérial, pour servir dans le sens élevé l'humanité et pour ne pas se charger d'une lourde faute aux yeux de son propre peuple, doit mettre en jeu toutes les armes, afin de continuer la lutte à laquelle il a été contraint pour défendre son existence. Il se voit donc forcé de supprimer les restinctions apportées jusqu'à présent dans l'emploi de ses moyens de combat sur mer".

Ten slotte werd gezegd:

„Dans la ferme confiance que le peuple et le Gouvernement Néerlandais se rendront aux motifs de cette décision et de la nécessité qui la dicte, le Gouvernement Impérial espère que le Gouvernement Néerlandais appréciera le nouvel état de choses de toute la hauteur de son impartialité et qu'il contribuera aussi pour sa part à empêcher une plus grande misère et des sacrifices évitables de vies humaines".

In een bijgevoegde memorie heette het dan:

„Vom 1 Februar 1917 ab wird in den nachstehend bezeichneten Sperrgebieten um Grossbritannien, Frankreich und Italien herum und im östlichen Mittelmeer jedem Seeverkehr ohne weiteres mit allen Waffen entgegengetreten werden". Volgde een afbakening van het gebied, dat hieronder begrepen was. Ter tegemoetkoming aan de belangen der Nederlandsche scheepvaart verklaarde de Duitsche Regeering zich bereid een strook vrij te laten, waardoor de Nederlandsche schepen om den Noord de Atlantische Oceaan en Skandinavië zouden kunnen bereiken. Het is de welbekende „vrije vaargeul", die aan deze tegemoetkoming haar ontstaan dankt.

Natuurlijk volgde op dezen forschen maatregel een tegenstoot van Engeland, dat nu den „Order in Council" van 11 Maart 1915, reeds verscherpt door

1) Diplomatieke Bescheiden betreffende den verscherpten Duikbootoorlog ('s-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1917).

dien van 10 Januari 1917, wijzigde in een zin, die voor onze scheepvaart al even bedenkelijk moest heeten [1]:

„Whereas the orders embodied in the said memorandum (nl. het Duitsche) are in flagrant contradiction with the rules of international law, the dictates of humanity, and the treaty obligations of the enemy", ziet ook Engeland zich genoopt tot andere maatregelen over te gaan, om den toevoer naar Duitschland te strenger te beletten. Daarom wordt gestipuleerd:

„A vessel which is encountered at sea on her way to or from a port in any neutral country affording means of access to the enemy territory without calling at a port in British or Allied territory shall, until the contrary is established, be deemed to be carrying goods with an enemy destination, or of enemy origin, and shall be brought in for examination, and, if necessary, for adjudication before the Prize Court.

„Any vessel carrying goods with an enemy destination, or of enemy origin, shall be liable to capture and condemnation in respect of the carriage of such goods; provided that, in the case of any vessel which calls at an appointed British or Allied port for the examination of her cargo, no sentence of condemnation shall be pronounced in respect only of the carriage of goods of enemy origin or destination, and no such presumption as is laid down in Article 1 shall arise".

Terwijl de ééne mogendheid ons — en anderen neutralen — verbood, om naar Engeland en allerlei andere landen te varen op gevaar van vernietigd te worden, dwong de ander ons het gevaarlijke gebied binnen te gaan, even eens op gevaar van vernietiging of anders op gevaar van confiscatie!

Reden tot het veranderen van hare gedragslijn vond de Nederlandsche Regeering in het voorgevallene niet, hoe ernstig zij het beschouwde [2]. Natuurlijk protesteerde zij, maar zij zal zelf niet meer verwacht hebben, dat dit eenige gunstige gevolgen zou kunnen hebben. Integendeel! de „Sperrgebiete" werden sedert nog uitgebreid — ook Engeland verklaarde een grooter deel der Noordzee voor onveilig gebied — en de Duitsche Regeering verscherpte bovendien in Juli haar zeeoorlogsrecht-reglement [3]. Menig Nederlandsch schip viel aan den duikbootoorlog in haar nieuwsten vorm ten prooi. Het treffendst was de vernietiging van zes, geruimen tijd in Engeland opgehouden graanschepen op hun reis van Falmouth naar Nederland bij de Scilly-eilanden op 22 Februari 1916 [4]. Naar aanleiding van dit ongeluk heeft de Duitsche Regeering zich bereid verklaard aan Nederland een schadeloosstelling te geven, waartoe een keuze zal worden gedaan uit tijdens den oorlog in Oost-Indische havens opgeborgen Duitsche schepen.

De nieuwe vorm van den duikbootoorlog had inmiddels een zeer belangrijk gevolg: Amerika trad mede in den oorlog tegen Duitschland en noodigde de andere neutralen uit zijn voorbeeld te volgen. De laatsten toonden geen lust hierop in te gaan, maar het meedoen van Amerika maakte voor hen de eigen positie veel moeilijker, vooreerst omdat zij in hunne protesten naar beide zijden den moreelen steun van den tot nu machtigsten onder de neutralen moesten missen, en verder, omdat de aanvoer van levensmiddelen uit Amerika, reeds zoo zeer bemoeilijkt door de Engelsche maatregelen, nu ook door Amerika zelf beperkt werd. Deze phase van den oorlog is nog niet tot volle ontwikkeling gekomen. Wij behoeven er nu niet meer van te zeg-

1) Oranje-boek December 1916 – April 1918, blz. 5.
2) Verklaring der Regeering in de Tweede Kamer op 8 Februari 1917: Handelingen, blz. 1467.
3) Oranjeboek alsvoren, blz. 5 en 7.
4) Zie een beschrijving in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 24 Februari, Avondblad C. — In de Oranje-boeken komt hierover tot dusverre niets voor.

gen dan dat de rantsoeneering, waaraan men ons meer en meer onderwerpt, ten gevolge heeft, dat onze economische toestand vrijwel geheel onder het toezicht der oorlogvoerenden geraakt is of dreigt te geraken en dat het verkeer over zee, ook dat met de koloniën, nu ook Amerika onzen schepen haast geen kolen meer geeft, vrijwel stop staat. Wat de afloop hiervan zal wezen, is een open vraag... Dit moet elk Nederlander wel zeer duidelijk zijn, dat het smartelijk te betreuren valt, dat wij geen ijzer en kolen genoeg hebben, om ons ten opzichte van Duitschland onafhankelijker te gevoelen, en niet voldoende graan, om ten opzichte der geassocieerde regeeringen ons zelfstandiger te kunnen gedragen.

Slechts een paar aangelegenheden uit het jaar 1917 vragen nog onze aandacht. Vooreerst de overval van Duitsche koopvaarders, op weg van Rotterdam naar Duitschland, door Engelsche oorlogsschepen binnen onze territoriale grenzen. De gebeurtenis vormt een episode op zich zelf. Het doel was een einde te maken aan de volkomen geoorloofde Duitsche handelsvaart door ons gebied.

In den vroegen morgen van den 16en Juli [1]) merkte de militaire kustwacht zeven Duitsche vrachtschepen, varende zonder natievlag. Deze werden tusschen Petten en Kamperduin aangevallen door Engelsche oorlogsschepen, die tijdens den aanval binnen de Nederlandsche territoriale grenzen, waar zich de vrachtschepen bij het begin van den aanval bevonden, kwamen. Vier Duitsche schepen werden door de Britten weggevoerd, twee andere raakten aan den grond op de kust, het zevende ankerde bij het Nederlandsche onderzoekingsvaartuig bij den ingang van het Schulpengat, dat het in bescherming nam. Toen een van Den Helder met spoed gezonden Nederlansch eskader ter plaatse kwam, hadden de Britsche schepen de territoriale grenzen verlaten.

Groote verontwaardiging binnenslands, zich uitende in schimpscheuten aan het adres van de zich als verdedigers van de kleine naties voordoenden! Weinig twijfel, of Engeland zou volledige genoegdoening geven [2]):

„Men mag verwachten, dat de Engelsche regeering geen ernstige moeilijkheid zal maken, om de gekaperde schepen terug te zenden, en voor den aanval zelf en de gevolgen, die deze heeft gehad voor ons land, eene passende genoegdoening te geven. „Elk Britsch, elk Amerikaansch, elk Portugeesch soldaat weet, dat hij zij aan zij met de anderen vecht voor het volkenrecht en de rechtvaardigheid in geheel de wereld", verzekerde Lloyd George op den Belgischen onafhankelijkheidsdag te Londen. Zou dan Engeland de door hem begane schending der neutraliteit niet willen erkennen, en Lloyd George's woorden willen logenstraffen? Het valt niet te gelooven".

Protest van de Nederlandsche Regeering te Londen op 19 Juli tegen deze „unmistakable violation of Netherland sovereignty and neutrality" [3]). En toen na een paar weken nog geen syllabe als antwoord gehoord was dan in een mondelinge mededeeling aan onzen gezant, een rencharge met dit slot [4]):

„En portant ces observations, d'ordre de mon Gouvernement, à la connaissance de Votre Excellence, je suis chargé d'y ajouter que le Ministre des Affaires Etrangères sera forcé de publier la réponse que le Gouvernement Britannique donnera à sa demande, vu que le public l'attend depuis plus de quinze jours avec une impatience justifiée. Le Ministre a le sincère désir d'éviter tout ce qui pourrait exciter l'opinion publique aux Pays-Bas d'une

1) Het volgende naar Oranjeboek December 1916 — April 1918, blz. 51 vlg.
2) Nieuwe Rotterdamsche Courant 23 Juli 1917.
3) Oranjeboek alsvoren, blz. 53.
4) Alsvoren, blz. 54.

manière qui pourrait porter ombrage aux sentiments amicaux des deux pays qui nous vont tant à coeur; il espère pour cette raison que le Gouvernement du Roi animé de cet esprit de loyauté qui le distingue, n'hésitera plus à accéder sans plus de délai à la demande du Gouvernement Néerlandais".

Het bleek toen weldra, dat de Engelsche Regeering de zaak der vier opgebrachte schepen wenschte te doen behandelen voor het Engelsche Prijzenhof: de Nederlandsche Regeering moest hare opvatting daar komen verdedigen; de Engelschen meenden, dat de prijsmaking buiten ons territoriaal gebied had plaats gehad. Over de beschieting der beide andere schepen betuigde de Engelsche Regeering haar leedwezen: zij erkende, dat hier een neutraliteitsschending had plaats gehad; naar hare meening zouden deze twee schepen echter pas tijdens de vervolging in Nederland's territoriaal gebied terechtgekomen zijn. Later — dit was eerst verzuimd! — bood zij ook nog haar verontschuldigingen aan voor een aantal tijdens de beschieting op Nederlandsch grondgebied neergekomen projectielen (die gelukkig geen schade hadden aangericht). Nederland stemde in het Engelsche verlangen ten opzichte der vier opgebrachte schepen toe, ofschoon de juistheid der Engelsche voorstelling van zaken bestrijdende. Het vroeg schadevergoeding voor het aan de beide andere veroorzaakte nadeel: dit werd geweigerd.

Verder schijnt de zaak niet gekomen te zijn. Een ongetwijfeld hoogst onbevredigende historie! De goede verwachting op den rechtvaardigheidszin der Engelsche Regeering werd hier al zeer diep beschaamd. Zij scheen zich te richten naar de houding van een deel der Engelsche pers, waarvan een man van naam [1]) schreef:

„Haast nog meer dan het gebeurde zelf, dat een gevolg kan zijn van overmatigen dienstijver van een of anderen marine-commandant, hindert de houding, door een deel der Engelsche pers daartegenover aangenomen: met de diepste minachting spreekt men over onze rechten, voorzoover deze aan de verwezenlijking van het oorlogsdoel der geallieerden, het volkomen isolement van Duitschland, in den weg staan, ja men ontziet zich zelfs niet de rollen te verwisselen en tegelijkertijd, waar men onze rechten met voeten treedt, de verontwaardigde partij te spelen, alsof wij het zouden zijn, die, door toe te laten, wat wij rechtens moeten toelaten, de rechten der geallieerden zouden krenken. Men mag vertrouwen, dat de Engelsche regeering beter inzicht zal hebben".

De andere aangelegenheid, die wij nog moeten bespreken, vormt ook min of meer een ding op zich zelf. Het is de kwestie van den doorvoer door Nederland van België naar Duitschland en omgekeerd, die zich het meest heeft toegespitst in den doorvoer van zand en grint naar België [2]). Hier komen, ter bepaling van de houding van Nederland, eenerzijds de overeenkomst betreffende het neutraliteitsrecht te land, tijdens de tweede Vredesconferentie gesloten, anderzijds de Rijnscheepvaart-akte in aanmerking. Steunende op deze beide verdragen, achtte de Nederlandsche Regeering zich niet alleen verplicht, maar zelfs gebonden den vrijen doorvoer toe te laten van alle goederen, behalve die krachtens hun aard onmiddellijk als krijgsvoorraden herkenbaar zijn en die voor oorlogsdoeleinden gebruikt kunnen worden. Alleen de laatste konden moeilijkheden opleveren: hier moest het werkelijk gebruik, dat van de artikelen gemaakt werd, beslissen. Het gold dus te bepalen, in hoe verre b.v. zand en grint, die doorgevoerd werden, in België alleen voor bur-

1) Staatsraad Struijcken in Van Onzen Tijd 28 Juli 1917.
2) Zie voor het volgende: Doorvoer door Nederland uit Duitschland naar België en in omgekeerde richting (Briefwisseling met de Britsche en Duitsche Regeeringen). ('s-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1917).

gerlijke doeleinden dan ook voor militaire doeleinden dienden; in het laatste geval mocht doorvoer niet toegestaan worden. De Nederlandsche Regeering trachtte zich hieromtrent gegevens te verschaffen en kon bij een onderzoek, door twee Nederlandsche genie-officieren in België ingesteld, constateeren, dat de doorgevoerde materialen, in elk geval voor het grootste gedeelte, voor niet-militaire werken aangewend waren; alleen in den beginne ten deele ook voor militaire, maar dit niet meer, sedert de Nederlandsche Regeering bij elke doorgevoerde hoeveelheid een verklaring eischte, dat deze alleen voor burgerlijke werken bestemd was. In het begin van 1917 ging zij nog iets verder, door nl. te verklaren, dat zij voortaan niet meer wilde doorlaten dan een hoeveelheid, die geacht werd noodig te zijn voor het normale onderhoud van wegen en spoorwegen en telkens wederkeerende waterstaatswerken (geschat op ten hoogste 1.650.000 ton); voor buitengewone werkzaamheden van niet-militairen aard kon zoo noodig een afzonderlijke regeling worden getroffen; zij vroeg op het gebruik in België bovendien nader toezicht. De Duitsche Regeering, hoewel niet zonder eenige bezwaren, vereenigde zich met deze voorstellen. In verband hiermede werd op 15 Augustus 1917 de grens voor den doorvoer stopgezet, toen de toegestane hoeveelheid vervoerd was; de Nederlandsche Regeering stemde er daarna nog wel in toe, dat een klein deel der hoeveelheid voor 1918 reeds in 1917 doorgevoerd werd volgens de bij alle groote werken gevolgde methode, om, vóór het slechte jaargetijde komt, waarin de doorvoer niet of in geringe mate mogelijk is, een voorraad te maken.

Maar de entente — en voor ons beteekent dit gewoonlijk: Engeland — toonde zich met de zienswijze van Nederland in deze aangelegenheid niet ingenomen. In 1916 begon de Engelsche Regeering aanmerking op den doorvoer te maken, die langzamerhand van ernstiger aard werden. Omstandig werd hare opvatting uiteengezet in een schrijven van den Engelschen gezant in Den Haag van 17 Maart 1917 [1]). Zij bleek van een andere meening dan de Nederlandsche in de uitlegging van het neutraliteitsverdrag van 1907; zij oordeelde, dat, daar de wegen in België voornamelijk aan sterke afslijting blootgesteld waren door het belangrijk vervoer van troepen en krijgsvoorraden, dat er over plaats had, ook de verbetering van deze wegen uitsluitend diende voor militaire behoeften en dus aan de Duitsche krijgsoperaties ten goede kwam. De Nederlandsche Regeering zette daarna hare opvatting na een hernieuwd onderzoek der zaak omstandig uiteen in een nota van 14 September 1917 [2]). Zij gaf hierin bovendien een duidelijk verslag van hare maatregelen ten opzichte van de controleering van den doorvoer en op het van de materialen gemaakte gebruik. Zij hield vol, dat ,,l'amélioration et la transformation des routes dans les régions situées en dehors de la zône des armées ont conservé le caractère qu'il leur attribuait l'année précédente, à savoir celui d'ouvrages extraordinaires non-militaires".

Het is ongetwijfeld juist, dat Duitschland door den doorvoer door Nederland gediend werd. Deze doorvoer verlichtte het transport over de wegen, die direct van Duitschland uit naar België leidden, — transport, dat natuurlijk in de allereerste plaats van militairen aard was. Zand en grint en dergelijke materialen, over Nederland aangevoerd voor niet-militaire doeleinden, maakten bovendien de Belgische gelijksoortige materialen voor zuiver militaire doeleinden vrij. Maar de Nederlandsche Regeering ging van de opvatting uit, dat zij hiermede niet te maken had, maar alleen gehouden was rekenschap te vragen van het materiaal, dat over Nederland's gebied werd aangevoerd.

1) Alsvoren, blz. 26.
2) Alsvoren, blz. 80.

Met den tekst der beide bovengenoemde verdragen in de hand schijnt deze opvatting moeilijk betwistbaar. Dat zij aldus indirect de Duitsche oorlogvoering bevorderde, ging haar niet aan. Bewijs mij, heeft zij Engeland meer dan eens toegevoegd, dat het over Nederland aangevoerde materiaal wel voor zuiver-militaire doeleinden gebruikt wordt — wat Engeland ook beweerde — en ik zal de Duitsche Regeering onmiddellijk ter verantwoording roepen en maatregelen nemen, om uw dan gerechtvaardigde klachten tegemoet te komen.

Engeland nam met de uiteenzetting geen genoegen. Het had bovendien bezwaar tegen de wijze, waarop Nederland den doorvoer van metalen uit België naar Duitschland behandelde, waarbij precies eenzelfde beginsel gevolgd werd als bij dien van zand en grint en ten opzichte waarvan de Nederlandsche Regeering evenzoo weigerachtig bleef den Engelschen eisch, dat de doorvoer zou worden stopgezet, in te willigen. 20 September deelde de Engelsche gezant mede [1]): ,,that, unless the Netherland Government will give without delay a definitive assurance that this traffic (nl. zand, grint enz.) as well as the transit of metals shall cease completily and at once, they (nl. de Engelsche Regeering) intend to discontinue any facilities for the transmission of Dutch cable message". Antwoord werd gevraagd ,,with as little delay as possible". Nieuwe aandrang om antwoord volgde twee dagen later.

In verband met deze ,,communication quelque peu surprenante", deelde de minister van buitenlandsche zaken den Engelschen gezant toen op 26 September mede, heb ik den Nederlandschen gezant te Londen opgedragen den Engelschen minister van buitenlandsche zaken om een persoonlijk onderhoud te vragen [2]). Toen dit onderhoud op 5 October plaats had, bleek, dat de maatregel, waarmede gedreigd was, zonder eenige nadere waarschuwing reeds drie dagen in werking was; zij betrof alleen handelstelegrammen. Nu ervoer Nederland aan den lijve, hoe ongelukkig het is, dat het geen eigen directe telegrafische verbinding met Indië bezit, om van den last, die het uitblijven van handelstelegrammen uit de geassocieerde landen zelf gaf, maar te zwijgen.

Natuurlijk veranderde de Nederlandsche Regeering hierom haar standpunt niet. Zij hield er te strenger aan vast. Ofschoon in beginsel bereid het juridisch twistpunt over de uitlegging der verdragen van 1839 en 1907 aan arbitrage te onderwerpen, wilde zij geen stap hiertoe doen, zoolang de Engelsche represaille-maatregel — anders kon men de Engelsche handelwijze toch niet noemen — van kracht bleef. Er volgde een wisseling van verscheidene nota's, die de zaak weinig verder brachten. De stopzetting van den doorvoer op 15 November — toen de voorloopige voorraad voor 1918 in België was — verzachtte den scherpen kant van het geval eenigermate. Engeland liet in het begin van 1918 de telegrammen weer door, zonder dat Nederland had toegegeven. Maar de zaak was daarom niet uit.....

Hiermede zijn wij gekomen tot het einde van het ons gestelde tijdperk, wat betreft het opnoemen van de voornaamste feiten en handelingen, die Nederland met de oorlogvoerenden te behandelen kreeg. Het overzicht lijkt wat disparaat. Men vergete er niet bij, dat al het gebeurde, waarvan Nederland te lijden heeft gehad, ten slotte toch een eenheid vormt, al vermogen wij het onderling verband en den onderlingen samenhang nu nog niet overal duidelijk te zien: het is een onderdeel van en het vloeit voort uit den strijd om het bestaan — althans in hun eigen voorstelling —, die een aantal groote volkeren met elkander voeren. En hierbij deert het hun weinig, dat kleine landen als Nederland en Zwitserland, dat er niets beter aan toe is dan wij, hoe

1) Alsvoren, blz. 44.
2) Alsvoren.

eerlijk ze hunne neutraliteit willen handhaven, leelijk in het gedrang komen. Beroofd van zijn gewonen en noodigen aanvoer van overzee, althans voor verreweg het grootste gedeelte, slechts half voorzien van even noodigen aanvoer van dien over de Oostgrens, tobde Nederland zich af, hoe het de slechte tijden zou doorkomen. De zeer geringe voorraad, die het voor export overhield, nu de eigen producten hoognoodig gebruikt moesten worden voor de eigen bevolking, diende als lokaas, om althans nog iets los te krijgen: maar ook dit geschiedde niet in vrijheid, want een overeenkomst hieromtrent met de ééne partij maakte de andere wantrouwend of boos. Zelfs de eerlijke verdeeling van het Nederlandsche overschot — als het er nog een is — gaf geen bevrediging. En het allerergste stuitte het ten slotte, dat in al deze besprekingen met het buitenland voor niets dan het materieele plaats was. Eenig initiatief van hoogere orde in dezen wereldkamp schijnt voor een klein land als het onze uitgesloten; althans mag men veronderstellen, dat onze staatslieden er hunne goede redenen voor gehad hebben, om geen stappen tot bemiddeling of in de richting van de wenschen van den Anti-Oorlog-Raad te doen. Maar ook hierover zal eerst later geoordeeld kunnen worden.

b. Maatregelen van militairen aard.

Dit gedeelte moeten wij heel kort afdoen. Veel van wat op de verdedigingsmiddelen betrekking heeft, is aan de oogen der Nederlanders geheel onttrokken geworden. Van legeropstelling, troepen-verplaatsing, van manoeuvres — om maar iets te noemen — zwijgen zelfs de kranten tijdens den oorlog, op verzoek der militaire autoriteiten. De reden hiervan is duidelijk genoeg en dient geëerbiedigd.

Er heeft echter in deze jaren een ommekeer in ons militair stelsel plaats gegrepen, die niet aan het openbaar oog behoefde onttrokken te worden en die wij daarom kunnen bespreken. Deze ommekeer beteekende een belangrijke versterking van onze defensie te land en daarom een hechter waarborg voor de handhaving onzer neutraliteit, tevens als grootere gerustsstelling voor het buitenland, dat Nederland hiertoe in staat zou zijn.

Wij bedoelen natuurlijk de transformatie van den landstorm. Zij heeft plaats gehad bij de wetten van 11 Juni en 31 Juli 1915 [1]). De laatste, die de belangrijkste is, bepaalde, dat de Koningin zou kunnen vaststellen, „dat tot den landstorm behoort ieder — voor zoover hij niet reeds tot den landstorm behoort — die niet vóór 1916 het 30ste levensjaar heeft volbracht", evenals nog eenige categorieën (o. a. zij, die aan de loting van 1912 deelgenomen hadden en niet waren aangewezen, om daarbij te worden ingelijfd, en zij, die vóór het in werking treden der militiewet van 1912 [2]) tot den dienst waren aangewezen, maar niet ter inlijving bestemd waren geworden, die afzonderlijk werden genoemd). Bovendien zou de Koningin kunnen bepalen, dat voor den landstorm zouden worden ingeschreven, zonder dat zij daartoe behoorden, „allen, die vóór 1916 het 30ste, maar nog niet het 40ste levensjaar hadden volbracht", benevens eenige met name genoemde categorieën.

Ten gevolge hiervan bezit Nederland in de praktijk nu het beginsel van den algemeenen dienstplicht en het is de moeite waard te constateeren, dat deze uitbreiding van leger zonder bestrijding van beteekenis is tot stand gekomen. Men voelt het nu als iets natuurlijks, dat ieder zijn aandeel aan de defensieverplichtingen te dragen krijgt en dat zoowel om redenen van billijkheid

1) Staatsblad nos. 242 en 345. De laatste is nog lichtelijk gewijzigd bij de wetten van 27 Mei en 29 Juli 1916 (Staatsblad nos. 207 en 361).

2) Hiervóór, blz. 355.

als om redenen van nationaal belang de kring van hen, die een deel der militaire lasten te dragen hebben, zoo groot mogelijk moet zijn. In navolging van andere landen is er in den allerlaatsten tijd ook sprake geweest van de invoering van een burgerlijken dienstplicht (dienst voor niet-militairen), maar het is tot dusverre gebleven bij een ontwerp hiertoe, dat bij de Tweede Kamer is ingediend.

Zonder veel moeite verleenden de Staten-Generaal ook hunne medewerking tot de verschillende wetsontwerpen, waarbij het onder de wapenen houden van bepaalde categorieën van dienstplichtigen voor langeren tijd dan hun oorspronkelijk opgelegd was, vastgesteld werd [1]). Een enkele maal gaf een nieuwe verlenging van dienstplicht van de landweer of de oproeping van een nieuwe landstormklasse eenige moeite en in 1917 kostte dit den minister van oorlog Bosboom zijn zetel. Het geschiedde bij de aanneming (met 44 tegen 24 stemmen) eener door Marchant ingediende motie betreffende de oproeping der landstormklasse 1908 door de Tweede Kamer op 10 Mei 1917 [2]); de motie had een voorspel gehad in een interpellatie van hetzelfde lid der Kamer op 21 November 1916, die geleid had tot het aannemen eener motie, om aan de oproeping der landstormklasse 1909 de oproeping der militie en landstormplichtigen van de lichting en de jaarklasse 1917 te doen voorafgaan [3]) — motie, die de minister naast zich had neergelegd. In de aanneming der tweede motie vond Bosboom aanleiding tot het vragen van ontslag, dat de Koningin hem verleende (15 Mei); zijn opvolger was Mr. De Jonge, burgerlijk ambtenaar aan het departement van oorlog: aan het door de Regeering gevolgde beleid veranderde dit overigens niet.

Het schijnt, dat het aftreden van den minister Bosboom een dieperen ondergrond heeft [4]). Men verweet hem zwakheid, in het bizonder in zijn houding tegenover den opperbevelhebber. De beoordeeling van deze houding valt geheel buiten onze bevoegdheid, alleen al hierom, dat de instructie van den opperbevelhebber geen publiek domein is. Wij gelooven op Treub's verzekering [5]) gaarne, dat de ministerraad deze met de grootste nauwgezetheid heeft overwogen en vastgelegd; wij nemen even gaarne aan, dat de gevonden oplossing gelukkig moet genoemd worden. Dit kunnen wij uit Treub's mededeelingen afleiden, dat de opperbevelhebber in zaken van opstelling of verplaatsing van troepen geen inmenging behoeft te dulden van het departement van oorlog en dat de oorlogsleiding geheel in zijn hand is. Inmiddels schept de positie van den opperbevelhebber van zelf moeilijkheden, „die niet door papieren regelingen kunnen worden overwonnen, maar alleen door tact en wederzijdsch streven naar goede verstandhouding".

c. Maatregelen van economischen aard.

Wij bedoelen hier de economische maatregelen, ten opzichte van het binnenland genomen, om de bevolking of een deel der bevolking te behoeden tegen de gevaren, waaraan ze ten gevolge van den oorlog blootgesteld was.

Treub geeft in zijn bekend boek over den oorlog zijn indruk van den toestand in het begin van Augustus aldus weer [6]):

1) O. a. bij de wetten van 31 December 1914, 30 Januari en 29 Juli 1915 (Staatsblad 1914, nos. 664, en 1915, nos. 36 en 342).

2) Handelingen Tweede Kamer 1916—1917, blz. 2538.

3) Alsvoren, blz. 603.

4) Men leze o.a. de artikelen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 11 en 29 Mei 1917, Avondblad C.

5) T. a. p., blz. 12—13.

6) Blz 5.

„Land- en tuinbouw wisten niet wat er van den afzet van hun producten worden zou; dit was in die mate het geval dat warmoezeniers hun tomatenstruiken uitrukten en op den mesthoop wierpen en kleine boertjes hun kippen en varkens tegen elken prijs van de hand deden. Handelaars vreesden aan hun wisselverbintenissen niet te kunnen voldoen en riepen om strijd met een aantal kleine neringdoenden om een moratorium als redmiddel uit den nood. Huismoeders zagen in haar verbeelding de dagen voor zich, waarop zij voor hare gezinnen niet de noodige etenswaar zouden kunnen bekomen, en bestormden de kruidenierswinkels. Huisvaders met eenig vermogen vroegen hun saldi op bij de bankiers, in wie zij tot dusver een onbeperkt vertrouwen hadden gehad, en zochten hun heil in het bijeenschrapen en wegbergen van zooveel mogelijk klinkende munt. Kleine spaarders bestormden de spaarbanken".

Het allerergste zag het er op de beurs uit, waar al vóór de mobilisatie een algemeene beroering was ontstaan. In de allereerste plaats waren dan ook maatregelen noodig, om het crediet steun te geven tot bestrijding der snel om zich grijpende paniek. Daarnaast moesten maatregelen getroffen worden, om hen, die op eenigerlei wijze, ten gevolge van den oorlog, direct in hun middelen van bestaan bedreigd werden, te hulp te komen en tevens hen, die meer indirect door opdrijving van prijzen of het schaars worden van bepaalde levensmiddelen te lijden kregen. Een veelomvattende taak doemde hier voor den Staat op: hij moest, of hij wilde of niet, of de Regeering het theoretisch juist of onjuist achtte, in het groot ingrijpen in dingen, zooals niemand dit ooit voorzien had; hij moest tegenover een bevolking, die zich bij de onheilspellende gebeurtenissen voor een groot deel onmondig gedroeg, voogd spelen en de bevolking achtte zich gelukkig een gezag te hebben, waaraan het zich kon vastklampen. Het gelukkig en ras optreden van de Regeering in de eerste Augustus-dagen, waarbij zij van voorlichting van mannen uit de zakenwereld op gelukkige wijze gebruik kon maken, heeft een voortreffelijke en kalmeerende uitwerking gehad; het gelukte zoo geweldige en gevaarlijke schokken te vermijden en de rust onder de bevolking — vooral toen de oorlog voor Nederland uitbleef — keerde toen spoedig terug. Maar de regeeringsbemoeiingen bleven, breidden zich uit, al naarmate ten gevolge van de maatregelen der oorlogvoerenden de voorziening van Nederland met grondstoffen en levensmiddelen meer in het gedrang geraakte. Op den duur werd dit laatste de hoofdzaak, die voortdurend opnieuw de aandacht vroeg en vraagt. De overige maatregelen blijven gehandhaafd, maar men is aan hun bestaan reeds gewend geraakt, men herinnert zich soms nauwelijks meer hun ontstaan: zóó lang schijnt het begin van den oorlog reeds van ons af.

Wij kunnen er niet aan denken alle maatregelen van dezen aard op te noemen, maar moeten ons tot enkele hoofdzaken beperken. In beginsel werd de inmenging van den Staat reeds dadelijk vastgelegd voor alle drie de categorieën van zaken, waarvan wij boven gewaagden. In de gedenkwaardige vergadering van 3 Augustus 1914 [1]) hechtte de Tweede Kamer — behalve aan militaire ontwerpen — hare goedkeuring aan een wetsontwerp tot onteigening ter voorkoming van vasthouding en prijsopdrijving van waren en aan een wetsontwerp tot wijziging van het octrooi der Nederlandsche Bank, vier dagen later aan een wetsontwerp tot uitgifte van zilverbons. Bovendien werd in de eerstgenoemde vergadering volgens een reeds vroeger ingediend [2]), maar nu met spoed in behandeling genomen ontwerp de Regeering de bevoegdheid toege-

1) Hiervóór, blz. 436.
2) Nl. tot wijziging van de wet van 24 Juli 1870. Het wetsontwerp was 24 Mei 1913 ingediend (Handelingen Staten-Generaal 1912—1913, Bijlagen, n°. 320, en 1913—1914, n°. 71).

kend, om den uitvoer van bepaalde goederen, geheel of gedeeltelijk, hetzij voor het geheele land, hetzij voor een bepaald deel hiervan, te verbieden. Zij werden door de Eerste Kamer — nog op dezelfde dagen — met even grooten spoed behandeld als door de Tweede en konden dientengevolge nog op 3 en 6 Augustus in het Staatsblad verschijnen [1]).

Omtrent de doortastende wijze, waarop toen in de regeeringsbureaux gehandeld wordt, geeft wat Treub vertelt over de voorbereiding van het ontwerp tegen prijsopdrijving enz. een goed denkbeeld [2]):

„Het was aanstonds duidelijk, dat de bestaande onteigeningswet niet voldoende was om het opkomende gevaar te keeren en dat het langs den weg van uitbreiding dier wet gekeerd worden moest. Zaterdag ochtend onder het gaan naar het Ministerie overwoog ik de hoofdpunten van hetgeen hier noodig was. Daar gekomen, zette ik die hoofdpunten op het papier, als schema voor een wetsontwerp met een korte Memorie van Toelichting. Aan den chef der afdeeling Handel werd door mij opgedragen, ze in den vereischten vorm te gieten en daaromtrent voorzooveel noodig de Departementen van Binnenlandsche Zaken en van Justitie te raadplegen. Persoonlijk besprak ik de zaak met den heer Cort van der Linden, van wien het ontwerp, daar het een aanvulling van de onteigeningswet betrof, formeel in de eerste plaats moest uitgaan. Naar aanleiding van opmerkingen van de Departementen van Binnenlandsche Zaken en van Justitie werd het stuk, dat tegen den middag in zijnen eersten vorm gereed was gekomen, voor zooveel noodig gewijzigd en aangevuld. Hoewel 's middags ook een belangrijke en vrij langdurige vergadering met personen uit de financieele wereld moest worden gehouden, was het toch omstreeks 7 uur 's avonds zoover, dat ik aan de Koningin een audiëntie kon aanvragen om het ontwerp aan H. M. voor te leggen.

„Hoewel aan het ontwerp onophoudelijk was gewerkt, werd het toch ongeveer negen uur 's avonds, vóórdat ik het stuk, in den vorm waarin het aan de Koningin kon worden voorgelegd, naar het Paleis kon medenemen. Toen ik met een enkel woord de strekking van het ontwerp uiteenzette, zeide de Koningin mij, dat Zij dienzelfden dag zeer was getroffen door de bestorming van winkels, welke Zij zelve had opgemerkt en dat Zij met genoegen zag, dat terstond een maatregel was voorbereid om het hieruit te duchten gevaar te keeren.

„Hare Majesteit gaf mij verlof het ontwerp uit Haar naam onverwijld naar den Raad van State om advies te zenden en teekende voorloopig het exemplaar, dat ik achterliet, boven op het stuk af, opdat de Directeur van Haar Kabinet daaruit voorloopig reeds Haar instemming met het ontwerp zou zien. Zoo werkte in die gedenkwaardige dagen ieder, de Koningin aan het hoofd, mede om den gang van zaken te bespoedigen en werd over formaliteiten, die vertraging teweegbrengen, heengestapt.

„Intusschen was de Ministerraad van acht uur af bijeen ter behandeling van verschillende dringende onderwerpen en waren in een afzonderlijke kamer van het Ministerie van Justitie eenige ambtenaren van dat Departement en van die van Landbouw en van Binnenlandsche Zaken samengekomen, om het ontwerp nog nader onder handen te nemen, naar aanleiding van de opmerkingen, welke de Raad van State mocht maken. Toen ik in het gebouw van het Departement van Justitie, waar de Ministerraad pleegt te vergaderen, gekomen was, ging ik eerst naar de kamer van den Secretaris-

1) Nos. 344, 351 en 376.
2) T. a. p., blz. 76 vlg.

Generaal. Daar vertelden mij de heeren, die er met het zooeven aangewezen doel samengekomen waren, dat de Raad van State uiteen was gegaan en den volgenden ochtend opnieuw zou vergaderen. Aangezien het ontwerp van zeer urgenten aard was en, zoo eenigszins mogelijk, behandeld moest worden in de vergadering van de Tweede Kamer, die Maandag 3 Augustus bijeenkwam, kon ik die mededeeling niet eenvoudig voor kennisgeving aannemen. Telefonisch kreeg ik er den hoofdcommies, die in het gebouw van den Raad van State achtergebleven was, toe, dat hij den waarnemenden vice-voorzitter van den Raad (de heer Röell was kort te voren overleden en een nieuwe vice-voorzitter was nog niet benoemd) zou mededeelen, dat er een bij uitstek dringend ontwerp was ingekomen en dat de Regeering het zeer op prijs zou stellen, als zij nog dienzelfden avond of nacht het advies van den Raad daaromtrent zou kunnen ontvangen. De waarnemende voorzitter bleek aanstonds bereid zijne medewerking te verleenen. De leden van den Raad van State werden terstond voor een spoedvergadering op denzelfden avond opgeroepen en des nachts, omstreeks half één of één uur, kwam het advies in. De Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie waren met mij in de vergaderzaal van den Ministerraad gebleven ter behandeling van het ontwerp naar aanleiding van het in aantocht zijnde advies. De zooeven genoemde ambtenaren hadden het intusschen nog eens zorgvuldig van alle kanten bekeken, zoodat de slotredactie, toen het advies van den Raad van State ingekomen was, spoedig kon worden vastgesteld. Het ontwerp kon nu den volgenden ochtend aan de Tweede Kamer worden aangeboden en zóó tijdig aan de leden van de beide kamers worden rondgezonden, dat zij er nog vóór de vergadering op Maandag den 3den Augustus van konden kennis nemen. Na formeel in de afdeelingen te zijn onderzocht, werd het nog denzelfden dag met eenige andere zeer urgente wetsontwerpen door beide Kamers der Staten-Generaal aangenomen; des avonds verscheen het, door de Koningin bekrachtigd, in het Staatsblad. Sneller levensloop, van het eerste stadium der overweging van zijn inhoud tot zijn metamorphose als van kracht zijnde wet toe, heeft wel nooit een wetsontwerp gehad".

De strekking der drie bovengenoemde wetten van 3 en 6 Augustus is duidelijk genoeg. Het was van het hoogste belang — en dit werd nu mogelijk —, dat de Regeering zorgde, dat niet te veel van onze voorraden naar buiten ging, zoowel om militaire redenen als om het algemeen belang. De verleiding, om voor hooge prijzen aan één der oorlogvoerenden te verkoopen, was natuurlijkerwijs groot en deze kon nu worden bestreden. Verbod van uitvoer van paarden, hooi, stroo, steenkolen en cokes was reeds vóór de inwerkingtreding der nieuwe wet uitgevaardigd. Nu volgde spoedig dat van een aantal levensmiddelen, eerst meer ten behoeve van de approviandeering van leger en vloot, weldra ook ten behoeve van de geheele bevolking (zooals rijst, suiker, zuivelproducten, vee, aardappelen, graan, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk; in het laatste geval konden consenten van uitvoer worden verleend). Anderzijds had de Regeering nu een middel in de hand, om door onteigening tegen schadeloosstelling, waardoor de onteigende waren Rijkseigendom werden, of door het vaststellen van maximumprijzen de bevolking te beveiligen tegen te hooge vraag en tevens er voor te zorgen, dat niet te veel voorraden in één hand raakten: de speculatie- en verzamelwoede van een aantal winkeliers en vele particulieren maakten een ingrijpen van dezen aard beslist noodzakelijk (dit geschiedde eerst o. m. ten opzichte van aanwezige tarwe-voorraden) [1]). In

1) Deze onteigeningswet werd uitgebreid bij de wet van 27 Maart 1915 (Staatsblad n°. 171), v. n. dienende om de procedure der onteigening te bespoedigen, o.a. om daardoor gemeenten, die terreinen wenschten voor werkverschaffing, te gerieven.

de derde plaats vond de Regeering in de zilverbons van *f* 1, *f* 2.50 en *f* 5 een zeer geschikt middel, om het dreigend gebrek aan ruilmiddelen van niet te groote waarde — het goud verdween spoorloos uit de circulatie en de hoeveelheid zilver was gering [1]) — te verhelpen: voor de Warenars-hebbelijkheid, die zich bij zeer velen in de eerste dagen van Augustus op onrustbarende wijze openbaarde, werd daardoor een tegengift gevonden. Herinneren wij ons nu, dat de Regeering den invoer van graan al spoedig zelf ter hand nam, zoodat zij als graanhandelaar in het groot optrad [2]), waardoor zij de broodvoorziening voorloopig geheel kon waarborgen, dan hebben wij een overzicht van de maatregelen, die genomen werden, om de bevolking tegen dreigend gebrek te vrijwaren.

Daarnaast stond de zorg voor hen, die door gemis van werk te lijden dreigden te krijgen. En hier dient in de allereerste plaats de oprichting vermeld te worden van het Koninklijk Nationaal Steuncomité, dat ontzaglijke diensten heeft bewezen. Ook dit is een zeer voorspoedig geboren oorlogskind uit de eerste dagen van Augustus. Naast de plaatselijke comité's tot leniging van den nood, die spontaan ontstonden, werd de behoefte aan een algemeene organisatie dringend gevoeld en de Koningin nam aan het tot stand brengen hiervan een zeer levendig aandeel [3]). Reeds op 10 Augustus had de stichtingsvergadering plaats in de Trèveszaal op het Binnenhof, twee dagen nadat Treub een op verzoek der Koningin ontworpen plan had ingediend. De Koningin zelf was ter vergadering aanwezig en hield de openingrede. Groote bijdragen stelden het comité in staat zijn taak op grootsche wijze te vervullen. Het koos den eenvoudigen, practischen weg, om niet zelf rechtstreeks hulp te verleenen, maar dit te doen door bemiddeling der plaatselijke comités. Het legde er van meet af den nadruk op, dat zijn werkzaamheid geen armenzorg in den gewonen zin ten doel had; het verleende de ondersteuning aan hen, die daarvoor in aanmerking kwamen, dan ook meest door de vakvereenigingen, waartoe de ondersteunden behoorden en die het best van den toestand op de hoogte moesten worden geacht. Het beperkte zijn werkzaamheid niet tot het geven van ondersteuning in den vorm van toeslag op loonen, maar vond spoedig ook nuttige bemoeiingen in pogingen tot het op gang houden of opnieuw op gang brengen van bedrijven, die stop stonden of stop dreigden gezet te worden, een allervoortreffelijkst middel van ondersteuning, dat, waar het maar al te dikwijls noodig is gebleken, zeer veel ellende heeft voorkomen. Door het gebruik maken van de vakvereenigingen namen deze maatschappelijke instellingen in beteekenis van zelf sterk toe, wat voor de arbeidersbeweging in het algemeen een feit van groot belang moet geacht worden. Dit is evenzeer het geval met de werkloosheidverzekering, die, vóór den oorlog nog slechts in het eerste stadium van ontwikkeling, nu met regeeringssteun een grooten sprong naar voren heeft gedaan [4]).

Diende het Steuncomité in de allereerste plaats de economisch zwaksten, de Regeering zag spoedig in, dat ook de kleine middenstand het buiten haar hulp om niet kon stellen. Om dezen voor ondergang te behoeden, diende het zgn. Middenstandscrediet. Dit wordt verleend door de van particuliere zijde te Amsterdam opgerichte Algemeene Nederlandsche Centrale Middenstands-Credietbank (19 September 1914), die werkzaam is met steun van de Regee-

1) Slechts ruim 8 millioen gulden was op 25 Juli bij de Nederlandsche Bank in voorraad aan gemunt geld (Treub, t. a. p., blz. 196).

2) Hiervóór, blz. 438.

3) Treub, t. a. p., blz. 116, waar verder de geschiedenis der oprichting en uitvoering verteld wordt.

4) Treub, t. a. p., blz. 156 vlg.

ring. Ook zij werkte zoo mogelijk door middel van middenstandscredietbanken, dus ook in decentraliseerende richting. De Regeering verleende hare medewerking v. n. door het verleenen eener garantie ten behoeve van de credieten, door de Nederlandsche Bank gegeven [1]).

De belangen van de hoogere, bezittende klassen der maatschappij werden gediend door de sluiting van de Beurs, reeds op 28 Juli 1914, toen de groote economische storm dreigde: het geschiedde „onder den onweerstaanbaren aandrang der leden, die — hun zaken in den steek lieten en, in overdrachtelijken zin hun heil zochten in de vlucht" [2]). Vóórdat tot heropening werd overgegaan, kwam eerst de beurswet tot stand [3]), die de Regeering uitgebreide bevoegdheden ten opzichte van den geldhandel toekende. De beurzen kwamen onder toezicht van den Minister van Landbouw enz. — later van dien van Financiën —, die gedurende den oorlogstijd zou kunnen beslissen over hare opening en sluiting, terwijl de noteeringen en de wijze van zaken doen onder zijn toezicht werden geplaatst. Het belangrijkste was, dat het executie-recht ten opzichte van in onderpand gegeven (en nu zeer in waarde gedaalde) fondsen, indien de debiteur niet aan zijne verplichtingen voldoen kon, aan beperkende regels werd onderworpen: de executant zou o. a. een bod moeten doen voor ten minste het bedrag, dat de minister bepaalde. Zoo kregen de geldnemers een flinken ruggesteun. De geldgevers werden geholpen, doordat de herbeleening van in prolongatie gegeven onderpanden wettelijk gesanctionneerd werd. De uitvoering werd onder oppertoezicht van een commissie van deskundigen toevertrouwd aan een commissie van drie personen; deze ontwierpen een stel beursvoorschriften (vastgesteld 15 Januari 1915). Daarna had de heropening der Beurs plaats (9 Februari 1915), eerst voor een beperkt aantal fondsen, dat spoedig uitgebreid werd.

Het is van algemeene bekendheid geworden, dat de over het algemeen zeer gelukkige wijze, waarop de Regeering in deze zaken handelde, voor een groot deel te danken was aan het bekwame en beleidvolle optreden van T r e u b, toen minister van landbouw, handel en nijverheid. Nadat T r e u b in October 1914 was opgetreden als minister van financiën, omdat de toenmalige titularis voor de zeer groote moeilijkheden, waarmede de geldmiddelen te kampen kregen, niet berekend was, volgde hem P o s t h u m a op in het door T r e u b verlaten departement. De zaken schenen toen prachtig te marcheeren. Men durfde zelfs van Regeeringswege verzekeren, dat in Nederland niemand honger zou behoeven te lijden. Men rekende er ook op, dat de oorlog niet al te lang meer zou duren. Trouwens, wie dacht hierover anders? De nieuwe minister zal bij zijn optreden kwalijk bevroed hebben, welk een uitbreiding zijner bemoeiingen de lange duur van den oorlog in den loop, dien deze nam, ten gevolge zouden moeten hebben en wat een last op hem zou worden geladen!

De beurswet en het Steuncomité hadden weinig verdere verzorging noodig. Het Middenstandscrediet werd in 1915 meer onder direct regeeringstoezicht gebracht, omdat de eerst gevolgde werkwijze niet geheel voldeed [4]). De voorzieningsvraag daarentegen werkte meer en meer bezorgdheid. Eerst, gedurende 1915, ging alles, de omstandigheden in aanmerking genomen, op rolletjes. Er was en er kwam voorraad genoeg. Er werd, v. n. aan zuivelproducten,

1) Ook hieromtrent een uitvoerig verslag bij Treub, t. a. p., blz. 218 vlg.
2) T. a. p., blz. 189.
3) Wet van 4 September 1914 (Staatsblad nº. 445), gedeeltelijk gewijzigd bij die van 31 December 1914 (Staatsblad nº. 240).
4) T. a. p., blz. 222 vlg. — De nieuwe regeling kwam tot stand bij de wet van 31 Juli 1915 (Staatsblad nº. 355).

nog veel uitgevoerd en, naar het schijnt, zeer veel verdiend. Er werd bovendien veel gesmokkeld met waren, waarvan de uitvoer verboden was. De Regeering schijnt toen de teugels wat te veel gevierd te hebben en het bijeenbrengen van reserve-voorraden voor de burgerlijke bevolking niet voldoende onder de oogen te hebben gezien [1]).

Aan dezen toestand van luilekkerland — vergelijkenderwijs gesproken — kwam in 1916 en 1917 gladweg een einde. Het was een gevolg van de maatregelen der oorlogvoerenden ter zee, die den aanvoer ongemeen bemoeilijkten. Het was ook een gevolg van den algemeenen economischen toestand in Europa en in de wereld, die wegens den oorlog een veel geringere productie kon aanwijzen, terwijl Nederland's algemeene productie zelf, v.n. wegens den verminderden aanvoer van kunstmeststoffen, ook moest afnemen. Dan kwam Amerika's deelneming aan den oorlog den vrijen uitvoer vandaar belemmeren en onze voorziening nog meer bemoeilijken. De vele vreemdelingen, geïnterneerden en andere, hadden de behoeften tijdens den oorlog al maar doen stijgen. Er is hier een samenloop en samenwerking van een aantal factoren, die geen Nederlandsche Regeering kan elimineeren. De prijzen liepen gestadig, soms met sprongen, op, onverklaarbaar ten deele, maar alles in verband met den noodtoestand, die intrad. En nu moest de Regeering niet alleen onteigenen en maximum-prijzen stellen, maar bovendien distribueeren en, om de voortbrenging op gang te houden, met milde hand bijspringen, om de producenten schadeloos te stellen voor het verschil tusschen hun productie-prijs en den fictieven maximum-prijs, waarvoor ze hadden te leveren. Dit gold niet alleen allerlei levensmiddelen, maar ook brandstoffen, waarvan de productiekosten in het land zelf (Limburg) zeer stegen, terwijl de van buiten aangevoerde brandstoffen geweldig duur werden.

Het valt gemakkelijk een minister, die in dit wespennest had in te grijpen, te bekritiseeren, en tevens moeilijk, om hieraan mede te doen. Het gold hier niet alleen het ontwerpen van al maar meer regelingen, maar bovendien het uitvoeren hiervan, waartoe van de diensten van gemeente-besturen en een massa commissies gebruik moest gemaakt worden. Aan de onderlinge samenwerking — mogen we zonder vrees voor tegenspraak zeggen — heeft hier zeer veel ontbroken; misschien is dit meer dan de algemeene regeling zelf de reden van een tamelijk sterke ontevredenheid, waartoe het beleid van minister P o s t h u m a aanleiding gaf. En dan de niet groote toeschietelijkheid van een deel der producenten, om het algemeen belang boven het eigen te stellen.....

In deze omstandigheden kon met de wetten van Augustus 1914 niet volstaan worden. De eerste wet, die een belangrijke uitbreiding der regeeringsbemoeiingen bracht, was die van 8 Maart 1916 [2]): ter beschikbaarstelling van levensmiddelen (bepaaldelijk ongebuild tarwebrood, ongebuild tarwemeel en roggebrood) en veevoeder, tevens tot inrichting van rijksbureaux, werd in den vorm van een verhooging van hoofdstuk X der Staatsbegrooting een bedrag van ƒ 16.857.500 gevoteerd; drie dagen later een bedrag van ƒ 1.116.000 ter beschikbaarstelling van meel [3]) — alles tegen verminderde prijzen. Bij de wetten van 19 Augustus 1916 volgde een dergelijk bedrag van ƒ 20.000.000 en van ƒ 21.901.000. Tegelijkertijd werden toen de distributie, in het belang der volksvoeding, op „doelmatige" wijze geregeld [4]). Den minister van landbouw

1) Hierop vestigde o. a. de aandacht R. G r o e n i n x v a n Z o e l e n, De Amsterdamsche geest (Boekhandel v./h. G e b r. B e l i n f a n t e 's-Gravenhage, 1917), passim.
2) Staatsblad nº. 114.
3) Staatsblad nº. 125.
4) Staatsblad nºs. 414—416.

enz. werd opgedragen te zorgen, dat zooveel mogelijk „van de levensmiddelen, grondstoffen van levensmiddelen, brandstoffen en huishoudelijke artikelen, door hem aan te wijzen, een voldoende hoeveelheid verkrijgbaar is voor alle gemeentebesturen, die van behoefte daaraan tijdig aan genoemden Minister hebben doen blijken". De gemeentebesturen hadden te zorgen, dat van deze goederen „steeds voldoende hoeveelheden in de gemeente aanwezig en verkrijgbaar zijn". De minister moest de prijzen der bedoelde goederen vaststellen. Ten laste van het Rijk werden gebracht $^9/_{10}$ en ten laste van de gemeentebesturen $^1/_{10}$ van het nadeelig verschil tusschen inkoops- en verkoopsprijzen. Dit zijn de hoofdbeginselen der wet, die, hoe goed bedoeld, in de uitvoering op vele moeilijkheden stuitte. Opnieuw werd, bij de wet van 27 April 1917, ƒ 80.000.000 beschikbaar gesteld [1]). Het volgende behoort tot 1918. Ook de oprichting der Nederlandsche Uitvoer-maatschappij (Export-centrale), ofschoon hiertoe in beginsel reeds besloten werd bij de wet van 1 September 1917 [2]).

En met al deze goede bedoelingen en royale voteeringen werden de broodkaarten (ingevoerd voor allen op 1 Februari 1917) steeds van langeren duur, nam het aantal gerantsoeneerde artikelen al maar toe en steeg dat der geheel ontbrekende eveneens geducht. De ontwikkeling ook hier is niet ten einde gekomen en ligt grootendeels buiten onze macht. Men mag zich alleen afvragen, of van regeeringswege genoeg gedaan is, om de productie binnenslands te verhoogen.

Op velerlei ander gebied had de minister van landbouw, handel en nijverheid voorzorgsmaatregelen te treffen: gezorgd werd, dat schepelingen en hunne nagelaten betrekkingen verzekerd werden tegen geldelijke gevolgen van ongevallen ter zee in verband met den oorlog en dat de Regeering een deel der risico op zich nam bij het aangaan van verzekeringsovereenkomsten tegen molest van schepen [3]); eveneens, dat de Regeering de bevoegdheid kreeg schepen op te vorderen, om voldoende scheepsruimte in het land te houden en het gevaar te ontgaan, dat te veel schepen naar het buitenland verkocht zouden worden [4]); bizondere maatregelen werden getroffen met het oog op de Kamers van Arbeid [5]); ook de opdrijving der huurprijzen van woningen had de aandacht van den minister en een wet tot bescherming der huurders kwam tot stand [6]). Een heele serie maatregelen werd genomen, om den smokkelhandel aan de Oost- en de Zuidgrens te beteugelen [7]), maar het schijnt, dat eer de nood dan de repressieve maatregelen de grensbewoners er toe zal brengen, om van dit winstgevend bedrijf af te zien.

d. — Financieele Maatregelen.

Toen de ministerraad in het einde van Juli beraadslaagde over het afkondigen der mobilisatie, maakten de hieraan vast verbonden kosten van 12 millioen gulden ook een punt van overweging uit. „Zulk een uitgaaf achtte de Regeering alleen bij dringende noodzakelijkheid verantwoord" [8]). Zeer begrijpelijk! En toch wat lijken deze twaalf milloen een nietigheid bij de honderde millioenen, die voor oorlogsuitgaven in algemeenen zin stonden te volgen. En alweer! wat maken onze millioenen anders dan een peulschil uit bij de zware boomschors, die in vergelijking met de onze de uitgaven der oorlogvoerenden zelf vormden. Men schijnt al lang niet meer te weten, waar de milliarden vandaan getooverd worden: papier heeft bij het goud en zilver een wat al te ruimen aftrek gevonden.

1) Staatsblad n°. 312.
2) Staatsblad n°. 576.
3) Wetten van 8 Mei 1915 (Staatsblad n°. 214) en 27 Mei 1916 (Staatsblad n°. 210).
4) Wetten van 18 Maart 1916 (Staatsblad n°. 139) en van 10 Februari 1917 (Staatsblad n°. 211), gewijzigd bij die van 23 Mei 1917 (Staatsblad n°. 430).
5) Wet van 21 December 1914 (Staatsblad n°. 571) en 16 December 1916 (Staatsblad n°. 553).
6) Wet van 26 Maart 1917 (Staatsblad n°. 257).
7) O. a. bij de wet van 22 Februari 1917 (Staatsblad n°. 225).
8) Treub, t. a. p., blz. 10.

De Nederlandsche financieele toestand was bij het begin van den oorlog niet gunstig. Dreigende tekorten op den jaarlijkschen dienst waren door meevallers in de ontvangsten, gevolg van de groote welvaartsvermeerdering in de laatste jaren, afgewend; enkele jaren hadden zelfs overschotten opgeleverd. Maar nu stonden nieuwe uitgaven voor sociale doeleinden ter uitvoering van de te wijzigen wetten van Talma en voor vele andere behoeften voor de deur. Ook buiten den oorlog om zou een belangrijke vermeerdering der staatsinkomsten niet vermeden hebben kunnen worden; de verhoogde opbrengst der nieuwe inkomstenbelasting [1]) zou bij lange na niet voldoende zijn geweest. Daar kwam nu de verslindende oorlogsmoloch bij met zijn millioenen-nasleep. De minister van financiën, Treub dus [2]), heeft met beide rekening trachten te houden en voor beide doeleinden wetsvoorstellen ingediend. Van de sociale verzekeringen kwam echter voorloopig niets terecht [3]) en zoo diende de opbrengst der nieuwe bronnen van inkomsten in hoofdzaak voor doeleinden in verband met de oorlogsomstandigheden.

De eerste financieele wet van groote beteekenis was die van 23 December 1914 [4]). Het was de wet tot het aangaan van een leening van ƒ 275.000.000 tot dekking van de oorlogsonkosten sedert Augustus 1914 (de kosten voor het leger bedroegen per dag ± ƒ 500.000 en de algemeene oorlogsonkosten stegen weldra tot ± ƒ 22 millioen per maand [5])) en tot verdere bestrijding der te verwachten onkosten tot ongeveer September 1915. De rente bedroeg 5 %. Tot dekking der rente werden opcenten (33 %) op de vermogens- en de inkomstenbelasting gelegd. De leening zou binnen 15 jaar moeten worden afgelost.

Deze wet was tot stand gekomen na langdurige overwegingen met vertegenwoordigers uit de bankierswereld, die een zwaar hoofd hadden in het slagen van zulk een hooge leening, en na overleg en strijd met de Staten-Generaal, bepaaldelijk met de vrijzinnig-democraten en de sociaal-democraten in Tweede en Eerste Kamer. Deze, vooral Bos, hadden gepleit voor een heffing van het vermogen in eens. Treub meende — en de ontwikkeling der gebeurtenissen heeft bewezen, dat zijn inzicht juist was —, dat een dergelijke aderlating van het kapitaal op zulk een moeilijk moment te groote gevaren voor het nationaal vermogen opleverde. Ook om het politiek bestand [6]) oordeelde Treub, dat voortgaan in de lijn der bestaande belastingpolitiek plicht was. De strijd was heftig en gaf — bij uitzondering in het begin van den oorlog — aanleiding tot scherpe debatten in de Tweede Kamer. Een reeds tijdens het mondeling overleg getoonde tegemoetkoming van Treub, die de verplichting in de wet opnam, dat vóór 1 Januari 1917 een andere rege-

1) Hiervóór, blz. 395.
2) Alsvoren, blz. 460.
3) Zie aan het einde van § 2 van dit gedeelte.
4) Staatsblad n°. 612. Voor het volgende Treub, t. a. p., blz. 355 vlg.
5) De crisis-uitgaven tot einde 1917 bedroegen rond 970.000.000 (ontleend aan de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van de Eerste Kamer over het wetsontwerp tot verlenging der verdedigingsbelastingen van Juli 1918: zie Nieuwe Rotterdamsche Courant van 16 Juli 1918, Avondblad C).
6) Zie den aanhef van § 2 van dit gedeelte.

ling der opoenten-heffing ter bestrijding van de kosten van het leeningfonds 1914 moest zijn tot stand gekomen, kon de tegenstanders niet bevredigen. De wet werd aangenomen met die der genoemde tegenstanders (behalve de vrijzinnig-democraat Van Deventer) tegen, terwijl in de Eerste Kamer de beide sociaal-democraten verklaarden geacht te willen worden tegen de wet te hebben gestemd [1]).

De leening zelf werd een groot succes. Er was een oogenblik van aarzeling in den beginne. Maar nadat de Regeering er in de dagbladen op gewezen had, wat de gevolgen van het niet volteekend worden der leening zouden zijn — de wet schreef voor dit geval een gedwongen leening van 150 millioen à 3 % voor —, liep de zaak vlot af. Er werd zelfs ingeschreven voor een bedrag van ruim 407 millioen. De Koningin gaf een schoon voorbeeld door voor $2^1/_2$ millioen in te teekenen.

Spoedig daarop volgde een Indische leening van $62\frac{1}{2}$ millioen, rentende 5%, die in 25 gelijke jaarlijksche termijnen moest worden afgelost. Hiervan was reeds vóór den oorlog sprake [2]): zij moest in hoofdzaak dienen tot terugbetaling van voorschotten van de Nederlandsche schatkist aan de Nederlandsch-Indische regeering. Ook deze leening, zorgvuldig voorbereid, slaagde voortreffelijk. In Mei 1916 volgde een tweede leening voor Indië ten bedrage van 80 millioen, ook à 5%, noodig om de vele buitengewone uitgaven, waarvoor ook Indië zich ten gevolge van den oorlog geplaatst zag: ook zij ging er zonder eenig bezwaar in [3]).

Ondertusschen had de minister van financiën omvangrijke belastingplannen ingediend bij de Tweede Kamer. Ditmaal gold het niet alleen de invoering van eenige nieuwe belastingen, maar een geheel nieuw belastingstelsel, dat de minister in een afzonderlijk wetsontwerp, voorafgaande aan die betreffende de verschillende belastingen, wilde omschreven zien [4]). De minister ondernam hier, zooals hij in zijn Memorie van Toelichting uiteenzette, wat in Nederland nog slechts tweemaal, nl. in 1805 (door Gogel) en in 1821, geschied was:

„De wet van 12 Juli 1821 is hier te lande nog steeds, althans formeel, van kracht; zij beheerscht nog altijd de indeeling der wet op de Middelen. Hoewel zij in menig opzicht verouderd en door latere bijzondere belastingwetten gewijzigd is, zou haar voortbestaan niet als hinderlijk worden gevoeld, indien niet op nieuw de behoeften van de schatkist tot een zoodanige hoogte waren gestegen, dat aan dekking daarvan door verhooging van een enkele belasting of van enkele belastingen niet valt te denken”.

In de eerstvolgende jaren was, berekende de minister, buiten de oorlogsonkosten om, ongeveer 60 millioen tekort te verwachten. Daarom achtte hij het noodig, „zich opnieuw af te vragen, hoe een zoo aanzienlijke verzwaring van lasten kan worden opgelegd, zonder groote onbillijkheden te begaan en zonder de bronnen van 's lands welvaart sterker aan te spreken, dan strikt onvermijdelijk is”. Daartoe moest men het thans geldende stelsel van belastingen in zijn geheel overzien, het „toetsen zoowel aan de algemeene eischen eener goede belastingtechniek en der moderne financiekunst”, en zorgvuldig overwegen, „of het mogelijk is het bestaande stelsel niet alleen te herzien,

1) Handelingen Tweede Kamer 1914—1915, blz. 319, en Handelingen Eerste Kamer, 1914—1915, blz. 77.
2) Treub, t. a. p., blz. 354
3) Wetten van 5 Maart 1915 (Staatsblad n°. 127) en 27 Mei 1916 (Staatsblad n°. 208).
4) Handelingen Staten-Generaal 1915—1916, Bijlagen, n°. 198; n°. 199—222 behelzen de afzonderlijke belastingontwerpen. Zij werden ingediend bij Koninklijke Boodschap van 23 October 1915.

maar zoodanig aan te vullen, dat daaruit een in elkander sluitend en in zijn werking billijk geheel wordt geboren.

„Om deze reden wordt voorgesteld om, met aansluiting zooveel mogelijk aan het bestaande, de wet van 12 Juli 1821 te vervangen door een wet die de grondslagen van het geheele stelsel van 's Rijks belastingen opnieuw vaststelt.

„Ondergeteekende zou er de voorkeur aan hebben gegeven met de indiening van dit voorstel te wachten, totdat de oorlogstoestand zal zijn geëindigd. Aanvankelijk lag dit ook in zijn voornemen. Nu echter de oorlogstoestand zooveel langer aanhoudt dan in den aanvang werd vermoed en het nog geheel onzeker is, hoe lang die toestand nog zal duren, was verder uitstel niet mogelijk. Bij een zóó aanzienlijk tekort als de onlangs ingediende Staatsbegrooting opnieuw aanwijst, zou hij zich dan ook niet verantwoord achten, 's Lands geldmiddelen te blijven beheeren, indien hij niet mocht rekenen op de medewerking der Staten-Generaal bij zijne poging tot voorziening in dat tekort en tot het financieel mogelijk maken der uitvoering van het Regeeringsprogram”.

Om de merkwaardigheid en het belang van dit voorstel vooral maakten wij er melding van. Maar langer behoeven wij er niet bij stil te staan, want het heeft het niet verder gebracht dan tot de indiening: het werd door Treub's opvolger in Februari 1916 ingetrokken. Wel dienen wij iets meer te zeggen van de verschillende belastingvoorstellen, want meer dan één hiervan is wet geworden en één er van werd de aanleiding tot Treub's val. Behalve wetsontwerpen tot wijziging van reeds bestaande belastingen (als grond-, personeele, vermogens-, inkomstenbelasting, successie-rechten, registratie-rechten) werden o. a. voorgesteld belastingen als bijdrage in de kosten der ouderdomsrente — dit is de zgn. pensioenbelasting (niet vàn, maar ten bate van pensioenen geheven) —, als bijdrage in de kosten der landsdefensie, het zgn. weergeld, en der marine; belastingen op goederen in de doode hand, op speelkaarten, op voornamen en een statistiekrecht. Nieuw was in deze voorstellen vooral, dat sommige belastingen een bepaalde bestemming kregen, o. a. de pensioenbelasting en het weergeld; de opbrengst dezer bestemmingsbelastingen diende dus tot een bepaald doel.

Eén dezer laatste nu, de pensioenbelasting, bracht Treub van het kussen. Reeds bij de behandeling der staatsbegrooting van 1916 had de minister duidelijk doen blijken, dat hij met het oog op 's lands financiën een spoedige behandeling zijner voorstellen zeer noodig achtte. Hij had dit daarna nog wat aangedikt in een correspondentie met den voorzitter der Tweede Kamer en er bepaaldelijk op gewezen, dat zonder de aanneming van de pensioenbelasting niets zou komen van de verdere behandeling van het ontwerp betreffende de ouderdomsrente, dat ook tot zijn departement behoorde [1]). Over dezen dwang toonde de Tweede Kamer groote verontwaardiging. Zij was wel bereid — zooals bij de regeling van werkzaamheden op 27 Januari 1916 bleek [2]) 's ministers voorstellen spoedig in behandeling te nemen, maar wilde zich niet laten binden door 's minister voorwaarde. Toen nu de minister aan deze voorwaarde vasthield, diende Schaper den 28en een motie in, waarin verklaard werd, dat de dwang, door den minister van financiën uitgeoefend op de Kamer, om een onverbrekelijk verband te leggen tusschen het ontwerp-ouderdomswet en het ontwerp-pensioenbelasting, niet kon worden aanvaard. De motie werd aangenomen 45 tegen 42 stemmen [3]): het was een nog al gemengde stemming,

1) Zie aan het einde van § 2 van dit gedeelte.
2) Handelingen Tweede Kamer 1915—1916, blz. 1083.
3) Alsvoren, blz. 1096.

wat de politieke partijen betreft, maar in hoofdzaak stemde links (behalve de vrije liberalen) tegen en rechts voor. Het conflict is ongetwijfeld bevorderd geworden door het misnoegen, dat bij een deel der Kamer sedert de eerste leeningwet tegen Treub bestond; maar de hoofdoorzaak dient gezocht in de anti-democratische strekking, die men in Treub's voorstel meende te moeten zien, en in de tegenstelling tusschen Treub's impulsieve natuur en de aan langzaam, bedachtzaam werken gewende Kamer. Treub vroeg hierop — dit kon na zijn houding moeilijk anders — zijn ontslag, dat hem werd verleend.

Treub's opvolger was de toenmalige thesaurier-generaal van het ministerie van financiën, Mr. A. van Gijn. Tijdens diens kortstondig ministerieel leven — één jaar — zijn wetten tot het aangaan van twee nieuwe leeningen tot stand gekomen benevens een wet op de oorlogswinstbelasting, die voorbereid was door een commissie, nog door Treub ingesteld (onder voorzitterschap van J. T. Cremer). Beide leeningen zijn groot *f* 125.000.000 [1]), rentende 4½ %. Bij de eerste wet werden tevens nieuwe bepalingen tot dekking vastgesteld. Ingevoerd werden hiertoe de verdedigingsbelastingen I en II:

„Onder den naam van „Verdedigingsbelasting I" worden over drie achtereenvolgende belastingjaren, het eerste aanvangende 1 Mei 1916, de volgende directe belastingen geheven:

„a. eene buitengewone heffing tot gelijk bedrag als de vermogensbelasting in hoofdsom;

„b. eene buitengewone heffing van de vermogens volgens nader vastgestelde regels".

„Onder den naam van „Verdedigingsbelasting II" wordt over de belastingjaren der inkomstenbelasting 1916/17, 1917/18 en 1918/19 eene directe belasting geheven waaraan onderworpen zijn de belastingplichtigen, genoemd onder letter a van artikel 1 der Wet op de Inkomstenbelasting 1914. Tot grondslag strekt het volgens de bepalingen der Wet op de Inkomstenbelasting 1914 vastgestelde zuiver inkomen overeenkomstig artikel 38 dier wet". De belasting werd geheven volgens een tarief, ongeveer gelijkstaande met ⅓ der Inkomstenbelasting zelf. Ook werd in verband met den termijn van 1 Januari 1917, bij de eerste leeningwet gesteld, bij de wet van 20 Januari 1917 [2]) een wijziging gebracht in de wijze van opcentenheffing voor dit leeningfonds. Het had oorspronkelijk in Treub's bedoeling gelegen deze heffing te doen vervallen, wanneer zijn geheele belastingstelsel zou zijn aangenomen — de meerdere opbrengst hiervan werd op ruim 60 millioen begroot —, maar nu dit niet vlot ging, moest aan den ouden weg wel vastgehouden worden; het aantal opcenten werd ditmaal niet onbelangrijk uitgebreid.

De oorlogswinstbelasting, ingevoerd krachtens de wet van 22 Juni 1916 [3]), bestond in een heffing „wegens de vermeerdering van inkomen, of winst als onmiddellijk of middellijk gevolg van den oorlogstoestand". „Iedere vermeerdering van inkomsten of winst wordt geacht een gevolg van den oorlogstoestand te zijn, indien en voor zoover het tegendeel niet aannemelijk is gemaakt" (artikel 1). Wat als vermeerdering van inkomsten of winst zal worden beschouwd en hoe dit moet worden gerekend, wordt in bizonderheden omschreven. De belasting wordt alleen geheven van bedragen, die over eenig jaar voor bedragen van minder dan *f* 2500 *f* 1000 en voor bedragen van *f* 2500 of meer *f* 2000 te boven gaan. De heffing van deze bedragen is vrij hoog

1) Wetten van 18 Augustus 1916 en 16 December 1916 (Staatsblad n°. 410–412 en 533).
2) Staatsblad n°. 192.
3) Staatsblad n°. 288 — Gewijzigd bij de wet van 23 Mei 1917 (Staatsblad n°. 406).

(omschreven in artikel 26). Binnen een jaar na het einde van den oorlogstoestand moet een voorstel van wet ingediend worden, om deze heffing te doen eindigen (artikel 100).

De nieuwe leeningen waren een gevolg van steeds-stijgende uitgaven: bij die voor de weermiddelen te land en ter zee kwamen die in verband met de vele uitgewekenen en geïnterneerden, die voor de lagere klassen der rijksambtenaren, wien een duurtebijslag moest worden toegekend, en dan vooral die voor de levensmiddelendistributie. De groote bedragen hiertoe werden door minister Van Gijn noode ingewilligd. Over dat van de *f* 80.000.000 [1]) ontstond in den ministerraad een belangrijk geschil, omdat de minister van financiën meende, dat hem ook op de wijze van besteding van dit hooge bedrag invloed toekwam, welke opvatting door de collega's niet werd gedeeld. Dientengevolge diende Van Gijn — die dit ook reeds gedaan had na de verwerping van het eerste ontwerp-successiewet door de Eerste Kamer [2]), maar hierop toen was teruggekomen — opnieuw zijn ontslag in en Treub kwam hem vervangen.

De keuze van Treub mocht nà wat een jaar geleden voorgevallen was, wel eenige verwondering wekken. De „premier" vond dan ook aanleiding — ook in verband met door Troelstra gestelde vragen — op 23 Februari 1917 in de Tweede Kamer de verklaring af te leggen, dat „deze persoonswisseling noch eenige wijziging in de tot dusverre door de Regeering gevolgde politiek noch eenigerlei reactie tegen het votum der Kamer, ten gevolge waarvan de vorige minister van financiën was afgetreden", beteekende [3]).

Het verband van ouderdomsrente en pensioenbelasting was dus nu losgelaten en dit kon te gemakkelijker, omdat de behandeling der eerste na Treub's aftreden op den minister van waterstaat overgegaan was. Treub echter gaf in de Eerste Kamer vrij duidelijk te kennen, dat de ouderdomsrente, indien zij in het Staatsblad kwam, toch niet uitgevoerd zou worden, voordat de middelen tot dekking aanwezig zouden zijn [4]). Hij heeft zich er in de nieuwe periode van zijn ministerieele loopbaan overigens mede tevredengesteld een deel zijner belastingontwerpen — die, waarover weinig strijd te vreezen was — binnen te halen [5]). Kracht van wet kregen o. a. de registratie-, zegel- en statistiek-ontwerpen, de wijziging der successie in haren tweeden vorm en een verhooging van den accijns op bier [6]). Deze nieuwe belastingen met die op de oorlogswinsten [7]) en de opcenten en verdedigingsbelastingen stijfden de inkomsten in belangrijke mate. Toch niet zoo, of in 1917 moest opnieuw een leening uitgeschreven worden: *f* 500.000.000 à 4½ %, maar hierin werden de *f* 275.000.000 der eerste leening geconverteerd [8]). Hiertoe zijn tevens nieuwe heffingen noodig, waartoe ten slotte de vorm gekozen is van een

1) Hiervóór, blz. 462.
2) Handelingen Eerste Kamer 1916—1917, blz. 89 (29 November).
3) Handelingen Tweede Kamer 1916—1917, blz. 1720.
4) Handelingen Eerste Kamer 1916–1917, blz. 535 vlg.
5) Wel wierp de minister kort na zijn herbenoeming een plan op, om het verzekeringsbedrijf aan den Staat te trekken — plan, dat groote beroering wekte —, maar het kwam niet verder dan tot de instelling eener staatscommissie, welke het plan zou hebben te overwegen.
6) Wetten van 22 Maart 1917, 23 Mei 1917, 14 December 1916, 20 Januari 1917 (Staatsblad resp. n°s. 273, 437, 530, 189 en 190); die van 14 December 1916 is gewijzigd bij die van 26 Maart 1917 (Staatsblad n°. 254).
7) Deze bracht voor 1914–1917 *f* 167.000.000 op.
8) Wet van 15 December 1917 (Staatsblad n°. 710).

wat de politieke partijen betreft, maar in hoofdzaak stemde links (behalve de vrije liberalen) tegen en rechts voor. Het conflict is ongetwijfeld bevorderd geworden door het misnoegen, dat bij een deel der Kamer sedert de eerste leeningwet tegen Treub bestond; maar de hoofdoorzaak dient gezocht in de anti-democratische strekking, die men in Treub's voorstel meende te moeten zien, en in de tegenstelling tusschen Treub's impulsieve natuur en de aan langzaam, bedachtzaam werken gewende Kamer. Treub vroeg hierop — dit kon na zijn houding moeilijk anders — zijn ontslag, dat hem werd verleend.

Treub's opvolger was de toenmalige thesaurier-generaal van het ministerie van financiën, Mr. A. van Gijn. Tijdens diens kortstondig ministerieel leven — één jaar — zijn wetten tot het aangaan van twee nieuwe leeningen tot stand gekomen benevens een wet op de oorlogswinstbelasting, die voorbereid was door een commissie, nog door Treub ingesteld (onder voorzitterschap van J. T. Cremer). Beide leeningen zijn groot ƒ 125.000.000 [1]), rentende 4½ %. Bij de eerste wet werden tevens nieuwe bepalingen tot dekking vastgesteld. Ingevoerd werden hiertoe de verdedigingsbelastingen I en II:

„Onder den naam van „Verdedigingsbelasting I" worden over drie achtereenvolgende belastingjaren, het eerste aanvangende 1 Mei 1916, de volgende directe belastingen geheven:

„a. eene buitengewone heffing tot gelijk bedrag als de vermogensbelasting in hoofdsom;

„b. eene buitengewone heffing van de vermogens volgens nader vastgestelde regels".

„Onder den naam van „Verdedigingsbelasting II" wordt over de belastingjaren der inkomstenbelasting 1916/17, 1917/18 en 1918/19 eene directe belasting geheven waaraan onderworpen zijn de belastingplichtigen, genoemd onder letter a van artikel 1 der Wet op de Inkomstenbelasting 1914. Tot grondslag strekt het volgens de bepalingen der Wet op de Inkomstenbelasting 1914 vastgestelde zuiver inkomen overeenkomstig artikel 38 dier wet". De belasting werd geheven volgens een tarief, ongeveer gelijkstaande met ⅓ der Inkomstenbelasting zelf. Ook werd in verband met den termijn van 1 Januari 1917, bij de eerste leeningwet gesteld, bij de wet van 20 Januari 1917 [2]) een wijziging gebracht in de wijze van opcentenheffing voor dit leeningfonds. Het had oorspronkelijk in Treub's bedoeling gelegen deze heffing te doen vervallen, wanneer zijn geheele belastingstelsel zou zijn aangenomen — de meerdere opbrengst hiervan werd op ruim 60 millioen begroot —, maar nu dit niet vlot ging, moest aan den ouden weg wel vastgehouden worden; het aantal opcenten werd ditmaal niet onbelangrijk uitgebreid.

De oorlogswinstbelasting, ingevoerd krachtens de wet van 22 Juni 1916 [3]), bestond in een heffing „wegens de vermeerdering van inkomen, of winst als onmiddellijk of middellijk gevolg van den oorlogstoestand". „Iedere vermeerdering van inkomsten of winst wordt geacht een gevolg van den oorlogstoestand te zijn, indien en voor zoover het tegendeel niet aannemelijk is gemaakt" (artikel 1). Wat als vermeerdering van inkomsten of winst zal worden beschouwd en hoe dit moet worden gerekend, wordt in bizonderheden omschreven. De belasting wordt alleen geheven van bedragen, die over eenig jaar voor bedragen van minder dan ƒ 2500 ƒ 1000 en voor bedragen van ƒ 2500 of meer ƒ 2000 te boven gaan. De heffing van deze bedragen is vrij hoog

1) Wetten van 18 Augustus 1916 en 16 December 1916 (Staatsblad nº. 410-412 en 533).
2) Staatsblad nº. 192.
3) Staatsblad nº. 288 — Gewijzigd bij de wet van 23 Mei 1917 (Staatsblad nº. 406).

(omschreven in artikel 26). Binnen een jaar na het einde van den oorlogstoestand moet een voorstel van wet ingediend worden, om deze heffing te doen eindigen (artikel 100).

De nieuwe leeningen waren een gevolg van steeds-stijgende uitgaven: bij die voor de weermiddelen te land en ter zee kwamen die in verband met de vele uitgewekenen en geïnterneerden, die voor de lagere klassen der rijksambtenaren, wien een duurtebijslag moest worden toegekend, en dan vooral die voor de levensmiddelendistributie. De groote bedragen hiertoe werden door minister Van Gijn noode ingewilligd. Over dat van de ƒ 80.000.000 [1]) ontstond in den ministerraad een belangrijk geschil, omdat de minister van financiën meende, dat hem ook op de wijze van besteding van dit hooge bedrag invloed toekwam, welke opvatting door de collega's niet werd gedeeld. Dientengevolge diende Van Gijn — die dit ook reeds gedaan had na de verwerping van het eerste ontwerp-successiewet door de Eerste Kamer [2]), maar hierop toen was teruggekomen — opnieuw zijn ontslag in en Treub kwam hem vervangen.

De keuze van Treub mocht nà wat een jaar geleden voorgevallen was, wel eenige verwondering wekken. De „premier" vond dan ook aanleiding — ook in verband met door Troelstra gestelde vragen — op 23 Februari 1917 in de Tweede Kamer de verklaring af te leggen, dat „deze persoonswisseling noch eenige wijziging in de tot dusverre door de Regeering gevolgde politiek noch eenigerlei reactie tegen het votum der Kamer, ten gevolge waarvan de vorige minister van financiën was afgetreden", beteekende [3]).

Het verband van ouderdomsrente en pensioenbelasting was dus nu losgelaten en dit kon te gemakkelijker, omdat de behandeling der eerste na Treub's aftreden op den minister van waterstaat overgegaan was. Treub echter gaf in de Eerste Kamer vrij duidelijk te kennen, dat de ouderdomsrente, indien zij in het Staatsblad kwam, toch niet uitgevoerd zou worden, voordat de middelen tot dekking aanwezig zouden zijn [4]). Hij heeft zich er in de nieuwe periode van zijn ministerieele loopbaan overigens mede tevredengesteld een deel zijner belastingontwerpen — die, waarover weinig strijd te vreezen was — binnen te halen [5]). Kracht van wet kregen o. a. de registratie-, zegel- en statistiek-ontwerpen, de wijziging der successie in haren tweeden vorm en een verhooging van den accijns op bier [6]). Deze nieuwe belastingen met die op de oorlogswinsten [7]) en de opcenten en verdedigingsbelastingen stijfden de inkomsten in belangrijke mate. Toch niet zoo, of in 1917 moest opnieuw een leening uitgeschreven worden: ƒ 500.000.000 à 4½ %, maar hierin werden de ƒ 275.000.000 der eerste leening geconverteerd [8]). Hiertoe zijn tevens nieuwe heffingen noodig, waartoe ten slotte de vorm gekozen is van een

1) Hiervóór, blz. 462.
2) Handelingen Eerste Kamer 1916—1917, blz. 89 (29 November).
3) Handelingen Tweede Kamer 1916—1917, blz. 1720.
4) Handelingen Eerste Kamer 1916—1917, blz. 535 vlg.
5) Wel wierp de minister kort na zijn herbenoeming een plan op, om het verzekeringsbedrijf aan den Staat te trekken — plan, dat groote beroering wekte —, maar het kwam niet verder dan tot de instelling eener staatscommissie, welke het plan zou hebben te overwegen.
6) Wetten van 22 Maart 1917, 23 Mei 1917, 14 December 1916, 20 Januari 1917 (Staatsblad resp. nos. 273, 437, 530, 189 en 190); die van 14 December 1916 is gewijzigd bij die van 26 Maart 1917 (Staatsblad nº. 254).
7) Deze bracht voor 1914—1917 ƒ 167.000.000 op.
8) Wet van 15 December 1917 (Staatsblad nº. 710).

verlenging der verdedigingsbelastingen. Maar hiermede komen wij in 1918 en wij behoeven het droevig relaas van de opeenhooping van millioenen aan staatsschuld niet verder voort te zetten.

Voorzien is en wordt in de uitgaven gedurende den oorlog op betrekkelijk gemakkelijke wijze. Het begin van den oorlog had zeer veel geld naar Nederland gebracht, dat in leeningen gaarne plaatsing zocht. En al dreigt de schuldenlast ons lange jaren te bezwaren, men spiegelt zich aan buurmans leed.... Het blijft met dit al te betreuren, dat de regeling van het geheele belastingwezen tijdens den oorlog niet op vastere leest heeft kunnen gebracht worden. De gelegenheid was zoo schoon geweest en wat nu tot stand kwam, is stukwerk, dat de eenheid van het heele stelsel, die volgens Treub zelf reeds lang zoek was, geheel moet hebben om hals gebracht.

§ 2. De Grondwetsherziening.

Bij het begin van den oorlog trad een „politiek bestand" in. De omstandigheden waren er niet naar, om elkander nu te bestrijden om binnenlandsche geschillen. De nationale eenheid moest zoo krachtig mogelijk gehandhaafd worden. De Koningin zinspeelde hierop duidelijk in de geheel aan de buitengewone omstandigheden gewijde Troonrede van 15 September 1914[1]): „Ik verwacht, dat de eendracht, die zich alom in het land heeft geopenbaard, tot den einde zal worden volgehouden". Als van zelf, zonder dat er eenige officieele afspraak gemaakt werd, onthield men zich zooveel mogelijk van het bespreken der politieke geschillen. Eenig verschijnsel: de algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting, waaraan de partijen zich met zekeren wellust plachten over te geven, werden in 1914 niet gehouden!

Aan den gewonen legislatieven arbeid werd voorloopig zeer weinig gedaan. Aller aandacht was bij den grooten oorlog en de regeering, die zich voor zoovele problemen gesteld zag, kon in den aanvang ook geen tijd vinden voor andere zaken. Maar daarom had zij hare plannen niet afgesteld. Toen zij in 1915 de uitvoering van haar program weer opvatte, wat door de Koningin in de Troonrede van 22 September 1915 werd aangekondigd[2]), en enkele rechtsche leden haar hierover hard vielen bij de nu wel weer gehouden algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting voor 1916, legde de premier het standpunt der regeering zeer duidelijk bloot[3]).

Toen de oorlog begon, voelden Regeering, Staten-Generaal en volk spontaan, dat alle politieke geschillen op zij gezet moesten worden, dat alle energie moest geconcentreerd worden op één punt: het volk te redden uit den toestand, waarin het zich bevond. Zoo ontstond het bestand. De minister had hierin nooit gezien een accoord, aan bepaalde voorwaarden gebonden, wel de vrijwillige tucht van een zich zelf besturend volk. Van opzegging van dit vrijwillig tot stand gekomen bestand kon, aldus refuteerde de minister de opmerkingen van rechts, daarom geen sprake wezen. Men kon hoogstens zeggen, dat het bestand werd afgebroken. Ongetwijfeld bestonden de moeilijke omstandigheden nog en de spanning kon ieder oogenblik toenemen. Men mocht het daarom betwijfelen, of de Regeering verstandig deed wetsontwerpen ter uitvoering van haar program aan de orde te stellen. Zij zou dit ook niet doen, ware zij overtuigd, dat de nationale eenheid er door bedreigd werd. Maar dit geschiedde door wat de Regeering van plan was in geenen deele. Politieke verdeeldheid op zich zelf behoort niet verborgen te worden, zij is een symp-

1) Parlement en Kiezer 1915—1916, blz. 124.
2) Alsvoren, blz. 125.
3) Handelingen Tweede Kamer 1915—1916, blz. 477.

toom van een gezond nationaal leven. De eenheid, die een realiteit, geen fictie is, zal van den politieken strijd niet te lijden hebben. Mocht de nood weer aan den man komen, dan konden wij onze paperassen opbergen en de nationale eenheid zou zich, als in Augustus 1914, opnieuw in volle kracht toonen. Alleen het aan de orde stellen van vraagstukken, die ,,conscientie-vragen" raken, behoorde vermeden te worden, maar slechts één punt van het regeeringsprogram raakte deze en juist betreffende dit punt mocht op verzoening worden gehoopt. Noch de belastingpolitiek noch het sociale vraagstuk noch de beperkte grondwetsherziening had hiermede iets te maken — aldus de minister, die hier een zeer merkwaardige, naar onze meening alleszins juiste opmerking over de Christelijke beginselen als regulateur van Staatsbeleid ten beste gaf. De Regeering — zoo eindigde de premier — meende juist het Nederlandsche volk een weldaad te bewijzen door te trachten deze vraagstukken nu tot een oplossing te brengen. Na den oorlog, wanneer men een ,,nieuwe wereld" zou intreden, zouden dan alle krachten te beter voor het werk, dat dan te doen stond, beschikbaar zijn.

Een voortreffelijke rede, die in sommige opzichten als een profetie kan beschouwd worden. Immers het voornaamste punt van het regeeringsprogram werd glad afgedaan, ofschoon de oorlog maar voortduurde en ofschoon de moeilijkheden voor Nederland heel wat grooter zouden worden dan men in 1915 voorzag. Toen de Regeering de uitvoering der taak, die zij zich gesteld had, opnieuw ter hand nam, greep zij begrijpelijkerwijze in de allereerste plaats naar de grondwetsherziening.

Bij Koninklijke Boodschap van 29 October 1915 kwam bij de Tweede Kamer een voorstel in tot het in overweging nemen van veranderingen in hoofdstuk II, III en IV benevens in de additionnele artikelen der Grondwet [1]). Het belangrijkste was de verandering van artikel 80, 81 en 84, die in hun nieuwen vorm zouden luiden:

(80) ,Het recht om de leden der Tweede Kamer te kiezen, wordt toegekend aan de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders of door de wet als Nederlandsche onderdanen erkend, die den door de wet te stellen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaar mag zijn, hebben bereikt, en aan de vrouwelijke ingezetenen, die aan gelijke voorwaarden voldoen, voor zoover de wet haar daartoe uit hoofde van niet aan het bezit van maatschappelijken welstand ontleende redenen bevoegd verklaart.

,,De wet bepaalt, in hoeverre de uitoefening van het kiesrecht wordt geschorst voor de militairen beneden den rang van officier bij de zee- en de landmacht voor den tijd, gedurende welken zij zich onder de wapenen bevinden.

,,Van de uitoefening van het kiesrecht zijn uitgesloten zij, wien dat recht bij onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak is ontzegd, zij die rechtens van hun vrijheid zijn beroofd en zij die krachtens onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak wegens krankzinnigheid of zwakheid van vermogens de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren. Aan onherroepelijke veroordeeling tot eene vrijheidsstraf van meer dan een jaar of wegens bedelarij of landlooperij, zoomede aan meer dan twee, binnen een door de wet te bepalen tijdperk vallende, onherroepelijke rechterlijke uitspraken, openbare dronkenschap vaststellende, verbindt de wet tijdelijk of blijvend verlies van kiesrecht.

,,De verplichting om van het kiesrecht gebruik te maken kan door de wet worden opgelegd".

1) Handelingen Staten-Generaal 1915—1916, Bijlagen, nº. 226. — Deze en de hierna geciteerde stukken en redevoeringen vindt men ook alle in het reeds genoemde (hiervóór, blz. 373) werk van K a n.

(81). ,,De Tweede Kamer bestaat uit honderd leden, gekozen op den grondslag van evenredige vertegenwoordiging.

,,Alles, wat verder het kiesrecht en de wijze van verkiezing betreft, wordt door de wet geregeld".

(84) ,,Om lid der Tweede Kamer te kunnen zijn, wordt alleen vereischt dat men Nederlander of door de wet als Nederlansch onderdaan erkend zij, niet krachtens rechterlijke uitspraak, wegens krankzinnigheid of zwakheid van vermogens, de beschikking of het beheer over zijne goederen hebbe verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zij en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebbe".

De overige veranderingen in deze drie hoofdstukken zullen wij aan het slot van ons overzicht opnoemen. De hoofdbeteekenis, uitgedrukt in de nieuwe artikelen 80 en 81 en in de in verband hiermede eveneens gewijzigde artikelen 127 en 143 (verkiezing van leden der Provinciale Staten en gemeenteraden), ligt in de beginselen van algemeen stemrecht voor mannen, passief stemrecht en de mogelijkheid van actief stemrecht voor vrouwen, evenredige vertegenwoordiging, de mogelijkheid van kiesdwang. In de additionnele artikelen der Grondwet werden de wijzigingen voorgesteld, die, in afwachting van een definitieve herziening der kieswet als gevolg der veranderingen in de Grondwet zelve, in de kieswet van 1896, in de provinciale en in de gemeentewet moesten aangebracht worden. Deze betreffen natuurlijk vooral de uitwerking van het beginsel der evenredige vertegenwoordiging. Aan de voorstellen waren toegevoegd tabellen van de kieskringen, waarin het land voor de toepassing van het nieuwe kiesstelsel zou verdeeld worden.

De minister van binnenlandsche zaken had geen zeer moeilijke taak te vervullen bij het toelichten dezer voorstellen. Wel zei hij in zijn Memorie van Toelichting zeer opmerkelijke dingen, die bewezen, hoezeer hij het onderwerp meester was. Na een kort overzicht van de voorgeschiedenis der aanhangig gemaakte voorstellen ging de minister voort:

,,Een breed betoog ter motiveering van de noodzakelijkheid om artikel 80 en de daarmede overeenstemmende bepalingen der artikelen 127 en 143 te wijzigen, zal wel niemand verwachten. De ,,kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand" vinden geen verdediging meer; het daarop gevestigde kiesstelsel wordt van alle zijden als verouderd en onredelijk aangemerkt. Moet men echter deze, trouwens weinig zeggende, eischen loslaten, dan staat men voor dit alternatief om óf het algemeen kiesrecht te aanvaarden óf opnieuw onderscheidingen te maken die, theoretisch wellicht verdedigbaar, praktisch willekeurig zullen blijken. De aanvaarding van het algemeen kiesrecht is reeds daarom gerechtvaardigd omdat het de laatste schrede zal zijn op den in 1848 ingeslagen weg, aan welks uiteinde, naar reeds T h o r b e c k e in 1844 voorspelde, het algemeen stemrecht is gelegen. Niet als een natuurrecht, maar eenvoudig als eene vrucht van de historische ontwikkeling, dient thans aan alle Nederlanders van bepaalden leeftijd, die niet om bijzondere redenen zijn uit te sluiten, het kiesrecht te worden geschonken.

,,De eisch van maatschappelijken welstand en geschiktheid was de laatste incorporatie van het denkbeeld dat oorspronkelijk de toekenning van het kiesrecht beheerschte. Die eisch was in zijne vage abstractie de laatste poging om nog vast te houden aan de grondgedachte, welke in de praktijk reeds lang schipbreuk had geleden.

,,Schipbreuk geleden in tweeërlei opzicht.

,,Bij het zeer beperkt kiesrecht van voorheen was de fictie dat de geroepenen tot oordeelen bevoegd waren, niet al te zeer met den feitelijken maatschappelijken toestand in tegenspraak. Naarmate die toestand zich wijzigde, drong het aangenomen beginsel tot uitzetting der grenzen. In toenemende

mate openbaarde vergelijking van geroepenen en uitgeslotenen het ontbreken van een rechtsgrond der uitsluiting. In toenemende mate moest de uitsluiting als een onrecht worden gevoeld. Het kon niet uitblijven, dat bij het zeer uitgebreide kiesrecht van thans de grond voor de nog gehandhaafde uitsluiting moest wegzakken.

„In de tweede plaats werd echter het beginsel zelf, waaraan men nog steeds theoretisch vast hield, practisch meer en meer prijsgegeven. Meer en meer moest men zich afvragen of deze kiezers, individueel genomen, nu inderdaad eenigen waarborg gaven dat zij in staat zouden zijn een gegrond oordeel te hebben over de ingewikkelde vragen van Staatsbeleid. Zoude men in waarheid kunnen getuigen dat de individueele ontwikkeling der in ruimer mate toegelaten kiezers ook maar in de verte gelijken tred heeft gehouden met de moeilijkheid der op te lossen vraagstukken, onvermijdelijk bij de uitbreiding der Staatstaak in het zich krachtig ontwikkelend sociale leven ?

„Naarmate het kiesrecht werd uitgebreid, werd het antwoord moeilijker op de vraag: wat heeft de geschiktheid van den kiezer, in den zin van bijzondere electorale begaafdheid, te maken met het kiesrecht ?

„De welstand dan ? Noch als bewijs van praëeminent belang noch als bewijs van maatschappelijke onafhankelijkheid was deze eisch van bijzonderen welstand tegen de gevolgen der geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht bestand. Hoe langer hoe minder was vol te houden, zelfs met schijn van recht, dat de uitgeslotenen minder belang hadden bij het staatsbestel of de rechtsvorming dan de door de wet tot kiezers gecreëerde burgers. Zoo moest het ook worden ten aanzien der maatschappelijke onafhankelijkheid.

„Naarmate men lager daalde, bleek deze onafhankelijkheid meer en meer een onware fictie: te meer omdat het sociale leven zich ontwikkelde tot een systeem van in tallooze schakeeringen zich openbarende samenwerking.

„De praktijk heeft over de gansche lijn de theorie verslagen. Men moet haar prijsgeven.

„De individualiteit der kiezers is ondergegaan in de massa. Men zoekt de waarde van de uitspraak der kiezers in het collectieve oordeel over beginselen van rechtsvorming, welke, getoetst aan eigen levenservaring, als het rechtsgevoel bevredigend worden aanvaard. Men verwacht dat op den duur het gezond verstand der massa de personen zal weten aan te wijzen die het best in staat zijn deze beginselen in praktijk te brengen. De partijgroepeering met hare parlementaire fractiën, fractiebesturen en fractievergaderingen, met hare extraparlementaire organisatie, met hare verkiezingsleuzen, partij-leiders en propagandisten is een poging tot realisatie van het massale politieke en rechtsbewustzijn. Wat van den kiezer tegenwoordig wordt verlangd, is niet bekwaamheid tot oordeelen over tal van vragen van Staatsbeleid, maar alleen eene zoodanige belangstelling in de publieke zaak dat hij zich rekenschap geeft met de beginselen van welke politieke partij hij zich het best kan vereenigen.

„Het noodwendig gevolg van dezen ontwikkelingsgang is dat geen rechtsgrond bestaat om een deel der burgers, levende en arbeidende in dezelfde nationale en zedelijke gemeenschap als de overigen, van het bij uitstek nationaal bedrijf verwijderd te houden. Er is geen enkele rechtsgrond waarom ook zij geen deel zouden hebben aan de vorming van die gemeenschappelijke overtuiging, die de hechte grond moet zijn van Staatsbestuur en wetgeving.

„Uitsluiting van een deel der burgers van het kiesrecht splitst de natie in twee deelen, het eene medebevelend, het andere alleen gehoorzamend. Splitsing leidt de politieke energie in revolutionaire baan. Deelneming van allen wekt en bevordert de nationale gedachte. Zij kweekt het gevoel van saamhoorigheid en lotsgemeenschap; zij geeft den vasten bodem waarin het zelfbestuur der natie wortelt.

„De ontwikkeling der democratie te midden waarvan wij leven vertoont ongetwijfeld ernstige gebreken en het is een open vraag in hoever zij in staat zal zijn die gebreken te overwinnen en zich te handhaven. Die ontwikkeling echter is niet te stuiten en de eerste voorwaarde om het parlementaire stelsel verder op te bouwen is: dat de vaste grondslag gelegd worde, die alleen in het algemeen kiesrecht te vinden is".

Dit is wel een der opmerkelijkste passages uit onze staatsstukken van den jongsten tijd, omdat hierin de gang onzer staatkundige ontwikkeling zoo goed doorvoeld en weergegeven is door een staatsman op leeftijd, die niet alleen de lichtzijde van het nieuwe ziet, maar bovenal met groote nuchterheid oordeelt. Ook de verdediging van het voorstel, om het stemrecht voor vrouwen mogelijk te maken, is over het algemeen gelukkig. De minister is wat sceptisch omtrent de roeping der vrouw. Zij behoort voor hem tot de „groote problemen van onzen tijd", waarvan het voorbarig zou zijn te voorspellen, in welke richting zij zouden worden opgelost. Een principieele beslissing daarom als prematuur afwijzende, meende de minister het oog niet te mogen sluiten voor twee feiten, die de practische staatkunde beheerschten:

„Vooreerst is van groote beteekenis het feit dat in toenemende mate de vrouwen zelve begeerig zijn deel te nemen aan het politieke leven en als eerste voorwaarde daartoe het kiesrecht te verwerven. Met dat feit heeft de practische staatsman rekening te houden, ook als hij van meening mocht zijn dat de vrouwen-beweging naar een verkeerd doel leidt. Het is geheel iets anders of de vrouwen stilzwijgend of uitdrukkelijk het Staatsbedrijf aan de mannen overlaten dan wel of zij, of althans een deel van haar, hare politieke eenheid met de mannen gevoelend, de uitsluitende bestuursmacht der mannen als een ongerechte heerschappij verwerpen. Zij, die meenen dat de vrouwen door deze beweging zich zelve en de maatschappij schaden, zullen niettemin wijs handelen indien zij, toegevend, het gevoel van onrecht wegnemen, en van de natuurlijke ontwikkeling der dingen het betere inzicht der vrouwen zelve verwachten. Voor het Staatsbestel op zich zelf is de deelneming der vrouw zeker eer voordeelig dan nadeelig en haar intuitief vermogen past ongetwijfeld in een orde van zaken welke hoofdzakelijk meer met instinctmatig inzicht dan met logische gevolgtrekking rekening houdt.

„Een ander feit van beteekenis is dit dat hoe langer hoe meer vrouwen denzelfden maatschappelijken arbeid verrichten als mannen. Het zoude voorbarig zijn hieruit te besluiten tot eene definitieve gelijkstelling der beide sexen. De invloed op het gezinsleven is nog niet, zelfs niet bij benadering, vast te stellen. Evenmin is de vraag te beantwoorden of de dubbele krachtsinspanning van man en vrouw ten slotte zal leiden tot vermeerdering van het gezinsinkomen of ten slotte door de verdubbeling der concurrentie zal leiden tot onoeconomische krachtverspilling. Niet zonder beteekenis in dit opzicht is de omstandigheid, dat, terwijl de vrouwenbeweging voortgang maakt in de hoogere en middenklasse, in de klasse der arbeiders de beperking van den noodlottig gebleken vrouwenarbeid een eisch wordt geacht van algemeen belang. Het is ook de vraag welke richting de vrouwenbeweging zal inslaan bij de ontwikkeling van het charitatieve deel onzer samenleving dat de natuurlijke uitbreiding schijnt van de vrouwelijke gezinswerkzaamheid. Dit alles neemt echter niet weg, dat in toenemende mate de maatschappelijke functie van man en vrouw gelijksoortig wordt en het logisch gevolg daarvan schijnt te zijn dat deze gelijkstelling moet leiden tot gelijkstelling van publieke rechten".

Het moest daarom aan den wetgever worden overgelaten te beslissen, in hoe verre de maatschappelijke toestanden het verleenen van het kiesrecht wettigen. Hij moest ten dezen geheel in vrijheid kunnen handelen op één uitzondering na:

„Het kiesrecht mag niet worden toegekend of onthouden op grond van verschil in maatschappelijken welstand. Het aannemen van dergelijk kenteeken ware een niet gerechtvaardigde terugkeer tot het ten aanzien van het mannenkiesrecht prijsgegeven standpunt. De wetgever moet zich rekenschap geven van den invloed der vrouwenbeweging op het rechtsgevoel der natie en op de maatschappelijke functie door vrouwen uitgeoefend, maar hij wachte zich voor eene nieuwe splitsing in maatschappelijke klassen, die in onzen tijd geen rechtsgrond heeft, en het gevoel van saamhoorigheid van de verschillende deelen van het volk ten ernstigste zoude schaden".

De toekenning van het passieve kiesrecht aan de vrouwen motiveerde de minister kortweg met „de tegenwoordige samenstelling onzer maatschappij".

Dan volgde een betoog over het evenredig kiesrecht. De minister had het hier zeer gemakkelijk, omdat hij kon verwijzen naar het verslag der Staatscommissie [1]), dat met spoed, nl. op 25 Mei 1914, was uitgebracht [2]) en met voorstellen waarvan de minister zich geheel had kunnen vereenigen. Zelf motiveerde hij de aanvaarding van het beginsel der evenredige vertegenwoordiging op een wijze, die voor de kennis van de ontwikkeling onzer staatkundige geschiedenis van uitnemend belang is:

„Het wordt bij geen van onze staatkundige partijen weersproken dat de invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging eisch des tijds is.

„De ontwikkeling van het parlementaire stelsel is de grond van dien eisch. In tweeërlei opzicht. Vooreerst is de partijvorming belangrijk gewijzigd. De partijen en hare fractiën zijn niet meer groepeeringen van kiezers die de leiding aanvaarden van bekende staatslieden: het zijn geworden groepeeringen van kiezers die zelve de richting van het staatsbeleid bepalen. Zij worden niet gevormd van bovenaf maar van onderop. De taak van den parlementairen leider is minder geworden de volvoering van persoonlijk initiatief, doch meer het vorm geven aan wat leeft in het bewustzijn der natie. Deze veranderde partijvorming eischt dat de verschillende schakeeringen van het politieke en rechtsbewustzijn van het volk, welke zich in de partijen consolideeren, in het parlement in dezelfde relatieve kracht tot uiting komen, die zij in het volk zelf kunnen ontwikkelen.

„Ten andere zijn de partijen veel meer dan voorheen geworden nationale partijen. De vertegenwoordigers zijn minder vertrouwensmannen van districtskiezers dan vertegenwoordigers van partijen. De extra-parlementaire organisatie van de kiezers vervormt de districten tot onderdeelen van een het geheele land omvattend partijverband. Het behoud van het districtenstelsel geeft derhalve aan de vertegenwoordiging een karakter met den feitelijken toestand in strijd en ontneemt haar het gezag dat haar als uiting van de volksovertuiging onmisbaar is.

„Bovendien roept het districtenstelsel de kiezers veelal tot een functie welke zij meerendeels niet kunnen vervullen. Zij worden opgeroepen om dienst te doen als hulptroepen voor de overwinning van eene partij wier beginselen vreemd zijn aan eigen overtuiging. Deze praktijk demoraliseert en stompt het eigen politiek gevoel af. Ook de invloed van populaire tegencandidaten en het op den voorgrond treden van districtsbelangen verdraagt zich slecht met een politiek stelsel, waarbij meer en meer aan het volk de beslissing wordt gelaten over de richting van wetgeving en over het staatsbestel.

„De invoering der evenredige vertegenwoordiging is alzoo ook onafhankelijk

---

1) Hiervóór, blz. 394.

2) Verslag der Staatscommissie voor evenredig kiesrecht (Boekhandel v/h. Gebr. Belinfante, 's-Gravenhage, 1914). — Het algemeen gedeelte er van is ook gedrukt als bijlage bij de Memorie van Toelichting van den minister.

van de invoering van het algemeen stemrecht eisch des tijds geworden. Maar deze invoering zonder evenredige vertegenwoordiging ware in hooge mate bedenkelijk. Belangrijke uitbreiding van het kiezerscorps zoude de gebreken van het districtenstelsel verscherpen en uitstel van een op zich zelve rechtvaardig geachte hervorming zoude het rechtsgevoel krenken. De machtsverschuiving welke van de invoering van het algemeen stemrecht te verwachten is, zoude moeilijk te verdedigen zijn, indien zij niet doordrong in het parlement.

„Evenredige vertegenwoordiging is ook bij een beperkt kiesrecht en bij een partijvorming waarbij de individueele eigenschappen der kiezers op den voorgrond treden op goeden grond te verdedigen en inderdaad heeft het denkbeeld van eene vertegenwoordiging der minderheden ingang gevonden vóórdat het partijwezen zich in zijnen tegenwoordigen vorm had ontwikkeld. Deze ontwikkeling bepaalt echter de beginselen die thans de evenredige vertegenwoordiging behooren te beheerschen. De krachten die in het volk leven behooren tot uiting te komen in het parlement. Een stelsel van evenredige vertegenwoordiging, dat rekening houdt met wat werkelijk geschiedt, moet derhalve allereerst mogelijk maken dat de partijen in het land in hare relatieve sterkte kunnen optreden in de Staten-Generaal. Eene gezonde ontwikkeling van het politieke leven eischt bovendien dat denkbeelden welke afwijken van de programma's der georganiseerde partijen, vaak door eminente personen buiten het partijverband voorgedragen, zoodra zij genoegzamen invloed hebben verkregen, evenredig aan dien invloed worden vertegenwoordigd. Deze denkbeelden zijn niet zelden de vruchtbare kiemen waaruit zich later gesloten partijen ontwikkelen. Bovendien is het gewenscht dat de voorkeur der kiezers voor bepaalde personen en de locale belangen, nog steeds belangrijke factoren in het volksleven, niet geheel worden verwaarloosd".

Na een zeer korte aanduiding van de redenen, waarom de Provinciale Staten, voor wie het evenredig kiesrecht ook werd ingevoerd, als kiescolleges van de Eerste Kamer bleven gehandhaafd — de minister meende, „dat de door hem voorgenomen electorale hervorming het best door beperking" werd gediend — en waarom de additionnele artikelen in overeenstemming met de Grondwet moesten worden gebracht, ging de minister er toe over zijn standpunt tegenover het algemeen kiesrecht, dat zekere vanzelfsprekende beperkingen in zich sloot, uiteen te zetten.

„De vorm, toegedacht aan de nieuwe artikelen 80, 127 en 143 der Grondwet, geeft al aanstonds uitdrukking aan het standpunt dat de Regeering tegenover het algemeen kiesrecht inneemt. Door te gewagen van kiesrecht dat wordt „toegekend", wordt aan de meening dat hier van een aangeboren recht sprake zou zijn, geen voet gegeven.

„Ieder kiesrecht, ook het zoogenaamd algemeen kiesrecht, is uit zijnen aard beperkt. Vooreerst omdat voor de uitoefening van het kiesrecht zekere mate van ontwikkeling onmisbaar is, ten andere omdat het de uitoefening is van een gemeenschapsplicht.

„Zekere mate van ontwikkeling. Het algemeen kiesrecht eischt geene bijzondere eigenschappen van den kiezer. Het gaat uit van de gedachte dat ieder die in staat is burgerlijke bevoegdheden uit te oefenen ook aanspraak heeft op de uitoefening van politieke burgerschapsrechten. De uitoefening van burgerlijke bevoegdheden wekt, in verband met zedelijke en godsdienstige opleiding, het besef van gebreken in de bestaande rechtsorde. De richting waarin herstel wordt gezocht, brengt gelijkgezinden bijeen en vormt de partij.

„Een logisch gevolg van deze praemisse zoude men kunnen achten dat de politieke mondigheid moet samenvallen met het einde der burgerrechtelijke minderjarigheid. Toch ware deze gevolgtrekking voorbarig. Het is niet de bevoegdheid maar de uitoefening der bevoegdheid welke politieke rijpheid

waarborgt. De thans aangenomen leeftijd van 25 jaar is daarom eerder te laag dan te hoog genomen. Het feit dat, vooral onder de mingegoeden, velen reeds voor den 21-jarigen leeftijd aan het actieve leven deelnemen, pleit voor het bestendigen van de thans geldende leeftijdsgrens.

„Dat zij, wien wegens krankzinnigheid of gebrekkige geestvermogens het beheer hunner goederen is ontnomen, van het kiesrecht moeten worden uitgesloten, behoeft geen betoog. Ook zij die zonder eigen arbeid of vermogen geregeld op kosten van anderen leven voldoen niet aan de gestelde voorwaarde. Zij kunnen zich geen denkbeeld vormen van eene geregelde maatschappelijke orde. Uitgesloten worden daarom allen die wegens bedelarij en landlooperij onherroepelijk veroordeeld zijn. Er zijn ongetwijfeld nog anderen, die tot dezelfde categorie kunnen gerekend worden, maar juist het onbestemde van hun leven maakt eene bevredigende definitie onmogelijk. Het is beter enkele onbevoegden toe te laten dan wellicht vele bevoegden uit te sluiten.

„De uitoefening van het kiesrecht is gemeenschapsplicht. Een eerste gevolg van dit politieke axioma is dat de uitoefening van het kiesrecht beperkt wordt tot hen die behooren tot het Nederlandsche staatsverband. Een tweede gevolg is dat zij die door hunne zedelijke defecten den gemeenen grond waarop de politieke strijd wordt gestreden hebben verlaten, van het kiesrecht moeten worden uitgesloten. Hier de juiste grens te trekken zonder eenige willekeur is onmogelijk. Aangenomen is dat onherroepelijke veroordeeling tot een gevangenisstraf van ten minste een jaar voldoende grond is om hetzij tijdelijk, hetzij blijvend het kiesrecht te onthouden. Ook zij die herhaaldelijk op openbare dronkenschap worden betrapt, behooren althans vóór een tijdlang niet ter stembus te gaan. De formuleering is aldus gekozen dat niet alleen het delict bedoeld in art. 453 maar ook dat in art. 426 Strafwetboek tot uitsluiting kan leiden.

„Eene nadere voorloopige uitwerking van deze beginselen is opgenomen in het te wijzigen art. 3 der Kieswet.

„Voor de uitsluiting van bedeelden is bij algemeen kiesrecht, gelijk trouwens bij ieder zeer uitgebreid kiesrecht, geen genoegzame grond. Bedeeling is geen schande ofschoon er oorzaken zijn die tot bedeeling voeren die wel schande zijn. In den regel echter is bedeeling correctief van maatschappelijk, niet van zedelijk defect. Bedeelden missen ook niet de levenservaring die onmisbaar is voor de uitoefening van het kiesrecht. Een kiesrecht gebouwd op maatschappelijken welstand vindt in de bedeeling allicht een grens, ofschoon de grens in de praktijk niet naar recht en billijkheid is af te bakenen. Voor een kiesrecht dat met maatschappelijken welstand breekt, valt deze grens weg. Men rechtvaardigt de uitsluiting der bedeelden op grond van hunne onzelfstandigheid. Waarom zouden zij die ondersteuning genieten minder zelfstandig zijn dan zij wier arbeid, wier inkomen van anderen afhankelijk is? Het ware juister te oordeelen dat vrees voor armoede meer afhankelijk maakt dan armoede zelve. Ook zij, die hun belastingplicht niet voldoen, behooren niet te worden uitgesloten. Immers belastingbetaling is geen criterium meer van kiesrecht".

Op de motiveering van de bizonderheden der voorgestelde veranderingen, waarvan enkele later nog ter sprake zullen komen, behoeven wij hier niet in te gaan. Wel doen wij nog een greep uit het verslag der Staatscommissie voor evenredige vertegenwoordiging en wel om het uit de vele bestaande stelsels door haar gekozene toe te lichten. Het doel omschrijft zij als volgt:

„Voor alle politieke partijen, juister gezegd, voor alle groepen waarin de kiezers zich indeelen, éénzelfde verhouding in het leven te roepen tusschen het aantal stemmen dat de partij of groep heeft uitgebracht en het aantal zetels dat zij zal innemen in het vertegenwoordigend lichaam, zoodat aan alle partijen of groepen op hetzelfde gemiddeld aantal stemmen een zetel wordt toegekend, ziedaar het doel der evenredige vertegenwoordiging".

In de praktijk is dit niet volledig te bereiken. Elk stelsel moet er zich mede tevreden te stellen het zoo dicht mogelijk te benaderen. De commissie heeft — het blijkt op haast elke bladzijde van haar verslag — alle stelsels, zoowel die ergens ingevoerd waren als die alleen in theorie verdedigd werden, onder de oogen gezien en gaat de verschillende vraagstukken, die zich voordoen, achtereenvolgens na. Zij verklaart zich voor een variabel quotient, d. w. z. dat een van te voren vaststaand aantal zetels zoo evenredig mogelijk over de partijen verdeeld wordt in dier voege, dat eerst bij de verdeeling blijkt, welk getal stemmen een groep moet behalen, om één zetel te verwerven. Zij voelt theoretisch veel voor een vast quotient, nl. dat het aantal stemmen, dat recht geeft op één zetel, vooruit wordt vastgesteld, maar acht dit in de praktijk moeilijk uitvoerbaar, omdat een ingrijpende wijziging in onze staatsinstellingen, die immers allen een bepaald aantal leden bezitten, zou moeten worden aangebracht. Zeer omstandig bespreekt zij de vraag van het personen- of lijstenstelsel en bij de bespreking hiervan vooral komt hare kennis van het onderwerp allerduidelijkst uit. Het is de belangrijkste vraag in deze zaak: zullen de kiezers op bepaalde personen of op door bepaalde vereenigingen ingediende lijsten hun stem uitbrengen? Is het wenschelijk den band tusschen kiezer en vertegenwoordiger geheel te verbreken, is het niet gevaarlijk de macht der partijen of liever voor hunne besturen al te groot te maken? Dit zijn eigenlijk de punten, waarop het hierbij aankomt. De Commissie acht in de praktijk het lijstenstelsel het beste, maar wil tevens den kiezers de gelegenheid geven hunne stem op den candidaat, dien zij wenschen, uit te brengen door hem vrijheid te geven, om van de op de lijst geplaatste candidaten zijn stem uit te brengen op wien hij wil. Zij concludeert aldus:

„Zij geeft de voorkeur aan het lijstenstelsel, dat den kiezer tegemoet komt in de regeling van de overdracht zijner stem, zij het ook dat dit gepaard moet gaan met beperking van zijn vrijheid zelf die overdracht te regelen. Door het lijstenstelsel te aanvaarden, zal het nieuwe kiesstelsel den kiezer de vervulling van zijn taak zoo gemakkelijk mogelijk maken en de thans geldende wijze van uitoefening van het kiesrecht onveranderd in stand kunnen worden gehouden. Er zal daarmede ook geheel worden gegaan in de lijn der praktijk van het vasteland van Europa. Alle staten, die voor rechtstreeksche verkiezingen een evenredig kiesrecht hebben ingevoerd, hebben in den een of anderen vorm het lijstenstelsel aanvaard".

Wanneer men dit grondig betoog en de volgende even grondige uiteenzettingen over de verdeeling der zetels tusschen de lijsten, waarbij de Commissie zich in hoofdzaak voor het in België bestaande stelsel verklaart — de vraag van de overdracht der op een der candidaten eventueel te veel uitgebrachte stemmen op een anderen baart hier de meeste moeilijkheden — en over de territoriale indeeling (één kiesdistrict of meerdere, waarbij ten slotte de voorkeur is gegeven aan meerdere, hoewel v.n. als administratieve eenheden) doorleest, moet men onder den indruk komen, dat eerst de praktijk in Nederland zal uitmaken, of het stelsel goed werkt. Bij allen eerbied voor het werk der Commissie dient toch opgemerkt, dat zij kunstmatig iets nieuws, dat niet uit bestaande verhoudingen zich ontwikkeld heeft, heeft moeten scheppen en eerst langzamerhand zal zich dit nieuwe in de praktijk, die de gebreken zal moeten aanwijzen, inburgeren. Juist de eerlijke wijze, waarop de Commissie alle stelsels met hun voor en tegen bespreekt, zal maken, dat haar werk bij de eventueele herziening van het voor Nederland in elkander gezette stelsel goede diensten zal kunnen bewijzen[1]).

1) Nadat dit geschreven werd, heeft de uitslag der verkiezingen van 3 Juli 1918 bewezen, dat het stelsel, wat de techniek betreft, in hoofdzaak proefhoudend gebleken is.

De Tweede Kamer heeft de voorstellen in het zittingjaar 1915—1916 in de afdeelingen onderzocht. Het Voorloopig Verslag is van 3 Juli 1916 [1]). Het bleek, dat de bezwaren van „vele leden" tegen het aan de orde stellen van deze ontwerpen in den oorlogstijd niet waren weggenomen, maar „zeer vele leden" kwamen hiertegen op. Verscheidene leden betreurden het, dat de gelegenheid niet benut werd, om een uitgebreider herziening aan te vatten. Hieromtrent werden rake opmerkingen gemaakt:

„In de Grondwet komen tal van bepalingen voor, ten aanzien van de wenschelijkheid van wijziging waarvan vrijwel eenstemmigheid bestaat, maar die, worden zij in deze herziening niet begrepen, nog langen tijd een sta-in-den-weg voor noodige verbeteringen in wetgeving en administratie zullen blijven. Eene Grondwetsherziening is immers niet eene zaak, waartoe men gemakkelijk overgaat, en het is niet waarschijnlijk, dat, als de thans voorgestelde herziening haar beslag zal hebben gekregen, binnen weinige jaren eene tweede en dan algemeene zal volgen. Deze leden zouden daarom gaarne gezien hebben, dat het Kabinet op dit stuk het voorbeeld van het Ministerie-Heemskerk had gevolgd. De meeste leden erkenden intusschen, dat het tegenwoordige oogenblik voor eene generale herziening niet geschikt is, maar onder dezen waren er, die eene herziening welke uitsluitend het kiesrecht aan de orde stelt, toch te beperkt achtten".

Tegen de invoering van algemeen kiesrecht bleek bij vele leden vrij ernstig bezwaar te bestaan. Als tegenhanger van het ministerieele pleidooi ten gunste er van moge de passage uit het Voorloopig Verslag, die er tegen gericht is, hier ook een plaats vinden:

„Volgens de Memorie van Toelichting was bij het zeer beperkte kiesrecht de fictie, dat de geroepenen tot oordeelen bevoegd waren, niet al te zeer met den maatschappelijken toestand in tegenspraak en drong, naarmate die toestand zich wijzigde, het aangenomen beginsel tot uitzetting der grenzen. Meer en meer moest men zich naar de meening van den steller der toelichting afvragen, of de kiezers, individueel genomen, eenigen waarborg gaven, dat zij in staat zouden zijn een gegrond oordeel te vellen over de ingewikkelde vragen van staatsbeleid. Men zou uit deze vooropstelling van de onbenulligheden van een toenemend aantal kiezers de gevolgtrekking kunnen maken, dat het gewenscht is terug te keeren tot een zeer beperkt kiesrecht. Die conclusie trekt de toelichting echter niet. Over de individualiteit der kiezers bekommert de Minister zich niet. Die individualiteit is, naar hij beweert, ondergegaan in de massa, en hij noemt de partijgroepeering „eene poging tot realisatie van het massale politieke en rechtsbewustzijn". Begreep men deze duistere woorden wel, dan moeten zij beteekenen, dat de partijleiders voortaan zullen hebben te beslissen in de plaats van de tot oordeelen onbevoegde kiezers. Voorts wordt door den Minister beweerd, dat de uitsluiting van een deel der burgers van het kiesrecht de natie splitst in twee deelen, het eene medebevelend, het andere alleen gehoorzamend. Men meende, dat zulk eene bewering niet in een ernstig staatsstuk behoorde te zijn opgenomen. De toelichting eindigt met de verklaring, dat de niet te stuiten ontwikkeling der democratie ongetwijfeld ernstige gebreken vertoont; dat het eene open vraag is, in hoever zij in staat zal zijn die gebreken te overwinnen en zich te handhaven; dat de eerste voorwaarde voor verderen opbouw van het parlementaire stelsel is het leggen van een vasten grondslag, die alleen in het algemeen kiesrecht te vinden is. Men vond het zonderling, dat een Minister, die op deze wijze over de democratie spreekt, het initiatief neemt tot een

1) Bijlagen alsvoren, n°. 11.

voorstel van zoo democratische strekking. Men vroeg, of in den gedachtengang van den steller der toelichting het algemeen kiesrecht niet, in plaats van als een vaste grondslag, als drijfzand is te beschouwen, waarin onze staatsinrichting dreigt te verzinken. Ook begreep men niet, dat er sprake kan zijn van het leggen van een vasten grondslag voor het parlementaire stelsel, waar dit stelsel reeds langer dan eene eeuw bestaat, en hoe van verderen opbouw gesproken kan worden, als de grondslag nog niet gelegd is. Hunnen indruk van de Memorie van Toelichting samenvattende, verklaarden deze leden tot geen andere conclusie te kunnen komen dan dat het algemeen kiesrecht den Minister van Binnenlandsche Zaken volkomen koud laat en hij zijn voostel alleen heeft ingediend, omdat dit naar zijne meening door de meerderheid des volks verlangd wordt of, om zijne terminologie te gebruiken, omdat dit overeenstemt met den volkswil. Eene volkomen bevestiging van deze meening vond men in de door den Minister op 10 December 1913 (Handelingen, bladz. 684) in de Kamer afgelegde verklaring, dat het er volstrekt niet op aankomt wat de machthebbers zelf het beste in 's lands belang achten, maar de staatslieden leiding hebben te geven aan de duurzame begeerten, die in het volk leven. Is deze opvatting van de strekking der Memorie van Toelichting juist, dan meende men intusschen te mogen opmerken, dat het den verantwoordelijken Minister te doen moet zijn om eigen beginselen in daden om te zetten en niet om zijne daden afhankelijk te stellen van de begeerten des volks. Verder betoogde men, dat van een „volkswil" ten gunste van het algemeen kiesrecht niets is gebleken. Bij de verkiezingen van 1913 werden, gelijk de Minister in de Eerste Kamer erkende (Handelingen 1913—1914, bladz. 256), op de candidaten der rechterzijde meer stemmen uitgebracht dan op die der linkerzijde. Bovendien legde bij die verkiezingen de herziening van het tarief van invoerrechten en de staatspensionneering meer gewicht in de schaal dan de kiesrechtquaestie. De indiening der voorstellen heeft bij geene der maatschappelijke kringen eenige geestdrift gewekt. Van eene algemeene volksbeweging voor algemeen kiesrecht is geen sprake. In arbeiderskringen trekken andere vragen dan die van het kiesrecht de meeste belangstelling. Uit de werking der bestaande kieswet is gebleken, hoe weinig door velen aan het kiesrecht gehecht wordt; van de gelegenheid, die deze wet aan schier ieder geeft om kiesbevoegdheid te erlangen, is slechts in geringe mate gebruik gemaakt".

Verdedigd werd dan door vele leden het organisch kiesrecht in tegenstelling tot het individualistische, het huismans- of gezinshoofdenkiesrecht, dat als organisch is te beschouwen, terwijl ook enkele leden het bestaande kiesrecht nog zoo slecht niet vonden.

Vele andere leden konden zich met de zienswijze der Regeering wel vereenigen, al vonden zij de toelichting niet geheel aannemelijk, bepaaldelijk in wat de minister gezegd had over de toeneming van den invloed van het partijwezen, wat zij overdreven achtten. Van deze zijde werd herinnerd aan de lange geschiedenis van den kiesrechtstrijd, die zelf bewees, hoe zeer de noodzakelijkheid van algemeen kiesrecht nu gevoeld werd. Opmerkelijk zijn de verschillende gronden, waarop instemming met het voorstel tot invoering hiervan werd betuigd:

„In de eerste plaats waren er leden, die meenden, dat het algemeen kiesrecht eene noodzakelijkheid is geworden. Huns inziens is in de Memorie van Toelichting zeer goed aangetoond, dat de scheiding tusschen hen, die thans wèl en hen, die thans niet het kiesrecht bezitten, niet langer houdbaar is. Een zeer belangrijke uitbreiding van het aantal kiezers zal overigens de vervanging van de wet-Van Houten door het algemeen kiesrecht, althans in verschillende streken des lands, niet met zich brengen.

„Vele anderen, die met indiening der Regeeringsvoorstellen zeer ingenomen waren, achtten de invoering van het algemeen kiesrecht noodig ten einde den invloed der geheele bevolking op de richting van wetgeving en staatsbestuur te versterken. De ervaring heeft huns inziens geleerd, dat bij een beperkt kiesrecht de belangen van het volk achter de kiezers niet voldoende tot hun recht komen en dat het instituut der volksvertegenwoordiging beter werkt, naarmate het kiesrecht aan meer lagen der bevolking wordt toegekend. Op de kiesrechtuitbreiding van 1887 volgde de wet op den vrouwen- en kinderarbeid van den Minister Ruys van Beerenbroek. De Kieswet-Van Houten leidde tot het optreden van het Ministerie-Pierson, dat zich door het voorstellen van tal van belangrijke hervormingen den naam van het Kabinet der sociale rechtvaardigheid verwierf. Men noemde het een echt liberaal beginsel aan elke strooming in den lande gelegenheid te geven, haren invloed te doen gelden.

„Eene derde groep van leden verdedigde het algemeen kiesrecht bovendien op grond van de sociaal-democratische beginselen. Deze leden meenden, dat, gaf vroeger de toekenning van het kiesrecht aan de bourgeoisie de gelegenheid grooten invloed op het Staatsbestuur te verkrijgen, reeds lang de tijd gekomen is om de arbeidersklasse, die zich van hare beteekenis in de maatschappij bewust geworden is, dat recht deelachtig te doen worden. Zij beschouwden de onthouding van het algemeen kiesrecht niet als eene krenking van het natuurrecht der uitgesloten individuen, maar als eene opzettelijke en onduldbare belemmering van de natuurlijke ontwikkeling der arbeidersklasse, die het algemeen kiesrecht, noodig heeft voor de verbetering van den oeconomischen toestand, de verhooging van haar moreel en intellectueel peil en de versterking van haren invloed op arbeidsregeling en Staatsbestuur. De arbeidersklasse zal het algemeen kiesrecht bovendien moeten aanwenden tot verovering der politieke macht om weg te nemen alle beletselen tegen de te scheppen noodzakelijke juridische voorwaarden voor de maatschappelijke voortbrengingswijze.

„Deze beschouwingen vonden, gelijk vanzelf spreekt, bij de leden, die de sociaal-democratische beginselen niet zijn toegedaan, geene instemming. Voorts werd betreurd, dat ter linkerzijde niet wordt ingezien, hoe gevaarlijk de machtspolitiek der socialisten is. Tegen de hierboven vermelde bewering, dat de Volksvertegenwoordiging beter werkt, naarmate aan meer lagen der bevolking het kiesrecht wordt toegekend, werd verder aangevoerd, dat de arbeidswet van Minister Ruys van Beerenbroek en de sociale hervormingen op voorstel van het Ministerie-Pierson tot stand gebracht, geenszins het gevolg waren van voorafgaande uitbreiding van het kiesrecht, maar ook zonder die uitbreiding zouden zijn verkregen. De wet-Van Houten betreffende den kinderarbeid kwam tot stand, toen het kiesrecht nog zeer beperkt was".

Het voorstel betreffende het vrouwenkiesrecht vond lang geen onverdeelde instemming. Met het passieve kiesrecht, den vrouwen toe te kennen, waren zelfs niet allen ingenomen. Wat het actieve kiesrecht betreft, vonden zoowel de toekenning ervan als de blijvende onthouding verdedigers. De laatsten zijn aan het woord in de volgende passage:

„Naar hunne meening verzetten de door Gods bestel geschapen verschillen van physieken en psychischen aard zich tegen gelijkstelling van man en vrouw. Het komt hier vooral aan op de zedelijke roeping der vrouw, die schade zou lijden, indien zij door toekenning van het kiesrecht, ter verkrijging van gelijkstelling met den man, van hare taak in het huisgezin werd afgelokt. Al moest worden aangenomen, dat de vrouwen de noodige geschiktheid voor de uitoefening van het kiesrecht bezitten, dan nog zou men moeten

zeggen dat de vrouw goed genoeg is voor het kiesrecht, maar het kiesrecht niet goed genoeg is voor de vrouw. Dat de vrouwen echter niet geschikt zijn voor deelneming aan het politieke leven, blijkt wel uit de wijze, waarop hier te lande de vrouwenbeweging wordt geleid en uit de gedragingen der kiesrechtvrouwen in Engeland. Sommigen meenden, dat het met den natuurlijken aard der sexeverschillen overeenkomt aan den man de rol van beschermer, aan de vrouw de rol van beschermde toe te wijzen. Zij vergeleken, naar dichterlijk voorbeeld, den man met den ceder, de vrouw met de klimop. Dat de vrouw het kiesrecht noodig heeft ter bescherming van hare specifieke belangen werd ontkend. De vrouw oefent, ook zonder het bezit van het kiesrecht, een grooten invloed op wetgeving en bestuur uit, en het feit, dat zij dat recht niet deelachtig is, is voor de mannen eene reden te meer om aan hare belangen bijzondere aandacht te wijden. Iedere man kent in zijne allernaaste omgeving vrouwen, wier belangen hem na aan het hart liggen".

De verdedigers van het vrouwenkiesrecht hoore men daartegenover:

„Deze leden ontkenden verder, dat er tusschen mannen en vrouwen een zoodanig verschil van geaardheid bestaat, dat deswege onthouding van kiesrecht gerechtvaardigd zou zijn. Spontaneïteit, volharding, fijnheid van gevoel, zijn eigenschappen, die men meer bij vrouwen dan bij mannen vindt. Aan het sentiment wordt thans in de mannenvereenigingen, welke op de verkiezingen een grooten invloed uitoefenen, vaak te veel het zwijgen opgelegd. De intuïtie, aan vele vrouwen eigen, stelt haar in staat sommige zaken sneller en beter te begrijpen dan de meeste mannen. Toekenning van kiesrecht aan de vrouwen is wenschelijk, niet omdat de vrouw gelijk zou zijn aan den man, maar juist omdat vrouwen anders denken en voelen dan mannen. Hare toetreding tot het kiezerskorps zal, gelijk ook de ervaring in andere landen heeft bewezen, de politiek tot hooger peil verheffen. Te zeggen, dat de vrouwen te goed zijn voor het kiesrecht is eene uiting, die aan de nederbuigende ridderlijkheid van den man tegenover de minderwaardige vrouw doet denken, maar al houden de vrouwen, mede ten gevolge van hare uitsluiting van het kiesrecht, zich minder met politieke zaken bezig dan de mannen en al zijn vele vrouwen intellectueel niet zeer ontwikkeld, omdat onderwijs, ook nog in den tegenwoordigen tijd, voor meisjes minder noodig wordt geacht, over het geheel genomen is er geene reden vrouwen op grond van ongeschiktheid het kiesrecht te onthouden, wanneer men dat recht aan alle mannen verleent. Men zag in de strenge keuring van de geschiktheid der vrouwen een teeken van aanmatiging en zelfoverschatting. De toewijding van vrouwen is, ook ten aanzien van onderwerpen van publiek belang, vaak grooter dan die van mannen. Dit is in school- en gezondheidscommissies menigmaal gebleken. Dat de belangen der vrouwen ondanks de onthouding van kiesrecht behoorlijk in de wetgeving worden behartigd, kon men geenszins toegeven. Het tegendeel blijkt uit de wettelijke regeling van de burgerrechtelijke positie der gehuwde vrouw en uit de arbeidswetgeving".

De voorstellen betreffende de uitsluitingen en de leeftijdsgrens leidden tot enkele bedenkingen van minder belang; er waren leden, die de laatste op 21 jaren gesteld wenschten te zien en anderen zagen den leeftijd in de Grondwet liefst in het geheel niet vastgelegd.

Met de evenredige vertegenwoordiging betuigden zeer vele leden instemming. Enkele bestreden haar op principieele gronden, die wel mogen gehoord worden, omdat zij een geheel ander inzicht in den aard der vertegenwoordiging aantoonen:

„Betoogd werd, dat, naar de grondgedachte van het evenredig kiesrecht, de Volksvertegenwoordiging moet zijn een beeld van het volk of eigenlijk van de maatschappij. De bedoeling schijnt te zijn, dat de vertegenwoordiging

moet geven eene representatie van de wisselende, zich steeds differentieerende maatschappelijke kringen, waarin opinies, maar nog meer belangen en begeerten als motieven van groepeering dienst doen. Een beeld moet gelijken op datgene wat het voorstelt. De Volksvertegenwoordiging moet echter juist niet gelijken op het volk; zij moet zijn een orgaan van het Volk, samengesteld uit die elementen die de meeste geschiktheid bezitten voor de vervulling der taak, welke het vertegenwoordigend lichaam heeft te vervullen. De vertegenwoordiging moet niet gebouwd worden op de producten van het maatschappelijke differentieeringsproces en niet zijn eene arena, waarin een sociale strijd wordt gevoerd. Indien het al noodig is in eene tot het nemen van besluiten geroepen vergadering na voorbereiding en beraadslaging de meerderheid te doen beslissen, omdat er geen beter middel is te vinden, het heeft geen zin bij de verkiezingen het stemmenaantal tot absoluten maatstaf van de waarde van belangen of meeningen te verheffen. Hierdoor wordt ook de beteekenis van het vertegenwoordigend lichaam en van de discussie in dat lichaam miskend. Indien eene opinie in de Kamer door een aantal leden wordt gerepresenteerd en die leden allen overtuigd worden van hun ongelijk, ligt de met kunst en vliegwerk in het leven geroepen evenredige vertegenwoordiging omver. Het stelsel wil aan de kiezers gelegenheid geven zich te groepeeren tot het verkrijgen van vertegenwoordigers niet van de gemeenschap, maar van personen, die gelijke opinies of gelijke belangen hebben. Terecht is zoowel door Gladstone als door Disraeli tegen het evenredig kiesrecht bezwaar gemaakt op grond dat niet de belangen en opinies van secties der maatschappij vertolkt moeten worden in de vertegenwoordiging, maar „the sense of the community" omtrent de waarde van de belangen en opinies daar uiting moet vinden. Daarom moet de vertegenwoordiging, naar men meende, gebouwd worden op de kringen der buurtschap (gemeente), waarin de burgers, trots alle verschil van belang, opinie, geloof en klasse, eene eenheid vormen en welke de oorspronkelijke cel van het volksorganisme is".

Verschillende bedenkingen tegen het stelsel, zooals het werd voorgesteld, werden te berde gebracht, evenals verscheidene motieven ter verdediging van de evenredige vertegenwoordiging als zoodanig. Bepaaldelijk werd de wensch uitgesproken, dat stemplicht in de Grondwet moest worden vastgelegd en dat dus de Regeering ten dezen verder zou gaan dan in haar voorstel het geval was. Voor- en tegenstanders lieten zich omtrent deze niet onbelangrijke vraag op de volgende wijze uit:

„In de eerste plaats werd dezerzijds (nl. door de tegenstanders) betoogd, dat stemdwang niet overeen te brengen is met den vrijheidszin van ons volk. In de tweede plaats werd aangevoerd, dat alleen zij, die vrijwillig aan de verkiezingen deelnemen, toonen de beteekenis van het kiesrecht te beseffen. Wie gedwongen ter stembus gaat, blijkt niet meer dan een dood lichaam in de politieke gemeenschap te zijn. De stemplicht zal in de praktijk ten gevolge hebben, dat de kleurlooze middenstof, die naar de meening dezer leden van egoïstische drijfveeren vervuld is, in den politieken strijd den doorslag geeft. Op deze wijze kunnen de kiezers, naar de meening dezer leden, niet tot belangstelling in de publieke zaak worden opgevoed.

„Anderen konden zich met het voorstel der Regeering vereenigen.

„Zeer velen achtten echter dadelijke invoering van stemplicht met opneming van een daartoe strekkend imperatief voorschrift in de Grondwet gewenscht. Zij beschouwden de vervulling van de den kiezers opgedragen functie als een plicht en beriepen zich op de uitspraak van Buys, dat publiek recht gelijk staat met publieken plicht. De stemplicht is wenschelijk met het oog op de opvoedende werking van het kiesrecht, waarop zoo vaak ten gunste van het algemeen kiesrecht een beroep is gedaan; hij

zal tot deelneming aan de verkiezingen brengen de vele kiezers, die thans uit onverschilligheid of om redenen van geringe beteekenis zich van die deelneming onthouden. Dat dit aantal groot is, blijkt uit het feit, dat zelfs bij de zeer geanimeerde verkiezingen van 1905 een groot deel der kiezers van hun kiesrecht geen gebruik maakte. Worden de kiezers verplicht zooveel mogelijk aan de verkiezingen deel te nemen, dan zal de vertegenwoordiging een zuiverder beeld opleveren van alle schakeeringen der in den lande bestaande meeningen en de dadelijke invoering van stemplicht moest, naar men meende, ook bij den Minister van Binnenlandsche Zaken instemming vinden, omdat daardoor bevorderd zal worden, dat de uitslag der verkiezingen met den „volkswil" overeenstemt. De wettelijke verplichting tot deelneming aan de verkiezingen zal verder ten gevolge hebben, dat werkgevers niet langer ongestraft het gebruik van het stembiljet door hunne arbeiders kunnen tegengaan. Als een groot voordeel is eindelijk te beschouwen dat de stemplicht een einde zal maken aan het ophalen der kiezers ten einde hen naar de stembus te brengen, en daardoor de verkiezingen ook minder kostbaar zal maken".

Anderen verdedigden stemplicht in verband met het evenredig kiesrecht zelf: een evenredige vertegenwoordiging kan immers alleen verkregen worden, indien de kiezers zooveel mogelijk van hun kiesrecht gebruik maken. Gewezen werd op het voorbeeld van België, waar de stemplicht goed werkte.

Nog achtten eenige leden invoering van een meervoudig kiesrecht in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gewenscht: „Zij zagen hierin een goed correctief tegen de gebreken van het algemeen kiesrecht en meenden, dat het meervoudig kiesrecht volkomen past in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. In België heeft dit stelsel zeer goed gewerkt. Enkelen brachten dit punt in verband met het gezinshoofdenkiesrecht en wenschten dat aan de gezinshoofden eene stem meer gegeven zou worden. Enkele anderen bevalen aan om de gezinshoofden eene dubbele stem en aan alle veertigjarige kiezers nog eene stem meer te geven. Gaarne zou men vernemen, hoe de Regeering over het meervoudige kiesrecht denkt".

Maar anderen verwierpen dit, omdat er geen goede criteria voor het toekennen van één stem te vinden zijn.

Ten slotte werden eenige wenschen uitgedrukt betreffende een hervorming of afschaffing der Eerste Kamer.

De inhoud van dit Verslag, dat een gunstig getuigenis aflegt van den ernst en de bekwaamheid, waarmede onze Tweede Kamer deze gewichtige zaak behandelde, verzekerde den ministerieelen voorstellen volstrekt geen goede kans. Een meerderheid van twee derde, die bij de eindbehandeling vereischt werd (artikel 195 der Grondwet), liet zich bij de inzichten, zooals deze tot uitdrukking kwamen, niet verwachten. Maar gedurende de schriftelijke behandeling was één steen des aanstoots uit den weg geruimd. Er was in het Voorloopig Verslag onder de desiderata van te herziene artikelen met bizonderen nadruk gewezen op de wenschelijkheid, om tegelijk met de herziening der kiesrecht-artikelen ook die van het onderwijs-artikel ter hand te nemen. En nu kwam juist de commissie-Bos[1]) tot een goed resultaat.

Toen de minister haar installeerde, had hij den klemtoon gelegd op het gewicht van haar taak[2]):

„De arbeid, dien deze Staatscommissie gaat ondernemen, is voor de toekomst van ons Vaderland van buitengemeene beteekenis.

1) Hiervóór, blz. 394.

2) Het volgende is ontleend aan het Verslag der Staatscommissie voor het onderwijs — ('s Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1916); het werd uitgebracht 11 Maart 1916.

„Indien gij slaagt, zal de grondslag zijn gelegd voor eene krachtige en duurzame ontwikkeling van ons volk, en zal onze nationale eenheid zijn bevestigd."

Zij slaagde en haar voorstel zou de trait d'union worden, om de geheele herziening, zooals de Regeering deze bedoelde, in veilige haven te loodsen. Hare werkzaamheid werd daarom van nog grooter beteekenis dan de minister voorspeld had.

In haar Verslag geeft de commissie een summier overzicht harer werkzaamheden. Men kan tusschen de regels door lezen, dat het haren bekwamen leider veel inspanning moet gekost hebben, om de zoo verschillende inzichten te vereenigen. Er wordt hierop aan het einde van het algemeen gedeelte van het Verslag met zoovele woorden gedoeld:

„Aan het einde van haren arbeid gekomen, stelt de Commissie er prijs op nadrukkelijk in het licht te stellen, dat de vrucht harer besprekingen en onderhandelingen de uitkomst is van de pogingen om in het belang van het onderwijs verschillende richtingen tot overeenstemming te brengen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat meer dan een der leden bij het een of ander onderdeel wenschen onvervuld, denkbeelden terzijde gesteld, bedenkingen bestendigd ziet. Evenmin, dat onderwerpen ongeregeld zijn gebleven, welke sommige leden, nu ingrijpende wijzigingen in de Lager-onderwijswet worden aangebracht, gaarne daarin opgenomen hadden gezien. Om dezelfde reden zal niet ieder der leden geacht kunnen worden met elk onderdeel van elk der wetsontwerpen of van de toelichting daarop in te stemmen. Dit neemt niet weg, dat de Commissie in hare grootst mogelijke meerderheid tot eenstemmigheid over het geheel is geraakt. De Commissie stond immers voor de vraag: hoe kan onder de tegenwoordige omstandigheden bij de bestaande uiteengaande opvattingen een einde worden gemaakt aan den staatkundigen schoolstrijd? Deze vraag meent zij bevredigend te hebben beantwoord:

„Het besef, dat lang gedragen onrecht wordt weggenomen, de overtuiging dat samenwerking mogelijk wordt, welke het peil der volksontwikkeling snel doet stijgen, de verbetering, welke deze samenwerking reeds blijkens de voorgestelde ontwerpen in uitzicht stelt, het inzicht eindelijk dat eene regeling, als thans wordt voorgesteld, door den loop der gebeurtenissen onvermijdelijk is geworden, ziedaar verschillende bij onderscheidene leden bestaande overwegingen, welke de Commissie doen aanbevelen deze voorstellen in hunnen onderlingen samenhang tot wet te verheffen".

Het hoofdresultaat was neergelegd in de volgende nieuwe redactie van artikel 192:

„1. Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.

„2. Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der Overheid, en bovendien, voor zoover het algemeen vormend zoowel lager als middelbaar onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en de zedelijkheid van den onderwijzer: het een en ander door de wet te regelen.

„3. Het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld.

„4. Overal in het Rijk wordt van Overheidswege de gelegenheid gegeven tot het ontvangen van voldoend openbaar algemeen vormend lager onderwijs.

„5. De eischen van deugdelijkheid, aan het geheel of ten deele uit de openbare kas te bekostigen onderwijs te stellen, worden bij de wet geregeld, met inachtneming, voor zoover het bijzonder onderwijs betreft, van de vrijheid van richting.

„6. Het bijzonder algemeen vormend lager onderwijs, dat aan de bij de wet te stellen voorwaarden voldoet, wordt naar denzelfden maatstaf als het openbaar onderwijs uit de openbare kas bekostigd. De wet stelt de voorwaarden vast, waarop voor het bijzonder algemeen vormend middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs bijdragen uit de openbare kas worden verleend.

„7. De Koning doet jaarlijks van den staat van het onderwijs aan de Staten-Generaal verslag geven".

Hierbij behoorde de volgende toelichting:

„1. In overeenstemming met hetgeen in de Grondwetscommissie van 1910 [1]) algemeen werd goedgevonden, wordt thans gesproken van de aanhoudende zorg voor het onderwijs en niet uitsluitend van die voor het openbaar onderwijs.

„2. Overal waar in het bestaande artikel sprake is van lager en middelbaar onderwijs, wordt thans gesproken van „algemeen vormend" lager en middelbaar onderwijs ter onderscheiding van het vakonderwijs van lageren en middelbaren graad, bij regeling van welke de wetgever vrij is.

„3. De wijziging in de redactie brengt geen wijziging in de bedoeling mede. De term is in ruimen zin op te vatten. Het onderwijs moet niet voor alle tijden en plaatsen onveranderlijk worden en versteenen, maar zich met plaats en tijd en verschillende opvoedkundige inzichten kunnen meebewegen, mits slechts steeds ieder ouder, die zijne kinderen op de openbare school wenscht te brengen, er van verzekerd kan zijn, dat de godsdienstige begrippen, in zijn gezin levende, worden geëerbiedigd.

„4. De redactie is ruimer gesteld dan in het overeenkomstige lid van het bestaande Grondwetsartikel. Zij biedt den waarborg dat niemand verstoken blijft van de gelegenheid om voor de kinderen, aan zijn zorg toevertrouwd, het onderwijs te erlangen, dat allen in de maatschappij noodig hebben en waarbij ieders godsdienstige begrippen worden geëerbiedigd. In de eerste plaats zal de gelegenheid kunnen bestaan in het van Overheidswege te geven onderwijs. Vermits er echter — ook thans — gemeenten zijn, waar een openbare school niet bestaat, behoort er voor te worden gewaakt, dat de enkele kinderen, welke daar openbaar onderwijs zouden willen genieten, de gelegenheid daarvoor ontvangen. Dit kan o. a. geschieden door samenwerking van gemeenten of het verleenen van vergoedingen ten behoeve van het bezoek eener elders gelegen school.

„5. Onder dit lid valt zoowel het openbaar als het bijzonder onderwijs. De eischen, aan de deugdelijkheid te stellen, zullen uiteraard soms gelijk, soms alleen gelijkwaardig zijn, wijl de vrijheid van richting der bijzondere scholen moet worden in acht genomen.

„6. De bepaling is thans opgenomen, dat het bijzonder algemeen vormend lager onderwijs, dat aan de bij de wet te stellen voorwaarden voldoet, naar denzelfden maatstaf als de openbare overeenkomstige scholen uit de openbare kas wordt bekostigd. Ook voor het bijzonder algemeen vormend middelbaar en het voorbereidend hooger onderwijs is thans de verleening van bijdragen uit de openbare kas voorgeschreven. De financieele regeling kan voor dit onderwijs, dat niet overal en voor allen noodig is, niet dezelfde zijn als voor het lager onderwijs, weshalve de wetgever hier meer vrijheid van beweging behoort te hebben".

Verder diende de Commissie een ontwerp van wet in tot wijziging en aanvulling van de lager-onderwijs-wet, in overeenstemming met de haar gegeven opdracht: wij kunnen volstaan dit te signaleeren, omdat het tot dusverre niet in behandeling genomen is. Het bedoelt natuurlijk in de eerste plaats deze wet in overeenstemming te brengen met het nieuwe grondwetsartikel, maar het brengt tevens verscheidene andere wijzigingen.

Alleen het lid der Commissie T y d e m a n maakte van de hem verleende bevoegdheid gebruik, om een afzonderlijke nota in te dienen [2]). Hij deelde

1) Hiervóór, blz. 375.
2) Verslag, blz. 82.

hierin de redenen mede, waarom hij zich met het voorstel zijner medeleden niet kon vereenigen. Dit kwam in hoofdzaak hierop neer, dat hij, hoewel bereid mede te werken tot de financieele gelijkstelling van bizonder en openbaar onderwijs, dan ook waarborgen wilde hebben, dat de openbare school niet in haar voortbestaan zou bedreigd worden, waarvoor naar zijn meening groot gevaar dreigde; bovendien verlangde hij, dat bij financieele gelijkstelling aan het bizonder onderwijs dezelfde eischen van deugdelijkheid zouden worden gesteld als aan het openbaar onderwijs.

Met het nieuwe artikel 192 kon de Regeering zich geheel vereenigen: het werd bij Koninklijke boodschap van 15 April 1916 in geheel ongewijzigden vorm als Regeeringsvoorstel bij de Tweede Kamer aanhangig gemaakt [1]). Zelfs de toelichting der Commissie werd in 's ministers Memorie onveranderd overgenomen en alleen ingeleid met deze woorden:

„Dat resultaat (nl. waartoe de Commissie gekomen was), het gevolg van geduldig overleg en verzoeningsgezindheid, is in hooge mate verblijdend, omdat mag worden aangenomen, dat daarmede de grondslag is gelegd voor een krachtige ontwikkeling van ons nationaal onderwijs in zijn ganschen omvang". Soberder kon het al niet.

Dit nieuwe voorstel aangaande het in overweging nemen van een herziening van een grondwetsartikel vergemakkelijkte de taak van den minister, toen hij zijn Memorie van Antwoord [2]) op het Voorloopig Verslag der eerst aanhangig gemaakte voorstellen opstelde. Hij kon er zich nu van ontslagen achten op de bezwaren van hen, die tegen een herziening der artikelen 80 en volgende zonder een herziening van artikel 192 opgekomen waren, in te gaan. Aan den wensch, om de geheele herziening op ruimere leest te schoeien, verklaarde hij niet te kunnen voldoen en bleef hiermede trouw aan zijn van meet af ingenomen standpunt. Een uitzondering alleen maakte hij voor artikel 89, waarop van de Kamer uit sterk was aangedrongen. De minister erkende, dat de bepalingen van dit artikel, handelende over de den leden der Tweede Kamer toegekende schadeloosstelling, verouderd waren en „dat nieuwe regeling, nu het kiesrechtvraagstuk aan de orde is gesteld, wel gemotiveerd is". Hij verdedigde dan verder zijn kiesrechtvoorstellen tegen de hiertegen ingebrachte bezwaren en in het bizonder wierp hij de beschuldiging van zich, dat hij ze niet met overtuiging zou voorstaan:

„Zooveel staat toch wel vast, dat hij nimmer en nergens de leer heeft verkondigd dat ooit een Staatsman verantwoord zoude zijn die zou trachten een hervorming tot stand te brengen die naar zijne overtuiging niet door 's lands belang werd geëischt. Bestuur overeenkomstig den volkswil eischt overtuigde bewindslieden, geen willooze werktuigen.

„Dat de voorgenomen hervorming in overeenstemming is met de uitspraak der kiezers en met een geleidelijk in kracht winnende overtuiging die zich ook onafhankelijk van een stembusoverwinning heeft geopenbaard, heeft ondergeteekende reeds vroeger in het licht gesteld".

Hij resumeerde dan nogmaals op gelukkige wijze zijne argumenten:

„1e. De rechtvaardigheid eischt dat gelijken op gelijke wijze worden behandeld. Het is in strijd met de rechtsbeginselen dat het kiesrecht worde onthouden aan hen die gelijkwaardig zijn aan hen wien het wordt toegekend. Hij, wiens eigen kracht in den levensstrijd te kort schiet, is niet meerwaardig omdat hij door bezit of relaties in den rug gedekt is.

„2e. Uit staatsrechtelijk oogpunt is het gewenscht dat staatsburgerschap en

1) Handelingen Tweede Kamer 1915—1916, Bijlagen, n°. 359.
2) N°. 12 van Bijlagen, n°. 226.

volksgemeenschap elkaar dekken. Iedere klove tusschen Staat en volk is een zwakheid voor beiden. Zij ondermijnt het gevoel van nationale eenheid en kweekt verzet tegen een Staatsgezag waaraan men geen deel heeft. Zij belemmert eene rechtsvorming, gegrond op de rechtsovertuiging des volks. Gemeenschap is eene zaak des geestes. Uiterlijke staat kan daarop geen invloed hebben.

„3e. De invoering van algemeen stemrecht is eene politieke noodzakelijkheid. De voortdurende uitbreiding van het kiesrecht en de politieke ontwikkeling van het volk voeren noodwendig tot de finale regeling die thans wordt voorgesteld. De wegneming van deze strijdvraag uit het politieke leven zal den weg openen voor andere urgente hervorming".

In een nieuwe verdediging van het evenredig kiesrecht, ter weerlegging van de bestrijding hiervan in het Voorloopig Verslag, schreef de minister nogmaals enkele uit staatsrechtelijk oogpunt zeer opmerkelijke passages, die wij hier niet mogen overslaan:

„De critiek op het stelsel van evenredige vertegenwoordiging raakt dit stelsel alleen indirect en is in het wezen der zaak een critiek op ieder stelsel van vertegenwoordiging waarbij de meerderheid der kiezers beslist. Maar deze critiek ziet voorbij dat juist de evenredige vertegenwoordiging een belangrijk correctief is van de gebreken die van het meerderheidsstelsel onafscheidelijk zijn.

„Voorop dient gesteld te worden, dat het resultaat der verkiezing in districten is dat voor het bestuur van het land de locale minderheden waardeloos worden en de locale meerderheden in nationale waarde verminderen of vermeerderen door het toeval der districtsindeeling. Het gevolg daarvan is, gelijk de ervaring leert, dat de rechtsvorming en het bestuur veelal niet geleid worden in de in het land overheerschende overtuiging, maar in eene richting die door wisselende meerderheden wordt aangegeven. Zelden is de meerderheid der kiezers de som der locale meerderheden. Door de evenredige vertegenwoordiging wordt deze fundamenteele fout weggenomen.

„In de tweede plaats: een ernstig gevolg van ieder meerderheidsstelsel is de tirannie der meerderheid. De macht beslist: de minderheid wordt overstemd. Bij twee partijen of twee permanente coalitiën is het eenige correctief de waarschuwing van het heden ik, morgen gij. Bij een eenigszins duurzame overmacht verliest ook dit correctief zijn vermogen.

„Doch de tirannie der meerderheid gaat dieper. Zij heerscht ook in het hart der partijen en der fractiën waaruit bij ons de partijen zijn samengesteld. De verschillende fractiën beperken de vrijheid niet in gelijke mate. Maar het is onmiskenbaar dat de partij-organisatie meer en meer eischt tucht. De minderheid wordt onderdrukt. Stem zooals u gezegd wordt of gij kunt gaan. Men eischt niet alleen homogeniteit van beginselen, maar aanvaarding van het partijprogram en van het program van actie, gedeeltelijk afgeleid uit de beginselen, gedeeltelijk eenvoudig aangebracht terwille van de overheerschende meening in de eigen partij, maar niet zelden opgenomen of op den voorgrond gebracht ter wille van de kleurloozen, ter wille van de coalitiegenooten, ter wille zelfs van zwakke tegenstanders. De minderheden, zij mogen gaan of blijven, vinden geen middel om haar stem te doen hooren in het Parlement en de practische vraagstukken worden niet opgelost in overeenstemming met de volksovertuiging. Meer nog: van de fractiën die in coalitie zijn zal de zwakste, de minst krachtig georganiseerde zich moeten bukken voor de sterke bondgenooten en in de Staten-Generaal niet vertegenwoordigd zijn overeenkomstig haar werkelijke sterkte.

„Deze euvelen zal ongetwijfeld de evenredige vertegenwoordiging niet geheel wegnemen. Andere hervormingen zullen noodig blijven. Maar de even-

redige vertegenwoordiging zal het kwaad aanmerkelijk temperen. De minderheden, tot eenigen wasdom gekomen, wordt een deur geopend naar 's lands raadzaal en de verschillende fractiën herkrijgen haar volledige zelfstandigheid.

„In de derde plaats: het tegenwoordig geldend stelsel leidt tot politiek bederf. Niet tot het bederf door directe omkooping, hier te lande niet of hoogst zelden voorkomend, niet ook het bederf uit voorspiegeling van politieken buit, maar het bederf dat de conscientieuse kiezer, die niet instemt met beginsel en programma beide, telkens weder geplaatst wordt voor een niet te ontgaan dilemma van beginselverzaking of benadeeling van 's lands belang. Hij moet medewerken tot de uitvoering van maatregelen te eenenmale in strijd met eigen overtuiging of medewerken tot de overwinning van beginselen die hij niet deelt. Hij leert transigeeren met zijn beginselen en transigeeren met zijne overtuiging, tenzij hij uit afkeer van de politiek het strijdperk verlaat. De politiek, welke omdat het geldt de hoogste belangen des lands, de besten moest trekken, elimineert hoe langer hoe meer een groot deel van hen die tot de besten gerekend moeten worden. Ook in dit opzicht werkt het kwaad niet alleen bij den individueelen kiezer, maar bij de fractie zelve. De beginselen vervagen in den dienst der coalitie, en naarmate de coalitie in kracht wint, wordt wat een politieke partij behoorde te zijn, meer en meer een afhankelijke fractie.

„Ook voor dit kwaad is de evenredige vertegenwoordiging geen afdoend geneesmiddel, maar ook dit kwaad zal door haar belangrijk worden getemperd. De partijen zullen in kracht winnen omdat zij haar eigen beginselen kunnen hoog houden en de individueele kiezer wordt althans ontheven van de beginselverzaking die van hem bij de herstemmingen al te vaak wordt verlangd. Aan het euvel der programma's ontkomt men niet, maar de mogelijkheid om door de vorming van bijzondere fracties invloed uit te oefenen, is ook in dit opzicht een belangrijk correctief.

„Dat de evenredige vertegenwoordiging ook nadeelen medebrengt is niet voor tegenspraak vatbaar, maar de voordeelen, in het Voorloopig Verslag naar waarde geschat, zijn zoo groot, dat zij verre overwegend moeten worden geacht".

Dan werd het stelsel, zooals het voorgesteld was, nader verdedigd.

In één opzicht kwam de minister den wenschen van een deel der Kamer tegemoet. Hij aanvaardde stemplicht:

„Na overweging van het ten deze in het Voorloopig Verslag aangevoerde en na de met de Commissie van Rapporteurs gevoerde bespreking, vindt de ondergeteekende vrijheid alsnog tot invoering van stemplicht het initiatief te nemen. Mitsdien is de laatste alinea van art. 80 gewijzigd en is onder de additionnele artikelen een, aan het slot dezer Memorie toegelicht aanvullingsvoorstel in dezen geest opgenomen".

Maar van meervoudig kiesrecht wilde hij niets weten. Welke criteria men ook koos, men zou altijd weer vervallen „in een stel van willekeurige bepalingen als thans juist staan verlaten te worden". Evenmin vond de aandrang tot hervorming van de Eerste Kamer bij den Minister ingang.

Tegelijk met deze Memorie van Antwoord, die bij brief van 1 September 1916 werd ingezonden, kwam ook reeds die op het Voorloopig Verslag over het voorstel betreffende artikel 192 in [1]). Dit was met grooten spoed behandeld. In het Voorloopig Verslag zijn de voor- en tegenstanders van het bizonder onderwijs beurtelings aan het woord. Bij de laatsten spreekt de teleurstelling, dat zij niet alles kregen, wat ze wel wenschten; bij de anderen de

1) Nos. 4 (dd. 13 Juli 1916) en 5 van Bijlagen, n°. 359.

vrees, dat het lager onderwijs in het gedrang zou geraken. Maar daartusschen klonken stemmen van beide zijden, die hunne ingenomenheid met de gevonden oplossing betuigden.

De niet-geheel bevredigde voorstanders van het bizonder onderwijs betreurden het, dat het middelbaar en gymnasiaal onderwijs niet in de wijziging waren begrepen. Zij wenschten tevens, dat overeenkomstig het voorstel van het ministerie-Heemskerk ten dezen [1]) het bizonder onderwijs regel, het openbaar aanvulling zou zijn. Toch waren de meeste hunner bereid ter wille van den vrede aan het compromis, zooals het nu werd voorgesteld, hunne stem te geven. Zij motiveerden dit op een wijze, die de liberalen van 1889, die aan het tot stand komen der wet-Mackay medegewerkt hadden [2]), wel eenigszins bevreemd moet hebben:

„Door mede te werken tot het tot stand komen der wet-Mackay had de rechterzijde naar hun inzien trouwens genoegen genomen met de gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs, welk standpunt eveneens werd ingenomen bij de behandeling van de met gelijke medewerking aangenomen wetten van de Ministers Goeman Borgesius en Kuyper. De voorgestelde regeling voert het beginsel der gelijkstelling verder door".

Beter motief leverde het dan volgende argument:

„Eenigen voegden hieraan toe, dat zij op de formuleering van het voorstel-Heemskerk geen bijzonderen prijs stelden, omdat de vraag, of het openbaar dan wel het bijzonder onderwijs als aanvulling is te beschouwen, huns inziens niet afhangt van eene Grondwetsbepaling, maar van de vraag of de natie aan de openbare dan wel aan de bijzondere school de voorkeur geeft".

De voorstanders van het bizonder onderwijs, die geheel met de Regeering medegingen, redeneerden op de volgende wijze:

Zij beschouwden het voorstel niet als een compromis. „Het geeft huns inziens èn aan de voorstanders van het openbaar, èn aan die van het bijzonder onderwijs wat hun toekomt. Voor deze leden ligt in het voorgestelde artikel opgesloten: de vrije school voor geheel de natie; de openbare school aanvulling, met dien verstande, dat de openbare school moet voorgaan. Naar het voorstel zal de gelegenheid gegeven worden op kosten der Overheid eene bijzondere school op te richten en in stand te houden, maar het zal niet vrijstaan die scholen in allen deele zoo in te richten als de beheerders wenschen. In dien zin kan de bijzondere school huns inziens ook niet zijn eene vrije school. Regels dienen gesteld te worden, ten einde de eenheid van het te zamen een geheel vormende openbaar en bijzonder onderwijs en den overgang van de scholen voor algemeen vormend lager onderwijs naar scholen van hoogeren rang te verzekeren. Het stellen van die regelen is in het belang ook van de bijzondere scholen. De openbare school moet de norm zijn, waarnaar de bijzondere zich heeft te richten, en daarom moet de openbare school, al is zij aanvulling, voorgaan".

Van de zijde van eenige voorstanders van het openbaar onderwijs werd bezwaar gemaakt tegen de formuleering van het derde lid van artikel 192. De bepaling, dat de Staat alleen verplicht zou wezen te zorgen, dat overal gelegenheid werd gegeven tot het ontvangen van openbaar onderwijs, zou, vreesden zij, aanleiding geven tot aanzienlijke vermindering van het aantal openbare scholen; zij zouden liefst de vroegere bepaling, dat overal van overheidswege voldoend lager onderwijs gegeven moest worden, gehandhaafd zien, desnoods met eenige uitzonderingen, zooals de nota-Tydeman aan

1) Hiervóór, blz. 375.
2) Hiervóór, blz. 37.

de hand deed. Zij kwamen ook op tegen de wijze, waarop van de eischen van deugdelijkheid, aan het bizonder onderwijs te stellen, in het vierde lid van het nieuwe artikel werd gesproken; zij wilden deze eischen voor beide soorten van onderwijs gelijk gesteld hebben. Ook de financieele gelijkstelling vond bij dezen geen geheele instemming:

„Aangevoerd werd, dat het geenszins onbillijk is van hen, die niet tevreden zijn met de van overheidswege verstrekte scholen, te vergen, dat zij zich ten behoeve van de particuliere scholen, welke zij oprichten, financieele offers getroosten. Voorts werd opgemerkt, dat de liberalen, die aan de wet-Mackay hunne stem gaven, verwacht hebben, dat de subsidieering de deugdelijkheid van het bijzonder onderwijs zou bevorderen, maar dat dit geenszins overal in voldoende mate het geval blijkt te zijn".

De wijze, waarop de subsidies voor het bizonder onderwijs besteed werden, werd dan verder aan kritiek onderworpen, bepaaldelijk in zoo verre sommige Katholieke scholen betrof:

„Een deel der salarissen, die bij de congregatie-scholen aan broeders en zusters worden toegekend, komt hun niet ten goede, maar wordt voor kerkelijke doeleinden gebezigd. De congregaties mogen voor het onderwijs niet meer ontvangen dan zij daarvoor uitgeven, want het ligt niet op den weg van den Staat eene kerk te subsidieeren".

Maar deze bezwaren klinken zwak tegenover de voordeelen, die de voorstanders van het regeeringsvoorstel in het licht stelden. Dezen herinnerden uitvoerig aan den langen schoolstrijd en toonden aan, dat het meer en meer gebleken was, dat het een illusie was de openbare school te beschouwen als een inrichting, waarmede iedereen vrede kon hebben en die als een middel tot bevordering der volkseenheid kon dienen. De overtuiging, dat de Staat evenzeer gediend werd door deugdelijk bizonder als door deugdelijk openbaar onderwijs, had meer en meer veld gewonnen. Zij vreesden niet, dat het openbaar onderwijs door het nieuwe artikel schade zou lijden. Evenmin konden zij inzien, dat de waarborgen voor het bizonder onderwijs niet voldoende waren:

„Die eischen kunnen echter voor de bijzondere scholen niet dezelfde zijn als voor de openbare, wil men met de vrijheid van richting van het bijzonder onderwijs niet in botsing komen. Dit geldt met name ten aanzien van de wijze van benoeming der onderwijzers en de inrichting van het onderwijs en van de leertijden in verband met het geven van godsdienstonderwijs op de bijzondere scholen. Er is bovendien geen reden om te vreezen, dat de besturders der bijzondere scholen niet voor deugdelijk onderwijs zullen zorgen. Zij zien zeer wel in, dat zulks in het belang der scholen noodig is. Vonden de kinderen op de lagere scholen niet het onderwijs, dat hen in staat stelt te voldoen aan de eischen van toelating tot de hoogere, dan zouden de ouders genoopt worden tot de openbare school hunne toevlucht te nemen. Onder de bijzondere scholen zijn er, die, evenmin als alle openbare, aan de hoogste eischen voldoen, maar het valt niet te ontkennen, dat het bijzonder onderwijs na 1889 in belangrijke mate is verbeterd. De verhooging van het subsidie zal gelegenheid geven en een spoorslag zijn om in dezelfde richting voort te gaan. Zij zal een einde maken aan het gevoel van onrecht dat zoozeer heeft bijgedragen tot de bitterheid van den strijd der partijen".

Voorstanders van het openbaar onderwijs verklaarden ook genoeg vertrouwen te hebben in het openbaar onderwijs, om den concurrentiestrijd met gelijke wapenen te aanvaarden:

„Al mocht zulks tot vermindering van het aantal openbare scholen leiden, dit zou voor hen geene reden zijn om de financieele gelijkstelling, welke zij billijk achten, te verwerpen. Daaruit zou alleen blijken, dat een toenemend

deel des volks aan de bijzondere school de voorkeur geeft en het ware niet gerechtvaardigd kunstmatig in het leven te houden wat de natie niet verlangt".

Er werd verder in dit Voorloopig Verslag kritiek geoefend op de wijze van voorbereiding en indiening, waarbij zoowel de instelling als de werkzaamheid der Commissie en de sobere toelichting van den minister besproken werden. Er werd gevraagd naar het verband tusschen de beide voorstellen tot grondwetsherziening, waaromtrent de meeningen zeer verschillend bleken te zijn:

„Eenige leden waren van oordeel, dat de voorstellen tot Grondwetsherziening ter zake van het kiesrecht en ter zake van het onderwijs in onderling verband zijn te beschouwen. Zij waren slechts dan bereid met eerstgenoemde voorstellen mede te gaan, indien te gelijker tijd de financieele gelijkstelling van openbaar en bijzonder algemeen vormend lager onderwijs in de Grondwet wordt opgenomen. De eene concessie was huns inziens de andere waard.

„Vele anderen waren van meening dat de voorstellen betreffende het kiesrecht en die betreffende het onderwijs met elkander niet in verband staan en dat van een politieken ruilhandel ten aanzien van deze beide vraagstukken geen sprake mag zijn".

Er werd ook gevraagd naar het verband van het nieuwe artikel 192 met de andere voorstellen der onderwijscommissie. Was dit onverbrekelijk of zouden de laatste later afzonderlijk aan de orde komen? Zou men niet vast in de additionele artikelen een regeling in den geest dezer voorstellen kunnen opnemen?

Ten slotte maakten de tegenstanders van het voorstel de opmerking, dat men van het nieuwe artikel geen pacificatie behoefde te hopen:

„De politieke strijd, die op het gebied van het onderwijs gevoerd wordt, is naar hun inzien het noodzakelijk gevolg van het bestaan van twee lijnrecht tegenover elkander staande levensbeschouwingen. Zij noemden het eene illusie te meenen, dat aan dien strijd door de wetgeving een einde kan worden gemaakt. De rechterzijde is ook geenszins bereid den strijd tegen de openbare school op te geven; zij zal blijven trachten die school te doen verdwijnen en bij voortduring door hare beginselen genoopt worden niet alleen voor eigen kinderen, maar ook voor die van anderen het kwaad te weren, dat wil zeggen ook de ouders van andersdenkenden tot het bezoeken der bijzondere school te dringen. De confessioneelen zullen andersdenkenden als ketters blijven beschouwen en in streken waar de Roomsch-Katholieken de meerderheid vormen, zullen sommige voorstanders van het bijzonder onderwijs blijven trachten aan Protestanten het leven onmogelijk te maken. Dat geene pacificatie te verwachten is, blijkt reeds uit de houding door leden der rechterzijde bij het afdeelingsonderzoek tegenover het Regeeringsvoorstel aangenomen. Men heeft van die zijde aangedrongen op het stellen van den regel, dat het bijzonder onderwijs regel, het openbaar uitzondering zou zijn en van een behoorlijk staatstoezicht op de bijzondere scholen willen vele voorstanders van het bijzonder onderwijs niets weten".

Al te pessimistisch deze stemmen? Spraken zij alleen onder den indruk van den loop der dingen in de vorige periode? Velen waren het met hen niet eens:

„Het spreekt huns inziens van zelf, dat de aanneming van het Regeeringsvoorstel niet kan leiden tot verzoening tusschen tegenover elkander staande levensbeschouwingen. De vraag is alleen, of daardoor aan den politieken strijd op het gebied van het onderwijs een einde zal worden gemaakt. Al heeft nu niemand de toekomst in de hand, te verwachten is, dat de voorgestelde financieele gelijkstelling aan den strijd het politiek karakter zal ontnemen. Wat dien strijd heeft gevoed en verbitterd, is het gevoel van onrecht, gewekt door het feit, dat de voorstanders van het bijzonder onderwijs de kosten hunner scholen hadden te dragen en bovendien nog voor de openbare scholen

hadden te betalen. Is de financieele gelijkstelling tot stand gekomen, dan zullen er in elke partij nog wel drijvers zijn, die de politieke agitatie wenschen voort te zetten ten einde daaruit politieke munt te slaan, maar hun zal de wind uit de zeilen zijn genomen.

„Voorstanders van het bijzonder onderwijs voegden hieraan toe, dat zij natuurlijk liever zien, dat de kinderen naar eene bijzondere dan naar eene openbare school gaan evenals hunnerzijds prijs wordt gesteld op aansluiting bij de kerk, waartoe zij behooren, en op trouw kerkbezoek. De arbeid, ter bevordering van een en ander te verrichten, behoort echter tot het gebied der inwendige zending. De politieke strijd zal een einde nemen, zoodra ook op het gebied van het onderwijs alle burgers gelijk zijn voor de wet. De verdwijning van kerkelijke twisten, in den engeren zin des woords van het terrein der staatkunde, sedert de Overheid tegenover alle kerken een onzijdig standpunt heeft ingenomen, wijst aan wat bij toekenning van rechtsgelijkheid ook op het gebied van onderwijs geschieden zal. Overigens werd ontkend, dat de rechterzijde door hare beginselen genoopt wordt andersdenkenden te dwingen tot het bezoeken harer bijzondere scholen en dat Roomsch-Katholieken aan Protestanten het leven onmogelijk zouden willen maken".

Door deze uitvoerige beschouwingen werd de minister van zelf uit zijn tent gelokt. De Memorie van Antwoord [1]) geeft een tamelijk uitvoerige weerlegging van de grieven uit het Voorloopig Verslag. Soms zeer raak! Zoo wanneer de minister hun, die hem om zijn kortheid laakten, tegemoet voerde:

„De Regeering maakte, zegt men, de voorstellen der Staatscommissie klakkeloos tot de hare. Waarom klakkeloos? De Regeering bleef voortdurend van de werkzaamheid der Commissie op de hoogte. Met toenemend vertrouwen en zij mag er bijvoegen met toenemende bewondering voor de verzoeningsgezindheid, voor den ernstigen wil om alle moeielijkheden te boven te komen, heeft zij den arbeid der Commissie gevolgd.

„Is het niet eene miskenning van het groote werk dat is volbracht, een miskenning van de technische en finantieele moeielijkheden die zijn overwonnen, indien men de Regeering verwijt dat zij in deze gewichtige aangelegenheid rekening heeft gehouden met het gevoelen der Staatscommissie? In plaats van te leiden, zegt men, volgt de Regeering. Sinds wanneer is het een grief dat eene Regeering een advies, dat zij vroeg, volgt? Of heeft de Regeering, toen zij het initiatief nam om het onderwijsvraagstuk aan de orde te stellen iets anders gedaan dan te leiden? Heeft zij toen zij zelve het ontwerp indiende de leiding gehouden of uit handen gegeven?"

Overigens kon de minister ter weerlegging van de bezwaren, tegen de voorgestelde regeling ingebracht, geen andere motieven inbrengen dan de voorstanders der regeling reeds gedaan hadden en hij deed hiertoe ook geen poging. Wij kunnen dit gedeelte der Memorie van Antwoord gerust overslaan, maar moeten nog stilstaan bij het antwoord van den minister op de vraag naar het verband tusschen het nieuwe artikel en de overige voorstellen der onderwijs-commissie. Staatsrechtelijk, zei de minister, is er geen verband. Natuurlijk niet, want deze laatste voorstellen zijn niet door de Regeering overgenomen. Voorloopig is de bedoeling niet verder te gaan dan een poging te doen, om een grondslag te vinden in een grondwettelijke bepaling, waarop zal kunnen voortgebouwd worden. De poging is boven verwachting geslaagd. Men heeft door behandeling van de verwachten gevolgen vóór de formuleering van het grondwetsartikel „elkaar in het beeld der levenspraktijk leeren kennen". Dit is de groote waarde der voorstellen. Dan vervolgt de minister in een passage, die waarschijnlijk in de toekomst nog dikwijls zal worden besproken:

1) N°. 3 van Bijlagen, n°. 359.

„Doet men nu, het grondwetsartikel aannemende, tegelijkertijd uitspraak over de overige voorstellen der Staatscommissie? Zeer zeker niet. De vrijheid van den toekomstigen wetgever kan niet worden beperkt, dan alleen door de Grondwet zelve. Maar niettemin is redelijkerwijze te verwachten dat het in de Staatscommissie gesloten compromis althans in hoofdzaken door den wetgever zal worden bezegeld. De Staatscommissie bestond uit mannen van gezag en ervaring, wetende wat de partijen nastreven, onderscheidende waarvoor men pal zou staan en wat men zoo noodig zou kunnen toegeven. Het gold niet een vraagstuk nieuw opgekomen en in den lande onvoldoende doorgrond, maar het gold levensbelangen van het volk in alle consequentiën gedurende meer dan een menschengeslacht overwogen en aan theorie en praktijk getoetst. Men mag op dien grond verwachten, dat indien eenmaal door aanneming van het Grondwetsartikel de weg der verzoening is ingeslagen, de toekomstige wetgever van dat pad niet zal afwijken en noodwendig tot gelijke regeling zal worden genoopt als de Staatscommissie na zeldzaam degelijke voorbereiding heeft ontworpen. Het gezag dat aan de leden der Staatscommissie toekomt is waarborg dat de partijen zich in hoofdzaak aan het gesloten compromis zullen houden.

„In dien zin geeft het Grondwetsartikel een belofte voor de toekomst. Maar het geeft meer dan dat want het legt onherroepelijk vast dat de wetgever de financieele gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tot grondslag van de regeling van het geheele volksonderwijs zal hebben te aanvaarden en dat de vrijheid der school voortaan niet alleen in naam maar in werkelijkheid zal zijn gewaarborgd".

Zijnerzijds koestert de minister goede verwachtingen van de komende pacificatie. Hij ontkent, met de gelijkgezinden in het Voorloopig Verslag, dat de politieke strijd van het verschil in levensbeschouwing het noodzakelijk gevolg is:

„De politieke strijd is het gevolg hiervan, dat de Staat partij kiest in een zaak van geestelijke orde. Zoolang men dit acht te behooren tot de Staatstaak is inderdaad de politieke strijd onvermijdelijk.

„Men verlangt tot afweer van de propaganda van den geestelijken tegenstander, Staatssteun. Het is eene erkentenis dat men in de kracht van eigen overtuiging weinig gelooft. Maar het is bovenal een miskenning van wat de taak der Overheid in een land waar de algeheele vrijheid van geestesrichting wordt hooggehouden, moet zijn. Propaganda of verweer tegen propaganda liggen, behoudens de handhaving der wetten, buiten het terrein der Staatsbemoeiing.

„Het is ook een miskenning van de roeping der openbare school.

„Deze roeping is geen andere dan voor iedereen goed onderwijs beschikbaar te houden. Dat onderwijs is neutraal omdat de Overheid geen partij kiest. De neutraliteit der openbare school is geen doel, maar noodzakelijkheid.

„Mocht, wat men vreest, van confessioneele zijde getracht worden verder te gaan dan de vrijheid der bijzondere school eischt en hetzij door wettelijke maatregelen het openbaar onderwijs te fnuiken, hetzij de school aan een deugdelijk onderzoek te onttrekken, dan zou daartegen politiek verzet alleszins gewettigd zijn. Maar deze strijd zou een geheel ander karakter dragen dan de strijd, die thans wordt gevoerd. Het zou een strijd zijn voor de vrijheid en de ontwikkeling van het onderwijs in zijn ganschen omvang.

„De ondergeteekende ducht echter geenszins de gevaren die men vreest. Hij is overtuigd dat de politieke schoolstrijd door aanneming van het regeeringsvoorstel zal zijn geëindigd".

Het was gemakkelijk te zien, dat de nieuwe regeling van artikel 192 de kansen op het slagen der kiesrechtvoorstellen aanzienlijk verbeterd had. Er is tusschen beide onmiskenbaar verband. In zijn laatstgenoemde Memorie van Antwoord verwijst de minister naar wat hij in zijn Memorie van Antwoord

op het Voorloopig Verslag aangaande de kiesrecht-artikelen had neergeschreven. Hij bedoelt hiermede vooral het volgende:

„De ondergeteekende verwacht nu ook (nl. nu het voorstel aangaande artikel 192 is aanhangig gemaakt), zonder in het minst te zinspelen op eenige door de rechterzijde aangegane verbintenis en de geheele vrijheid der rechterzijde erkennende, op grond van het in 1913 (nl. bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting voor 1914) gehouden politiek debat, dat deze bereid zal zijn de conciliante houding der Regeering (nl. in het onderwijsvraagstuk), met een even conciliante houding in het kiesrechtvraagstuk te beantwoorden. Hij meent daarop te mogen vertrouwen, omdat blijkens verklaring van meer dan één lid der rechterzijde de uitbreiding van het kiesrech voor hen niet is een zaak van recht, maar van opportuniteit".

De minister vergiste zich niet in zijne goede verwachtingen, zooals bij de mondelinge behandeling der grondwetsontwerpen in de Tweede Kamer spoedig zou blijken. Een „accommodement" noemde men in de 17e eeuw zulk een overeenkomst, waarbij een politiek van geven en nemen werd toegepast. Een „koop" schelden sommigen haar nu, die vergeten, dat in de staatkunde het nastreven van het mogelijk bereikbare het doelwit van iederen verstandigen staatsman is. Het is volkomen overbodig er doekjes om te winden, dat bij het tot stand komen der grondwetsherziening van 1917 alle partijen zich enkele opofferingen hebben getroost ten opzichte van de in de programma's omschreven beginselen. Men noeme het eer een verblijdend teeken des tijds, dat de eenheid van het Nederlandsche volk, die onder het partijleven soms schijnt schuil te gaan, bevestigd kon worden door een overeenkomst, waarbij met aller belangen rekening werd gehouden.

De openbare behandeling volgde spoedig na de schriftelijke gedachtenwisseling. 20 September verklaarden de beide Commissies van Rapporteurs over de aanhangige voorstellen deze voor de openbare beraadslaging genoegzaam voorbereid [1]). Reeds op 29 September 1916 werd besloten, om de wetsontwerpen tot het overweging nemen van de voorstellen van verandering in het IIe—IVe hoofdstuk en in de additionnele artikelen en van artikel 192 aan de orde te stellen, en tevens, om de algemeene beraadslagingen hierover tegelijk te doen plaats hebben. Hiertoe was overgegaan na eenige oppositie van vrij-liberale zijde (T y d e m a n) en van enkele Unie-Liberalen (v. n. O t t o), die allen als tegenstanders van het nieuwe artikel 192 waren te beschouwen; tien leden — ook B i c h o n v a n Y s s e l m o n d e ging met hen mee — hadden tegen deze wijze van behandeling hun stem uitgebracht [2]).

Op 17 October namen de algemeene beraadslagingen een aanvang [3]), nadat mededeeling gedaan was van een 16-tal adressen, waarin voornamelijk wenschen werden uitgesproken, om den vrouwen ook het actief kiesrecht toe te kennen, en in enkele waarvan ook het toekennen van dit kiesrecht bestreden werd als strijdig met de Christelijke roeping der vrouw en omdat „het gezinsleven, en mitsdien de natie, er de grootste schade door zou lijden".

Het ontwerp der kiesrecht-artikelen was tijdens de mondelinge behandeling in enkele opzichten gewijzigd [4]). Wij zullen deze wijzigingen, voor zoover noodig, nader nagaan bij de bespreking der artikelen zelf. Er waren bovendien vrij wat amendementen ingediend en er kwamen er tijdens de openbare

---

1) Handelingen Tweede Kamer 1916—1917, Bijlagen, resp. nº. 44¹, 45¹.
2) Handelingen Tweede Kamer 1916—1917, blz. 48—52.
3) Alsvoren, blz. 128.
4) Het ontwerp, zooals het luidde vóór het begin der openbare behandeling, vindt men in nº. 15 van Bijlagen 1915—1916, nº. 226.

behandeling nog verscheidene meer in [1]); sommige hiervan hebben eveneens tot wijzigingen geleid, die ook bij de artikelen zelf, voor zoover noodig, ter sprake zullen komen.

De beraadslagingen werden in zeer concilianten geest gevoerd. De tegemoetkomende houding, die de Regeering ook nu bleef innemen, de krachtige, beleidvolle wijze van doen van den voorzitter der Tweede Kamer, als hoedanig G o e m a n B o r g e s i u s sedert 1913 fungeerde, droegen hiertoe bij. In een der eerste redevoeringen, die werden uitgesproken, constateerde D e B e a u f o r t het sterke onderscheid tusschen den geest van 1887 en 1917 in de Kamer [2]):

„Mijnheer de Voorzitter! U, gelijk ik, behoort tot de weinige leden dezer Vergadering — ik zag van morgen in de dagbladen dat het er zes zijn — die nog hebben deelgenomen aan de beraadslagingen over de grondwetsherziening van 1887 en ik twijfel er niet aan, of het gaat u zooals het ook mij gaat, dat uw gedachten van tijd tot tijd nog wel in deze zaal vertoeven gedurende die beraadslagingen, van welke thans reeds een zoo lange tijdsruimte ons scheidt. En dan zal ons beiden zeker treffen het groote verschil tusschen — als ik het zoo mag uitdrukken — de kalmte die thans in de Kamer heerscht en de min of meer beweeglijke opgewondenheid die er destijds heerschte. Een ander verschil dat ons zal treffen is dit, dat de meeningen zoo ontzaglijk veranderd zijn. Destijds waren er in deze Kamer slechts zeer weinig voorstanders van algemeen kiesrecht; vrouwenkiesrecht en evenredig kiesrecht werden bijna niet besproken. Een voorstel door mij gedaan over de samenstelling der Eerste Kamer bracht een zoo grooten storm teweeg, dat de grondwetsherziening er door dreigde schipbreuk te lijden en wij gedwongen werden het verminkt te aanvaarden, en thans wordt ditzelfde voorstel slechts door eenige leden zwak bestreden en kunnen wij er bijna op rekenen, dat het vrijwel de groote meerderheid dezer Kamer voor zich heeft".

De beraadslagingen van algemeenen aard namen 15 dagen in beslag. Ofschoon verschillende sprekers kort hunne meening wisten te formuleeren, kon men de beschouwingen toch hier en daar niet van gerektheid vrijpleiten; bepaaldelijk geldt dit van eenige redevoeringen, aan de onderwijs-aangelegenheid gewijd. Er viel na het vele, dat in het schriftelijk debat reeds in het midden gebracht was, niet heel veel nieuws meer te vertellen. Alleen kwam het standpunt der verschillende partijen nu van zelf duidelijker aan het licht dan in de schriftelijke stukken, waar immers naamloozen aan het woord zijn.

Opmerkelijk zijn enkele historische beschouwingen. Vooral in de rede van T r o e l s t r a, die verband legde tusschen de beide processen van politieke ontwikkeling, waarvan men nu de resultaten voor zich zag [3]):

„Die beide processen zijn te beschouwen als een reactie op het optreden der liberale bourgeoisie sinds 1848. In dit opzicht bestaat er tusschen beide een zeker historisch verband. Die liberale bourgeoisie duldde het bijzonder onderwijs, maar erkende en verzorgde het niet. Op het toppunt van haar macht gekomen, sprak zij het bekende woord, dat dan de minderheden maar moeten worden onderdrukt.

„Thans staan wij op het punt in de Grondwet volledig uit te spreken, dat die politiek onhoudbaar is geweest, dat op geestelijk gebied minderheden door de wet niet kunnen worden onderdrukt. En in dit opzicht acht ik hetgeen wij thans staan te doen een overwinning van het ideaal der vrijheid in ons staatsleven.

---

1) Men vindt ze gezamenlijk in de in noot 1 op blz. 494 genoemde nummers 44 en 45 der Bijlagen 1916—1917.
2) Handelingen alsvoren, blz. 144.
3) Alsvoren, blz. 147.

„Diezelfde bourgeoisie had met een zeer beperkt en aan hoogen census gebonden kiesrecht alle macht des Staats voor zich geusurpeerd.

„Is langzamerhand dat machtsmonopolie afgebroken, is langzamerhand het betrekken ook van andere volksgroepen in de verkiezingen voor de Volksvertegenwoordiging tot stand gekomen, op dit oogenblik zijn wij zoo ver, dat in elk opzicht met de laatste nagedachtenis van dat stelsel van uitsluiting, van dat stelsel van bezitrecht zal worden gebroken.

„Het is wel eigenaardig, dat de strijd voor de verwezenlijking dezer denkbeelden, de strijd eenerzijds tegen het ontkennen van het recht van het vrije onderwijs, tegen het ontkennen van het algemeen staatsbelang, dat er in een goed bijzonder onderwijs is gelegen, en anderzijds tegen het ontkennen van het recht van elk burger om aandeel te nemen aan het bestuur van den Staat, aanleiding heeft gegeven tot het groot worden in ons land van twee politieke partijen. Het ontkennen van het recht der godsdienstige en door godsdienstige beweegredenen geleide partijen heeft haar niet kleiner en zwakker gemaakt, maar integendeel ten gevolge gehad een politieke worsteling, die ze groot heeft gemaakt, groot in de politiek, maar ook doen wortelen dieper en dieper in de ziel van een gedeelte van ons volk. En de onwil om in ons land tijdig in te voeren het algemeen kiesrecht heeft een beweging te voorschijn geroepen in een klasse, wier behoefte aan politieke uitleving eischte, dat het algemeen kiesrecht zou worden ingevoerd, en heeft ten gevolge gehad het ontstaan en steeds verder groeien van een groote sociaal-democratische partij in ons land. Het liberalisme is in zijn oude, zijn oorspronkelijke gedaante dientengevolge vrijwel verdwenen. Een groot deel van den middenstand, de kleine burgerij, de kleine boerenstand en vrijwel de geheele arbeidersklasse heeft zich tegen het liberalisme politiek georiënteerd, de oude liberale partij is meer en meer afgebrokkeld en de vrijzinnige partijen, die wij thans kunnen waarnemen, hebben slechts door meerdere aanpassing eenerzijds aan het sociale streven der arbeidersklasse en anderzijds aan het godsdienstige streven, in den strijd voor de bijzondere school belichaamd, van de rechtsche partijen, zich een nieuw leven en een nieuwe toekomst kunnen verschaffen. Het oude liberalisme, zoo kunnen wij wel zeggen, bestaat hier in de Kamer niet meer. Dit is geen achteruitgang; dit is wel bovenal hiervan het gevolg, dat de werkelijk groote idealen, die het liberalisme had, en de groote diensten, die het aan de economisch-politieke vorming van ons land heeft kunnen bewijzen, dat dit alles vervuld is, dat er gekomen is een nieuwe tijd, waarin een nieuwe klasse op het tooneel is verschenen, welke meer en meer de politiek van ons land gaat beheerschen en waarvan ieder gevoelt, dat men er de noodige rekening mede moet houden".

Dit is zeer fraai gezegd en de ontwikkeling goed weergegeven ook. Verderop komt een historisch overzicht van den strijd voor algemeen kiesrecht, waarin de hoofdmomenten hiervan levendig worden geschetst. De uiteenzetting bleef op enkele punten niet onweersproken. De M e e s t e r vestigde er o. a. de aandacht op, dat het minder juist was te zeggen, dat „de liberale bourgeoisie met een beperkt censusrecht alle macht in den Staat voor zich heeft geusurpeerd"; hij merkte terecht op, dat er van een ander kiesrecht toen nog geen sprake kon zijn, „waar de arbeidersbeweging in dien tijd nog geheel in de luren lag". Maar over het algemeen zal men moeten erkennen, dat de rede van den socialistischen partijleider in dit historisch overzicht van zeer ruime opvatting getuigenis aflegt, zooals trouwens de heele, zeer belangwekkende rede door iets hoogers dan door partijopvattingen alleen wordt gedragen. Een ander soialist, G e r h a r d, gaf een in zijn soort even belangwekkend overzicht van de geschiedenis der onderwijs-kwestie [1]), waarmede onderscheidene sprekers zich bezighielden.

1) Alsvoren, blz. 184.

Om de staatsrechtelijke beschouwingen verdient de rede van V a n I d s i n g a, den allereersten spreker, zeer de aandacht: hij was de eenige, die vlakweg tegen de kiesrechtvoorstellen partij koos. Zijne hoofdbezaren leert men het best kennen uit de volgende passages van zijn redevoering [1]):

„De Minister spreekt van een democratie, te midden waarvan wij zouden leven.

„Nu leven wij zeker te midden van democratische richtingen en partijen, democratische neigingen en velleiteiten, maar het zou geen zin hebben, om een grondwetswijziging voor te stellen tot ontwikkeling daarvan. De Minister kan slechts bedoeld hebben, dat wij zouden leven in of onder een democratie. De bewering van den Minister schijnt mij niet alleen onjuist, maar klinkt in een staatsstuk — ofschoon zeker ook alweer niet zoo bedoeld — eenigermate hoonend voor het Koninklijk gezag, omdat zij insinueert, dat dit gezag niet meer zou zijn dan een farce, une quantité négligeable.

„Zelfs indien zijn bewering niet onjuist ware, indien wij leefden in een democratie, zou bij mij nog de vraag rijzen, of de voorgestelde maatregel, de uitbreiding van het kiesrecht, zou strekken tot ontwikkeling van die democratie of wel tot ontaarding daarvan; tot ontaarding wel niet tot een aristocratie, maar tot het vervallen in dezelfde fout welke men gewoon is te verwijten aan een aristocratie, nl. te vervallen in de fout van een eenzijdige klasseheerschappij.

„Mijnheer de Voorzitter! Ik geloof, dat door den voorgestelden maatregel de kans voor deze ontaarding veel grooter is dan de kans voor een gezonde ontwikkeling.

„De bewering is echter naar mijn opvatting volkomen onjuist. Wij leven onder een constitutioneele monarchie en te midden van staatsinstellingen, die van uit dit oogpunt moeten worden beschouwd en behandeld.

„Ofschoon nu in het bestel van deze constitutioneele instellingen de Volksvertegenwoordiging zeker een gewichtig aandeel heeft aan werkzaamheden welke verricht worden ten behoeve van het staatsgezag en dientengevolge grooten invloed kan uitoefenen en uitoefent op den gang van zaken, ja zelfs het instrument kan worden tot rebellie, indien men niet naar haar pijpen danst, daaruit volgt volstrekt niet, dat zij het staatsgezag uitoefent. Zij moet geduldig afwachten, welk gevolg dat gezag aan haar besluiten geven zal.

„Nog minder heeft aan dat gezag deel de kiezer, die leden dier vertegenwoordiging heeft te verkiezen, welke volkomen onafhankelijk van hem behooren te handelen en te besluiten.

„Het is dus naar mijn opvatting gansch en al valsch, en in een staatsstuk nog veel meer dan elders te laken, wanneer men aan een niet-kiezer vertelt, dat zijn buurman, de kiesgerechtigde, deel heeft aan het staatsgezag, terwijl het hem, den slaaf, wordt onthouden.

„Dit is valsch, staatsgevaarlijk bovendien, gelijk ik reeds opmerkte, wanneer men verzet tegen het staatsgezag als een natuurlijk en begrijpelijk gevolg van deze omstandigheid voorstelt".

En verder:

„Zoowel de eigen ervaring als de lessen der parlementaire geschiedenis in verschillende landen leeren, dat niets zoozeer op de rechtsovertuiging onder de kiezers vertroebelend en ontbindend, op hun rechtsbewustzijn meer verduisterend, op hun inzichten en op hun gemoederen meer verbijsterend en verwarrend werkt dan juist dat onzalige partijwezen. De parlementaire partijvorming, in tegenstelling met de partijvorming onder de kiezers, zooals zij eenmaal in Engeland heeft bestaan, moge onvermijdelijk zijn, en tot iets nuttigs

1) Alsvoren, blz. 130 vlg.

kunnen leiden, mits beperkt tot een minimum, nl. tot twee groote staatspartijen in het Parlement, de vaste en blijvende organisaties van de kiezers in partijgroepeeringen, het zoogenaamde caucus-systeem, acht ik in meer dan één opzicht meer een verderf dan een zegen voor het land; stellig geen middeel om te bevorderen, dat de wetgeving des lands wordt geleid op de banen des rechts. Om deze redenen alleen kunnen de nadere beschouwingen van de Regeering in haar Memorie van Antwoord geen wijziging brengen in mijn gevoelen, dat de voorgestelde uitbreiding van het kiesrecht niet is in het belang des volks.

„Doch er is meer. Die uitwas van het parlementaire stelsel, het caucus-systeem, wil de Regeering nu gaan beschouwen als ware het de gezonde stam: dit systeem wil zij thans gaan verheffen tot onderbouw van de Volksvertegenwoordiging. Op dit oogenblik staat de zaak zoo, dat de partijgroepeeringen in het land wel gelegenheid hebben candidaten aan te bevelen, en met eerlijke of oneerlijke middelen te ijveren voor hun verkiezing, doch dat de beslissing wordt genomen, de keuze wordt gedaan door publieke instellingen, bij de wet vastgesteld, gebrekkige instellingen, dat geef ik toe, zeer zeker gebrekkig, maar toch gevestigd op den eenigen grondslag, waarop zulke instellingen kunnen worden gevestigd, nl. het gemeentelijk verband. De gekozenen komen in de vertegenwoordiging als afgevaardigden van die districten, waarin de bevolking en de kiezers door het staatsgezag zelf worden gegroepeerd. Worden echter de voorstellen van de Regeering aangenomen, dan zullen voortaan de partijgroepeeringen niet alleen de candidaten aanbevelen, maar ook zelf de afgevaardigden kiezen; dezen zullen dus hier ter vergadering verschijnen in hun qualiteit van afgevaardigde dier groepeeringen.

„De Minister acht de gedachte van dit stelsel theoretisch juist, ofschoon hij waarschuwt tegen de practische bezwaren, die bij uitvoering er van zouden kunnen rijzen.

„Ik echter kan mij theoretisch geen slechtere samenstelling denken van een orgaan, waaraan men den naam van volksvertegenwoordiging wil schenken en waaraan men de taak wil opdragen de wezenlijke behoeften van de natie te vervullen op een wijze, die tevens haar rechtvaardigheidsgevoel bevredigt. Theoretisch zeg ik, omdat ik wel weet en ook aanstonds wil toegeven, dat in de practijk de samenstelling en werking der volksvertegenwoordiging waarschijnlijk onder dat systeem niet veel verschillen zullen met wat wij nu reeds hebben, en wel omdat de menschelijke natuur, zoowel ten goede als ten kwade, den spot weet te drijven met wat de logische gevolgen zouden moeten zijn van een kunstmatig opgestelde theorie. Het is soms mogelijk met de slechtste riemen goed te roeien; en in de loopgraven, verneem ik, scheren sommige manschappen zich met glasscherven. Dit schijnt inderdaad niet slecht te gaan, maar het lijkt mij toch geen verbetering op een bot scheermes.

„Zoo geloof ik ook niet, dat de verandering welke de Minister wil brengen in ons stelsel van vertegenwoordiging, inderdaad een verbetering zal zijn van hetgeen wij thans hebben. In geen geval mogen zulke overwegingen mij bewegen om mijn stem te geven aan een stelsel, waarvan ik de grondgedachte met alleen onjuist en dwaas, maar zelfs onzinnig vind, en dat in de practijk zeer zeker een slechte uitwerking hebben moet, zij het ook in geringe mate; al ware het alleen deze uitwerking, dat het het goede zal belemmeren en verhinderen, dat op een andere wijze zou zijn te verkrijgen".

Met opzet lieten wij Van Idsinga lang aan het woord. Zijne bezwaren, van theoretischen aard als men wil en naar hij zelf ook opmerkte, werden ongetwijfeld door meer dan één zijner partijgenooten gedeeld. Maar zij legden er het zwijgen aan op, omdat zij de praktijk het zwaarst lieten wegen. „Politieke noodzakelijkheid", dat is de uitroep, die men als schering en inslag in haast alle andere beschouwingen aantreft en die vooral voor de oorspronkelijke tegenstanders van algemeen kiesrecht — en even goed voor die van de financieele gelijkstelling van bizonder en openbaar onderwijs — bij hunne beslissing van grooten invloed is geweest. Een eisch dus, aan de practische staatkunde ontleend; opportuniteit kan men dit noemen. Zeer sterk komt deze gedachtengang uit in de rede van De Savornin Lohman[1]), vooral in deze passage:

„De vraag is: is het raadzaam om nog steeds de quaestie over het toekennen van kiesrecht als een kanker te laten doorwerken in onze politieke verhoudingen. Beide zijden van de Kamer, rechts en links, hebben altijd deze quaestie op den voorgrond gebracht, vooral bij de verkiezingen. Het is wel gebeurd, dat wanneer Ministers, die uit de partijen voortkwamen, optraden, de oplossing verschoven werd, maar bij de verkiezingen kwam altijd de quaestie ter sprake zoowel rechts als links. Ik herinner aan de staatscommissie van 1910, die voor een groot deel haar ontstaan te danken had aan de vraag hoe die quaestie moest worden opgelost en die tot weinig resultaat heeft geleid; juist omdat men over die oplossing het niet eens werd. Men kan daaruit afleiden, dat in het algemeen de Kamerleden, wanneer zij met het volk in aanraking komen, de behoefte gevoelen om die quaestie tot een oplossing te brengen. En daarom geloof ik, dat, al moge het waar zijn dat deze voorstellen voor den Minister waren een noodzakelijke politiek, zij toch ook zijn een politieke noodzakelijkheid. Wanneer men zulke vragen als het hier geldt telkens weer bij de kiezers ter sprake moet brengen, kan men niet naderhand hier in de Kamer zeggen: niemand geeft er wat om. Want indien niemand er iets om geeft, vraag ik: waarom brengt gij dan telkens die quaestie bij de kiezers ter sprake? En ik vraag verder: behooren wij ons niet aan te sluiten aan bestaande toestanden die niet meer kunnen worden gewijzigd, en tevens pogen onze beginselen desondanks te doen erkennen, beginselen die wij meenen te zijn beginselen van gezond verstand?

„Hoewel dus eens met de schoone rede van den heer van Idsinga, meen ik toch, en velen, ik geloof de meesten mijner politieke vrienden, tot een omgekeerde conclusie te moeten komen".

En men leze de redevoeringen van Loeff[2]) en Nolens[3]) of die van Van der Voort van Zijp[4]) — deze laatste het meest gereserveerd en treurend over de niet-verwezenlijking der huismanskiesrechtwenschen —, men zal in hoofdzaak denzelfden indruk krijgen. Evenzoo bij die van De Beaufort[5]) en Tydeman[6]), van wie de laatste het verband tusschen beide voorstellen afkeurde.

Principieel het algemeen kiesrecht verdedigen deden de meer links staanden in de Kamer. In de eerste natuurlijk Troelstra, die zeer enthusiast was en grooten lof aan Cort van der Linden toezwaaide[7]).

„Wat betreft het algemeen kiesrecht, van den aanvang van het bestaan van onze partij af is onze strijd op invoering daarvan gericht geweest. Ik kan dan ook niet zeggen, dat het mij bij de behandeling van deze wetsontwerpen onaangenaam te moede zou zijn, integendeel, men moet het mij.

1) Alsvoren, blz. 138 vlg.
2) Alsvoren, blz. 202.
3) Alsvoren, blz. 296.
4) Alsvoren, blz. 193.
5) Alsvoren, blz. 144.
6) Alsvoren, blz. 174.
7) Alsvoren, blz. 147.

die met mijn partij zoo lange jaren gestreden heeft en zooveel tegenstand heb ondervonden in dien strijd voor de groote zaak, waaraan wij thans onze aandacht moeten schenken, ten goede houden, dat mij een gevoel van voldoening bezielt, nu ik geroepen ben aan deze zaak in de Kamer eindelijk mede te werken. En gereed staande om ook mijn aandeel te nemen in de totstandkoming van de beide wetsontwerpen is het mij een behoefte een woord te spreken van dankbare en eerbiedige hulde aan den man, wiens hooge figuur van uit de duisternis van deze tijden zal blijven lichten in verre toekomst, aan den man, die het initiatief tot deze wetsontwerpen heeft genomen".

Ter theoretische rechtvaardiging beroept Troelstra zich op het „historisch materialisme" [1]:

„Of, om een uitdrukking te gebruiken, die beter is en minder verwarring kweekt, de economische opvatting der geschiedenis, het historisch materialisme, dat aangeeft, waarom en hoe de eene periode van de geschiedenis overgaat in de andere, waardoor het eigenlijk komt en wat er de ondergrond van is, dat langzamerhand politieke systemen, rechtsopvattingen en dergelijke zich wijzigen, en dat ons leert, dat de grond daarvoor te vinden is in de wijzigingen, die in de voortbrengingswijze plaats vinden.

„Het historisch materialisme leert dat wijziging in de voortbrengingswijze tevens ten gevolge heeft, dat bestaande klassen en groepen haar overwegende beteekenis voor het economische en politieke leven van een volk gaan verliezen, en dat er nieuwe klassen of groepen worden gevormd, die door haar beteekenis in het gewijzigde voortbrengingsproces grooteren en langzamerhand overwegenden invloed gaan uitoefenen op het politiek bestel van den Staat, die nieuwe behoeften en nieuwe rechtsopvattingen scheppen en die langzamerhand de plaats van de verouderde heerschende groepen gaan innemen. Voor de quaestie van het kiesrecht beteekent deze beschouwing, dat de klasse die langzamerhand is opgekomen uit en met de ontwikkeling der kapitalistische productiewijze — de arbeidersklasse —, op het politieke bestel van den Staat overwegenden invloed gaat uitoefenen en steeds meer geestelijk en politiek de overwegende zal worden. Zal dus echter de moderne arbeidersklasse meer en meer leiding krijgen in Staat en maatschappij, zoo is het noodig, die klasse bijtijds in het staatsbestel te betrekken en de gelegenheid te geven, zich te vormen tot de kracht, die eenmaal die historische roeping zal vervullen".

Andere principieele verdedigers van het algemeen kiesrecht, b.v. De Meester [2]) en Marchant [3]), lieten deze socialistische beschouwing niet onweerlegd, maar wij moeten hiervoor naar de Handelingen zelf verwijzen. Evenals wij doen voor menige redevoering, gewijd aan het vrouwenkiesrecht, o. a. van Van Leeuwen [4]), en de verdediging hiervan. Een motie-Troelstra, om de Kamer de wenschelijkheid van de invoering van algemeen vrouwenkiesrecht te doen uitspreken, werd tot latere behandeling uitgesteld [5]). Ook de rede van den minister van binnenlandsche zaken [6]) ter beantwoording van de sprekers behoeft ons niet lang bezig te houden. Wij dienen hem echter wel te hooren in zijn bestrijding van Van Idsinga, omdat diens bezwaren in de schriftelijke stukken minder tot hun recht gekomen waren; hij deed dit vooral in de volgende passage:

1) Alsvoren, blz. 161.
2) Alsvoren, blz. 168.
3) Alsvoren, blz. 257.
4) Alsvoren, blz. 211.
5) Alsvoren, blz. 401 en 446.
6) Alsvoren, blz. 370.

„Mijnheer de Voorzitter! Het kiesrecht is geworden en is thans een massaal kiesrecht, maar een massaal kiesrecht binnen zekere grenzen. Nu zou ik vragen: bestaat er eenige grond, eenige rechtsgrond voor deze scheiding en deze grens? Ik zou meenen: neen. Want dezelfde algemeene overtuiging leeft aan deze en gene zijde van de grens, dezelfde zwevende rechtsovertuiging. De geachte afgevaardigde uit Tiel heeft er op gewezen, dat men aan die rechtsovertuiging weinig waarde moet hechten, omdat die eigenlijk zeer weinig omlijnd zou zijn.

„Mijnheer de Voorzitter! Ik geef dat toe. Het is een zwevende rechtsovertuiging, maar het is de eenige, waar wij op dit oogenblik rekening mede kunnen houden. Maar men moet toch ook dit in het oog houden, dat wanneer nu de bekwame kiezers moeten afdalen naar de onderste lagen, door de voortgaande ontwikkeling, door de politieke opvoeding langzamerhand de onderste lagen stijgen en langzamerhand een hooger niveau bereiken, waar hun rechtsovertuiging meer bepaald en meer omlijnd wordt.

„De geachte afgevaardigde uit Bodegraven zou dien eisch van rechtvaardigheid in zake het kiesrecht kunnen erkennen, indien hier sprake was van een recht, maar hij kan ze niet erkennen, omdat hier sprake is van een plicht, van een te vervullen functie. Maar ik zou willen vragen: is het niet een eerste staatsbelang, dat ook waar publieke functiën worden toegekend de rechtvaardigheid wordt betracht. Ik zou meenen dat staatsbelang zonder recht licht ontaardt in partijbelang.

„Dat het individu in onzen tijd meer en meer op den achtergrond treedt, is, naar ik meen, een feit van zeer groote geschiedkundige beteekenis. Wij leven in een tijd van maatschappelijke hervorming, van nieuwe organiseering van de maatschappij. Wij leven in een tijd van bewegingen waarvan wij de uitkomst niet kunnen overzien. Het moet, dunkt mij, ook voor den meest oppervlakkigen beschouwer wel duidelijk zijn, dat zich in die bewegingen krachten openbaren, welke veel verder reiken dan het individueele bewustzijn. Goethe heeft eens gezegd: Du glaubst zu schieben, und wirst geschoben. Mij dunkt, de waarheid daarvan zal ieder in onzen tijd wel ondervinden".

En iets verder:

„De geachte afgevaardigde uit Bodegraven, zegt: gij bouwt uw kiesrecht op het ongelukkige partijwezen, op de ongelukkige partijgroepeering, die slechts een uitwas is van den gezonden stam.

„Maar die partijgroepeeringen, waaraan ook de geachte afgevaardigde zich niet kan onttrekken, zij hebben een dieperen grond, dunkt mij, dan hij wel schijnt te beseffen. Zij zijn, meen ik, een natuurlijk gevolg van het voor onzen tijd zoo kenschetsend verschijnsel, dat het gemeenschapsgevoel, het besef van innerlijke saamhoorigheid, allerwegen ontwaakt".

In alle eendracht verliepen, zooals wij reeds zeiden, deze beraadslagingen. Alleen bij de replieken bracht de onderwijs-kwestie, die, als in den grond van kerkelijken aard, bij ons volk het meest op de hartstochten werkt, een heftig incident. Eerdmans, tegenstander van het voorgestelde artikel 192, sprak er toen van, dat de minister onder bepaalde invloeden zijne inzichten in deze aangelegenheid zou hebben gewijzigd [1]). Uitgedaagd door den minister, om zich nader te verklaren — de minister vatte de uiting als een beschuldiging of —, gaf hij niet onduidelijk te kennen, dat hij aan invloed van de Katholieken meende te moeten gelooven. De minister was hevig verontwaardigd. Eerdmans was royaal genoeg, om iets later „amende honorable" te maken door te verklaren, dat het niet in zijn bedoeling gelegen had den minister van onzelfstandigheid te beschuldigen.

1) Alsvoren, blz. 414.

Op 9 November nam de artikelsgewijze behandeling van het eerste der beide voorstellen een aanvang [1]). Artikel 80 luidde, zooals het oorspronkelijk was voorgesteld [2]), behoudens dat de laatste alinea in verband met het toegeven van den minister in zake den kiesdwang, aldus was gewijzigd:

„De uitoefening van het kiesrecht is verplicht volgens regels door de wet te stellen".

Er waren op dit artikel verschillende amendementen voorgesteld. Hiervan had een amendement, voorgesteld door de Commisie van Rapporteurs, om de redactie der eerste alinea — in verband met de wijziging der slotalinea — te veranderen, volledig succes. De minister verklaarde er geen bezwaar tegen te hebben en de Kamer nam het op 10 November zonder hoofdelijke stemming aan [3]). De eerste alinea luidde nu [4]):

„De leden der Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders of door de wet als Nederlandsche onderdanen erkend, die den door de wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt en door de vrouwelijke ingezetenen, die aan gelijke voorwaarden voldoen, indien en voor zoover de wet haar, niet uit hoofde van aan het bezit van maatschappelijken welstand ontleende redenen, kiesbevoegd verklaart".

Ook Troelstra had succes met een amendement. Sloot het artikel, zooals het was voorgesteld, meervoudig kiesrecht absoluut uit, had hij beslist gevraagd. En toen het antwoord van den minister hem niet geheel bevredigde, diende hij een amendement in, dat op 15 November met 44 tegen 36 stemmen werd aangenomen [5]) en ten gevolge waarvan aan het einde der eerste alinea van artikel 80 werd ingelascht:

„Ieder kiezer brengt slechts éene stem uit".

Een amendement-De Geer-Lohman, om in dit artikel in te lasschen: „Het toekennen van meer dan éene stem aan denzelfden kiezer kan niet geschieden uit hoofde van aan het bezit van maatschappelijken welstand ontleende redenen", dat van een geheel anderen gedachtengang uitging, kwam nu van zelf te vervallen.

Andere amendementen, o. a. om de leeftijdsgrens op 21 jaar te verlagen en om wanbetalers van belastingen van het kiesrecht uit te sluiten, stuitten op sterken tegenstand van den minister en werden alle verworpen. Het artikel werd ten slotte zonder hoofdelijke stemming aangenomen [6]).

Artikel 81 werd geheel behouden in den vorm, hieraan van den beginne af gegeven [7]). Een amendement-Eerdmans, dat de bedoeling had den grondslag van evenredige vertegenwoordiging niet gebiedend in de Grondwet vast te leggen, was ten slotte ingetrokken. Ook dit artikel werd zonder hoofde-

1) Alsvoren, blz. 449.

2) Hiervóór, blz. 470. Behoudens ook nog deze wijziging, die van regeeringswege was aangebracht, dat in plaats van „onherroepelijk geworden" in de 3e alinea werd gelezen: „onherroepelijke", terwijl in dezelfde alinea ná „verloren" werden ingelascht de woorden: „en zij die van de ouderlijke macht of de voogdij over een of meer hunner kinderen zijn ontzet".

3) Handelingen alsvoren, blz. 496.

4) Ik volg hier en verder den definitieven tekst naar de uitgave van de Grondwet door mr. dr. J. H. W. Verzijl (Zwolle, Tjeenk Willink, 1917).

5) Handelingen alsvoren, blz. 525.

6) Bij een zonder hoofdelijke stemming aangenomen amendement van Duymaer van Twist e. a. waren in het 2e artikel nog de woorden: „beneden den rang van officier" geschrapt (Handelingen alsvoren, blz. 526).

7) Hiervóór, blz. 471.

lijke stemming op 15 November aangenomen [1]). Het zelfde gebeurde met artikel 82 [2]), dat nu luidt:

„De Eerste Kamer bestaat uit vijftig leden.

„Zij worden verkozen door de Staten der provinciën op de wijze bij de wet te bepalen".

Uit dit artikel was dus de aanwijzing van het aantal leden, dat elke provincie afvaardigt, vervallen.

Artikel 84 werd ook aangenomen in den vorm, waarin het was voorgesteld; alleen het woord: „alleen" was bij regeeringswijziging geschrapt. Hier hadden De Savornin Lohman en eenige andere coalitie-genooten getracht het woord: „mannelijke" vóór „Nederlander" te doen inlasschen met een zeer duidelijke bedoeling; maar het hiertoe ingediende amendement werd op 16 November met 68 tegen 15 stemmen verworpen [3]).

Volgde artikel 89, dat, naar men zich herinnert [4]), op verlangen der Tweede Kamer zelf door den minister in de herziening betrokken was en in de redactie, waarin het in behandeling kwam, luidde [5]):

„De leden ontvangen een schadeloosstelling van ƒ3000 's jaars benevens, volgens regels, door de wet te stellen, een presentiegeld van ƒ5 voor het bijwonen van elke vergadering der Kamer en vergoeding voor reiskosten.

„De in het vorige lid bedoelde schadeloosstelling wordt niet genoten door de leden, die het ambt van Minister bekleeden, noch ook door hen, die gedurende eene geheele zitting afwezig bleven.

„Afgetreden leden ontvangen een pensioen van ƒ100 's jaars voor elk jaar, gedurende hetwelk zij lid der Kamer waren tot een maximum van ƒ2000. Het pensioen vervalt met den dag, waarop het afgetreden lid na herkiezing weder de in het eerste lid bedoelde schadeloosstelling ontvangt".

Dit artikel is aangenomen met deze wijziging, ten gevolge van een amendement-Rutgers aangebracht, dat in de eerste alinea de woorden: „een presentiegeld van ƒ5 voor het bijwonen van elke vergadering der Kamers", werden geschrapt, terwijl in de 3e alinea ná „hetwelk zij" werd ingelascht: „zoo vóór als na de tot standkoming dezer bepalingen", enz. — dit laatste bij amendement van de Commissie van Rapporteurs, op wier voorstel ook in plaats van „afgetreden" gelezen werd: „aftredende", terwijl aan het slot was toegevoegd: „weder in het genot van de in het eerste lid bedoelde schadeloosstelling treedt".

Men kan moeilijk anders oordeelen dan dat deze verandering aan billijke wenschen voldeed. Het kamerlidmaatschap is, ten gevolge van de toeneming de bemoeiingen der Staten-Generaal en de uitbreiding der kringen, waaruit de leden verkozen worden, zeer sterk van aard veranderd; de werkzaamheid eischt oneindig veel meer inspanning en tijd dan een dertig jaar vroeger. Bovendien was de verhooging, ook in vergelijking met wat parlementsleden in andere landen genieten, waarlijk niet overdreven. Toch kon men er een hatelijke gedachte in zien — of insinueeren —, dat de Kamer zelf voor zich, en zelfs voor een pensioen, zorgde. Buiten en ook in de Kamer richtte zich dan ook hiertegen een vrij scherpe kritiek, maar ten slotte — na de er in aangebrachte veranderingen — werd artikel 89 zonder hoofdelijke stemming aangenomen op 17 November [6]).

De behandeling gaf inmiddels aanleiding tot een der beruchtste scènes uit

1) Handelingen alsvoren, blz. 541.

2) Alsvoren, blz. 543.

3) Alsvoren, blz. 558.

4) Hiervóór, blz. 486.

5) Handelingen alsvoren, blz. 558.

6) Handelingen, alsvoren, blz. 578.

onze parlementaire geschiedenis der laatste jaren, die echter slechts in verwijderd verband staat met het artikel zelf. Wij bedoelen natuurlijk het incident-Nierstrasz. Dit vrij-liberale lid der Kamer behoort tot hen, van wie zich om de stemming in en de houding van de Kamer in de jaren tijdens den wereldoorlog een groote mate van ontevredenheid heeft meester gemaakt. Dezen meenen, dat zich een groote scheiding tusschen parlement en bevolking heeft voorgedaan, omdat het eerste niet genoeg uiting heeft weten te geven aan wat er in het volk leefde en omging [1]). Het is nog niet de tijd, om over deze meening een definitief oordeel uit te spreken. Voorloopig wil het mij voorkomen, dat men hier sterk overdrijft en dat een zekere onvoldaanheid over Nederland's houding tijdens den wereldoorlog en over die der Nederlandsche Regeering in het bizonder gewroken wordt op de Kamer of althans zich veel te sterk tegen deze uit.

Hoe dit zij, Nierstrasz veroorloofde zich een heftige philippica tegen zijne medeleden, waarin men o. a. leest [2]):

„Mijnheer de Voorzitter! Er is hier bij het debat, dat vooraf is gegaan over art. 81 van de Grondwet, veel gesproken over de noodzakelijkheid, dat de verschillende politieke en geestesstroomingen in het land in de Volksvertegenwoordiging tot uitdrukking moeten komen en er in vertegenwoordigd moeten zijn.

„Juist, naar mijne meening moeten niet alleen alle politieke en geestesstroomingen, maar ook alle wenschen, nooden en behoeften van het volk in al zijn lagen en geledingen hier vertegenwoordiging vinden, en nu vraag ik, zooals wij hier zijn, kennen wij die? Laat men eens gaan naar de kringen, waar men arbeidt voor het dagelijksch brood en voor de economische en ideëele belangen van onze volksgemeenschap, en laat men aan die menschen eens vragen, wat zij denken van deze grondwetsherziening. Behalve van hen, die een zeer direct belang hebben bij het effect, dat deze herziening voor hen zelf en voor hun standgenooten zal hebben, en behalve bij hen, die aan politiek doen, zal men onveranderlijk in meer of minder parlementaire taal ten antwoord krijgen: och, gij lieden met uw gepraat van wekenlang over kiesrecht en onderwijs, hoe is het toch mogelijk u daarover moeilijk te maken, terwijl er toch zooveel dringende zaken op daden wachten? Daar zijn dingen, ik zal er maar enkele noemen, als de verdediging van Nederlandsch-Indië, de droogmaking van de Zuiderzee, de organisatie en inrichting van het vakonderwijs.....

En verder: „Staatsman (zijn) is in mijn oog geen beroep, maar een belangelooze roeping tot het verrichten van zwaren ernstigen arbeid, niet voor zich zelf maar voor allen.

„Zeker, er zijn zulke staatsmannen in ons midden, hier en aan de overzijde van het Binnenhof, maar er zijn er ook velen en van de besten, die daarbuiten zijn. Wanneer wij ons voor oogen stellen, wat er in de wereld omgaat, wat juist nu ons werelddeel in zijn binten schokt en verscheurt, als wij er op letten, hoe mannen van de daad hun beste krachten nu reeds meer dan twee jaren geven, met achterstelling van hun persoonlijken werkkring, om ons te bewaren voor rampen, waarmede de oorlogscrisis ons land voortdurend en in toenemende mate bedreigt, en men keert, na dien aanblik, terug in de atmosfeer van deze Kamer, zou men dan niet wanen, dat in plaats van de

1) Dat dit inderdaad de ondergrond van Nierstrasz' optreden was, leert ook zeer duidelijk zijn verkiezingsrede uit den jongsten tijd (zie de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 11 Mei 1918, Ochtendblad B).
2) Handelingen alsvoren, blz. 560.

bloedige worsteling, die om ons heerscht, op de geheele wereld vrede heerschte, behalve juist hier?

Ten slotte het culminatie-punt, na de verzuchting, dat de Kamer op allen tijd beslag legt:

„En nu komt de Minister en laat met een hautain gebaar, zonder eenige toelichting en a fortiori zonder eenige argumentatie, enkele rijksdaalders vallen in de hand van den afgevaardigde, die naar mijn meening liever zijn kiezers zand in de oogen strooit dan zijn plicht naar de ruimste opvatting vervult; of van den afgevaardigde, die zich vastklampt aan zijn mandaat als middel van bestaan. Wordt dit voorstel aangenomen, dan zal daarmede in de Grondwet worden vastgelegd een gedachte, een opvatting, die ik niet aarzel als verderfelijk te merken.

„Mijnheer de Voorzitter! Naar mijn meening getuigt dit voorstel van weinig inzicht in wat noodig is.

„Had men in plaats daarvan iets gedaan om het afwezig zijn in de afdeelingen, waar wetten en maatregelen rustig en rijpelijk overwogen worden, waar inderdaad vruchtbare gedachtenwisselingen plaats hebben, tegen te gaan, dan was het iets anders, maar daaraan wordt blijkbaar niet gedacht.

„Maak een Kamer van mannen, die allen een dagtaak buiten hun lidmaatschap hebben te vervullen. Laat mij hen noemen mannen van zaken, ofschoon ik daarbij heelemaal niet denk aan handel. De Kamer zal dan oneindig nuttiger arbeid verrichten tot heil en in het belang van het land, met minder woorden en in minder tijd.

„Maar wat klaag ik. Chaque peuple a le gouvernement qu'il mérite. Elke Kamer ondervindt van de Regeering de behandeling, die haar toekomt.

„Ik zal stemmen voor het amendement van den heer Rutgers".

Een geweldig spektakel lokte dit slot der rede, die reeds tot herhaalde interruptiën en voorzitterlijke vermaningen geleid had, uit. De voorzitter zag zich genoodzaakt de zitting voor een half uur te schorsen en na de heropening gaf hij den spreker, die aan het verwekken van het kabaal schuldig stond, een duchtige afstraffing. Nierstrasz zelf bood den volgenden dag zijne verontschuldigingen zoowel den minister als zijn medeleden aan [1]). Maar Cort van der Linden vond in het gebeurde toch nog aanleiding eenige woorden te spreken, om den indruk weg te nemen, althans te verzachten. Hij wees op de „buitengewone toewijding" der Kamerleden aan 's lands belangen „met opoffering van particuliere belangen, met opoffering vaak van eigen welzijn". Hij protesteerde er tegen, dat men had kunnen veronderstellen, dat de Regeering de Kamer met minachting zou hebben willen bejegenen. En daarmede was het incident afgeloopen, maar de indruk niet geheel verdwenen [2]).

De overige wijzigingen gingen er in den namiddag van den 17en November zonder bezwaren door [3]). Het zijn:

Artikel 90: „Om lid der Eerste Kamer te kunnen zijn, moet men voldoen aan dezelfde vereischten als voor het lidmaatschap der Tweede Kamer zijn gesteld".

Een belangrijke wijziging, omdat de kring der verkiesbaren nu zeer werd uitgebreid.

Artikel 96: „Een lid van de Staten-Generaal kan niet te gelijker tijd zijn vice-president of lid van den Raad van State, president, vice-president of lid van of procureur-generaal of advocaat-generaal bij den Hoogen Raad, noch

1) Handelingen alsvoren, blz. 570.
2) „Niet geëindigd", betitelde Nierstrasz zelf een brochure, die hij aan het incident wijdde (Amsterdam, Van Holkema en Warendorf).
3) Alsvoren, blz. 578—583.

president of lid van de Algemeene Rekenkamer, noch Commissaris des Konings in eene provincie.

„De wet regelt voor zooveel noodig de gevolgen van de vereeniging van het lidmaatschap van eene der beide Kamers met andere dan de in het eerste lid uitgesloten, uit 's Lands kas bezoldigde ambten.

„Krijgslieden in werkelijke dienst het lidmaatschap van eene der beide Kamers aanvaardende, zijn gedurende dat lidmaatschap van regtswege op non-activiteit. Ophoudende lid te zijn, keeren zij tot de werkelijke dienst terug."

Het artikel werd alleen eenigszins bekort door de schrapping der laatste alinea van de vroegere redactie.

Artikel 98: „Voorzoover de wet niet anders bepaalt, onderzoekt elke Kamer de geloofsbrieven harer nieuw inkomende leden, en beslist de geschillen, welke aangaande die geloofsbrieven of de verkiezing zelve oprijzen, volgens regels door de wet te stellen".

Artikel 127: „De leden der Provinciale Staten worden voor vier jaren rechtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen der provincie, tevens Nederlanders of door de wet als Nederlandsche onderdanen erkend, die den door de wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt en door de vrouwelijke ingezetenen der provincie, die aan gelijke voorwaarden voldoen, indien en voor zoover de wet haar, niet uit hoofde van aan het bezit van maatschappelijken welstand ontleende redenen, kiesbevoegd verklaart. De verkiezing geschiedt op den grondslag van evenredige vertegenwoordiging.

„De laatste zinsnede van het eerste lid, het tweede, derde en vierde lid van artikel 80 zijn van toepassing.

„Zij treden te gelijk af en zijn dadelijk herkiesbaar.

„Om lid der Provinciale Staten te kunnen zijn wordt vereischt, dat men Nederlander of door de wet als Nederlandsch onderdaan erkend en ingezetene der provincie zij, niet krachtens onherroepelijke rechterlijke uitspraak wegens krankzinnigheid of zwakheid van vermogens, de beschikking of het beheer over zijne goederen hebbe verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zij en den ouderdom van vijf en twintig jaren vervuld hebbe.

„De verkiezing van de leden der Provinciale Staten heeft plaats op de wijze door de wet te regelen".

Artikel 143: Aan het hoofd der gemeente staat een raad, welks leden rechtstreeks voor een bepaald aantal jaren worden gekozen door de mannelijke ingezetenen der gemeente, tevens Nederlanders of door de wet als Nederlansche onderdanen erkend, die den door de wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt en door de vrouwelijke ingezetenen der gemeente, die aan gelijke voorwaarden voldoen, indien en voor zoover de wet haar, niet uit hoofde van aan het bezit van maatschappelijken welstand ontkende redenen, kiesbevoegd verklaart. De verkiezing geschiedt op den grondslag van evenredige vertegenwoordiging.

„De laatste zinsnede van het eerste lid, het tweede, derde en vierde lid van artikel 80 zijn van toepassing.

„Om lid van den raad te kunnen zijn wordt vereischt, dat men Nederlander of door de wet als Nederlandsch onderdaan erkend en ingezeten der gemeente zij, niet krachtens onherroepelijke rechterlijke uitspraak wegens krankzinnigheid of zwakheid van vermogens, de beschikking of het beheer over zijne goederen hebbe verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zij en den ouderdom van drie en twintig jaren vervuld hebbe.

„De verkiezing van den raad heeft plaats op de wijze door de wet te regelen.

„De Voorzitter wordt door den Koning, ook buiten de leden van den raad, benoemd en door Hem ontslagen".

Ten slotte moeten wij nog vermelden, dat in artikel 73 (ontbindbaarheid der Staten-Generaal) het samenkomen der nieuwe Kamers binnen „drie" in plaats van, zooals tot dusverre, binnen „twee maanden" verplicht werd gesteld, en in artikel 21 de bijeenroeping der Vereenigde Kamers, in geval bij overlijden des Konings geen bevoegd opvolger aanwezig is, binnen „twee" in plaats van binnen één maand.

Op 22 November werd artikel 192 in behandeling genomen [1]). De beraadslagingen duurden vier dagen, gedurende welke de oorspronkelijke redactie niet onbelangrijk werd gewijzigd. Dit was een gevolg van het gemeenschappelijk overleg van Kamer en minister, dat ditmaal zonder eenig incident verliep. In het bizonder deden zij, die bevreesd waren voor het openbaar onderwijs, een poging, om het geven hiervan van overheidswege met meer nadruk in de Grondwet verplicht te stellen en om tevens de deugdelijkheid van het bizonder onderwijs beter te waarborgen. Van Raalte, Otto en De Visser van Yzendoorn dienden hierbij amendementen in, de eerste alleen om het regeeringsvoorstel in dit opzicht te verduidelijken, de beide andere bepaaldelijk met de door ons aangegeven bedoeling. Tijdens de beraadslagingen bracht de Regeering een wijziging in het ontwerp-artikel aan, die ook de tegenstanders [2]) van het artikel in hoofdzaak bevredigde, zoodat dit ten slotte op 28 November met algemeene stemmen op één na (die van Lieftinck) werd aangenomen [3]). De veranderingen golden § 4 en 5, die nu luiden met bijvoeging van een nieuwe § 6 [4]):

„In elke gemeente wordt van Overheidswege voldoend openbaar algemeen vormend lager onderwijs gegeven in een genoegzaam aantal scholen. Volgens bij de wet te stellen regels kan afwijking van deze bepaling worden toegelaten, mits tot het ontvangen van zoodanig onderwijs gelegenheid wordt gegeven.

„De eischen van deugdelijkheid, aan het geheel of ten deele uit de openbare kas te bekostigen onderwijs te stellen, worden bij de wet geregeld, met inachtneming, voor zoover het bijzonder onderwijs betreft, van de vrijheid van richting.

„Deze eischen worden voor het algemeen vormend lager onderwijs zoodanig geregeld, dat de deugdelijkheid van het geheel uit de openbare kas bekostigd bijzonder onderwijs en van het openbaar onderwijs even afdoende wordt gewaarborgd. Bij die regeling wordt met name de vrijheid van het bijzonder onderwijs betreffende de keuze der leermiddelen en de aanstelling der onderwijzers geëerbiedigd".

De additioneele artikelen werden behandeld op 1, 6 en 7 December [5]). Ook hierin werden bij gemeenschappelijk overleg eenige wijzigingen aangebracht, die den grondslag van het stelsel der evenredige vertegenwoordiging, zooals dit was voorgesteld [6]), onaangetast lieten. Op de technische regeling behoeven wij hier niet in bizonderheden in te gaan. Het stelsel zal in de volgende periode in een nieuwe kieswet nader moeten worden uitgewerkt. Het aantal zetels, dat den provinciën in de Eerste Kamer toekomt, werd nu in deze artikelen vastgesteld (artikel 115 der Kieswet) op den ouden voet, dus:

Noord-Brabant 6	Friesland 4
Gelderland 6	Overijsel 3

1) Handelingen alsvoren, blz. 605.
2) Tydeman was toen reeds overleden.
3) Handelingen alsvoren, blz. 695.
4) De oorspronkelijk § 6 en § 7 werden § 7 en § 8.
5) Handelingen alsvoren, blz. 719 vlg.
6) Hiervóór, blz. 474.

Zuid-Holland 10	Groningen 3
Noord-Holland 9	Drente 2
Zeeland 2	Limburg 3
Utrecht 2	

Aan de additioneele artikelen was, in verband met de indiening van artikel 192, een nieuwe § (XIII) toegevoegd, die luidde:

„Binnen drie jaren na de afkondiging van de wetten, houdende veranderingen in de Grondwet, worden door den Koning de noodige wetsvoorstellen voorgedragen ter uitvoering van het aangaande het algemeen vormend lager onderwijs bepaalde in art. 192, vierde, vijfde, zesde en zevende lid der Grondwet".

Een poging van anti-revolutionnaire zijde, tijdens de beraadslagingen gedaan, om dezen termijn te bekorten op één of twee jaar, was niet geslaagd [1]; evenmin een voorstel, om alvast in deze artikelen een wijziging van enkele artikelen der wet op het lager onderwijs vast te leggen (bepaaldelijk die aangaande de salarieering). De minister had zich tegen deze wijzigingen met beslistheid verzet.

De eindstemming over de ontwerpen had plaats op 21 December: zij werden zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd; bij dat betreffende artikel 192 had Lieftinck verklaard geen stemming te willen uitlokken, maar als tegenstemmer beschouwd te willen worden [2].

Nu gingen de voorstellen naar de Eerste Kamer, waar ze 16 Januari 1917 inkwamen [3]) en naar de afdeelingen werden verzonden. Het Voorloopig Verslag werd 3 April uitgebracht [4]. Het geeft ons geen aanleiding tot bizondere opmerkingen. Ook hier werd betwijfeld, of de tijdsomstandigheden wel de behandeling eener grondwetsherziening toelieten. „In een zoo ernstigen tijd, waarin ons leger en onze vloot zijn gemobiliseerd, ons land elken dag in gevaar verkeert, om op nog ernstiger wijze in de verschrikkelijke wereldgebeurtenissen te worden betrokken, de economische toestand steeds zorgwekkender wordt en het dreigend gebrek aan de allernoodzakelijkste levensbehoeften de bevolking met toenemende zorg vervult", zoo meenden enkele leden, lag deze herziening geheel buiten den gedachtenkring van het Nederlandsche volk. De belangstelling in deze toch zoo gewichtige materie was dientengevolge uiterst gering, wat zij betreurden. Maar andere leden dachten hierover anders en vonden het gelukkig, dat, evenals in Denemarken, juist in dezen tijd hier te lande zulk een belangrijk werk kon worden tot stand gebracht. Ook de overige bezwaren, die in de Tweede Kamer waren gehoord, kwamen hier tot uiting, maar op zeer korte wijze. Na een korte Memorie van Antwoord van den Minister, van 18 April dateerende, werden de ontwerpen voor openbare behandeling genoegzaam toegelicht verklaard door de Commissie van Rapporteurs [5].

De openbare behandeling had in de Eerste Kamer plaats op 14—16 Mei [6]. Rechts werden door enkele sprekers vrij ernstige grieven tegen het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging te berde gebracht, links, evenzeer door enkele sprekers, tegen artikel 192: hier vonden vooral de financieele eischen, die bij uitvoering aan de schatkist zouden gesteld worden, bedenking bij den ernstigen toestand, waarin ons financie-wezen door den

1) Handelingen alsvoren, blz. 778 vlg.
2) Handelingen alsvoren blz. 971.
3) Handelingen Eerste Kamer 1916–1917, blz. 169.
4) Alsvoren, blz. 359 vlg.
5) Alsvoren, blz. 447 vlg.
6) Alsvoren blz. 598 vlg.

oorlogstoestand geraakt was. Maar het einde kroonde ook hier het werk: de beide hoofdontwerpen, op verzoek van een paar leden in stemming gebracht, werden met algemeene stemmen aangenomen; dat betreffende de additioneele artikelen zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd: Stork had vooraf verklaard hier, indien het tot stemming kwam, tegen te zullen stemmen [1].

18 Mei werden de ontwerpen tot het in overweging nemen van de voorstellen tot grondwetsherziening tot wet verheven [2].

Nu moest overeenkomstig artikel 195 der Grondwet Kamerontbinding plaats hebben, opdat de nieuw te kiezen Kamers de voorstellen tot verandering in de Grondwet in overweging zouden kunnen nemen. Om dit zoo eenvoudig mogelijk te doen geschieden, werd de ontbinding zóódanig vastgesteld, dat zij samenviel met het einde der vierjarige periode, die in 1913 ingetreden was. Onderling maakten de partijen de afspraak, om de aftredende leden zooveel mogelijk te herkiezen. De leuze was: „laten zitten, wat zit". Daarom hebben de algemeene verkiezingen van 1917 slechts zeer geringe beteekenis. Dit politiek bestand, nu wel degelijk een officieele afspraak tusschen de partijen onderling en waarin ook de Regeering betrokken was, hield tevens in, dat in het zittingsjaar der nieuwe Kamers geen onderwerpen, die tot politieken beginselstrijd zouden leiden — met uitzondering van „de financieele wetten, die noodig waren en waaraan misschien ook een politiek kantje zou zijn" —, aan de orde zouden worden gesteld. Men berekende, dat de aanneming der grondwetsvoorstellen en de voorbereiding der dan te houden nieuwe verkiezingen ongeveer een jaar in beslag zouden nemen. En dit programma is op de aangegeven wijze precies ten uitvoer gelegd.

De verkiezing ging dus nu louter om de grondwetsherziening. Oppositie van groote beteekenis kwam er niet. Tot bestrijding der grondwetsherziening had zich de Algemeene Staatspartij tot behartiging van de belangen van het Nederlandsche Volk aangegord. Zij was reeds in 1914 gesticht en stelde zich in het algemeen ten doel [3]:

„1e. a. het met wettige middelen bevorderen van de belangen van het geheele Nederlandsche Volk.

„b. het verzekeren van gepaste vrijheid en gelijk recht, in de ruimste beteekenis, aan iedereen.

„2e. Als daarmede in strijd beschouwt zij elk streven, om de macht in de bestuurscolleges in Staat, Provincie en Gemeente te leggen in handen van één enkele politieke partij, van eene bepaalde politieke combinatie of van eene bepaalde volksklasse".

In haar program worden verder verschillende maatregelen opgenoemd, welke zij, ter bereiking van haar doel, allereerst wenschelijk acht, als „kiesrecht voor en verkiesbaarheid van alle mannen en vrouwen, die niet om redenen van gewichtig staatsbelang daarvan behooren te worden uitgezonderd; invoering van evenredige vertegenwoordiging; toezicht, waarborgende, dat het onderwijs, van particuliere zijde gegeven, deugdelijk zij" enz. enz. Op grond van deze beginselen had zij zich met de grondwetsherziening niet kunnen vereenigen: zij verbond zich met enkele andere elementen tot een „actie tegen de aanhangige grondwetsherziening" (A. T. A. G.). Maar geen der candidaten dezer actie werd bij de verkiezingen op 16 Juni gekozen; slechts een enkele (in Amsterdam II) bracht het tot herstemming. Tot deze candidaten behoorde ook Van Houten, die zich als een der heftigste bestrij-

1) Alsvoren, blz. 654.
2) Staatsblad nos. 398–400.
3) Parlement en Kiezer 1917–1918, blz. 115.

ders van het beleid van Cort van der Linden bij deze gelegenheid deed kennen; in het bizonder had hij zich gericht tegen de naar zijn opvatting onrechtmatige bevoordeeling der Kamerleden door hen zelf ten gevolge van artikel 89 [1]).

De zitting der nieuwe Kamers, — ook de leden der Eerste Kamer waren alle herkozen — werd 28 Juni door de Koningin geopend met een Troonrede, waarin betreffende het te verrichten werk werd gezegd [2]):

„De ontbonden Kamers der Staten-Generaal hebben bijna eenstemmig de wenschelijkheid uitgesproken, dat de voorschriften der Grondwet ten aanzien van het Kiesrecht en het Onderwijs zullen worden herzien.

„Het heeft Mij bijzonder verheugd, dat daarbij blijk is gegeven van zeldzame onderlinge waardeering en vertrouwen.

„Het is thans de taak van de Staten-Generaal, die heden bijeenkomen, te beslissen of het aangevangen werk zal worden voltooid.

„Andere politieke wetsontwerpen zullen niet bij U worden ingediend. Gij zult uw volle aandacht kunnen wijden aan de vragen, die de oorlogstoestand en de voorbereiding voor een krachtige ontwikkeling van ons land na den vrede ons voorleggen".

Bij Koninklijke Boodschap van 9 Juli 1917 kwamen de grondwetsontwerpen bij de Tweede Kamer in. De behandeling kostte nu niet veel tijd: het eindverslag is reeds van 26 Juli gedateerd [3])! Men kon na de behandeling in eersten termijn — en wel door dezelfde leden — ook moeilijk wat nieuws verwachten.

De openbare behandeling had, na de heropening der zitting in September, plaats op den 25en September [4]) en liep na een korte verklaring van Van Idsinga over het eerste voorstel en na een korte gedachtenwisseling over het tweede voorstel af. Genoemde heer en Bichon van Ysselmonde stemden tegen het eerste, de eerste tevens tegen het derde voorstel; het tweede ging er met algemeene stemmen door [5]).

De openbare behandeling in de Eerste Kamer kostte iets meer tijd, maar liep toch ook in den namiddag van 29 November af [6]). 't Hooft — die bij de behandeling in eersten termijn niet aanwezig had kunnen zijn — verklaarde thans zijn instemming met de motieven tegen het eerste der drie voorstellen, door Van Idsinga in de Tweede Kamer ingebracht, en betuigde zich op grond van het anti-revolutionnair partij-beginsel tegen algemeen kiesrecht. Bosch van Oud-Amelisweerd, Van den Berg en Reekers spraken kort over het onderwijs-artikel en eveneens over het algemeen kiesrecht, waarmede de tweede spreker verklaarde alleen om opportunistische redenen in te kunnen stemmen. De voorstellen werden ten slotte met algemeene stemmen aangenomen, behalve dat 't Hooft tegen het eerste en Stork tegen het derde stemden.

In de Tweede zoowel als in de Eerste Kamer wenschte de voorzitter [7]) na afloop der behandeling den minister geluk met het volbrachte werk. De laatste drukte zich daarbij op gelukkige wijze als volgt uit:

„Mijne heeren! Bij den aanvang der zitting 1916 had ik de eer op de

1) Zie de beide serieën der Staatkundige Brieven, getiteld: Grondwetsherziening en Verkiezingen 1917.
2) Parlement en Kiezer 1917—1918, blz. 123.
3) Handelingen Staten-Generaal 1917, Bijlagen, n°. 180.
4) Handelingen Tweede Kamer 1917—1918, blz. 25—28.
5) Lieftinck was inmiddels overleden.
6) Handelingen Eerste Kamer 1917—1918, blz. 34—42.
7) Voorzitter der Tweede Kamer was na het overlijden van Goeman Borgesius in Januari 1917 Fock.

tegenstelling te wijzen, welke er tusschen Nederland en de oorlogvoerende Mogendheden bestond. Terwijl bij hen dagelijks duizenden en tienduizenden menschenlevens vernietigd werden, overwogen de Staten-Generaal van ons Vaderland de nieuwe grondslagen, welke het geluk en den voorspoed van land en volk zouden kunnen vermeerderen.

„Die grondslagen zijn nu ook door deze Kamer goedgekeurd en daardoor werd de taak volbracht, welke door Hare Majesteit onze geëerbiedigde Koningin, door tusschenkomst Harer Regeering, aan ons in overweging werd gegeven.

„Evenals in 1848 werd ook thans op rustige wijze, door een wijs staatsbestuur de stroom van veler wenschen in een nieuwe bedding geleid.

„Door rechtvaardigheidsgevoel en verzoeningsgezindheid kwam de hervorming der Grondwet tot stand, waarvan wij hopen en vertrouwen, dat zij aan het ons allen zoo dierbare vaderland ten zegen zal zijn."....

De wetten verschenen op 29 November in het Staatsblad [1]). Terzelfder tijd werd bij publicatie bepaald, dat de volgens artikel 197 geëischte plechtige afkondiging zou geschieden op 12 December des namiddags te twaalf uur, van welk oogenblik af zij, met de onveranderd gebleven artikelen, de Grondwet van het koninkrijk der Nederlanden zouden vormen [2]). Deze afkondiging geschiedde in alle gemeenten voor het stadhuis en in alle rechtzalen. Eén moment trok bizondere aandacht. Het was buiten het officieel program om: In Den Haag richtte zich na de voorlezing der nieuwe artikelen Troelstra, ook voor het stadhuis, tot het publiek en wees er op, dat de koninklijke proclamatie de bevestiging bracht van den ongeveer twintigjarigen strijd, door de arbeidersklasse onder leiding der S. D. A. P. gevoerd voor hare politieke ontvoogding. Daarmede, zei hij nog, was de strijd der arbeidersklasse niet geëindigd. Het nieuwe wapen zou ook een hamer moeten zijn, om het nieuwe gebouw der maatschappij in elkander te timmeren. „Een nieuw licht gloort aan de kim. Zet den strijd voort onder leiding der S. D. A. P.; de tijd zal aanbreken, dat er geen slaven en geen meester meer zullen zijn"! [3])

De lange weg was inderdaad ten einde geloopen. De strijd voor algemeen kiesrecht en die ten bate van het bizonder onderwijs waren sedert de 80er jaren der 19e eeuw haast onafgebroken gevoerd geworden. Het lag in de lijn onzer staatkundige ontwikkeling van toen af, dat zij zouden eindigen, zooals dit nu geschiedde. Aan Cort van der Linden komt groote lof toe voor de wijze, waarop hij in de laatste phase van dezen strijd leiding gegeven heeft, gesteund door de neiging tot samenwerking van alle partijen, die onder invloed van den oorlog ongetwijfeld gemakkelijker is verkregen dan anders het geval zou geweest zijn.

Maar al te veel reden tot tevredenheid geeft deze grondwetsherziening toch eigenlijk niet, wanneer men het geval van meer algemeen standpunt beschouwt. Hare beperktheid, die de sterkte was van den minister, is tevens hare groote zwakheid. Dit is geen paradox. Het valt te betreuren, dat de gelegenheid niet is aangegrepen, om de herziening op ruimeren voet te doen plaats hebben. Er zijn zóó vele punten, die verbetering, verduidelijking behoeven en waarover ook niet al te veel strijd behoefde gevoerd te worden. Maar deze aan te vatten en te behandelen: men kan het zich levendig begrijpen, dat Cort van der Linden hiertegen overwegend bezwaar heeft gehad. De parlementaire machine werkt ten onzent zoo langzaam. Wij hebben dit in de 30

1) N°s. 660—662.
2) Staatsblad n°. 663.
3) Dit verslag naar de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 12 December 1917, Avondblad C

jaren, die wij in dit werk behandelden, steeds weer moeten constateeren, en vooral in de laatste tien à vijftien jaar was de voortbrengingskracht gering. Er werd veel te veel stukwerk geleverd. En daarvan is deze grondwetsherziening van 1917 als het levende symbool. Ook zij is immers niets dan stukwerk, hoogst belangrijk op zich zelf, maar geen groot geheel vormende, evenmin als onze sociale wetgeving of onze onderwijswetgeving of onze militaire wetten dit doen.

Over het algemeen mag men vaststellen, dat het Nederlandsche volk met de herziening ingenomen is. Het is opmerkelijk, dat de teleurstelling — al had deze hier niet als bij de Algemeene Staatspartij tot oppositie geleid — het meest gevoeld werd in de anti-revolutionnaire partij, en wel bepaaldelijk bij haren leider, en bij den linkschen vleugel, die zich van haar had afgescheiden, de Christelijk-sociale. Kuyper betreurde in het bizonder, dat het huismansrecht niet tot zijn recht gekomen was, en bovendien, dat de regeling van het evenredig kiesrecht te centralistisch ingericht was. Maar hij hoopt, dat in een volgende periode nog een en ander te herstellen valt. Men hoore hem nog eenmaal in zijn jongste rede tot de deputaten-vergadering, „de Kleyne Luyden" [1]). Zij, zegt hij, beheerschen onze heele geschiedenis sedert den opstand. Maar nu dreigt hun invloed geknot te worden. Het ging goed, zoolang „onder ons Antirevolutionnairen" de golving van beneden inkwam en „niet de school het leven, maar het leven de school" beheerschte:

„Dit nu kon, en liep wél, zoolang ook bij de stembus het volk dat God vreesde op eigen erf zijn stem kon laten hooren, en tenslotte den toestand beheerschte. Doch juist daarom is het dan ook zoo diep te betreuren, dat ons thans zoo straf de schroef wordt aangezet, die onze schijnbare kiesvrijheid tot een belaching maakt. O, gewisselijk, de evenredige vertegenwoordiging was reeds voor dertig en meer jaren ook ons ideaal. Steeds drongen we er op aan, en ze had ook ons vrij kunnen maken. Maar gelijk 't nu zal toegaan, worden we in allerlei band vastgeklemd, en dreigt ons het gevaar dat een schuilend Triumviraat in de Residentie de stembusactie over heel het land onder zijn hoede, en alzoo vanzelf in zijn hand, zal zien komen. Heel het land over zult ge kunnen stemmen. In tien variatiën zal uw stemactie in achttien bundels kunnen uitgaan. Maar die tienmaal achttien complexen zullen straks in elkaar gewrongen moeten worden; en, zijn ze tenslotte als in één bundel of krans saamgenesteld, dan zal, buiten U om, ook over Uw stem beschikt worden, en eerst na dagen van uiteenwarrens zult ge tenslotte vernemen, wát over u beschoren is. Het is zoo, dit alles draagt nog slechts een Additioneel, en hierdoor een nog slechts voorloopig karakter. Het kan nog verkeeren, en als 't goed zal zijn, moet 't verkeeren. De definitieve wet kan ons tenslotte nog een geheel ander beeld van de toekomst schenken. Doch dit eenig gewenschte resultaat kunt en zult ge alleen dàn kunnen bereiken, zoo ge u thans ten volle doordringt van wat op 't spel staat".

Anderzijds wordt de afloop van den schoolstrijd betreurd. Het kan ons niet verwonderen, dat met de juichtonen van Lohman ook nu niet door Keuchenius werd ingestemd. Deze oplossing, zegt Keuchenius, is die van Van der Brugghen, niet die van Groen [2]):

„Indien de oplossing van den schoolstrijd geheel valt in de lijn van Van der Brugghen (zooals dr. P. Smit, de biograaf van Van der Brugghen, geponeerd had), dan moeten Dr. K. en Jhr. de S. L. willens blind

1) J. K. Kok, Kampen, 1917.
2) Klaroen en Beukelaar April–Juli 1917, blz. 108.

zijn om niet in te zien, dat zij den oorspronkelijk door Groen ingeslagen weg, waartoe hij in 1876 teruggekeerd is, gansch verlaten hebben. Zoo niet, dan zouden Gr. v. Pr. en v. d. Br. homogeen geweest moeten zijn, en dan zou Gr. v. Pr. zich niet voor den felsten tegenstander, maar voor den vurigsten voorstander van de door v. d. Br. in 1857 ingediende wet verklaard moeten hebben".

Het is de door Van der Brugghen voorgestelde, maar ten slotte door hem niet gehandhaafde subsidie-regeling [1]), waarop hier gedoeld wordt, en men kan moeilijk ontkennen, dat, vooral door Katholieken invloed, de regeling, die nu tot stand kwam, niet met Groen's denkbeelden overeenkwam. Voor hen, die meenen de lijn van dezen staatsman te moeten blijven volgen, is de strijd om de school dan ook zeker nog niet geëindigd en er zijn meer stemmen uit den laatsten tijd aan te wijzen, die de vraag moeten doen opkomen, of er inderdaad ook in de volgende jaren om de school nog niet heel wat gestreden zal worden.

Van de overige werkzaamheden, door het extra-parlementaire kabinet van 1913 aangekondigd, is niet veel terecht gekomen. Hier mag men den oorlogsfactor onvoorwaardelijk ter verontschuldiging aanvoeren. Zeker blijft het te betreuren, dat de wijziging van Talma's sociale wetten is blijven steken en dat deze dus nog niet verder uitgevoerd zijn dan in 1913 het geval was. [2])

De omstandigheden leidden er in de eerste plaats toe, dat niet Treub, maar — na diens aftreden als minister van financiën — Lely, het sociale deel van het ministerieele program voor zijn rekening nam. De stand van zaken was toen deze: overeenkomstig de bij het optreden der Regeering in 1913 gedane toezegging was 6 Februari 1914 een ontwerp tot het kosteloos verleenen van ouderdomsrente ingediend [3]). Treub zelf was geen bewonderaar van het staatspensioen, maar meende dit als een „product der omstandigheden" te moeten aanvaarden, nu met de uitvoering der artikelen 369—370 der Invaliditeitswet, die een grooten omvang had aangenomen, het stelsel eenmaal zijn intrede had gedaan. Het voorstel — althans zooals het tijdens de behandeling in de Tweede Kamer geworden is — bedoelde een uitbreiding van de rente tot alle behoeftige ouden.

De omstandigheden maakten, dat dit ontwerp eerst in het voorjaar van 1916 (4—14 April en 26 April—9 Mei) in de Tweede Kamer in openbare behandeling kwam, dus na Treub's val. Wij kunnen er mede volstaan den uitslag te vermelden, waarbij het ontwerp met 51 tegen 34 stemmen werd goedgekeurd [4]): de verdere behandeling nl. is blijven hokken! Treub's voorstellen tot wijziging van Talma's Raden-, Ziekte- en Invaliditeitswet, in November 1915 ingediend [5]), kwamen pas in Mei 1917 bij de Tweede Kamer in behandeling en werden slechts ten deele aangenomen [6]). Kort daarop had de Kamerontbinding ten gevolge der grondwetsherziening plaats. De Eerste Kamer, die het ontwerp-ouderdomsrente nog altijd niet behandeld had — er was alleen Voorloopig Verslag over uitgebracht — besloot na hare hernieuwing met 21 tegen 18 stemmen op 17 Juli 1917 alle nog niet afgedane ontwerpen als vervallen te beschouwen [7]). Zij moesten dus bij de Tweede Kamer opnieuw in behandeling komen en daarna de Eerste Kamer bereiken, wat met de

1) De Bruyne, II, blz. 115 vlg.
2) Hiervóór, blz. 368.
3) Handelingen Staten-Generaal 1913—1914, Bijlagen, n°. 252.
4) Handelingen Tweede Kamer 1916—1917, blz. 1886.
5) Bijlagen n°. 228.
6) Handelingen Tweede Kamer 1917—1918 op 15 en 22 Mei.
7) Handelingen Eerste Kamer 1917, blz. 34.

meeste dan ook gebeurde. Maar nu beriep de rechterzijde zich op het politiek accoord [1]) in het geval der ouderdomsrente! Het schijnt geen fraaie handeling, waar het toch eigenlijk alleen om een vorm-kwestie ging. De Regeering achtte zich onder deze omstandigheden niet gerechtigd het ontwerp aanhangig te maken. Was zij blij van den kwelpost af te zijn? Een initiatief van eenige Tweede Kamerleden leidde er toe, dat de Tweede Kamer het ontwerp ten slotte toch in behandeling nam en opnieuw goedkeurde. Het was toen Mei 1918 — maar de Eerste Kamer vereenigde zich niet met het besluit der Tweede: zij verwierp het wetsontwerp nu (19 Juli 1918).

Dit is geen opvroolijkende geschiedenis! Vertellen wij daarom ter opmontering nog — al raken wij hiermede buiten ons bestek —, dat de Regeering er in geslaagd is een wetsontwerp tot gedeeltelijke droogmaking der Zuiderzee tot het Staatsblad te brengen. De wet verscheen er op 5 Juli in, een groote voldoening voor den minister van waterstaat, die immers een oud lievelingsplan in vervulling zag gaan. Voorloopig alleen op papier! Moge het nu aan de noodige energie in de komende decennia, om de uitvoering te verzekeren, niet ontbreken.

Het is een veelkleurige, ingewikkelde geschiedenis geworden, die van het extra-parlementaire kabinet-Cort van der Linden. Zij lijkt op een in haast ontworpen mozaiek, bij de samenstelling waarvan het blinde toeval de hand van den maker al te dikwijls bestuurde, moest besturen. Want men mag van deze incoherentie het kabinet geen verwijt maken. Wij hebben steeds weer te bedenken, dat de oorlogsomstandigheden zijne daden altijd weer moesten beïnvloeden. En de slotindruk, niettegenstaande alle fouten, die misschien gemaakt mogen zijn, blijft toch gunstig, wanneer men het geheel tracht te overzien.

Of is deze indruk te persoonlijk en, ook wegens gebrek aan voldoende gegevens, toch niet verdedigbaar? Latere geschiedschrijvers mogen dit uitmaken. Mij klinken klanken als van Van Houten en Nierstrasz hol, uitingen van een te veel naar bizonderheden zien. Wanneer Van Houten schrijft [2]):

„Wat wij willen, is kort uitgedrukt:

„Schoon schip maken met het knoeiwerk van Van der Linden en voor het oogenblik niets anders.

„Daarmede willen wij als verwijderd doel den weg banen om — als de oorlog voorbij is en de geheele daaruit geboren toestand, met al zijn bittere naweeën voor onze financiën en beginselen van staatsbeleid; rustig kan worden overzien — ook het werk der Grondwetsherziening weder op te nemen, maar op ruimer en eerlijker grondslag dan de voldoening aan partijwenschen en particuliere belangen van kamerleden",

dan geloof ik, dat in deze woorden een geheel averechtsche voorstelling wordt gegeven van een staatkundig beleid, dat in de eerste plaats rekening heeft gehouden met het in de praktijk mogelijke en bereikbare en dat in den slotzin niet veel meer dan een boutade is te zien.

En bij Nierstrasz voel ik een zeer groote charge, wanneer ik bij hem lees [3]):

„Wat het Nederlandsche volk in steeds toenemende mate gevoelt, zijn twee dingen:

„De grooter wordende verwijdering tusschen Volk en Volksvertegenwoordiging.

„De ongewenschte verhouding tusschen Regeering en Volksvertegenwoor-

1) Hiervóór, blz. 509.
2) Staatkundige Brieven 15 Maart 1917.
3) In de hiervóór, blz. 505, noot 2, genoemde brochure.

diging, zooals die geworden is ten gevolge van de politiek van Minister Cort van der Linden met het in 1915 aan de orde stellen der Grondwetsherziening".

Het is voor mij, alsof hier met de realiteit der dingen gespot wordt en dat — natuurlijk geheel te goeder trouw en dus onbewust — aan eigen onvoldaanheid over bepaalde deelen van het regeeringsbeleid dit laatste ten offer wordt gedragen, terwijl een niet te ontkennen verwijdering tusschen een kleiner of grooter deel van het volk en de vertegenwoordiging in al te sterke mate wordt gegeneraliseerd.

Voor mij blijft de groote daad van het ministerie-Cort van der Linden, dat het onze neutraliteit in den wereldoorlog heeft gehandhaafd en dat het met krachtige hand maatregelen getroffen heeft tot ondersteuning der bevolking; ik geloof, dat deze verdienste het meest geldt het eerste deel van den oorlog, maar wanneer ik in den lateren tijd zwakheden meen te zien, dan blijf ik mij bewust, dat ik het ontzettend moeilijke der omstandigheden voortdurend in rekening moet brengen, en tevens herinner ik mij altijd, dat niemand, al hebben velen groote woorden gebruikt, een aanneembaar schema van regeeringsbeleid heeft gegeven — althans in de openbaarheid niet —, dat in het algemeen betere uitkomsten zou hebben gewaarborgd.

En de tweede daad van beteekenis blijft voor mij de grondwetsherziening, die, hoe beperkt ook opgevat, een wezenlijken vooruitgang beteekent in overeenstemming met wat men den volkswil, d. w. z. de wil van de meerderheid van het volk — in dit geval een zeer groote meerderheid —, pleegt te noemen. Zij moge dan een compromis zijn, in dit compromis uitten zich de beide stroomingen, die in staatkundig Nederland in de laatste dertig jaar het sterkst geworden zijn, op zoo ondubbelzinnige wijze als mogelijk. De eene componens is de Katholieke Staatspartij, die de oplossing van het onderwijsvraagstuk, zooals deze tot stand gekomen is, het meest consequent heeft voorgestaan; de andere is de S. D. A. P., die voor het algemeen kiesrecht het hardst heeft gevochten.

De eerste verkiezingen, krachtens het evenredig kiesrecht gehouden (3 Juli 1918), leverden de proef op de som, dat de beide genoemde partijen voorloopig ook de sterkste krachten kunnen blijven ontwikkelen. Nu twee groote steenen des aanstoots uit de politieke arena verwijderd zijn, mag men misschien hopen, dat ook de tijd voor een nieuwe partijvorming is aangebroken: waarbij in de hoofdgeledingen niet meer de kerkelijke tegenstelling, de antithese op politiek gebied, maar een werkelijk staatkundige lijn de scheiding zal vormen. De al of niet verder democratische ontwikkeling van de Nederlandsche staatkunde, het min of meer ingrijpen van den Staat in economische en sociale nooden en behoeften zullen dan de inzet van den toekomstigen strijd worden.

Bijlagen.

I. DE HOOFDEN DER MINISTERIEELE DEPARTEMENTEN VAN 1888 tot 1917.

---

1. Ministerie Mackay.

21 April 1888 tot 21 Augustus 1891.

Buitenlandsche Zaken: Jhr. C. Hartsen.
Justitie: Jhr. Mr. G. L. M. H. Ruys van Beerenbroek.
Binnenlandsche Zaken: Mr. AE. baron Mackay (tot 24 Februari 1890).
Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman.
Marine: H. Dyserinck (tot 31 Maart 1891).
G. Kruys.
Financiën: Jhr. Mr. K. A. Godin de Beaufort.
Oorlog: J. W. Bergansius.
Waterstaat, Handel en Nijverheid: J. P. Havelaar.
Koloniën: Mr. L. W. C. Keuchenius (tot 24 Februari 1890).
Mr. AE. baron Mackay.

---

2. Ministerie Van Tienhoven.

21 Augustus 1891 tot 9 Mei 1894.

Buitenlandsche Zaken: Mr. G. van Tienhoven (tot 21 Maart 1894).
J. C. Jansen.
Justitie: Mr. H. J. Smidt.
Binnenlandsche Zaken: Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet.
Marine: J. C. Jansen.
Financiën: Mr. N. G. Pierson.
Oorlog: A. L. W. Seyffardt.
Waterstaat, Handel en Nijverheid: C. Lely.
Koloniën: Mr. W. K. baron van Dedem.

---

3. Ministerie Röell.

9 Mei 1894 tot 27 Juli 1897.

Buitenlandsche Zaken: Jhr. Mr. J. Röell.
Justitie: Mr. W. van der Kaay.
Binnenlandsche Zaken: Mr. S. van Houten.
Marine: Jhr. H. M. van der Wijck.
Financiën: Mr. J. P. Sprenger van Eyck.
Oorlog: C. O. H. Schneider.
Waterstaat, Handel en Nijverheid: Ph. W. van der Sleyden.
Koloniën: Mr. J. H. Bergsma.

---

4. Ministerie **Pierson**.

27 Juli 1897 — 1 Augustus 1901.

Buitenlandsche Zaken : Mr. W. H. de Beaufort.
Justitie : Mr. P. W. A. Cort van der Linden.
Binnenlandsche Zaken : Mr. H. Goeman Borgesius.
Marine : J. C. Jansen (tot 21 December 1897).
K. Eland (ad interim tot 12 Januari 1898).
Jhr. J. A. Röell.
Financiën : Mr. N. G. Pierson.
Oorlog : J. C. Jansen (ad interim tot 31 Juli 1897).
K. Eland (tot 1 April 1901).
A. Kool.
Waterstaat, Handel en Nijverheid : C. Lely.
Koloniën : J. T. Cremer.

---

5. Ministerie **Kuyper**.

1 Augustus 1901—16 Augustus 1905.

Buitenlandsche Zaken : Mr. R. Melvil baron van Lynden (tot 9 Maart 1905).
A. G. Ellis (ad interim tot 22 April 1905).
Jhr. Mr. W. M. van Weede van Berencamp (tot 7 Augustus 1905).
A. G. Ellis (ad interim).
Justitie : Mr. J. A. Loeff.
Binnenlandsche Zaken : Dr. A. Kuyper.
Marine : G. Kruys († 12 December 1902).
J. W. Bergansius (ad interim tot 15 Maart 1903).
A. G. Ellis.
Financiën : Mr. J. J. I. Harte van Tecklenburg.
Oorlog : J. W. Bergansius.
Waterstaat, Handel en Nijverheid : Mr. J. C. de Marez Oijens.
Koloniën : Jhr. Mr. T. A. J. van Asch van Wijck († 9 September 1902).
J. W. Bergansius (ad interim tot 24 September 1902)
A. W. F. Idenburg.

---

6. Ministerie **De Meester**.

(17 Augustus 1905—11 Februari 1908).

Buitenlandsche Zaken : Jhr. Mr. D. A. W. van Tets van Goudriaan.
Justitie : Mr. E. E. van Raalte.
Binnenlandsche Zaken : Mr. P. Rink.
Marine : W. J. Cohen Stuart (tot 4 Augustus 1907).
J. Wentholt.
Financiën : Mr. Th. H. de Meester.
Oorlog : H. P. Staal (tot 7 April 1907).
W. F. ridder van Rappard.
Waterstaat : Prof. dr. J. Kraus [1]).

1) Tijdens een reis van **Kraus** naar Chili was **Veegens** minister van waterstaat ad interim (van 3 Maart—14 Juli 1906).

Landbouw, Nijverheid en Handel [1]) : Mr. J. D. Veegens.
Koloniën : Mr. D. Fock.

---

7. Ministerie **Heemskerk**.

(11 Februari 1908—29 Augustus 1913).

Buitenlandsche Zaken : Jhr. Mr. R. de Marees van Swinderen.
Justitie : Mr. A. P. L. Nelissen (tot 11 Mei 1910).
Mr. Th. Heemskerk (ad interim tot 7 Juni 1910).
Mr. E. R. H. Regout († 18 Januari 1913).
Mr. Th. Heemskerk (ad interim).
Binnenlandsche Zaken : Mr. Th. Heemskerk.
Marine : J. Wentholt (tot 14 Mei 1912).
H. Colijn (ad interim).
Financiën : Mr. M. J. C. M. Kolkman.
Oorlog : F. H. A. Sabron (tot 27 Juli 1909).
W. Cool (tot 4 Januari 1911).
H. Colijn.
Waterstaat : Mr. J. G. S. Bevers († 5 Januari 1909).
A. S. Talma (ad interim tot 21 Januari 1909).
Mr. L. H. W. Regout.
Landbouw, Nijverheid en Handel : A. S. Talma.
Koloniën : Th. Heemskerk (ad interim tot 19 Mei 1908).
A. W. F. Idenburg (tot 16 Augustus 1909).
J. H. de Waal Malefijt.

---

8. Ministerie **Cort van der Linden**.

(29 Augustus 1913—9 September 1918).

Buitenlandsche Zaken : Jhr. dr. J. Loudon [2]).
Justitie : Mr. B. Ort.
Binnenlandsche Zaken : Mr. P. W. A. Cort van der Linden.
Marine : J. J. Rambonnet.
Financiën : A. E. J. Bertling (tot 24 October 1914).
Mr. M. W. F. Treub (tot 8 Februari 1916).
Mr. dr. A. van Gijn (tot 22 Februari 1917).
Mr. M. W. F. Treub.
Waterstaat : Dr. C. Lely.
Landbouw, Handel en Nijverheid : Mr. M. W. F. Treub (tot 19 November 1914).
F. E. Posthuma.
Oorlog : N. Bosboom (tot 15 Mei 1917).
J. J. Rambonnet (ad interim tot 15 Juni 1917).
Jhr. Mr. B. C. de Jonge.
Koloniën : Mr. Th. B. Pleyte.

1) Nieuw ingesteld (hiervóór, blz. 283).
2) Na een kort interim van **Cort van der Linden**.

II. SAMENSTELLING DER EERSTE KAMER (1888–1917).

a. Voorzitters.

Mei 1888—Augustus 1889: Mr. W. A. A. J. baron Schimmelpenninck van der Oije (†).
September 1889—April 1902: Mr. A. van Naamen van Eemnes.
April 1902—September 1914: J. E. N. baron Schimmelpenninck van der Oije.
Sedert September 1914: J. J. G. baron van Voorst tot Voorst.

b. Griffiers.

Mr. O. W. Star Numan (19 April 1880—29 December 1899).
Mr. H. Zillesen (29 December 1899 tot nu).

c. Leden [1]).

1888—1904 [2]).

Noord-Brabant (6).

Mr. J. G. de Bruyn tot Juni 1892 (K).
Mr. E. H. J. M. van Zinnicq Bergmann (K.).
Mr. J. B. J. Hengst tot October 1890 (K.).
W. J. H. Prinzen (K.).
H. M. Smits tot October 1892 (K.).
W. A. Merkelbach (K.).
J. H. Smits van Oijen tot October 1892 (K.).
Mr. A. M. Sassen (K.).
Mr. P. J. A. Smitz † September 1896 (K.).
Mr. J. W. van den Biesen (K.).
Jhr. Mr. J. B. A. J. M. Verheijen † Januari 1898 (K.).
Jhr. Mr. P. J. J. S. M. van der Does de Willebois (K.).

Gelderland (6).

Jhr. H. A. D. Coenen tot September 1896 (L.).
Mr. F. J. M. A. Reekers (K.).
Mr. J. E. H. baron van Nagell tot Ampsen tot Juli 1893 (L.).
Mr. D. Engelberts tot Januari 1897 (A. R.).
W. G. baron Brantsen van de Zijp † 1899 (A. R.).
Mr. P. C. 't Hooft (A. R.).
Mr. W. C. baron van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen (C.).
Mr. W. A. A. J. Schimmelpenninck van der Oije † Augustus 1889 (C.).
Jhr. Mr. F. X. J. van Nispen tot Pannerden † 1899 (K.).
S. M. van Wijck tot Juni 1901 (K.).
Mr. W. H. J. T. van Basten Batenburg (K.) tot Februari 1903.
Mr. A. H. M. van Berckel (K.).
Mr. J. 't Hooft tot Juli 1893 (L.)
Mr. W. J. J. Cremers (K.).
Mr. J. P. P. baron Zuylen van Nyevelt † November 1890 (C.).
F. G. baron van Lynden van Hemmen tot Mei 1892 (C.).
Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman tot Februari 1894 (A. R.).
J. E. N. baron Schimmelpenninck van der Oije (C. H.).

1) Zie voor de toelichting de noot bij de lijst van de leden der Tweede Kamer (hierna, blz. 527.)
2) Zie over de Kamerontbinding van 1904: hiervóór, blz. 265.

Zuid-Holland (10).

Mr. A. Blussé † December 1890 (L.).
Mr. H. A. Nebbens Sterling (L.).
J. van der Breggen Azn. † Maart 1894 (L.).
Mr. C. Pijnacker Hordijk tot Juli 1902 (L.).
Prof. Dr. J. Woltjer (A. R.).
Mr. J. van Gennep tot Mei 1894 (L.).
Mr. R. T. H. P. L. A. van Boneval Faure (L.).
Mr. H. M. A. baron van der Goes van Dirxland † Januari 1890 (L.).
F. H. P. van Alphen (L.).
Mr. B. M. Vlielander Hein (L.).
Jhr. Mr. J. Huydecoper van Maarsseveen † November 1890 (L.).
Mr. E. J. J. B. Cremers † October 1896 (L.).
Mr. C. J. Sickesz tot Januari 1898 (L.).
Jhr. Mr. J. Röell tot Juni 1901 (L.).
S. van Velzen (A. R.).
Mr. S. A. Vening Meinesz (L.).
H. Muller Szn. † Aug. 1898 (L.).
F. B. 's Jacob (L.).
I. D. Fransen van de Putte † 7 Maart 1902 (L.).
Mr. J. G. S. Bevers (K.).
T. P. Viruly † 1902 (L.).
J. P. Havelaar (C. H.).

Noord-Holland (9).

Jhr. Mr. D. van Akerlaken † Jan. 1892 (L.).
A. Prins tot 1899 (L.).
Mr. F. S. van Nierop (L).
H. F. Bultman (L.).
C. Donker † December 1891 (L.).
J. Breebaart (L.).
M. H. Insinger † November 1891 (L.).
Mr. H. J. Kist (L.).
Mr. J. Kappeijne van de Copello tot Juli 1893 (L.)
M. de Jong (L.).
Mr. M. J. Pijnappel tot April 1894 (C.) [1]).
Mr. G. van Tienhoven tot Januari 1897 (L.).
D. Laan.
J. Prins † Januari 1896 (L.).
Mr. M. C. van Hall † 1900 (L.).
Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet † Januari 1904 (L.).
Jhr. C. H. A. van der Wijck.
Mr. G. van Tienhoven tot Augustus 1891 (L.).
Mr. E. N. Rahusen (L.).
A. C. Wertheim † November 1897 (L.).
Jhr. Mr. J. W. H. Rutgers van Rozenburg tot Juli 1902 (L.).
Mr. W. F. van Leeuwen (L.).

Zeeland (2).

Mr. J. Moolenburgh † April 1892 (L.).
Mr. E. Fokker tot September 1896 (L.).
Jhr. Mr. T. A. J. van Asch van Wijck tot Augustus 1901 (A. R.).
W. Hovy (A. R.).
Jhr. Mr. W. Six tot September 1893 (L.).
Jhr. Mr. K. A. Godin de Beaufort (A.R.).

Utrecht (2).

Mr. R. Melvil baron van Lynden tot Augustus 1901 (A. R.).
Jhr. Mr. H. M. J. van Asch van Wijck (A. R.).
Jhr. Mr. L. C. C. O. M. van Nispen † 1902 (K.).
Jhr. Mr. H. P. C. Bosch van Drakestein (K.).

Friesland (4).

Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga tot Juni 1894 (L.).
Mr. W. A. Bergsma † 1900 (L.).
Mr. A. Bloembergen Ezn. (L.) † 1901.
Mr. J. G. Gleichman (L.).
D. D. Breuning tot September 1896 (L.).
H. Fennema (L.).
Mr. W. J. van Welderen baron Rengers (L.).
Jhr. Mr. J. H. F. K. van Swinderen † 1902 (L.).
Mr. J. Sickenga (L.).

1) Gematigd conservatief volgens de opgave in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 25 Maart 1888, 1e Blad.

Overijsel (3).

A. J. Blydenstein tot October 1895 (L.).
G. J. van Heek tot Juni 1903 (L.).
D. W. Stork (L.).
Mr. A. van Naamen van Eemnes † April 1902 (L.).
Mr. J. A. van Roijen (L.).
C. F. Stork tot Juni 1895. (L.)
Mr. H. R. van Marle tot December 1899 (L.).
Mr. A. J. Dijckmeester (L.).

Groningen (3).

Jhr. Mr. W. C. A. Alberda van Ekenstein tot December 1902 (L.).
R. P. Dojes (L.).
Mr. B. van Royen † November 1893 (L.).
Mr. J. H. Geertsema Czn. tot Juli 1902 (L.).
J. E. Scholten (L.).
D. Knol Welt (L.).

Drente (2).

Mr. H. van Lier (L.).
Mr. G. W. baron de Vos van Steenwijk † Januari 1890. (L.)
Mr. E. A. J. Nysingh (L.).

Limburg (3).

L. H. A. Magnée † 1902 (K.).
F. J. P. M. Coenen † 1903 (K.).
J. S. H. Brouwers (K.).
W. Hubert Pyls tot October 1899 (K.)
Jhr. A. H. J. H. Michiels van Kessenich (K.).
H. G. L. Regout (K.).

1904—1917 [1]).

Noord-Brabant (6).

Mr. E. H. J. M. van Zinnicq Bergmann † Maart 1908 (K.).
Mr. F. X. A. Verheyen (K.).
Mr. J. W. van den Biesen (K.).
Jhr. P. J. J. S. M. van der Does de Willebois (K.).
W. Merkelbach † 1911 (K.).
Mr. A. J. L. M. Smits (K.).
W. J. H. Prinzen tot September 1913 (K.).
Mr. L. H. W. Regout † October 1915 (K.).
R. J. A. Diepen (.K).
Mr. A. M. Sassen † October 1907 (K.).
C. A. M. Raymakers tot Januari 1911. (K.).
Mr. W. M. van Lanschot (K.).

Gelderland (6).

Mr. A. H. M. van Berckel tot Juni 1907 (K.).
Mr. W. H. J. Th. van Basten Batenburg (K.).
Mr. P. C. 't Hooft (A. R.).
A. M. J. E. A. baron van Lamsweerde (K.).
C. W. graaf van Limburg Stirum † 1905 (A. R.).
C. M. E. van Löben Sels tot Aug. 1914 (A. R.).
H. Colijn (A. R.).
Mr. F. J. M. A. Reekers (K.).
J. E. N. baron Schimmelpenninck van der Oije † Mei 1914 (C. H.).
Mr. O. J. E. baron van Wassenaer van Catwijk (C. H.).

Zuid-Holland (10).

Mr. J. G. S. Bevers tot Februari 1908 (K.).
J. J. G. baron van Voorst tot Voorst (K.).
P. M. G. van Fisenne tot Sept. 1910 (K.).
E. A. M. van der Kun † 1914 (K.).
A. J. A. Gillesen (K.).
J. P. Havelaar tot Februari 1913 (C. H.).
Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar (C.H.).
Mr. J. D. C. baron van Heeckeren van Kell tot September 1910 (A.R.).
Mr. J. C. de Marez Oijens † Augustus 1911 (A. R.).
Prof. Dr. H. Bavinck (A. R.).

1) De namen van hen, die in 1904 herkozen werden, zijn cursief gedrukt.

S. van Velzen tot 1911 (A. R.).
E. C. baron Sweerts de Landas Wyborgh tot 1911 (A. R.).
Mr. L. W. C. van den Bergh (A. R.).
Dr. P. J. F. Vermeulen † September 1914 (K.).
Prof. G. J. van Swaay (K.).
J. D. baron van Wassenaer van Rosande † September 1914 (C.H.).
Mr. A. van der Hoeven (C. H.).
H. Waller tot September 1913 (A.R.).
Dr. A. Kuyper (A. R.).
*Mr. W. S. J. van Waterschoot van der Gracht tot November 1916 (K.).
F. H. van Wichen (K.).
Prof. Dr. J. Woltjer tot Augustus 1917 (A. R.).
J. H. de Waal Malefijt (A. R.).

Noord-Holland (9)

J. Breebaart Kzn. † Mei 1913 (L.).
Mr. H. L. Drucker (V. D.).
H. F. Bultman † Maart 1907 (L.).
H. P. Staal (L.).
M. de Jong tot September 1913 (L.).
D. J. F. van Houten (L.).
Mr. H. J. Kist † Juni 1912 (L.).
J. T. Cremer (L.).
D. Laan † 1905 (L.).
J. A. Laan (L.).
Mr. W. F. van Leeuwen tot September 1911 (L.).
Prof. Dr. J. Kraus (L.).
Mr. S. A. Vening Meinesz † December 1909 (L.).
*Jhr. Mr. J. Röell tot Februari 1912 (L).
P. B. J. Ferf tot Januari 1916 (L.).
Mr. J. Kappeyne van de Coppello(L.).
Mr. F. S. van Nierop (L.).
Mr. E. N. Rahusen tot Sept. 1910 (L.).
K. de Boer Czn. (L.).

Zeeland (2).

Jhr. Mr. K. A. Godin de Beaufort tot November 1910 (A. R.).
Mr. C. Lucasse tot September 1913 (A. R.).
Mr. A. J. F. Fokker van Crayesteyn van Rengerskerke (L.).
W. Hovy † Maart 1915 (A. R.).
Mr. C. Lucasse (A. R.).

Utrecht (2).

Jhr. H. P. C. Bosch van Drakestein † Augustus 1914 (K.).
Jhr. Mr. J. W. M. Bosch van Oud-Amelisweerd (K.).
Jhr. Mr. H. M. J. van Asch van Wijck † April 1910 (A. R.).
G. C. D. d'Aumale baron van Hardenbroek van Hardenbroek (A. R.).

Friesland (4).

Jhr. Mr. P. J. van Beyma tot September 1910 (L.).
Dr C. Lely tot Augustus 1913 (L.).
E. J. Bergsma (L.).
Mr. S. van Houten tot September 1907 (L.).
R. Bloembergen Ezn. † Augustus 1914.
Th. M. T. van Welderen baron Rengers † Augustus 1916.
Mr. H. Binnerts (L.).
Mr. W. J. van Welderen baron Rengers tot September 1913 (L.).
H. van Kol (S. D.).
Mr. J. Sickenga † 1911 (L.).
*Mr. C. Th. van Deventer tot September 1913 (V. D.).
H. Polak (S. D.).

Overijsel (3).

Dr. H. Franssen (A. R.).
Th. E. F. Heerkens † November 1909 (A. R.).
*Mr. C. A. H. Barge tot November 1913 (K.).
J. C. L. van der Lande tot September 1916 (K.).
D. W. Stork (L.).
D. W. Stork tot Sept. 1910 (L.).
R. Th. baron van Pallandt † Maart 1913 (C. H.).
Mr. W. L. baron de Vos van Steenwijk (C. H.).

Groningen (3).

R. J. Dojes (L.).
J. E. Scholten tot Maart 1910 (L.).
Jhr. Mr. E. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer (L.).
D. Knol Welt tot Juni 1911 (L.).
G. Zijlma tot November 1916 (L.).
J. B. Westerdijk (L.).

Drente (2).

Mr. G. W. baron van der Feltz (V. D.).

Mr. J. J. Willinge tot Mei 1907 (L.).
Mr. H. Pelinck tot April 1914 (L.).
Jhr. Mr. H. G. van Holthe tot Echten (L.).

Limburg (3).

J. S. H. Brouwers † Januari 1908 (K.).
O. M. F. Haffmans (K.).
Jhr. A. H. J. H. Michiels van Kessenich (K.).
Mr. L. H. W. Regout tot Januari 1909 (K.).
Jhr. Mr. L. H. L. J. van der Maesen de Sombreff [1]).

---

1) **Bij de ontbinding der Kamer in 1917 werden alle leden herkozen.**

III. SAMENSTELLING DER TWEEDE KAMER.

---

a. Voorzitters.

Mei 1888—September 1891.	Jhr. Mr. G. J. Th. Beelaerts van Blokland.
September 1891—September 1901.	Mr. J. G. Gleichman.
September 1901—September 1905.	Mr. AE. baron Mackay.
September 1905—September 1909.	Jhr. Mr. J. Röell.
September 1909—September 1912.	Mr. F. W. C. P. graaf van Bylandt.
September 1912—September 1913.	Jhr. Mr. O. T. A. M. van Nispen tot Sevenaer.
September 1913—Januari 1917.	Mr. H. Goeman Borgesius.
Januari 1917—nu.	Mr. D. Fock.

b. Griffiers.

Mr. A. R. Arntzenius (14 Mei 1888 tot nu).

c. Leden [1]).

---

[1]) Afkortingen in de aan ommezijde beginnende lijst en van die der lijst van de leden der Eerste Kamer:

L.	=	Liberaal.
A.R.	=	Anti-Revolutionnair.
K.	=	Katholiek.
C.	=	Conservatief.
S.	=	Socialist.
R.	=	Radicaal.
V.L.	=	Vrij Liberaal.
U.L.	=	Unie-Liberaal.
V.A.R.	=	Vrij Anti-Revolutionnair.
C.H.	=	Christelijk-Historisch.
Fr.C.H.	=	Friesch Christelijk-Historisch.
V. D.	=	Vrijzinnig-Democraat.

Opmerkingen:

a) De lijst van de leden der Tweede Kamer is in twee gedeelten gesplitst: vóór en nà 1897, omdat in dit jaar de kiesdistrictsindeeling eenigermate gewijzigd werd.

b) de vijf meervoudige kiesdistricten, die tot aan de nieuwe kieswet van 1896 bestaan hebben, zijn cursief gedrukt.

c) de namen van de leden, tijdens hunne zittingsperiode overleden, zijn van een † voorzien; de in hunne plaats gekozen leden zijn behandeld als die onder *d*.

d) de namen van de leden, na hunne verkiezing benoemd tot minister of tot eenig ander ambt, waarom ze als lid aftraden, of om andere redenen voor hun lidmaatschap bedankende, zijn met een * geteekend; de in hunne plaats gekozen leden zijn onder eerstbedoelde namen geplaatst. Bij de Eerste Kamer zijn de namen van leden, die elkander opvolgden, met een } omvat.

e) verkiezingen van leden in een district, waarvoor de gekozenen bedankten, omdat ze ook in een ander district gekozen waren, waarvoor ze opteerden, zijn *niet* vermeld; alleen de bij de *na*verkiezingen gekozenen zijn in zulke gevallen in aanmerking gebracht.

Kiesdistricten.	1888—1891.	1891—1894.	1894—1897 [1].
Alkmaar	Mr. W. van der Kaay (L.)	Dezelfde	*Dezelfde (A.T.) Mr. A. P. de Lange (A.T.) † Mr. E. Fokker (L.)
Almelo	Mr. W. G. J. J. Cremers (K.)	Dr. H. A. J. M. Schaepman (K.)	Dezelfde (T.)
Amersfoort	*Mr. AE. baron Mackay (A.R.)		
	J. E. N. baron Schimmelpenninck van der Oije (A.R.)	Dezelfde	Mr. F. D. graaf Schimmelpenninck (A.T.)
Amsterdam (9)	J. T. Cremer (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
	Mr. J. G. Gleichman (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A. T.)
	A. Gildemeester (L.)	Mr. J. A. Levy (L.)	Mr. M. J. Pijnappel (A.T.)
	Mr. A. Kerdijk (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
	Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet (L.)	*Dezelfde W. K. M. Vrolik (L.)	Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet (T.)
	Mr. A. F. K. Hartogh (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
	B. H. Heldt (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
	Jhr. Mr. J. W. H. Rutgers van Rozenburg (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
	Mr. W. H. de Beaufort (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Apeldoorn	Mr. F. W. C. P. graaf van Bylandt (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Appingedam	J. Schepel (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Arnhem	W. Rooseboom (L.)	Mr. P. Rink (L.)	Dezelfde (T.)
Assen	W. A. baron van der Feltz (L.)	Dezelfde	Mr. J. J. Willinge (T.-L.)
Bergen op Zoom	L. D. J. L. de Ram (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Bergum	O. T. Bosgra (A.R.) † L. de Vries (A.R.)	Mr. H. Ph. de Kanter (L.)	Dezelfde (T.)
Beverwijk	Jhr. Mr. J. W. G. Boreel van Hogelanden (L.)	*Dezelfde Mr. Th. L. M. H. Borret (K.)	Dezelfde (A.T.)
Bodegraven	S. van Velzen (A.R.)	Dezelfde	A. Knijff Hzn. (T.-L.)
Breda	Mr. L. P. M. H. baron Michiels van Verduijnen (K.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Breukelen	Mr. W. J. Rooyaards van den Ham (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.) † Jhr. Mr. J. E. Huydecoper van Maarsseveen en Nigtevegt (L.)
Brielle	Mr. G. J. Goekoop (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Delft	*J. C. Fabius (A.R.)		Jhr. Mr. G. J. Th. Beelaerts van Blokland (A.T.)
	Mr. H. A. van de Velde (A.R.)	Dezelfde	
Deventer	Mr. A. van Delden (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Doetinchem	Mr. J. G. S. Bevers (K.)	Dezelfde	Mr. H. F. Hesselink van Suchtelen (T.-L.)

[1]) Voor deze lijst is alleen het hoofdonderscheid: Takkiaan of anti-Takkiaan in aanmerking genomen; alleen waar dit noodig scheen, is de partij-letter bijgevoegd.

Kiesdistricten.	1888—1891.	1891—1894.	1894—1897.
Dokkum	Mr. U. H. Huber (A.R.)	Dezelfde	Mr. E. Schaafsma (T. L.)
Dordrecht	Mr. J. B. Osenbruggen (L.) † S. M. Hugo van Gijn (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Druten	Mr. J. A. N. Travaglino (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Ede	*Mr. L. W. C. Keuchenius (A.R.) C. M. E. van Löben Sels (A.R.)	Dezelfde	Jhr. A. W. van Borssele (A.T.-L.)
Eindhoven	Mr. A. J. H. van Baar (K.) † W. P. A. Mutsaers (K.)	J. Th. M. Smits van Oijen (K.)	Dezelfde (A.T.)
Elst	Mr. G. W. baron van Dedem (A.R.)	Dezelfde	Mr. W. H. J. T. van Basten Batenburg (A.T.-R.K.)
Emmen	Mr. H. J. Smidt (L.)	*Dezelfde Dr. P. H. Roessingh (L.)	Dezelfde (T.)
Enkhuizen	Mr. D. Visser van Hazerswoude (L.) † J. Zijp Kzn. (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Enschedé	W. J. Geertsema (L.)	Dezelfde	Mr. A. F. Vos de Wael (A.T.-R.K.)
Franeker	F. Lieftinck (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Goes	*Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman (A.R.) Mr. L. W. C. Keuchenius (A.R.)	Dezelfde (†) Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman (A.R.)	Dezelfde (A.T.)
Gorinchem	H. Seret (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Gouda	*Jhr. Mr. K. A. Godin de Beaufort (A.R.) M. O. J. E. baron van Wassenaer (A.R.)	*M. Bogaerdt Bzn. (L.) *J. P. Havelaar (L.) J. G. T. Valette (L.)	Mr. C. J. E. graaf van Bylandt (A.T.-L.)
Grave	Mr. J. J. I. Harte van Tecklenburg (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
's-Gravenhage	Mr. R. J. graaf Schimmelpenninck tot Nijenhuis (C.)	J. F. W. Conrad (L.)	Dezelfde (A.T.)
	L. J. S. van Kempen (A.R.)	J. M. Pijnacker Hordijk (L.)	Dezelfde (A.T.) [1])
	Mr. L. G. Greeve (L.) † H. D. Guyot (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Groningen (2)	Mr. S. van Houten (L.)	Dezelfde	Mr. H. L. Drucker (T.)
	Mr. J. D. Veegens (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Gulpen	L. F. H. C. Ruland (K.)	J. B. C. E. M. graaf Marchant d'Ansembourg (K.)	Dezelfde (A.T.)
Haarlem	Mr. A. J. W. Farncombe Sanders (L)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.) [2]) † Jhr. Mr. A. J. Rethaan Macaré (L.)

[1]) Gekozen bij de na-verkiezingen in plaats van Gleichman, die A.-T. was: Hordijk was bij de hoofdverkiezingen T.
[2]) Opmerking als bij Hordijk; Röell was hier eerst gekozen.

Kiesdistricten	1888—1891.	1891—1894.	1894—1897.
Haarlemmermeer	Mr. F. J. M. A. Reekers (K.)	Dezelfde	G. B. 't Hooft (T.-A.R.)
Harlingen	W. M. Oppedijk (A.R.)	Dezelfde † Mr. Th. Heemskerk (A.R.)	A. Bouman (T.-L.)
Den Helder	S. T. Land (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.) † A. P. Staalman (A.R.)
Helmond	Dr. P. J. F. Vermeulen (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
's-Hertogenbosch	P. G. J. van der Schrieck (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.) † Mr. J. A. Loeff
Hilversum	Mr. Th. P. baron Mackay (A.R.)	Dezelfde	*Dezelfde (A.T.) Jhr. Mr. J. H. J. Quarles van Ufford (C.H.)
Hontenisse	Mr. F. J. F. M. Walter (K.)	Dezelfde	Mr. J. G. van Deinse (T.-L.)
Hoorn	Mr. W. K. baron van Dedem (L.)	*Dezelfde P. B. J. Ferf (L.)	Dezelfde (T.)
Kampen	Jhr. Mr. T. A. J. van Asch van Wijck (A.R.)	*M. Noordtzij (A.R.) Mr. AE. baron Mackay (A.R.)	Dezelfde (A.T.)
Katwijk	J. H. Donner (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Leeuwarden	Dr. J. Zaaijer Azn. (L.)	*Dezelfde G. V. Gerritsen (R.)	Dezelfde (T.)
Leiden	H. J. Bool (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Lochem	A. baron Schimmelpenninck van der Oije van Nijenbeek (A.R.(	E. W. B. Kielstra (L.)	C. Lely (T.)
Loosduinen	Mr. A. H. M. van Berckel (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Maastricht	*Jhr. Mr. G. L. M. H. Ruijs van Beerenbroek (K.) Dr. J. H. J. Schreinemacher (K.)	Dezelfde † M. de Ras (K.)	Dezelfde (A.T.)
Meppel	Mr. H. Smeenge (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Middelburg	Mr. C. Lucasse (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Nijmegen	A. E. Reuther (K.) † T. T. J. H. Dobbelman (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Ommen	J. van Alphen (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Oostburg	N. Glinderman (A.R.)	Mr. P. C. J. Hennequin (L.)	Dezelfde (T.)
Oosterhout	Mr. Th. L. M. H. Borret (K.)	Mr. J. B. D. van den Berch van Heemstede (K.)	Dezelfde (A.T.)
Rheden	Mr. M. J. C. M. Kolkman (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Ridderkerk	Mr. Th. Heemskerk (A.R.)	A. Smit (L.)	Dezelfde (T.)
Roermond	Mr. H. J. Brouwers (K.) † J. E. H. W. baron d'Olne (K.) † G. Diepen (K.)	*Dezelfde (K.) *Jhr. Mr. G. L. M. H. Ruys van Beerenbroek (K.) Dr. W. Everts (K.)	Dezelfde (A.T.)
Rotterdam (5)	Dr. P. R. Mees R-Azn. (L.)	Dezelfd e	Dezelfde (A.T.)

Kiesdistricten.	1888—1891.	1891—1894.	1894—1897.
	Mr. H. C. Verniers van der Loeff (L.) †		
	Jhr. Mr. A. C. P. van Karnebeek (L.)	Dezelfde	*Mr. J. van Lennep (A.T.)
	W. A. Viruly Verbrugge (L.)	Dezelfde	Mr. E. E. van Raalte (L.) Dezelfde (A.T.)
	Mr. H. D. Levysohn Norman (L.)	Dezelfde † A. Plate (L.)	Dezelfde (A.T.)
	G. H. Hintzen (L.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Schiedam	Mr. J. G. Patijn (L.)	Mr. A. P. R. C. baron van der Borch van Verwolde (A.R.)	Mr. O. J. H. graaf van Limburg Stirum (A.T.-A.R.)
Schoterland	F. Domela Nieuwenhuis (S.)	H. Pyttersen Tzn. (L.)	Dezelfde (T.)
Sittard	Mr. H. F. Lambrechts (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.) † Mr. C. C. M. H. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (K.)
Sliedrecht	Mr. B. J. Linteld baron de Geer van Jutphaas (A.R.)	Dezelfde	Dr. A. Kuyper (T.)
Sneek	Mr. W. G. baron Brantsen van de Zijp (A.R.)	Dezelfde	Mr. Th. Heemskerk (T.)
Steenwijk	Jhr. Mr. G. J. Th. Beelaerts van Blokland (A.R.)	Dezelfde	J. Meesters (T.-L.)
Tiel	Mr. H. J. Dijckmeester (L.)	Dezelfde † Mr. M. Tydeman Jr. (L.)	Dezelfde (T.)
Tilburg	Mr. B. M. Bahlmann (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Utrecht (2)	Jhr. Mr. J. Röell (L.)	Dezelfde	*Dezelfde (A.T.) Jhr. Mr. A. P. C. van Karnebeek (A.T.)
	A. L. W. Seijffardt (L.)	H. A. van Beuningen (L.)	J. N. Bastert (A.T.-A.R.)
Veendam	Mr. H. Goeman Borgesius (L.)	Dr. A. L. Poelman (L. R.) † Mr. E. A. Smidt (L.)	Dezelfde (T.)
Veghel	B. R. F. van Vlijmen (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)
Venlo	Mr. J. H. L. Haffmans (K.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.) † Dr. W. H. Nolens (K.)
Waalwijk	Mr. A. F. Vos de Wael (K.)	W. P. A. Mutsaers (K.)	Dezelfde (A.T.)
Weert	Mr. J. M. L. H. Clercx (K.)	Dezelfde	P. J. Truyen (A.T.-K.)
Winschoten	Mr. D. de Ruiter Zijlker (L.)	B. L. Tijdens (R.)	Dezelfde (T.)
Wijk bij Duurstede	Dr. H. J. A. M. Schaepman (K.)	Jhr. Mr. W. H. de Beaufort (L.)	Dezelfde (A.T.)
Wolvega	R. K. Okma (A.R.)	W. H. Houwing (L.)	Dezelfde (T.)
Zaandam	W. de Meijier (L.)	Dezelfde	K. de Boer Gzn. (T. R.)
Zevenbergen	J. P. Th. van Nunen (K.)	*Dezelfde E. A. M. van der Kun (K.)	Dezelfde (A.T.)
Zierikzee	J. J. van Kerkwijk (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Zuidhorn	*Mr. E. J. J. B. Cremers (L.) G. Zijlma (L.)	Dezelfde	Dezelfde (T.)
Zutphen	Mr. D. Engelberts (A.R.)	Mr. H. Goeman Borgesius (L.)	Dezelfde (T.)
Zwolle	A. baron van Dedem (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde (A.T.)

Kiesdistricten.	1897—1901.	1901—1905.	1905—1909.	1909—1913.	1913—1917 [1].
1. Alkmaar	Mr. E. Fokker (U.L.)	*Dezelfde (V.D.) Jhr. Mr. P. van Foreest (V.L.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
2. Almelo	Dr. H. J. A. M. Schaepman (K.)	Dezelfde † Mr. P. J. M. Aalberse (K.)	Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde A. H. J. Engels (K.)
3. Amersfoort	Mr. F. D. graaf Schimmelpenninck (V.A.R.)	*Jhr. Mr. T. A. J. van Asch van Wijck (A.R.) Jhr. Mr. H. W. van Asch van Wijck (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde	Mr. W. H. de Beaufort (V.L.)
4. Amsterdam I	Mr. M. J. Pijnappel (V.L.)	Dr. H. F. R. Hubrecht (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
5. II	H. F. Groen van Waarder (V.L.)	Dr. J. Th. de Visser (C.H.)	Dr. C. Lely (U.L.)	J. R. Snoeck Henkemans (C.H.)	A. H. Gerhard (S.)
6. III	Mr. A. F. K. Hartogh (U.L.) † C. H. den Hertogh (U.L.)	Dezelfde † Mr. P. J. Troelstra (S.D.)	Dezelfde	Dezelfde	*H. Polak (S.) P. Otto (U.L.)
7. IV	*Mr. J. G. Gleichman (V.L.) Dr. H. F. R. Hubrecht (U.L.)	J. T. Cremer (U.L.)	J. W. IJzerman (U.L.)	Mr. G. A. van Hamel (U.L.)	Dezelfde † Mr. J. A. van Hamel (U.L.)
8. V	Th. M. Ketelaar (R.)	Dezelfde (V.D.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
9. VI	*J. T. Cremer (V.L.) W. J. Geertsema (V.L.)	Jhr. Mr. C. J. den Tex (U.L.)	Mr. W. H. de Beaufort (V.L.)	Dezelfde	B. Nierstrasz (V.L).
10. VII	B. H. Heldt (U.L.)	Mr. Th. Heemskerk (A.R.)	Dr. G. F. J. Blooker (U.L.)	G. A. A. Middelberg (A.R.)	W. Boissevain (V.L.)
11. VIII	P. Nolting (R.)	Dezelfde (V.D.)	Dezelfde	W. de Vlugt (A.R.)	A. B. Kleerekoper (S.)
12. IX	Mr. A. Kerdijk	*Dr. C. Lely (U.L.) H. Bijleveld (A.R.)	Mr. C. Th. van Deventer (V.D.)	W. H. Vliegen (S.D.)	*Dezelfde J. van den Tempel (S.)
13. Apeldoorn	Mr. F. W. C. P. graaf van Bylandt (V.A.R.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde J. R. Snoeck Henckemans (C.H.)
14. Appingedam	J. Schepel (U.L.)	J. H. A. Schaper (S.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
15. Arnhem	Mr. P. Rink (U.L.)	Dezelfde	*Dezelfde K. Eland (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde
16. Assen	Mr. J. J. Willinge (U.L.)	*Dezelfde Mr. M. W. F. Treub (V.D.)	Dezelfde	Dezelfde	Mr. C. Th. van Deventer (V.D.) † W. O. A. Koster (V.D.)
17. Bergen op Zoom	L. D. J. L. de Ram (R.K.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde	W. J. F. Juten (K.)
18. Beverwijk	*Mr. J. P. D. Tak van Poortvliet (V.L). W. C. J. Pastoors (K.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde	Mr. L. N. Roodenburg (V.D.)
19. Bodegraven	A. Knijff Hzn. (U.L.)	Mr. J. W. H. M. van Idsinga (V.A.R.)	Dezelfde (C.H.)	Dezelfde	Dezelfde
20. Breda	Mr. L. P. M. H. baron Michiels van Verduynen (K.)	Dezelfde	*Dezelfde W. H. Boogaardt (K.)	Dezelfde	Dezelfde
21. Breukelen	J. H. de Waal Malefijt (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde F. H. de Monté Verloren (A.R.)	Dezelfde
22. Brielle	Mr. J. G. Goekoop (V.L.)	*Dezelfde A. Roodhuyzen (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
23. Delft	Mr. H. A. van de Velde (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
24. Deventer	*J. Stoffel (R.) Mr. A. van Delden (V.L.) † Jhr. Mr. W. H. de Beaufort (V.L.) † Mr. H. P. Marchant (R.)	Dezelfde (V.D.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
25. Doetinchem	Mr. H. F. Hesselink van Suchtelen (U.L.)	P. van Vliet Jr. (A.R)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
26 Dokkum	Mr. E. Schaafsma (U.L.)	Mr. R. van Veen (V.A.R.)	Dezelfde (C.H.).	Dezelfde	Dezelfde
27. Dordrecht	Mr. S. M. H. van Gijn (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde	P. J. de Kanter (U.L.)	*Mr. M. M. Schim van der Loeff (U.L.) P. J. de Kanter (U.L.)

[1]) In 1917 zijn de zittende leden blijven zitten (hiervóór, blz. 509). Daarom is geen nieuwe kolom or het zittingjaar 1918 geopend. Enkele wijzigingen tot einde 1917 zijn in deze lijst opgenomen.

Kiesdistricten.	1897—1901.	1901—1905.	1905—1909.	1909—1913.	1913—1917.
28. Druten	Mr. J. A. N. Travaglino (K.)	Dezelfde † Mr. Th. J. A. Duynstee (K.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
29. Ede	Jhr. Mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck (A.R.)	*Dezelfde Dr. M. A. Brants (A.R.)	*Dezelfde Jhr. S. van Citters (A.R.).	Jhr. G. J. A. Schimmelpenninck (C.H.)	Dezelfde
30. Eindhoven	J. Th. M. Smits van Oyen (K.) † V. A. M. van den Heuvel (K.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde Mr. dr. J. van Best	Dezelfde
31. Elst	Mr. W. H. J. T. van Basten Batenburg (K.)	*J. W. Bergansius S. M. van Wijck (K.) † Mr. A. I. M. J. baron van Wijnbergen	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
32. Emmen	Dr. P. H. Roessingh (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde	Mr. H. Goeman Borgesius † J. Sibinga Mulder (U.L.)
33. Enkhuizen	J. Zijp Kzn. (V.L.) † A. Kool (U.L.)	N. Sluis Pzn. (A.R.)	Mr. H. Goeman Borgesius (U.L.)	N. Oosterbaan (A.R.)	Dezelfde † (Aug. 1917) A. Colijn (A.R.)
34. Enschedé	*Mr. N. G. Pierson (U.L.) H. van Kol (S.)	Dezelfde	*Dezelfde	G. Elhorst (A.R.)	J. W. Albarda (S.)
35. Franeker	F. Lieftinck (U.L.)	Dezelfde	P. L. Tak (S.) † W. P. G. Helsdingen (S.)	Dezelfde	Dezelfde
36. Goes	Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman (V.A.R.)	Dezelfde	Dezelfde (C.H.)	Dezelfde	Dezelfde
37. Gorinchem	H. Seret (A.R.)	Dezelfde	Mr. N. G. Pierson (U.L.)	H. Pollema (A.R.)	Mr. A. C. Visser van IJzendoorn (V.L.)
38 Gouda	Mr. C. J. E. graaf van Bylandt (V.L.)	*A. F. W. Idenburg (A.R.) Mr. S. de Vries Czn. (A.R.)	Jhr. Mr. W. Th. C. van Doorn (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde
39. Grave	Mr. J. J. I. Harte van Tecklenburg (K.)	*Dezelfde W. J. M. Friesen (K.)	Mr. dr. D. A. P. N. Koolen (K.)	Dezelfde	Dezelfde
40. 's-Gravenhage I	J. Krap (A.R.)	Dezelfde	Mr. J. Limburg (V.D.)	K. ter Laan (S.)	Dezelfde
41. II	J. F. W. Conrad (V.L.)	Dezelfde † Mr. W. Dolk (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde J. W. IJzerman (U.L.)
42. III	J. M. Pijnacker Hordijk (U.L.)	Dezelfde (V.D.)	J. C. Jansen (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde
43. Groningen	Mr. H. L. Drucker (U.L.)	Dezelfde (V.D.)	Dezelfde	Dezelfde	Mr. J. Limburg (V.D.)
44. Gulpen	J. M. M. H. Merckelbach (K.)	Dezelfde	Jhr. Mr. Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck (K.)	Dezelfde	Dezelfde
45. Haarlem	*Jhr. Mr. A. J. Rethaan Macaré (U.L.) Jhr. Mr. F. W. van Styrum (V.L.)	Dezelfde	Dezelfde	Jhr. Mr. F. K. van Lennep (C.H.)	Mr. D. Fock (U.L.)
46. Haarlemmermeer	G. B. 't Hooft (A.R.)	F. H. van Wichen (K)	Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde Mr. J. B. Bomans (K.
47. Harlingen	A. Bouman (U.L.)	Mr. dr. J. Schokking (Fr. C. H.)	Dezelfde	Mr. J. Ankerman (C. H.)	Dezelfde
48. Den Helder	A. P. Staalman (A.R.)	Dezelfde	C. V. Gerritsen (V. D.) Mr. Z. van den Bergh (V.D.)	Mr. Th. H de Meester (U.L.)	*Dezelfde P. J. Oud (V.D.)
49. Helmond	Dr. P. J. F. Vermeulen (K.)	C. A. M. Raymakers (K.)	Mr. E. R. H. Regout (K.)	*Dezelfde A. N. Fleskens (R.K.)	Dezelfde
50. 's Hertogenbosch	Mr. J. A. Loeff (K.)	*Dezelfde Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt (K.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
51. Hilversum	S. baron van Heemstra (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde † Mr. V. H. Rutgers (A.R.)	Dezelfde
52. Hontenisse	Mr. J. G. van Deinse (U.L.)	P. F. Fruitier (K.)	Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
53. Hoogezand	Mr J. D. Veegens (U.L.)	K. ter Laan (S.)	Dezelfde	Mr. P. Rink (U.L.)	Dezelfde
54. Hoorn	P. B. J. Ferf (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde W. J. E. H. M. de Jong (U.L.)	Dezelfde
55. Kampen	Mr. AE. baron Mackay (A.R.)	Dezelfde	K. Reyne (U.L.)	Mr. F. A.C. graaf van Lynden van Sandenburg (A.R.)	Dr. E. J. Beumer (A.R.)

Kiesdistricten.	1897—1901.	1901—1905.	1905—1909.	1909—1913.	1913—1917.
56. Katwijk	J. H. Donner (A.R.)	Mr. O. J. E. baron van Wassenaer van Catwijck (V. A.R.)	56. Dezelfde (C.H.)	Dezelfde	*Dezelfde Dr. J. Th. de Visser (C.H.)
57. Leeuwarden	H. Pyttersen Tzn. (U.L.)	G. W. Melchers (S.)	57. L. W. J. K. Thomson (U.L.)	Dezelfde	Mr. P. J. Troelstra (S.)
58. Leiden	A. E. van Kempen (A.R.)	Dezelfde † Mr. W. van der Vlugt (V.L.)	58. *Dezelfde Dr. J. Th. de Visser (C.H.)	Dezelfde	Mr. J. E. Heeres (U.L
59. Lochem	Dr. C. Lely (U.L.)	W. P. G. Helsdingen (S.)	59. Mr. G. Jannink (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde
60. Loosduinen	A. Brummelkamp (A.R.)	Dezelfde	60. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
61. Maastricht	M. de Ras (K.)	*Dezelfde Mr. F. I. J. Jansen (K.)	61. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
62. Meppel	Mr. H. Smeenge (U.L.)	Dezelfde	62. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
63. Middelburg	Mr. C. Lucasse (A.R.)	Dezelfde	63. Dezelfde	J. K. Blum (A.R.)	Mr. E. E. van Raalte (U.L.)
64. Nijmegen	F. T. J. H. Dobbelman (K.)	Jhr. Mr. O. F. A. M. van Nispen tot Sevenaer (K.)	64. Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde Mr. M. J. C. M. Kolkman (K.)
65. Ommen	J. van Alphen (A.R.)	Dezelfde	65. *Dezelfde Dr. A. Kuyper (A.R.)	*Dezelfde Mr. C. J. A. Bichon van Ysselmonde	Dezelfde
66. Oostburg	Mr. P. C. J. Hennequin (V.L.)	Dezelfde	66. Dezelfde	G. A. Vorsterman van Oyen (V.D.)	Jhr. R. R. L. de Muralt (U.L.)
67. Oosterhout	Jhr. Mr. J. B. D. van denBerch van Heemstede (K.)	Dezelfde	67. Dezelfde	Dezelfde	*Dezelfde Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel (K.)
68. Rheden	Mr. M. J. C. M. Kolkman (K.)	Dezelfde	68. *Dezelfde Jhr. Mr. J. C. M. van Nispen tot Sevenaer (K.)	Dezelfde	Dezelfde † Mr. J. R. H. van Schaik (K.)
69. Ridderkerk	Mr. A. P. R. C. baron van der Borch van Verwolde (A.R.)	Dezelfde	69. Dezelfde	Dezelfde	F. J. W. Drion (V.L.)
70. Roermond	Dr. W. Everts (K.) † Mr. F. J. Bolsius (K.)	Dezelfde	70. Dezelfde	Dezelfde	Mr. C. E. H. Bongaerts (K.)
71. Rotterdam I	Dr. J. Th. de Visser (C.H.)	Mr. D. Fock (U.L.)	71. *Dezelfde S. van den Bergh Jr (U.L.)	Mr. H. Goeman Borgesius (U.L.)	B. J. Gerretson (C.H.)
72. „ II	D. de Klerk (U.L.)	Dezelfde	72. Dezelfde	Dezelfde	H. Spiekman (S.) († Nov. 1917) A. B. de Zeeuw (S.)
73. „ III	J. B. Verheij (U.L.)	Dezelfde	73. Dezelfde	*Dezelfde H. Stulemeijer (K.)	*J. H. Lasonder (U.L. Dr. B. D. Eerdmans (U.L.)
74. „ IV	G. H. Hintzen (V.L.) † Dr. R. P. Mees Azn. (V.L.)	Dezelfde	74. A. Plate (V.L.)	J. F. Heemskerk (A.R.)	J. van Vollenhoven (V.L.)
75. „ V	Mr. E. E. van Raalte (U.L.)	Dezelfde (V.D.)	75. *Dezelfde P. R. Mees (V. D.)	*Mr. A. de Jong (A.R.) C. J. de Jongh (U.L.)	J. ter Laan (S.)
76. Schiedam	Mr. O. J. H. graaf van Limburg Stirum (V. A.R.)	Dezelfde	76. Dezelfde	Jhr. Mr. D. J. de Geer (C.H.)	Dezelfde
77. Schoterland	G. L. van der Zwaag (S.)	Dezelfde	77. Dezelfde	Mr. J. Limburg (V.D.)	Mr. M. Mendels (S.)
78. Sittard	Mr. C. C. M. H. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (K.)	*J. Arnoldts (K.) J. H. J. Beckers (K.)	78. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
79. Sliedrecht	Dr. A. Kuyper (A.R.)	*Dezelfde A. D. P. V. van Löben Sels (A.R.)	79. *Mr. Th. Heemskerk (A.R.) J. van der Molen Tzn. (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde
80. Sneek	Mr. J. A. van Gilse (U.L.)	Mr. H. Okma (A.R.)	80. Dezelfde † *Mr. S. de Vries Czn. (A.R.) H. Pollema (A.R.)	*H. Colijn (A.R.) J. G. Scheurer (A.R.)	Dezelfde
81. Steenwijk	J. Meesters J. Rz. (V.L.)	L. F. Duymaer van Twist (A.R.)	81. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
82 Tiel	Mr. M. Tydeman (V.L.)	Dezelfde	82. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde † Mr. H. C. Dresselhuys (U.L.)
83. Tietjerksteradeel	Mr. P. J. Troelstra (S.)	A. S. Talma (A.R.)	83. *Dezelfde C. van der Voort van Zijp (A.R.)	Dezelfde	Dezelfde

Kiesdistricten.	1897—1901.	1901—1905.	1905—1909.	1909—1913.	1913—1917.
84. Tilburg	Mr. M. B. Bahlmann (K.) † J. F. Jansen (K.)	Dezelfde † A. H. A. Arts (K.)	84. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
85. Utrecht I	Jhr. Mr. A. P. C. van Karnebeek (V.L.)	Dezelfde	85. Dezelfde	Dezelfde	Mr. Dr. J. H. W. Q. ter Spill (V.L.)
86. II	J. N. Bastert (V.L.)	Jhr. Mr. J. Röell (V. L.)	86. Dezelfde	J. S. F. van Hoogstraten (A.R.)	Dr. J. van Leeuwen (S.)
87. Veendam	*Mr. E. A. Smidt (U.L.) J. H. A. Schaper (S.D.)	Mr. E. A. Smidt (V.D.	87. Dezelfde	Dezelfde	Mr. G. W. Sannes (S.)
88. Veghel	B. R. F. van Vlijmen (K.)	Dezelfde	88. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
89. Venlo	Dr. W. H. Nolens (K.)	Dezelfde	89. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
90. Waalwijk	W. P. A. Mutsaers (K.)	Dezelfde	90. Mr. J. A. Loeff (K.)	Dezelfde	Dezelfde
91. Weert	P. J. Truyen (K.)	Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers (K.)	91. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde † Mr. Dr. H. A. G. van Groenendael (K.)
92. Weststellingwerf	W. M. Houwing (U.L.)	F. W. N. Hugenholtz (S.)	92. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
93. Winschoten	B. L. Tijdens (U.L.)	Dr. D. Bos (V.D.)	93. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde † Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteijn (V.D.)
94. Wijk bij Duurstede.	Jhr. Mr. H. M. J. van Asch van Wijck (A.R.)	*Dezelfde Mr. N. de Ridder (A. R.) † Mr. J. B. L. C. C. baron de Wijkersloot van Weerdesteijn (K.)	94. Dezelfde	Dezelfde	Dezelfde
95. Zaandam	K. de Boer (R.)	Dezelfde (U.L.)	95. Dezelfde	J. E. W. Duys (S.)	Dezelfde
96. Zevenbergen	A. M. van der Kun (K.)	Dezelfde	96 A. C. A. van Vuuren (K.)	Dezelfde	Dezelfde
97. Zierikzee	J. J. van Kerkwijk (U.L.)	Jhr. Mr. J. J. Pompe van Meerdervoort (A.R.)	97. Mr. R. J. H. Patjn (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde
98. Zuidhorn	G. Zijlma (U.L.)	Dezelfde	98 Dezelfde	E. M. Teenstra (V.D.)	Dezelfde.
99. Zutphen	Mr. H. Goeman Borgesius (U.L.)	Dezelfde	99. F. Lieftinck (U.L.)	Dezelfde	Dezelfde † (Juli 1917) Mr. J. van Gilse (U.L.)
100. Zwolle	A. baron van Dedem (V.A.R.)	Dezelfde	100. Dezelfde	Dezelfde	F. M. Knobel (V.L.)

Addenda et Corrigenda.

Blz. 37, regel 18 van boven, staat: concialitie, *lees*: conciliatie.

„ 138, noot 2: het verdrag is nu gepubliceerd in een Fransch Geelboek (zie Nieuwe Courant van 19 September).

„ 159: hier ware beter De Beaufort's verklaring, in noot 3 vermeld, met meer nadruk in den tekst genoemd en Valter's mededeeling naar een noot verwezen.

„ 168, regel 21 van boven, staat: Coolen, *lees*: Koolen.

„ 308: Algesiras moest niet gespatieerd zijn.

„ 318: Walen „ „ „ „

„ 328, regel 1 van beneden, staat: 1911, *lees*: 1910.

„ 341, regel 7 van beneden: ik heb hier ten onrechte gezegd, dat de stukken betreffende de lintjeszaak Mr. Tideman als curator in een faillissement in handen waren gekomen. Genoemde heer kreeg ze onder zich als raadsman van den later gefailleerden bleekersbaas Van Dieren Bijvoet (cf. de t. a. p. geciteerde brochure van Polak, blz. 19).

„ 371, regel 1 van beneden, staat: voorstel Harte, *lees*: voorstel-Harte.

„ 373: regel 11 van beneden, staat: O. P. A. M., *lees*: O. F. A. M.

„ 379: regel 13 van boven, staat: Van Limburg Stirum, *lees*: Van der Duyn van Maesdam.

„ 381: Rijsel moest niet gespatieerd zijn.

„ 401: Cipriano Castro moest gespatieerd zijn.

„ 408: Curaçao moest niet gespatieerd zijn.

„ 507: regel 15 van boven, schrap: De.

Indices.

Index van persoonsnamen [1].

Aalberse, Mr. P. J. M., 251, 334, 358, 532.
Abdoel Hamid II, sultan van Turkije, 400, 418.
Adolf van Nassau-Weilburg, 18.
Akerlaken, Jhr. Mr. D. van, 523.
Albarda, J. W., 535.
Alberda van Ekenstein, Jhr. Mr. W. C. A., 524.
Alberdingh Thijm, 7.
Albert I, koning van België, 136, 433.
Albert, prince consort, 131.
Albrecht van Pruisen 130.
Alexandrina van Pruisen, 135.
Alphen, F. H. P. van, 523.
——, J. van, 59, 80, 177, 530, 536.
Anema, Mr., 248, 251.
Anna van Hannover, 17.
Ankerman, Mr. J., 535.
Arnoldts, J., 536.
Ariëns, dr. A. M. A. J., 238.
Arntzenius, Mr. A. R., 527.
Arts, A. H. A., 538.
Asbeck, Van, 430.
Asch van Wijck, Jhr. Mr. H. M. J. van, 123, 373, 523, 525, 538.
——, Jhr. Mr. H. W. van, 532.
——, Jhr. Mr. T. A. J. van, 222, 520, 523, 530, 532.
Asser, Mr. T. M. C., 99, 100, 101, 102, 103, 108, 149, 150, 311, 396.
Asten, Van, 177.
Aulnis de Bourouill, Mr. J., baron d', 177, 207.
Aumale, baron van Hardenbroek van Hardenbroek, G. C. D. d', 525.

Baar, Mr. A. J. H. van, 529.
Bahlmann, Mr. W. M. B., 44, 531, 538.
Baie, Eugène, 317, 319, 321.
Bakhuizen van den Brink, 7.
Banning, Emile, 314.
Barge, Mr. C. A. H., 525.
Barnardiston, 321.
Basten Batenburg, Mr. W. H. J. T. van, 522, 524, 529, 534.
Bastert, J. N., 193, 531, 538.
Bavinck, Prof. Dr. H., 275, 524.
Beaufort, Mr. W. H. de, 59, 67, 92, 98, 148, 156, 161, 165, 177, 192, 284, 307, 311, 318, 321, 343, 344, 394, 400, 495, 499, 520, 528, 532, 533.
——, Jhr. Mr. W. H. de, 528.
Bebel, 85.
Beckers, J. H. J., 536.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. G. J. Th., 53, 62, 75, 94, 177, 527, 528, 531.
Beer Poortugael, Jhr. J. C. den, 149, 287, 311, 315, 316, 319, 324.
Beernaert, 321, 322.
Beets, N., 8.
Berch van Heemstede, Jhr. Mr. J. B. D. van den, 530, 536.
Berckel, Mr. A. H. M. van, 522, 524, 530.
Beresteijn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van, 539.
Bergansius, J. W., 29, 32, 41, 48, 167, 222, 234, 268, 519, 520, 534.
Bergh, Mr. L. W. C. van den, 510, 525.
—— Jr., S. van den, 537.
——, Mr. Z. van den, 535.
Bergsma, E. J., 525.
——, Mr. J. H., 66, 120, 519.
——, Mr. W. A., 523.
Berlage, 8.
Bertling, A. E. J., 390, 521.
Best, Mr. Dr. J. van, 535.
Beumer, Dr. E. J., 535.
Beuningen, H. A. van, 531.
Bevers, Mr. J. G. S., 320, 521, 523, 524, 528.
Beyma, Jhr. Mr. P. J. van, 525.
Bichon van Ysselmonde, Mr. C. J. A., 387, 388, 494, 510, 537.
Bieberstein Rogalla Zawadsky, Mr. Ch., baron de, 531, 536.
Biesen, Mr. J. W. van den, 262, 522, 524.
Bilderdijk, 7.
Bismarck, 138, 139, 308.
Bloem, 32.
Bloembergen Ezn., Mr. A., 523.
—— Ezn., R., 525.
Blooker, Dr. C. F. J., 533.
Blum, J. K., 537.
Blussé, Mr. A., 523.
Blijdenstein, A. J., 524.
Boer, K. de, 201, 525, 531, 538.
Bogaerdt Bzn., M., 529.

[1] Bij dubbele namen zie men geregeld op den eersten naam; dus Goeman Borgesius op Goeman enz.

Bolland, 246.
Boissevain, W., 533.
Bolsius, Mr. F. J., 536.
Bomans, Mr. J. B., 535.
Boneval Faure, Mr. R. T. H. P. L. A. van, 191, 262, 523.
Bongaerts, Mr. C. E. H., 537.
Boogaardt, W. H., 533.
Bool, H. J., 530.
Borch van Verwolde, Mr. A. P. R. C., baron van der, 531, 536.
Bordes, J. Ph. de , 80.
Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J. W. G., 528.
Borret, Mr. Th. L. M. H., 528, 530.
Borssele, Jhr. A. W. van, 529.
Bos, Dr. D., 255, 256, 334, 389, 391, 429, 463, 483, 538.
Bosboom, N., 455, 521.
Bosch, Van den, 120.
—— van Drakestein, Jhr. Mr. H. P. C., 523, 525.
—— van Oud-Amelisweerd, Jhr. Mr. J. W. M., 510, 525.
Bosgra, O. T., 528.
Bosscha, 8.
Botha, 160.
Bouman, A., 183, 530, 534.
Braakensiek, 228.
Brants, Dr. M. A., 534.
Brantsen van de Zijp, Mr. W. G., baron, 522, 531.
Breebaart, J., 523, 525.
Breggen, J. van der, 523.
Breuning, D. D., 523.
Brienen van de Groote Lindt, A. N. J. M. baron van, 17.
Bronsveld, Ds., 28, 96.
Brouwers, Mr. H. J., 530.
——, J. S. H., 524, 526.
Brugghen, Van der, 512, 513.
Brummelkamp, A., 182, 199, 536.
Brunetière, Ferdinand, 246.
Bruyn, Mr. J. G. de, 522.
Bryan, 398.
Buitendijk, Dr. S., 28.
Bultman, H. F., 523, 525.
Bülow, graaf van, 131, 148.
Buys, 43, 64.
Bylandt, Mr. C. J. E., graaf van, 529, 534.
——, Mr. F. W. C. P., graaf van, 305, 344, 360, 527, 528, 532.
Bijleveld, H., 532.

Calvijn, 248, 339.
Carnegie, Andrew, 381.
Carpenter, 107, 108.
Castro, Cipriano, 401, 406, 407, 408.
Chamberlain, J., 153.
Christoffel, H., 413.
Citters, Jhr. S. van, 373, 387, 535.
Clémenceau, 319.
Clercx, Mr. J. M. L. H., 531.
Coenen, F. J. P. M., 524.
——, Jhr. H. A. D., 522.
Cohen, 88.
—— Stuart, W. J., 282, 292, 356, 520.
Colijn, A., 535.
——, H., 352, 355, 521, 524, 537.
Conrad, J. F. W., 529, 534.
Cool, W., 345, 352, 521.
Cordonnier, L., 381.
Cort van der Linden, W. P. W. A., 98, 187, 188, 195, 302, 379, 390, 391, 393, 435, 441, 457, 499, 505, 510, 511, 514, 515, 520, 521.
Cremer, J. T., 98, 112, 122, 212, 422, 466, 520, 525, 528, 532.
Cremers, Mr. E. J. J. B., 523, 531.
——, Mr. W. C. J. J., 522, 527.
Cromwell, 228.

Daalen, Van, 410, 412, 413.
Daniëls, Alex., 177.
Dante, 7.
Darwin, 245.
Dedem, A., baron van, 531, 538.
——, Mr. G. W., baron van, 529.
——, Mr. W. K., baron van, 48, 122, 123, 519, 530.
Deinse, Mr. J. G. van, 530, 534.
Delafosse, Jules, 324.
Delden, Mr. A. van, 528, 532.
Deventer, Mr. C. Th. van, 419, 424, 464, 525, 533.
Deykerhoff, 116, 118.
Deyssel, Van, 7.
Didders, 17.
Diepen, G., 530.
——, R. J. A., 524.
Dipa Negara, 411.
Disraëli, 482.
Djilantik, 116.
Dobbelman, T. T. J. H., 530, 536.
Does de Willebois, Jhr. Mr. P. J. J. S. M., 522, 524.
Dojes, R. P., 524, 526.
Dolk, Mr. W., 534.
Domela Nieuwenhuis, F., 21, 24, 25, 26, 31, 32, 33, 43, 44, 85, 86, 87, 89, 90, 91 237, 531.
Donker, C., 523.
Donner, J. H., 530, 536.
Doorn, Jhr. Mr. W. Th. C. van, 339, 373, 535.
Douwes Dekker, E., 7, 10.
——, 427.
Drago, Luis, 310.
Dresselhuys, Mr. H. C., 537.
Drion, F. J. W., 537.
Drucker, Mr. H. L., 93, 186, 229, 269, 283, 284, 287, 290, 333, 373, 384, 525, 529, 534.
Ducarne, 321.
Dumonceau, 19.
Duymaer van Twist, L. F., 297, 352, 536.
Duyn van Maasdam, Van der, 379.
Duynstee, Mr. Th. J. A., 534.
Duys, J. E. W., 360, 368, 369, 539.
Dijckmeester, Mr. A. J., 524.
——, Mr. H. J., 531.
Dyserinck, H, 29, 41, 519.

Eduard VII, koning van Engeland, 160, 307.
Eerdmans, Dr. B. D., 501, 502, 537.
Eland, K., 98, 167, 168, 174, 175, 298, 304, 348, 354, 355, 520, 533.
Elhorst, G., 535.
Elisabeth, koningin van Engeland, 319, 320.
——, koningin van België, 136.
Ellis, A. G., 222, 520.
Elout, C. K., 283.
Emants, G. H., 80.
Emma, koningin-regentes, 16, 17, 20, 127, 130, 133.
Engelberts, Mr. D., 522, 531.
Engels, 22.
Engels, A. H. J., 533.
Enthoven, H. L., 177.
Erbach—Schönberg, Erfgraaf van, 131.
Everts, Dr. W., 530, 536.
Eysinga, Jhr. Mr. F. J. J., 523.

Fabius, J. C., 528.
Fallières, Armand, 135.

Farncombe Sanders, Mr. A. J. W., 34, 529.
Favereau, De, 322.
Feltz, Mr. G. W., baron van der, 373, 526.
——, W. A., baron van der, 528.
Fennema, H., 523.
Ferf, P. B. J., 525, 530, 534.
Fisenne, P. M. G., 524.
Fisher, 161.
Fleskens, A. N., 535.
Fock, Mr. D., 282, 299, 424, 426, 430, 521, 527, 535, 536.
Fokker, Mr. E., 93, 284, 523, 528, 532.
—— van Crayesteyn van Rengerskerke, Mr. A. J. F., 525.
Foreest, Jhr. Mr. P. van, 532.
Fortuyn, J. A., 88.
Fransen van de Putte, I. D., 62, 159, 226, 400, 523.
Franssen, Dr. H., 525.
Frederik Frans II, hertog van Mecklenburg—Schwerin, 130.
Frederik Hendrik, 135.
Frère Orban, 313.
Friesen, W. J. M., 534.
Fruin, 38, 66, 154.
Fruitier, P. F., 534.

Geer, Jhr. Mr. D. J. de, 276, 394, 502, 537.
Geertsema, W. J., 121, 529, 532.
—— Czn., Mr. J. H., 524.
Gennep, Mr. J. van, 523.
Gerhard, A. H., 533.
——, H., 23, 88, 496.
Gerretson, B. J., 537.
Gerritsen, G. V., 27, 530, 535.
Gildemeester, A., 528.
Gillesen, A. J. A., 524.
Gilse, Mr. J. A. van, 173, 202, 394, 536, 539.
Gladstone, 229, 482.
Gleichman, Mr. J. G., 123, 523, 527, 528, 532.
Glinderman, N., 530.
Godin de Beaufort, Jhr. Mr. K. A., 31, 35, 519, 523, 525, 529.
Goekoop, Mr. J. G., 167, 528, 532.
Goeman Borgesius, Mr. H., 31, 35, 43, 58, 59, 61, 75, 76, 98, 119, 165, 166, 177, 195, 197, 201, 202, 209, 236, 251, 272, 278, 282, 283, 288, 304, 307, 333, 359, 366, 369, 378, 384, 390, 391, 441, 489, 495, 520, 527, 531, 535, 537, 538.
Goes, Frank van der, 86, 88, 337.
Goes van Dirxland, Mr. H. M. A., baron van der, 523.
Goethe, 7, 501.
Gogel, 52, 464.
Goltstein van Oldenaller, Mr. W., baron van, 17.
Gomez, 407, 408.
Graux, Charles, 314.
Greeve, Mr. L. G., 529.
Greven Mr. H. B., 177.
Groen van Prinsterer, G., 38, 94, 95, 186, 245, 248, 267, 275, 512, 513.
Groen van Waarder, H. F., 532.
Groenendael, Mr. Dr. H. A. G. van, 539.
Grotius, 100, 164.
Guyot, H. D., 529.
——, Mr. Dr. A. van, 357, 466, 467, 521.
Gijn, Mr. S. M. H. van, 329, 532.
Gijselaar, Jhr Mr. Dr. N. C. de, 524.

Haffmans, O. M. F., 526.
——, Mr. J. H. L., 58, 531.
Hahn, 329.
Hall, F. A. van, 225.
——, Mr. M. C. van, 523.
Haller, Van, 248.
Hamel, Mr. G. A. van, 533.
——, Mr. J. A. van, 533.
Hamelberg, Mr. A. L., 106.
Harte, Mr. J. J. I., 58, 89, 177, 200, 222, 269, 371, 520, 529, 534.
Hartogh, Mr. A. F. K., 31, 83, 89, 528, 532.
Hartsen, Jhr. C., 29, 519.
Havelaar, J. P., 29, 519, 523, 524, 529.
Heeckeren van Kell, Mr. J. D. C. baron van, 272, 327, 328, 524.
Heek, G. J. van, 524.
Heemskerk Mr. J. Azn., 30, 66, 229.
——, J. F., 537.
——, Mr. Th., 251, 288, 300, 305, 321, 323, 329, 330, 339, 344, 345, 348, 356, 357, 370, 389, 372, 377, 388, 391, 419, 424, 426, 428, 478, 489, 521, 530, 531, 532, 537.
Heemstra, S., baron van, 534.
Heeres, Mr. J. E., 537.
Heerkens, Th. E. F., 525.
Hegel, 256, 257.
Heldt, B. H., 23, 25, 33, 83, 177, 528, 532.
Helsdingen, W. P. G., 88, 535, 536.
Hendrik, hertog van Mecklenburg—Schwerin, prins der Nederlanden, 130, 131, 132, 136.
—— IV, koning van Frankrijk, 319, 320.
Hengst, Mr. J. B. J., 522.
Hennequin, Mr. P. C. J., 530, 536.
Hertogh, C. H. den, 532.
Hesselink van Suchtelen, Mr. H. F., 528, 532.
Heutsz, J. B. van, 112, 117, 118, 119, 410, 412, 413, 416, 428.
Heuvel, V. A. M. van den, 534.
Heijden, K. van der, 116.
Heydenrijck, Mr. C. J. A., 177.
Heyligers, Mr. J. C. Th. 80.
Hintzen, G. H., 177, 531, 536.
Hoeven, Mr. A. van der, 525.
Hoff, Dr. J. M. van 't, 66.
Hogendorp, Gijsbert Karel van, 379.
Hogerhuis, gebroeders, 89, 90, 209.
Holwerda, Dr. A. E. J., 259.
Holthe tot Echten, Jhr. Mr. H. G. van, 526.
Hooft, G. B. 't, 530, 534.
——, Mr. J. 't, 522.
——, Mr. P. C. 't, 510, 522, 524.
Hoogstraten, J. S. F. van, 529.
Houten, D. J. F. van, 525.
Houten, Mr. S. van, 23, 27, 35, 36, 38, 39, 51, 58, 59, 61, 65, 66, 67, 68, 70, 76, 77, 78, 84, 91, 93, 94, 107, 109, 112, 119, 121, 166, 210, 225, 265, 272, 287, 302, 479, 480, 509, 514, 519, 525, 529.
Hovy, W., 523, 525.
Hugo, 7.
Houwing, W. H., 531, 538.
Huber, Mr. U. H., 529.

Hubert Pyls, W., 524.
Hubrecht, Dr. H. F. R., 532.
Hugenholtz, F. W. N., 538.
Huydecoper van Maarsseveen en Nigtevegt, Jhr. Mr. J. E., 528.
——, Jhr. Mr. J., 523.

Idenburg, A. W. F., 222, 330, 424, 428, 430, 520, 521, 534.
Idsinga, J. W. H. M. van, 251, 290, 291, 357, 367, 368, 373, 497, 498, 499, 500, 510, 532.
Insinger, M. H., 523.
Israëls, 7.

Jacob, F. B. 's, 523.
Jagow, Von, 433.
Jameson, 153.
Jannink, Mr. G., 537.
Jansen, Mr. F. I. J., 536.
——, J. C., 48, 62, 98, 167, 519, 520, 535.
——, J. F., 80, 538.
Jong, Mr. A. de, 537.
—— M, de, 523, 525.
——, W. J. E. H. M. de, 535.
Jongh, C. J. de, 537.
Jonge, Jhr. Mr. A. C. de, 17.
——, Jhr. M. B. C., 455, 521.
Juliana van Stolberg, 133.
Juliana Louise Emma Maria Wilhelmina, prinses der Nederlanden, 133, 135.
Juten, W. J. F., 533.

Kaay, Mr. W. van der, 59, 65, 528.
Kamerlingh Onnes, 8.
Kan, Mr. J. B., 373.
Kant, 256, 257, 258.
Kanter, Mr. H. Ph. de, 528.
——, P. J. de, 278, 533.
Kappeyne van de Coppello, Mr. J., 7, 223, 523.
—— Mr. J., 525.
Karnebeek, Jhr. Mr. A. P. C. van, 62, 149, 156, 173, 201, 297, 298, 299, 301, 305, 344, 354, 366, 378, 381.
Kartini, 426, 427.
Kater, K., 177.
Kautsky, 11.
Kemp, P. H. van der, 426.
Kempen, A. E. van, 536.
——, L. J. S. van, 529.
Kerdijk, Mr. A., 31, 49, 80, 92, 193, 213, 214, 528, 532.
Kerkwijk, J. J. van, 531, 538.
Ketelaar, Th. M., 199, 394, 532.
Keuchenius, E. A., 340, 512.
——, Mr. L. W. C., 29, 39, 40, 41, 107, 110, 112, 120, 121, 223, 224, 267, 340, 386, 419, 422, 519.
Kielstra, E. W. B., 424, 530.
Kist, Mr. J. G., 17.
——, H. J., 344, 523, 525.
Kitchener, 159, 163.
Kleerekoper, A. B., 533.
Klerck, Jhr. Mr. R. A., 319.
Klerk, D. de, 182, 334, 536.
Kluyver, Dr. J. C., 177.
Knijff Hzn., A., 528, 532.
Knobel, F. M., 539.
Kol, H. van, 87, 88, 119, 175, 201, 209, 272, 317, 417, 419, 428, 525, 53..
Kolkman, Mr. M. J. C. M., 80, 200, 282, 301, 329, 330, 371, 525, 530, 536, 537.
Koo, De, 224, 315.
Kool, A., 174, 176, 520, 534.
Koolen, Mr. Dr. D. A. P. N., 168, 394, 535.
Koster, W. O. A., 533.
Krap, J., 534.
Kraus, Prof. Dr. J., 282, 288, 520, 525.
Krüger, Paul, 152, 153, 154, 15., 159, 160, 161, 164, 215.
Kruys, G., 41, 222, 519.
Kuenen, 8.
Kun, A. M. van der, 538.
——, E. A. M. van der, 524, 531.
Kuyper, Dr. A., 21, 24, 26, 27, 30, 40, 41, 44, 45, 64, 71, 73, 75, 76, 78, 94, 95, 145, 146, 148, 153, 154, 156, 160, 161, 173, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 199, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 232, 233, 238, 239, 241, 247, 250, 251, 252, 254, 255, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 269, 271, 272, 274, 275, 280, 281, 282, 317, 318, 328, 329, 330, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 359, 373, 374, 382, 384, 386, 387, 388, 400, 419, 424, 428, 489, 512, 520, 525, 531, 536, 537.
Laan, D., 523, 525.
——, J, A., 525.
——, J. ter, 537.
——, K. ter, 298, 378, 394, 534, 535.
Laar, Mr. Dr. A. R. van de, 340, 386.
Laman Trip, Jhr. Mr. S., 238
Lambrechts, Mr. H. F., 531.
Lamswee de, A. M. J. E. A., baron van, 524.
Land, S. T., 41, 530.
Lande, J. C. L. van der, 525.
Landré, Corneille, 177.
Landsdowne, 162.
Lange, Mr. A. P. de, 528.
Langlois, 320, 321.
Lanschot, Mr. W. M. van, 524.
Lardy, 408.
Lasonder, J. H., 537.
Laveleye, Emile de, 196.
Leeuwen, Dr. J. van, 590, 539.
——, Mr. W. F. van, 523, 525.
Legrand, 105.
Lehman, R. 341, 343,
——, E. A., 341, 342, 343, 344.
Lely, Dr. C., 48, 98, 166, 177, 189, 209, 359, 390, 391, 430, 513, 519, 520, 521, 525, 530, 532, 533, 536.
Lennep, Mr. J. van, 531.
——, Jhr. Mr. P. K. van, 535.
Leopold I, koning van België, 312.
—— II, koning van België, 103, 136, 313, 314.
Levy, Mr. J. A., 56, 57, 58, 220, 280, 528.
Levysohn Norman, Mr. H. D., 531.
Leyds, 159.
Liebknecht, 85.
Liefrinck, F. A., 416.
Lieftinck, F., 35, 182, 183, 400, 507, 508, 529, 534, 539.
Lier, Mr. H. van, 524.
Limburg, Mr. J., 535, 537.
—— Stirum, C. W., graaf van, 52..
—— ,Mr. J. P., 428.
—— Mr. O. J. H., graaf van, 531, 536.
Lindeman, 269.
Lintelo, baron de Geer van Jutphaas, Mr. B. J , 531.
Lloyd George, 450.
Loeff, Mr. J. A., 182, 183, 222, 223, 234, 311, 373, 499, 520, 530, 531, 539.

Lôben Sels, C. M. E. van, 524, 529.
——, A. D. P. V. van, 536.
Lorentz, Mr. H. A., 413.
——, 8.
Loudon, Jhr. Dr. J., 390, 433, 521.
Louise de Coligny, prinses van Oranje, 133.
Louter, J. de, 157, 158, 284, 315.
Lucasse, Mr. C., 525, 530, 536.
Lynden van Hemmen, F. G., baron van, 522.
—— van Sandenburg, Mr. F. A. C., graaf van, 373, 394, 535.

Mackay, Mr. Aeneas, baron, 18, 29, 34, 37, 38, 40, 47, 59, 97, 121, 122, 123, 224, 238, 267, 340, 382, 489, 490, 519, 527, 528, 530, 534.
—— Mr. Æ., baron, 43, 387.
—— Mr. Th. P., baron, 530.
Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. H. L. J. van der, 526.
Magnée, L. H. A., 524.
Mânciri, 101.
Marchant, Mr. H. P., 298, 304, 455, 500, 532.
Marchant d'Ansembourg, J. B. C. E. M., graaf, 529.
Marees van Swinderen, Jhr. Mr. R. de, 325, 328, 330, 402, 521.
Marez Oyens, Mr. J. C. de, 222, 231, 234, 520, 52..
Maria, prinses van Schwarzburg—Rudolstadt, 130.
—— I Stuart, prinses van Oranje, 17.
—— II, prinses van Oranje, 17.
Marianne, prinses der Nederlanden, 130.
Maris, Jaap, 7.
——, Matthijs, 7.
——, Willem, 7.
Marle, Mr. H. R. van, 524.
Marx, Karl, 10, 22.
Martens, F. de., 108, 144, 381.
Maurits, prins van Oranje-Nassau, 319.
Mees Azn., Dr. P. R., 154, 176, 182, 236, 530, 536.
Meester, Mr. T. M. de, 282, 283, 288, 289, 291, 299, 302, 323, 329, 333, 335, 347, 356, 394, 424, 496, 500, 520, 525.
Melvill, baron van Lynden, Mr. R., 222, 272, 317, 520, 523
Melchers, G. W., 536.
Mendels, Mr. M., 537.
Merkelbach, W. A., 522, 524.
——, J. M. M. H., 534.
Meulen, J. H. van der, 177.
Meijier, W. de, 60, 61, 531.
Michiels van Kessenich, Jhr. A. H. J. E., 524, 526.
—— van Verduijnen, Mr. L. P. M. H., baron, 528, 532.
Millerand, 86.
Milner, 163.
Milton, 7.
Minas Tcheraz, 400.
Molen, Tzn, J. van der, 391, 537.
Molengraaff, Mr. W. L. P. D., 238.
Monté Verloren, F. H. de, 533.
Moolenburgh, Mr. J., 523.
Moulin, J. J. K. du, 118.
Mouravieff, 143, 148.
Muller Szn., H., 76, 523.
Müller, Von, 433.
Multatuli, zie Douwes Dekker.
Muralt, Jhr. R. R. L. de, 537.
Mutsaers, W. P. A., 58, 529., 531, 538.
Mijer, Mr. P., 428.

Naamen van Eemnes, Mr. A. van, 160, 522, 524.
Nagell tot Ampsen, Mr. J. E. H., baron van, 522.
Napoleon I, 19.
Nebbers Sterling, Mr. H. A., 523.
Nelidoff, 311.
Nelissen, Mr. A. P. L., 330, 521.
Nicolaas, keizer van Rusland, 108, 142, 144.
Nierop, Mr. F. S. van, 523, 525.
Nierstrasz, B., 504, 505, 514, 533.
Nieuwenhuis, Dr. H., 413.
Nilant, Mr. A., 177.
Nispen, Jhr. Mr. L. C. C. O. M. van, 523.
—— tot Pannerden, Jhr. Mr. F. X. J. van, 522.
—— tot Sevenaer, Jhr. Mr. O. T. A. M. van, 368, 373, 527, 536.
——, Jhr. Mr. J. C. M. van, 537.
Nolens, Dr. W. H., 251, 362, 373, 394, 499, 531, 538.
Nolting, P., 334, 532.
Noordtzij, M., 530.
Nunen, J. P. Th. van, 531.
Nysingh, Mr. E. A. J., 524.

Okma, Mr. H., 536.
——, R. K., 531.
Oldenbarnevelt, Johan van, 140.
Olne, J. E. H. W., baron d', 530.
Oosterbaan, N., 535.
Oppedijk, W. M., 530.
Oppenheim, Mr. J. 284, 373, 394.
Opzoomer, 202.
Ort, Mr. B., 390, 521.
Osenbruggen, Mr. J. B., 529.
Otto, P., 494, 507, 533.
Oud, P. J., 535.
Oudegeest, 237.

Palmerston, 108.
Pallandt, R. Th., baron van, 525.
—— van Waardenburg en Neerijnen, Mr. W. C., baron van, 522.
Panglima Polem, 118, 410.
Paoli, Xavier, 18.
Pastoors, W. C. J., 177, 212, 532.
Patijn, Mr. J. G., 531.
—— Mr. R. J. H., 278, 539.
Paul, J. de, 402, 407, 408.
Pelinck, Mr. H., 526.
Pesch, Dr. A. J. van, 177.
Philips II, koning van Spanje, 380.
Pichon, 324.
Pierson, Allard, 26.
——, Mr. N. G., 47, 48, 49, 50, 52, 78, 92, 98, 120, 157, 165, 174, 175, 176 180, 195, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 215, 225, 395, 480, 519, 520, 534, 535.
Plate, A., 531, 537.
Pleyte, Mr. Th. B., 390, 521.
Poelman, Dr. A. L., 531.
Polak, Anna, 10.
—— H., 88, 89, 525, 533.
Polis, Mr. C., 17.
Pollema, H., 535, 587.
Pompe van Meerdevoort, Jhr. Mr. J. J., 538.
Poole, Mr. S. le, 80.
Posthuma, F. E., 460, 461, 521.
Potgieter, 7.
Prins, A., 523.
——, J, 523.

Prinzen, W. J. H., 522.
Pijnacker Hordijk, J. M., 529, 534.
——, Mr. C., 112, 114, 177, 523.
Pijnappel, Mr. M. J., 53, 134, 523, 528, 532.
Pyttersen Tzn., H., 83, 306, 531, 536.

Quarles, Jhr. Mr. J. H. J., 530.
Quispel, H., 114.

Raalte, Mr. E. E. van, 282, 289, 507, 520, 531, 536, 537.
Raemaekers, Louis, 283, 299.
Rahusen, E. N., 149, 523, 525.
Ram, L. D. J. L. de, 528, 532.
Rambonnet, J. J. 390, 521.
Rappard, W. F., ridder van, 303, 305, 329, 388, 520.
Ras, M. de, 530.
Raymakers, C. A. M., 524, 534.
Reekers, Mr. F. J. M. A., 373, 510, 522, 524, 530.
Reeling Brouwer, Dr. N., 80.
Regout, Mr. E. R. H. 521, 535.
—— , H. G. L., 524.
—— Mr. L. H. W., 330, 370, 377, 521, 524, 526.
Reiger, Mr. W. A., 177.
Reitz, 164.
Rembrandt, 8.
Renan, Ernest, 246.
Rethaan Macaré, Jhr. Mr. A. J., 89, 529, 534.
Reus, De, 402.
Reuss, het huis, 323.
Reuther, A. E., 530.
Reyne, K., 535.
Rheenen, Jhr. G. C. J. van, 15, 17.
Rhodes, Cecil, 152, 153.
Ridder, Mr. N. de, 538.
Rink, Mr. P., 278, 282, 286, 288, 394, 520, 528, 532, 535.
Roberts, 169.
Rochussen, Jhr. Mr. W. F., 80.
Roëll, Mr. J., 17, 65, 66, 67, 68, 78, 80, 106, 112, 225, 250, 288, 311, 340, 359, 373, 458, 519, 523, 525, 527, 531, 538.
——, Jhr. J. A., 167, 520.
Roessingh, Dr. P. H., 529, 534.
Roland Holst, Henriette, 10, 337.
Romeyn, Mr. Dr. H. J., 284.
Roodenburg, Mr. L. N., 533.
Roodhuyzen, A., 366, 394, 532.
Rooseboom, W., 410, 528.
Roosevelt, 308.
Rooyaards van den Hâm, Mr. W. J., 528.
Rosebery, 108.
Rost van Tonnigen, M. B., 413.
Rousseau, J. J., 248.
Royen, B. van, 524.
Roijen, Mr. J. A. van, 524.
Ruiter Zijlkee, Mr. D. de, 531.
Ruland, L. F. H. C., 529.
Rus, M. de, 536.
Rutgers, Mr. V. H., 503, 505, 535.
—— van Rozenburg, Jhr. Mr. J. W. H., 34, 35, 36, 523, 528.
Ruys de Beerenbrouck, Mr. G. L. M. H., 29 33, 284, 480, 519, 530.
——, Jhr. M. Ch. J. M., 535.
Ruysch, F. A. C., 316, 319.
Rijckevorsel, Mr. Dr. A. B. G. M. van, 537.

Sabron, F. H. A., 330, 345, 521.
Sannes, Mr. G. W., 539.
Sarasin, 413.
Sasse van Ysselt, Jhr. Mr. A. F. O. van, 534.
Sassen, Mr. A. M., 522, 524.
Savornin Lohman, Jhr. Mr. A. F. de, 21, 32, 37, 38, 40, 45, 83, 89, 94, 95, 96, 166, 183, 184, 189, 191, 192, 223, 229, 236, 247, 251, 252, 267, 284, 290, 300, 301, 303, 305, 329, 343, 356, 366, 370, 373, 378, 394, 436, 499, 502, 503, 512, 519.
——, Jhr. Mr. M. A., 123.
——, Jhr. Mr. W. H. de, 177.
Schaafsma, Mr. E., 529, 532.
Schaepman, Dr. H. J. A. M., 21, 32, 34, 36, 37, 41, 44, 50, 58, 59, 64, 66, 76, 79, 154 168, 177, 183, 198, 200, 201 528, 531, 532.
Schaik, Mr. J. R. H. van, 537.
Schalk Burger, 163.
Schaper, J. H. A., 87, 88, 183, 184, 192, 236, 333, 334, 356, 358, 359, 360, 378, 465, 532, 538.
Schepel, J., 31, 528, 532.
Scheurer, J. G., 537.
Schim van der Loeff, Mr. M. M. 533.
Schimmelpenninck, Mr. F. D., graaf, 201, 528, 532.
——, Jhr. G. J. A., 535.
—— tot Nijenhuis, Mr. R. J., graaf, 529.
—— van der Oije van Nijenbeek, A., baron, 530.
—— van der Oije, J. E. N., baron, 302, 303, 522, 524, 528.
——, Mr. W. A. A. J., 17, 522.
Schneider, C. O. H., 66, 519.
Schokking, Mr. Dr. J., 218, 252, 261, 534.
Scholten, J. E., 524, 526.
——, 8.
Schreinemacher, Dr. J. H. J., 530.
Schrieck, P. G. J. van der, 530.
Segov, 115.
Seret, H., 529, 534.
Seyffardt, A. L. W., 48, 53, 519, 531.
Shelley, 7.
Sibinga Mulder, J., 535.
Sickenga, Mr. J., 523, 525.
Sickesz, Mr. C. J., 167, 523.
Six, Jhr. Mr. W., 523.
Sleyden, Ph. W. van der, 66, 82, 519.
Sluis Pzn., N., 534.
Smeenge, Mr. H., 277, 530, 536.
Smidt, Mr. E. A., 213, 530, 531.
——, Mr. H. J., 48, 53, 123, 519, 529.
Smit, A., 530.
——, Dr. P., 512.
Smits, H. M., 522.
——, Mr. A. J. L. M., 524.
—— van Oijen, J. H., 522.
——, J. Th. M., 529, 534.
Smitz, Mr. P. J. A., 522.
Smuts, 152.
Snoeck Henckemans, J. R., 533.
Snouck Hurgronje, Dr. C., 412.
Snijder, J. G., 177.
Snijders, C. J., 434.
Spiekman, H., 88, 537.
Spil, Mr. Dr. J. H. W. Q. ter, 539.
Sprenger van Eyk, Mr. J. P., 66, 78, 80, 207, 519.
Spruyt, 63, 64.
Staal, H. P., 282, 293, 299, 300, 301, 303, 304, 430, 520, 525.

Staalman, A. P., 75, 77, 148, 209, 224, 229, 276, 530, 534.
Stahl, 248.
Star Numan, Mr. O. W., 522.
Steur, Van der, 381.
Steyn, M., 153, 160, 163.
Stoffel, J., 532.
Stoop, A., 422.
Stork, C. F., 524.
——, D. W., 177, 183, 509, 510, 524, 525.
Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de, 117, 297, 538.
Stulemeijer, H., 527.
Styrum, Jhr. Mr. F. W. van, 534.
Suttner, Bertha von, 139.
Swaay, Prof. G. J. van, 525.
Swart, 413.
Sweerts de Landas Wyborgh, E. C., baron, 525.
Swieten, Van, 119.
Swinderen, Jhr. Mr. J. H. F. K. van, 523.
——, Jhr. Mr. O. Q. van, 80.
——, Jhr. Mr. P. J. van, 344.

Taha, 411.
Tak, P. L., 535.
—— van Poortvliet, Mr. J. P. R., 47, 48, 49, 53, 54, 55, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 75, 76, 85, 91, 95, 98, 209, 212, 279, 287, 519, 523, 528, 532.
Talma, A. S., 238, 251, 329, 330, 357, 359, 360, 362, 365, 369, 370, 391, 463, 513, 521, 536.
Teenstra, E. M., 539.
Tempel, J. van den, 338, 533.
Temple, William, 140.
Tets van Goudriaan, Jhr. Mr. D. A. W. van, 282, 321, 520.
Tex, Jhr. Mr. C. J. den, 532.
Thomson, L. W. J. K., 298, 304, 305, 334, 356, 409, 537.
Thorbecke, Mr. R., 8, 30, 66, 77, 213, 225, 240, 282, 471.
Tideman, P., 340.
Tienhoven, Mr. G. van, 47, 48, 49, 52, 62, 100, 101, 105, 123, 225, 519. 522.
Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, Jhr. Mr. E., 526.
Toekoe Djohan Pahalawa, 177.
—— Oemar, 117, 118, 119, 410.
Tollens, 8.
Tonckens, Mr. W., 123, 430.
Tonnet, 318, 319.
Travaglino, Mr. J. A. N., 58, 198, 529, 534.
Treitschke, 315.
Treub, Mr. W. F., 27, 43, 44, 136, 321, 334, 338, 359, 390, 395, 455, 457, 459, 460, 463, 465, 466, 467, 468, 513, 521, 532.
Troelstra, Mr. P. J., 82, 86, 87, 88, 89, 90, 98, 167, 174, 175, 187, 199, 200, 209, 210, 211, 221, 236, 237, 250, 251, 269, 282, 284, 287, 289, 290, 292, 300, 301, 334, 337, 343, 344, 348, 365, 373, 374, 378, 389, 394, 436, 467, 495, 499, 500, 502, 511, 532, 536, 537.
Truyen, P. J., 531, 538.
Tydeman, Mr. M., 89, 172, 228, 278, 300, 321, 322, 333, 373, 378, 384, 394, 485, 489, 494, 499, 531, 536.
Tijdens, B. L., 98, 531, 538.

Valckenier Kips, 315.
Valette, J. G. T., 529.
Veegens, Mr. J. D., 80, 193, 213, 238, 283, 306, 359, 520, 521, 529, 534.
Veen, Mr. R. van, 394, 532.
Vegt, H. J. van der, 88.
Velde, Mr. H. A. van de, 373, 528, 532.
Velzen, S. van, 523, 525, 528.
Vening Meinesz, Mr. S. A., 523, 525.
Verheij, J. B., 536.
Verheyen, Mr. F. X. A., 524.
——, Jhr. Mr. J. B. A. J. M., 522.
Verkouteren, 276.
Vermeulen, Dr. P. J. F., 44, 58, 400, 525, 530, 534.
Verrijn Stuart, 213.
Vernier van der Loeff, Mr. H. C., 531.
Vetter, J. A., 114, 115, 118.
Victoria, koningin van Engeland, 18, 20, 131, 160.
Viruly, T. P., 523.
—— Verbrugge, W. A., 531.
Visser, W. M., 80.
——, Dr. J. Th. de, 96, 217, 252, 257, 258, 261, 276, 532, 536, 537.
—— van Hazerswoude, Mr. D., 529.
—— van Yzendoorn, Mr. A. C., 507, 535.
Vliegen, W. H., 26, 85, 86, 87, 88, 90, 237, 394, 533.
Vlielander Hein, Mr. B. M., 523.
Vliet, C. P. J. van, 118, 119.
—— Jr., P. van, 532.
Vlugt, Mr. W. van der, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 254, 400, 536.
——, W. de, 533.
Vlijmen, B. R. F. van, 297, 304, 531, 538.
Vollenhoven, Mr. C. van, 108, 380, 427.
——, J. van, 537.
Voorst tot Voorst, J. J. G., baron van, 522, 524.
Voort van Zijp, C. van der, 394, 499, 537.
Vorsterman van Oyen, G. A., 537.
Vos van Steenwijk, Mr. G. W., baron de, 524.
——, Mr. W. L., 525.
Vos de Wael, Mr. A. F., 529, 531.
Vries, Hugo de, 8.
——, L. de, 528.
—— Czn., Mr. S. de, 534, 537.
Vrolik, W. K. M., 528.
Vuuren, A. C. A. van, 539.

Waal Malefijt, J. H. de, 183, 521, 525, 532.
Wagenaar, Ds., 218.
Waldersee, Von, 400.
Wall Bake, R. W. J. C. van den, 177.
Waller, H., 525.
Walter, Mr. F. J. F. M., 530.
Wassenaer van Catwijck, Mr. O. J. E., baron van, 524, 536.
—— van Rosande, J. D., baron van, 525.
Waterschoot van der Gracht, Mr. W. S. J., 525.
Weede van Berencamp, Jhr. Mr. W. M., 520.
Welderen, baron Rengers, Th. M. T, van, 37, 264, 302, 525.
——, baron Rengers, Mr. W. J. van, 523, 525.
Welt, D. Knol, 524, 526.
Wentholt, J., 293, 330, 352, 356, 520, 521.
Wertheim, A. C., 523.
Wessels, 161.
Westerdijk, J. B., 526.
Westmeijer, Mathilde, 341, 343.

Wet, De, 160.
White, Andrew, 381.
Wichen, F. H. van, 525, 534.
Wichmann, Prof. Dr. C. A., 413.
Wilhelm, hertog van Mecklenburg-Schwerin, 130.
——, prins von Wied, 409.
—— II, keizer van Duitschland, 18, 135, 138, 139, 157, 323, 433.
Wilhelmina Helena Paulina Maria, koningin der Nederlanden, 16, 17, 19, 20, 26, 127, 128, 130, 131, 136, 137, 159, 165.
Willem I, koning, 17.
—— II, koning, 312.
—— III, koning, 15, 16, 17, 18, 20, 53, 329.
Willem III, stadhouder, 17, 140.
—— V, stadhouder, 17.
Willinge, Mr. J. J., 284, 526, 528, 532.
Witt, Johan de, 140, 348.
Woltjer, Dr. J., 243, 264, 523, 525.
Wolmarans, 161.
Wormser, J. A., 96.
Wijck, S. M. van, 80, 522, 534.
——, Jhr. C. H. A. van der, 111, 114, 115, 410, 523.
——, Jhr. H. M. van der, 66, 83, 519.
Wijkersloot van Weerdesteijn, Mr. J. B. L. C. C., baron de, 538.
Wijnbergen, Mr. A. I. M. J., baron van, 394, 534.
Wijnkoop, D., 280, 337.

IJzerman, J. W., 412, 533, 535.

Zaaijer Azn., Dr. J., 31, 530.
Zeeuw, A. B. de, 537.
Zijlma, G., 526, 531, 538.
Zillesen, Mr. H., 522.
Zinderen van den Bergh, Mr., 90.
Zinnicq Bergmann, Mr. E. H. J. M. van, 522, 524.
Zuylen van Nyevelt, Mr. J. P. P., baron, 522.
Zwaag, G. L. van der, 254, 536.
Zijp Kzn., J., 529, 534.

Inhoudsopgave.

VOORWOORD.

Blz.

INLEIDEND HOOFDSTUK 1

Bevolking. — Nijverheid. — Handel. — Zeeschepen. — Economische verheffing. — Kunst. — Wetenschap. — Nationaliteitsgevoel. — Arbeidersbeweging. — Vrouwenbeweging. — Politieke zin.

I. HET REGENTSCHAP VAN KONINGIN EMMA 13
(1888, resp. 1890—1898).

§. 1. De Regentes 15

Dood van Willem III. — Aanvaarding van het Regentschap. — Luxemburg. — Jeugd van Koningin Wilhelmina.

§. 2. De Politieke partijen in 1888. — De opkomst van het socialisme 20

Partijen. — Opkomst van het socialisme. — Arbeiders-vereenigingen. — Sociaal-democratische bond. — Vlegeljaren van het socialisme. — Beweging om Nieuwenhuis. — Radicalen. — Uitslag-verkiezingen in 1888.

§. 3. Het Ministerie Mackay (1888—1891) 29

Regeeringsprogram. — Financieel beleid. — Arbeidswet. — Lager-onderwijswet. — Overige wetten en wetsontwerpen. — Minister Keuchenius. — Aftreden van Keuchenius. — Ontwerp-Militiewet.

§. 4. De verkiezingen van 1891. — De radicalen 42

Liberalen en radicalen. — Socialisten. — Anti-Revolutionnairen. — Uitslag-Verkiezingen 1891.

§. 5. Het ministerie Van Tienhoven (1891—1894) . . . 47

Formatie en programma. — Uitvoering van het programma. — Pierson's belastingwetten. — Verschillende onderwerpen. — Tak's ontwerp-kieswet. — Ontbinding der Tweede Kamer. — Verkiezingen van 1894.

Blz.

§ 6. HET MINISTERIE RÖELL (1894—1897) 65

Karakter van het Ministerie. — Program. — Van Houten's ontwerp-kieswet. — Kuyper's rede. — Strijd onder de anti-revolutionnairen. — Van Houten's kieswet. — Van Houten's wet. — Belastingwetten. — Sociale werkzaamheid. — Verslag arbeidsenquête. — Sociale wetgeving. — Landsdefensie en onderwijs. — Aftreden van het Ministerie.

§ 7. DE VERKIEZINGEN VAN 1897. — De Sociaal-Democratische arbeiders-partij. — De Vrije liberalen. — De Vrij-anti-revolutionnairen. — De Christelijk-historischen . . . 85

Troelstra en Nieuwenhuis. — De S. D. A. P. — Haar beginselprogram. — Hogerhuis-proces. — Verval van den socialistenbond. — Liberale tweedracht. — Liberale Unie en vrije liberalen. — Radicale bond. — Kuyper en Lohman. — Vrij-anti-revolutionnairen. — Christelijk-Historische kiezersbond. — Katholieke partij. — Uitslag der verkiezingen van 1897.

§ 8. DE BUITENLANDSCHE BETREKKINGEN 99
1888—1898.

Conferentiën voor internationaal privaatrecht. — Suez-Kanaal-conventie. — Congo-tractaat. — Internationale regelingen. — Overeenkomst met Venezuela. — Nieuw-Guinea. — Handelsverdragen. — Arbitrage-verdragen. — Scheidsrechterlijke uitspraak. — Costa-Rica-Packet. — Toekomst der arbitrage-idée.

§. 9. DE KOLONIËN. 110
1888—1898.

Algemeen koloniaal beleid. — Expeditiën naar Flores. — Verhouding tot Lombok. — Expeditie naar Lombok. — Overval van Tjakra Negara. — Onderwerping van Lombok. — Toestand in Atjeh. — Brochure-van Heutsz. — Doortastend optreden in Atjeh. — Indische financiën. — Gedwongen koffiecultuur. — Opium-regie, heerendiensten enz. — West-Indië.

II. DE REGEERING VAN KONINGIN WILHELMINA. . 125

A. VAN 1898 TOT 1914. 127

§. 1. DE KONINGIN 127

Regeeringsaanvaarding. — Eedsaflegging. — Oranje-Nassau-oord. — Huwelijk van de Koningin. — Geboorte van prinses Juliana. — Het koningschap. — Positie van den Prins-Gemaal. — Bezoeken van en aan vreemde vorsten. — Indrukken over de koningin.

§ 2. DE EERSTE VREDESCONFERENTIE. — DE ZUID-AFRIKAANSCHE OORLOG. 137

Europeesche staatkundige verhoudingen na 1870. — Groote spanning. — Vredesbeweging. — Nederland's buitenlandsche politiek. — Politiek

Blz.

van neutraliteit. — Initiatief tot de eerste vredesconferentie. — Program der conferentie. — Den Haag als zetel der conferentie. — Uitgenoodigde Staten. — Uitsluiting der Zuid-Afrikaansche Republieken. — Engeland's houding hierbij. — Bijeenkomst der eerste Vredesconferentie. — Hare resultaten. — Hare beteekenis. — Engeland en Zuid-Afrika. — Het begin van den oorlog in 1899. — Nederland en de oorlog. — De houding der regeering. — Stemmen uit het publiek. — De houding der groote mogendheden. — De oorlog. Krüger's overkomst. — Het begin der onderhandelingen. — Nederlandsche bemoeiingen hiermede. — Memorie van Nederland. — De vrede van vereeniging. — Na den strijd.

§ 3. HET MINISTERIE PIERSON (1897—1901) 165

Het programma van het ministerie. — Marine. — Landbouw. — Persoonlijke dienstplicht. — Legerontwerpen-Eland. — Behandeling in de Tweede Kamer. — Amendement-Van Gilse. — Aftreden van Eland. — De ontwerpen ten deele gehandhaafd. — De militaire hervorming. — Sociale wetgeving. — Verslag der verzekerings-enquête. — Ontwerp-ongevallen-verzekering. — Openbare behandeling in de Tweede Kamer. — Rede van De Savornin Lohman. — Redes van Drucker en Kuyper. — Rede van Cort van der Linden. — Behandeling der amendementen. — Aanneming van het ontwerp in de Tweede Kamer. — Behandeling en verwerping in de Eerste Kamer. — Gewijzigd ontwerp. — Behandeling en aanneming hiervan. — De Ongevallen-wet. — Leerplicht. — Gezondheidswet. — Woningwet. — Kinderwetten. — Financieel beleid. — Tarief-herziening. — Kleinere onderwerpen. — Kieswet-herziening. — Beweging voor algemeen kiesrecht. — Positie van het kabinet in 1901.

§ 4. DE VERKIEZINGEN VAN 1901. — DE VRIJZINNIG-DEMOCRATISCHE BOND 213

Vrijzinnig-democratische bond. — Oorzaken der liberale nederlaag van 1901. — Toeneming van het socialisme. — Meerdere eenheid rechts. — Friesch-Christelijk-Historischen. — Rechtsche Programma's. — Vooruitzichten. — Uitslag der verkiezingen.

§ 5. HET MINISTERIE KUYPER (1901—1905) 222

Samenstelling van het ministerie. — Verwachtingen op Kuyper gebouwd. — De Minister-President. — Karakteristiek van Kuyper. — Program van het ministerie. — Rede van Kuyper bij de algemeene beschouwingen in 1901. — Parlementaire werkzaamheid in 1902. — Spoorwegstaking van 1903. — Houding der regeering. — „Dwangwet"-ontwerpen. — Aanneming dezer ontwerpen. — Algemeene werkstaking. — Mislukking. — Ontwerp-wijziging-hooger-onderwijs-wet. — Openbare behandeling. — Rede van Van der Vlugt. — Rede van Röell. — Rede van Troelstra. — Rede van De Savornin Lohman. — Rede van De Visser. — Rede van Kuyper. — Aanneming van het ontwerp door de Tweede Kamer. — Behandeling in de Eerste Kamer. — Rede van Van Boneval Faure. — Verwerping door de Eerste Kamer. — Ontbinding der Eerste Kamer. Overijselsche kwestie. — Aanneming van het

Blz.
ontwerp-hooger-onderwijs-wet. — Lager onderwijs. — Drankwet enz. — De antithese. — Aftreden van den Minister van Buitenlandsche Zaken. — Voorstellen tot grondwetsherziening.

§. 6. De Verkiezingen van 1905 274

Lof van Kuyper. — De christelijk-historischen. — De christen-democraten. — Anti-revolutionnairen. — Katholieken. — Vrije liberalen. — Unie-liberalen en vrijzinnig-democraten. — Sociaal-democraten. — Uitslag der verkiezingen.

§ 7. Het ministerie De Meester (1905—1908) . . . 282

De „Staal-meesters." — Ministerieel program. — Voorstellen tot grondwetsherziening. — Lange algemeene beschouwingen. — Arbeidscontract. — Recht van werkstaking. — Verschillende wetsontwerpen. — Tiendwet. — Militaire maatregelen. — Blijvend gedeelte. — De oorlogsbegrooting voor 1907. — Verklaring van De Meester. — De nacht van Staal. — Houding der Eerste Kamer. — Ontslagaanvrage van het ministerie. — Het ministerie blijft aan. — De minister van Rappard. — Val van het ministerie.

§ 8. De Tweede Vredesconferentie. — Belgisch-Nederlandsche Toenadering. — De Noordzee-Conventie . . 306

Toenemende spanning in de wereld. — Bijeenroeping der tweede Vredesconferentie. — Het werk der conferentie. — Nederland en België. — Schelde-kwestie. — Nederland en Duitschland. — Een Belgisch-Nederlandsch verbond. — Kuyper's diplomatie. — De campagne-Baie. — Buitenlandsche meeningen. — De Nederlandsch-Belgische commissie. — Hare geringe resultaten. — Stemming in het buitenland. — Fortenbouw te Vlissingen. — Houding der Nederlandsche regeering. — Noordzee-conventie. — Zaak-Van Heeckeren.

§. 9. Het ministerie Heemskerk (1908—1913) . . . 329

a. Het eerste jaar 329

Formatie van het ministerie. — Regeeringsverklaring. — Ontvangst van het ministerie. — Verschillende wetsontwerpen.

b. De verkiezingen van 1909. *De „lintjeshandel"* 335

De partijen. — De sociaal-democratische partij. — Partij-samenwerking. — Uitslag der verkiezingen. — Tideman's onthullingen. — Corruptie van Kuyper? — De lintjeszaak in de Tweede Kamer. — De uitspraak van den eereraad.

c. Het tweede gedeelte van het ministerie Heemskerk (1909—1913) . 344

De politiek van het ministerie gewijzigd? — Voorstel aangaande de kustverdediging. — Schriftelijke behandeling in de Tweede Kamer. — Regeeringsnota. — Bezwaren. — Veranderingen in het ministerie. — Veranderingen in het kustverdedigingsvoorstel. — Aanneming van het gewijzigde voorstel. — Landstorm enz. — Marine. — Marine-commissie. — Arbeids-, steenhouwerswet; ontwerp-bakkerswet. — Arbeidersverzekerings-ontwerpen. — Obstructie in

Blz.
de Tweede Kamer. — Inhoud van raden- en ziektewet-ontwerp. — Behandeling in de Tweede Kamer. — Vraagpunten. — Inhoud van invaliditeits- en ouderdoms-wetsontwerp. — Verdere behandeling der verzekeringsontwerpen. — Amendement-Duys. — Afdoening der verzekeringsontwerpen. — Zedelijkheidswet. — Eedwet. — Octrooiwet. — Geldmiddelen. — Ontwerp-tariefverhooging. — Onderwijs. — Grondwetscommissie. — Wijzigingsvoorstellen. — Christelijk karakter van het kabinet. — Beweging voor algemeen kiesrecht.

§ 10. Het Jubileums- en Verkiezingsjaar 1913. — Het eerste jaar van het ministerie Cort van der Linden . . 379

Feestviering in 1913. — Opening van het vredespaleis. — Verkiezingen van 1913. — Vrijzinnige concentratie. — Nieuwe partij-programma's. — De christelijk-sociale partij. — De coalitie. — Uitslag der verkiezingen. — Nieuwe kabinetsformatie. — Het extra-parlementair kabinet. — Program. — Verklaring van het optreden van het kabinet. — Commissiën voor onderwijs en evenredig kiesrecht. — Verschillende wetsontwerpen.

§ 11. De buitenlandsche betrekkingen 396
1898—1914.

Arbitrage-verdragen. — Het Bryan-verdrag. — De Berner-conventie. — Internationale moeilijkheden. — Geschillen met Venezuela. — Moeilijkheden met Portugal. — Albanië.

§. 12. De Koloniën 410
1898—1914.

Atjeh-Djambi. — Voltooiing van Sumatra's onderwerping. — Borneo. — Celebes. — Bali. — Verhouding tot Japan. — Panislamisme. — Partij-programma's over Indië. — Koloniale wetgeving. — Mijnwet. — Cultures. — Financieele verhouding. — Economische toestand. — Onderwijs. — Geestelijke ontwikkeling. — Decentralisatie. — Idenburg's werk. — Toekomstproblemen. — West-Indië.

B. Tijdens den wereldoorlog 431

§ 1. Gevolgen van den oorlogstoestand 432

a. Nederland's positie ten opzichte der oorlogvoerenden . . . 432

Nederland's positie. — Neutraliteit. — Eensgezindheid der natie. — Anti-Duitsche stemming. — Belemmeringen van het verkeer ter zee. — Verschillende andere kwesties. — Scheldevaart. — Het incident van 31 Maart 1916. — Duikbootgevaar. — Nieuw zeerecht. — Opbrenging der visschersvloot. — Kolenlevering. — Gewapende koopvaarders. — Verscherpte duikbootoorlog en gevolgen. — Overval van Duitsche schepen bij Bergen. — Zand- en grintkwestie. — Tusschen twee vuren.

b. Maatregelen van militairen aard 454

Landstormuitbreiding. — Bosboom's aftreden.

Blz.

c. *Maatregelen van economischen aard* 455

Staatszorg. — Krachtige regeeringswerkzaamheid. — Uitvoerbeperking enz. — Koninklijk nationaal steuncomité. — Middenstandscrediet. — Beurswet. — Levensmiddelenvraagstuk.

d. *Fidancieele Maatregelen* 462

Financieele toestand. — Oorlogsleening. — Indische leeningen. — Treub's belastingontwerpen. — Verdedigingsbelastingen. — Oorlogswinstbelasting. — Van Gijn. Treub. — Hooge schuldenlast.

§ 2. DE GRONDWETSHERZIENING 469

Politiek bestand. — Voorstellen tot grondwetsherziening. — Toelichting. — Voorloopig verslag der Tweede Kamer. — Onderwijs-rapport. — Onderwijs-voorstel der regeering. — Memorie van antwoord. — De Tweede Kamer over het onderwijsvoorstel. — Memorie van antwoord. — Verband der wijzigingsvoorstellen. — Openbare behandeling in de Tweede Kamer. — Behandeling der artikelen. — Het incident-Nierstrasz. — Verdere behandeling der artikelen. — Eindstemming. Behandeling in de Eerste Kamer. — Ontbinding der Staten-Generaal. Verkiezingen van 1917. — Tweede behandeling der grondwetsvoorstellen. — Afkondiging der wijzigingswetten. — Wat bereikt werd.

BIJLAGEN 517

I DE HOOFDEN DER MINISTERIEELE DEPARTEMENTEN VAN 1888 tot 1917 519

II. SAMENSTELLING DER EERSTE KAMER (1888—1917) . 522

a. Voorzitters 522
b. Griffiers 522
c. Leden: 1888—1904 522
1904—1917 524

III. SAMENSTELLING DER TWEEDE KAMER . . . 527

a. Voorzitters 527
b. Griffiers 527
c. Leden: 1888—1897 527
1897—1917 532

ADDENDA ET CORRIGENDA 540

INDICES 541

INDEX VAN EIGENNAMEN 543

INHOUDSOPGAVE 551